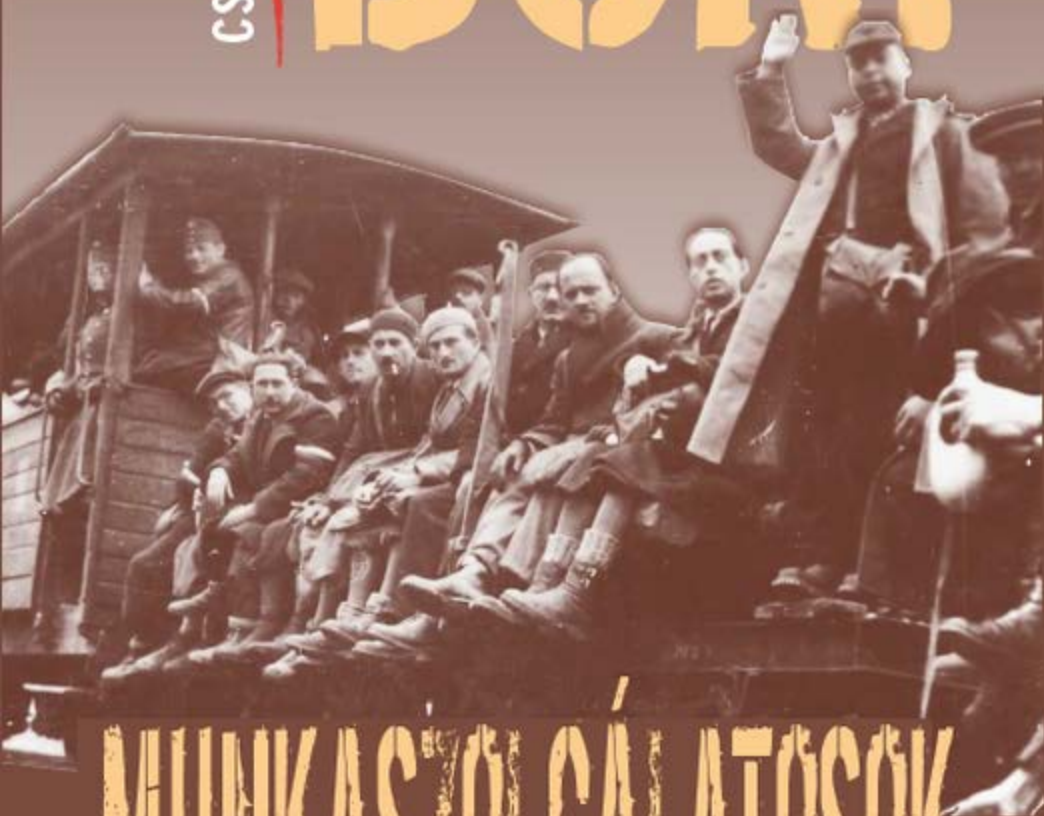

CSAPODY TAMÁS

BÖRI

MUNKASZOLGÁLATOSOK

VINCE KIADÓ

Csapody Tamás

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

Csapody Tamás

BÖRI

MUNKASZOLGÁLATOSOK

Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből

VINCE KIADÓ

A könyv megjelenését támogatták:

Arnold Liebster Stiftung
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
Lukács György Alapítvány
MAZSIHISZ

Nemzeti
Kulturális
Alap

© Csapody Tamás, 2011

© Vince Kiadó, 2011

Minden jog fenntartva. Kritikákban és recenziókban felhasznált rövid idézetek kivételével a mű egyetlen részlete sem reprodukálható semmiféle eljárással a jogtulajdonosok előzetes engedélye nélkül.

Kiadta: Vince Kiadó, 2012

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
(1027 Budapest, Margit körút 64/b)
www.vincekiado.hu

A kiadásért a Vince Kiadó igazgatója felel
Főszerkesztő: Krén Katalin

Szerkesztette: Bencsik Péter
A szöveget gondozta: Labányi Ágnes
A térképeket rajzolta: Nagy Béla
Borítóterv és nyomdai előkészítés: P.R.S. Bt.
A borító a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonában lévő
archív fotó felhasználásával készült.
Nyomdai kivitelezés: Arrabona Print csoport
– Print Invest Magyarország-H Zrt. – Győr
Felelős vezető: Ványik László

ISBN 978 963 303 048 6

TARTALOM

BEVEZETÉS	13
A bori munkaszolgálat történetének vázlata és a kötet tartalma	13
A kutatás és a források	23
Köszönetnyilvánítás	31
I. ORVOSOK ÉS ORVOSLÁS BORBAN	37
1. A gyógyítás bori lehetőségei és a <i>Berlin</i>-tábor orvosai	39
A bori orvosok és az orvosi hierarchia szintjei	43
A bori városi kórház	46
Orvosok a <i>Berlin</i> -táborban	47
2. A <i>München</i>- és <i>Vorarlberg</i>-altáborok orvosai	55
A második transzport Vácról és Jászberényből	59
A váciak	59
A jászberényiek	60
A <i>Vorarlberg</i> -altábor orvosai	62
3. A <i>Rhön</i>-altábor orvosai	64
4. A <i>Westfalen</i>-altábor orvosai	69
5. Az <i>Innsbruck</i>-altábor	76
6. A <i>Laznicai</i> altábor	77
Laznicai orvosok a partizánok között	79
7. A <i>Stráfläger</i> és orvosa	80
8. A beteg munkaszolgálatosok sorsa	81
9. Balesetek és halálesetek Borban	84

A bori munkaszolgálatosok végső nyughelyei	87
Bori munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban	89
Orvosok a visszavonulás során	91
10. Orvosok Bor után	92
Jegyzetek az I. részhez	97
Melléklet	114
II. JUSTUS PÁL BORI MUNKASZOLGÁLATA	115
Az indulás	118
A <i>Bregenz</i> -altábor helye	119
A <i>Bregenz</i> -altábor	122
Császár János főtörzsőrmester	123
Élet a <i>Bregenz</i> -altáborban	124
A munkahely	126
Visszavonulás	126
Temesvár	131
Jegyzetek a II. részhez	135
III. MARÁNYI EDE, A BORI TÁBORCSOPORT FŐPARANCSNOKA	141
Balogh András alezredes	143
Marányi Ede alezredes	145
Losoncról Budapestre	149
A doni jelentés	150
Nyugállományba helyezés	152
Marányi Ede Borban	153
Csillag Albert és kivégzett társai	154
Bor után	157
A Maros utcai lakás	158
Feltételezések és legendák	159
Marányi Ede népbíróági pere	160
A népbíróági per értékelése	161
Marányi Magdolna és Katalin	164
Marányi Ede külföldön	166
A Markdorf melletti Riedern	170

Fehér Antal halála	171
Összegzés	172
Jegyzetek a III. részhez	175
IV. A BORI MENET A DUNÁNTÚLON	185
1. A bori gyalogmenet Újvidéken	187
Radnóti Miklós utolsó híradása	187
Az újvidéki elhelyezés	189
Az újvidéki szökések és kivégzések	190
2. A bori menet Mohácson és Baján	193
A mohácsi boriak	194
A bajai boriak	198
A bonyhádi tömegkivégzés	200
3. A bori maradék	204
Megérkezés Szentkirályszabadjára	205
Szentkirályszabadja	207
4. A bori maradék Szentkirályszabadján	210
A bori maradék állapota	211
Betegségek és halálesetek Szentkirályszabadján	212
A szombathelyi kórház	214
5. Radnóti Miklós Szentkirályszabadján	216
6. A honvédelmi miniszter rendelete	219
7. A szentkirályszabadjai indulás	222
Összefoglalás	225
8. Radnóti Miklós és Juszt László a dunántúli menetben	227
A hiteles tanúk	230
A Juszt fiú	231
9. A bori menet Tarjánpusztán	233
Ellentmondásos források	233
A tarjánpusztai major	236

Az éjszakák száma	238
Az útvonalak	239
Kérdések és lehetőségek	240
10. A péti és a bori munkaszolgálatos menet találkozása	245
A Nyúl község előtti találkozás	246
Az écsi disznó	248
Sós Endre és Radnóti Miklós	248
Összefoglalás	250
11. Az écsi átvonulás és az écsi kocsisok	252
Az écsi adatközlők	254
Az écsi kocsisok	257
A szóba jöhető écsi kocsisok	258
Összefoglalás	261
12. A gyôri kórházak	262
A Szentháromság Közkórház	264
Katonai kórházak	267
Összefoglalás	267
13. Az abdai kivégzés szemtanúi	268
Közvetlen tanúk	269
1. Bolla Géza	269
2. Ginzer László Zoltán	270
3. Hujber Kálmán, Somogyi Rudolf,	
3. Szücs Lajos és Burkus Ferenc	273
4. Fehér Nándor és Kráncz József	277
A közvetett tanúk	278
1. Sarmann Ferencné	278
2. Kugler Sándorné	278
3. Blazsovits Ida és Devecseri Jenő	279
Összefoglalás	280
14. Az abdai gyilkosság elkövetői	281
Német katonák és a szakácsok	281
Magyar katonák	282
15. Cságoly Tibor és Purussi	284
Hatvannyolc munkaszolgálatos abdai kivégzése	284

16. A dunántúli menet Abda és Zurndorf között	289
Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom:	
megérkezés és átadás	296
A zurndorfi bevagonírozás	299
A dunántúli útszakasz veszteségei	302
Merre tovább?	305
17. Bori munkaszolgálatosok német koncentrációs táborokban	306
A flossenbürgi boriak	306
A sachsenhauseni boriak	308
A dunántúli menet kronologikus összefoglalója	310
 Jegyzetek a IV. részhez	315
Mellékletek	355
 V. A BORI KERET FELELŐSSÉGRE VONÁSA	361
1. A dunántúli útszakasz kísérői és későbbi sorsuk	363
2. Tálás András népbíróági pere	366
A nyomozás és a népbíróági eljárás	369
3. Juhász Pál, Asztalos Ferenc és Pataki Ferenc	382
4. Horváth József	385
5. Katz József, Sisák György, Rezsneky Mihály és Bodor Sándor	394
Katz József	394
Sisák György	395
Rezsneky Mihály	399
Bodor Sándor	400
6. A felelősségre vonások mérlege	401
A dunántúli menet helye a bori menetek történetében	401
A népbíróági perek időszaka	402
A nyomozás	403

A népbíróságok és a perek	403
A tanúk	404
A vádlottak és a védelem	405
A lehetséges gyilkosok	406
7. Abdai gyilkosok	407
Dokumentumok	410
Mit tartalmaz a dosszié?	414
A bizalmas nyomozás eredményei	415
Radnóti Miklós „tanúi” és Tálás András gyanúsított	417
Az abdai gyilkosság gyanúsítottja: Bodor Sándor	418
Az abdai gyilkosok ötfős csoportja	420
Nevesített és „anonim” kerettagok, illetve párttagok	421
Az abdai kivégzés leírása	422
A bizalmas nyomozás lezárása	423
A gyanúsítottak jogi minősítése	426
Jegyzetek az V. részhez	431
Mellékletek	453
VI. AZ ABDAI EXHUMÁLÁS	459
1. Abdai exhumálási jegyzőkönyvek	461
A Ruppenthal-visszaemlékezés	461
Nagy József szemelvényei	462
„Az exhumálási jegyzőkönyv” közölt részei	465
A Spiegel-jegyzőkönyv	466
Lehetséges források	467
Összefoglalás	468
2. Az abdai exhumálás időpontja és szemtanúi	469
Az exhumálás szemtanúi	472
Az orvosok	473
A hitközség képviselője	474
Nyilasok, rendőr(ök), hatósági tanú és kíváncsiskodók	475
3. Az abdai exhumáltak	476
Kiket exhumáltak Abdánál?	476

Kiket nem exhumáltak Abdánál?	478
Klein Miklós	478
Tabán Gyula	479
4. Az abdai exhumáltak végső nyughelyei	481
Exhumálások és újratemetések	483
A Kozma utcai temető sírjai	487
A Rákoskeresztúri új köztemető	488
Mahler György Iván	488
Bodor Béla	489
Az időpont	490
A gyôri tömegsírok	491
Összefoglalás	496
5. Kísérletek Radnóti felkutatására	498
Ortutay kapcsolatrendszere	499
Radnóti Foksányban és szovjet büntetőtáborokban (1945 tavasza és 1946. április)	500
Különböző hírfoszlányok (1944 őszén és 1945 tavaszán)	501
Radnóti Sachsenhausenben (1945. február)	502
Radnóti Temesváron (1945. február)	504
Radnóti Szegeden (1945. március)	505
Hírek Radnótiról (1945. március–április)	505
Radnóti Zwickauban (1945. május)	507
Radnóti Liberecben (1945. május)	509
Radnóti Izsákon (1945. július)	511
Radnóti Flossenbürgben (1945. április–június)	513
Radnóti Gyôr környékén (1945. július–1946. január)	514
Radnóti Gyôrben és Dachauban (1946. január)	517
Radnóti Abdán	519
6. A gyôri agnoszkálás	520
Az agnoszkálás lehetetlensége	521
A fogazat és az aranyfogak	523
A Biblia és a bakancs	524
A viharkabát	525
A második <i>Bori notesz</i>	526
Összefoglalás	529
Jegyzetek a VI. részhez	531

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

IRODALOMJEGYZÉK	553
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	577
TÉRKÉPVÁZLATOK JEGYZÉKE	581
FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE	584
SUMMARY	589
ZUSAMMENFASSUNG	593
A SZERZŐ TÉMÁVAL KAPCSOLATOS PUBLIKÁCIÓI	597
NÉVMUTATÓ	601

Bevezetés

A bori munkaszolgálat történetének vázlata és a kötet tartalma

A második világháború alatt összesen mintegy hatezer magyar munkaszolgálatost vittek kényszermunkára Jugoszláviába. A német kérésnek a magyar kormány nem tudott tovább ellenállni: 1943 és 1944 nyarán egyaránt háromezer magyar munkaszolgálatos került a kelet-szerbiai Borba. A németek ekkor már évek óta birtokolták az 1904 óta francia tulajdonban lévő bori bányákat. Jugoszlávia 1941-es lerohanása után a szerbek felrobbantották a bori gyárat, jelentős veszteséget okozva ezzel a németeknek. A franciák által kiépített infrastruktúrára és a folyamatosan modernizált bányaművelés eredményeire a németeknek nagy szükségük volt.

A bori bányákban lévő réznek, nikkelnak, ónnak és ólomnak a német fegyvergyártásban fontos szerepet szántak, de értékes volt az e bányákban lévő arany és ezüst is. A Déli-Kárpátokban, vagy más néven Szerb-Kárpátokban (Szerb-Érchegységben) lévő bori bányák a világ akkori réztermelésének mintegy két százalékát, a német hadigazdaság összes ércszükségletének ötven százalékát adták. A kapacitás növelése és a kibányászott nyersanyagok szállítása, valamint feldolgozása elsődleges katonai érdeké vált. A németek éppen ezért az egész Jugoszlávia területéről munkásokat toboroztak. A mostoha körülmények között, a megszálló németek fennhatósága alatt végzendő nehéz fizikai munkára azonban kevesen jelentkeztek, és akik jelentkeztek, azok is megszöktek. A kieső és egyre fokozódó munkaerő-szükséglet miatt a németek kényszermunka igénybe vételét határozták el.

1941 végétől kezdődően Borban és környékén lágereket építettek. A munkatáborokat általában német és osztrák városokról, valamint tartományokról, vagy az elsőként ott fogvatartottakról nevezték el. A bányák helyreállítása és a kitermelési kapacitás folyamatos növelése mellett azonban egyre nagyobb problémát jelentett a feldolgozott nyersanyagok elszállítása és a Belgrádtól keletre elterülő (kostolaci) szénbányákból a szén ideszállítása. Az árut ugyanis először keskenyvágányú kisvasúton kellett déli irányba, Zaječarra szállítani, majd ott átrakni a hagyományos nyomtávú vasútra. A tehervagonok ezután a Timok folyó völgyében, keleti irányba haladtak, és az áruk végül a szerbiai Duna-kikötőben,

a szerb–román–bolgár hármashatár közelében lévő Prahovóban kerültek uszályokra. (A Bor–Zaječar–Negotin–Prahovo közötti vasúti út ma is körülbelül hat órát vesz igénybe.) A kostolaci szén – visszafelé haladva – ugyanezen az útvonalon érkezett Borba. A szállítási útvonal biztonságosabbá tétele és gyorsítása érdekében 1942-ben a németek jelentős mérnöki tervező munkába és kényszermunka igénybevételével együtt járó infrastrukturális beruházásba kezdtek. Az addigi kelet–nyugati vasúti szállítás helyett a kelet-szerbiai hegyeken (*Homoljske planine*) keresztül vivő, észak–dél irányú keskeny nyomtávú dupla sín pár megépítését határozták el.

A bányamunkák és a vasútépítés miatt 1942 végétől kezdve 1944 őszéig 30 000–80 000 kényszermunkást foglalkoztató lágerkomplexum jött létre. A Jugoszlávia területén élő „jugoszlávok” (bosnyákok, horvátok, magyarok, szerbek, szlovénok, zsidók) és elfogott partizánok mellett cseh, francia, görög, lengyel, román munkás és – az olaszok 1943. májusi kiugrása után – nagy számú olasz hadifogoly élt és dolgozott a térségben. A Bor központjától kb. két kilométerre lévő központi *Lager Berlin* háromezer kényszermunkás elhelyezésére szolgált. Bor kettő–négy kilométeres körzetében volt a magyar munkaszolgálatosok által csak átmenetileg lakott *Brünn*, *Dresden* (a továbbiakban: *Drezda*), *Süd- (Jug)*, valamint a *Stráfläger* (Büntetőtábor).

A Zaječar felől vasúton érkező kényszermunkások általában először az elosztótáborként is funkcionáló *Drezda*-táborba kerültek. Bortól északnyugatra ötven kilométeres körzetben Žagubica városig és Laznica faluig összesen hét altáborba, az *Innsbruck*-, a *München*-, a *Vorarlberg*-, a *Bregenz*-, a *Rhön*-, a *Heidenau*-, a *Westfalen*-altáborokba vittek magyar munkaszolgálatosokat. A németek ezen kívül még Laznica község területén hoztak létre – magyarok lakta – altábort. A Bor és Žagubica közötti közút mentén voltak más, elsősorban franciák és olaszok által használt altáborok, mint a Brestovačka Banja üdülőhellyel szemben lévő *Wien*-altábor, a *Vorarlberg*-altábor közelében lévő *Graz*-altábor, a *Bregenz*-altábor közelében lévő *Bayern*- és *Franken*-altáborok vagy a *Heidenau*-altáborhoz közeli *Tirol*-altábor. A Homoljske-hegység tövében található Žagubicán német katonai logisztikai központ (*Sachsen*-tábor) volt. Innen a mintegy ötven kilométerre északra lévő következő város, Petrovac között további hét vasútépítő altábor volt. Ezekben azonban magyar munkaszolgálatosok nem fordultak meg.

A központi *Berlin*-táborba és a Bortól tizennyolc kilométerre északra lévő *München*-táborba 1943 júliusában érkezett háromezer magyar munkaszolgálatos. A munkaszolgálatosok 93 százaléka zsidó volt, akik már korábban különböző munkaszolgálatos századokban szolgáltak.

Pontosabban a Páhiban (V./1. kmsz. szd.; V./3. kmsz. szd.), a Szege-den (V./2. kmsz. szd.; V./4. kmsz. szd.), a Székesfehérváron (103./4.), a Szentkirályszabadján (101./62-64.; 101./68.; 110./59.), a Tasnádon (XII./5. kmsz. szd.), a Zombor körzetében (Bükkszállás: 108./81.; Bácsszentiván: 108./84.; Bácskertes: 108./90.) állomásozó közérdekű munkaszolgálatosok (kmsz.) és tábori munkaszolgálatos századok (táb. mu. szd.) kaptak parancsot a bori indulásra. (Összesen tehát 14 zsidó század.) Ezáltal a korabeli Magyarország egész területéről származó, 1901 és 1926 között született évfolyamok tagjai kerültek Borba. (Századok szerint és nem évfolyamok szerint történt az elvitelük.) A Borba vittek korosztály, lakhely, társadalmi és vagyoni helyzet, kulturális beállítottság viszonylatában és egészségi állapot, valamint foglalkozás szempontjából nagyon heterogén csoportot alkottak. Jelentős különbség mutatkozott a Kárpátaljáról származó, magyarul alig beszélő, jiddis nyelven kommunikáló, kétkezi (fakitermelő) munkából élő és az idegen nyelveken beszélő, világlátott budapesti, középosztálybeli zsidók között. Identitás vagy vallási hovatartozás szempontjából is különbség volt közöttük, hiszen az ortodox és neológ zsidók mellett („sárgák” vagy sárga karszalagosok) voltak ún. kikeresztelkedett, magukat kereszténynek vagy keresztyénnek valló, de a hatályos törvények szerint zsidónak minősülő munkaszolgálatosok is („fehérek” vagy fehér karszalagosok). Utóbbi meghatározás miatt Borban egyszerre voltak jelen a „fehérek” és a „sárgák”, akik között ez a megkülönböztetés csak a visszavonulás során szűnt meg.

A munkaszolgálatosok orvosi alkalmassági vagy szakma szerinti szűrőn nem mentek keresztül, hanem mindezek nélkül vitték őket Borba. Akárcsak a hozzájuk csatolt 801-es különleges munkaszolgálatos század (klgs. mu. szd.) tagjait. A mintegy kétszáz főt számláló század tagjai a katonai szolgálatot elutasító, antimilitarista kisegyházak, korabeli nevükön „szekták” tagjaiból kerültek ki. A Borba vitt Jehova Tanúi (160–180 fő), a szombatista vagy más néven reformadventista (adventista) (tizennyolc fő) és nazarénus (kilenc fő) híveket először több évre elítélték és bebörtönözték. Ők is a korabeli Magyarország területéről származtak, de őket különböző börtönökből gyűjtötték össze Jászberénybe. Ők alkották a „Jehovás Isten Tanúi szektákból” kikerülő és Borba vitt „jehovás” vagy „szektás” századot.

Az 1943. július 2-i magyar–német megállapodás szerint Magyarország a németek rendelkezésére bocsátott háromezer magyar zsidó munkást meghatározott nyersanyag-kompenzáció fejében. A magyar munkaerőért cserébe tehát a németek 30% réztartalmú koncentrátumot ígértek. A magyar kormány később krómmal vagy különböző eszköz-

zökkel és fegyverekkel történő ellensúlyozásról is tárgyalt, de mindmáig nem tudjuk, hogy ténylegesen történt-e bármilyen szállítás Magyarországra. A megállapodás része volt, hogy a magyar munkaszolgálatosok magyar katonai felügyelet (katonai keret, keresztény keret, vagy keret) mellett kerülnek Borba, és ott is magyar keret fennhatósága alá tartoznak. Így a katonai őrszemélyzetet és munkaszolgálatosokat a Csatay Lajos vezérezredes irányította magyar Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alá, ezen belül az V. szegedi közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj parancsnoksága (kmsz. zlj. pság.) alá rendelték. Mindez azt jelentette, hogy Budapestről mintegy hatszáz kilométerre délre a munkaszolgálatosok katonai parancsnokság alatt, katonai hadbíróság ítélkezése mellett, katonai rendben és hierarchiában, de rendfokozat nélkül hadműveleti területen éltek és dolgoztak. Katonaként kezelték, dolgoztatták és büntették őket, német katonai fejadagokat kaptak, részben katonai ruha viselésére kötelezték őket, miközben sem a zsidók, sem pedig a katonaságot elutasító kisegyházak tagjai nem voltak katonák. Fegyvertelen katonai munkaszolgálatot teljesítettek, miközben rabszolgamunkát végeztek és fogolyként őrizték őket.

A munkaszolgálatosok felett a táborokon belül a magyar keret rendelkezett. A legszigorúbb tábor a központi *Berlin*-tábor volt, ahol a legtöbb büntetés, a test hátrakötött kezek által történő felhúzását jelentő ún. kikötés történt. Az eredetileg az élelmiszerek tárolását szolgáló krumplivermekben munkaszolgálatosokat tartottak fogva és kínoztak. A *Berlin*-táborban 1944-ben két, szökés után elfogott munkaszolgálatost kivégeztek. A Bortól távol eső altáborokban a táborparancsnok személyétől, a keretlegények habitusától függött a közhangulat, a büntetési gyakorlat stb. A hírhedt keretlegényeken, mint például Császár Jánoson, Horváth Józsefen és Tálás Andrásan kívül számos emberséges keretlegény is volt, mint Nagy József, Száll Antal, Szép Lajos. A keretlegények magatartását meghatározta a magyar belpolitikai és a szerbiai katonai helyzet, a világháború kimenete és nem utolsósorban a táborcsoport parancsnokának a személye. A honvédelmi miniszter elsőként Balogh András alezredest, majd pedig Marányi Ede alezredest nevezte ki főparancsnoknak. Utóbbi fontos szerepet játszott abban, hogy a munkaszolgálatosok helyzete minden vonatkozásban sokkal rosszabb lett, mint elődje idejében és a rábízottak közül kevesen éltek túl a háborút. A kötetben egy egész fejezet foglalkozik Marányi Ede alezredes kalandos életútjával. Az első világháborúban orosz hadifogságban éveket töltő, majd a fehérterror időszakában katonai különítményben szolgáló katoná, majd határcsendőr Marányi katonai hírszerző lett. Végigélte a keleti front harcait, ahonnan fontos beszámolót küldött haza. Súlyos beteg-

ségei nyomán előbb szakszolgálatos állományba került, majd szolgálatra alkalmatlan besorolást kapott. Az inaktív állapotból került a korábban szintén szakszolgálatos és katonai hírszerző Balogh András helyére Borba. A bori parancsnoki magatartása miatt katonai felelősségre vonás helyett a Szálasi-kormány előléptette, és a visszavonulás után is megbízta a bori munkaszolgálatosok további vezetésével. Marányi 1944 végén nyugatra távozott, és Fehér Antal álnéven az NSZK-ban halt meg 1985-ben.

A munkaszolgálatosok Borban és Bor környékén a felszíni művelés alatt álló bányákban és a bányaművelés különböző területein, sokféle beosztásban, két vagy három műszakban dolgoztak. Az altáborokban élők a vasútépítéssel összefüggő munkakörökben, napi norma teljesítési kötelezettséggel dolgoztak. A mindenkori munkavégzést azonban nem a magyar keret, hanem a német katonai munkaszervezet, az *Organisation Todt* (OT) irányította az egész térségben. Az OT-katonák, az általában idősebb német és osztrák katonák, a különböző rangfokozatú todtisták váltakozó szigorral és teljesítményelvárással dolgoztatták a munkaszolgálatosokat. A nagyszabású munkákhoz az OT adta a katonai felügyeletet, míg a Siemens-gyár a szakmai háttérrel (mérnöki, bányászati, feldolgozó stb.). A kényszermunkások így a Siemens alkalmazottai voltak.

1943-ben tehát Ercsiből, Szegedről, Apatinból vízi úton Prahováig, onnan pedig vasúton szállították Zaječarra, majd Borba a munkaszolgálatosok első háromezer fős csoportját. Az eredeti tervekkel ellentétben azonban sohasem váltották le őket. Az 1944-es transzport ugyanis nem leváltásukra, hanem vasútépítésre érkezett Borba. A németek ugyanis újabb háromezer fő magyar munkaszolgálatos alkalmazásáról állapodtak meg a magyar kormánnyal. A honvédelmi miniszter 1944. május 5-én elrendelte az 1924-es születésű, zsidó kisegítő szolgálatra kötelezettek azonnali behívását. A teljes létszámot azonban csak más korosztályok (1905–1925) tagjainak egyidejű behívásával sikerült kiállítani. A Jászberénybe és Vácra behívott zsidók között azonban sokan voltak az idősebb korosztály képviselői is, továbbá azok, akik megjárták Ukrajnát, illetőleg számos korábbi munkaszolgálatra kijelölt erdélyi, felvidéki vagy kárpátaljai helyszínt. Ebben a második transzportban sokan voltak olyanok, akik a kultúra, a művészet, a közélet vagy a politika ismert szereplői voltak. Közöttük volt a kötetben talán leg többet emlegetett bori munkaszolgálatos, Radnóti Miklós költő vagy Justus Pál szociáldemokrata politikus, akinek egy egész fejezetet szenteltek. Az idősebb generációhoz tartozó Justus Pált minden bizonnyal politikai tevékenysége miatt vitték az akkor már rossz híreről ismert Borba. Bori munkaszolgálatának története egyben az egyik altábor, a *Bregenz*-tábor

élet- és munkakörülményeinek leírását is tartalmazza. Később együtt volt Szalai Sándor szociológussal és Radnóti Miklóssal, majd felszabadulását követően bajtársai informális vezetőjeként próbálta elintézni hazajutásukat. A felszabadult Borban, majd Temesváron azonnal politikai szerepet vállalt, és írásaival sokat tett a bori munkaszolgálatosok történetének megismerése érdekében. Mindez kis híján hozzájárult ahhoz, hogy a Rajk-perben még súlyosabb büntetést kapjon. Élettörténetében benne rejlik egy nagy formátumú és sokra hivatott XX. századi magyar politikai drámája.

A vasúton érkezett zsidó munkaszolgálatosok szinte kivétel nélkül a Bor környéki, a németek által már fölépítettett altáborokba kerültek, és folytatták a kényszermunkások által már megkezdett, hegyen-völgyön keresztül menő vasútépítést. Borban és az altáborokban a munkaszolgálatosok rossz higiénés körülmények között éltek, és balesetveszélyes munkát végeztek a legalapvetőbb biztonsági védelem nélkül. Borban a robbantásos technikával történő felszíni fejtés és a bányavédművek építése során, az altáborokban élők pedig a nehéz hegyi terepen történő munkavégzés miatt szenvedtek balesetet. Számos haláleset is történt, és a bori munkaszolgálatos temetőben összesen mintegy ötven munkaszolgálatost temettek el. A balesetekben és a különböző megbetegedésekben jóval többen haltak volna meg, ha Borban és az altáborokban nem szolgáltak volna kitűnő zsidó orvosok. A maguk is munkaszolgálatra kötelezett orvosok mind a hegyi terepen, mind az altáborok gyengélkedőin, mind pedig a *Berlin*-táborban lévő kórházbarakkban igyekeztek mindent megtenni a betegekért. Tábori körülmények között, alapanyagok nélkül gyógyítottak, sőt a központi táborban életmentő műtéteket is végeztek. Ennek ellenére többek, így Lukács László költő életét sem tudták megmenteni. A kötetben táborokra, altáborokra lebontva foglalkozom a Borba vitt mintegy ötven orvos gyógyító munkájával és személyes történetével. A hosszú fejezet a Borba vitt munkaszolgálatos orvosok történetét és a bori orvoslás történetét dolgozza fel. Az orvos-történeti vonatkozásokon túl igyekeztem nyomon követni a bori orvosok életének alakulását is, sőt megírni néhány olyan jeles orvos történetét is, aki Bor után lett orvos.

A hadihelyzet 1944 augusztusára megváltozott. Románia kiugrása nyomán a szovjet csapatok gyorsan közeledtek Jugoszlávia felé, a németek pedig szervezetten vonultak vissza a Balkánról. A vasútépítés és a bányamunka nem volt tovább folytatható. A honvédelmi minisztérium a magyar munkaszolgálatosok hazarendelése mellett döntött. Először az altáborokban fogvatartottakat rendelték vissza augusztus végén, szeptember legelején Borba. A visszavonulás során tömeges szöké-

sekre került sor. A Borba érkezettek a *Brünn*-, a *Süd- (Jug)*- és a *Berlin*-táborba kerültek. A mintegy hatezer magyar munkaszolgálatos két ún. lépcsőben, két különböző időpontban indult el gyalogmenetben Magyarország felé. Az első lépcső mintegy 3600 fős csoportjába elsősorban a korábban érkezettek, az 1943-tól a *Berlin*-táborban fogvatartottak kerültek. A főszabály alól azonban számos kivétel akadt, sőt a *Heidenau*-altáorból nem csak Radnóti Miklós, de rajta kívül számosan kerültek az első lépcsőbe. Az első lépcsőbe kapott besorolást az egész „jehovás” század is. Ez a csoport szeptember 17-én indult el Borból, és a partizánok szeme láttára vonult végig a *Homoljske planinén* át Petrováciig és tovább. A menet a Belgrád melletti Zimonyban pihent néhány napot. Ekkor a szombatisták már nem voltak velük, mert szerbiai hittársaiknak köszönhetően megszöktek. A bori menet Pancsován keresztül érkezett meg a német megszállás alatt álló Bánátba. Pancsova és Titel között német katonák, bánáti németek is kísérték a menetet, nem kis szenvedést és veszteséget okozva a munkaszolgálatosoknak. A korabeli német (jugoszláv)–magyar határt Titelnél lépték át, és útjuk Újvidékre vezetett. Radnóti Miklós innen adott utolsó életjelet magáról barátjának, Ortutay Gyulának írt levelezőlapon. Újvidéken sokan megszöktek, így többek között Spira György, a későbbi neves történész. Újvidék és a Nyugat-Bácskában lévő Cservenka község között a magyar keret mellett bácskai németek is kísérték az egyre elcsigázottabb és lelassult menetet. A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-éről 8-ára virradó éjszaka a magyar keret tudtával és közreműködésével német katonák mintegy 700-1000 zsidó munkaszolgálatost kivégeztek. Cservenkán az addig együtt vonulók három részre szakadtak. Az egyik zsidó munkaszolgálatosokból álló gyalogmenet német katonai kíséret és jelentős veszteség mellett ért Zomboron át Mohácsra, míg a másik – ugyancsak német katonai kíséret és jelentős veszteség mellett – Bajára. Mohácsra kerültek a *Heidenau*-altábor volt foglyai, köztük Radnóti Miklós. A mohácsi és bajai bori munkaszolgálatosokat átadták a helyi magyar katonaságnak. Egy kisebb csoportot a németek vonattal Szentgotthárdra, onnan Ausztriába vittek. Közben, a helyieknek köszönhetően sokaknak sikerült megszökni, elsősorban Baján. A mohácsiak és bajaiak magyar katonai kíséret mellett érkeztek meg vonaton 1944 októberében a Veszprém melletti Szentkirályszabadjára. Itt már várta őket a bori keret, amely először Cservenkáról Zomborra kísérte a kisegyházak munkaszolgálatos tagjait. Zomborból vasúton Kiskunfélegyházára vezetett az útjuk, ahol a bori keret kiváltója és részese volt a mintegy kétszáz zsidó (nem bori) munkaszolgálatos kivégzésének. A honvédelmi miniszter Marányi Edét és a bori keretet bízta meg a „bori mara-

dék”, azaz mintegy ezeröttszáz fő összegyűjtésével és új munkaszolgálatos századokba szervezésével. A szentkirályszabadjai Reptér-táborban Radnóti Miklós megírta utolsó ismertté vált versét. A mohácsi és bajori boriak egymástól eltérő időpontban, külön menetben, bori keretlegényeik őrizetében indultak el Veszprém–Győr–Mosonmagyaróvár irányába. Szentkirályszabadjáról összesen hat, bori zsidókból álló század (105/501–506. szd.) indult el. A kétszer három század Gyulafirátóton, Nagyesztergályban, Veszprémvarsányban töltött egy-egy éjszakát, majd az út felénél, Tarjánpusztán, illetőleg Györszentmártonban (Pannonhalmán) két-két éjszakát. A mai 82-es számú főúton ebben az időszakban több munkaszolgálatos század is igyekezett gyalogmenetben Győr és Mosonmagyaróvár felé. Az országban ekkor összesen hetven zsidó munkaszolgálatos századnak kellett elérnie Mosonmagyaróvárt. A magyar kormány ugyanis ekkor arról egyezett meg a németekkel, hogy mintegy 15 000–17 500 zsidó férfi munkaszolgálatost ad át kényszermunkára. A menetek Győr után áthaladtak Abdán, és Öttevénynél töltötték az utolsó, Mosonmagyaróvár előtti éjszakát. Radnóti Miklós menete a Györszentmárton környéki éjszakák után Écsen át Ménfőcsanakra (Győr–Ménfőcsanakra) ment, és itt töltötte az éjszakát.

A könyv leghosszabb fejezetében a Szentkirályszabadjára érkező és onnan útjukat a dunántúli menetekben tovább folytató bori munkaszolgálatosok történetét dolgozom fel. Ebben a fejezetben különösen sokat idézem a Radnóti Miklóssal kapcsolatos szakirodalmat. Részletekbe menően elemzem Radnótinak az Újvidéktől Cservenkán és Mohácson át Szentkirályszabadjáig és Abdáig megtett útját, amely során a *Bori notesz*ben ismertté vált versei egy részét írta. A dunántúli menetről szóló fejezet szétválaszthatatlanul foglalkozik a dunántúli menet, a bori keretlegények, a bori munkaszolgálatosok és Radnóti személyes történetével. Iránymutatónak tartom a Baróti Dezső, Dienes András, Hulesch Ernő, Kőszegi Ábel, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor Radnóti életével és elsősorban utolsó időszakával foglalkozó kutatók eredményeit, amely nyomán kialakult a Radnóti-kánon. A kánon, amely egy eleve gyenge fizikumú és lelkileg, valamint fizikailag egyaránt megtört, halálvágtyát verseiben megfogalmazó Radnótiról szól. A kánon szerint a költő előre látta sorsát, noteszébe írt verseinek tanúsága szerint pontos jósnak bizonyult: Győr környékén menetképtelenné vált, Écsen lovasszekérre került, a győri kórházakba nem kapott bebocsátást és huszonegy bori társával együtt 1944. november 9-én meghalt. Tóth András hadapród őrmester és bori keretlegény társai az abdai Rábca-gátnál kivégezték. A kánon része Radnóti abdai és győri azonosítása és a *Bori notesz*, valamint személyes dokumentumainak egyidejű megtalálása is. A Rad-

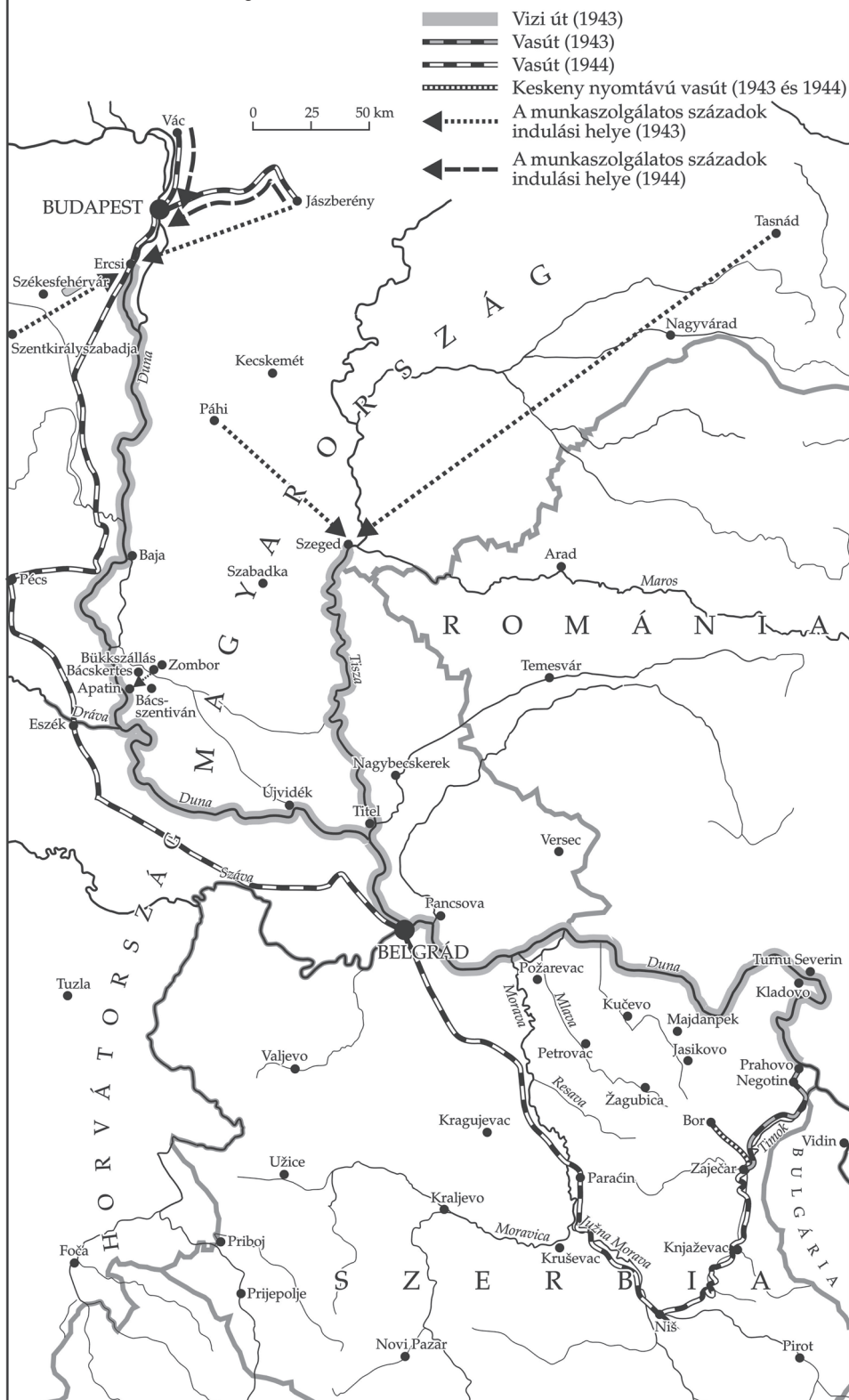
nóti-kánon azonban megszületésekor és megszületésének „folyamatában” egyaránt nélkülözte a teljes bizonyosságot. A hiányérzetet Ferencz Győző irodalomtörténész által először publikált és Radnóti Miklósné Gyarmati Fannitól származó naplórészletek tovább erősítik. Vitatkozom a Radnóti-kánonnal, hol megerősítve, hol pedig cáfolva a benne foglaltakat, miközben kutatom az összesen huszonkét, Abdánál kivégzett személy kilétét és végső eltemetési helyét.

A dunántúli bori menetek végül november 7-én és 9-én megérkeztek Mosonmagyaróvárra. A honvédelmi miniszter rendeletének megfelelően Hegyeshalomban átadták őket a németeknek, akik gyalogmenetben átkísérték a munkaszolgálatos rabokat a magyar–német (osztárak) határon. Bevagonírozásukra a burgenlandi Zurndorf falu melletti vasútállomáson került sor. A mohácsi boriak mintegy 670 fős csoportját a Berlin melletti sachsenhauseni koncentrációs táborba vitték. Innen különböző koncentrációs táborokba (Weimar-Buchenwald, Ravensbrück, Barth, Ludwiglust) szállították tovább őket. A bajai boriak ugyanilyen számú csoportját Zurndorfból a cseh–német határ melletti flossenbürgi koncentrációs táborba vitték, ahonnan Ohrdurf, Mittelbau-Dora, Herzbruck, Buchenwald, Bergen-Belsen és Dachau koncentrációs táborokba szállították tovább őket. A Borból elinduló mintegy 3600 fős menetből menet közben több száz főnek sikerült megszöknie és mintegy 1500 főt útközben kivégeztek. A német koncentrációs táborokba vitt mintegy 1500 fő közül kevesebb mint 500-an éltek túl a megpróbáltatásokat.

A bori zsidó és Jehova Tanúi, valamint nazarénus munkaszolgálatosok közös története Szentkirályszabadján ért véget 1944 októberében. A kisegyháztag munkaszolgálatosok Szombathely térségében szabadultak fel 1945 márciusában. Közülük és a Belgrád előtt megszökött szombatista munkaszolgálatosok közül legalább hét főt *málenkij robotra* vitték a Szovjetunióba. Innen három szombatista soha nem tért vissza.

A Borban maradtak közül 1944. szeptember 29-én indították el az ún. második lépcsőt. A mintegy kétezer főt számláló csoportot menetelésük második napján, még a *Homoljske*-hegységben felszabadították az időközben megerősödő Tito-partizánok. A fölszabadítottak között volt Justus Pál, Szalai Sándor és a bori orvosok többsége. A bori munkaszolgálatosok feje fölött azonban még nem múlt el a veszély, mivel a partizánok ekkor még csak a hegyekben uralták a terepet, míg az utak és települések nappal a visszavonuló németek, valamint a velük általában szövetséges szerb kiráypárti csapatok, a nacionalista csetnikek ellenőrzése alatt állt. A boriak döntő többsége haza akart menni, ezért különböző utakon és csoportokban általában a Romániához tar-

1. A bori munkaszolgálatosok kiszállítási útvonalai

tozó Aradra és Temesvárra mentek. A német ellentámadások nyomán, különösen a Kučevo környékén történt német áttörés nyomán ennek a csoportnak is voltak veszteségei, de döntő többségükben szerencsésen túléltek a háborút. A partizánnak állt bori munkaszolgálatosok, köztük a partizán orvosokká lett bori orvosok szintén megmenekültek, és többségük 1945 elején Szegedre, majd a főváros felszabadulása után Budapestre érkezett. A boriak közül már ekkor többen a Palesztinába történő kivándorlást választották, és általában Románián és Törökországon keresztül értek Palesztinába.

A kutatás és a források

A bori munkaszolgálat történetének kutatásával 2005 eleje óta foglalkozom. A bori téma kutatása nyomán számos tanulmányt, interjút, bori naplót, recenziót és oknyomozó riportot közöltem szakfolyóiratokban, valamint napi- és hetilapokban. A kötetben tehát az Olvasó mintegy hét év kutatási eredményeit olvashatja. A fejezetek a bori munkaszolgálat orvostörténeti vonatkozásait (Bori orvosok, orvoslás Borban), egyes szereplőinek élettörténetét (Justus Pál politikus, Marányi Ede alezredes), a munkaszolgálat történetének meghatározott szakaszait (dunántúli menet, abdai kivégzés és exhumálás) dolgozzák fel, valamint a bori keretlegények sorsával foglalkozik. A kötet tehát nem monográfia, hanem a bori történet egyes „vonatkozásainak” a teljességre törekvő feldolgozása (Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből).

A bori munkaszolgálat történetének kutatása kizárólag interdiszciplináris alapon történhet. Éppen ezért a történettudomány és a hadtudomány, a szociológia és vallásszociológia, a jog- és a politikatudomány, valamint a kötet egyik fejezete miatt az orvostörténet, a kötet egy másik fejezete miatt az irodalomtudomány által is használt forrásokra támaszkodtam.

A bori kutatás meghatározó forrásai értelemszerűen a levéltári és szakirodalmi források. A bori munkaszolgálat esetében is fontos, hogy a leírtak nem csak a történetkutatás, a holokauszt vagy kisegyházkutatás eredményeire támaszkodva kerüljenek megfelelő „szövegkörnyezetbe”, de földrajzi vonatkozások tekintetében is. A bori munkaszolgálat legfontosabb helyszíneit, azon belül is a magyarországi és szerbiai (jugoszláviai), a bori helyszíneket, a gyalogmenetek főbb állomásait, a bevagonírozások és kivégzések helyeit ugyanúgy bejártam és kutattam. A kutatás fontos része, egyben nagy lehetőség az adatok bővítésére, hogy a személyes és fültanúk, maguk a túlélők még megszólíthatók. Vagyis nem csak a hozzátartozók, a második generáció elmondásaiból lehet személyes bori

élettörténetekhez „jutni”. A túlélők adta lehetőség azonban két „csoport” tagjai esetében nem adatott meg nekem. Az egyik a fogvatartottak oldalán lévő szombatisták, akik közül már nem találkozhattam túlélővel. A másik oldalon a katonai keret tagjai állnak, akik közül minden szándékom és igyekezetem ellenére senkit nem tudtam személyesen megtalálni.

A bori munkaszolgálat történetét magyarországi, szerbiai, németországi és izraeli levéltárakban, archívumokban, kéziratárakban, gyűjteményekben (továbbiakban: levéltárak) személyesen kutattam. Ausztriában, az Amerikai Egyesült Államokban és Romániában kutató kollégák voltak segítségemre. Állami és egyházi tulajdonban lévő levéltárakban kutathattam itthon és külföldön. Külön is megemlítendő, hogy számos magánarchívumba, családi irattárba, hagyatékba kaphattam betekintést. Személyesen megőrzött dokumentumokat, tárgyakat, relikviákat láthattam. A levéltárakban és magánarchívumokban találtam több tucat kallódó vagy publikálatlan bori visszaemlékezést, amelyek közül különösen nagy hasznomra volt a budapesti Darvas Ferenc és Gál Dezső, a kassai Halper Nándor Ferdinánd, a felvidéki Hanák András, a tel-avivi és egyben budapesti Liebermann Béla, a kolozsvári Morvay István, a budapesti Papp Bálint, a szegedi Pollák László, a paksi Szinger Ádám visszaemlékezése. A túlélők magánarchívumainak kutatása közül kiemelendő a Párizsban élő Csányi Károly (Charles Chany), az Izraelben élt Jehuda Deutsch (Deutsch Lajos György), a Párizsban élt Landler Iván (Yvan Landler), a budapesti Lugosi Lajos, az újvidéki Sosberger Pál (Pavle Šosberger) és a Budapesten élt Spira György gyűjteménye. Külön köszönet illeti a túlélőket és hozzátartozóikat azért, mert megkaphattam Battyán György, Gergely István, György Lajos, Spira György, valamint K. I. és egy ismeretlen személy korabeli bori naplóját.

Kutatási dokumentációját megosztotta velem, illetőleg bepillantást engedett a vonatkozó magánarchívumba Bartos Sándor (Alex Bartos) üzletember, Ferencz Győző irodalomtörténész, Godó Ágnes hadtörténész, Kőszegi Ábel író, Lónyai Péter számítástechnikus, Ozsváth Zsuzsa irodalomtörténész, Palásti Éva (Eva Brown) író, Tolnai Márton közgazdász és Somogyi Éva helytörténész. Ortutay Tamásnak köszönhetően átnézhettem Ortutay Gyula több helyen őrzött hagyatékát és Ferencz Győzőnek köszönhetően Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplórészleteit.

A kutatást segítő túlélők, hozzátartozók, ismerősök, kutatók, valamint levéltárakban dolgozó segítők felsorolására a kötet elején külön is kísérletet teszek ugyan, de mindenkinek a felsorolása reménytelen fel-

adat. Szeretnék tehát itt külön is, a később név szerint felsoroltaknak és a fel nem soroltaknak egyaránt köszönetet mondani.

Külön is köszönettel tartozom mindazoknak a bori túlélőknek vagy szemtanúknak, akik megosztották velem életük történetét vagy elmondták az általuk látottakat. A bori túlélők közül hatvanhét fővel találkozhattam személyesen Franciaországban, Izraelben, Magyarországon, Romániában, Szerbiában és Szlovákiában. Természetesen a legtöbb volt bori zsidó munkaszolgálatossal Budapesten találkoztam. Közülük többen voltak olyanok, akik a világ különböző pontjairól látogattak Budapestre. A Jehova Tanú bori túlélőket Magyarországon és Szlovákiában kerestem fel, míg a két élő nazarénus túlélővel szintén Magyarországon találkoztam. Szombatista túlélők hozzátartozóival Magyarországon és Romániában vettem fel a személyes kapcsolatot. A telefonon, postai és elektronikus levélben megtalált volt bori zsidó túlélők száma mintegy ötven fő az amerikai kontinensen, Ausztráliában és Európában. Hasonló számban találkoztam és leveleztem elhunyt bori zsidó, Jehova Tanú, szombatista és nazarénus munkaszolgálatosok hozzátartozóival itthon és a nagyvilágban.

A túlélőkkel általában életútinterjút, míg a hozzátartozókkal strukturált interjút készítettem. Számos túlélővel, hozzátartozóval többször is találkoztam, másoktól pedig telefonon vagy levélben kértem újabb és újabb információkat. A személyes találkozások alkalmával az adatközlő engedélyével hang- és fényképfelvételt készítettem, és a hangfelvétel anyagát legépeltettem, míg a telefoninterjúkról jegyzeteket készítettem.

A levéltári, szakirodalmi és az adatközlők útján szerzett információkat a bori munkaszolgálat helyszínein azonosítottam. Borban és környékén három alkalommal, összesen húsz napot (Bor, Laznica, Majdanpek, Petrovac, Prahovo, Zaječar, Žagubica stb.), Belgrádban és környékén (Jabuka, Kučevo, Pancsova, Titel, Zimony stb.) egy hetet, a Vajdaságban (Cservenska, Szabadka, Újvidék, Zombor stb.) három alkalommal összesen tizenhat napot töltöttem. Bejártam a bori munkaszolgálat legfontosabb magyarországi helyszíneit is Váctól Jászberényig, Bajától Szentkirályszabadjáig és Écstől Abdáig, valamint a burgenlandi Zurndorfig.

A kutatás során mindent pontosan dokumentáltam. A kötetben pedig törekedtem a lehető legteljesebb és legpontosabb forrásközlésre. Külön hangsúlyt fektettem arra, hogy a könyvben említett személyek adatait is közöljem. A kötet végén ezért annotált névmutatót teszek közzé. A jegyzetek és elsősorban az annotált névmutató összeállításának esetében azonban nem volt lehetséges minden egyes esetben minden forrás teljes körű megnevezése. A bori keretlegények, a bori munkaszolgálá-

tosok és a bori munkaszolgálatl kapcsolatos, a könyvben említett személyek esetében számos levéltár anyagára, kézhez kapott vagy általam összeállított „adatbázisra” támaszkodtam. (Például az adott személy nevét az egyik, születési helyét egy másik, születési dátumát egy harmadik, míg a halálozási dátumát egy negyedik „adatbázisban” találtam meg.) Ezért itt a bevezetésben szeretnék ezekre kitérni.

A legnagyobb és leggyakrabban felhasznált adattár a MEASZ-NÜB Archívumában megtalálható anyag. A mártírok emlékének megőrzésére és a túlélők támogatására 1957-ben megalakult a Nácizmus Üldözötteinek Érdekvédelmi Szervezete. Az időközben nevét Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) elnevezésre változtató szervezet keretein belül ún. táborcsoportok alakultak. Ezek egyike volt a Bori táborcsoport vagy gyakrabban használt nevén a Bori csoport. A csoport vezetősége a bori munkaszolgálatosok körében szociológiai kutatások folytatását határozta el azzal a céllal, hogy a kutatási eredményekről és egyben a bori munkaszolgálat történetéről könyvet jelentet meg. A munka során, 1962 februárja és 1963 márciusa között 402 volt bori munkaszolgálatosról készült ún. személyi karton. (A karton megnevezése: „Személyilap a bori koncentrációs tábor lakóiról”.). A fennmaradt bordó kartonokat a túlélő adatközlése alapján a NÜB-alkalmazott géppel vagy az illető saját kézírásával töltötte ki. A kartonok így pontos és hiteles adatokat tartalmaznak nem csak a személyi adatok, de a bori munkaszolgálat kezdete és vége, a táborban végzett munka stb. vonatkozásában is.

A MEASZ-NÜB Archívumában megtalálható a Bori csoport vezetőségi listája, a bori táborokon belüli altáborok vezetőinek fogadóórái stb. A kartonok kitöltése nyilván ilyen szervezeti struktúrában történt. Az ekkor felvett és postán visszaérkezett kartonok és egyben leadott bori dokumentumok alapján elkészítették a táborok töredékes névlistáját. Ezzel a munkával párhuzamosan készülhetett a 673 bori túlélő nevét tartalmazó lista is, amely név, születési év, foglalkozás stb. adatokat tartalmaz.

A kötetben többször teszek említést a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumhoz tartozó Hadtörténeti Levéltárban (HM HIM HL) lévő, 1944. december 14-én készült hivatalos veszteséglistáról (HM 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám, a továbbiakban: Cservenka után készült veszteséglista). A 417 bori zsidó munkaszolgálatos adatait tartalmazó lista mindenképpen hiteles, de pontatlan. A munkaszolgálatosok személyi adataira, hadrendi számára stb. vonatkozó adatok pontosak, míg a halál vagy szökés helye vagy ténye bizonytalan. A kötetben pontosan feltüntettem a HL-ből származó forrásokat, de itt külön is említést szeretnék tenni a Marányi Ede és Balogh And-

rás alezredek esetében különösen fontos Anyakönyvi lapokról, az Igazoló Bizottság anyagairól és a Partizán-Jugoszláv Gyűjteményben lévő visszaemlékezésekről (Pgy.-Jug.).

A kötetben sokat használt forrás a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) számos jegyzőkönyve. A magyar holokauszt mintegy ötezer túlélője mondta jegyzőkönyvbe 1945-ben és 1946-ban személyes történetét. A jegyzőkönyvek papír alapú formáját a budapesti, Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (HDKE) őrzi. A mintegy 3500 DEGOB-jegyzőkönyv online adatbázisát – amely jelenleg a holokauszt-visszaemlékezések legnagyobb online gyűjteménye – a Magyarországi Zsidó Levéltár (MZSL) tette közzé és interneten szabadon hozzáférhető (<http://www.degob.hu/>). A kötetben mindkét adatbázis nagy segítségemre volt, és összesen mintegy hatvan magyar és német nyelvű, a bori témához kapcsolódó jegyzőkönyvet használtam fel.

Hasonló módon jártam el az 1945 és 1949 közötti népbírószági dokumentumok és a titkos nyomozati anyagok, megfigyelési stb. dossziék vonatkozásában is. A bori keretlegények ellen indult népügyészi nyomozati és népbírószági anyagok (a továbbiakban: népbírószági anyagok) bővelkednek a vádlottak és a tanúk adataiban, dátumokban, eseményleírásokban stb. Az általam kutatott budapesti (Budapest Főváros Levéltára [BFL], Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTTL]) és vidéki (Győr, Sopron, Szeged, Szombathely) levéltárakban mintegy hatvan bori keretlegény népbírószági anyagát és velük valamilyen összefüggésbe hozható népbírószági aktát tanulmányoztam. A BFL-ben megtalált és a kötetben sokat idézett népbírószági akták tették lehetővé a bori keretlegény, így Tálás András hadapród őrmester vagy Horváth József tizedes történetének megírását. A népbírószági akták több ezer oldalas anyagából kigyűjtöttem a neveket, adatokat, dátumokat stb. és készítettem egy saját adatbázist. Ugyanígy jártam el az ÁBTTL-ben fellelhető és a keretlegényekre, túlélőkre stb. vonatkozó dossziék esetében is. Konzulensem segítségével itt találtam meg a kötetben legtöbbet idézett dossziét, a Radnóti Miklós és társainak meggyilkolásával foglalkozó, *Abdai gyilkosok* fedőnevet viselő belügyminisztériumi aktát is. Az érintettek anyagaiban lévő adatokat kigyűjtöttem, rendszereztem, összehasonlítottam, és így nem csak kontrollált és általában megbízható adatokhoz jutottam, de például a dunántúli menet vonatkozásában meg tudtam állapítani, hogy a bori keretlegények közül ki kísérte a menetet és kik azoknak a köre, akik az abdai mészárlást egyáltalán elkövethették. Külön is hangsúlyozni szeretném az ÁBTTL-nek a kutatói kóddal hozzáférhető internetes adatbázisát, amely azonnali és pontos hozzáfé-

rést tett lehetővé a nyilvántartott dossziékhoz és az abban szereplő személyek adataihoz. A levéltári kutatáshoz további segítséget adott a BFL honlapján mindenki által elérhető internetes adatbázis (LEAR adatbázis).

Az egyházi tulajdonban lévő levéltárak sorából kiemelendő a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetségének (MAZSIHISZ) felekezeti szaklevéltárában, a Magyar Zsidó Levéltárban (MZSL), a Gyôri Izraelita Hitközség archívumában és a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház budapesti, Történeti Archívumában (Bételben) folytatott kutatások. Esetükben külön is köszönettel tartozom az általuk rendelkezésemre bocsátott olyan dokumentumokért és adatbázisokért, amit a kutatók közül elsőként kaphattam kézhez.

A Kozma utcai izraelita temetőben áll a Hajós Alfréd tervei alapján 1949-ben elkészült mártíremlékmű, amelynek egyik oszlopán (pilonján) a bori munkaszolgálat során meghaltak nevei találhatók. Az oszlopon (a továbbiakban: bori falon) szereplő 457 bori munkaszolgálatos nevének és a mellette gyakran feltüntetett születési évének leírásából egy kisebb adatbázis állt össze. Az így nyert névsor megbízhatósága megkérdőjelezhető ugyan, de a gyakorlatomban használhatónak bizonyult.

A források teljes körű felkutatására irányuló szándékom és azok forráskritikai használata ellenére a kötetben természetesen előfordulhatnak hiányosságok, tévedések és hibák. Kérem tehát az Olvasót, hogy a bori munkaszolgálatról készülő monográfia számára legyen szíves ezeket nekem jelezni (csaptam@net.sote.hu)!

A felsorolt források mindegyikének esetében fontos hangsúlyozni a forráskritikai megközelítést. Különösen fontos a forráskritika az elbeszélte történelem (*oral history*) forrásainak körébe sorolható DEGOB-jegyzőkönyvek, a különböző levéltárakban található visszaemlékezések, az általam készített interjúk, valamint a vallási és hitéleti meggyőződés hangsúlyozásával készült visszaemlékezések, továbbá a politikai kényszerek vagy lelki és fizikai erőszak alkalmazása során kikényszerített tanúvallomások esetében. Ide sorolandók a népbíróságok és az állambiztonsági szolgálatok előtt tett tanúvallomások is. Mindezek – nagyon különböző okokból – gyakran pontatlanok, egymásnak ellentmondóak vagy éppen hamis állításokat tartalmaznak. Éppen ezért különös figyelmet fordítottam az elemző, az adatokat és adatbázisokat egymással összehasonlító, kritikai forráskezelésre, az elsődleges és másodlagos források egybevetésére. Kritikai észrevételeimnek a kötetben rendszeresen hangot is adtam. Fontosnak tartom ugyanakkor megemlíteni, hogy az adatok bizonyos köre (például személyi adatok, bizonyos dátumok és

földrajzi nevek, valamint személyek és történések megnevezése) kívül esik a mindenkori hatalmi, politikai és ideológiai meghatározottságon. Vagyis ezek az adatok a mindenkori hatalom, politikai és uralkodó történelemszemlélet, továbbá a vallási meggyőződés által nem determináltak, tehát hitelesnek tekinthetők és felhasználhatók.

A bevezetés végén mindenképpen szólni kell arról is, hogy a kutatások folytatása és a kötet megjelenése nem lett volna lehetséges munkahelyi és alapítványi, valamint szellemi és anyagi támogatók nélkül. Szeretném megköszönni munkahelyemnek, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének támogatását. A kutatás lehetőségét, amelyet Kopp Mária intézetigazgató ideje alatt kezdhettem el és Túry Ferenc intézetigazgató alatt tovább folytathattam. Külön is köszönöm csoportvezetőm, Kovács József bioetikus támogatását, akitől a Bori orvosok, orvoslás Borban című fejezet megírásának alapötlete is származik.

Az elmúlt közel hét évben összesen mintegy százhusz kutatási, ösztöndíj-, alapítványi, könyv megjelentetésére vonatkozó stb. pályázatot írtam. Kutatói támogatásban részesített az Emlékezés 1944–2004. Közhasnú Alapítvány (2005., 2006.), a MAZSÖK (285/2006., 477/2006.), az Oktatási és Kulturális Minisztérium (OKM) Kulturális és Oktatási Szakdiplomás Főosztály (21777/2007.), a Táncsics Mihály Alapítvány (2006.), a MAZSIHISZ (12/2007.), a The Gábor Várszegi Endowment / J. and O. Winter Fund (Magyarország-USA / 2008.), a Raoul Wallenberg Alapítvány (2009.), a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) Ismeretterjesztési és Környezetkultúra Szakmai Kollégium (alkotói támogatás: 2502/0796. 2009.), a Péter Horváth Stiftung (2010., 2011.), valamint magánszemélyek. (A teljesítésről szóló valamennyi kutatási beszámoló elfogadást nyert.)

A kötet megjelenését a Lukács György Alapítvány (2009.), az NKA (2010.), a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány (2009.), az Arnold Liebstadt Stiftung (Németország / 2011.) és a MAZSIHISZ (K/4/2009.) anyagi támogatása tette lehetővé. Szeretnék továbbá köszönetet mondani a kötet térképvázlatainak elkészítéséért Nagy Béla térképésznek, a kötet szerkesztőjének, Bencsik Péter történésznek és a Vince Kiadónak.

Csapody Tamás

<http://www.magtud.hu/dr-csapody-tamas/szakmai-oeneletrajz>

Budapest, 2011. szeptember 25.

Köszönetnyilvánítás

A kötet elkészítésében nagyon sok bori és holokauszt-túlélő, hozzátartozó, adatközlő, kutató, levéltáros és könyvtáros, fordító, gépíró, valamint más személyek nyújtottak segítséget. Sokan sokféleképpen támogatták a kötet megjelenését. Közülük többen nem csak adatközlők lettek, hanem segítők, sőt barátok. Támogatásukért valamennyiüknek köszönettel tartozom. Terjedelmi okokból azonban nem tudom minden segítőmnél külön felsorolni, hogy miben állt pontosan a kötet megszületéséhez való fontos hozzájárulása. Így tehát a cím, rang, foglalkozás és a támogatás mibenlétének meghatározása nélkül, az alábbi csoportosítás szerint szeretnék köszönetet mondani a felsorolt segítőknek, akik nélkül a könyv nem születhetett volna meg:

Bori és holokauszt-túlélők:

Alon, Moshe (Ilkovits Márton)
Andai Ferenc
Arato, Steven (Arató István)
Bartos, Alex E. (Bartos Sándor)
Berényi János
Chany, Charles (Csányi Károly)
Czitron Lajos
Darvas Ferenc
Deutsch, Jehuda (Deutsch Lajos György)
Fleischer, Arje (Fleischer Ernő)
Fried, Jehuda (Fried Jenő János)
Füzesi József
Gergely, Stephen (Gergely István)
Golan, Mose (Grossz György)
Grenfell, Joe (Grünfeld József)
Guiora, Alexander Z. (Goldberg Sándor)
György Lajos
Halper Nándor Ferdinánd
Hanák András

K. I.
Kádár István
Kardos Péter
Kenesei Tamás
Korányi György
Kovács Dénes
Landler, Yvan (Landler Iván)
Lipkovits Tibor
Lugosi Lajos
Markovits Pál
Mayer Rudolf
Morvay István
Nhor, Jichak (Mautner Károly)
Ozorai István
Pal, Ladislav (Pál László)
Papp Bálint
Papp Lajos
Pataki Ervin
Perl Miklós
Pető Gábor Pál
Potasman, Willy (Potesman Vilmos)

Redô Ferenc, id.
 Seitenbach Ervin
 Shelley, George
 (Strausz György János)
 Shiklosh, Jozef (Siklós József)
 Sólyom Gábor
 Soós Gergely
 Šosberger, Pavle (Sosberger Pál)
 Spira György
 Strauss, Zoltan (Strausz Zoltán)
 Szauer László
 Szekely, Stephen (Székely István)
 Szigetvári Miklós
 Szinger Ádám
 Török Károly
 Ungár Jenô
 Vági József
 Vágó László
 Varró Vince
 Ziltzer, John
 (Ziltzer János György)

Hozzá tartozók:

Adler György
 Árvai Vilmosné
 Bárdos Artúr, ifj.
 Bárdos Tamás
 Barsela, Agi (Barsela Lea)
 Battyán Katalin
 Benisch Veronika
 Bérci Pál
 Bérci Pálné Mahler Livia
 Bogárdi Józsefné
 Bognár Edit
 Böszörményi Katalin
 Brown, Eva (Palásti Éva)
 Czitron Anikó
 Dénes Gábor
 Fillenz István
 Fischer Alexandra
 Földi Tamásné Kovács Anna

Friedmann Katalin
 Gábor Éva
 Kálmán Hajnalka
 Kern Józsefné
 Kurtág Márta
 Landesmann György
 Lefkovics Péter
 Lengyel Márta
 Levendel Ádám
 Levendel Júlia
 Lónyai Péter
 Lovas Andrea
 Matolay, Veronika (Cukor Panni)
 Morvay Klára
 Ördögh Mária
 Paksiné Péteri Júlia
 Pollák Ágnes
 Potesman, Emmy (Potesman
 Emili)
 Radó Erika
 Rapcsák Vilmosné
 Rapcsák, Stevan Z.
 (Rapcsák István)
 Redô Ferenc, ifj.
 Roboz Ágnes
 Rubányi Ágnes
 Schwartz Ibolya
 Soós Péterné Bata Margit
 Szalai Júlia
 Tabák András
 Tolnai Márton
 Varga Ferenc
 Veres Ilona

Adatközlők:

Barat, Stevan (Barat István)
 Czigány Jenô
 Csenár Imre
 E. Csorba Csilla
 Eszéki Frigyes
 Fenyô Ervin

Gál Zoltán	Tóth Gyuláné
Gyulai Tiborné Jancsó Katalin	Varga Lajos
Haynal Lajosné Kesserű Zsuzsanna	Varga László
Horváth József	Varkonyi, Peter (Várkonyi Péter)
Horváth Miklós	Várnai Olivér
Huszár Tibor	Várszegi Asztrik
Jakab, Gabor (Jakab Gábor)	Villányi Tibor
Jemnitz János	Zobay András
Jovanović, Dušan T.	Zsegova Csaba
Kálmán Józsefné Németh Livia	
Keresztény Lászlóné	Kutatók:
Kis Eszter	Balogh Sándorné
Kovács Géza, id.	Bar Shaked, Gabi
Kovács Jenőné	Barth, Bend-Rainer
Kovács Nóra	Braham, Randolph L.
Kozák János	Dirksen, Annegret
Köves Zsuzsa	Egri Zoltánné (Egriné T. Szonja)
Kristály Klára	Emed, Alex
Kurtág György	Faragó István
Lakó János	Forró Lajos
Malkovics Teréz	Frojimovics Kinga
Merza József	Füzes János
Molnár Edit	Gazsi József
Nagy Éva	Gerencsér Miklós
Nagy László	Gidó Attila
Nagy Mária	Godó Ágnes
Németh Árpád	Haudek, Ingrid
Németh Imre	Karsai László
Orosz Mihály	Katona Ferenc
Ortutay Tamás	Kenedi János
Otoltics Lászlóné Sipák Aranka	Kovács Éva
Pénzes Mihály	Kovács Sándor
Rejto, Michele (Rejtő Mihály)	Kovács Sándorné
Sarmann Ferencné	Kovács Tamás
Simon Mária	Köszegi Ábel
Soós Zsuzsanna	Nuber István
Spiegel Mariann	Ozsváth Zsuzsa
Spitzer Olga	Rainer M. János
Szabó Zsolt	Révész Béla
Szinetár Miklós	Schuller Balázs
Tarjányi Imre	Somogyi Éva

Szántó György
Szarka László
Szécsényi András
Szita Szabolcs
Tóth Tamás
Ungváry Krisztián
Varga Katalin
Vitári Zsolt
Zinner Tibor

**Levéltárosok
és könyvtárosok:**

Áldozó István
Baczoni Gábor Miklós
Balla Tibor
Blaga Borbála
Csaplár Ferenc
Csató Mihály
Csekő Ernő
Darvasi Piroska
Dénesi Tamás
Földesi Ferenc
Gárgyánné Lampert Magdolna
Hegedűs Judit
Illésházi Péter
Jović, Vule
Katonáné Erzsébet
Kemény Aranka
Markovics Panni
Meister Éva
Meister Róbert
Néma Sándor
Nikolić, Aleksandra
Panić, Barbara
Papp Józsefné
Paulik Ágnes
Pócz Péter
Rác Balázs
Rau, Franziska
Ristić, Danijela
Salamon Pál

Simonfay Géza
Singer, Naomi (Balázs Noémi)
Somorjai Noémi
Soós Mihály
Suba János
Szilágyi Irma
Thuróczy Gergely
Toronyi Zsuzsa
Tulipánné Fügedi Erika
Vajda Orsolya
Villám Judit
Zalai Katalin

Segítők:

Adamovics Jenőné
(Karácsony Rozália)
Agárdi Péter
Akos, George (Ákos György)
Aradi Gábor
Bächer Iván
Bardy, Magda (Bárdy Magda)
Bardy, Thomas
(Bárdy Tamás)
Barna Hajnalka
Báthory Tóth Erzsébet
Becker Hubert
Bencsik Péter
Bloch Sándor
Bodor Pál
Bolgár György
Borbély János
Bubryák István
Budai Katalin
Csepregi András
Csíky Lajos
Dalos György
Darvas Sándor
Deák Péter
Dobos Anna
Drukker Tibor
Dunai Andrea

Durdević, Klara	Kónya Péter
Egervári Vera	Kopp Mária
Egri Zoltán	Kornfeld, Tibor (Konfeld Tibor)
Erdély Miklós	Kovács Béla
Erdélyi Ágnes	Kovács Erzsébet
Erez, Cvi	Kovács Géza, ifj.
Estókné Csete Olga	Kovács György
Fadus Györgyné Siklósi Margit	Kovács Jenőné Horváth Anna
Fehér Tamás	Kovács József
Fehéri György	Kovács Péter
Ferencz Győző	Kőbányai János
Filyó Tibor	Krén Katalin
Flórián Tiborné Tyahur Ilona	Labányi Ágnes
Fóti Péter	Lalić, Janko
Frisch György	Lustig, Jozef (Lustig József)
Gál Gergely	Marton József
Gál Katalin	Mátyás Ferenc
Gera Gabriella	Merkler, Andras
Gonda Julianna	(Merkler András)
Goór Judit	Molnár Gábor
György Péter	Morvai Katalin
Harsányi László	Muray György
Hartkopf, Karlheinz	Müller Péter Sziámi
Hiller István	Nagy Béla
Holló József Ferenc	Oblath András
Horpácsy Eszter	Ofry, Dan
Horváth Péter	Olajos Anna
Illés Csaba	Pamuk András
Illésné Zita	Papp Ervin
Jankovics Marcell	Pézsza Sarolta
Jankovics Tibor	Pfeifer Mária
Jónás Zsolt	Rábai László
Katona Klára	Radó István
Kende F. Csaba	Raduch Csilla
Kengyel, Karoly	Raj Tamás
(Kengyel Károly)	Révész László
Keresztury Tibor	Ritter László
Király Péter	Róder László
Kiss János	Rosenberg Ervin
Klages, Uwe	Salamon Erzsébet
Komma Kristóf	Sessler György

Soldatović, Nikola
Šosberger, Josip
Szabó Zsuzsa
Szalóky Ferenc
Szántó Zsuzsa
Szenes Iván
Szigeti Robert
Szinai T. József
Szöllősi Mihály
Tóth István
Tóth Vilmos
Túry Ferenc
Vámos Anna
Varga Tamás
Varjú Márta
Zoltai Gusztáv
Zsigmond Anna

Fordítók:

Csizovszki Barnabás
Dineen, Finbar
Gromon András
Konkolý Thege Barna
Medgyes Réka
Molnár István (Molnar Stevan)
Oláh János
Puticza, Lukać
Szukits János
Szukits Veronika
Zelena Judit

Gépirók:

Hrováth Ferencné
Kránitzné Kis Katalin
Mészáros Nóra

I.

Orvosok és orvoslás Borban

1. A gyógyítás bori lehetőségei és a *Berlin*-tábor orvosai

A második világháború alatt a szerbiai Borban mintegy hatezer magyar munkaszolgálatos dolgozott. A Németországgal történt megállapodás szerint a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a bori rézbányákban és a bori vasútépítésen magyar zsidók, Jehova Tanúk, szombatisták¹ és nazarénusok dolgozzanak. A származásuk vagy a katonai szolgáltat-megtagadásuk miatt kényszermunkára a németeknek átengedett magyar munkaszolgálatosok a német katonai munkaszervezet, az *Organisation Todt* (OT) irányítása alatt és magyar katonai felügyelet mellett dolgozott. A Déli-Kárpátokban, a szerb–román–bolgár hármashatár közelében, Budapesttől mintegy hatszáz kilométerre délkeletre lévő Borba és környékére összesen mintegy ötvenezer szerb, olasz, román, görög, lengyel, belga és magyar kényszermunkás, hadi- és politikai fogoly, partizán került a körülbelül harmincöt munkatáborba. Európa egyik legnagyobb bányaiipari környéke adta ebben az időben a világ réztermelésének mintegy kettő-négy százalékát. Az itt kitermelt réz a teljes német háborús rézszükséglet felét-negyedét volt képes biztosítani. A francia többségi tulajdonban lévő bánya 1940 júniusától, Párizs német megszállásától kezdve volt német kézen és egészen 1944. szeptember végéig a német katonai ipar szolgálatában állt.² A háború kezdetén a bori bányakombinát két bányauzemmel, egy kőfejtővel, öt nagyolvasztóval, egy elektrolizáló üzemmel és egy kénsavgyárral rendelkezett.

Magyar munkaszolgálatosokat 1943-ban és 1944-ben vittek kényszermunkára a hadművelleti területen fekvő Borba. (A Kelet-Szerbiában lévő Bor³ Belgrádtól kétszázhusz km távolságra van.) Borból szintén két csoportban (ún. lépcsőben) távoztak 1944 őszén. Az 1943-as csoport hajón tette meg az utat a Tiszán és a Dunán a szerb Prahovo kikötőig. Innen vasúton mentek tovább a Bortól mintegy huszonöt kilométerre délnyugatra lévő Zaječar városig. A jelentős német katonai és ipari bázison keskenyvágányú vasútra szállították át őket. A munkaszolgálatosok festői környezetben kanyargó hegyi vasúton érkeztek meg az akkor eldugott falunak számító Borba.⁴ A mintegy háromezer zsidó, körülbelül 160–180 Jehova Tanúja, tizenkilenc szombatista és kilenc nazarénus munkaszolgálatos – összesen tizenöt század – a Bor közvetlen közelében lévő központi lágerbe, a *Berlin*-táborba került.

Innen egy századot a néhány kilométerre lévő *München*-altáborba irányítottak. A központi táborban fogvatartottak a mintegy tizenhat hónap alatt a bányaműveléssel összefüggő feladatok elvégzésében vettek részt. Morvay István bori túlélő, kolozsvári fuvolaművész leírása szerint alapvetően három munkahely volt számukra Borban: „a *Hochwasserschutzdamm* (árvízvédelmi töltés),⁵ ami a bányát volt hivatva a megduzzadt hegyi patakoktól megvédeni; a *Tagebau* (külszíni bányászat)⁶, ahol rengeteg *bagger* (kotrógép) és vonat segítségével egy nagy hegyet hordtak el, hogy az aljában új, nyitott rézbányát kezdjenek; végül a *Stollenbau* (alagútépítés)⁷ a hegy alatt, a feltárásában húzó-dó 2 1/2 km hosszú alagút, amely a *Hochwasser*en összegyűlő vizet kellett volna levezesse”.⁸

Magyarország német megszállása után a németek további magyar munkaszolgálatosokat kértek és kaptak a magyar kormánytól. Az újabb magyar, kizárólag zsidókból álló mintegy háromezer munkaszolgálatos csoport vasúton érkezett Borba, a normandiai partraszállás időszakában, 1944 júniusában. A megérkezők – köztük Radnóti Miklós és Lukács László költőkkel – a *Berlin*-táboréhoz képest sokkal rosszabb körülmények közé, a Bor környéki táborokba kerültek. A 17–42 év közötti munkaszolgálatosok Bortól északnyugati irányba, vad hegyi terepen lévő hét táborba kerültek.⁹ (Elnevezésük: kihelyezett táborok, külső táborok, altáborok; továbbiakban: altáborok.) Ők valamennyien vasutat építettek.¹⁰

A Borba vitt munkaszolgálatosok a visszacsatolt területekkel együtt értendő magyar területekről származó hadköteles férfiak voltak. Ők zsidó származásuk vagy ideológiai, vallási meggyőződésük miatt kerültek Borba. Származásuk vagy baloldali gondolkodásuk, továbbá antimilitarista–pacifista vallási meggyőződésük miatt hívták be őket munkaszolgálatra. A munkaszolgálatuk jogi és katonai szempontú meghatározása eltérő és időben változó volt. A helyzetüket leegyszerűsítve azonban elmondható, hogy a Honvédelmi Minisztérium rendelkezett velük, miközben nem voltak katonák, de mégis katonai fennhatóság alatt, katonai rendben teljesítették katonai munkakötelezettségüket.¹¹

Borban civil orvos nem létezett. A Borba vitt orvosok (továbbiakban: bori orvosok) éppen úgy, mint a bori, nem orvos magyar munkaszolgálatosok a magyar katonai és a háború idején hatályos jog, a hadművelleti területeken érvényes, különösen szigorú szabályok szerint voltak kötelesek munkájukat teljesíteni. Tovább nehezítette a munkaszolgálatosok helyzetét, hogy a Magyarország határaitól messze lévő, teljesen ismeretlen környezetben (nyelv, szokások, hegyvidék, bánya stb.), a német katonai szövetségesek mellett egy nehezen

kiismerhető katonai környezetben (Tito-partizánok és a németbarát, változékony hovatartozású csetnikek), fogolyként kényszerültek élni és dolgozni.

A munkaszolgálatosok döntő többsége a nehéz fizikai munkához nem volt hozzászokva és szennyezett (kéngáz, rossz ivóvíz), fertőzött (tetvek, poloskák, férgek), fokozottan balesetveszélyes (robbantás, csil-lézés, fakitermelés és vízbeömlés, alagutak, tárnák stb.) környezetben, minimális védőfelszerelés nélkül (megújíthatatlan saját ruházat, fatalpú saruk) dolgoztak napi 8-12 órát. (Továbbá napi 30-120 perces gyaloglással érték el a munkahelyüket.) Szélsőséges időjárási viszonyok között (a hegyekben 1945 telén mínusz harminckét fokot mértek!), és egyre kevesebb és minőségében romló élelmezési fejadagok mellett kellett teljesíteni a napi munkanormát.

Ebben a helyzetben a munkaszolgálatosok „egészségvédő magatartása”, azaz, a túlélést jelentő higiénés, táplálkozási, ruházkodási és mentális viselkedése abban nyilvánulhatott meg, hogy a rendelkezésre álló szűk kereteket kihasználták és azokat lehetőség szerint tágitották. Ez a tisztálkodás vonatkozásában azt jelentette, hogy a táborokban általában volt folyó- vagy forrásvíz. A *Berlin*-táborban volt külön fürdőbarakk, a tábor nyugati oldalán elérő patakot a kisegyházak tagjai felduzzasztották, ami a tél kivételével fürdési lehetőséget biztosított. A központi táborban azonban egész idő alatt kevés volt a mosdóvíz és csak sorbanállással lehetett hozzájutni a vízhez. A *Heidenau*-altáborban a mai napig megtalálható a híres zuhanyozó betonalap, amiről Tolnai Gábor irodalomtörténész¹² írt és Németh Árpád rendező Radnóti Miklósról szóló dokumentumfilmben¹³ örökített meg. A visszaemlékezők a víz és melegvíz hiánya mellett azt rótták fel elsődlegesen a katonai keretnek, hogy nem kaptak hatékony segítséget az élősködők elleni folyamatos harcban: ruháikat nem tudták fertőtleníteni. A táborokba történt beköltözés és a hétvégékre időzített, szervezett, de eszköztelen élősködőirtás csak rövid időre hozott mérsékelt megkönnyeb-bülést.

Az altáborokba vitt munkaszolgálatosoktól elvették lábbelijeiket, és helyette fatalpú, a lábon nehezen rögzíthető, bocskorszerű „cipőt” kaptak. A bocskor teljesen alkalmatlan volt a nehéz hegyi terepen végzett megerőltető fizikai munkára. Kétségtelen azonban, hogy sikerrel óvott a szökéstől. A megfelelő lábbeli hiánya jelentősen megnövelte a balesetek számát. A munkaszolgálatosok a táplálkozásból eredő hiányosságokat úgy voltak kénytelenek pótolni, hogy a bori piacon vagy a helyiektől élelmet vettek. A szerény zsoldért, ruháért vagy a magukkal hozott és a keret által el nem kobzott pénzért zsírt, sajtot, kenye-

ret stb. vettek. Az altáborokba kerültek közül többen beszámoltak arról, hogy gombaismeretüknek nagy hasznát vették vagy hogy az erdei gyümölcsök mentették meg őket a tragikus következményekkel járó vitaminhiánytól.

A táborokban a munkaszolgálatosok orvosi panaszaira a táborparancsnokok, a magyar katonai keret (katonai előjárók, keretlegények) időben és altáboroktól függően, eltérően reagáltak. Általában véve elmondható, hogy a katonai keret a jogi előírásokat gyakran megszegve felügyelte a munkaszolgálatos orvosok és nem orvosok munkáját. Teljhatalommal bírtak és különösen az 1944. januári parancsnokváltást követően minden kegyetlenkedést kontroll nélkül megengedhettek maguknak.¹⁴ Külön is meg kell említeni a kikötést (1×2 vagy 2×2 óra)¹⁵ mint a munkaszolgálatosokkal szemben alkalmazott büntetési formát és a keret által meglopott élelmiszer-fejadagokat. (A németek megállapodás szerint biztosították az élelmiszert.) Mindezek miatt a munkaszolgálatosok fizikai állapota, ellenállóképessége folyamatosan romlott, fertőző megbetegedéseket kaptak. Sebeik lassan vagy nem gyógyultak, a verések és kikötések okozta sérüléseik maradandóak lettek vagy tartós egészségromlást okoztak; sok baleset is érte őket. A testi felépülésüket jelentősen befolyásoló lelkiállapotuk is folyamatosan romlott. A keret fokozatos eldurvulása, az otthonnal való szűk keresztmetszetű kapcsolattartás (néhány ellenőrzött levelezőlap, esetleg meglopott hazai csomag), a szinte teljes információzárlat súlyos lelki terhet jelentett számukra. A család hiányát nem ellensúlyozta, legfeljebb csökkentette a munkaszolgálatosok között kialakult baráti kapcsolatot. A túlélők közül sokan számoltak be arról, hogy a rájuk nehezedő fizikai és lelki terhek elviselésében, a munka elvégzésében vagy a szökésben milyen fontos szerepet játszottak a baráti és bajtársi kapcsolatok.

A bori táborokban gyógyszerellátásról nem lehetett beszélni. A munkaszolgálatosok által magukkal hozott és általában elkobzott gyógyszerek képezték a „gyógyszerkínálatot”. Bánáti Miklós azt írta, hogy „Még Szentkirályszabadján értésükre adták, hogy jó lesz, ha gyógyszert viszünk magunkkal, így az utolsó hét pengő húsz fillér kincstári »járandóságunkat« adtuk oda. Ezeken a hét pengő húsz filléreken vásárolt kötszermennyiség viszont egy-kettőre elfogyott.”¹⁶

A bori munkaszolgálatosok egészségi állapotát meghatározó tényezők nem teljes körű és kizárólag tendenciákat felvázoló leírása alapján megállapítható, hogy egészségügyi állapotuk általában gyorsan romlott.

Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy ilyen körülmények között az orvosok mintaadó, iránymutató szerepe és szakmaszeretete mennyi-

re fontos és meghatározó volt, illetve az orvosi munka milyen nehézségekbe ütközött.

A bori orvosok és az orvosi hierarchia szintjei

A Bor és Bor környéki lágerekbe 1943-ban és 1944-ben került zsidó munkaszolgálatosok között számosan voltak olyanok, akik orvosi, gyógyszerészi, fogorvosi, fogtechnikusi vagy állatorvosi tanulmányukat megkezdték, esetleg azok befejezése előtt álltak, valamint olyanok, akik már befejezték tanulmányaikat, praktizáltak, esetleg már szakmai elismerést is szereztek maguknak. Tudunk olyan munkaszolgálatosról is, akinek semmilyen orvosi előtanulmánya vagy orvosi tapasztalata nem volt, mégis orvosi, kisegítő, felcseri tevékenységet folytatott (a továbbiakban egységesen: bori orvosok). A bori orvosok egyik, értelemszerűen idősebb (35-42 éves) csoportját azok alkották, akiket már mint végzett orvosokat vittek bori munkaszolgálatra, a munkaszolgálatosok és a katonai keret orvosi problémáinak kezelésére. A másik csoportba azok a fiatalabb korosztályhoz (20-23 éves) tartozó munkaszolgálatos orvosok sorolhatók, akiket mint az orvosi tanulmányaikat megkezdő medikusokat vitték ki, valamint akikről ott Borban derült ki, hogy rendelkeznek orvosi előtanulmányokkal. A Borba vittek közül pedig sokan voltak-lettek olyanok, akik a bori munkaszolgálat túlélése után kezdték meg Magyarországon vagy máshol – elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Franciaországban és Izraelben – orvosi tanulmányaikat.

A bori orvosi ellátásnak különböző hierarchikus szintjei voltak. A szinteket alapvetően a katonai beosztás (katonai hierarchia) határozta meg. A bori munkaszolgálatos orvosok – mint ahogyan azt korábban kifejtettem –, nem voltak katonák, hanem a többi nem orvos munkaszolgálatossal megegyező „státuszban” voltak. Nekik is voltak katonai előjáróik. A katonai előjáró volt a katonai rendfokozattal bíró katonaeorvos (például a *Berlin*-táborban), a mindenkori század- és táborparancsnok (például altáborokban), vagy a katonaeorvos által helyetteseként megnevezett munkaszolgálatos orvos (például a *Berlin*-táborban). Gyakorlatilag azonban a munkaszolgálatos orvosnak formálisan és informálisan egyaránt minden magyar katona – rangjától és beosztásától függetlenül – általános és szakmai vonatkozású kérdésekben egyaránt parancsot adhatott. A katonai hierarchia szintjeit tovább bonyolította, hogy a magyar munkaszolgálatosok munkáját irányító német katonai szervezet (OT) megbetegedett katonáit (elsősorban az altáborokban), a partizánharcokban megsebesült *Wehrmacht*-katonákat (elsősorban Bor-

ban) és a különböző nemzetiségű beteg kényszermunkásokat (minden tábor esetében) is gyógyítottak. Az OT és a *Wehrmacht*-katonák gyógyításához külön német katonai engedélyre volt szükség, mivel a német hatályos jogszabályok szerint zsidó orvos német katonát kizárólag külön engedéllyel gyógyíthatott. A teljesség kedvéért pedig még meg kell említeni, hogy a bori orvosoknak a német és különböző nemzetiségű kényszermunkások orvosi felügyeletét ellátó – elsődlegesen a bori kórházban dolgozó – különböző nemzetiségű orvosok is a katonai előjáróik voltak. Mindebből eredően látható, hogy csakúgy, mint a magyar katonai parancsnokság, úgy a magyar orvosok is alá voltak rendelve a német katonai vezetésnek.

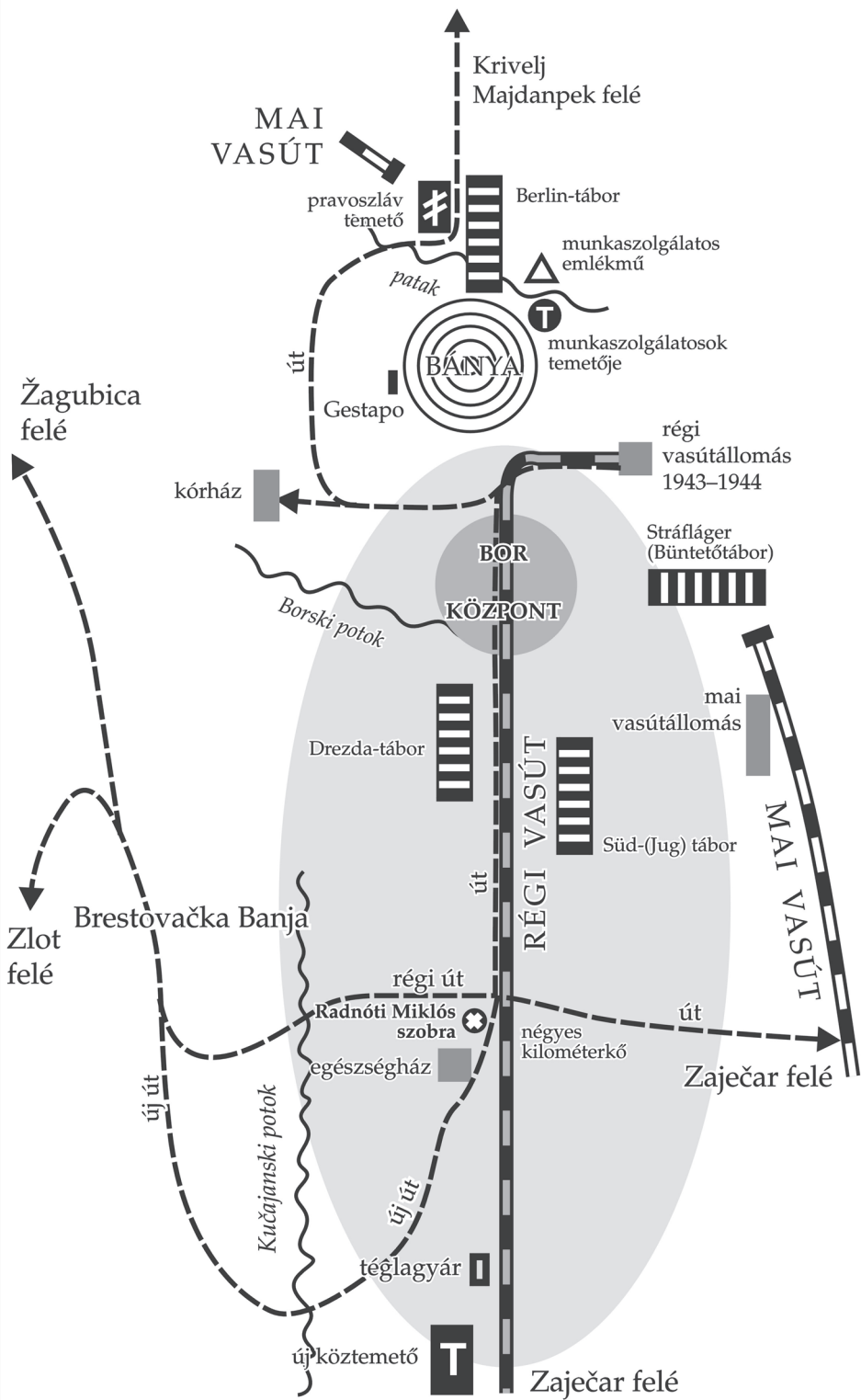
A katonai hierarchia után a végzettségen és tapasztalatokon alapuló orvosi beosztás (szakmai hierarchia) jelölte ki a munkaszolgálatos orvos helyét Borban. A szakmai hierarchiát árnyalta az a körülmény, hogy melyik munkaszolgálatos orvos mikor érkezett Borba. A korábban (1943) érkezett orvosok a helyi viszonyok ismerete miatt tettek szert esetenként nagyobb tekintélyre annál, mint amit szakmai képzettségük indokolt volna. A szakmai hierarchia csúcsán voltak értelemszerűen a Budapesten már szakmai hírnévnek örvendő, idősebb és egyben sebészi feladatokat ellátó szakorvosok (*Berlin*-lágerben például dr. Rubányi Pál és dr. Zoltán László), majd pedig az orvosi diplomával, esetleg praxissal rendelkező általános orvosok. Az orvosi hierarchia végén a medikusok és az orvosi, felcseri feladatokat szakképzett orvos hiányában elvégző orvosok kerültek.

A bori orvosok között különbséget lehet tenni annak alapján is, hogy ki melyik táborban (altáborban), továbbá, hogy pontosan hol (táborban vagy a munkavégzés helyén) teljesítette orvosi hivatását (területi tagoltság és munkavégzés helye szerinti meghatározottság). A területi tagoltság szempontjából a központi *Berlin*-tábor és az altáborok között lényeges különbség volt az orvosi feladatok mibenléte és az orvosi ellátás lehetőségei között. A központi táborban ugyanis körülbelül háromezer munkaszolgálatosra 3-5 orvos, míg az altáborokban körülbelül 330 főre két-három orvos jutott. A *Berlin*-táborban voltak sebész szakorvosok, míg az altáborokban nem voltak. Lényeges különbség, hogy a központi tábor mellett Borban, a faluban kórház működött.

A Borban és környékén lévő altáborok egészségügyi rendszere tehát leegyszerűsítve úgy nézett ki, hogy a német katonai parancsnokság alá tartozó bori kórház volt a betegellátás központja, míg a magyar munkaszolgálatosok betegellátásának központja a *Berlin*-lágerben lévő kórházbarakk volt. A súlyosan beteg magyar munkaszolgálatosok az altáborokban is kaptak fekvőbeteg-ellátást. Minden táborban volt orvosi rendelő és

2. Bor térképvázlata

gyengélkedő, a munkavégzés helyén pedig elsősegélynyújtás történt. Az egészségügyi ellátás és szolgáltatások minősége és hozzáférhetősége egyenlőtlen, térben és időben eltérő és nagyon korlátozott volt. A bori orvosok a munkaszolgálatosok és az őket felügyelő magyar katonák szemében általában magas presztízzsel rendelkeztek, a munkaszolgálatosok általában elégedetten nyilatkoztak róluk. A munkaszolgálatosok egészséget veszélyeztető tényezők sokasága között éltek, sokan megbetegedtek, közülük nem mindenki fordulhatott orvoshoz, akik orvoshoz fordultak, azok sem kaptak megfelelő ellátást és kizárólag a krónikus és súlyos megbetegedések esetén lehettek fekvőbetegek vagy kaptak sebészi-orvosi segítséget. Mindez hozzájárult a bori, majd pedig gyalogmenetek közbeni magas halálozási arányszámukhoz.

A bori városi kórház

Bor település lététéről először a XIX. század közepén történik említés. A rézérc megtalálása után a falu és környéke a XX. század elején lett bányavidék, majd 1947-ben nyerte el a városi rangot. A rézbányát 1906 óta üzemeltető francia *Mines de Bor* nevű társaság alkalmazásában 1935-ben már legalább négyezren dolgoztak. A bánya egyszerre biztosított megélhetést és okozott súlyos lég- és vízszennyeződést. Egyben a környék mezőgazdaságának hanyatlásához vezetett. Borban megépültek a bányatársaság és alkalmazottaik épületei, vagyis fölépült a francia negyed és a kórház, valamint a Zaječarral összekötő keskenyvágányú vasút. Az első kórházat ugyan 1905-ben rendezték be, de a modern értelemben vett kórház 1922-től létezett Borban, amikor az már belgyógyászati és sebészeti osztállyal is rendelkezett. A brit biztosító intézethez tartozó kórházat egy évvel később tovább bővítették. Az új kórház építését 1933 tavaszán kezdték el és a következő év nyarán ünnepélyes keretek között adták át. A *Politika* című napilap azt írta az új kórházról, hogy „a település nyugati részében, mely az egész környék felett uralkodik, szép kétemeletes kórház épült, amelyet felszereltek a legmodernebb orvosi eszközökkel. Ez a kórház semmilyen tekintetben nem marad el a legjobb magán szanatóriumoktól. Ami legelőször szembe ötlik, az a példás tisztaság, ami érthető is, ha megfigyeljük a majolika lapokkal lefedett falakat. A pincehelyiségekben különféle orvosi felszerelések kaptak helyet és itt helyezték el a röntgengépet és a fertőtlenítő eszközöket is. Az első emeleten a sebészeti osztály van, ahol korszerű műtöt is berendeztek. Minden ágy mellett orvost hívó gombot szereltek fel. A központi fűtéssel rendelkező kórház ötven ágyas. A pincéből élelmet hordó lift villanyáram segítségével működik. A kórház mellett

kápolna épült és még két épület befejezésén dolgoznak: épül az orvosi rendelő és gyógyszerár valamint néhány orvosi lakás.”¹⁷ A sebészeti osztály külön részlege volt a szülészet. 1936-ban külön fertőző osztályt hoztak létre. A brit biztosító pénztár tulajdonában lévő, 13 500 négyzetméter hasznos területtel rendelkező kórház építési költségét (2,5 millió dinár) a francia bori bányatársaság fedezte. A bori kórház ma változatlanul az egyetlen kórház a Bortól huszonöt kilométerre délnyugatra lévő Zaječar és az ötven kilométerre északnyugatra lévő Žagubica közötti területen.¹⁸

A korabeli fotókon jól látható a nagyszabású építkezés.¹⁹ A Bor központjától nyugatra emelkedő domb épületei, a kórház, a kápolna, a jellegzetes szürkés-kék egységes köépületek ma is megvannak: a francia negyed ma is ugyanúgy bejárható. A kórház nyilván több fázisú bővítésére a korabeli fotón látható, bekerített hatalmas telken belül került sor. Nem is lehetett ez másként, mert a terület földrajzi adottságai, a domb déli oldalán futó mély törés és a patakvölgy kizárólag a keletnyugati irányú terjeszkedést tette lehetővé. A jellegzetes sárgásbarna kórházépület (homlokzatán a cirill betűs felirattal: „Bor 1933”) azonban még mindig áll. Rácsos ablakai mögött ma pszichiátriai betegek élnek. Az 1933-as kórházi épületet teljesen körbeveszik az azóta épült kórházi létesítmények. Ma az egyetlen járható közút a vasútállomástól és egyben a központból a volt *Berlin*-tábor és a régi (pravoszláv) köztemető felé a kórház és a kápolna között halad el.²⁰

Nincs tudomásunk arról, hogy a bori bánya német át- és elvételekor, 1940 júniusában milyen állapotban volt a kórház. Azt tudjuk, hogy az 1927-ben Borba került első sebészorvos dr. Georgije Pedanov volt, aki közel húsz évig dolgozott itt. Ő lett a kórház igazgatója is (1930), és ezt a pozícióját a német megszállás egész ideje alatt megtartotta. Utóbbi időszakban kényszermunkásként került a bori kórházba dr. Vinko Arneri és prof. Bogoslav L. Dragojević.²¹ Róluk is ír a bori bánya háború alatti történetéről publikáló dr. Tomislav Pajić²² bori történész. Tőle tudjuk, hogy a Borba deportált dr. Vinko Arneri osztályos orvos (1943–1944) műtéteket végzett a kórházban.²³ Ő később a belgrádi honvédkórház plasztikai sebészetének osztályvezetője lett.²⁴

Orvosok a *Berlin*-táborban

Bor központjától mintegy két kilométerre, a bori pravoszláv temetővel szemben lévő²⁵ magaslaton helyezkedett el a központi *Berlin*-láger. A tábor főbejáratával szemközti oldalon, a tábor délnyugati részében, a tábor

legtetején volt a kórházi barakk. Ezt már a magyar munkaszolgálatosok odaérkezése után építették. Az 1944 májusában ide vezényelt munkaszolgálatos dr. Rubányi Pál budapesti sebész azt mondta visszaemlékezésében, hogy „a barakképületben volt a tábor kórháza és rendelője”.²⁶ A jugoszláv dr. Julie Tauber tábori orvos visszaemlékezésében azt írta, hogy a *Berlin*-táborban „Egy külön barakkban néhány betegszoba is volt, néhány ágygal. Egy nagyobb szoba műtőnek volt berendezve...”.²⁷ A tábor helyének bejárása során²⁸ azt tapasztalhattam, hogy az étkező- és raktárbarakk, a tábor nyugati oldalon lévő barakkok, továbbá az északi részen lévő latrina és a fogdaként használt krumplivermek helye jól azonosítható. Ezzel szemben a kórházi barakk pontos helye már nem található meg. A kisegyházakhoz tartozó munkaszolgálatosok barakkja mellett álló kórházbarakk helyén ma kerítés övezte bányáépületek állnak és a mélyműveléshez használt aknatorony épülete magasodik.²⁹ A tábornak helyet adó domboldal tetejét 1960 után elegyengették. Ezen a lapossá vált, kiterjedt területen, valahol a hajdani felső barakkok és kórházi barakk helyén avatták fel 1982. május 7-én a *Berlin*-táborban szenvedő olasz, szerb és magyar kényszerszemélyek – így a magyar orvosokra is emlékező – betonemlékművét.

Dr. Julie Tauber nem csak a táborban lévő kórházra emlékezett vissza, de közvetlenül a munkahelyeken végzett orvosi munkára is, ahol a szerb szanitéc, Nirco is dolgozott.³⁰ Azt írta ugyanis, hogy „A kényszerszemélyek három váltásban dolgoztak a »Hochwasserschutzdam« építésén, valamint a »Tagebau«, a »Tilva Mika« [hegy]³¹ és a »Stollenbau« nevű munkahelyeken. E helyek mindegyikén volt egy kis orvosi rendelő egy ápolóval. A mi feladatunk, mint heteseknek, az elsősegélynyújtás és a sérülések ellátása volt, valamint az akut megbetegedések kezelése.”³²

Az ide megérkező és itt mintegy 16 hónapot töltő magyar munkaszolgálatosok közegészségügyi szempontból sem kerültek jó körülmények közé. A budapesti munkaszolgálatos Darvas Ferenc azt írta a megérkezéséről az 1945-ben kelt visszaemlékezésében, hogy „A tábor távolról sem hasonlított ahhoz a paradicsomhoz, ahogyan azt nekünk és hozzátartozóinknak elmesélték. Rengeteg volt a légy. Ezek a nagy, nyitott latrinákban termettek meg. Borban pedig az utcára dobták ki a szemetet. A rothadó szemet állandó és undorító bűzt árasztott. Ez a légytömeg lehetett az oka, hogy az első napokban az emberek nagy része bélhurutot kapott. [...] A láz ugyan hamar elmúlt, de a hasmenés továbbra is megmaradt. Vagy két hónap kellett ahhoz, hogy a járvány csökkenni kezdjen. A járvány és a gyöngye koszt sok embert legyengített.”³³

György István bori munkaszolgálatos 1957-ben megjelent kisregényében írta meg a *Halálraítéltek*³⁴ című visszaemlékezését. Ebben írta le, hogy „A bori kórház magyar katonaorvos vezette. Keretlenségére is volt a kórháznak és a vezető honvéd katonaorvos mellett három munkaszolgálatos orvos működött. Kettő közülük híres budapesti sebész volt.”³⁵ Sosberger Pál (Pavle Šosberger) bori munkaszolgálatos azt írta tanulmányában, hogy „A »Berlin« láger keretén belül egy kórházbarakk lett építve, ahol igen neves zsidó munkaszolgálatos orvosok dolgoztak, sőt operáltak is. Nominálisan dr. Bedő István hadapród őrmester-orvos volt a kórház főnöke, de valóságban a szabadkai dr. Kohn László vezette a kórházat.”³⁶ A bori orvosok magyar katonaorvosi eljárója tehát a központi táborban dolgozó újkécskei³⁷ dr. Bedő István hadapród őrmester volt.³⁸ Dr. Bedő István nem csak a *Berlin*-tábor orvosi rendelőjének parancsnoka, de a táborparancsnokság tagja is volt, akinek az előzetes engedélye nélkül nem lehetett senkit műteni.³⁹

György István azt írta kisregényében Bedőről, hogy „Ennek a hadapródnak a származása körül valami baj volt. A hadapród egyik felmenő rokona nem volt árja származású. A hadapród be akarta bizonyítani, hogy ő a felmenő rokon ellenére is megbízható elem.” Mindezt egy másik bori túlélő, az újpesti Jehuda Deutsch is megerősítette könyvében.⁴⁰ György István leír egy orvos–beteg találkozást is, azt, hogy Bedő hogyan viszonyult egy hozzá forduló beteghez: „Egyszer egy idős munkaszolgálatos jelentkezett nála vizsgálatra, vérző aranyérrel. Az orvosi vizsgálat úgy zajlott le, hogy amikor a beteg lehajolt, az orvostól olyan rúgást kapott, hogy nekizuhant a fejével a falnak.”⁴¹ Bleier László kenderesi születésű magántisztviselő, a *Berlin*-tábor kényszer-munkása, 1945-ban kelt, német nyelvű visszaemlékezésében azt írta, hogy „Egy ötvenéves gépszerelő agyhártyagyulladását kapott és a láger orvosa, a kadét orvos,⁴² dr. Bedő elvetette a kezelést, mondván, hogy csak akkor hajlandó kezelni egy zsidó munkaszolgálatost, ha már a belei kilógnak. Következő napra a gépszerelő, akit Polláknak hívtak, halott volt.”⁴³

A bori táborok második csoportparancsnoka, Marányi Ede alezre-des 1944 augusztusában kelt tisztiparancsában azt írta, hogy „Dr. Bedő István karp. [karpaszományos] orvos-őrmester a Bor-i [sic!] munkáscsoport 3000, majd 6000 főt kitevő egységének egyedüli keresztény vezetőorvosa – rátermettségével – kiváló sebészi és általános szaktudásával elérte azt, hogy a csoport eü. [egészségügyi] helyzete 12 hónapon át kiemelkedően jó volt. Mint törhetetlen magyar gondolkodású, igen jó bajtársnak köszönetemet fejezem ki az itteni kifejezett munkálkodásáért.”⁴⁴

Bánáti Miklós, a *Berlin*-tábor munkaszolgálatosa, 1945-ben megjelent *Égő gyűlölet* című könyvében⁴⁵ leírta, miként zajlott „a beteggé nyilvánítás” folyamata a táborban. Közlése szerint „38 fokon felüli hőemelkedésnél lehetett csak bennmaradni a lágerban. [...] Volt olyan eset, mikor 39,2 lázzal zavart ki Balázs főhadnagy, a táborügyeletes tiszt a munkára, ő nem tartotta magára nézve kötelezőnek a 38-as hőfokot. Ha valaki napközben betegedett meg, érte sérülés vagy magas láz, akkor a táborügyeletes orvos megállapítását a táborügyeletes tiszt is ellenőrizte. Ez volt a gyakorlat, mert a hivatalos rendelés csak reggel és este volt. Természetesen Balázs főhadnagy ellenőrzése nem úgy történt, hogy lemérte volna a lázt, hanem egyszerűen a bennmaradó cédulát eltépte.”⁴⁶ Már idézett visszaemlékezésében Darvas Ferenc hasonlóan írt a bélhurutban megbetegedett munkaszolgálatosokról: „A láz hirtelen magasra felszökött, de a láger orvosa még 38 fokos lázzal is munkára küldött bennünket.”⁴⁷

Dr. Bedő legmegbízhatóbb beosztott orvosa a kassai születésű és szabadkai származású, ekkor 31 éves munkaszolgálatos, dr. Kohn László (Vladislav Kohn dr.) volt.⁴⁸ Az ausztriai Grazban orvosi diplomát szerző dr. Kohn 1943-ban került a táborba – akkor, amikor kórházbarakkot építettek. „A kórházbarakk főnöke dr. Bedő István orvos őrmester volt (névleg), de a kórházat dr. Kohn László vezette mint főorvos. Mindvégig ő volt a kórház tényleges vezetője.”⁴⁹ Kiemelt helyzetében a nyilván anyanyelvi szinten beszélt szerb, német és magyar nyelven túlmenően a fertőző betegségek terén szerzett szakmai képzettsége is közre játszhatott.⁵⁰ Morvay István már idézett visszaemlékezésében leírta az 1943 szilveszterén a *Berlin*-táborban előadott egyik kabaréepizódot, amiben kifigurázta az orvosi ellátást és név szerint Kohn Lászlót. Azt írta ugyanis, hogy „állítólag Dr. Kohn egy nap szolgálatmentességet adott egy fiúnak (a sok kikötés miatt), akinek pedig csak szervi szívbaja, tüdőgyulladása, vese, epe és májbaja, tetanusza és trombózisa volt. Mint lapzártakor jelentik, a fiú mégis kivonult... (Dr. Kohn azok közé tartozott, akik behódoltak dr. Bedő M. kir. hadapród-orvos embertelen rendszerének.).”⁵¹ Sosberger Pál említést tesz az 1943-ban, vasárnap délutánonként megrendezett műsorokról, amelyeknek egyik, elmeógyógyintézetben játszódozó jelenetében ő játszotta a tábornok szerepét.⁵² Ebben az – ahogyan ő nevezi – „szkeccsben” „az egyik szerep volt a híres »dr. Bón«, ami tulajdonképpen kifigurázta dr. Kohnt, a főorvost.” Kohn 1944 szeptemberében – feltehetően, mint a második lépcsőben felszabadított munkaszolgálatos – beállt a partizánok közé, és a XIV. hadtest egyik partizánkórházában kapott katonaorvosi beosztást. A jugoszláv hadsereg orvos ezredesként ment nyugdíjba, és Rijekában telepedett le.⁵³

Bedô hadapród ôrmestert 1944 nyarán dr. Molnár zászlós váltotta fel.⁵⁴ Bedô ismeretlen helyen folytatta tovább katonai pályafutását. Édesapjának, a köztisztviselőben álló tiszakécskei id. dr. Bedô István orvosnak viszont a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fellelhetők a dokumentumai.⁵⁵ Ezek egyikéből tudható, hogy ifj. dr. Bedô István „a háborúban 1945-ben” meghalt.⁵⁶ Egyik rokonának közlése szerint „a Rajna mentén halt meg”. Földi maradványait a család lakhelyére, Tiszakécskére hozták, és itt a r. k. temetőben lévő közös családi sírban temették el.⁵⁷

Az ifj. dr. Bedô István helyére lépő dr. Molnár zászlóst György István úgy jellemezte, hogy „...jó embernek látszott. Csak az volt a bökkenő, hogy ezt a bori parancsnokság is hamarosan megtudta, s az nem szerette a »jó fiúkat«. A kórházat ezért rendszeresen kezdték ellenőrizni.”⁵⁸

Dr. Molnár zászlós lehetett már a *Berlin*-láger katonaorvos előjárója, amikor – mint már említettük – megérkezett ide 1944 májusában az akkor negyven éves dr. Rubányi Pál sebész, a budapesti I. számú Sebészeti Klinika tanársegédje. A hetedik generációs orvos, későbbi híres, Kossuth-díjas sebészprofesszor, az Országos Sebészeti Intézet igazgatója és a SOTE rektorhelyettese azt írta visszaemlékezésében, hogy „Ketten, néhai Zoltán László professzor és én voltunk a sebészek. Itt nemcsak a különböző sérülteket láttuk el, hanem igazán primitív körülmények között és segédlettel, szükség esetén nagy műtéteket is végeztünk. Meglepően jól gyógyultak a betegek, kivéve persze azokat, akiket már elkésve, súlyos hashártyagyulladás vagy igen rossz állapotban hoztak be.”⁵⁹ A Rubányi Pál által említett másik sebész tehát az ekkor szintén 40. életévében járó dr. Zoltán László volt, a budapesti II. sz. Sebészeti Klinika adjunktusa, aki 1935-ben fél évet töltött Németországban Humboldt-ösztöndíjasként. (A később nemzetközi hírű idegsebész professzor, az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet egyik megszervezője, majd igazgatója lett.) A két kiváló magyar munkaszolgálatos sebésznek jó híre volt és nemcsak hogy „a műtetre szorulókat a külső táborokból is ide kellett küldeni”,⁶⁰ de ezt szívesen is tették az altáborok orvosai. A kiváló szakmai munkát bizonyítja az is, hogy előfordult, hogy a német katonákat nem a bori városi kórházba, hanem a *Berlin*-tábor barakk-kórházába vitték műteni. Erről számolt be visszaemlékezésében a 23 évesen Borba vitt, későbbi neves tudógyógyász és közéleti személyiség, dr. Levendel László: „Már a tábori kórházban dolgoztam, amikor behoztak két *Wehrmacht*ost. Járőröztek és aknaszilánkot kaptak. Az egyiket meg kellett operálni. Zsidó orvos engedély nélkül nem operálhatott németet. A súlyos hasi

műténél segédkeztem, majd ápoltam a beteget.”⁶¹ (Minden valószínűség szerint az engedélyt a bori *Wehrmacht*-parancsnokság adta meg.)

A *Berlin*-tábor kórházbarakkjában dolgozott Levendel László is. Ő még ekkor nem volt orvos, viszont már volt némi „orvosi” tapasztalata, mivel 1938 és 1941 között egy budapesti prospektúrán boncségédként dolgozott.⁶² Levendel a kárpátaljai és szilágysági munkaszolgálat után 1943 júniusában Szegedről indult Borba. A központi táborban helyezték el és a *Tagebau* munkahelyen végzett fizikai munkát, majd „a tél folyamán bevezényeltek munkára a tábori kórházba, afféle mindenesnek. Eleinte csak a kórtermeket, a rendelőket, a műtöt mostam fel. De hamarosan kötöztem, ápoltam, ettettem a betegeket; sterilizáltam, majd műtösködtem: két kiváló sebészünknek (később vezető sebészprofesszorok) asszisztáltam, és csak azután mostam fel a műtöt. Jó ideig kinn laktam még a barakkban, álltam sorba ételosztásnál, majd amikor egyre több lett a sebesült, az amputált, súlyos beteg a tábori kórházban – a szakaszvezető és a tizedes sok munkára hivatkozva kértek egy munkaszolgálatos segítséget. Így kerültem a kórházba, s a két tisztas rámhagyta a munkát és boldogan lustálkodott. [...] Ott aludtam a »súlyos« kórteremben egy hordágyon. [...] Előfordult többször, hogy a külső táborokból beküldött betegek este értek be: ha éhesek voltak, odaadtam a vacsorámat.”⁶³ György István könyvében „hatalmas munkabírásu és az emberek nagy szerető fiatal orvos”-ként jellemezte „Levelekit”,⁶⁴ azaz Levendel Lászlót, aki „még éjszaka sem hagyta el a kórházi szobát, és legfeljebb néhány percre dőlt le egy üres hordágyra, amelyet odahúzott valamelyik súlyos beteg mellé.”⁶⁵

Levendel László a visszavonulás során az első lépcsőben menetelt Belgrád és Szentkirályszabadja felé. Bajára érve is folytatta orvosi munkáját és a legsúlyosabb betegeket elkísérte a helyi kórházba. A fertőző osztályon azonban ott kellett neki is maradnia. Így lett végül szabad 1944. október 13-án.⁶⁶ Bori munkaszolgálatos társai közül ugyancsak Baján sikerült megszöknie – az egyébként bajai – Rapcsák Vilmosnak is. Baja felszabadulása után Levendel és Rapcsák azonnal, 1944 novemberében Szegedre utaztak, hogy elkezdhessék orvosi tanulmányaikat. Dr. Rapcsák Vilmosné közlése szerint évfolyamtársak lettek a Szegedi Tudományegyetem Orvostudományi Karán.⁶⁷

A Levendel által említett „két tisztas” feltűnik György Istvánnál is, aki megjegyzi róluk, hogy „Mielőtt a beteg a műtőasztalra került volna, a két keretes megjelent ágyánál és lecsatolta a beteg karóráját vagy láncát. Több ízben operáció után látogatták meg a beteget, amikor az még a narkózis bódulatában feküdt és sokszor szabadították meg értéktárgyaitól.”⁶⁸ Bánáti Miklós szerint dr. Bedő hadapródorvos

„pribékjeinek” egyikét Pálfinak hívták, és „Ez a három szadista ütötte, verte, rúgta a betegeket.”⁶⁹

A fejezet elején idéztem György Istvánt, aki könyvében három, a *Berlin*-táborban dolgozó munkaszolgálatos orvostól tett említést. Ők azonban, mint láthattuk, nem hárman (Rubányi Pál, Zoltán László, Levendel László), sőt Klein Lászlóval kiegészülve nem négyen, hanem – legalábbis időszakosan – öten voltak. Ide került ugyanis a szabadkai születésű és a belgrádi orvosi egyetemen három évet elvégzett Strausz Zoltán is. A tanulmányait 1942-ben kényszerűségből megszakító Strausz Zoltán medikust Borban „a szerb szanitéchez, Nirco-hoz osztották be, később küldönci beosztást is kapott. Ebben a beosztásban a németektől szabad mozgási engedélye volt a város területén.”⁷⁰ Strausz Zoltán később a dachauai koncentrációs táborba került. Ausztriában szabadult fel, majd Belgrádban befejezte orvosi tanulmányait, és végül egy izraeli kórház gerontológus főorvosaként ment nyugdíjba.⁷¹

A *Berlin*-táborban fokozatosan romlottak az orvosi ellátás lehetőségei. Erről a már idézett visszaemlékezésében Levendel László azt írta, hogy: „Ahogyan fokozatosan leromlottak, kimerültek a fiúk, nehezült a helyzet a kórházban: mind több lett a beteg, s egyre súlyosabbak. Felütötte fejét a tifusz. A kórházparancsnok kegyetlen döntést hozott: ki kell helyezni a beteget egy sátorba, a kórházon kívülre, S. Árpád ott maradt 40 fokos lázzal, egyedül. Ki visz neki vizet, folyadékot? A tisztsek vállukat húzták: őket erre nem kötelezhetik. Nagyon féltém. Csak azt tudtam, hogy a tifusz fertőző, de fertőzés útját még nem ismertem. [...] Klorocid még nem volt, csak lázcsillapítót adhattam és sok folyadékot... A krízis csúcán eszméletlenné vált a beteg, majd oldódás után szépen javult. A tapasztalt orvosok kioktattak, s minél többet tudtam meg a tifuszról, annál kevésbé féltém. Az utat is kiismertem. Soha többé, semmilyen fertőző betegségtől nem féltém.”⁷²

Félelemérzet nélkül dolgozott egy másik „orvos” is a *Berlin*-táborban. A budapesti Laufer György autószerelő, minden képzettség nélkül hihetetlen orvosi beavatkozásokra vállalkozott. A némi olvasottsággal rendelkező Laufer ugyanis arra az elhatározásra jutott, hogy a vakbélgyulladásban szenvedő és orvos nélkül maradó bajtársain megpróbál segíteni. Az általam többször kontrollált⁷³ történet szerint Laufer, a barakkban éjszaka végrehajtott vakbélműtétei során a gyertyalángnál fertőtlenített biciklijával felnyitotta a beteg hasát és a gennyes részt kivágta. A minden segédeszköz nélkül, hálógokovács módjára elvégzett műtétei rendre sikerültek. Az emlékezet megőrizte egyik „betegének” nevét is, Pressburger György későbbi budapesti főköny-

velő személyében. Laufer orvosi tevékenysége ismertté vált már Borban is, és dr. Rubányi Pál, valamint dr. Zoltán László műtéteket végző orvosok is tudtak róla. Később Budapesten, egy-egy számukra is megoldhatatlannak tűnő műtéti beavatkozás során mondogatták is, hogy „hívjátok Laufert!”. Laufer György is túlélte a holokausztot, 1945-ben tanúskodott a Császár János főtörzsőrmester elleni népbírósági perben, és Budapesten élt fényképészként.⁷⁴

A bori munkaszolgálatra kényszerítettek egyik neves alakja Lukács László. A túlélők közül számosan megemlékeztek a neves költőről, aki a *Berlin*-tábor műtőasztalán 38 éves korában halt meg. A *Nyugat* és a *Magyar Csillag* című folyóiratokban is publikáló, antifasiszta és kommunista nézeteiért korábban többször bebörtönözött Lukács László a Bortól körülbelül 35 kilométerre lévő *Rhön*-lágerben volt munkaszolgálatos 1944 májusától. A Bolognában egy évig maga is orvosi tanulmányokat folytató, hét idegen nyelven beszélő Lukács halálának körülményeiről a *Rhön*-tábor munkaszolgálatos orvosa, egyben Lukács „kezelőorvosa”, a későbbi neves pszichiáter, Mária Béla számolt be. Leírása szerint Lukács László „általános hashártyagyulladás következtében halt meg”, miután a *Berlin*-táborban a szakszerű orvosi beavatkozás ellenére sem lehetett őt már megmenteni.⁷⁵

Lukács László mellett ismertté vált további két, gyomorbetegséggel összefüggő orvosi eset is. A Palásti László könyvében leírt esetek a Borhoz közelebb eső *Vorarlberg*-táborban történtek meg. A *Vorarlberg*-láger munkaszolgálatos medikusának, „Glaser doktornak bélátfűródása volt”. Orvostársa „azonnal telefonált Borba, ahonnan megígérték a mentőautót. Másnap befutott a *Todt*-szervezet autója, mely tizennyolc perc alatt Borba ért a beteggel. Félóra múlva dr. Zoltán munkaszolgálatos sebész sikeresen megoperálta.”⁷⁶ Míg Glaser életét megmentette a műtét, a szintén *Vorarlberg*-táborból, szintén *Todt*-mentőautón Borba vitt Alter [Simon] nevű munkaszolgálatosét nem. Ebben az esetben ugyanis az történt, hogy „A *Todt*-szervezet orvosa megvizsgálta Altert és egyszerű gyomorgörcsöt állapított meg. Alter a barakkban maradt. [...] Altert akkor vitték el, amikor már haldoklott. Hiába operálta meg bravúrosan Zoltán doktor...”⁷⁷

Lukács Lászlót a vele azonos politikai nézeteket valló bajtársa, Varga Endre temette el a *Berlin*-tábor mellett létesített munkaszolgálatos temetőben.⁷⁸ Azt mondta erről a vele készült interjúkötetben, hogy „Természetesen kimentem Lukács László temetésére is. Elmondtam, hogy: – Költő volt, de nem érhette meg a magyar szabadság bekövetkeztét, mártírunknak számítjuk.”⁷⁹ Lukács László testének exhumálás utáni földi maradványai minden bizonnyal az új bori köztemető munkaszolgálá-

tos parcellájában találtak végső nyughelyre. Lukács Lászlóról és Radnóti Miklósról Bor új városrészeiben – közel egymáshoz – utcát neveztek el.⁸⁰

2. A München- és Vorarlberg-altáborok orvosai

Az első csoporttal Borba érkező munkaszolgálatosok közül nem mindenki került a központi *Berlin*-táborba. 1943 augusztusában a Borba érkező munkaszolgálatosok közül a bori keret összeválogatott egy külön századot. Borban alakult meg az eredetileg a Zombor–Bükkszálláson (108/81. táb.mu.sz.d.) és a Zombor–Bácsszentivánon (108/84. táb.mu.sz.d.) állomásozott századok összevonásával létrehozott 108/84-es munkaszolgálatos század. A Bükkszálláson állomásoztatottak Baján, a Bácsszentivánon állomásoztatottak Apatinban szálltak hajóra. Az összevont század kárpátaljai ortodox zsidó munkaszolgálatosokból és hetven bácskai zsidó munkaszolgálatosból állt.⁸¹ Ezt az összevont századot a Bortól mintegy tizennyolc kilométerre északnyugatra fekvő *München* nevű altáborba vitték.⁸²

A *München*-táborba került század történetét viszonylag pontosan ismerjük Nagy György szabadkai munkaszolgálatos leírása nyomán. Nagy leírta, hogy már a Borba indulást megelőzően sokan próbáltak orvosi papírokkal „ügyeskedni”, és ezáltal elkerülni a „rossz sorsot jelentő” szerbiai munkaszolgálatot.⁸³ Ez többeknek sikerült, de másoknak nem. Valódi kárvallottja azonban Gotteszman Bertalan lett, aki „... úgyszólván vak és sánta, szegény sorsú” bajtárs volt, akit azután „menesztettek Borba”.⁸⁴ (Kutatásaim szerint ő az első lépcsőben történő visszavonulás során halt meg.⁸⁵)

A *München*-táborba – akárcsak a többi táborba – úgynevezett fehér és sárga karszalagos munkaszolgálatos orvosokat hívtak be. (Előzőek az úgynevezett kikeresztelkedett zsidók, míg utóbbiak ki nem keresztelkedett zsidó munkaszolgálatosok voltak.) Az első kategóriába tartozott dr. Böszörményi Miklós tüdőgyógyász, később az Országos Korányi Tbc és Pulmonológiai Intézet híres, állami díjas igazgatója. Böszörményi Miklóssal hosszú interjút készített Fenyő Ervin színművész. Ebből a könyv nagyságú és Böszörményi által korrigált interjúban⁸⁶ számos, a bori munkaszolgálatra vonatkozó részlet olvasható. Innen tudhatunk a Bükkszálláson állomásozó munkaszolgálatosok orvosi alkalmassági vizsgálatáról. Böszörményi felettese, Németh János⁸⁷ századparancsnok ugyanis lehetőséget adott neki arra, hogy a nehéz fi-

zikai munkára alkalmatlanokat kiszűrje. A bácsalmási honvédkórházban „hetvenen, nyolcvan jelentkeztek”⁸⁸ nála. „Ennyien nem lehettünk, kiválasztottam azt a 25-30 legbetegébbet, ezek között volt komoly szervi szívbajos, epilepsziás stb.” Az orvosi döntését felülvizsgáló zombori katonaorvos azonban közölte vele, hogy „ezek a bajtársaim mind alkalmasak a bori szolgálatra”.⁸⁹ Mint utóbb Böszörményi számára kiderült, a századparancsnok szándékosan járt el így, hogy a legbetegbek is Borba kerüljenek. Szintén Bükkszálláson történt meg, hogy Németh főhadnagy „a gyengélkedők számát limitálni akarta”, de Böszörményi közölte vele, hogy „ki a beteg és kinek kell gyengélkedőbe menni, azt én határozom meg”.⁹⁰ Ezzel ugyan kiváltotta felettese ellenszenvét, de leírása szerint oldotta „a munkaszolgálatosoknak kereszténységem miatti ellenszenvét”.⁹¹ Böszörményitől tudjuk azt is, hogy az Apatinban hajóra tett századdal három – köztük egy Olaszországban végzett – orvos érkezett meg Borba. Közülük a fehér karszalagos Böszörményi volt a „hivatalos orvos”.⁹²

Nem csak a budapesti dr. Böszörményi Miklós, de a szegedi dr. Kádár László is kénytelen volt a bácskai munkaszolgálatát bori munkaszolgálatra cserélni. Kádárnak már a Borba vivő Apatin–Belgrád–Prahovo dunai hajóúton dolga akadt: egy megvert munkaszolgálatos esetében „neki kellett elsősegélyt nyújtani”.⁹³ A hajón, illetve a hajóhoz kötött uszályon szállították ugyanis Jászberényből az Ercsin behajózott „Jehova Isten tanúi szektához tartozó” Jehova Tanúit, valamint a szombatistákat (reformadventistákat) és nazarénusokat. Ők valamennyien hitbéli elveikből eredő antimilitarista meggyőződésük miatt kerültek először börtönbe, majd vitték őket a zsidókkal együtt hajón Borba. Ők alkották a jászberényi 801-es különleges munkásszázadot – vagy a Borban használatos elnevezésük szerint – az úgynevezett „hívó”, „jehovás” vagy „Jehova” századot. Létszámuk összesen mintegy 188-209 főből állt. Közülük a hajón a Jehova Tanúk egységesen nem voltak hajlandóak vallási nézeteik miatt felvenni a nemzeti színű piros-fehér-zöld karszalagot és a katonasapkát. Szinger Ádám Jehova Tanú, bori túlélő közlése szerint ennek „következménye a kényszerítés és ütlegetés lett. [...] Az uszályban bent egy testvért, Garai Mihályt mindannyiunk szeme láttára úgy megverték, hogy felvitték a fedélzetre, három napig eszméletlen állapotban volt. Megérkeztünk Prahovába, a bolgár határhoz közel, ott megengedték, hogy Garai testvért kórházba vigyék...”⁹⁴ (Garai Mihály túlélte a verést és követte Borba hittestvéreit.)

A munkaszolgálatos századok és magyar katonai kísérőik megérkeztek a Duna prahovói kikötőjébe. A Prahovo és Zaječar közötti utat

a Timok folyó völgyében futó vasútvonalon tették meg. A Borba megérkezett háromezer fő közül ezt az összevont századot a *München*-táborba vitték. Az OT-buszok mintegy 460 főt szállítottak a festői környezetben lévő, erdei lágerbe. A korábban itt lakó görög hadifoglyok nagyon rossz higiénés viszonyokat hagytak maguk után. Volt viszont egy „orvosi rendelő is, egy elkerített kuckó az ebédlőbarakk végén”.⁹⁵

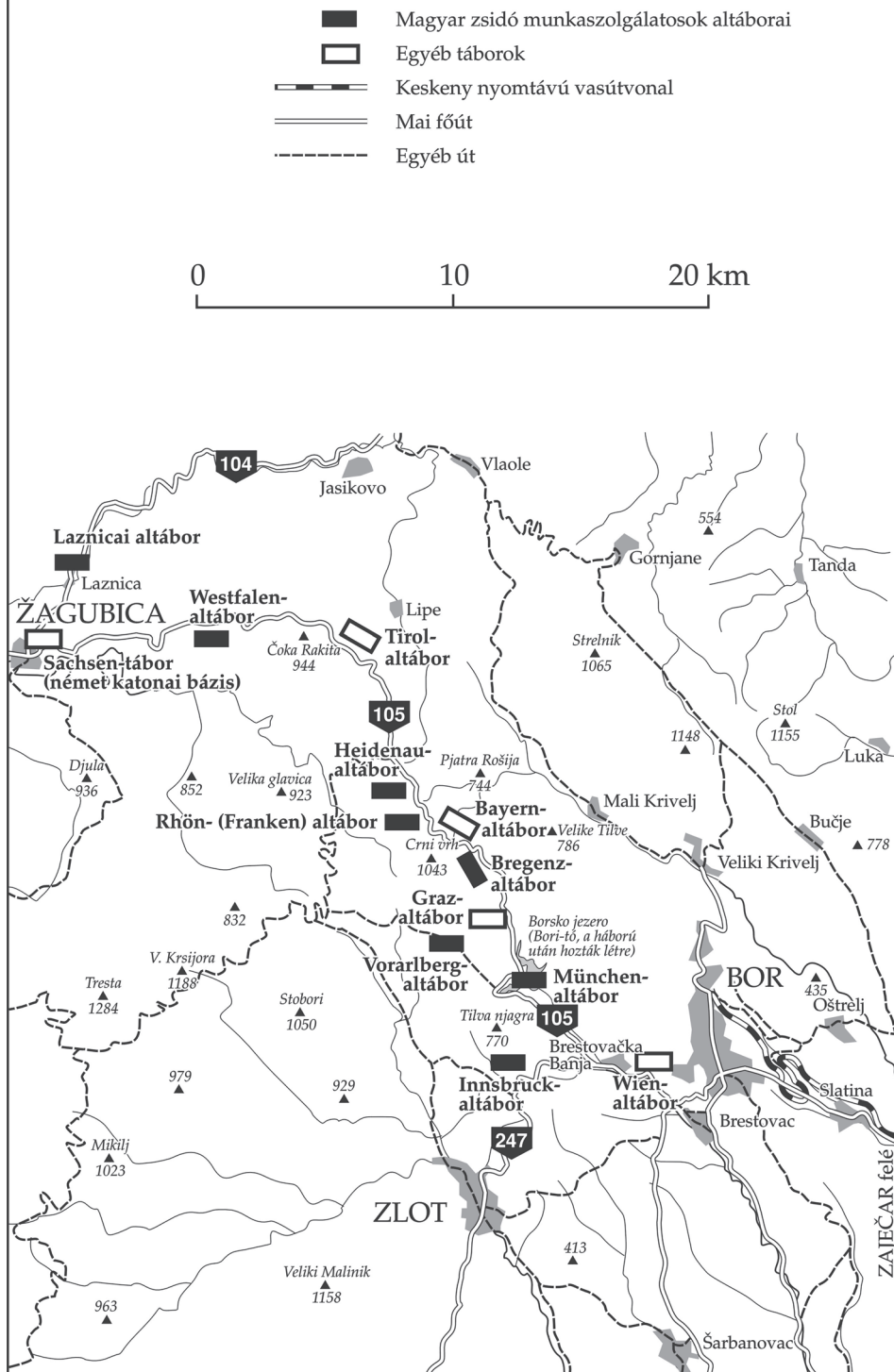
Az orvosoknak a táborokban, így a *München*-táborban is volt egy speciális „orvosi feladatuk”. Böszörményi Miklós beszámolt az általa nehezen megélt feladatáról: „a büntetendőket nekem meg kellett nézmem, nyilatkoznom kellett, hogy végrehajtható-e a büntetés vagy nem”.⁹⁶ Konkrét esetet is említ, amikor betegét, Krauszt ki akarták kötni. „Volt egy fiú, akinek nyilván a nem táplálkozása [éhezése] miatt furunkulózisa volt, amit megpróbálkoztam saját vér kezelésével gyógyítani, ami könnyen keresztülvihető volt. Volt fecskendő, tű és vettem tőle vért és beadtam neki muszkuárisan. Nem sokat javult. Egy nap jövök be a táborba a századdal együtt és látom, hogy csödület van a láger előtt. És látom, hogy ott áll mindkét orvos és a Németh főhadnagy ki akarja köttetni ezt a furunkulózisos pasast. Mondtam, kezelem ezt az embert, nem szabad kikötni, teljesen tönkre fog menni a bőre. Azt mondta a Németh, hogy »doktor urak, ki vállalja helyette a kikötést?« Azt mondtam, én vállalom!”⁹⁷ Ezt követően Németh János dühében mindhárom orvos kikötésére parancsot adott az egyik keretlegénynek. A legkegyetlenebb keretlegények egyike a parancsot azonban nem hajtotta végre és titokban elengedte őket.

Nagy György úgy emlékezett vissza, hogy „a kikötéseket egyenesen az első bori csoportparancsnok, a táborban szemlét tevő Balogh András alezredes rendelte el, mivel [...] soknak találta a gyengélkedők számát, s köztük a súlyos beteg kanizsai Schaffer Lacit⁹⁸ szimulánsnak minősítette. Ezért büntetésként rövid időre kikötötte az orvosokat: a szegedi Dr. Kádár Lászlót, a kikeresztelkedett Dr. Böszörményit és a nagyváradit Dr. Szilast.”⁹⁹

A *München*-tábor munkaszolgálatosai – ahogyan azt Nagy György leírja – négy munkacsoportban dolgoztak. A legnehezebb és egyben leginkább balesetveszélyes két munkahely a *Crni vrh* (Fekete-csúcs) alatt a *Bregenz*-altábor közelében volt, ahol vasúti töltés építése volt a feladat.¹⁰⁰ A harmadik csoport a Bortól négy kilométerre lévő ún. négyes kilométerkőnél folyó építkezéseken, míg a negyedik csoport a Brestovačka Banja nevű gyógyfürdőnél végzett fakitermelő munkát.¹⁰¹

A *München*-tábor helyén ma a Bori-tó (*Borsko jezero*) terül el.¹⁰² A Bortól ma mintegy tizenhat kilométerre,¹⁰³ a *Tilva njagra* (Fekete-

3. Bor környéki altáborok

hegy) északkeleti oldalán két patak találkozásánál¹⁰⁴ 1959-ben hozták létre a harminc hektáros tavat. (A méreteket jól jellemzi, hogy a völgygát hossza 170 méter.) A *München*-tábor és a ma szintén víz alatt lévő közút a tó nyugati oldalán volt. A Bori-tónál ma kiterjedt üdülő-, szabadidős és sportövezet alakult ki. Az itt létesült autósouting országosan ismert. A jugoszláv időkben és a bori bánya prosperálásának időszakában felépült létesítmények ma pusztulófélben vannak. A tóba nyúló festői földnyelven állt, árnyas fák oltalmában Radnóti Miklós bronz szobra. Varga Imre szobrászművész alkotását 2001 aszályos őszén máig ismeretlen réztolvajok lopták el.¹⁰⁵ Az új Radnóti-szobor – ami szintén Varga Imre alkotása – Borban, az ún. négyes kilométerkönél lévő egészségháznál látható.

A *München*-tábor magyar zsidó munkaszolgálatosait 1943 novemberében átvezényelték a Bortól még további, körülbelül hat kilométerrel messzebb lévő *Vorarlberg*-táborba.¹⁰⁶ (Bortól való távolsága összesen körülbelül huszonnégy km.) Nagy György szerint „a »*München*« lágerben maradt körülbelül 30 zsidó iparos, akik jobb ellátással szakmunkát végeztek egészen a visszavonulásig”.¹⁰⁷ (Az ő orvosi ellátásukról nem maradt fenn adat.) A következő év tavaszán, azaz 1944-ben, ugyancsak a *Vorarlberg*-táborba vezényelték „egy szakasz anyaországbeli, fehér karszalagos, kikeresztelkedett” kényszermunkást.¹⁰⁸ Velük együtt az 1943. novemberi négyszázhusz fős létszám 1944 júniusában mintegy ötszáz főre duzzadt.

A második transzport Vácról és Jászberényből

A váciak

A *Vorarlberg*-altáborba 1944 nyarán megérkezett szakasznyi anyaországbeli munkaszolgálatos – írta Nagy György. A *Vorarlberg*-táborba ekkor megérkezettek egy jóval nagyobb csoporthoz, az abban az évben Borba vittek háromezer fős csoportjába tartoztak. A honvédelmi miniszter parancsának¹⁰⁹ megfelelően a háromezer zsidó munkaszolgálatost 1944-ben két ezeröttszáz fős egységben indították útnak Magyarországról. Az első vonatszerelvény Vácról indult május 27-én.¹¹⁰ A marhavagonokból álló hosszú szerelvényen magyar katonai keret őrizetében utazott az első ezeröttszáz zsidó munkaszolgálatos. Ezen a szerelvényen volt többek között Radnóti Miklós is. Ő a vonatút alatt kötött barátságot a budapesti orvosi egyetemen végzett és az Orvosvegytani Intézetben dolgozó dr. Bárdos Józseffel. Ezen a szerelvényen utazott a később szintén a *Heidenau*-altáborba került többi munkaszolgálatos

orvos is.¹¹¹ Így a Radnóti „heidenauai” irodalmi köréhez tartozó zombori dr. Spitzer László¹¹² és a budapesti Rajna István orvostanhallgató.¹¹³ A *Heidenau*-tábor foglya, Andai Ferenc visszaemlékezésben említ egy harmadik „heidenauai” orvost, Vécsei Zoltán személyében. (Rajna István túlélte a bori munkaszolgálatot, befejezte orvosi tanulmányait, és a hatvanas évek végén hasznos adatközlője volt Tolnai Gábornak.¹¹⁴)

A Bortól mintegy negyven kilométerre lévő *Heidenau*-altáborban fogva tartott mintegy négyszáz munkaszolgálatosra és az őrszemélyzetre összesen tehát három orvos jutott. A Žagubica város felett lévő táborban talán emberségesebb volt a bánásmód, mint más táborokban. Minden esetre ennek egyik bizonyítékeként hozza fel Tolnai Gábor irodalomtörténész, hogy „Bárdos József, Spitzer László és Vécsei Zoltán, a »keretparancsnok« tudtával kijárt a táborból, sebesült partizánokat gyógyítani”.¹¹⁵

A jászberényiek

Az 1944-ben Borba ért másik hosszú szerelvény Jászberényből indult el június 10-én. A marhavagonokba ebben az esetben is 1500 zsidó munkaszolgálatos került.

Jászberénybe hívták be a „frissen” érettségizett Gál Dezsőt és Soós Pétert is. (Később egyaránt a Bortól körülbelül harminc kilométerre lévő *Bregenz*-altáborba kerültek.) Mindketten hasonlóan éltek meg a bevonulást. Gál Dezső azt írta visszaemlékezésében, hogy „Nagy könnyebbséget jelentett számunkra már ekkor, főleg pszichikailag, hogy a sárga csillagos osztály jelentős része ugyanabba a vagonba került és így eleinte inkább hatott az egész egy érettségit követő külföldi kirándulásnak, mint annak, amivé pár nap után vált.”¹¹⁶ Soós Péter özvegyének, Bata Margitnak az elmondása szerint férje később maga is mosolygott azon, hogy cserkészként, trombitával vonult be Jászberénybe. „Azt hitte, hogy a dzsemborira megy.”¹¹⁷

Ugyancsak Jászberénybe kapott behívót György Lajos, a később orvosi diplomát szerzett, ismert környezetvédő. A végül a Bortól legtávolabbra, ötvenhat kilométerre lévő Laznica¹¹⁸ faluban lévő altáborba került György Lajos korabeli naplójában¹¹⁹ ezt rögzítette jászberényi behívásáról: „A dolog egyáltalán nem sújt le, szinte még örülök is neki. Épp ma jött ki egy rendelet a zsidók összeírásáról, ez már a gettó előszele, napról napra közelebb jön Pesthez a gettó határ, nincs kedvem gettóba menni, inkább vagyok musz., a muszoknak jobb dolguk van, mint a gettóba zárt zsidóknak. Ez az általános vélemény.”¹²⁰

A Budapesti Orvostudományi Egyetem szigorló orvosaként Jászberényből került 1944 júniusában Borba a huszonnégy éves Békés (Neu) György. Ugyancsak 1944. június 2-án kellett megjelenennie Jászberényben a későbbi bori orvostársának, a nála négy évvel idősebb dr. Erdélyi (Engel) Lászlónak is. A két, egyaránt a *Westfalen*-altáborba került orvos közül Erdélyi Lászlónak fennmaradt a vasúti útról szóló visszaemlékezése. Ebben azt írta, hogy Jászberényből marhavaggonokban tették meg az utat Borig. Erdélyi leírása szerint „A vagonokban zsúfoltan voltak elhelyezve az emberek, nekünk szerencsénk volt, mert valamelyik »okos« kitalálta, hogy egészségügyi vagonot kell csinálni és mi csak 25-en voltunk (kb. 15 orvos, gyógyszerész és 10 protekciós), később ez a szám növekedett, mert a betegek is ide kerültek. Különösen Eszék után, ugyanis itt adtak először egy csajka meleg ételt (húsos borsófőzelék), amiből mindenki alaposan beevett (amíg volt). Valószínűleg romlott volt az étel, mert olyan hasmenést kapott az egész szállítmány, hogy pokoli jelek zajlottak le a robogó vonaton, amely nagyon ritkán állt meg...”¹²¹ Minden bizonnyal az „egészségügyi vagonban” kapott helyet egy később szintén híres orvos is, a 38 éves dr. Román György. Neki is, akárcsak Erdélyi Lászlónak a doni munkaszolgálatból „sikerült megmenekülnie”.¹²²

A váci és a jászberényi szerelvény azonos útvonalon (Pécs–Eszék–Belgrád–Niš–Zaječar) és zaječari átszállás után érkezett meg Borba. A megérkezőket várta az egy éve már bányamunkát végző háromezer magyar bori munkaszolgálatos. A két különböző időpontban Borba érkező kétszer 1500 zsidó munkaszolgálatos a Bor központjától körülbelül egy kilométerre lévő *Drezda*-táborban éjszakázott. A mai Bor belvárosának számító *Drezda*-tábor helyén a tábor „utcaszerkezete” megmaradt, és a barakkok alapjaira egyszerű „sorházak” épültek. A „sorházak” méreteikben megtartották az eredeti barakkok külső méreteit.¹²³

A munkaszolgálatosoknak az altáborok szerinti elosztása a megérkezést követő reggel történt meg. A *Drezda*-táborból gyalog vagy a legtovábbi altáborokba OT autóbuszokkal vagy teherautókkal szállították el őket. Így kerültek az *Innsbruck*-, a *Vorarlberg*-, a *Bregenz*-, a *Rhön*-, a *Heidenau*-, a *Westfalen*- és a *Laznicai* altáborokba.¹²⁴ Átlagosan 430 fő került az egymástól átlagosan nyolc kilométerre lévő altáborokba. Valamennyi altáborba került munkaszolgálatos feladata a vasútépítés vagy az ezzel összefüggő munkák elvégzése volt. Ők valamennyien a Bor és a Duna melletti Kostolac (Belgrád) között keskeny nyomtávú vasútnak a Bor–*Crni vrh* (Fekete-csúcs)–*Žagubica* közötti mintegy negyven km-es szakaszát építették a 644–1043 méter magas hegyek között.¹²⁵

Egy kisebb, körülbelül nyolcvan fős egységet a *Vorarlberg*-altáborba vittek, hogy velük kiegészítsék a *München*-altáorból már korábban odavezényelt munkaszolgálatos századot.

A *Vorarlberg*-altábor orvosai

A *Vorarlberg*-táborban korábban görög hadifoglyok laktak. A „birka-akol külsejű” épületekben rendkívül rossz higiénés állapotok uralkodtak és „rengeteg volt a bolha”.¹²⁶ „Volt egy nagy fabarakk, ebédlőterem, ennek elkerített »kuckója« pedig az »orvosi rendelő«”.¹²⁷ Az újonnan érkezők között volt a sokat idézett és a bori élményeit később regényes formában megörökítő Palásti László író is. Palásti név szerint felsorolta a táborban lévő négy fős „orvosi kar” tagjait, akik: „Dr. Kádár, egy pesti belgyógyász, Dr. Klein Miklós nagyváradi orvos, Dr. Szilas, egy pesti gyakorló orvos és Dr. Katzer gégegyógyász. A rendelőben segédkezett Dr. Glaser volt medikus is.”¹²⁸

Palásti László felsorolásából azonban hiányzik dr. Böszörményi Miklós. Ez így pontos is, hiszen ő már nem követte a munkaszolgálatosokat a *München*-lágertől a *Vorarlberg*-táborba. Azért, mert még 1943 novemberében „feleségemnek itthon sikerült elérnie, hogy azonnali hatállyal helyezzenek el Kassára”.¹²⁹ A vele készült interjúból azt is elmondta, hogy ügyében minden bizonnyal a Honvédelmi Minisztérium illetékese, Rôder Jenő vezérőrnagy intézkedett, mivel fehérkarszalagos munkaszolgálatos orvos nem lehet hadműveleti területen.¹³⁰ Így Böszörményi elhagyhatta munkaszolgálatos századát. A bori keret két tagjával és egy „törött lábú munkaszolgálatossal” vonaton tette meg az utat hazafelé. Leírása szerint „borzasztó állapotban, tíz kilót lefogya”, krónikus hasmenéssel érkezett meg Budapestre.¹³¹ Itt leszerelték, és azonnal visszament korábbi munkahelyére, a Budakeszi Tüdőszanatóriumba dolgozni. Innen 1944 márciusában egy erdélyi munkaszolgálatos századhoz hívták be újra.¹³²

A kikötéseken való kényszerű orvosi jelenlétről dr. Kádár László is beszélt. Egyik népbíróági perben azt mondta erről, hogy „kötelességem volt minden büntetésnél statisztálni, jelentettem, hogy a büntetést nem szabályosan hajtják végre, hanem a földtől 40 cm-re [a föld felett] lógnak a megbüntetettek...”¹³³ Mindezen túlmenően „Aki elájult, azt leengedték, felpofozták és még ha nem is tért magához, újból felhúzták. Egy ilyen kikötés után az áldozat sokszor hetekig nem tudta karját emelni. [...] Volt, hogy három musz. is, kik tüdőbetegek voltak és nem munkára, hanem üdülésre helyezték oda a bori magaslati levegőre. Ezeket egy ízben Katz szakaszvezető agyba-főbe verte.”¹³⁴ Kádár a saját táboron belüli helyzetének érzékelésére elmondta, hogy

„Mint orvos kivételezett helyzetem volt”, mert Tálás András hadapród őrmester sohasem bántotta, sőt, ha ügyeletes volt, akkor sakkozott vele.¹³⁵

A Palásti László által megnevezett harmadik orvos „Dr. Szilas”. Ő a későbbi bajai rendőrorvos főhadnagy, a rákospalotai születésű Szilas György. Az egyik bori katonatiszt ügyében indított népbíró-sági perben azt mondta magáról, hogy „1944 júniusában vonultam be Borba a *Vorarlberg*-lágerbe. Én, Kádár és Klein hárman, mint musz. orvosok teljesítettünk szolgálatot. Ám én, mint orvos megkülönböztetett bánásmódban részesültem, mégis egyik keretlegény elvette minden pénzemet...”.¹³⁶ Ugyanitt még hozzátette, hogy a „kikötések alkalmával mindig jelen volt orvos, de sohasem fordult elő, hogy annak a véleményét akceptálták volna”.¹³⁷ Szilas György Észak-Amerikában élő özvegye, Veronika Matolay elmondta nekem, hogy férje végül sohasem kapott orvosi diplomát. A harminc évesen, katonakönyvébe „orvos” bejegyzéssel, valójában három évi orvosi tanulmányokkal a háta mögött Borba kerülő Szilas ténylegesen orvosi feladatokat látott el. Bajai szökését és felszabadulását követően a helyi rendőrség felkérte rendőrorvosnak. Később Budapesten divatlap kiadóvállalatot alapított. Ennek államosítása után, 1949-ben kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Itt egy kórház adminisztrátora és egyben ugyanennek a kórháznak a tártulajdonosa lett.¹³⁸

A források még említést tesznek a szintén a *Vorarlberg*-táborban munkaszolgálatos Szemző Miklós orvostanhallgatóról. Ő az elsősegélynyújtásban vett részt, továbbá a hetenként végzett tetűvizsgálat felelőse volt. Nagy György úgy említi őt, mint akinek döntő érdemei voltak abban, hogy nem tört ki tifusz a táborban. Dr. Szemző Miklós is túlélte a holokausztot, és végül „idegorvosként” telepedett le Izraelben.¹³⁹

Palásti említést tesz még a táborban lévő „két fogtechnikusról” is, akiket büntetésből „Marányi alezredes parancsára munkára küldtek [külső, fizikai munkára]”.¹⁴⁰ Nem tudjuk, hogy Palástinál a fogtechnikus azonos-e a fogorvossal? Minden esetre szólnunk kell a *Vorarlberg*-táborba került dr. Wiezner László fogorvosról. Wiezner Olaszországban szerezte meg diplomáját, és az Amerikai Egyesült Államokba készült kivándorolni. Érvényes amerikai vízum birtokában Olaszországból hazajött Budapestre, hogy elbúcsúzzon szüleitől. Budapestről azonban már nem tudott elutazni: elvitték Borba. A bori menetből szintén Baján szökött meg, és ott is telepedett le. Később Milánóban folytatta fogorvosi praxisát, és ott is halt meg.¹⁴¹

A szovjet csapatok és a partizánok közeledtével az altáborok kényszermunkásait Borba vezényelték. A „vorarlbergi” munkaszolgálatoso-

kat, orvosakkal együtt 1944. szeptember 6-án visszarendelték a *Berlin*-lágerbe. Utánuk maradt a felégetett tábor és legalább egy, a csillekiürítés során balesetben elhunyt munkaszolgálatos társuk sírja.¹⁴² (Sírja ismeretlen.)

A „vorarlbergieket” a bori központi táborba hajtották gyalogmenetben. Itt tíznapi tartózkodás után, szeptember 17-én keltek útra Magyarország felé az ún. első lépcsővel. A gyalogmenettel tartó Kádár László azt mondta, hogy „Juhász Pál főhadnagy elrendelte, hogy „az úton hazafelé állandóan mellette” meneteljek, „hogy esetleges partizán támadáskor, mint orvos a honvédek segítségére lehessenek”.¹⁴³ A visszavonulás alkalmával „egy Szilas nevű másik zsidó orvossal közvetlenül a vádlott mellett haladtunk”.¹⁴⁴ A „vorarlbergi” orvosoknak azonban nem csak a keret tagjaira kellett odafigyelni, hanem – elsősorban a bánáti és bácskai útvonal során – a legyengült, lábsérülésektől szenvedő és nem utolsó sorban a keret kegyetlenkedéseitől (puskatusozástól, lött sebektől) megsérülő munkaszolgálatosokra is.

3. A *Rhön*-altábor orvosai

A Bortól mintegy harmincöt kilométerre lévő *Rhön*-altábor a *Heidenau*-altábor szomszédságában volt.¹⁴⁵ A két tábort egy hosszú és széles völgy választotta el, és a táborlakók tiszta időben a messzeségben meg is pillanthatták egymás táborát. (A két altábor már Žagubica településhez és nem Borhoz esett közelebb.)

A *Rhön*-táborba 1944 tavaszán és nyarán vasútépítésre vittek összesen 402 magyar zsidó munkaszolgálatost. A *Rhön*-tábor munkaszolgálatos foglya, Liebermann Béla megírta bori visszaemlékezését.¹⁴⁶ Leírása szerint a szabadkai orvos, dr. Schäffer László¹⁴⁷ „...már 14 hónapja van Borban”, amikor ôk 1944 tavaszán megérkeztek. Liebermann szerint a bunyevác származású Torma Frigyes zászlós, századparancsnok „eszközölte ki, hogy az orvos az ô századjába [sic!] kerüljön. Schäffer az egyetlen ember a századunkban, akivel a zászlós kivételezett. Az orvos szintén szabadkai volt, mint orvos főhadnagy szolgált ugyanott, ahol a zászlósunk volt hadnagyi rangban.”¹⁴⁸ Ráadásul Torma zászlós civilben drogista volt. Jehuda Deutsch szerint Torma és Schäffer egyaránt a vajdasági Magyarokanizsáról¹⁴⁹ származott. Deutsch leírása szerint „ez az ismeretség sokat segített a munkaszolgálatosoknak, mert sikerült Schäffer doktornak különböző könnyebbséget kijárni a századparancs-

noknál”.¹⁵⁰ Liebermann szerint viszont a doktort „Rövid idő alatt kiismertük és a fiúk között nem volt nagyon népszerű, mert mindenki tudta, hogy lekötelezettje a századosnak, tehát nem lehetett bajtársi-as.”¹⁵¹ Mindenesetre a hozzá fordulóknak dr. Schäffer „csak tanácsokat tud adni, gyógyszer nem, mert azt elvették tőle”.¹⁵²

A Rhön-tábor foglya volt Jehuda Deutsch is. Azt írta egyik levelében, hogy „pár napig ott voltam az orvosoknál, mert a fogorvos a lábamat megoperálta, levette a nagy ujjamról a körmöt és még mást is csinált. Szerencsére volt neki az akkor használt fagyasztó spray, amivel annak idején a kihúzó fogat befecskendezték és így szinte fagyasztottak fájdalom ellen.”¹⁵³

A Rhön-altáborban fogvatartott 402 munkaszolgálatos közé tartozott Redő Ferenc is. A későbbi neves és ma is élő művész nyolc hónapos Don melletti munkaszolgálat és a dorosicsi tragédia túlélőjeként került ide.¹⁵⁴ Redő egészségét nem az orvosi ellátásnak köszönhetette. Lelki egészségét a rajzolás, a természet szépségének megörökítése, míg testi egészségét az általa rendszeresen gyűjtött és fogyasztott erdei gyümölcsök és gombák őrizték meg.¹⁵⁵

A Rhön-táborba 1944 júniusában érkezett az Olaszországban orvosi diplomát szerzett dr. Mária (Müller) Béla. Mária Béla maga is neves költő, az illegális kommunista párt és a húszas évek végétől működő szocialista orvoscsoporthoz vezető tagjaként,¹⁵⁶ az ukrainai munkaszolgálat után kapott behívót Borba. A Rhön-táborban a vasútépítésen és orvosi beosztásban dolgozott. Visszaemlékezésében így írt „orvosi praxisának” megkezdéséről: „1944 júliusában érkeztem a Bor környéki Rhön-táborba, ahol akkor már vagy kétszáz főből álló csoport vasútépítésen dolgozott. Ez az első csoport vagy hat héttel előttünk érkezett ebbe a táborba. [...] A táborparancsnok – civilben drogista – kegyetlen ember volt... [...] A zászlós csak egyetlen emberrel tett kivételt, a falujából érkező orvossal. Aki szintén az első csoporttal érkezett, s akinek otthon jelentős földbirtoka volt, és nyilván azt remélte tőle, hogy hazaérve busásan meg fogja hálalni kedvezéseit. Ennek az orvosnak külön lakosztálya volt, a keretemberek kosztját ette és nem kellett dolgoznia, még csak ki sem vonulni. Fogorvos volt és teljesen egy húron pendült parancsnokával. Betegséget nem ismert el, kórházba súlyos betegeket sem küldött. Amikor a második csoport megérkezett – és vele együtt jómagam is – kényes helyzetbe került. Mindenki tudta, hogy orvos vagyok és ha beoszt a kényszermunkások közé, saját orvosi reputációját teszi ki veszélynek. Attól is idegenkedett, hogy maga mellé vegyen külön barakkba, mert előjogait így is veszélyeztetve látta. Néhány napos gondolkodás után úgy döntött, hogy maga mellé vesz mégis úgy, hogy másodrendű szerepem azért

ki legyen hangsúlyozva. Ő az ágyon aludt továbbra is, én csak a szalmán. Ő bent maradt a »körletben«, én kimentem a munkaszolgálatosokkal a munkahelyre és szükség esetén ott nyújtottam orvosi segítséget. [...] Én így is boldog voltam, nemcsak viszonylag jobb helyzetem miatt, de azért is, mert azt reméltem, hogy bajtársaimnak így inkább a segítségére lehetek.”¹⁵⁷

Mária Béla táborbeli betegei közé tartozott többek között a két jeles, Borba vitt költő, Radnóti Miklós és Lukács László. Radnótival kapcsolatban azt írta, hogy „nekem volt némi fogorvosi gyakorlatom és gyakran húztam más táborbeli bajtársaimnak is fogat, mert több táborban nem volt fogorvosláshoz valamit is értő orvos. [...] 1944 nyarán (júliusában vagy augusztusában) találkoztam vele a *Rhön*-táborban. A *Rhön*-táborba úgy került Radnóti, hogy fogfájás címen odakérette magát.”¹⁵⁸

Mária Bélától ismerjük a korábban már említett Lukács László betegségének és kórházba kerülésének részleteit is: „...jelentkezett nálam »maródin«, a kiváló kommunista költő, akit már Pestről ismertem. Bár alig egyszer-kétszer volt alkalmam addig vele beszélni. Gyomorbántalmakról és hőemelkedésről panaszkodott. Elmondta, hogy régebben volt már gyomorfekélye. Arra gyanakodtam, hogy fekélye kiújult. Szóltam róla »főnökömnek«, a bácskai fogorvos-földbirtokosnak, aki megmérte a lázát, és mivel az nem érte el a 39 fokot, újra munkára parancsolta. Másnap a munkán láttam, hogy Lukács alig áll a lábán, mire másnap ismét berendeltem vizsgálatra s akkor már 39 fok fölé nyomtam a lázát. Rávettem kollégámat, hogy hozassunk szalmát, és fektessük le két szobánk egyikébe. Nehezen állt rá, mert féltette privilegiált helyzetét és kényelmetlen volt számára más jelenléte az orvosi pavilonban. Végül mégis sikerült rábeszélnem, hogy tartsa ott. Sőt később, fokozatosan elértem azt is, hogy a másik szobából »gyengélkedőszobát« alakítsanak ki. Addig az volt a szokás, hogy aki semmiképpen nem tudott dolgozni, az a munkahelyén »pihent«. Itt a betegek mégis védettebbek voltak, a munkaszolgálatosok a magukkal hozott és »elkobzott« gyógyszereiből gyógyszert is tudtunk adni (addig csak a ke-retebereknek jutott belőlük), és azt is el tudtam érni, hogy valamivel több ételmezt és teát kapjanak. Kollégám persze gúnyosan beszélt humanizmusomról. Azt hajtogatta, hogy munkaszolgálatos nem érdemel jobb sorsot. (Ismétlem, ő maga is az volt.) Lukács napról napra rosszabbul lett. Nyögött, panaszkodott; kollégám gúnyolódott és hisztériásnak tartotta. Megtapintva hasát, láttam, hogy kemény és át-fúródástól tartottam. Próbáltam rábeszélni, érzük el, hogy a bori munkaszolgálatost kórházba szállítsák, ahol kitűnő munkaszolgálatos pesti sebészorvosok működtek. Nem volt hajlandó beszélni a zászlóssal,

hiszen erre eddig nem volt példa, hogy valakit onnan kórházba szállítottak volna. Végre is én magam kerestem fel a zászlóst, akivel nem voltam a legjobb viszonyban. Hallani sem akart a kórházba szállításról. Ismerve azonban viszolygását minden adminisztratív teendőtől (félig-meddig analfabéta volt), úgy próbáltam meggyőzni, hogy ecseztetem előtte a sok hercehurcát, jelentést, írásos tevékenységet, amit ki kellene fejteni, akkor, ha Lukács meghalna. Nagy nehezen beleegyezett abba, hogy Borba [...] szállítsuk a beteget; ehhez azonban semmi segítséget nem voltak hajlandók nyújtani. Szereztem egy valamire való hordágyat, két-három bajtársam segítségével Lukácsot ráhelyeztük és kiálltunk az országútra. Minden arra haladó német katonai járművet megállítottunk s bár egy fegyveres magyar keretember is volt a kíséretünkben, nem voltak hajlandók a beteget felvenni. Végre több mint egy órás várakozás után az egyik német sofőr megszánt bennünket és felvette a beteget és a keretembert a Bor felé haladó teherautóra. A teherautó mindenféle benzinhordókkal volt megrakva: csak nagy nehezen tudtuk elhelyezni rajta a beteget. Semmiképpen nem volt ideálisnak mondható a betegszállítás ezen módja: az autó rossz utakon robogva, a beteg a legkényelmetlenebb helyzetben ülve-feküdvé a már nyilvánvalóan átfürödött hasfallal, ide-oda zötytyenve haladt. De hát nem volt más megoldás. Néhány nap múlva hallottuk, hogy a beteg mégis élve megérkezett a bori kórházba, ahol Rubányi professzor úr meg is operálta azonnal, de segíteni már nem tudott rajta. Általános hashártyagyulladás következtében meghalt.”¹⁵⁹

H. Lukács Borbála irodalomtörténész, Lukács László leánya szerint a költő „...ételébe üvegszilánkok kerültek; a gyomra perforálódott. A parancsnok csak akkor engedte kórházba, amikor már menthetetlen volt; csak kétfajta munkaszolgálatost ismer – mondta –, olyat, aki dolgozik és döglöttet. Még egy lapot írt családjának, már alig olvasható írással. Június végén halt meg.”¹⁶⁰ (Mária Béla idézett leírása szerint csak 1944 júniusa után halhatott meg.)

Mária Béla az 1944. augusztus végi visszavonulás után a *Berlin*-táborban találkozott ismét Radnóti Miklóssal. Így írt erről: „Radnótit sikerült megtalálnom, sőt egy-két órán belül egy valóságos »irodalmi kört« alapítottunk a bori szabad ég alatt.”¹⁶¹ A 10-12 tagú „irodalmi kör” tagjai baloldali értelmiségiek voltak, írók, újságírók, művészek, politikusok és nem utolsósorban orvosok.¹⁶² Mária Bélán kívül orvos tagja volt ennek a körnek Halász Jenő orvos-költő is.¹⁶³ Radnóti kivételével az „irodalmi kör” tagjai, így Szalai Sándor filozófus, Justus Pál szociáldemokrata politikus, valamint Mária Béla és Halász Jenő orvosok az ún. második lépcsőben indultak haza. Őket a partizánok felszabadították.

Mária Béla a *Kortárs* folyóiratban később azt írta, hogy „a szerb partizánok között töltött néhány hetes tevékenység után” érkezett meg 1944 novemberében a már felszabadult Temesvárra.¹⁶⁴ Előtte azonban még orvosnak jelentkezett a szerb partizánoknál. Ezt erősítette meg Andai Ferenc bori munkaszolgálatáról írt könyvében, amikor is azt írta, hogy a partizánok hívó szavára „orvosok is jelentkeznek: a sebész Rubányi Pál, Müller-Mária Béla és még egy tucat kiváló orvostudor”.¹⁶⁵ Nem tudjuk, hogy Rubányi Pállal ellentétben, Mária Béla miért nem maradt tovább a partizánok között. Azt viszont már magától Mária Bélától tudjuk, hogy Temesváron megkereste a „régii »Korunk«-beli”¹⁶⁶ munkatársait és a temesvári napilap munkatársa lett.¹⁶⁷ Így került a temesvári neves lapszerkesztő Méliusz Józsefen és Mária Bélán keresztül a *Déli Hírlap*, illetve annak utódjaként megjelenő *Szabad Szó* című napilaphoz Halász Jenő, Szalai Sándor, valamint Justus Pál. Miközben Radnótit az úgynevezett első lépcsőben kivégzésének színhelye felé hajtották, addig a *Déli Hírlap*ban bori munkaszolgálatosok versei jelentek meg, *Költők a szögesdrót mögött* címmel.¹⁶⁸ (Szerkesztette Szalai Sándor.) Az 1944. október 30-án megjelent lapban Radnóti Miklós versei együtt jelentek meg Halász Jenő, Justus Pál és Mária Béla verseivel. Itt jelent meg először Radnóti híressé vált két bori verse, és itt írtak először szabadon a bori drámáról.¹⁶⁹ Mindezt átérezhette a szintén Temesvárra került sok száz volt bori munkaszolgálatos is. Szintén a *Rhön*-tábor munkaszolgálatosa volt Veres Pál, a későbbi neves orvos, aki azt írta ugyanis, hogy „A felejthetetlen élményre 1944. november 4-én került sor. Akkor olvastam Temesvár magyar nyelven megjelent újságjában Radnóti Miklósnak a *Heidenau*-táborban írt verseit, melyeket a fogolytárs dr. Szalai Sándor, a szociológus professzor” „cipelt magával”.¹⁷⁰

A *Déli Hírlap* „bori oldalán” feltűnt Halász Jenő orvos-költőről keveset tudunk. Mária Béla 1964-ben írta róla, hogy: „A 37 éves Halász Jenő Pécsen, Párizsban és Budapesten élt, verseit a *Pécsi Napló*, a *Párizsi Munkás* és más lapok közölték”. Mária Béla írásának idején tehát Halász Jenő már meghalt.¹⁷¹

Mária Béla 1944 decemberében elhagyta Temesvárt. Szegeden 1945. január 15-én „a párt megbízásából” megrendezte „az első magyar szavalóestet”, ahol Radnóti-vers is elhangzott.¹⁷² A Rajk-perben megvádolt Justus Pál koncepció perében tanúként meghallgatott Mária Béla vallomásából pedig az is kiderült, hogy Mária Béla 1945 februárjában tért vissza Budapestre.¹⁷³ Mária Béla ebben az időszakban az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet főorvosa. A szintén volt bori orvossal, a neves dr. Fejér Artur György pszichiáterrel együtt

itt hozta létre 1953-ben az újdonságnak számító elme-belgyógyászati osztályt.

4. A *Westfalen*-altábor orvosai

A Bortól mintegy 45 kilométerre lévő *Westfalen*-táborba kerülőket az *Organisation Todt* teherautói szállították. Román György azt írta visszaemlékezésében, hogy „Az utolsó kocsik egyikére kapaszkodtam fel, ahol Dr. Rácz László budapesti fogorvos vezényelte diszkréten a berakodást és felénk, a jövevények felé gyorsan odasúgta: »szerencsések vagytok, jó helyetek lesz!« [...] Rácz Laci kollégánk, később jó barátunk nem csapott be.”¹⁷⁴

A táborba érkezett 450 munkaszolgálatos két egymás mellett, de külön álló hatalmas barakkba került.¹⁷⁵ A fehér és a sárga karszalagos munkaszolgálatosok alkották a két barakk lakóit. A már itt tartózkodó 150-200 olasz hadifogoly külön épületekben lakott. A „négy orvost egy külön barakkba, a konyha és a gyengélkedő mellett egy szobába” helyezték el.¹⁷⁶ „Az elképzelés az volt, hogy járvány esetén ne kelljen az orvosokat is mind karanténba zárni, hiszen a 15-20 tagú keretnek sem volt orvosa, csak Borban volt katonaorvos.”¹⁷⁷

Békés György a feleségének küldött, ellenőrzött tábori levelezőlapján azt írta, hogy „Magamról ismét csak azt írhatom, hogy jól vagyok, sőt módomban van tanulni is. Az idősebb kollégák foglalkoznak velem, természetesen önállóan is dolgozom. Főképpen Dr. Engel László [...] sebészi vezénylése alatt.”¹⁷⁸ A közel egy hónap múlva küldött tábori levelezőlapján pedig ez állt: „Továbbra is csak azt tudom írni, hogy a szó szoros értelemben véve jól vagyok és megelégedett és a hivatásomat teljesíthetem itt is.”¹⁷⁹

Az orvosok munkarendje itt úgy alakult, hogy „naponta este volt két rendelés (általános bevonulás után 5-6 óra körül), ezen kívül két orvos naponta a munkahelyeket járta, hogy balesetnél elsősegélynyújtást adjon”.¹⁸⁰ Román György felváltva vonult ki „Erdélyi kollégával és a negyedik orvosként beszervezett Békés Györggyel, akinek már csak néhány vizsgája hiányzott a diplomájához. Rácz dr. pedig szerzett jogainál, no meg tapasztalatainál fogva is választott vezetőnk volt. Ő állandó belső ügyeletet tartott egyikünkkel.”¹⁸¹ Dr. Román György említést tesz még „...az ötödik, legkisebb, legfiatalabb, de sajátos funkciójánál [fogva] igen fontos tagunkról, Lelkes Ivánról, a »dialektikus-

ról», a »Morzsáról«, a közszeretnek örvendő összekötőnkéről. Inteligenciája, fürgesége, ügyessége és agitációs tehetsége szerencsésen egészítette ki az egészségügyi brigádunkat. Ő volt az állandó élő kapcsolat közöttünk és a munkaszolgálatos társaink között. »Morzsáról« azonban nem csak az orvosok, hanem a munkaszolgálatosok is ugyanolyan véleménnyel voltak. A »Wesfalen« tábor egyik munkaszolgálatosa, a budapesti Vágó László azt mondta el nekem, hogy »Volt egy Lieberman nevű fiatal muszos, aki éppen a kora miatt kapott az orvosok mellett beosztást. Később vele is találkoztam Pesten. Közgazdász lett, nevét magyarosította Lelkes Ivánra, magas beosztásba került és a VIII. kerületi Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek lett a vezetője.¹⁸² Livinek vagy az apró alakja miatt Morzsának hívtuk. Hihetetlenül lelkiismeretes volt: számon tartotta a sérülteket, éjszaka felkereste a lázasakat. Mindenki, még a keret megbecsülését is kivítva! A gyógyszer mennyiség be volt határolva, voltak, akiknek folyamatosan kellett valamilyen gyógyszert szedni, de Morzsa mindenkinek szerzett gyógyszert.«¹⁸³ Így valószínűleg sokak nevében fogalmazta meg Román György azt, hogy »Szerettük őt és szívesen emlékezünk rá, a tragikus sorsú, volt VIII. kerületi ifjúkommunistára.«¹⁸⁴ Békés György özvegyének, Roboz Ágnesnek közlése szerint Lelkes Iván 1956 augusztusa utáni időszakban egy pozsonyi útja során a Duna vízébe esett és „a víz egy stég alá sodorta és nem tudott onnan feljönni. Tudom, hogy a férjemet nagyon megviselte a hír.”¹⁸⁵

Vágó László elmondása szerint „volt munkabaleset, de nem volt súlyosabb eset”.¹⁸⁶ Ezt erősíti meg Román György is, aki azt írta, hogy „feladatunk nem volt nehéz. Sem mi, sem a dolgozók nem voltak erőn felüli feladatokra kényszerítve.”¹⁸⁷

A *Westfalen*-tábor orvosainak közreműködésével került sor – a magyar bori táborok vonatkozásában – a feltehetőleg legtöbb embert érintő szökésre. A munkaszolgálatosok a szovjet csapatok előretörésének időszakában kezdtek el egyre többet gondolkodni a szökésről. A táborból történt egyik első, több munkaszolgálatost érintő szökésről Vágó László elmondásából tudunk. Ehhez Morzsa is segítséget nyújtott, mivel „impregnált, bierott vásznat szerzett, ami sebet betakaró vászon volt. Mi az anyagainkat csavartuk bele, azért, hogy a szökésig jól el tudjuk azokat ásní. Mind a négyünknek szerzett egy ilyen csomagot!”¹⁸⁸ (A szökés 1944. augusztus 8-án történt és mind a négyüknek sikerült.)

A szovjet csapatok előretörése miatt az altáborokat fel kellett számolni, és elérkezett a visszavonulás ideje. Erdélyi László leírta, hogy összeszervezték huszonkét munkaszolgálatost, elsősorban azokat, akik

már „megjárták Szovjetuniót”, illetve két szerbül és két románul tudó muszost. Vezetőnek Goldschmid Sándort választották.¹⁸⁹ A Borba történő visszavonulást a munkaszolgálatosoknak augusztus 30-án kellett megkezdeniük. Az első napig a már kiürített, körülbelül hét kilométerre lévő, nyomaiban ma is fellelhető *Heidenau*-táborig jutottak. Itt „éjjeleztek éberén, mert az állandó tanácskozás miatt, no meg a hihetetlen poloska tömegektől aludni úgy sem lehetett. Reggelre készen állt a terv...”.¹⁹⁰ Erdélyi azt is leírta, hogy „A szökést szeptember 1-jére tűzték, mert volt egy súlyosan operált fiunk, őt nem akartuk ápolás nélkül hagyni, de Borban több jól képzett orvos állt rendelkezésre. A szökés tulajdonképpen simán ment. Az országút két oldalán sűrű erdőség volt, keretünk nagyon félt a partizán támadásoktól és együtt ment elől. Így aztán mint orvos, aki végigjárkált a sorok között, megadtam a jelt a fiúknak, hogy: »balra az erdőbe!« Mikor összeszedtük magunkat, kiderült, hogy kb. ötvenen vagyunk! Sokan csatlakoztak hozzánk, mert akik látták, hogy az orvosok szöknek, úgy gondolták, hogy az biztosan jó »buli«.”¹⁹¹ A kollektív szökésben tehát főszerepet vállaló orvoscsoport Békés Györgyből, Erdélyi Lászlóból, Rácz Lászlóból, Román Györgyből és az ismeretlen sorsú Váradifogorvosból állt.¹⁹² Minden bizonnyal velük tartott Morzsa is. Az orvoscsoport bori munkaszolgálati itt ért véget, de a háborús területen végzendő orvosi feladataik azonban korántsem fejeződtek be.

Az orvoscsoport szökésével megmenekült mintegy ötven munkaszolgálatos. Ez azonban egyben azt is jelentette, hogy az el nem menekült munkaszolgálatos bajtársaik orvos nélkül maradtak. Az ekkor 23 éves „westfaleni” táhortárs, a későbbi híres szegedi belgyógyász, Varró Vince könyvében azt írta, hogy a nagy melegben rendületlenül továbbmenetelők este 11 órára értek Borba, ahol a fáradtságtól „félholtan rogytunk le a *Brünn*-láger udvarára aludni”.¹⁹³ A belgrádi orvosi egyetemen három szemesztert hallgatott Varró Vince mindehhez azt is hozzátette, hogy „Közben kisült, hogy a *Heidenau*-nál az orvosaink megunták a dicsőséget, megszöktek, s itt állunk kb. száz felöltött lábú fekélyes beteggel, minden gyógyszer és orvosi segítség nélkül. Elhatároztam, hogy kezembe veszem a dolgot, jelentkeztem a főhadnagynál, aki maga is megremült az emberek kinézésétől. A *Lägerführer* rendelkezésünkre bocsátott egy szobát, ott parancsnokságom alatt megkezdtük a rendelést. Az első nap kb. 60 embert kötöztünk be. [...] Később még két láger érkezett meg, azoknak az orvosai is bejöttek, úgyhogy körülbelül húszan aludtunk a kis szobában...”¹⁹⁴ A *Brünn*-táborba¹⁹⁵ bezsúfolt mintegy 1500 munkaszolgálatos „a víz miatt állandó” bél- és hólyaghurutban szenvedett.¹⁹⁶ A keret sok szen-

védelmet okozott a munkaszolgálatosoknak, de „az orvosi szoba tagjait” nem bántotta, és Varró Vince is mint orvos, minden munka alól mentesült.¹⁹⁷ Az első lépcsőben hazaindulók után (1944. szeptember 17.) minden munkaszolgálatos átköltözött a *Berlin*-lágerbe. Itt a kegyetlenkedései miatt Varró Vince úgy fogalmazott, hogy „jónak láttam otthagyni orvosi funkciómat, inkább munkára jártam ki”.¹⁹⁸ A második lépcső végül szeptember 29-én elindult hazafelé, de a partizánok felszabadították őket, így Varró Vince is megmenekült.

A *Heidenau*-tábornál megszökött orvoscsoport tagjai és a partizánok által felszabadított Varró Vince azonban később ismét találkozott. A román–bolgár határnál lévő Negotin város kórházában való találkozásig azonban sok minden történt.

A németek, a Tito-partizánok és az általában németbarát csetnikek által közösen uralt területen megszökött orvoscsoportra kalandos út várt. Ők németbarát csetnikekbe botlottak, de nem esett bántódásuk, mert orvosra nekik is nagy szükségük volt. A csetnikek között találkoztak a négy éve családjával itt élő bácskai származású, magyarul beszélő Kovacsevics orvossal. Ő volt a csetnik parancsnokság orvosa.¹⁹⁹ Segítségével jutottak el szeptember 18-a körül a körzeti csetnik parancsnokságra, Rudna Glavára.²⁰⁰ A már szabad, volt munkaszolgálatosokat – írta Román György – itt „négy csoportba osztották, különböző rendeltetéssel. Tíz emberrel engem Kucsevóba vittek. Kucsevo kb. 20 000 lélekszámú városka²⁰¹ és annak egyetlen emeletes fogadójában kellett rendelőt, az elsősegély helyét megszervezni. Itt ismerkedtem meg Dr. Markovits Pál állatorvossal, aki már hónapokkal előtte szökött meg és került a csetnikekhez. Jól beszélt szerbül és nagy segítségemre volt az elhelyezkedésünknel. Néhány polgári betegen kívül igaz nem akadt más munkánk, de hisz mi igazán csak arra vártunk, hogy csatlakozzunk Tito seregéhez.”²⁰² A közelmúltban meghalt neves kutatóorvos, a sárbogárdi Markovits Pál, bori munkaszolgálatos állatorvos 1943. december 23-án szökött meg a *Berlin*-táborból. Az ekkor 27 éves állatorvos Borban munkaszolgálatos orvosok gyógyításával hivatásszerűen nem foglalkozott, de találkozásunk során elmondta, hogy jó barátját ő gyógyította meg.²⁰³ Barátja, Rubin Péter visszaemlékezésében azt írta, hogy a Borban Kakoszi doktornak²⁰⁴ nevezett Markovits Pál „egy human doktor buzgalmaival és szakértelmével gyógyított meg, amikor sárgaságban megbetegedtem”.²⁰⁵ Markovits Borban emberek „magán” gyógyítása mellett, állatokat is gyógyított. Az egyik bori bányász anyadisznóját és malacait mentette meg bravúros állatorvosi beavatkozással (császármetszéssel). A bányász később halálából megszöktette Markovitsot és két társát.²⁰⁶ Ezt követően nyolc hónapig volt a partizánok ellen harcoló csetnik vajda orvosa. A csetnik vajda ala-

kulatában 1944 nyarára a Borból szökött magyar munkaszolgálatosok száma tizenhárom főre duzzadt.

Markovits Pál memoárjában szintén megemlékezett a Román Györggyel történt találkozásáról. Markovits szolgálati helyére, a Pek folyó mellett lévő Kučevo²⁰⁷ járási székhelyre „jött egy szökött orvos, Dr. Román György is. Kezdetben velem lakott, majd kis idő múlva kapott egy elhagyott városközponti épületet, hogy ott kórházi rendelőt nyisson, amit délelőttönként a járási központ, illetve a környező községek és tanyák kezelésre szoruló lakói vehettek igénybe. Később a vajda kívánságára én is beköltöztem a kórház egyik emeleti szobájába. Helyreállt a normális állapot, az észak-szerbiai járás lakói orvosi ellátást kaptak. Az orvossal való viszonyom azonban kissé visszás lett. Mint szanitéc továbbra is szívesen segítettem volna, ám ő ezt nem igényelte.”²⁰⁸

Markovits említést tett a Román György érkezését követő napokban Kučevóra megérkező három szökött bori orvosról. Ők „pszichológusoknak mondták magukat. Sajnos ez utóbbiak egy hét elteltével tovább mentek, de velük is sokat beszélgettem.”²⁰⁹ A három „pszichológus” nevét azonban sem könyvében, sem pedig személyes találkozásaink során nem említette.²¹⁰

A Román György és Markovits Pál által említett rendelőnek és az elsősegélyhelynek otthont adó kučevói „emeletes fogadó”, az „elhagyott városközponti épület” ma is áll. A ma mintegy ötezer lelket számláló városka közepén, a Požarevac–Majdanpek főútvonal és a belvárosi főút kereszteződésében áll a szürke épület.²¹¹ A ma is elhanyagolt állapotban lévő ház utcaszintjén két üzlet, az ötablakos emeleten magánlakások találhatók.²¹²

A csetnikeket és a németeket üldöző Tito-partizánok 1944. szeptember közepén elérték Kučevo környékét. A csetnik parancsnokságon gyógyító Markovits menteni próbálta a csetnikekhez került bori bajtársait: „...felelősséget éreztem a Borból szökött társaimmal szemben és az utolsó napokra kiküldtem őket – köztük Dr. Román Györgyöt is – egy közeli faluba, hogy ne essen bántódásuk.”²¹³ Erre Román György is így emlékezett, hiszen azt írta erről, hogy szeptember 18-án „átkeltünk a Pek folyócskán”, és a körülbelül öt kilométerre lévő „Kucsajnába és itt voltunk három napig, akkor visszaköltöztünk a felszabadult Kucsevóba és jelentkeztünk az elfoglalást boldogan ünneplő partizán stábon”.²¹⁴ Mindeközben Markovits Pál „A partizánok érkezésének éjszakáján a kórház épületében” maradt.²¹⁵

Mindkét kučevói bori orvos szerencsésen túlélte Kučevo felszabadítását. A két bori orvos útja azonban elvált egymástól. Román György a Bortól északra lévő Rudna Glávára, a partizán hadosztályi kórház köte-

lékébe került. Markovits Pál pedig végül²¹⁶ az užicei²¹⁷ állategészségügyi szolgálat központi kórházának vezető állatorvosa lett.²¹⁸ Mivel mindketten elhagyták Kučevót, nem voltak már jelen, amikor október 9-én az 1. Német Hegyi Hadosztály időlegesen visszafoglalta a várost.²¹⁹ Arató (Altmann) István bori munkaszolgálatos telefoninterjúban elmondta, hogy a majdenpeki²²⁰ partizán főhadiszállásról irányították őt és körülbelül száz bori bajtársát Kučevóba. „Kucsevóban ettünk először egy egész kenyeret. Jöttek a német repülőgépek és lövöldöztek minket. A posta épületnél a németek három munkaszolgálatost lelőttek. Kijöttünk Kucsevóból, a lakott területől, tízen kimentünk a kukoricásba, de a németek észrevettek minket. Nem volt mit tenni, mind a tízen jelentkeztünk a németeknél mint magyar bányamunkások. [...] Pozsarevacnál találkoztunk a saját keretlegényeinkkel, akik megszöktek a partizánok fogságából. Négyen voltak, nevükre nem emlékszem. Felismertek minket és ki akartak végezni. Amikor kísérték minket kivégezni, repülőtémadást kaptunk. Szétszaladtunk. Kettőt közülünk a magyar kereteselek lelőttek, nevükre nem emlékszem, de a többiekkel együtt én is megmenekültem.”²²¹ Andai Ferenc, aki átélője volt a német áttörésnek és erről részletesen beszámolt könyvében, további halottakról és sebesültekről írt.²²²

Dr. Román György Rudna Glaván kapta meg katonaorvosi beosztását: a hadosztályi kórházban belgyógyászati szolgálatot látott el. Kezdetben a körzetben mozogva végzett orvosi feladatokat, majd október 16-án jutott el betegeivel az akkor már felszabadult Borba. Később Kučevóban a 25. hadosztály 19-es ezredsegélyhely vezetőjének nevezték ki. Az egyik állomáshelyén, a szovjet parancsnokság felügyelete alatt működő požarevaci²²³ tábori kórházban ő állította ki korábbi tábortársának, a kučevói német áttörés során súlyosan megsebesült Biró Imrének kórházi elbocsátó levelét.²²⁴ Román György munkahelye, a segélyhely, a frontot követve folyamatosan mozgott és nyugat felé tartott. Szerbia után Boszniában és Horvátországban, front közeli táborokban, háborús körülmények között végezte szerteágazó orvosi munkáját. Elsősorban sebészeti beavatkozásokat hajtott végre. Román György számára a horvátországi Lasinja²²⁵ kis falucskájában ért véget a háború 1945. május 8-án. Ahogyan ő nevezte, a „Jugoszláv-Tito-hadseregéből” 1945. július 19-én bocsátották el, hogy két nap múlva hazautazhasson Budapestre.²²⁶

A csetnik parancsnokságon, Rudna Glaván maradt dr. Erdélyi László és dr. Rácz László. Erdélyi László azt írta, hogy nekik itt „berendeztek egy rendelőt és betegszobát a németektől zsákmányolt anyaggal. Kb. egy hétig voltunk itt (sok munkánk nem akadt), ekkor tudtuk meg, hogy éjszaka az egész parancsnokság lelépett. Szerbül beszélő bajtársunk úgy tudta, hogy a partizánok már Klokocsevacon vannak, tőlünk

15 kilométerre. Szereztünk egy szamarat, arra felpakoltuk a műszereket és kötszereket és elindultunk Klokocsevac felé.”²²⁷ Szeptember 10-én találkoztak a partizánokkal. Erdélyi László és Rácz László ekkor lettek partizánok, majd pedig a jugoszláv hadsereg orvosai. Útjaik azonban szétváltak. Erdélyi a 19. ezred ambulanciáján, október végétől pedig a 25. szerb divízió kórházában teljesített szolgálatot. Erdélyi visszaemlékezésében megemlíti még, hogy a mozgó kórházban sebészként tizenkét jugoszláviai helységben gyakorolta orvosi hivatását. A már említett Biró Imre önéletrajzában azt írta, hogy Majdanpekben Erdélyi Lászlótól kapott orvosi kezelést.²²⁸ Ugyancsak ő írta, hogy „másnap a kórház elindult a front után, aki járni tudott, beosztották a kórházat biztosító részlegbe, kezünkbe nyomva egy puskát. Éjjel-nappal mentünk és késő éjszaka ismét Kucsevóba értünk.”²²⁹

Erdélyi László visszaemlékezéséből érdemes három fontos orvosi-szakmai élményét külön is kiemelni. Az egyik – írja Erdélyi – : „A sterilizálással kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy mindent tábori körülmények között kell értelmezni. Nagyon vigyáztunk arra a két lábasra, melyben fecskendőt és műszereket főztünk ki! Fehérneműt, kötést, pólyát benzineshordóban kialakított »sterilizálóban« forraltunk, elvileg gőzben, de [megfelelő] hőfokot sohasem tudtunk [biztosítani] és mindig nedves volt a kikerült anyag.” Erdélyinek „kellemes meglepetés” volt „a mozgó sebészet”, amely „minden nagyobb összecsapás után megjelent (1-2 sebész, asszisztencia és műtő), és azonnal megkezdték a súlyos betegek ellátását, Csacsakon²³⁰ például szinte »meleg csákányváltásban« voltunk. Ők operáltak, mikor érkeztünk és miközben mi berendeztünk, folyamatosan vettük át az altatást, műtétet, azután ők pihentek (és csomagoltak), felhívták a figyelmet a súlyosabb esetekre és tovább mentek.” Erdélyi harmadik fontos orvosi élményéről azt jegyezte fel, hogy „Negotinban részt vettem egy gyomorműtéten, én altattam (életemben először chloroformmal), egy orvos operált és a férfi műtős instromentált és asszisztált egyben. Óriási teljesítmény volt!”²³¹

Erdélyi László a megfeszített munkában kimerült és maga is súlyosan megbetegedett. 1945. február 5-én a šabaci²³² kórházba került. Felgyógyulását követően, április 18-tól a lazarevac²³³ rokkantkórház vezető orvosa lett egészen 1945. június 17-i leszereléséig.²³⁴ Mindeközben Erdélyi nagy hírű sebész lett. A „westfaleni” munkaszolgálatos, Budapesten élő Perl Miklós azt mondta nekem, hogy „Erdélyinek a szerbek a kezét csókolták”, akkora tiszteletnek örvendett.²³⁵

A határ menti Negotinban a Rubányi Pállal is együtt dolgozó Erdélyi László nyilván találkozott a szintén ide került Varró Vincével. Varró Vince elsődlegesen Rubányira emlékezett: „Sebészetten foglal-

koztattak, Rubányi Pál volt az operatőr, mellette kettős minőségben mint tolmács és asszisztens működtem. [...] Rubányi nagyon nyugodtan és magabiztosan végezte dolgát. [...] Nagy érdeklődéssel figyeltem Rubányi Pál műtéti technikáját, talán innen ered, hogy később, az ötvenes években gond nélkül tudtam kísérleteim során kutyákat operálni.”²³⁶

Az orvoscsoporthoz szökésében részt vett Békés György sorsa eltért Erdélyi László és Román György sorsától. A későbbi neves szülésznőgyógyász dr. Békés György, a II. számú női klinika²³⁷ adjunktusa és a Rókus (Simmelweis) kórház igazgató-főorvosa minden bizonnyal a csetnik parancsnokságig, Rudna Glaváig együtt volt orvos társaival. Békés György egy olyan csoportba került, amiről önéletrajzában azt jegyezte fel, hogy „A brigád a Vörös Hadsereg közeledtével teljes egészében átállt a Szovjet Hadsereg oldalára. Jőmagam egy kisebb alakulattal a brigád törzséről elválva, külön beosztást kaptam, azonban a beosztási helyem felé mentünkben szembetalálkoztunk a Bulgáriából kivonuló német hadsereggel és egy hadművelet során egy éjszaka ladikon átkeltünk [a Dunán] a román partra, ahol már a Vörös Hadsereg sorakozott fel. Innen néhány napos hadifogolytábor-tartózkodás után, leigazolásunk megtörténtével szabadon bocsátottak. Ekkor Bukarestbe utaztam. Bukarestben a Joint keretében működő menekülteket segélyező bizottság mellett, egy ambulanciát szerveztem és vezettem. Harmadmagammal megszerveztem a Magyarországról Deportáltak Antifasiszta Mozgalmát, amely a Román Kommunista Párt tudomásával működött. Ez az egyesület később elképzeléseimtől igen élesen eltérően igazolvány gyártásával és hasonlókkal foglalkozott, ezért az első adandó lehetőséggel 1945. január 20-án Bukarestet otthagytam és január 28-án Budapestre érkeztem.”²³⁸ Itt azután azonnal folytatta a bori munkaszolgálat miatt félbemaradt orvosi tanulmányait.

5. Az *Innsbruck*-altábor

Az altáborok a Bortól Žagubica város felé vezető körülbelül ötven kilométer hosszú út mentén helyezkedtek el. (A mai 105-ös út mentén.) Két kivétel volt ez alól: az *Innsbruck* és a Laznica településen lévő altábor.

Az *Innsbruck*-altábor a Bor és Zlot város közötti út mellett volt. Vagyis a Borból Žagubica felé vezető útról Brestovačka Banja település (fürdő) után kellett nyugat felé letérni. A hegyek között, alpesi tájra

emlékeztető vidéken át vezető út mentén, éppen a 14. kilométerkőnél volt az altábor. (Bortól tehát 14 kilométerre, Zlottól pedig hét kilométerre).

Az *Innsbruck*-altáborban fogvatartottak közül fennmaradt Spira György történész és „K. I.” tisztviselő korabeli naplója. Spira György naplója kevés bejegyzést tartalmaz a fogvatartás és többet a visszavonulás időszakáról. A magát megnevezni nem akaró, orvosnak készülő K. I. korabeli naplója viszont számos bejegyzést tartalmaz.²³⁹ A napló bejegyzése szerint a Vácról, 1944. május 27-én elinduló munkaszolgálatosok 1944. június 1-jén érkeztek meg az *Innsbruck*-altáborba. K. I. szerint Magyarország területén haladt velük a vonat, amikor „egy cukorbeteg bajtársamat már útközben ki kellett dobni a vagonból, meghalt, mert nem kapott inzulint”.²⁴⁰ Az altáborba történt megérkezés utáni második napon le kellett adni a gyógyszert. A június 17-i bejegyzésben pedig az olvasható, hogy a „cukorbeteg meghalt”, majd egy héttel később, hogy egy „bajtárs meghalt”.²⁴¹ Júliusban számos baleset történt. Az egyik Borba tartó autó útközben a mélybe zuhant és több munkaszolgálatos meghalt. Két nappal később, július 3-án ismét „autószerencsétlenségben” meghalt egy „fiatal bajtárs”. A tábor történetének legsúlyosabb balesete azonban ezután következett be: egy hirtelen kitört vihar elől a terepen dolgozó munkaszolgálatosok közül többen a védelmet ígérő egyik csatornaátereszben kerestek menedéket. A lezúduló víz azonban betört ide és hatan meghaltak, ketten pedig megsérültek. „4-8 km-re sodorta őket az ár.” Éppen ezért vasárnap „gyászistentiszteletet” tartottak a táborban. A naplóban még két halálesetről történt bejegyzés: egy „epeoperációs bajtárs” és egy „vesezsugorodásos bajtárs” halt meg. Az adatok alapján annyit tudunk megállapítani, hogy az *Innsbruck*-altáborba vitt kényszermunkások közül legalább tizennégy munkaszolgálatos halt meg. Közülük többeket az altábor közelében, és legalább két főt Borban temették el. Az *Innsbruck*-altábor helyét és méreteit pontosan sikerült azonosítanom, de sírok nyomára nem bukkantam. Kutatásomban a közeli házakban élők sem tudtak segíteni.²⁴²

6. A Laznicai altábor

A Bortól északnyugat felé tartó hegyi úton ötven kilométer megtétele után érkeztek a kényszermunkások Žagubicára. A két város között a Brestovačka Banja fürdőn és a hegyi tanyákon kívül ma sincs semmilyen település. A Žagubicán lévő *Sachsen* nevű német tábornak a ma

is látható méretei és épületei, illetve azok maradványai alapján látható, hogy jelentős német logisztikai központ állt itt.²⁴³ A magyar zsidó munkaszolgálatosokat azonban nem ide, hanem az innen hat kilométerre nyugatra lévő Laznica faluba szállították. A zömében a román nyelv egyik rokon változatát beszélő vlahok által lakott Laznica a mai 104-es út mentén fekszik és hegyek veszik körül. Itt kizárólag magyar munkaszolgálatosokat tartottak fogva. Részükre nem építettek barakktábor, hanem a falu épületeiben laktak.

A korábban már említett, később orvosi diplomát szerző György Lajos a *Laznicai* altáborba került. Naplójának korabeli bejegyzése szerint „Szállítás. A falu kocsmájában, frissen van cíanozva, meszelve, 18-45-ös létszámú szobák, poloska nincs, ágy: 3-as fapriccs. Ivóvíz 200 méterre a körlettől, patak, hol mosni s mosdani lehet, 20 méterre. A konyha cca. 50 méterre van.”²⁴⁴

A tisztaság ellenére a szintén ide került Erdei László – nyilván rovarcsípés következtében – váltólázban (maláriában) megbetegedett. Erdei visszaemlékezésében²⁴⁵ elmondta Godó Ágnesnek, hogy „két hétig ápoltak, meglehetősen veszélyes egészségi helyzetem alakult ki, de fiatal szervezetem a maláriát átvészelte”.²⁴⁶ Ebben azonban szerepe volt egy szabadkai orvosnak, dr. Friedmann Lászlónak is, aki „kigyógyította őt” betegségéből.²⁴⁷ Terjedelmes visszaemlékezésében Erdei összesen három szabadkai orvostól tett említést. A táborban Friedmannon kívül Traumen és „Weintréger vagy Weinberger” orvosok dolgoztak.²⁴⁸ Utóbbi a szerb hadsereg tisztí rangban lévő orvosa volt korábban. Őt „a csetnikek egy éjszaka – nagy szenzáció volt – elrabolták. Ez ki volt dolgozva, tudták, hogy itt van ez az orvos. [...] ...az éjszaka az őrég szeme láttára ellopták.”²⁴⁹ György Lajos nem tett említést naplójában erről a „szenzációról”, de arról igen, hogy „1944. augusztus 26-án megszökött a két szerbül tudó orvosunk s 28-án megjött a hír a hazaindulásról”.²⁵⁰ A munkaszolgálatosok által várva-várt visszavonulás másnap 17 órakor meg is kezdődött. Nem volt azonban mindenki menetképes. A „gyengélkedő épületben” [...] „nagyon súlyos vérhasos, két vagy három bajtársunkat otthagytuk” – mondta Erdei László.²⁵¹ Őket a tábor kiürítését követő napon két, Žagubicáról érkező német páncélos gépkocsi ismeretlen helyre szállította.²⁵² György Lajos naplójába írt egyik Laznicán maradt beteg társáról, Gyarmatiról, aki egyben gimnáziumi osztálytársa volt. Feltehetőleg ő is túlélte a háborút, mert „később Jasikovóban látta”, amikor már mindketten szabadok voltak.²⁵³ A laznicai gyalogmenet este megérkezett Žagubicára, és ott töltötte az éjszakát. Odafele menet azonban sikerült megszökni mintegy negyven munkaszolgálatosnak. Az előre pontosan kigondolt és jól kivitelezett akcióban György Lajos nem vett részt. Vélhetően

azért sem, mert a „sebeim miatt nem tudok bakancsot húzni” és mezítláb volt kénytelen menni.²⁵⁴ A laznicaiak menete végül szeptember 2-án 20 órára beért Borba.²⁵⁵

Laznicai orvosok a partizánok között

A szökött laznicaiak magukat csetniknek mondó helyi szerbekkel találkoztak. A szerbek „egy-egy karóra ellenében” biztonságos helyre vezették őket.²⁵⁶ Kalandos útjuk során elérték a csetnik ellenőrzés alatt álló Požarevacra.²⁵⁷ Nagy szerencsájukra itt nem az újabb fogság várt rájuk, hanem a táborból korábban elrabolt orvos, „Weintréger vagy Weinberger”. Az ő tanácsai nyomán vészelték át a találkozást. Erdei végül elkerült a partizánokhoz és fegyveres partizánként harcolt a 25. hadosztály 18. dandár 1. zászlóalj 1. rohamszázadával. Számos település felszabadításában vett részt. Érdekességgént említette, hogy Valjevóba²⁵⁸ érkezése után ruháit fertőtlenítették. „Megérkezett két póniló, hátukon két benzineshordó, 3-4 felcsernővel és vöröskeresztessel. [...] Mindenkiről leszedték a ruhát és válogatás nélkül belenyomták a benzines hordókba.”²⁵⁹ A hordókban azonban nem benzin volt, hanem víz. Alágyújtottak és a víz felett lévő rácson lévő ruhákat gőzöltették. Erdei szerint „nem ért semmit, éppolyan tetvesek voltunk, mint korábban. A tetű engem egészen a leszerelésig elkísért, amíg a határt át nem léptem, itthon aztán valahogy egy kicsit rendbe hoztak...”²⁶⁰

Erdei László végigharcolta a szerbiai, boszniai és horvátországi frontokat, és kisebb kitérőkkel, de mindig ugyanannál a századnál maradt. Közben ismét találkozott dr. Friedmann Lászlóval, dr. Traumennel és az időközben a csetnikektől átállt „Weintréger vagy Weinberger” orvossal. Erdei a drinai átkelés után, 1944 végén a térdén megsebesült és kórházba került. Lábadozásának ideje alatt, majd pedig felgyógyulása után Friedmann maga mellé vette a tábori kórházba. Két hónapig dolgozott itt felcserként. Utána egy szerb asszonnyal együtt századánál lett felcser. Vöröskeresztes táskát kapott, és roham esetén „mindig 2-3 méterrel hátrább maradtak”. „Különösen a boszniai áttörés után rengeteg sebesültet láttam el. [...] ...a zászlóalj egészségügyi vezetője, valami Csulik nevű fiatalasszony jött ellenőrizni a munkámat. És sokáig figyelte, hogyan látom el a sebesülteket. Ragyogóan ment. Még nem ismert. Megszólal, hogy hát te orvos vagy? Ránéztem, könyéig véresen és mondtam, hogy nem, suszter. Elkezdett nevetni és nagyon jóba is lettünk.”²⁶¹

Erdei hosszú szolgálata alatt találkozott a partizán bori orvosok közül a vele azonos hadosztály állományához tartozó dr. Erdélyi László-

val és a 17. hadosztálynál szolgáló dr. Fejér Artur Györggyel. Erdei nem közölt részleteket visszaemlékezésében a „Weintréger vagy Weinberger” orvossal történt ismételt találkozásáról. A másik laznicai orvos, dr. Traumen viszont – Friedmannhoz hasonlóan – fontos szerepet játszott életében. Jugoszlávia felszabadulása után Erdeit „felcserállományba” helyezték és Kraljevóba vezényelték. Mindenképpen azt akarták, hogy ott maradjon, de ő haza akart jönni. A hazautazást pedig Traumen intézte el neki. Erdei László 1945. július 13-án szerelt le és került vissza Bajára.²⁶²

A partizán felcser Erdei László és az orvosi tanulmányait Bor után Magyarországon megkezdő K. I. végül nem szerzett orvosi diplomát. K. I. a második lépcsőben felszabadult és nem lett partizán. Erdei László azonban szerepel abban a hivatalos kimutatásban, amelyben a bori munkaszolgálatosok „partizán tevékenységét” vették számba. A névjegyzék 29 nevet sorol fel, akik a Magyar Partizán Szövetség Jugoszláv Csoportjának tagjai voltak és igazolták, hogy „jelentkeztek fegyveres harcra a Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregnél vagy partizán egységnél, ill. más módon vettek részt a jugoszláviai ellenállási mozgalomban”.²⁶³ A listán rajta kívül a bori orvosok közül Erdélyi László, Markovits Pál, Mária Béla és Román György neve szerepel.

7. A Stráfláger és orvosa

A Berlin-táboron és a szintén Borban lévő Drezda- és Brünn-táborokon, valamint az altáborokon kívül további két táborban voltak magyar munkaszolgálatosok. A Borban lévő Süd- (szerbül Jug) tábor – mint ahogyan az elnevezése is mutatja –, a település déli részén volt.²⁶⁴ Itt csak átmenetileg tartózkodtak magyarok. A szintén Borban lévő másik táborban, a Straflagerben (továbbiakban: Stráfláger)²⁶⁵ viszont jelen volt egy kisebb magyar munkaszolgálatos csoport. Tőlük függetlenül pedig ide vezényelték egyedüli magyar orvosként dr. Fejér Artur Györgyöt.

A későbbi izraelita tábori lelkész ezredes, Duschinszky Jenő nyilatkozatából tudjuk, hogy Fejér Artur György 1944. június 16-án érkezett meg Borba. Feltehetőleg a bori kórházban dolgozott július végéig. Ekkor Duschinszkyvel együtt áttették a Stráflágerbe, ahol egészen szeptember 17-ig dolgozott orvosként. A Borban lévő büntető-táborban, a Stráflágerben a németek szerbeket, olaszokat és talán görögöket és franciákat tartottak fogva, illetve dolgoztattak különösen

embertelen körülmények között, a mélyművelésű rézbányában. Duschinszky leírása szerint a táborban „nem volt rendelő helyiség, nem volt műszer, nagy gyógyszerhiány volt, a »*Lägerführer*« állandóan sokallta az orvos [Dr. Fejér Artur György] által szolgálatmenteseknek minősítettek létszámát...”²⁶⁶ Fejér a *Berlin*-táborból, míg más magyar munkaszolgálatosok a *Bregenz*-altáborból kerültek ide. Kovács Dénes elmondásából tudható, hogy a *Bregenz*-táborból mintegy harminc munkaszolgálatost vezényeltek át a *Stráfláger*be. Ennek azonban esetükben nem volt büntetés jellege, sőt „a mi társaságunk azért ment oda, mert valamilyen módon, valamelyikünk elintézte, hogy át-mehessünk. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy az összes többi lágerekben napi 12 órás munka volt és elterjedt, hogy a *Stráfláger*ben három műszakban napi nyolc órás munka lesz” – mondta Kovács Dénes.²⁶⁷ Kenesei Tamást ugyancsak a *Bregenz*-altáborból vitték a *Stráfláger*be. Közlése szerint „ott háromemeletes fapriccsek voltak, egymás fölött három. Ez maga volt a pokol, mert a fapriccseket nem lehetett fertőtleníteni és ha hiszi, ha nem, szó szerint ezrével és tízezzel voltak a poloskák. Úgyhogy úgy aludtunk, hogy volt velünk mackóruha és zokni, a zoknit ráhúztuk a mackóruha szára. A ruha gallérját felhajtottuk, sállal átkötöttük és amennyire lehetett behúztuk. Sapkát is vettünk, de így is belénk másztak a poloskák. A németek viszont annyira féltek a járványoktól, hogy minden héten mindenki ment a fürdőbe, ott a *Stráfláger*ben. Ennek ellenére megjelent a ruhatetű. De nem hagyták elszaporodni és ki volt írva a menetrend, hogy melyik nap, hány órákor, milyen alakulat megy a fertőtlenítőbe. A katonai kurvákat is ide vitték. A fogoly nőkből rendeztek be ugyanis egy bordélyházat. Azok is egy héten egyszer vagy kétszer mentek a teljesen modern, gyönyörű szép fürdőbe, ahol forró vizes zuhany volt és szappan. Törölköző nem volt, hogy ne fertőződjön. Behajtottak bennünket utána egy terembe, ahol forró levegőt fújtak be és azzal megszáritottak.”²⁶⁸

8. A beteg munkaszolgálatosok sorsa

Fejér Artur György „orvosi pályafutása” nem csak a *stráflágeri* kényszer-szolgálat miatt tér el a többi bori orvostól. Fejér nem csak egyedüli magyar orvosként került a *Stráfláger*be, de egyedüli magyar orvosként maradt Borban egészen 1944. október elejéig. Duschinszkytól tudjuk, hogy szeptember 17-én, az első lépcső elvonulásának napján vezényel-

ték át a *Berlin*-táborba.²⁶⁹ Dr. Fejért viszont nemcsak az első, de a második lépcsővel sem indították útnak Magyarország felé. A táborban ugyanis visszamaradtak azok, akik betegek és menetképtelenek voltak. Köztük volt Bánáti Miklós író is. Visszaemlékezésből tudjuk, hogy a *Berlin*-táborból harminchét fő és az altáborokból összesen kétszázhusz fő menetképtelen zsidó munkaszolgálatos maradt ott. Az egészséges munkaszolgálatosok közül a németek negyven péket az utolsó pillanatig dolgoztattak. Így a második lépcső szeptember 29-i elvonulása után a *Berlin*-táborban összesen 297 magyar zsidó munkaszolgálatos maradt.²⁷⁰

Godó Ágnes hadtörténész interjút készített Fejér Artur Györggyel, amiben ő részletesen szólt bori munkájáról is. Sajnos a magnófelvétel elveszett,²⁷¹ de fennmaradtak Godó írásai és feljegyzései. A munkaszolgálatos csoportok Borból történő, 1944. szeptemberi visszavonulásával kapcsolatban Godó így idézte fel nekem dr. Fejér szavait: „Rubányi Pál nőtlen volt, Zoltán László pedig nős és mindenképpen haza akartak jönni. De az első csoportba a Rubányit osztották be. Zoltán megvesztegette a menetet összeállító keretlegényt vagy annak a parancsnokát és az megcserélte őket. A szerencsétlen Zoltán végigélte az egész menetet hazafelé, Rubányi pedig a második menetben fölszabadult. A Borban maradt betegekkel viszont ott kellett maradnia egy orvosnak. Arra lehetett számítani, hogy a németek megölik a visszamaradókat. És akkor Fejér Artur azt mondta, hogy hát ő marad, neki mindegy. Úgyszincs senkije és marad. És ő túlélte.”²⁷² A túlélés azonban nem volt könnyű, hiszen Fejér Artur elmondására hivatkozva, Godó Ágnes azt írta könyvében, hogy „...a tábor német parancsnokság alatt maradt. Amikor egyre közelebb hallatszott az ágyútűz, arra kényszerítették a munkaszolgálatosokat, hogy hordják tele a barakkokat szalmával és öntsék le benzinnel. Fejér néhány társával a tábor távolabbi részéhez hátrált és a drótkerítést szétfeszítve kimentek az utcára. Rövid idő múlva találkoztak egy szerbvel, aki a tábor konyháján dolgozott. Nagyon megijedtek, de kiderült, hogy a szerb ember egyáltalán nem németbarát, sőt partizán-felderítő. Egy házhoz vitte őket, ahol elbújtatták a pincébe, kukoricacsuhéval letakarták a menekülőket, majd lakattal zárták a pinceajtót. Nemsokára németek érkeztek a házba, minden pajtát, házat átfésültek értük – de a lelakatolt pincét nem nyitatták ki. Csak benéztek az ablakon. Estefelé jött értük a gazda és útközben több szerb is csatlakozott hozzájuk fegyveresen. Visszamentek a táborba, amely már égett. Perceken belül beverték a barakkablakokat és sikerült mindenkit kihozni.”²⁷³

A Fejér Artur György által elmondottakat Kanner Pál budapesti kereskedő 1957-ben elmondott visszaemlékezése alátámasztja annyi-

ban, hogy „A járóbetegeket, betegeket, akik nem akartak vagy nem tudtak útnak indulni, egy kórháznak kinevezett barakkban helyezték el a magyarok.”²⁷⁴ A továbbiak vonatkozásában Fejér elmondásával azonban nincs teljesen szinkronban egy másik túlélő elbeszélése. A történeteket szintén átélő Bánáti Miklós azt írta könyvében, hogy a második lépcső távozása után, szeptember 30-án délelőtt „átvittek minket a városban lévő *Brünn*-lágerbe, egy még piszkosabb, elhanyagoltabb lágerbe. Az úton, a város felé már sűrűn megrakott teherautókkal találkozunk. Német katonaság, todtisták²⁷⁵ a családjaikkal, már menekültek. Rengeteg poggyászt vittek magukkal, vitték a rablott holmit, féltették a nyomorult életüket. [...] Október 2-án délután 3 óra tájban repülőzúgásra lettünk figyelmesek, majd sűrű gépfegyverropogásra. Mint záporosó úgy verte a barakkot a géppuska, de ezek a golyók már nem nekünk szóltak. [...] Egyik repülőgépről négy gyújtóbombát dobtak a magyar tiszti barakkra, jól láttam, körülbelül olyan nagyságúak voltak, mint egy sörösüveg. [...] És október 3-án reggel 7 órakor már magyar honvéd nem volt Borban, csak todtista. [...] Parancs hangzott el, német parancs: a lágerben lévő összes épületekbe, barakkokba szalmát hordani.”²⁷⁶ A kialakult helyzetet Bánáti drámai szavakkal írta le, mert attól félték, hogy rájuk gyűjtják a barakkokat. „A halál szele elsuhant mellettük”, mert parancs jött, hogy „...a munkaszolgálatosok vonuljanak ki az udvarra, mert a barakkokat felgyújtják”.²⁷⁷ Az óriási esőben a németek felgyújtották a tábort, de a munkaszolgálatosoknak nem esett bántódása. A todtisták elmenekültek, a munkaszolgálatosokat pedig a helyi szerb lakosság azonnal pártfogásba vette. Ugyanezen a napon déli 12 óra körül pedig megérkeztek a partizánok. Felszabadult Bor és egyben az itt hátramaradt közel 300 magyar zsidó munkaszolgálatos.

A már többször idézett Nagy György, aki megírta a Bácskából Borba vitt zsidó munkaszolgálatosok történetét, írt a felszabadítottak további sorsáról is. A menetképtelen, immár csak volt bori munkaszolgálatosoknak „Két nap alatt el kellett hagyniuk a tábort és Bort. Temesvárra szállították őket, ahonnan városuk felszabadítása után szerencsésen hazaértek. Közöttük volt egy lábtöréses társunk, továbbá László Imre és hasonló nyomorékok.”²⁷⁸

Bor felszabadításával Fejér Artur György is visszanyerte szabadságát. Neki azonban nem kellett elhagynia Bort, sőt éppen ellenkezőleg, azonnal folytatnia kellett orvosi hivatását. A jugoszláviai orvosi munkája majdnem napra pontosan még egy évig tartott. Godó Ágnes leírásából²⁷⁹ tudható ugyanis, hogy előbb a bori kórházba került, majd pedig Kelet- és Közép-Szerbiában a partizánok orvosa lett. Később

a kragujevac²⁸⁰ kórház sebészeti osztályán, mint belgyógyász dolgozott együtt jugoszláv és szovjet orvosokkal. Legfontosabb orvosi tapasztalatai között a vérkonzerválás módszereinek és a vértranszfúzió alkalmazásának elsajátítását említette. Belgrádban csapatorvosi tanfolyamot végzett, és a Zimonyban állomásozó 2. légvédelmi tüzérdandár vezetőorvosa lett. Innen szerelt le 1944. október elején és tért vissza Budapestre október 22-én.²⁸¹

Fejér Artur György kalandos élete megihlette Benedek István Gábor (BIG) író. BIG regénye *Artúr: egy pesti orvos politikai kalandjai* címmel jelent meg a közelmúltban.²⁸²

9. Balesetek és halálesetek Borban

A magyar munkaszolgálatosok körében számos súlyos baleset és haláleset történt. A korábban felsoroltakon kívül tudunk néhány további halálesetről. Ismerjük a feltehetően első és utolsó elhunyt személy nevét és elhalálozásának körülményeit is.

Darvas Ferenc leírásából tudjuk, hogy 1943 tavaszán, „Már az első munkanapon megtörtént az első haláleset. Este egy bajtársunk más utat választva, a teraszok alatt indult hazafelé, és az esti robbantások szikláit maguk alá temették. Ott van eltemetve a lágertől nem messze, a későbbi halottakkal egy mező szélén.”²⁸³ A feltehetőleg utolsó, Berlin-táborban történt munkaszolgálatos halálesetről Liebermann Béla számolt be könyvében.²⁸⁴ A 23 éves, szegedi Schwartz Jenő halt meg a két lépcső elindulása közötti időszakban, azaz 1944. szeptember 17-e és szeptember 29-e között. Schwartz „orvosi megállapítás szerint vesezsugorodásban halt meg. [...] Lent a bányában a legnehezebb munkánál kapott beosztást. Itt szerezte betegségét.”²⁸⁵ A halottat a munkaszolgálatosok temetőjébe hantolta el Duschinsky Jenő rákospalotai rabbi, Reich Lázár pesti főkantor, Lantos és még tizenhárom bajtársa jelenlétében. A feltehetően utolsó temetésen részt vevő szemtanú, Lantos Béla pontos adatot is közölt a temetőben nyugvók számára: „Egy temetői terv került elő, pontosan bele van rajzolva minden sírhely és beleírva, ki nyugszik benne. A harmincnegyedik lett Schwartz Jenő, meghalt 1944. szeptember 21-én.”²⁸⁶

A temetői terv sajnos nem maradt fenn, mint ahogyan a későbbi exhumálásról felvett jegyzőkönyv sem. Így nem tudom teljes egészében rekonstruálni az eltemetettek listáját.

A korábban leírtak szerint tudjuk, hogy Borban nem csak a *Berlin*-tábor foglyai közül elhunytakat, de az altáborokból a bori kórházba vagy a *Berlin*-táborba vitt és itt meghalt munkaszolgálatosokat is temettek. Utóbbi esetre példa a *Rhön*-altáborból leküldött Lukács László. Hasonló esetről számolt be a „westfaleni” Dénes János Tamás is: „A priccs-szomszédom – talán Schmidtnek hívták – szintén cserélt szalonnát, amit rögtön meg is evett. Olyan beteg lett, hogy a tábor orvosai azonnal kórházba küldték le Borba, ahonnan már nem tért vissza, meghalt.”²⁸⁷

A háború után felelősségre vont egyik bori keretlegény népbíró-sági aktájában olvashatunk még egy bori halálesetről. Muth László munkaszolgálatos tanúvallomásában azt közölte, hogy „A nehéz testi munka és hiányos táplálkozás következménye volt, hogy Fischmann Imre az I/63. századbeli munkaszolgálatos 1944 januárjában végelgyengülésben (38 éves) meghalt.”²⁸⁸

A töredékesen fennmaradt katonai veszteséglista alapján öt további, Borban meghalt zsidó munkaszolgálatost tudtam azonosítani. Nevükön és adataikon kívül elhalálozásuk okát is tudjuk (Frankl Imre: „beállott szívgyengeség”; Goldstein János: „cukorbetegség”; Henzlovics Bernát: „máj-repedés”; Herskovits Zoltán: „fulladás miatt”; Kramer Béla: „elemi csapás következtében” – lásd az 1. sz. mellékletet is). K. I. naplóbejegyzése és a hivatalos halálozási adatok egybeesése alapján biztos, hogy közülük Kramer Béla egyike volt az *Innsbruck*-altáborban balesetet szenvedett személyeknek. A hat halálos áldozatot követelő vízbetörés másik halottja valószínűleg Herskovits Zoltán volt. A *Béke poraikra...* című könyv szerzőinek gyűjtése alapján további három – Borban meghalt – munkaszolgálatos azonosítható.²⁸⁹ Közülük két fő zsidó (Adler Jenő: „agyvérzés”; Blau István: „vesezsugorodás”), míg egy fő Jehova Tanú munkaszolgálatos (Besenyei István [Bessenyi András]: halálok nincs megnevezve). A 801-es különleges munkásszázadból, a „jehovás” századból azonban többen is meghaltak.

A 801. különleges munkásszázad különböző vallású tagjai együtt laktak a *Berlin*-tábor délkeleti oldalán álló barakkban. A Jehova Tanúknak volt egy „saját” felcsere is, név szerint Kovács István. Kivételesen neki volt tapasztalata a bányamunkáról, mert 1920 körül a Ruhr-vidéken bányagépszékként dolgozott. Borban azonban – gyermekének visszaemlékezése szerint – „tisztasági és egészségügyi felelős volt, ez azt jelentette, hogy a sebeket is kezelte és egyéb egészségügyi szolgáltatást, valamint borotválást is kellett végeznie”.²⁹⁰ Nem tudunk róla, hogy a szombatistáknak vagy a nazarénusoknak is lett volna külön felcserük, így valószínű, hogy szükség esetén Kovács István őket is gyógyította.

A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház nyilvántartása szerint a Jehova Tanú munkaszolgálatosok közül négy fő vesztette életét Bor-

ban. Őket az egyház mártírként tartja számon. A Hetednap Adventista Reformmozgalom, azaz a korabeli nevükön szombatisták, és a Krisztusban Hívó Nazarénus Gyülekezet bori munkaszolgálatos tagjai között nem volt életveszélyes sérülés vagy haláleset.

A kilencven éves ifj. Vági József²⁹¹ Tanú személyesen megerősítette nekem, hogy „négy fő maradt oda” Borban. Vági József édesapjával, a szintén katonai szolgálat megtagadásért bebörtönzött id. Vági Józseffel együtt volt a különleges munkásszárad kényszermunkása. Mindketten ott voltak az első bori halottjuk, Czimbolinecz Iván temetésén, aki 1943. október 29-én halt meg.

Deák Ferenc Jehova Tanú visszaemlékezésében három halálesetről számolt be: „Voltak testvérek, akik a magas kőfalba vágtak 4-6 métere alagutat és úgy lett robbantva. Itt következett egy előre nem látott baleset, Rahó környékére való ruszin testvér lépett át a csillék között és a mozdony ekkor rászaladt a csillesorra, a két ütköző összetörte a testvér combját, aki az orvosi ellátás miatt [sic!] elvérzett és 12 óra múlva meghalt. Később egy Kállósejében való testvér úgy vesztette életét, hogy robbanóanyagot raktak a kőfalba, de a kőfal laza volt és rászakadt. Mire kiszabadítottuk a törmelék alól, halott volt. Bori hegyoldalba három testvért temettünk el, szertartásaink szerint, mivel Dobó Imre testvérünk is meghalt végelgyengülésben.”²⁹²

A paksi Szinger Ádám személyes közlése szerint az első esetben említett „testvér” a kárpátaljai Mihályuk (Mihalik) János, míg a második, a kállósejéi Bessenyei András volt. (A *Béke poraikra...* című könyvből tudjuk, hogy ő 1944. április 11-én halt meg.²⁹³) A gyenge fizikumúnak mondott Szeged környéki Dobó Imre Tanú 1944 elején halt meg, mert „kimerült a szervezete”.²⁹⁴ (Szerencsés véletlen, hogy két Tanú temetéséről fennmaradt egy-egy fénykép.)

A „jehovás” századnak azonban később volt egy szabadkai zsidó orvosa is, Pál László személyében. Ő a visszavonulás után 1944 októberében Szentkirályszabadjára érkezett különleges századhoz került orvosnak. Pál László, a hetedik generációig visszavezethető orvosdinasztia tagja Belgrádban kezdte orvosi tanulmányait, csakúgy, mint a korábban említett „westfaleni” Varró Vince. Pál László találkozásunk során közölte velem: a „magyarok bácskai bejövetele után először karpaszományos katonának, majd pedig munkaszolgálatosnak vittek el, de végül mindenhol medikusként dolgoztam”.²⁹⁵ Így volt ez Borban is, ahová Szegedről került az első transzporttal. „Három szakkönyv volt velem. Ezek mentették meg az életemet. A szegedi professzornak, Issekucnak a könyvei voltak ezek. Elsősorban a gyógyszerész könyve volt számomra a legfontosabb.”²⁹⁶ A *Berlin*-láger „nagy orvosi fabarakkjában” ka-

pott orvosi beosztást egészen addig, amíg hamarosan „a végzett pesti orvosok meg nem érkeztek”. Ezt követően orvosi hivatását egészen Szentkirályszabadjáig szüneteltetni volt kénytelen. Itt azonban már orvosként nagyon megbetegedett: „Akkor fel nem ismert fehérjehiány-betegségem volt és teljesen megdagadtam. Volt ott egy igen rendes, nem zsidó zászlós orvos, Véghelyi István, aki engem kollégának tekintett és alaposan gyógyított. Amikor Marányi Ede táborparancsnok bejött a gyengélkedőre, mindenkit kidobott, de engem nem tudott, mert olyan rossz állapotban voltam. A dagadásom két nap alatt elmúlt és a zászlós először beosztott a »jehová« századhoz orvosnak, majd egy háborús özvegyhez kvártélyozott be. Figyelmeztetett, hogy ne legyen intim kapcsolat közöttünk, mert az tilos volt. Ez a zászlós először »félzsidót« csinált belőlem, mivel fehér karszalagot tett rám. Azután a felszólítására írtam egy lapot anyám címére. Otthonról 10-15 nap múlva kaptam egy svájci útlevelet, amivel – egy középkorú keretlegény kíséretében – Pestre jöhettam. A Lipótvárosba november 1-jén vagy 2-án érkeztünk meg. Nagy szerencsére megtaláltuk anyámat és testvéreimet. A keretlegénynek pénz adtak és elküldték. A svájci követésen, majd pedig a jugoszláv megbízottól minden segítséget megkaptam, mert nagyon respektálták, hogy Belgrádba jártam egyetemre. Majd fogtam magamat és egy privát családnál elbújtam addig, amíg az oroszok be nem jöttek.”²⁹⁷ Pál László Budapestről Szegedre ment, és itt kezdte meg orvosi tanulmányait, amit végül Budapesten fejezett be 1948-ban. Engedélyezték számára, hogy Izraelbe távozzon, így a budapesti Petényi Klinikáról²⁹⁸ 1957. február 17-én távozott Naharijába. Itt gyermekorvosként praktizált egészen a közelmúltban bekövetkezett haláláig.

A bori munkaszolgálatosok végső nyughelyei

Az említett adatokon alapuló becslésem szerint Borban mintegy ötven munkaszolgálatos halt meg. Név szerint ismerünk közülük huszonkét főt. A bori altáborokban – becslésem adataim szerint – legalább további húsz zsidó munkaszolgálatos vesztette életét. Az ő eltemetési helyük ismeretlen.

A *Berlin*-tábornál két temető volt 1943-ban. Bor régi vagy pravoszláv temetője a tábor főbejáratával szemközt található. Ide nem temettek munkaszolgálatost. A munkaszolgálatosok temetője a *Berlin*-tábor főbejáratától délkeletre, a táboron kívül, de a táborból látótávolságban egy közeli domb tetején volt. A temetőt minden bizonnyal a magyarok megérkezése előtt nyitották, és feltételezhetően nem kizárólag magyar kényszermunkásokat temettek ide. A munkaszolgálatos temetőt a

bánya terjeszkedése miatt 1964 novemberében felszámolták. Az exhumálásról nem maradt fenn vagy nem is készült jegyzőkönyv.²⁹⁹ Sosberger Pál újvidéki volt bori munkaszolgálatosnak és egyben a téma kutatójának közlése szerint az exhumálás során találtak olyan holttestet, amelynek ruházatában olasz fémpénz volt.³⁰⁰ Az exhumálásnál fellelt negyvenhét emberi maradványt a Bor déli részén lévő új köztemetőbe szállították. A negyvenhét, fémdobozba zárt holttestet ünnepélyes kezek között helyezték el a föld alatti kriptában. A temető külön parcellájának elején egy menórát formázó kőszobrot állítottak fel 1964. november 17-én.³⁰¹ A zárt és csak engedéllyel látogatható föld alatti helyiségben rendezetten, de azonosíthatatlanul helyezték el a földi maradványokat tartalmazó fémdobozokat.

Borban azonban ennél többen veszítették életüket. Számos túlélő beszámolt arról, hogy jelen volt a *Berlin*-táborban történt nyilvános kivégzésen. A budapesti Magyar Zsidó Levéltárba a közelmúltban kalandos úton bekerült korabeli naplóból tudjuk azonban az ezzel kapcsolatos adatokat.³⁰² A *Berlin*-táborból 1944. március 30-án tizenöt zsidó munkaszolgálatos szökést kísérelt meg. Közülük tíz főt elfogtak és a hadbíróság két főt halálra ítélt. Az ítéletet a táborban április 2-án, vasárnap nyilvánosan végrehajtották. (A kivégzettek nevét többen megnevezték, de személyük nem egyértelmű.) A két kivégzett személy nem a munkaszolgálatos temetőbe került.

A többieket krumpliverembe zárták és lassú halálra „ítélték”. A visszavonulást megelőző időben őket és a krumplivermekben sínylődő további tizenöt munkaszolgálatost a bori táborcsoport parancsnoka, Marányi Ede alezredes átadta a németeknek. A bori téglagyárnál a németek kivégezték őket. A krumpliverembe zárt budapesti grafikus Csillag Albertet Marányi Ede parancsára elszállították, és a bori úgynevezett négyes kilométerkő közelében az egyik magyar keretlegény kivégezte.³⁰³ A huszonhárom munkaszolgálatost 1950. március 2-án exhumálták.³⁰⁴ Közülük húsz azonosított halott földi maradványai a szabadkai izraelita temetőbe, a meggyilkolt zsidók közös emlékművének közelébe került.³⁰⁵ (Csillag Albert sírja ismeretlen.)

A *Berlin*-tábor feletti domb tetején áll ma az 1941 és 1944 között itt dolgozott kényszermunkások közös emlékműve. A gyertyalángot mintázó sematikus kőszobrot 1982. május 7-én, ünnepélyes külsőségek között avatták fel.³⁰⁶ (Az emlékmű a bánya elkerített területén áll, ezért az csak engedéllyel látogatható). A kőből megformált örökmécses belesimul a tájba, azonban a közvetlenül felette magasodó bányatorony alapján messziről látható, hogy hol volt a központi láger és annak közelében a munkaszolgálatosok temetője.

Bori munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban

A 801. különleges munkásszázad tagjait a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt az első lépcsőben indították vissza Magyarországra. (Mindössze négy Tanú maradt vissza, akiket a második lépcsőben felszabadítottak a partizánok.³⁰⁷) A menettel tartó szombatista atyafiak magukkal vitték egyik járásképtelen hittársukat is, Tóth Bertalant. Tóth Bertalan fiának elmondása szerint „Az édesapámnak visszerei voltak már fiatal korától. És mielőtt Borból elindult volna a menet, előtte két héttel operálták a visszereit. Emlékszem, hogy mesélték, hogy voltak olyan szakaszok, ahol ketten, deszkán vitték édesapámat, amikor nem bírt menni az operált lábával.”³⁰⁸ A Borból elinduló tizenhét szombatista közül valószínűleg hat-hét fő útközben megszökött. A többieknek a Belgrádhhoz közeli faluban, Mirjevóban³⁰⁹ sikerült megszökniük 1944. szeptember 23-án vagy 24-én. A szökést a jugoszláviai szombatiszták szervezték meg, és az akkor tizenkilenc éves és Belgrádban lakó zentai Barat István segítségével sikerült kivitelezni. A közelmúltban Ausztráliában meghalt Stevan Barat megkeresésemre részletesen leírta a szöktetés körülményeit.³¹⁰ Belgrád felszabadulása után a helyi hittestvérek ellátták „a szökevény atyafikat orosz dokumentumokkal és ők elindultak haza”.³¹¹ A szökevény bori munkaszolgálatos atyafiak szerencsésen hazaértek néhány fő kivételével. Történt ugyanis, hogy a hazafelé tartó egyik négy fős szombatista csoportnak egyetlen közös igazolása volt. Az útjaik Szegeden kettéváltak és a kelet felé, Békéssámson felé menő atyafi elkérte a közös „menlevelet” és szerencsésen hazaért. Az igazolás nélkül maradt hárman sógor, Tóth Bertalan, Kovács György és Sári János északnyugat felé indult haza (Kistelekre). Őket a Szeged melletti Fehér-tónál november 19-én orosz katonák elfogták és betették egy *málenkij robotra* menő csoportba. Az egyik fogoly atyafi fiának, Tóth Istvánnak a közlése szerint „Utána még szüleim a szegedi börtönben találkoztak, sőt, amikor Romániába vitték őket a gyűjtőtáborba, akkor még valaki kiment hozzájuk a családból. Foksányban voltak fogva tartva.”

A három atyafi sorsáról ettől kezdve keveset tudunk, mivel sohasem tértek haza, és a velük kapcsolatos hivatalos adatok hiányosak. Tóth Bertalant a családja kerestette a „Vöröskereszten keresztül is, de egyedül a három sógor közül az én édesapámról érkezett hír. Egy pécsi hadifogoly társától kaptunk egy levelet kb. 1948–1949-ben. Ő leírta, hogy Atkarszkban együtt volt édesapámmal. Amikor vitték ki őket télen a vagonban, akkor megfáztak sokan. Az édesapám is, aki különben is gyenge volt, hamar megfázott és ő tüdőgyulladásban meghalt. [...] Halála előtt édesapám azt mondta neki, hogy a családját, a gyerekeit csókol-

ja meg helyette. Édesanyám nem találkozott vele, hanem a másik hadifogságba esett atyafi öccse, Sári Péter ment el hozzá Pécsre. Anyám azért nem ment el, mert annyira kikészítette ez az egész, hogy nem akart vele lélekben találkozni, összeomlott volna teljesen. Sári Péter azonban beszélt ezzel az emberrel, aki aztán néhány hét-hónap után meghalt.”³¹²

Oroszország szaratovi régiójában, Volgográdtól körülbelül négyszáz kilométerre északra található Atkarszk. A Don egyik mellékfolyójánál fekvő város közelmúltban felújított hadifogoly-temetőjében az 5131. számú lágerkórházban elhunyt hadifoglyokat temették el. Itt 256 magyar hadifogoly alussza örök álmát.³¹³ A hivatalos hadifogolylistán két bori szombatistát sikerült azonosítani, míg a harmadik atyafit nem. Tóth Bertalan (Tod Bertalon)³¹⁴ és Kovács György (Kovacs Dergy³¹⁵) egyaránt az atkarszki tábor kórházában halt meg, és mindkettőjüket a kórház temetőjében temették el. Mindketten már a fogságba kerülésük utáni évben, alig két hét különbséggel haltak meg 1945. március 6-án, illetve 18-án. A katonai szolgálat megtagadásáért börtönbe zárt, majd kényszerszolgálatra Borba vitt Kovács György kartonján megnevezték katonai egységének számát és katonaként tartották számon. A hiányos és pontatlan adatok miatt nem lehet megmondani, hogy a harmadik sógor, Sári János mikor és hol halt meg. Holtta nyilvánítása 1954-ben megtörtént.³¹⁶

A zsidó munkaszolgálatosokkal és szombatistákkal együtt gyalogoltak a nazarénus atyafiak és a Jehova Tanúk is. A menet Belgrád és Újvidék érintésével elérkezett a bácskai Cservenkára. Itt a zsidó munkaszolgálatosok közül a bori keret támogatásával a német katonák mintegy 700-1000 főt kivégeztek október 7-én éjszaka. A zsidókat a németek, a „jehovista századot” a magyarok kísérték tovább. A csoportok Szentkirályszabadján találkoztak ismét. Sorsuk azonban itt végképp elvált egymástól: a kisegyházak tagjai Szombathely térségében szabadultak fel 1945. március 30-a körül. Különböző csoportokra szakadva indultak a Magyarországon lévő és immár Csehszlovákiához, Jugoszláviához, Romániához és Szovjetunióhoz tartozó lakhelyeikre. Útjuk során szinte folyamatosan menekültek a szovjet katonák elől. Számos alkalommal el is fogták őket, mint például a ma Szlovákiában élő Hanák András Tanút és hét hittestvérét. Budapesten akarták őket besorozni katonának és a frontra akarták kivinni őket. A sorozóorvos egy „magas rangú orosz tiszt volt”, aki amikor meglátta őket, annyit mondott nekik, hogy „Ismerem magukat, együtt voltunk Borban”. Az ismeretlenségét megőrző bori orvos azonnal parancsot adott az őrnék, hogy engedjék el őket.³¹⁷

Nem volt mindenkinek ilyen szerencséje. Sűrű Árpád Tanú és talán néhány hittestvére elfogásukat követően Budapestről Foksányba

és onnan az Urál hegység lábánál lévő Miasszba került. Sűrű Árpád a Cseljabinszktól körülbelül 80 kilométerre nyugatra lévő Miassz ipari város tehergépkocsi-gyárában dolgozott. Itt egy prégép 1945. július 13-án jobb kezének ujjait szétzúzta. Ezért az október 4-én induló transzporttal hazaindították. A vonatról azonban Romániában megszökött és Iași-ból (Jászvásárról) már szerencsésen hazaért.³¹⁸

A Szombathely környékéről hazainduló nazarénus atyafiak többségét is elfogták szovjet katonák. Gyalogmenetben a székesfehérvári hadifogolytáborba kísérték őket. Útközben többeknek sikerült megszökni, kivéve Gumbér Istvánnak, Papp Bálintnak és Szabó Imrének.³¹⁹ Ők Bukaresten és Konstancán (Constanța), valamint a Fekete-tengeren keresztül érkeztek meg a szovjet kényszermunkatáborba. A bori nazarénusok a Sztálingrádtól mintegy tíz kilométerre lévő nagy hadifogolytáborban, a *Beketovka*-táborban raboskodtak.³²⁰ A sztálingrádi fogság 1945 májusától Papp Bálintnak két és fél évig,³²¹ Szabó Imrének három évig, Gumbér Istvánnak pedig kilenc évig tartott.

Orvosok a visszavonulás során

A Borból 1944. szeptember 17-én elinduló gyalogmenetnek nagyon sok sérültje, sebesültje és halálos áldozata volt. A halálos áldozatok között volt dr. Árvai Vilmos orvos is. Árvai Torinóban szerzett orvosi diplomáját zsidó származása miatt itthon nem ismerték el. A nosztifikáció elmaradása miatt csak nőgyógyász alorvosként tudott elhelyezkedni a biztos megmeneküléssel kecsegtető Maros utcai zsidó kórházban. Innen hívták be 1944-ben munkaszolgálatra. Kárpátaljai (bustyaházai) munkaszolgálat után vitték Borba. Árvai a korábban említett Veres Pál orvos sógora volt. Külön táborban dolgoztak, de a visszavonulás előtt a központi táborban találkoztak. Özvegyének visszaemlékezése szerint³²² olyan híreket kapott róla, hogy az első lépcsőben történő visszavonulás során, útközben egyik lábon lőtt bajtársának a segítségére sietett. A kísérők a bajtársat és a hosszú meneteléstől már szintén gyenge lábakon álló férjét egy közeli ligetbe vitték és lelőtték.³²³ Dr. Árvai Vilmos orvosi hivatásának teljesítése miatt halt meg. A holtta nyilvánítása során kiállított dokumentum szerint ismeretlen helyen, „1944. október végén agyonlőtték”.³²⁴

Az első lépcsőben indították el Radnóti Miklós orvosát, dr. Bárdos Józsefet is. Ő végigment a Bortól Szentkirályszabadjáig, majd innen az ausztriai Zurndorfig tartó gyalogmenetben. A zurndorfi bevagónírozása után német koncentrációs táborba került, ahol meghalt. (A Szentkirályszabadjáról induló bori menet történetének leírása során részletesen írok róla.)

Az első lépcsőben elindított bori munkaszolgálatos orvosok többsége túlélte a megpróbáltatásokat. A korábban már említett dr. Kádár Lászlón és dr. Zoltán Lászlón kívül megmenekült dr. Récsey Zoltán, dr. Reich István és dr. Schwartz Miksa is. Keveset tudunk valemennyiükről. Dr. Récsey Zoltán budapesti orvostól annyi maradt fenn, hogy „1944 júniusától szeptemberéig a bori rézbányában mint munkaszolgálatos orvos teljesítettem szolgálatot [...] és a németországi deportálás előtt Szentkirályszabadja közelében 1944. november 3-án a menetoszlopból kiléptem és megszöktem”.³²⁵ A Bakonyban bujkált, de elfogták a csendőrök és a „celldömölki honvédségi főgyűjtőszázadhoz” került. Itt azután az orvosok „az életük kockáztatásával” megmentették.³²⁶ A hajdúböszörményi dr. Reich István a dachau koncentrációs táborban szabadult fel. Hazaérkezése utáni német nyelvű visszaemlékezését DEGOB-jegyzőkönyv rögzítette.³²⁷ Ebből tudjuk, hogy először Szentkirályszabadján, majd Borban, később pedig Dachauban egyaránt orvosként dolgozhatott. Ugyancsak DEGOB-jegyzőkönyv alapján tudunk a beregszászi dr. Schwartz Miksa bori munkaszolgálatáról. Őt budapesti gyakorló orvosként vitték az *Innsbruck*-altáborba 1944. június 10-én Jászberényből. Az első lépcsőben indították haza, és a hosszú gyaloglás és bevagonírozás után a flossenbürgi koncentrációs táborba vitték. Németországban szabadították fel az amerikai csapatok 1945. április 23-án.

Végül szólnunk kell egy neves orvostól, dr. Káldor Imréről. Budapest első tisztiorvosa, a köztisztletnek örvendő dr. Káldor Adolf fiát az altáborok egyikében tartották fogva. A második lépcsőben indították el. Felszabadítását követően a korábban már említett Békés Györggyel együtt Bukaresten keresztül tért vissza Magyarországra.³²⁸ Budapesten szerzett orvosi diplomát és kutató orvos lett. A Rákosi-korszak elején emigrált Ausztráliába. A perthi egyetem orvos-fiziológusaként az anyagcsere-folyamatokat kutatta.³²⁹

10. Orvosok Bor után

A bori munkaszolgálatra kényszerített bori orvosok (orvosok, fogorvosok, állatorvosok, medikusok, felcserek) közül 1945 után szinte mindenki orvosként dolgozott. A Borba vitt nem orvos zsidó munkaszolgálatosok közül pedig sokan lettek később orvosok (vagy pszichológusok, fogorvosok, orvosi vonatkozású kutatásokat folytatók stb.).

Közülük néhány személyről már korábban tettünk említést, mint például György Lajosról, Rapcsák Vilmosról és Veres Pálról. Sokan voltak azonban olyanok, akikről még nem esett szó, pedig ők is figyelemre méltó orvosi pályát futottak be. Az ő teljes körű számbavételük természetesen lehetetlen, hiszen nem léteznek olyan „adatbázisok”, amelyek a nagyvilágban szétszóródott orvosokat ezen az alapon számon tartanák. Szeretnék mégis néhány olyan „Bor utáni orvost” megemlíteni, akikkel kutatásaim során találkozhattam.

A budapesti Csányi Károly (Charles Chany) különös életútja nem egyedi, de mégis szokatlan. A Párizsban élő dr. Charles Chany orvos-professzor azon kevesek közé tartozik, akit már 1943-ban Borba vittek, és az első lépcsőben indult haza, valamint aki túlélte a német koncentrációs táborokat is, de utána nem tért vissza Magyarországra, hanem nyugaton maradt. Később turistaként visszament Cservenkára, és a Párizsban megismert bori munkaszolgálatos társával, Landler Ivánnal együtt Németországban perújrafelvételt kezdeményezett a cservenkai mészárlás elkövetőinek felelősségre vonása érdekében. (A feltételezett elkövetők, a német parancsnokok azonban 2000-ben már nem éltek.³³⁰) Kutatója lett a bori munkaszolgálatnak,³³¹ és megírta élet-történetét, ami egyben a bori munkaszolgálat története is. A virológia területén kifejtett kutatásait is összegző visszaemlékezését a neves párizsi Guibert kiadó jelentette meg 287 oldalon.³³² A Francia Köztársaság Becsületrendjével kétszer kitüntetett, ma kilencvenegy éves jeles tudós Franciaországban többször találkozott az 1967-ben disszidált – szintén virológus – Paul Markovitscsal. (A két bori munkaszolgálatos nem tudott a közös múltjukról.)

Csányi Károly századát 1943. július 11-én hajózták be Szegeden. A közel másfél év bori kényszermunka után Flossenbürgbe vitték.³³³ Végül 1945. április 13-án szabadult fel a buchenwaldi koncentrációs táborból. Elmondása szerint³³⁴ „mindig nagyon szerettem volna orvos lenni, de erre a zsidótörvények miatt sem Magyarországon, sem Olaszországban nem kerülhetett sor”. A *Berlin*-tábor volt kényszermunkása francia nyelvtudásának és az őt oly sokszor segítő szerencsének köszönhető, hogy az általa korábban sosem látott Párizsban 1945 októberében elkezdhetette orvosi tanulmányait. Dr. Chany a párizsi Pasteur Intézetben a hepatitis B-vírus kutatójaként tett szert hírnévre, és a párizsi orvosi egyetem professzoraként ment nyugdíjba.³³⁵

Nem a párizsi orvostudományi egyetemen kezdte, de ott fejezte be pszichológiai tanulmányait Goldberg Sándor (Alexander Z. Guiora). A *Westfalen*-altábor munkaszolgálatosa a második lépcsőben szabadult fel és Románián, valamint Törökországon keresztül 1944 novemberé-

ben Palesztinába utazott.³³⁶ A Jeruzsálemi Héber Egyetemen kezdte el pszichológiai tanulmányait, amit a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem folytatott 1947 és 1949 között. Diplomáját és doktorátusát már a Sorbonne-on szerezte meg 1951-ben, majd visszatért Izraelbe. Életrajzában³³⁷ maga vall arról, hogy gazdag élete során érdeklődése milyen irányokat vett. Az izraeli hadsereg pszichológusaként kezdte gyógyító munkáját és kutatóként a pszichiátria, a nyelvészet és az idegtudományok területén szerzett nevet magának. A rendszerváltás után vendégprofesszorként a pécsi egyetem meghívásának tett eleget. A Hajfai Egyetem professzora az egyetem kutatási dékánjaként ment nyugdíjba. Érdeklődése biblikus és egyháztörténeti témák felé fordult, és ilyen minőségében számos magyarországi konferencián tartott előadást.

A budapesti Abonyi utcai Zsidó Gimnázium 1943-ban érettségizett osztályából legalább három főt vittek 1944-ben Borba. A gimnázium IV. B osztálya ötven évvel később találkozott a hajdani Abonyi utcai gimnáziumban, amely ma az ELTE Radnóti Miklós nevét viselő Gyakorló Gimnáziuma. Az érettségi találkozájukról Dénes Gábor filmrendező készített kétrészes dokumentumfilmet.³³⁸ A máig bemutatását váró dokumentumfilmben mondta el dr. Fried Tamás, dr. Löwinger György és dr. Rétsági György bori munkaszolgálatuk és pályafutásuk történetét.

Fried Tamás Bor valamelyik altáborában vasutat épített. A vasút hegyi szakaszainak egyikénél követ tört. A munka nagyon nehéz volt és egyszer öt percre leült pihenni: a todtista észrevette és felírta nevét. A táborban ezért négy órára kikötötték. Később nagyobb szerencséje volt, mert a második lépcsőben indították haza. A partizánok felszabadították, és hazatért. 1951-ben Budapesten elvégezte az orvosi egyetemet, és a Sportorvosi Intézetben helyezkedett el. Egy évvel később, a helsinki olimpia előtt a sportszázadhoz került, és ő lett a Budapesti Honvéd Sport Egyesület (BHSE) vezető sportorvosa. Világhírű és olimpiai bajnok sportolók és egyben a Honvéd futballcsapatának orvosa lett. Az Aranycsapatban is játészó Grosics Gyula, Lóránt Gyula, Puskás Ferenc, Kocsis Sándor és Czibor Zoltán, valamint a világcúcstartó közép- és hosszútávúfutó Iharos Sándor egészségéért volt felelős. Helyzetéről így beszélt a filmben: „Bor után eltelt 5-6 év, de még mindig álmódtam a munkaszolgálatról és azt lehet mondani, hogy a kontraszt, a különbség miatt még jobban értékeltem azt, hogy én egy ilyen helyre kerültem, amiről álmódtam. [...] ...a világhír körülvelt minket.” A forradalom napjaiban a világhírű Honvéd futballcsapatával kupamérkőzésre Spanyolországba utazott. Nem tért vissza Magyarországra, és Kanadában telepedett le. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti

Levéltárában őrzött dossziék szerint Kanada előtt ő írt ügynöki jelentéseket,³³⁹ utána pedig róla nyitottak megfigyelési dossziét.³⁴⁰ Dr. Fried Tamás a kanadai futballválogatott sportorvosa lett, számos nemzetközi elismerésben részesült, de így summázta sportorvosi tapasztalatait: „Az az egy probléma, hogy ott [Kanadában] egy olyan csapatnál vagyok, ahol majdnem mindig egy vesztes kispadon ülök, a Honvédnál mindig egy győztes kispadon [ültem], szóval nem ugyanaz ...” Fried Tamást 2006-ban beválasztották azon ötven magyar emigráns közé, akik 1956 után nem csak kaptak Kanadától, de a legtöbbet tettek Kanadáért.³⁴¹

A Honvéd focicsapatának orvosi kispadja azonban Fried Tamás távozása után sem maradt üresen. Helyét a szintén Borban járt dr. Korányi György sportorvos foglalta el. Korányi György a budapesti Madách Imre Gimnáziumban érettségizett 1944-ben. Az érettségi után három héttel már Jászberényben kellett várnia bori bevagonírozására. A már idézett Gál Dezsővel és még további legalább tizenhárom osztálytársával együtt került Borba. A *Bregenz*-altábornál épülő vasútépítésnél csillézett. Ennek során súlyos balesetet szenvedett és a bokáján „egy roncsolt, élesen vágott nagy seb keletkezett”.³⁴² Elmondása szerint utólag, orvosként sem érti, hogy sérülése miként gyógyulhatott meg magától és nyomtalanul. A partizán szabadtás után Budapesten kezdte meg orvosi tanulmányait. 1950-ben diplomázott, és elkezdődött egy hosszú, nyolcvan éves koráig tartó orvosi pálya. Katonaorvosként kezdte hivatását, majd 1959 és 1993 között a budapesti Merényi Gusztáv Kórházban sebészként dolgozott. Ezzel párhuzamosan Fried Tamás disszidálása után a Honvéd futballcsapatának lett néhány évig a sportorvosa, majd pedig évtizedekig a MALÉV dolgozóinak sebésze. A leg-hosszabb ideig azonban, közel ötven éven át az MTK futballcsapata és a Honvéd Művészegyüttes mellett volt sportorvos.

A szintén „frissen”, de az említett Abonyi utcai gimnáziumban érettségizett Löwinger György a diákévek után géplakatosnak tanult. A *Rhön*-lágérben pedig a németek éppen lakatosokat kerestek Žagubicára. Elmondása alapján arra lehet következtetni, hogy őt ettől fogva nem csak Žagubicán dolgoztatták, de ott is tartották fogva. Ezért ő nem magyar, hanem német katonák foglyaként tért vissza Magyarországra. Pécsre kísérték, ahol 1944 őszén megszökött. A *Gestapo* fogságába került, kiverték fogait, de géplakatosi szakmájának köszönhetően a németek autószerelője lett, és végül Pécsen menekült meg. Itt is kezdte el orvosi tanulmányait, amit Budapesten folytatott. Elhatározta, hogy kivándorol Palesztinába. Bécsbe szökött, majd maga is zsidókat szöktetett a határon. Átélője lett a kivándorlás hosszú és keserves folyamatának. Annak a mintegy 4500 zsidónak az egyike volt, aki a híres Exo-

dus hajó fedélzetén érkezett meg Izraelbe 1948-ban. Kibucnyik lett, és végigharcolta Izrael háborúit. A Héber Egyetemen matematika-fizika diplomát szerzett, és orvosfizikussá képezte át magát. A dokumentumfilm felvételének idején ezen az egyetemen tanított orvosi fizikát.

Rétsági György a felszabadítása után negyvenkilenc évvel sem tudott beszélni bori élményeiről Dénes Gábor kamerája előtt. Nem is tudunk tőle meg többet, minthogy a *Westfalen*-táborba vitték. Szívesen beszélt viszont orvosi pályájáról. A felsorolt orvosok többségével ellentétben ő sohasem akart orvos lenni. Szegedre ment, hogy vegyésznek tanuljon, de a helyzet úgy hozta, hogy tévedésből beírárták az orvosi karra. Belgyógyász lett, és 1978-tól a budapesti Kútvölgyi Kórházban dolgozott. A párt és állami vezetők mellett betegek voltak a magyar kultúra jeles személyiségei is. Kádár János pártfőtitkár személyes megkeresésére elvállalta az ő és felesége orvosi kezelését, illetve orvosi felügyeletét. A nem MSZMP-tag Rétsági ebben a minőségében jelen volt számos magyar és külföldi tárgyaláson. Rétsági egészen Kádár haláláig orvosa és bizalmasa volt a pártfőtitkárnak.

- ¹ A „szombatista” elnevezés ebben az időszakban széles körben elterjedt, és maguk az érintettek is használták. Az egyházhoz tartozókat szokták még hetednapos adventistáknak vagy adventistáknak is nevezni. Ma is használatos elnevezésük még a reformadventista. Számos bori visszaemlékezésben tévedésből szombatosoknak vagy baptistáknak nevezik őket. Az egyház hivatalosan használt neve: Hetednap Adventista Reformmozgalom.
- ² Részletesebben lásd RUTAR, S. 2007.; CSAPODY T.–PAJICS, T. 2005.
- ³ Bor 1947-ben kapta meg a városi rangot.
- ⁴ A keskenyvágányú vasút ma már nincs meg. Változatlanul festői környezetben, de a hegyeket részben kikerülve fut ma a szabványos nyomtávolságú vasút Zaječar és Bor között. A vonalon végigutaztam: 2006. 08. 13.
- ⁵ *Hochwasserschutzdamm* (árvízvédelmi töltés): vízbetörés megakadályozását szolgáló gát.
- ⁶ *Tagebau* (*Tagbau*) (külszíni fejtés): külfejtés, a meddő, fedőrétegek felszíni fejtés formájában történő letakarítása, elhordása.
- ⁷ *Stollenbau* (alagútépítés): a föld kérgébe hatoló, folyósószerű, vízmentesítésre szolgáló bányamű.
- ⁸ CSAPODY T. 2009a. 70.
- ⁹ A magyar munkaszolgálatosokat a központi táborban, összesen nyolc altáborban, valamint a *Stráflager*-ben (büntetőtáborban) tartották fogva. Az 1943-ban érkezettek egyik százada a *München*-altáborban dolgozott, illetve tovább vezénylésük után is maradtak itt magyar munkaszolgálatosok.
- ¹⁰ Itt szeretném megemlíteni, hogy a közvélekedéssel ellentétben Radnóti Miklós soha, semmikor nem dolgozott rézbányában.
- ¹¹ Tábori munkásszázadok (táb.mu.sz.d.), kisegítő munkásszázadok (km.mu.sz.kmsz.) és a 801-es különleges munkásszázad (klgs.mu.sz.). Utóbiban, azúgynevezett „hívő”, „jehovás” vagy „Jehova” században voltak a kisegyházak katonai szolgálatot megtagadó tagjai.
- ¹² TOLNAI G. 1972. 423. A szerző ugyanitt fényképet is közöl zuhanyozóról. (Fotó: Molnár Edit fotóművész.) A betontalapzatot magam is láttam: 2007. 08. 14.
- ¹³ ERŐLTETETT MENET I–II. 1988.

- ¹⁴ *Lásd* erről: CSAPODY T. 2007. 2–3.; CSAPODY T. 2008a. 6.
- ¹⁵ Kikötés: a magyar hadseregben használt büntetési mód: a munkaszolgálatost a két, összekötött kezénél fogva, hátulról, egy rúdon keresztül felhúzták általában 1×2 vagy 2×2 órára. A lábujjak érinthették a talajt, de a kínzás fokozása érdekében gyakran a testet magasabbra húzták, így a lábujjaik nem érintették a földet.
- ¹⁶ BÁNÁTI M. 1948. 82.
- ¹⁷ MALJKOVIĆ, I. é. n. A Borban traumatológus szerző sajnos nem nevezi meg, hogy a *Politika* című napilap mikori számából idéz, de szinte bizonyos, hogy a lap 31. évfolyamában, 1934-ben jelent meg az írás.
- ¹⁸ Žagubica: Radnóti Miklós versei nyomán ismertté vált, ma már városi rangú település.
- ¹⁹ *Istorijski Arhiv Bor* (Bori Történeti Levéltár). A francia időszakban készített két kép: 1. Felirat: *Pavillon pour Contagieux Vue prise du Nord-Ouest*. Nytsz.: nincs. Készült: Bor, 20. Juni 1939. 2. Felirat: nincs. Nytsz.: L.22., C.35. Készült: nincs jelölve. Szkennelt változatokat kézhez vettem: Bor, 2006. 08. 10.
- ²⁰ A bori kórház környékét és a francia negyedet többször bejártam: 2006. 08. 05–08. 15. és 2007. 08. 20–08. 27. közötti időszakban.
- ²¹ Dr. Georgije Pedanov orvos-igazgató (1930–1945) Borban dolgozott 1946-ig, majd Kragujevacra, onnan pedig Pećre került. *Lásd* MALJKOVIĆ, I. é. n.
- ²² PAJIĆ, T. 1989. 391.
- ²³ Uo.
- ²⁴ CSAPODY T.–PAJICS, T. 2005. 94. és 98., 12. hivatkozás alatt.
- ²⁵ Az ún. régi bori temető, ami közvetlenül a *Berlin*-tábor bejáratával szemben található. Ma is megvan, de a boriak a város másik, déli végén lévő ún. új köztemetőt használják.
- ²⁶ Rubányi Pál orvosi pályájáról tartott előadásának közzétett szövege. In: KÖVESNÉ TERSTYÁNSZKY E. 1982. 173.
- ²⁷ Tauber, J. é. n.
- ²⁸ *Berlin*-tábor bejárása: 2007. 08. 24.
- ²⁹ A Bori Rézbánya holding (RTB Bor / *Rudnici Bakra Bor*) „Jama” nevű részlegének épülete (*Rudnik Bakra Jama*).
- ³⁰ Deutsch, J. 2000. 109.
- ³¹ Tilva Mika: Bor és egyben a *Berlin*-tábor mellett magasodó hegy. Ma már nincsen meg. Helyén mély bányakráter található, mivel a hegyet elbontották. Részben ennek a hegynek a meddő rétegei fedik be a *Berlin*-tábor déli részét és a munkaszolgálatos temetőt.
- ³² TAUBER, J. é. n. 2.

- 33 DARVAS F. 2009. 103.
- 34 GYÖRGY I. 1957.
- 35 GYÖRGY I. 1957. 111.
- 36 SOSBERGER P. é. n. b. 2.
- 37 Újkécske: ma Tiszakécske.
- 38 CSAPODY T.–PAJICS, T. 2005. 94. és 98.
- 39 Uo.
- 40 GYÖRGY I. 1957. 113.; Jehuda Deutsch szerint dr. Bedő István édesapja volt zsidó. DEUTSCH, J. 2000. 109., 1-es számú lábjegyzet.
- 41 GYÖRGY I. 1957. 113.
- 42 Kadét orvos: tisztjelölt, katonatiszti iskola tanulója.
- 43 Bleier László visszaemlékezése. DEGOB 1490. sz. 1. oldal. Budapest, 1945. 07. 07.
- 44 M. kir. Bor-i [sic!] munkáscsoport parancsnokság. 08. sz. Tisztiparancs. Bor, 1944. 08. 03. Nytsz.: nincs. HM HIM HL VIII. 6. 518. sz. Balogh András aktája. Oldalszám nincs.
- 45 BÁNÁTI M. 1948.
- 46 BÁNÁTI M. 1948. 56.
- 47 DARVAS F. 2009. 103.
- 48 DEUTSCH, J. 2000. 109.
- 49 Sosberger Pál közlése. Elektronikus posta. Újvidék, 2009. 01. 07.
- 50 Sosberger Pál közlése. Elektronikus posta. Újvidék, 2009. 01. 07.
- 51 MORVAY I. 1945. 6–7.
- 52 Balogh Andrásalezredescsoportparancsnok időszakában (1943. tavasz–1944. január) vasárnap délutánonként műsort tartottak a *Berlin*-táborban. A rendező Klein Mihály fősuszter, civilben egyetemi hallgató volt. Sosberger Pál az „Öt év után” című, háború után játszódó jelenetben játszotta a tábornok szerepét. Jehuda Deutschnak írt levele. Újvidék, 1997. 12. 16. 2. oldal. Forrás: Jehuda Deutsch magángyűjteményéből kézhez véve. Netanya, 2008. 10. 23.
- 53 Sosberger Pál közlése. Elektronikus posta. Újvidék, 2009. 01. 07.
- 54 DEUTSCH, J. 2000. 38.
- 55 HL Anyakönyvi Lapok–Személygyűjtő okmányok (AKVI). Dr. Bedő István százados. 1891/81. 3792.
- 56 HL Anyakönyvi Lapok–Személygyűjtő okmányok (AKVI). Dr. Bedő István százados. 1891/81. 3792. Id. Dr. Bedő István önéletrajza. Tiszakécske, 1951. 06. 14. Nytsz.: nincs. 12.
- 57 Rózsa Istvánnal készített telefoninterjú. 2011. 07. 29.
- 58 GYÖRGY I. 1957. 113.
- 59 Rubányi Pál orvosi pályájáról tartott előadásának közzétett szövege. In: KÖVESNÉ TERSTYÁNSZKY E. 1982. 173–174.

- ⁶⁰ DEUTSCH, J. 2000. 39.
- ⁶¹ LEVENDEL L. 1993. 50. Az említett beteg végül meggyógyult.
- ⁶² Levendel Lászlót nem vették fel az orvosi egyetemre és nevezett időszakban nyaranta botanikai munkákat folytatott, míg télen kórházban dolgozott. LEVENDEL L. 1993. 42–43.
- ⁶³ LEVENDEL L. 1993. 51.
- ⁶⁴ György István által használt álnév.
- ⁶⁵ GYÖRGY I. 1957. 111.
- ⁶⁶ LEVENDEL L. 1993. 92.
- ⁶⁷ Dr. Rapcsák Vilmosné személyes közlése. Budapest, 2008. 12. 19.
- ⁶⁸ GYÖRGY I. 1957. 111. Ugyanitt a bori keret két tagjának nevét is megemlíti, azonban ezek csak álnevek (Pálfi tizedes és Óvári örvezető).
- ⁶⁹ BÁNÁTI M. 1948. 56.
- ⁷⁰ DEUTSCH, J. 2000. 109. A szerző itt Sosberger Pálra hivatkozik.
- ⁷¹ Strausz Zoltán 1948-ban szerzett orvosi diplomát, és még ugyanebben az évben kivándorolt Izraelbe. Forrás: Felesége, Klara Strauss faxlevele. Ramat Hashalom (Izrael), 2008. 12. 20.
- ⁷² LEVENDEL L. 1993. 52. Az említett „S. Árpád” a szegedi vas- és edénykereskedő Salamon Árpád. Meggyógyult és a háború után visszatért Szegedre, ahol folytatta kereskedelmi tevékenységét. A történekről könyvében beszámolt GYÖRGY I. 1957. 111–113.
- ⁷³ Lovas István bori munkaszolgálatoslánya, dr. Lovas Andrea orvosközlése. Telefoninterjú, Budapest, 2011. 08. 29. Lovas Andrea édesapjától és a vele baráti viszonyban lévő dr. Rubányi Páltól és dr. Zoltán Lászlótól személyesen hallotta a történetet. Lovas Andrea személyesen is ismerte Laufer Györgyöt. Kérésemre Lovas Andrea a Laufert ismerők között kontrollálta a történet valódiságát. Telefoninterjú, Budapest, 2011. 09. 29.
- ⁷⁴ CsML XXV.8. 206/1945. Nb. V-106368. 34–35. Jegyzőkönyv. Szeged, 1945. 05. 14. Nytsz.: nincs.
- ⁷⁵ MÁRIA B. 1964a. 6.
- ⁷⁶ PALÁSTI L. 1945b. 28.
- ⁷⁷ Uo.
- ⁷⁸ Varga Endre azt mondta Lukács Lászlóról, hogy „én temettem el őt”. A költő özvegyével is ő közölte a gyászhiót. Hegedűs B. András–Kozák Gyula interjúja. Készült: Budapest, 1987. 02. 03.–02. 22. 139. oldal. OSZK, OralHistoryArchívum. Sorszám: 88. (Összesen 529 gépelt oldal.) Az életinterjú könyv formájában is megjelent (VARGA E. 1989.). A két interjú stílári különbségeket nem számítva, azonos.
- ⁷⁹ VARGA E. 1989. 29.

- ⁸⁰ Lukács Lászlóról elnevezett és cirill betűvel kiírt „ulica Lasla Lukacsa” Bor II. városrészben található. A Radnóti Miklósról elnevezett szintén cirill betűs „ulica Miklos Radnoti” a Bor II. városrésszel szemben lévő Kučajna városrészben található.
- ⁸¹ NAGY GY. 1996. 63–65.
- ⁸² A *München*-altábor helye ma a Bori-tó alatt van. Molnár István bori költő és fordító szerint aszályos időszakban a tó alján a tábor beton-cölöp-maradványai kilátszanak a vízből. Személyes közlés. Bor, 2006. 08. 12.
- ⁸³ NAGY GY. 1996. 61–62.
- ⁸⁴ NAGY GY. 1996. 62.
- ⁸⁵ Úgy gondolom, hogy Nagy György téved a szabadkai születésű „Gotteszman Bertalan” keresztnevében. Gotteszmann Albert szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán (39. sorszám alatt).
- ⁸⁶ FENYŐ E. 2001.
- ⁸⁷ Németh János tartalékos főhadnagy, a 108/81-es század parancsnoka, civilben tápiószzelei tanító. NAGY GY. 1996. 68. Dr. Böszörményi Miklós megemlíti, hogy a háború után tanúskodott Németh János népbíróági perében. Forrás: MÚLT SZÁZADI TÖRTÉNETEK 2001.
- ⁸⁸ FENYŐ E. 2001., 2000. februári interjú, 20.
- ⁸⁹ Uo.
- ⁹⁰ FENYŐ E. 2001., 2000. október 18–19-i interjú, 20.
- ⁹¹ FENYŐ E. 2001., 2000. október 20-i interjú, oldalszám nélkül.
- ⁹² FENYŐ E. 2001., 2000. októberi (nap nélküli) interjú, 2–22.
- ⁹³ NAGY GY. 1996. 63.
- ⁹⁴ MJTA. Szinger Ádám élettörténete. 13.
- ⁹⁵ NAGY GY. 1996. 73. és 83.
- ⁹⁶ FENYŐ E. 2001., 2000. októberi (nap nélküli) interjú, 21.
- ⁹⁷ Dr. Böszörményi Miklós. Survivors of the SHOAH. Visual History Foundation. Interview: 51465. Interviewer: Horn Emil, videographer: Donner István. 2. kazetta. Készült: Budapest, 2001. 02. 23. Az interjúrészletet Böszörményi Katalin engedélyével közlöm.
- ⁹⁸ Schaffer László neve szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán mint eltűnt személy (23. pont alatt).
- ⁹⁹ NAGY GY. 1996. 68. Megjegyzi még ugyanitt: „Az orvosok korrektil túrték a megaláztatást.”
- ¹⁰⁰ NAGY GY. 1996. 66–67.
- ¹⁰¹ *Brestovačka Banja* ma is híres fürdőhely, ahol melegvizű források törnek a felszínre. A rendkívül hangulatos helyen laktak az OT vezetői, és számos OT-irodát helyeztek itt el. A fürdővel szemköz-

ti domboldalon volt a *Wien*-tábor, ahol ma a bányászüdülőből létesített Hotel Dom Odmora áll. Itt szoktam megszállni bori kutatásaim során.

¹⁰² A *Borsko jezero* méretei: 12 millió köbméter víz; legnagyobb mélysége: 45 m; tengerszint feletti magasság: 438 m.

¹⁰³ A *München*-tábor Bortól az új közúti szakasz megépítéséig tizennyolc kilométerre volt Bor központjától.

¹⁰⁴ Tilva njagra (770 m); a két patak: a Marecove reka és a Zlotske reka.

¹⁰⁵ A hatszáz kilogramm súlyú rézszobrot a magyar kormány állította a költő halálának 30. évfordulóján (1974). A szobrot traktorral vontatták el a földnyelvről. Radnóti szobrát újraöntötték, és ünnepélyes keretek között avatták fel a költő halálának 60. évfordulóján (Bor, 2004. 11. 08.).

¹⁰⁶ A *Vorarlberg*-tábor 5,6 kilométerre volt a *München*-tábortól és 23,6 kilométerre Bor központjától. A *Vorarlberg*-tábor helyét nem találtam meg.

¹⁰⁷ NAGY GY. 1996. 72. Az ő orvosi ellátásunkról nem maradt fenn információ.

¹⁰⁸ NAGY GY. 1996. 74.

¹⁰⁹ HM HIM HL I. 31. 1944. M 6/k. oszt. 1306. alapszám. Bor-i [sic!] munkáscsoport 3000 ksz. behívására és ideiglenes keretekre intézkedés. Budapest, 1944. 05. 05. Nytsz.: 404. M.42.-1944. sz. A dosszién belüli oldalszáma: 2.

¹¹⁰ HM HIM HL I. 31. 1944. M 6/k. oszt. 1306. alapszám. Bor-i [sic!] munkáscsoport 3000 ksz. behívására és ideiglenes keretekre intézkedés. Ebben: Betétív a 208.395/17.c.-1944. sz. ügyirathoz. Budapest, 1944. 06. 05. Nytsz.: nincs. A dosszién belüli oldalszáma: 10.

¹¹¹ TOLNAI G. 1981. 183–184, 199.

¹¹² A zombori dr. Spitzer László orvos minden bizonnyal azonos a szabadkai dr. Schpitzer Ferenc orvossal. Utóbbi szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán (41. pont alatt).

¹¹³ TOLNAI G. 1981. 197.

¹¹⁴ TOLNAI G. 1981. 184.

¹¹⁵ TOLNAI G. 1981. 197. Tolnai Gábor nem nevezte meg forrását.

¹¹⁶ GÁL D. 2009. 32.

¹¹⁷ Dr. Soós Péterné személyes közlése. Budapest, 2007. 10. 04.

¹¹⁸ A szerbiai Laznica természetesen nem azonos a Horvátországban lévő ugyanilyen nevű településsel.

¹¹⁹ GYÖRGY L. 1944. A kemény borítású, füzött, feltehetőleg fekete tintaceruzával írt, dátumozott bejegyzéseket tartalmazó napló eredetileg egy Debrecen, 1931. 09. 08. dátummal indított kishegyesi

gabona raktárkönyv (nytsz.: 433K35KD70). A benne található hivatalos adatok szerint a raktárkönyv eredeti tulajdonosa Takács János volt (törzsszám: 2643/III.). A pecséten ez olvasható: „Forgalmi Adóhivatal Debrecen”. A raktárkönyv eredetileg 140 számozott oldalt tartalmazott. György Lajos megfordította a raktárkönyvet, és fordítva kezdte írni naplóját. Így az a 140. oldalon kezdődik és az egy oldalas szótárral, a 67. oldalon fejeződik be.

¹²⁰ GYÖRGY L. 1944. 1. György Lajos életét nagyesszé formájában megírta és egyben részleteket közölt naplójából fia, György Péter, lásd: GYÖRGY P. 2011.

¹²¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés. Budapest, 1980. 04. 22. 1.

¹²² HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló. Budapest, 1980. 12. 03. 1.

¹²³ A *Drezda*-tábor egykori területét bejártam. Bor, 2006. 08. 22.

¹²⁴ A bori táborok és a Bor környéki táborok nevét a Harmadik Birodalom területén lévő városokról nevezték el a németek. A táborok neveit a németek többször megváltoztatták. Különböző szerb és magyar szerzők, valamint a túlélők a táborokat különböző sorrendben és néven azonosították, illetve emlegetik. Ezek ismeretében, de saját levéltári és helyszíni kutatásaim, méréseim alapján nevezem meg a táborokat, azok egymás utáni sorrendjét és Bor korabeli központjától számított távolságát. Adatok hiányában nem foglalkozom külön az *Innsbruck*- és a *Bregenz*-altáborokba vitt orvosokkal.

¹²⁵ A *Homoljske planine*hez (Homoljske-hegységhez) tartozó *Crni vrh* (Fekete-csúcs) alatt húzódott a vasúti töltés. A Bor város melletti magasodó Csoka Kormaros hegy 644 m magas. A hegyen keresztül épülő, de soha el nem készülő vasút lerövidítette a távolságokat.

¹²⁶ NAGY GY. 1996. 73.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ PALÁSTI L. 1945b. 27.

¹²⁹ FENYŐ E. 2001., 2000. októberi (nap nélküli) interjú, 24.

¹³⁰ Survivors of the SHOAH. Visual History Foundation. Interview: 51465. Uo. Dr. Börszörményi Miklós állítását nem tudom alátámasztani jogszá-bályi forrásokkal. A bori táborokban több fehérkar-szalagos orvos dolgozott, akiket nem rendelték haza.

¹³¹ Survivors of the SHOAH. Visual History Foundation. Interview: 51465. Uo. Dr. Börszörményi Miklós Erdélyben, majd Budapesten megszakításokkal munkaszolgálatos (1944. 02.–10. 05.), majd Buda- pesten megszökik és bujkál.

- ¹³² FENYŐ E. 2001., 2000. október 21–27-i interjú, 22.
- ¹³³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 22–23. Dr. Kádár István tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.
- ¹³⁴ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 82. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
- ¹³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-101681. 27–28. Tálás András tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.
- ¹³⁶ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 66. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4948/446/5.
- ¹³⁷ Uo.
- ¹³⁸ Veronika Matolay személyes közlése, Budapest, 2006. 09. 26., illetve elektronikus levele, Sping Valley, 2006. 04. 09.
- ¹³⁹ NAGY GY. 1996. 83.
- ¹⁴⁰ PALÁSTI L. 1945b. 27.
- ¹⁴¹ Dr. Wieszner László Baján átvette Matolay Veronika nagybátyjának fogorvosi praxisát. Veronika Matolay személyes közlése, Budapest, 2006. 09. 26.
- ¹⁴² A csillekiürítés során „volt egy halálos áldozat is”. NAGY GY. 1996. 75.
- ¹⁴³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 22. Dr. Kádár László tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.
- ¹⁴⁴ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 82. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
- ¹⁴⁵ A *Rhön-* és a *Heidenau*-tábor helyét egyaránt sikerült azonosítanom.
- ¹⁴⁶ LIEBERMANN B. 1945.
- ¹⁴⁷ Neve szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán, a 23. pont alatt. Feltehetőleg tehát Bor és Szentkirályszabadja között meghalt vagy eltűnt.
- ¹⁴⁸ LIEBERMANN B. 1945. 23.
- ¹⁴⁹ Magyarkanizsa (Kanizsa / Kanjiža) Szerbiához tartozó, észak-vajdasági település.
- ¹⁵⁰ Jehuda Deutsch levele Kovács Tamás történésznek, a HDKE osztályvezetőjének. Netanya, 2003. 07. 07. HDKE Bori doboz. Számozatlan és nytsz.: nélkül.
- ¹⁵¹ LIEBERMANN B. 1945. 23.
- ¹⁵² LIEBERMANN B. 1945. 45.
- ¹⁵³ Jehuda Deutsch levele Kovács Tamás történésznek, a HDKE osztályvezetőjének. Netanya, 2003. 07. 07. HDKE Bori doboz. Nytsz.: nincs.
- ¹⁵⁴ A Kijevtől nyugatra lévő Dorosics faluba összegyűjtött, beteg, magyar zsidó munkaszolgálatosokra 1941. április 30-án magyar kato-

- nák rágyújtották a pajtákat, és a munkaszolgálatosok közül mintegy 396–800 fő meghalt.
- ¹⁵⁵ Redő Ferenc személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 01.
- ¹⁵⁶ A szocialista orvoscsoporthoz megalapítója Weil Emil volt, és vezetői többek között: Schönstein Sándor és Madzsar József.
- ¹⁵⁷ MÁRIA B. 1964a. 6.
- ¹⁵⁸ MÁRIA B. 1964b. 1829.
- ¹⁵⁹ MÁRIA B. 1964a. 6.
- ¹⁶⁰ LUKÁCS L. 1980. 345. A költőnek a kötetben szereplő életrajzát jegyző H. Lukács Borbála nem nevezte meg az információinak forrását.
- ¹⁶¹ MÁRIA B. 1964b. 1829.
- ¹⁶² KÖSZEGI Á. 1972. 33. Ugyanezt erősíti itt meg: „Borban Radnóti rég nem látott ismerősökkel találkozik. Szalai Sándor, Justus Pál, Mária Béla olvassák itt írt vereseit.”
- ¹⁶³ MÁRIA B. 1964b. 1829.
- ¹⁶⁴ Uo.
- ¹⁶⁵ ANDAI F. 2003. 77. Andai Ferenc mindezt személyesen is megerősítette. Budapest, 2006. 08. 02.
- ¹⁶⁶ MÁRIA B. 1970. 1991.
- ¹⁶⁷ Mária Béla 1930 és 1935 között összesen tizenhat írást közölt a *Korunk* folyóiratban.
- ¹⁶⁸ *Déli Hírlap* (Temesvár) I. évf. 1. sz. 1944. 10. 30. 4. oldal. *Költők a szögesdrót mögött* címmel egész oldalas anyag jelent meg Radnóti Miklós, Justus Pál, Mária Béla és Halász Jenő bori munkaszolgálatosok verseivel. Mária Béla *Vérző szájjal* című és *Szerb ballada 1944* című, Halász Jenő *Jó holnapok elé* című, Justus Pál *Beszélgj tovább* című verse jelent meg.
- ¹⁶⁹ Radnóti Miklós két verse (*Az alvó tábor* és *À la recherche...*) jelent meg, amit a közvélemény Radnóti abdai exhumálása után a *Bori notesz* című füzetből ismert meg.
- ¹⁷⁰ VERES P. 2005., oldalszám nélkül.
- ¹⁷¹ MÁRIA B. 1964b. 1829.
- ¹⁷² MÁRIA B. 1970. 1991.
- ¹⁷³ ÁBTL 2.1.-I/84-b (V-142712/2). 155. Dr. Mária (Müller) Béla tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1954. 09. 04.
- ¹⁷⁴ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
- ¹⁷⁵ A két barakk egymás mellett, a Bor–Žagubica közúttal párhuzamosan épült. A tábor bejárása során láttam a barakkok beton cövekeinek maradványait. Ezek alapján egyértelműen rekonstruálható a barakkok helye és azok méretei.

- ¹⁷⁶ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 1.
- ¹⁷⁷ Uo.
- ¹⁷⁸ Dr. Neu György tábori levelezőlapja Roboz Ágnesnek. *Westfalen-láger*, 1944. 07. 23. Tábori postaszám: H 143. Forrás: Roboz Ágnes. Láttam: Budapest, 2008. 09. 03.
- ¹⁷⁹ Dr. Neu György tábori levelezőlapja Roboz Ágnesnek. *Westfalen-láger*, 1944. 08. 19. Tábori postaszám: H 143. Forrás: Roboz Ágnes. Láttam: Budapest, 2008. 09. 03.
- ¹⁸⁰ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 1–2.
- ¹⁸¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
- ¹⁸² A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) 1945 februárjában alakult meg.
- ¹⁸³ Vágó László személyes közlése. Budapest, 2006. 01. 06.
- ¹⁸⁴ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 1.
- ¹⁸⁵ Roboz Ágnes. Személyes közlés. 2008. 09. 03. Mindezt megerősítette a Lelkes Ivánt személyesen ismerő dr. Huszár Tibor. Telefoninterjú. Budapest, 2008. 09. 19.
- ¹⁸⁶ Vágó László személyes közlés. Budapest, 2006. 01. 06.
- ¹⁸⁷ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
- ¹⁸⁸ Vágó László személyes közlés. Budapest, 2006. 01. 06.
- ¹⁸⁹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 2.
- ¹⁹⁰ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
- ¹⁹¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 2–3. Nincsen tudomásunk arról, hogy ki volt a megoperált munkaszolgálatos, és hogy hol operálták meg (korábban Borban vagy a *Westfalen*-táborban?).
- ¹⁹² HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 7.
- ¹⁹³ VARRÓ V. 1996. 85.
- ¹⁹⁴ VARRÓ V. 1996. 85–86.
- ¹⁹⁵ A *Brünn*-tábor helye a *Berlin*-tábor két kilométeres körzetében volt. Helyét nem tudtam egyértelműen azonosítani.
- ¹⁹⁶ VARRÓ V. 1996. 86.
- ¹⁹⁷ Uo.

- ¹⁹⁸ Dr. Varró Vince. Személyes közlés. Szeged, 2008. 09. 26.
- ¹⁹⁹ HM HIM HL Pgy-Jug. VII. 205. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 3.; HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 4.
- ²⁰⁰ Bortól körülbelül 45 kilométerre északra lévő település, majdnem félúton Bor és Majdanpek között.
- ²⁰¹ Úgy gondolom, hogy Román György téved: a lakosság száma 20 000 főnél nagyságrenddel kisebb lehetett.
- ²⁰² HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 4.
- ²⁰³ Dr. Markovits Pál személyes közlése. Dr. Markovits Pál a csetnikeknél meggyógyította a felvidéki Martin nevű, Borból szökött magyar munkaszolgálatost. Budapest, 2006. 04. 06.
- ²⁰⁴ A szerbül tanuló Markovits Pál mindenkitől azt kérdezte, hogy „*Kako si?*”, azaz „Hogy vagy?”. *Lásd* RUBIN P. é. n. 4. (Rubin Péter összesen tizenkilenc [A/4] oldalas, géppel írt visszaemlékezésének [a szerző által Markovits Pál részére dedikált példányának] másolatát Markovits Páltól kaptam meg [Budapest, 2006. 04. 06.].)
- ²⁰⁵ RUBIN P. é. n. 4.
- ²⁰⁶ A bori bányász anyadisznóján műtétet hajtott végre, és a császármetszés következtében mind az anyadisznó, mind pedig malacai megmaradtak. A bányász hálából segítette Markovits Pál, Rubin Péter és Horváth Péter szökését. MARKOVITS P. 2002. 62–64.
- ²⁰⁷ A Pek-folyó mellett fekvő Kučevo (Kucsevo) Požarevactól 54 kilométerre, Majdanpektől 50 kilométerre van.
- ²⁰⁸ MARKOVITS P. 2002. 78.
- ²⁰⁹ Uo.
- ²¹⁰ A Budapesten élt Markovits Pállal 2007. 03. 12. és 2008. 09. 06. között gyakran találkoztam és életinterjút készítettem vele.
- ²¹¹ Kučevóban a Cvetog Cave utca és a C. Jovinja utca sarkán álló emeletes ház.
- ²¹² Kučevo várost és környékét bejártam: 2007. 07. 29.
- ²¹³ MARKOVITS P. 2002. 79.
- ²¹⁴ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 4–5.
- ²¹⁵ MARKOVITS P. 2002. 79.
- ²¹⁶ Dr. Markovits Pál fegyverrel harcolt a 25. divízió XVIII. brigádjában; 1945 januárjától májusáig ugyanitt állatorvosi szolgálatot teljesített; a háború befejezése után a 37. Hadosztály Parancsnokság Állatorvosi Szolgálatnál teljesített szolgálatot a hadosztály kórházában. Személyes közlés. Budapest, 2008. 09. 06.

- ²¹⁷ Užice Belgrádtól 196 kilométerre délnyugatra lévő szerb város.
- ²¹⁸ MARKOVITS P. 2002. 79–87.
- ²¹⁹ ANDAI F. 126. és 128.
- ²²⁰ Majdanpek Bortól körülbelül hetven kilométerre északnyugatra lévő, szintén rézbányászatáról híres város.
- ²²¹ Arató (Altmann) István megkeresésemre adott válasza. Burns (USA), 2007. 04. 19.
- ²²² ANDAI F. 115–121.
- ²²³ Požarevac Belgrádtól 77 kilométerre délkeletre lévő szerb város.
- ²²⁴ MEASZ Archívum P/814/75. sz. Biró Imre dossziéja. Biró Imre: Önéletrajz. Budapest, 1975. 12. 12. 1–2. oldal. Nytsz.: nincs. Biró Imre azt írta itt, hogy a német „géppisztoly golyó keresztül ment a nyakamon”. Ebben a dossziében van: Biró Imre: Önéletrajz.
- ²²⁵ Lasinja Zágrábtól körülbelül 36 kilométerre délnyugatra lévő település.
- ²²⁶ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 5–6.
- ²²⁷ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 3–4.
- ²²⁸ MEASZ Archívum P/814/75. sz. Biró Imre dossziéja. Biró Imre: Önéletrajz, 1.
- ²²⁹ Uo.
- ²³⁰ Csacsak (Čačak) Belgrádtól 138 kilométerre délre lévő szerb város.
- ²³¹ HM HIM VII. 205. HL Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 4–5.
- ²³² Šabac Belgrádtól 82 kilométerre nyugatra lévő szerb város.
- ²³³ Lazarevac Belgrádtól 55 kilométerre délre lévő szerb város.
- ²³⁴ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 6.
- ²³⁵ Perl Miklós. Személyes közlés. Budapest, 2008. 08. 12.
- ²³⁶ VARRÓ V. 1996. 92–93.
- ²³⁷ Ma Semmelweis Egyetem, II. Sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika.
- ²³⁸ BÉKÉS GY. 1953. 1.
- ²³⁹ K. I. 1944. „Szikra” zsebnaptár. (120 mm x 80 mm, barna műanyag borítású, szabvány notesz.) A napló bejegyzései 1944. 05. 21-én kezdődnek és 1944. november 19-én fejeződnek be. A szerző tintaceruzával írta napi bejegyzéseit. K. I. a naplóbejegyzéseit szóban kiegészítette (Budapest, 2009. 01. 28.).

- ²⁴⁰ K. I. levele Jehuda Deutschnak. Budapest, 1997. 12. 30. Jehuda Deutsch magángyűjteménye. Kézhez véve: Netanya, 2008. 10. 24.
- ²⁴¹ Az idézőjelek közé tett szövegek K. I. 1944. évi noteszének az adott napra írt bejegyzését tartalmazza. Az események részleteit pedig K. I. szóbeli tájékoztatása alapján közlöm.
- ²⁴² A területet bejártam: 2007. 08. 26.
- ²⁴³ A Žagubica területén lévő volt német *Sachsen*-tábor területén ma mezőgazdasági kombinát romjai találhatók. A barakkok helyén istállók és betonoszlopok találhatók, de a légvédelmi betonbunker épségben megmaradt. Bejártam: 2007. 08. 24.
- ²⁴⁴ GYÖRGY L. 1944. 4.
- ²⁴⁵ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése (Baja, Jugoszláv partizán). Baja, 1968. 10. 31. (Dr. Godó Ágnes vette fel a visszaemlékezést.)
- ²⁴⁶ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 1.
- ²⁴⁷ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 42.
- ²⁴⁸ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 8.
- ²⁴⁹ Uo.
- ²⁵⁰ GYÖRGY L. 1944. 17.
- ²⁵¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 7.
- ²⁵² Uo.
- ²⁵³ GYÖRGY L. 1944. 18. Laznicától közúton 16 kilométerre északnyugatra található Jasikovo hegyi falu.
- ²⁵⁴ Uo.
- ²⁵⁵ GYÖRGY L. 1944. 19.
- ²⁵⁶ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 6.
- ²⁵⁷ Laznicától közúton 92 kilométerre északnyugatra lévő szerb nagyváros.
- ²⁵⁸ Valjevo Belgrádtól délnyugatra körülbelül száz kilométerre található szerb város.
- ²⁵⁹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 36.
- ²⁶⁰ Uo.
- ²⁶¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 42.
- ²⁶² HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 46.

- ²⁶³ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 78. Névjegyzék a Magyar Partizán Szövetség Jugoszláv Csoportjának tagjairól. (Összeállította Görgényi Dániel ny. vezérőrnagy. Budapest, 1967. 02. 10.) A névjegyzék említést tesz még Rubin Péterről, de az ő „iratai elvesztek”, és a hivatalos névösszesítőben neve nem szerepel.
- ²⁶⁴ A *Süd- (Jug)* tábor a mai vasútállomás közelében volt. Az egyetlen tábor, amelynek az alaprajzát a Bori Történeti Levéltárban (*Istorijski Arhiv Bor*) megtaláltam. A területen ma lakótelep áll.
- ²⁶⁵ A *Straflager* (a munkaszolgálatosok által használt formában: *Stráfláger*) magyarul hadifogolytábort jelent, de Borban ez volt a büntetőtábor. A korabeli és a mai Bor belterületén lévő *Stráfláger* a korabeli vasútállomás közelében, a mai autóbusz-pályaudvar helyén volt.
- ²⁶⁶ Duschinszky Jenő: Nyilatkozat. [Ebben a Magyar Honvédelmi Minisztérium Izraelita Tábori Lelkészeti irodaigazgatója, Duschinszky Jenő igazolja dr. Fejér Artur György bori munkaszolgálatát.] Budapest, 1946. 04. 10. Nytsz.: nincs. Forrás: Dr. Godó Ágnes hadtörténész magángyűjteménye. Kézhez véve: Budapest, 2008. 06. 12.
- ²⁶⁷ Dr. Kovács Dénes személyes közlése. Budapest, 2006. 08. 01.
- ²⁶⁸ Kenesei Tamás személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 27.
- ²⁶⁹ Duschinszky Jenő: Nyilatkozat. Uo.
- ²⁷⁰ BÁNÁTI M. 1948. 79.
- ²⁷¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. Magnófelvétel. Dr. Fejér Artur György visszaemlékezése (készítette: Godó Ágnes). Nytsz.: nincs. A magnófelvétel nem hozzáférhető, mivel az a HL közlése szerint elveszett, Godó Ágnes nem rendelkezik másolattal és le sem gépelték.
- ²⁷² Dr. Godó Ágnes személyes közlése. Budapest, 2008. 06. 12.
- ²⁷³ GODÓ Á. 1972. 261., 19. sz. jegyzet. Godó itt forrásként azt a kazettát jelöli meg, ami elveszett.
- ²⁷⁴ YVI YVA 03/788. sz. Kanner Pál (Paul Kanner) visszaemlékezése, 11.
- ²⁷⁵ Todtista: az *Organisation Todt* (OT) katonai munkaszervezet tagja.
- ²⁷⁶ BÁNÁTI M. 1948. 79–81.
- ²⁷⁷ BÁNÁTI M. 1948. 81.
- ²⁷⁸ NAGY GY. 1996. 104.
- ²⁷⁹ GODÓ Á. 1972. 138–139.
- ²⁸⁰ Bortól közúton 155 kilométerre nyugatra lévő jelentős szerb város.
- ²⁸¹ HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 57. sz. Dr. Fejér Artur György iratai.
- ²⁸² BENEDEK I. G. 2010.
- ²⁸³ DARVAS F. 2009. 102.
- ²⁸⁴ LIEBERMANN B. 1945. 99.

- ²⁸⁵ LIEBERMANN B. 1945. 67.
- ²⁸⁶ LIEBERMANN B. 1945. 69.
- ²⁸⁷ Dénes János Tamás levele Jehuda Deutschnak. Budapest, 1997. 10. 10. 2. oldal. Jehuda Deutsch magángyűjteménye. (Kézhez véve: Netanya, 2008. 10. 23.)
- ²⁸⁸ BFL VII. 5.e 7327/1950. 51. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 05. 11. Nytsz.: 4963/1945.
- ²⁸⁹ BÚS J. 2001. 405. és 460.
- ²⁹⁰ MJTA ÉL-0132. Cím, aláírás és dátum nélküli, 11 oldalas, gépelt visszaemlékezés. Lejegyezte Kovács István lánya, Kovács Ilona.
- ²⁹¹ Ifj. Vági József személyes közlése. Ugod, 2006. 08. 04.
- ²⁹² MJTA ÉL-0010. Deák Ferenc: Jehova Tanúi története Semjénben. (Deák Ferenc elmondása alapján jegyezte Balla Gábor.) Tiszakarád, időpont nélkül. 4. oldal. Nytsz.: nincs.
- ²⁹³ BÚS J. 2001. 455.
- ²⁹⁴ Szinger Ádám személyes közlése. Paks, 2006. 07. 03. Dobó Imre temetésén Szinger Ádám nem vett részt, mivel a munkabeosztása ezt nem tette lehetővé.
- ²⁹⁵ Dr. Pál László közlése. Naharija, 2008. 10. 19.
- ²⁹⁶ Uo. Az Issekuc néven említett professzor neve dr. Issekutz Béla.
- ²⁹⁷ Uo.
- ²⁹⁸ Dr. Petényi Géza gyermekgyógyász vezette a SOTE II. sz. Gyermekgyógyászati Klinikát (1946–1965).
- ²⁹⁹ Az exhumálási jegyzőkönyv után sikertelenül kutattam a bori, zaječari, negotini és belgrádi levéltárakban (*Istorijski Arhiv Bor* [Bori Történeti Levéltár], *Istorijski Arhiv Beograd/Negotin/Zaječar* és *Arhiv Srebije* [Beograd]). A Borban kapott bizonytalan és informális közlések szerint nem készült exhumálási jegyzőkönyv.
- ³⁰⁰ Sosberger Pál telefoninterjú. Budapest, 2008. 09. 05.
- ³⁰¹ A temetőt és külön engedéllyel a kriptát 2007. 08. 24-én felkerestem.
- ³⁰² MZSL, jelzet nélkül. A napló szerzője ismeretlen. A napló tartalma alapján annyit tudható róla, hogy 1920. 08. 09-én született és szegedi származású volt. A napló hosszú bejegyzéseit az 1925. 08. 08-án született „Manyika” nevű pesti mennyasszonyának írta. A naplót a budapesti Lauder Javne Zsidó Közösségi Gimnáziumban tanító és a helyi Judaisztikai Archivum projektjét vezető dr. Simon Mária tanárnő vitte be a MZSL-ba. (A bekerülés dátuma: 2009. 05. 06.) Dr. Simon Mária megkeresésemre közölte (Elektronikus posta, Budapest, 2011. 02. 04.), hogy évekkel ezelőtt családi dokumentumokat gyűjtöttek és egyik tanulója hozta be neki az iskolába. A napló pontos származási helye ismeretlen, az egy

- budapesti lakónyilvántartó-könyvből került elő. A napló borító nélküli, kockás füzet, a lapok közepén látható volt fémkapcsok rozsdanyomaival. 34 számozatlan, általában piros és kék tintával sűrűn teleírt oldalt tartalmaz. (Első bejegyzés, Bór [sic!] 1943. 10. 05.; utolsó: Bór, 1944. 09. 07.)
- ³⁰³ CSAPODY T. 2008a. 6.
- ³⁰⁴ SOSBERGER P. é. n. b. 6.
- ³⁰⁵ A szabadkai izraelita temetőben lévő bori munkaszolgálatosok egyedi sírjait megtekintettem (2006. 06. 26.).
- ³⁰⁶ SOSBERGER P. é. n. b. 7.
- ³⁰⁷ MJTA ÉL-0010. Deák Ferenc: Jehova Tanúi története Semjénben, 4–5.
- ³⁰⁸ Tóth István személyes közlése. Budapest, 2006. 02. 22.
- ³⁰⁹ Mirijevo ma Belgrád keleti városrésze, öt kilométerre a városközponttól.
- ³¹⁰ Stevan Barat levele. Bacchus Marsh (Ausztrália), 2006. 11. 06.
- ³¹¹ Stevan Barat levele. Bacchus Marsh (Ausztrália), 2007. 01. 19.
- ³¹² Tóth István személyes közlése. Budapest, 2006. 02. 22. A levelet a család sokáig őrizte, talán még most is megvan, de én nem láttam.
- ³¹³ HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly-adatbázis. Hadifogoly-temetők. <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/temeto?id=387&megye=SZARATO> – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.
- ³¹⁴ HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly-adatbázis. Személyes adatok. <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=O&id=22585> – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.
- ³¹⁵ HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly-adatbázis. Személyes adatok. <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=O&id=4520> – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.
- ³¹⁶ Földi Tamásné született Kovács Anna. Telefoninterjú: Budapest, 2011. 08. 09.
- ³¹⁷ HANAK, A. 2002. Kérésemre Hanák András magyarra fordította saját élettörténetének Borral foglalkozó részét „Hanák András életrajzána főbb részei a második világháború idején” címmel. Ennek 7. oldalán szerepelnek az itt leírtak (kézhez véve: Budapest, 2008. 08. 07.).
- ³¹⁸ MJTA ÉL-0032. Lakó János: Sűrű Árpád visszaemlékezése. (cím nélkül) Budapest, 1992. 08. nincs nap. 1–2. oldal. Lakó János segédmunkás, kórházi ápoló mindezt személyesen is megerősítette. Budapest, 2009. 05. 28.
- ³¹⁹ Papp Bálint személyes közlése. Budapest, 2009. 02. 09.
- ³²⁰ 105/8. számú tábor. Papp Bálint személyes közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2011. 08. 10.
- ³²¹ Papp Bálint 1947. június 25-én szabadult.

- ³²² Árvai Vilmosné (későbbi férje után Lendvai Pálné) személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 08.
- ³²³ Dr. Árvai Vilmosné nem emlékszik, hogy kitől és mikor kapta a halálesetről szóló híreket.
- ³²⁴ Dr. Árvai Vilmos holtta nyilvánításáról szóló végzés. Pesti Központi Kerületi Bíróság. Budapest, 1992. 07. 29. Nytsz.: 176.034/1992/3.
- ³²⁵ Dr. Récsey Zoltán orvos nyilatkozata. Ebben Récsey Zoltán igazolta, hogy két katonaorvos megmentette az életét Celldömölkön. Budapest, 1945. 07. 10. Kézhez véve dr. Szita Szabolcs történésztől (Budapest, 2006. 10. 05.).
- ³²⁶ Dr. Récsey Zoltán orvos nyilatkozata. Uo.
- ³²⁷ DEGOB 2778. <http://www.degob.hu/index.php?showjk=2778> – utolsó letöltés: 2011. 08. 13.
- ³²⁸ Dr. Békés Györgyné, Roboz Ágnes közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2011. 08. 13.
- ³²⁹ University of Western Australia.
- ³³⁰ Dr. Charles Chany és dr. Yvan Landler 2000-ben kezdeményezte a cservenkai mészárlás perújrafelvételét a ludwigsburgi náci bűntettek felderítését végző központi hivatalnál (ZANSV: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen). A vonatkozó dokumentumokat a ZANSV-nál folytatott kutatásaim során megtaláltam.
- ³³¹ Dr. Charles Chany helyszíni szemlén járt Jugoszláviában 1980 körül. A könyvében szereplő adatokat saját és Yvan Landler tapasztalatai, valamint elsősorban az újvidéki Sosberger Pál, továbbá az izraeli Jehuda Deutsch bori munkaszolgálatosok információi alapján közölte.
- ³³² CHANY, CH. 2004.
- ³³³ Csányi Károly Borból először a flossenbürgi koncentrációs táborba került. ITS Archive. Copy of. Doc. No. 5704098#(1.1.5.3./Cs-CWH/0003941/0002. Csányi Károly Häftlings-Personal-Karte. KL: Flo 32799.
- ³³⁴ Dr. Charles Chany személyes közlés. Párizs, 2007. 06. 02.
- ³³⁵ Faculté de Médecine Université Paris René-Déscartes.
- ³³⁶ Alexander Z. Guiora. Elektronikus posta. Haifa, 2006. 01. 30.
- ³³⁷ GUIORA, A. Z. é. n.
- ³³⁸ OLY KORBAN... 2000.
- ³³⁹ ÁBTL 3.1.1. B-76131. „Fodor Jenô” ügynök dossziéja. („Fodor Jenô” Fried Tamás fedőneve volt.)
- ³⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O-10595. Fried Tamás dr. („Tengerész”).
- ³⁴¹ SIMÁNDI Á. 2006.
- ³⁴² Dr. Korányi György személyes közlése. Budapest, 2007. 11. 01.

Melléklet

1. sz. melléklet

Az adatok a Magyar királyi Honvédelmi Minisztérium 22. sz. veszteségi osztálya által kezelt veszteségi kartonok felhasználásával készült adatbázisból származnak. A veszteségi kartonoknak egyedi azonosítója nincs, csupán a rajta szereplő személyes adatai alapján sorol be a nyilvántartásba (név, születési év, édesanyja leánykori neve). Általában veszteségi kartonként hivatkoznak rá tudományos munkákban (pl. HM HIM HL KI Goldstein János veszteségi kartonja).

Frankl Imre (a. n. Gartner Szerén; Budapest, 1904. 08. 12.–Bor, 1944. 06. 05.). kmsz. IX.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás beállított szívgyengeség: 635154/22.v.1944.

Kramer Béla (a. n. Weisz Katalin; Budapest, 1908. 03. 14.–Bor, 1944. 07. 05.) kmsz. IX.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás elemi csapás köv. halt meg: c.632.536/22.v.1944.

Herskovits Zoltán (a. n. Stern Mária; Ölyvös [Ukrajna], 1916. 08. 15.–Bor, 1944. 07. 19.). kmsz. VIII.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás fulladás miatt meghalt: c-640154-22.v.1944.99.

Henzlovics Bernát (a. n. Kreisler Frida; Sóhát [Ukrajna], 1921. 04. 01.–Bor, 1944. 04. 14.) kmsz. V.kmsz.sz. Névsz. veszt. kimutatás májrepedés: c-622039-22.v.1944.

Goldstein János (a. n. Rész Hermina; Budapest, 1924. 07. 27.–Bor, 1944. 06. 03.). kmsz. IX.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás cukorbetegség: C-635.154/22.v.1944.

II.

**Justus Pál
bori munkaszolgálat**

Justus Pál volt szociáldemokrata politikust, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének tagját és az agitációs, valamint propagandaosztályának vezetőjét az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 1949. június 18-án őrizetbe vette.¹ A Rádió alelnöki posztját is betöltő Justust a titoista „Rajk [László] által vezetett szervezkedésben való részvétel gyanúja alapján” tartóztatták le, majd a Budapesti Népbíróóság életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélte 1949. szeptember 24-én.² Justust három büntett elkövetésével vádolták meg.³ Ezek közül a harmadik „A demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés büntette” volt.⁴ Ennek során megvádolták azzal, hogy „1946-ban Jávorszky őrnagy, a jugoszláv katonai misszió tagja beszervezte kémtevékenységre”.⁵ A vád bizonyítására akarták felhasználni, hogy Justus korábban Jugoszláviában volt munkaszolgálatos, és ott kapcsolatba került a Tito-partizánokkal. Farkas Vladimír ÁVO-s tiszt és társai ezért vallatták Justust a bori időszakáról is.⁶ Kihallgatták Justus volt párttársát, a volt bori munkaszolgálatost, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet főorvosát, Mária (Müller) Bélát. Az ÁVH végül ebben a vonatkozásban nem talált Justus ellen felhozható bizonyítékot. Justus Jugoszláviának történő „kémtevékenységét” végül nem kötötték össze bori munkaszolgálatával és a szabadulását követő jugoszláviai tartózkodásával. Mindez azonban nem volt akadály annak, hogy a koncepciós per során mindhárom vádpontban bűnösnek mondják ki, és a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként elítélik. Életfogytig tartó büntetésre ítélték 1949. szeptember 24-én, és több mint hét évet – ebből hatot magánzárkában – töltött a váci börtönben. A Legfelsőbb Bíróság végül bűncselekmény hiánya miatt felmentette, és 1955. november 29-én szabadult.⁷ Rehabilitálására 1956. szeptember 27-én került sor.

Justus Pál elítélésében tehát nem kapott szerepet a Jugoszláviában töltött időszaka, de a peranyagban sok információ fennmaradt bori munkaszolgálatáról. A peranyagot tartalmazó négy vaskos dossziében található többek között Justusnak a váci börtönben írt versei.⁸ A máig publikálatlan versek között fellelhető egy 1950 decemberében írt életrajzi vázlat is. Justus itt három szakaszra osztotta fel addigi életét („I. gyerekkor”, „II. ifjúság”, „III. férfikor”). Egy-egy életszakasz alatt, különböző számú bekezdésekbe egy-két szót jegyzett fel (például „magánélet”, „iskola” vagy „személy- és helységnevek”). Justus a gyerekko-

rát 14, az ifjúságát 20, a férfikorát 23 szakaszra osztotta, úgy, mint-ha ezek alapján akarta volna megírni, versbe szedni életének legfontosabb eseményeit, találkozásait stb. A „III. férfikor” címszó alatt többek között ez olvasható: „8) katonaság 9) állás-új lakás 10) mozgalom, barátok 11) bevonulás–Almádi–Badacsony [...] 14) háború 15) V–VI. kerület [...] 18) iroda–zsidó törvény 19) 944. III. 20) Bor 21) Temesvár 22) Szeged–Fadd 23) újra Pesten”. (A 24. pont alatt hat szakaszból álló verse olvasható.⁹)

Az indulás

A 1944-ben Borba vitt magyar zsidó munkaszolgálatosok nagy többsége 1926-os születésű budapesti fiú volt. Közülük sokan májusban érettségiztek, és egy hónap múlva már megkapták munkaszolgálatos behívóparancsukat. Nem ment ritkaságszámba, hogy idősebb, esetleg már Ukrajnát is megjárt zsidó férfit Borba vigyenek munkaszolgálatra. Az 1905-ös születésű Justus Pál esetében ugyanakkor felmerül, hogy nála politikai szempontok is közrejátszhattak abban, hogy az akkor már hírhedt bori kényszermunkatáborba vigyék. Justus Pál leírása szerint, miután 1925-ben bekapcsolódott a munkásmozgalomba¹⁰ és 1937 és 1939 között előadásokat tartott a Szociáldemokrata Párt különböző szervezeteiben, saját lakásán „illegális szemináriumokat is” vezetett.¹¹ 1942 és 1944 között a Budapest VI. kerület pártszervezetének titkára volt.¹² A német bevonulás napján párttársaival együtt megsemmisítette „a pártszervezetében lévő névjegyzékeket”,¹³ utána megszervezte „a pártszervezet illegális magvát”,¹⁴ és próbált hamis iratokra szert tenni. „Üldözött elvtársakat” bújtatott,¹⁵ sőt „fegyvert is igyekezett” szerezni”.¹⁶ Mindezek után nem meglepő, ha Justus Pál Borba vitelének politikai okai is lettek volna.

Justus Pál a Rajk-perben azt mondta, hogy „1944 közepétől”¹⁷ volt Borban, illetőleg hogy „1944. május végén”¹⁸ hívták be munkaszolgálatra Jászberénybe.¹⁹ A Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) őrzi Justus Pálnak és feleségének, Wagner Edithnek ebből az időszakból származó levelezését.²⁰ Legépelt formában maradtak fenn Justusnak az összesen hét levelezőlapon írt sorai, továbbá feleségének két levelezőlapon írt válasza.²¹ Justus három tábori levelezőlapot írt Jászberényből. Ezekből tudható, hogy 1944. június 4-én, vasárnap érkezett meg Jászberénybe, és június 11-én már úton volt Bor felé. Az első jászberényi napokban számos ismerőssel találkozott, így többek között Aczél Györggyel. A bevonulást jellemző kaotikus helyzet néhány nap alatt rendeződött, és Justus elégedetten írt a körülményekről, a tisztálkodási lehetőségekről.

ről és a kosztról. A megérkezés utáni negyedik napon, június 7-én Justusék századát (7/4. kmsz.) feltehetőleg gyalogmenetben átkísérték a Jászberénytől tizenegy kilométerre nyugatra lévő Jászfelsőszentgyörgyre, a Túróczi tanyára.²² Ekkor Justus már tudta, hogy Jugoszláviába fogják vinni. Justus és felesége ugyanis előre megbeszélték, hogy ha Justust Jugoszláviába viszik, akkor ennek egyértelmű, de mások előtt titkos jelét adja majd levelezőlapjain. Így is történt, és ezen a június 8-án kelt levelezőlapon Justus „lefelé húzta” a „Pali” aláírásban szerepelő „i” betűt.²³

A Justus Pált is szállító vasúti szerelvény június 11-én indult el Jászberényből. Az indulásról egy valószínűleg ellenőrzés nélküli és feltehetően a marhavagonból útközben kidobott levelezőlapon értesítette feleségét.²⁴ Justus később, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségénél (MEASZ) a bori munkaszolgálatról kiállított „Személyilap”-ja szerint 1944. június 17-től volt Borban.²⁵

Jászberényben és a vonaton Justus barátságot kötött Lippai Imre, Waldmann Herbert, Lukács András és Szilágyi Pál bajtársaival. Lippai Imréről és Szilágyi Pálról azt is tudjuk, hogy megérkezésük után, a *Bregenz*-altáborban is együtt voltak.

A *Bregenz*-altábor helye

A Bor központjától mintegy 30 kilométerre lévő *Bregenz*-altábor helye ma is pontosan beazonosítható. A táborhoz és ezzel együtt a Žagubicára vezető közút az elmúlt évtizedekben több helyen új nyomvonalon fut. A *Bregenz*-tábor felé tartó gyalogmenet Borból először dél felé, az ún. négyes kilométerkő felé haladt (amely a vasútállomástól valóban négy kilométerre volt). A munkaszolgálatosok először átmentek a később alagútba terelt bori folyó (*Borski potok*) fölötti hídon, majd pedig a mai Moša Pijade utcán, a korabeli vasúti töltéssel párhuzamosan haladtak előre. A majdnem nyílegyenes úton így érkeztek meg az említett ún. négyes kilométerhez, ahol a mai egészségház (*Medicinski Centar*) és az előtte lévő kis téren ma Radnóti Miklós életnagyságú szobra áll. A ma már nem létező vasútvonal továbbra is délnek tartott, míg a régi közút élesen nyugat felé fordult. Ez a régi út ma Bor egyik városrészén (*Metalurg*) halad keresztül, végigfut a városrész főutcáján (Ljube Nestica), majd pedig elhagyja a lakott részeket. Leszalad a völgybe, ahol a régi hídon átmegy a patak (*Kučajanski potok*) fölött, és egy félkört leírva felkapaszkodik a túlsó oldalra. Az út állapota egyre rosszabb lesz, és ha lassan is, de gépkocsival is végig járható marad. A mai út, az új út (Nikole Kopernika) kifut Borból, és szintén nyugat felé fordul, csak eközben egy jóval nagyobb ívet ír le, és áthalad közben egy völgyhí-

don. A régi és az új út Brestovačka Banja előtt három kilométerrel találkozik. A „közös” út ezt követően, elhagyva a ma is híres fürdőhelyet, Brestovačka Banját, a régi nyomvonalon halad tovább egészen a bori tóig (*Borsko jezero*). Az 1959-ben létesített mesterséges tónál ismét szétválik a régi és az új út. Az új út nyugatról kerül meg a tavat, míg a rossz állapotban lévő régi út a völgyzáró gátnál lévő halásztelepnél ér véget. A Justus-féle munkaszolgálatos menet egymás után hagyta maga mögött a munkaszolgálatos táborhelyeket, így a ma már a tó alá került *München*-tábor előtt is elhaladt. A bori tavat megkerülő új és régi út körülbelül három kilométer után ismét egyesül. A *München*-lágér ma víz alatti helyétől körülbelül négy kilométerre található *Graz*-altábor helye. Innen az út élesen balra kanyarodik és egyre emelkedik. A folyamatosan északnyugat felé tartó út nyugati irányban egy szerpentinén halad, és egyszer csak egy kisebb fennsíkra, áttörési pontra ér. Itt állt a *Bregenz*-tábor, a régi úton Bortól számítva huszonhat kilométerre.

A feltehetőleg olaszok, franciák által lakott *Graz*-altábortól megtett négy kilométer alatt nem volt táborhely kialakítására alkalmas terület. Mivel a kisebb fennsík után ismét emelkedik az út, ez a környék viszonylag alkalmas színhely volt egy tábor létesítésére. Ennek azonban más oka is lehetett. Nevezetesen, hogy a Borból induló és Kostolac (Belgrád) felé tartó keskeny nyomtávú vasút itt érte el a közutat. A kis fennsík ugyanis nem más, mint észak-nyugatról a *Crni vrh*-hegycsoport (legmagasabb csúcsa 1027 m), nyugatról *Tilva Humestaku* (714 m), keletről a *Tilva Mika* (729 m) által határolt terület.

Túlélőkkel készült interjúim alapján egyértelműen megállapítható, hogy a tábor a Žagubica felé vezető út bal oldalán, közvetlenül az út mellett állt. Annak ellenére, hogy a tábor helye ma is beazonosítható, a tábor alaprajza nehezebben rekonstruálható, mint a többi Bor környéki altábor esetében. A volt tábor területét ugyanis szinte áthatolhatatlan, magas aljnövényzet takarja és sűrű erdő övezi. A területnek természetes határai vannak, így a táborhely tágan vett határai fél óra alatt körbejárhatók. A tábor északi és nyugati oldalán meredeken emelkedő hegyoldalakra (*Crni vrh* és *Tilva Humestaku*) néz, míg déli oldala kevésbé meredek oldallal határos. Utóbbi oldalon találtam meg a patakot, egyre mélyülő patakmederrel. A *Tilva Humestaku* irányából érkező mederben a nyár végén, a kánikulai melegben alig volt víz, de évközben valószínűleg bővizű lehet. A sűrűn benőtt, bokros táborhelyről annyit tudtam megállapítani, hogy egyenetlen terület, mély árkokkal, földmunkákra, emberi beavatkozásra utaló jelekkel. Szemben más táborhelyekkel, itt beton maradványokat, esetleg barakképületek helyére utaló maradványokat egyáltalán nem találtam.

A kis fennsík amolyan természetes megállóhely. Nem véletlen, hogy az út Žagubica felé tartó jobb oldalán található a romos buszmegálló, míg bal oldalán a hajdani kocsmáépület és egy régen elhagyott tanya. Utóbbihoz tartozhatott, mint művelés vagy legeltetés alatt álló terület a tábor mai helye. A tanya déli oldalán kezdődik és egyben a közúttal párhuzamosan fut egy mély és széles árok is.²⁶ Itt lehetett a tábor bejáratí oldalán lévő kerítés árka. A közelben transzformátorház, amelynek leszakadt vezetékei a tábornál álló utolsó villanyoszlopról lógnak a levegőbe. A tábor hajdani bejáratí részénél áll egy kőből készült emlékmű. A két ágas-bogas fát jelképező beton emlékmű már több visszalátogató túlélőt vagy táborkutatót meglepettett. A híres szerb költőtől, Vasko Popától vett, szoborra írt idézet²⁷ sem igazít el minket, akárcsak a szobor bal oldala előtti, földbe süllyesztett fémtábla, rajta az olvashatatlan hétsoros szöveggel. Kísérőm és tolmácsom, a bori Molnár István azonban elmondta az emlékmű történetét. Eszerint 1945 és 1946 tele nagyon hideg volt, és a háború utáni Belgrádban nem volt tüzelő. A Belgrádból és Borból érkező munkás brigádok, ifjúmunkások a környék erdőit kivágták, a fát vasúton Borba, onnan pedig Belgrádba szállították. A szobor nekik állít emléket.

A *Bregenz*-táborral szembeni oldalon volt a vasúti töltés. A „bregenzi” munkaszolgálatosok és kényszermunkás elődeik ennek a hegyen-völgyön át vezető vasúti töltésnek a megépítésén dolgoztak. A visszaemlékező munkaszolgálatosok egybehangzó állítása szerint a vasúti töltés nem készült el ittlétük alatt. Molnár István állítása és a szobor tanúsága szerint azonban itt működő vasút volt, ami csak úgy lehetséges, hogy a háborút követően a keskeny nyomtávú vasútvonal valóban megépült. (A megépített vasútvonal innen már nem ment tovább.)

A volt vasúti töltés mellett meghúzódó közeli ház tornácán falatozó erdei munkásokkal találkoztunk. Elmondásuk szerint a ház mellett futó út volt maga a vasúti töltés. Ennek hossza Bortól idáig mintegy tizenkét kilométer. Terepjárójukkal az út ma is járható, de csak egy irányban, Bortól idáig. Az út a bori kórháznál ér ki, két alagúton halad át és az út közepénél magas töltésen fut. Elmondásuk igazáról nem tudtam meggyőződni. A volt vasúti töltésen gyalog megtett mintegy másfél kilométeres szakasz alapján annyit sikerült megállapítanom, hogy az út valóban vasúti töltés szélességű, végig tartja a szintkülönbségeket, de az idős bükkösben semmilyen egyértelmű jelét nem láttam annak, hogy ez lett volna a vasúti töltés vagy a vasútvonal.

A Žagubica felé futó vasúti töltés folytatását egyáltalán nem sikerült megtalálni. Az biztosnak tűnik, hogy a vasúti töltés nem a *Crni vrh* oldalában vezetett tovább, mivel a hegy csúcsáig vezető utat bejártam.

Sehol sem találtam áttörésre utaló jelet, így azt gondolom, hogy a vasúti töltés nem keresztezte a közutat, hanem azzal párhuzamosan, valahol a *Bregenz*-táborral szembeni oldalon futott tovább.

A volt *Bregenz*-táborral szembeni oldalon, a vasúti töltés és a közút találkozásánál, körülbelül négy egymás alatti szinten hatalmas beton alapzatok találhatók. A helyiek elmondása szerint ezek épületek alapjai. Nehéz megfejtetni, hogy üdülőközpont vagy katonai bázis stb. épült volna itt, mindenesetre a pusztításnak semmi köze történetünkhöz. (Mint ahogyan annak sem, hogy a *Crni vrh* tetején ma egy befejezetlen monumentális „kísértetszálloda” és szórakoztató központ áll.)

A *Bregenz*-altábor

Justus Pál, az 1064. számú bori munkaszolgálatos a *Bregenz*-altáborba került.²⁸ Ugyanezzel a transzporttal érkezett Borba, majd a *Bregenz*-altáborba Kovács Dénes is. Elmondása szerint „miután megérkeztünk Borba, Császár főtörzsőrmester vezetett minket a *Rhön*-be. Gyalog mentünk föl a csomagokkal, nem tudom milyen magasságba.”²⁹ Szűts László a bori munkaszolgálatáról szóló könyvében azt írta, hogy „nyolcórai erőltetett menetelés után végre feltűntek barakktáboraink zöld faépületei. [...] Előttünk a szögesdrótkerítéssel elkerített tábor. Hat-nyolc zöld fabarakk, csinosak, tetszetősek, ablakokkal. Sokat nem láttunk belőle kívülről, de nem volt ijesztő. Tehát itt lesz a szállásunk. A drótkerítés mögött olasz hadifoglyok nyüzsgtek. Egyelőre még ők laktak bent. Néhány embere a Todt szervezetnek a szélső barakk körül [tartózkodott], ennek a barakknak az ablakai mögött függönyöket is fedeztünk fel...”³⁰ „Külön épület állt a mosakodás és a mosás fontos kérdéseinek megoldására. Csapok, rendes nagyvárosi csapok, ötven-hatvan darab a mosóhelyiségben. És a csapokból ragyogó sugárban folyt a tiszta víz. A másik helyiségben tusok és mellettük a kazánház – fertőtlenítő berendezéssel egybekötve. Az egész tábor területén villany – saját áramfejlesztővel –, meg kellett csodálnunk ezt a kultúrát, itt fenn a hegyek között... [...] És a konyha! Óriási főzőüstök a legmodernebb kivitelben és a konyha mellett étkező helyiség, padokkal, asztalokkal. [...] A raktárakban pedáns rendben álltak rendelkezésünkre ágydeszkák, a legkülönbözőbb szerzőszámok, üvegtáblák az esetleg hiányzó ablakok pótlására, tetőanyagok a megsérült tetőzet kijavítására.”³¹ „Négy barakktól kaptunk, úgy, hogy mindenkinek jutott rendes fekhely, délutánra már valamennyien megtisztálkodva, megborotválkozva pihentünk ágyainkon – hátizsákjainkból kirámoltunk, fekvőhelyünkön, fejnél, lábnál, oldalt szépen, kényelmesen elhelyeztünk mindent, kenyeret és cipőkenőcsöt, hazai lekváro-

kat és szalonnát vizes törülköző mellett, bakancsot és csajkát, borotvakészletet és minden egyéb értékünket – szögeket vertünk a fejünk fölé a falba, kis polcokat rögtönöztünk, zsineget húztunk ki, szinte a fejünk fölött a kimosott fehérneműk szárítására, munkaszolgálatos számárra álomszép kényelem és elhelyezkedés...”³²

A Szűts László által leírtakat megelőzően a munkaszolgálatosoknak át kellett élniük egy „hippist”, azaz motozást. A motozás – Szűts László leírása szerint – nagyon szigorúnak indult, és cédulára történő feljegyzés után „a felszerelés minden darabjára, pénzre, értéktárgyra” (arany, ékszer, jegygyűrűt kivéve) kiterjedt. A gyakorlatban azonban sokaknak sikerült kijátszani.³³ Nem volt közöttük Gál Dezső, aki szerint az egyik tizedes „...amikor az én takarómhoz ért, egyből megnézte a spulni cérnámat és fogásából rájött, hogy benne pénznek kell lennie. Egy meglehetősen erős pofon után, amit természetesen én kaptam, egy hanyag mozdulattal zsebre tette a cérnát. Így lettem egy százpengőssel szegényebb és egy pofonnal gazdagabb.”³⁴

A *Bregenz*-táborból az olasz hadifoglyokat hamarosan elszállították „tovább néhány kilométerre, ugyanilyen táborba”.³⁵ A szintén „bregenzi”, budapesti mérnök, Sólyom Gábor úgy emlékszik, hogy az odaérkezés időpontjában még szerb egyetemi hallgatókkal is találkoztak. Ők „a nyári kötelező munkaszolgálatukat töltötték le s kifogástalan kondícióban voltak, de hamarosan eltávoztak”.³⁶ Az Amerikai Egyesült Államokban élő *Bregenz*-tábori Arató István szerint „a táborban 600 szerb is volt, akik egyszer csak eltűntek”.³⁷ Nem tudjuk pontosan, hogy hány magyar munkaszolgálatos érkezett a *Bregenz*-táborba. Szűts László több helyen is hatszázötven főről ír,³⁸ Arató százhatvan főre emlékszik,³⁹ míg az Ausztráliában élő, szintén *Bregenz*-tábori John Ziltzer hatszáz főre.⁴⁰

A Jászberényből Justus Pállal együtt a *Bregenz*-táborba került Arató István elmondása szerint a *Bregenz*-tábort, „a kegyetlen Császár keretlegényről úgy csúfolták, hogy »Császár-kert«”.⁴¹ Kovács Dénes mondta el, hogy „Császár a szolgálatvezető volt a *Rhön*ben. Szaladt az emberek után és kiabált, hogy »nyúl baszta az anyámat, nyúl baszta az anyámat«. Ezt mondta, de hogy ennek mi értelme volt, azt én nem tudom, de ezen nagyon jókat szórakoztunk, amennyire ezen szórakozni lehetett.”⁴²

Császár János főtorzsőrmester

Császár János hivatásos honvéd főtorzsőrmesterre szinte minden bori túlélő emlékezett vagy emlékszik. Császár ugyanis már 1943 júliusától Borban volt, és az 1944-es visszavonulás előtt azok is megismerték, akik

korábban a különböző altáborokban dolgoztak. Az 1944-ben harminckilenc éves, hat elemit végzett Császár Borba kerülésekor már rendelkezett a Délvidéki Emlékérem, a Katonai Érdemérem (*Signum Laudis*) és a húsz éves szolgálat után adható Szolgálati Kereszt kitüntetésekkel. Császár Jánost háborús bűntett, továbbá lopás és sikkasztás bűntette elkövetésének vádjával 1945-ben Szegeden népbíróság elé állították. A nyomozás és a népbírósági per során közel ötven tanú szólalt meg. A tanúk között volt többek között György Lajos és Pető Gábor Pál bori munkaszolgálatos, valamint Justus Pál. A nemzetgyűlési képviselőt, a „Szociáldemokrata Párt központi titkárát” Budapesten, a Szociáldemokrata Párt Központi Titkárságán hallgatták ki 1945. május 7-én. Tanúvallomása szerint „...a *Rhön*-táborban [...] Császár főtörzsőrmester volt a szolgálatvezetőm. Császár a legbrutálisabban bánt a munkaszolgálatosokkal, minden ok nélkül verte és verette őket. A kikötés nem fegyelmi büntetés volt, hanem Császár magánszórakozása. Engem Császár két órára azért kötöttetett ki, mert bakancsom, melyet a raktárba be kellett adni, szerinte nem volt teljesen tiszta, Székely József nevű barátomat szintén kikötöttette, mert szombaton éjszaka a barakkba bejőve, ahol a munkaszolgálatosok már aludtak, megállapította, hogy cipője orra néhány milliméterre kiáll a fekvőhelye alól. Tizenegy bajtársunk a kétségbeejtő körülmények között szökést kísérelt meg. Mikor elfogták őket, a hadbíróóság előtt azzal védekeztek, hogy Császár túrhetetlenül bántalmazta, ütötte őket.”⁴³

Császár János mintegy ötszázoldalas népbírósági pere – ismereteim szerint – a legnagyobb és legalaposabb olyan népbírósági per volt, amelyet bori keretlegény ügyében lefolytattak. A népbírósági per nyomán Császárt bűnösnek találták háborús bűntett elkövetésében és többrendbeli lopás bűntettében, ezért halálra ítélték, majd 1945-ben Szegeden kivégezték.⁴⁴

Élet a *Bregenz*-altáborban

A „bregenzi” munkaszolgálatosokat legalább két fontos veszteség, illetőleg megaláztatás érte. Az egyik, hogy elvették tőlük cipőjüket vagy bakancsukat és helyette bocskorszerű fapapucsban voltak kénytelenek járni és dolgozni.⁴⁵ Szűts László leírása szerint ez valamikor a nyár végén történhetett, amikor kilenc munkaszolgálatos megszökött. (Még aznap elfogták és a tábor krumplivermébe zárták őket, később a *Berlin*-lágerbe kerültek.) Ekkor, az újabb szökések elkerülése érdekében „a cipésműhelyből kikerült” fatalpú cipőkben kellett járni.⁴⁶ A munkaszolgálatosokat ért másik megaláztatás a sárga csillag felfesté-

se volt. A táborba érkezést követően sárga csillagot festettek „minden felső ruhára, tehát pulóverre is és kabáttra is, és a hátunk közepére is. És még hozzá egy ilyen elég undorító festékkel.”⁴⁷ Más leírás szerint a sárga csillag festésére jóval később került sor, amikor is „sárga festék érkezett Borból”.⁴⁸ Ezt követően „mindenkinek be kell festeni a felső ruhadarabját, amelyikben a munkahelyére kivonul. A tábor területén kívül csillag nélkül tartózkodni tilos, a csillagos kabátnak állandóan rajt kell lenni. A festés sablonokkal történik, mindenki saját kezűleg köteles elvégezni! [...] Akadtak élelmесek, akik rossz fogkefékből, borotvaecsetekből, rongyokból rögtönöztek festőecseteket és a türelmetlenektől, akik féltek, hogy elkésnek, 20 dinárért vállalták egy-egy ruhadarab csillagosítását.”⁴⁹ (A csillagfestést 48 órán belül kellett elvégezni.)

A cipőleadás és a sárga csillag festésének pontos dátumát is ismerjük. Gergely István korabeli noteszének feljegyzése szerint a *Bregenz*-táborban a bakancsleadás június 28-án történt, míg a sárga csillag festésének első napja június 30-a volt.⁵⁰

A *Bregenz*-tábor zsidó munkaszolgálatosait – akárcsak a többi bori altáborok zsidó kényszermunkásait – két részre osztották: „sárga” és „fehér” karszalagosokra. A „sárgák” voltak a ki nem kereszteskedett, míg a „fehérek” a „korábban kikereszteskedett, de ekkor már zsidónak számító férfiak”.⁵¹ Nem tudjuk biztosan, hogy Justus Pál melyik csoportba tartozott, de minden valószínűség szerint a „sárgák” közé soroltatott.⁵² A két csoport között – legalábbis a visszavonulásig – lényeges különbség volt. A „fehér” karszalagosok közül „kerültek ki a csoportvezetők, akik a keret és a munkaszolgálatosok közötti kapcsolatot jelentették. Felülről nézve ők voltak a felelősök a rendért és a munkavégzés hatékonyságáért.”⁵³ „A fehérkarszalagosok külön parancsot kaptak. Megmagyarázták nekik, hogy ők nem keveredhetnek velünk, sárgákkal, hogy ők itt a megbízhatók, akiknek segítségére és támogatására a keret számít. Ezért nem is kellett nekik felfesteni a sárga csillagot. [...] Az ellenségeskedés és gyűlölködés a fehérek és sárgák között jóvátehetetlenül elmérgesedett. A fehérek, néhány jobb érzésű kivételével kíméletlen porkoláboknak és hajcsároknak bizonyultak.”⁵⁴ Ebből eredően tehát Justus a jóval nehezebb életkörülmények között élő és a munkahelyen „többszörös” alárendeltségben dolgozó csoportba tartozott. Mindebből természetesen az is következik, hogy Justus a „sárga” karszalagosok barakkjainak egyikében lakott. (A három „sárga” barakk a tábor északi és északnyugati részén állt.) Azt mindebből már lehetetlen kikövetkeztetni, hogy Justus részt vett-e vagy sem a „sárgák” által megtartott „péntek esti istentiszteleteken”.⁵⁵

A munkahely

Justus Pál említett „Személyilap”-jának „bori munkahelye” rovatában az áll, hogy „vasútépítés”, a „milyen munkát végzett” rovatban pedig azt rögzítették, hogy „bányavasútépítés”. (A „bori német munkaadó neve” rovatban pedig az áll, hogy: „Siemens Bauunion G.M.B.H.”.) Justus tehát a *Bregenz*-táborba kerültek szokásos munkahelyén, a szokásos munkát végezte: a vasúti nyomvonalat építette. (Nem tudható, hogy a „vasútépítés” és a „bányavasútépítés” között mi volt, volt-e egyáltalán különbség.) Természetesen ezen belül is nagyon sokféle munka volt (például erdőirtás, földmunka, alagútépítés, köfejtés, csillézés, egyengetés, töltésépítés), de adat hiányában közelebbit nem tudunk.

Justus Pál három ellenőrzött tábori levelezőlapot írt feleségének a *Bregenz*-altáorból. Ezek alapján sem tudunk azonban meg többet munkavégzéséről. Július 24-én például ezeket a sorokat vetette papírra: „Magamról nem sokat írhatok: teljesen egészséges vagyok, a munkát jól bírom, nap-nap után magaslati levegőn, fürdönadrágban dolgozom, a koszt jó, cigarettát is kapunk, úgy, hogy semmi baj nem volna, ha miattatok nem volnék nagyon nyugtalan.”⁵⁶

A táborban vasárnap munkaszüneti nap volt. Ekkor – írja Gál Dezső – „...adódtak emlékezetesen kellemes pillanatok is ottlétünk során. Néha, egy-egy nyugodtabb vasárnap alkalmával, mi osztálytársak néhány hozzánk csapódó társunkkal együtt leheveredtünk és verseket olvastunk, vagy filozófiai vitákat folytattunk...”⁵⁷ Az életkor, osztálytársi kapcsolatok stb. szerint csoportosuló munkaszolgálókatok között elképzelhető, hogy volt egy „politikai” vagy „baloldali” csoportosulás is. Ezt támasztja alá Justus Pál későbbi visszaemlékezése, miszerint „A táborban is próbáltam szervezni, agitálni, előadásokat tartottam. Erről tud Miklós János, Szilágyi Pál.”⁵⁸ Justus más helyen azt írta, hogy „Borba kerültem, az ottani pokol leírása nem tartozik ide, csak annyit kell megjegyezni, hogy ott is agitáltam s dolgoztam.”⁵⁹

Visszavonulás

Az előrenyomuló szovjet hadsereg és a fokozódó partizánveszély miatt a Bor környéki altáborokban elrendelték a munka befejezését. A magyar keret 1944. szeptember 6-án vagy 7-én visszakisérte a *Bregenz*-tábor foglyait a Bor mellett lévő központi táborba. A Radnóti-szakirodalomból tudjuk, hogy itt és ekkor találkozott össze Radnóti Miklós, Mária Béla, Szalai Sándor és Justus Pál.⁶⁰ A munkaszolgálókatok ekkor már rendszeres munkavégzésre nem, csak értelmetlen

tégla-hordásra kényszerítették. A túlszűfolt, kevésbé kontrollálható tábori környezetben és a zavartság jeleit mutató keret lankadó figyelme mellett több lehetőség volt találkozni és beszélgetni.⁶¹ Nyilván Justus is ki tudta használni ezt a lehetőséget, és sokat találkozott régi és új barátaival. Azt dokumentálni is tudjuk, hogy Radnóti Miklós a Borban írt és „letisztázott” verseit itt adta át megőrzésre Szalai Sándornak.⁶² Justus volt az Szalai Sándorral együtt, aki ezeket a verseket később egy temesvári lapban közzétette.

A *Berlin*-táborból két lépcsőben indították el Magyarországra felé a mintegy hatezer főt számláló munkaszolgálatosokat. Justus Pált – mint általában a *Bregenz*-tábor munkaszolgálatosait – a második lépcsőben indították el. Gergely István korabeli naplója szerint mindez így történt: „Szept. 28. csüt. Este jött a parancsolat [olvashatatlan]. Indulás hazafelé. Leírhatatlan öröm, boldogság [olvashatatlan]. Egész éjjel lázas készülődés, alig alszunk, Isten tudja hányadszor becsomagolunk. 2 kenyeret, 1 kg-os konzervet, mintegy 40-45 dkg kekszet és 20 dkg lekvárt kapunk. Szept. 29. péntek. $\frac{1}{2}$ 6-kor sorakozó, indulás 7-kor, kisebb álldogálással 15 km-t gyalogolunk, délben 1 óra pihenő a leégett *Bregenz Lager*ben. Tovább menetelés és a *Franken Lager*⁶³ istállójában fedett hely alá kerülünk az eső elől. Úgy van, hogy nem lehet tovább menni, az út el van zárva, az ales. [alezredes] nem tudott tovább menni. Szept. 30. szombat. Schäffer [Gusztáv]⁶⁴ főhadnagy saját felelősségére tovább halad. Délelőtt 11 felé fegyverropogás, majd a partizánok szó nélkül elfognak. Az utat tovább nem folytathatjuk, mert alá van aknázva.”⁶⁵ Justus Pál és társai visszanyerték szabadságukat. (Justus Pál „Személyilapja”-n is az szerepel, hogy „1944. IX. 30.”-ig volt munkaszolgálatos.⁶⁶)

A visszanyert szabadság azonban nagyon törekeny volt. A felszabadulás ugyanis háborús, hadműveleti területen, a német csapatok és a velük harcoló csetnikek által uralt környéken történt. A zsidó munkaszolgálatosokat felszabadító kis létszámú partizán alegység éppen ezért a munkaszolgálatosokkal együtt azonnal északkelet felé kezdett el menetelni, és a sűrű erdőségekbe vette be magát. A központi táborhely elérése után a partizánok megkérdezték a volt munkaszolgálatosoktól, hogy ki akar közülük partizánnak állni. Talán kétszázan jelentkezhetek. Justus Pál azt mondta később, hogy a „felszabadulás után nyomban jelentkeztem fegyveres szolgálatra a németek ellen”.⁶⁷ Más hol Justus azt írta, hogy „A partizánok kiszabadítottak, ekkor 660 bajtársam politikai megbízottjaként működtem...”⁶⁸ Ezt támasztotta alá bori munkaszolgálatos társa, Mária Béla, aki a Justus ellen indított perben tanúként azt mondta, hogy Justus „...egy éjszaka elme-

sélte, hogy a jugoszláv partizánoknál a hadsereg egy egységénél politikai megbízott volt”.⁶⁹ Mindennek némileg ellentmond az, ami Justusnak a Legfelsőbb Bírósághoz benyújtott Perújítási tárgyalási jegyzőkönyvében szerepel. Justus ebben azt állította, hogy „onnan [Borból] azonban megszöktem 1944 augusztusában [szeptemberében] és jelentkeztem a jugoszláv hadseregbe katonának. A szökött munkaszolgálatosokból egy kisebb egység alakult és ennek én lettem a parancsnoka.”⁷⁰

A Budapesten élő Ozorai István nemcsak együtt szabadult fel Justussal, de ezt követően is együtt volt vele. Közlése szerint „...a partizánokkal való, részünkre szerencsés találkozás után rövid idővel Majdanpek térségében egy partizántiszt rendelkezésére több, mintegy 100-100 főnyi csoportra osztottunk azzal az ideiglenes céllal, hogy az éppen akkor nyugat felé menekülő 6. német hadsereg egységeivel ne találkozzunk. Bolyongásunk, szó szerint hegyen-völgyön át kb. egy hétig tartott.”⁷¹ „Egyetlen kulturális eseményre emlékezem. Az én 100 fős csoportomban volt Justus Pál, akinek nevét még a hozzám hasonló 18 éves gyerekek is már hallották. A mi csoportunkban mondhatom azt, hogy a *primus inter pares* volt Justus Pál, ő volt a legműveltebb közülünk, ő volt a »valaki«. Justus Pál egy fantasztikusan képzett óriási elme volt. Ő esténként mesélt nekünk gyerekeknek, ő tartotta szóval a társaságot. Mesélt politikáról, történelemről. Nem emlékszem, mit is mondott, de hálásak voltunk neki. Az volt a kulturális esemény, hogy köréje gyűltünk és hallgattuk, hogy ő mit mesél este. Justus Pált senki nem nevezte ki valamivé, senki nem nevezte ki őt semmire.”⁷²

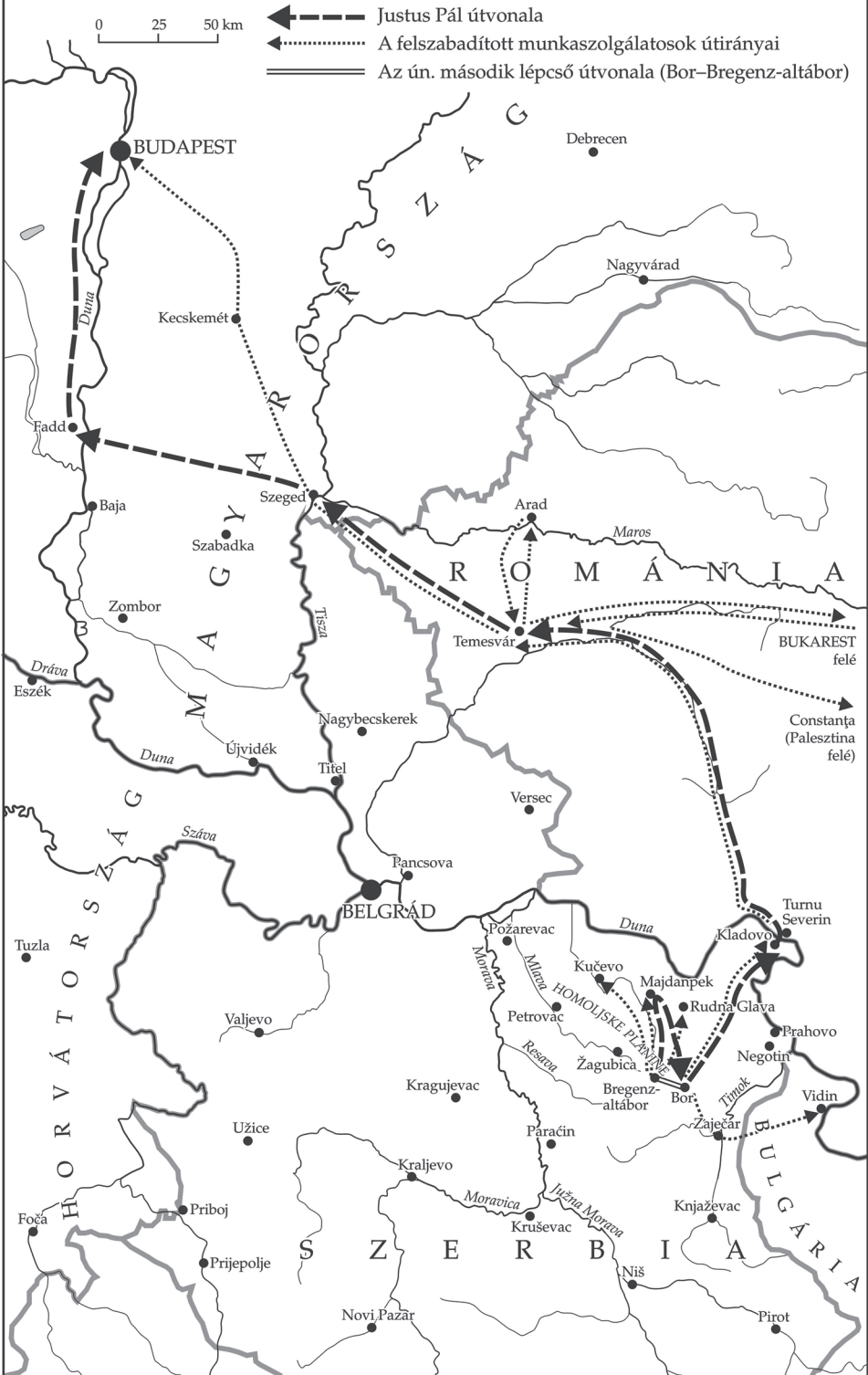
Mindebből talán az következik, hogy Justus nem jelentkezett partizánnak és nem volt partizán. Justus a legtekintélyesebb tagja, informális, politikai vezetője lehetett az egyik, partizánok által navigált, mintegy száz fős bori csoportnak.

Az informálisan Justus által vezetett csoport a felszabadított Bor felé vette útját. Ozorai István szerint „menet közben terjedt el a hír, hogy jobb híján visszamegyünk Borba és az ott maradt barakkokban várjuk a jó szerencsét. Utána nem tudom, mi történt Justussal, mert akkor visszamentünk Borba, ott közölték velünk, hogy emberek, nekünk sincs ennivalónk, a tábor kapuja szabad, mindenki csináljon, amit tud. A Tito-féle hatóságok legnagyobb jóindulata mellett sem tudtak a – becslésem szerint – kb. 1500, kalandos utakon Borba visszajönni kényszerült embernek enni adni.”⁷³ Ozorai István a *Berlin*-táborba, míg Justus valószínűleg a Borban lévő *Brünn*-táborba került. Sólyom Gábor itt ismerkedett meg Justussal. „Ez a találkozás akkor jött létre, amikor a partizánok által történt felszabadításunkat követően visszatér-

tem Bor városába. A várost az előretörő szovjet csapatok már megtisztították a németektől és átadták a város igazgatását a jugoszláv polgári hatóságoknak. Mi, felszabadult munkaszolgálatosok néhány száz fős csoportja az egykori *Brünn*-láger barakkjában szállásoltuk el magunkat. Ellátásunkról a kifosztott városban senki nem gondoskodott és szó szerint koldulásra kényszerültünk, hogy elkerüljük az éhenhalást. Ekkor történt egyik este a barakkban összegyűlve, hogy egy általam addig ismeretlen, negyvenes éveinek elején járó, törekeny alkatú, szemüveges férfi az egyik háromszintes priccs tetejére felkapaszkodva szót kért. Mondanivalójának lényege a bemutatkozást követően az volt, hogy hatalmazzuk fel őt, hogy a nevünkben eljárjon a partizán parancsnokságon, hogy az élelmezésünkről, valamint a csoportos hazaszállításunkról gondoskodjanak. Mindez 1944. október 10-e körül történt és mindnyájunkon olyan érzés lett úrrá, hogy a háború hamarosan véget ér és hazatérésünknek már csak technikai akadályai lehetnek (megfelelő számú vagon). A férfi olyan meggyőző és pallérozott stílusban beszélt, hogy közfelkiáltással felhatalmaztuk ügyünk képviselőjére. Érdeklődésemre megtudtam, hogy az illető férfi otthon szociáldemokrata körökben már elismert, nevet szerzett magának tanulmányok publikálásával. [...] A *Brünn*-lágerben vállalt megbízatása sajnos nem járt sikerrel. Bár esténként mindig beszámolt különböző személyekkel folytatott tárgyalásairól, de ígéretéseken kívül egyéb segítségről nem tudott számot adni. Ezen eredménytelen próbálkozásai láttán úgy döntöttem, saját kezembe veszem sorsom intézését és néhány nap után elhagyva a lágert, útnak indultam a már felszabadult Románia felé.”⁷⁴ Ozorai István pedig, mivel „szálltak a (rém)hírek, teljesen egyéni elhatározás alapján, kis csoportokban a többség elindult a román határ, Kladovo felé. [...] Justus Pál természetesen ekkor nem volt velünk.”⁷⁵ Ugyanakkor egészen biztosan Justus is Románia felé vette az irányt. Az ő „kis csoportjába” tartozott Szalai Sándor és Mária Béla. Utóbbi – a már említett tanúvallomásában – azt mondta, hogy „csak kb. 1944 októberében találkoztam vele, illetve voltam vele együtt, mikor már jöttünk vissza Románia felé”.⁷⁶ A Románia felé tartó boriak szokásos útvonala a Duna két partján lévő Kladovo (szerb) és Turnu Severin (román) környékén történő átkelés után, Arad és Temesvár volt. Ozorai István leírása szerint „bajtársammal vágtam neki a kalandos gyalogútnak. Október 15-én (!) keltünk át egy rozoga hajón Turnu-Severinbe, onnan vonattal mentünk Temesvárra.”⁷⁷ Magától Justustól annyi tudható meg, hogy „október közepén a Jugoszláv hadseregéből elbocsátottak bennünket és Románián keresztül hazaindultunk”.⁷⁸ Justus – a már idézett – börtönben kelt életrajzi felsorolásában nem em-

4. Justus Pál és a felszabadított munkaszolgálatosok útirányai

líti külön Aradot, így ha meg is fordult ott, jelentős szerepet biztosan nem töltött be az életében és a hazajövetelében.

Temesvár

Araddal ellentétben Temesvár fontos szerepet játszott Justus Pál életében. A börtönben, 1954-ben azt írta erről, hogy Temesváron „...dolgoztam két hónapig (1944. okt. végétől dec. végéig) a Magyar Népi Szövetségben,⁷⁹ amit tanúkkal és a »Szabad Szó« című ottani napilapban írt cikkeimmel igazolhatok”.⁸⁰ Szintén a börtönben kiegészítette ezt további, nem lényegtelen információval, miszerint „Temesváron is jelentkeztem fegyveres szolgálatra a németek ellen a szovjet és román hatóságoknál”.⁸¹ Ismét máshol úgy foglalja össze ezt az időszakot, hogy „Egy ideig Temesváron voltam, ott a Kommunista Párt tömegszervezetében, a Magyar Népi Szövetségben dolgoztam, cikkeket írtam az újságba és 1944. november 7-én én tartottam az ünnepi beszédet.”⁸² Justus temesvári időszakáról Mária Béla azt mondta, hogy „... Temesvárra érve az akkor induló magyarnyelvű demokratikus »Szabad Szóban« írt cikkeket, főleg munkásmozgalmi tárgyúakat. Előadásokat tartott a Magyar Népi Szövetség szervezetében is.”⁸³ Szalai Sándor pedig annyit mondott erről az időszokról Tolnai Gábor irodalomtörténésznek, hogy a „Szabad Szónál dolgozgattunk”.⁸⁴ Mivel biztosan tudjuk, hogy Justus legkésőbb 1944. december 25-én⁸⁵ már Szegeden volt, a temesvári időszaka valóban körülbelül 60 nap lehetett.

Több okból is érdemes még elidőzni a temesvári időszakánál. Temesvár ugyanis – akárcsak Arad – a második világháború ideje alatt végig Romániához tartozott, nem csatolták Magyarországhoz. A város épségben megmaradt, működőképes volt és viszonylagos bőségben élt. A romániai zsidókat az 1940-es évek elején a falvakból a városokba költöztették, a munkaképes zsidókat munkatáborokba vitték, sokakat deportáltak. A jelentős számúnak mondható temesvári zsidóság közül azonban viszonylag sokan helyben maradtak és javaikat is megtarthatták. (Temesváron 1930-ban 7801, 1946-ban 4960 zsidó élt.⁸⁶) Románia kiugrását követően a JOINT segélyszervezet⁸⁷ gyorsan megjelent Aradon és Temesváron is, így a bori munkaszolgálatosokat már egy jól működő JOINT-adminisztráció fogadhatta. Temesvárnak szellemi, „politikai” kisugárzása is volt, itt adták ki a neves író, Méliusz József szerkesztette *Déli Naplót*, majd 1944. október 30. után jogutódját, a *Szabad Szó* című lapot. Justuséknak tehát mindenféle szempontból volt hová csatlakozni: az első pillanattól fogva volt hol lakniuk, voltak barátaik és eszmetársaik és volt munkájuk. Mindezekben túlmenően

Justus számára Temesvár nem csak a háború poklából való megszabadulás első békés és „bőséget” jelentő állomása, a normális életbe való visszatérés színtere és a hozzá méltó szellemi közeg, de huszonegy évvel későbbi halálának színhelye is. Ugyanabban a temesvári házban halt meg, ahova a sors megérkezése után vezérelte.

A második lépcsőből, különböző időpontokban sok száz, de lehetséges, hogy ezernél is több bori munkaszolgálatos érkezett Temesvárra,⁸⁸ „ahol az ottani zsidó hitközség családokhoz közvetített ki bennünket”⁸⁹ – írta Ozorai István. A zenei tanulmányait Temesváron kezdő, később világhírű zeneszerző, Kurtág György elmondása szerint Justus az ő diáktársához, a belvárosban lakó Stein Emilékhez került.⁹⁰ Lehet, hogy ez nem volt teljesen véletlen, hiszen Stein Emil édesapja Galilei-körös volt és illegális kommunista.⁹¹ Bodor (Singer) Pál írótól tudjuk, hogy Justus gyakran megfordult náluk, a temesvári Erzsébetvárosban álló Romulus utca 10. számú házban.⁹² Az akkor egyetemista Bodor Pál így emlékszik vissza Justusra: „A kertre nyíló teraszon vacsoráztunk nemegyszer, Justus Pált is akkor ismertem meg. [...] Justus markáns arcú, idősebb, akkor 40 éves, hallgatásba burkolódzó férfi volt.”⁹³ Az itt összegyűlő társaság tagja volt a szintén volt bori munkaszolgálatos, Kupfer (Réz) Ádám is, akit viszont a Singer család fogadott be. A későbbi neves író, Réz Ádám és Bodor Pál itt kötött barátságot.

Justus Pál munkahelye – mint említettem – a temesvári napilapnál, a *Déli Napló* jogutódjánál, a *Szabad Szónál* volt. A Borból a laphoz került volt munkaszolgálatosok megalapították – a Justus által elnevezett – „szerbiai munkatáborokból visszatérő kitűnő magyar újságírók és írók” informális csoportját.⁹⁴ Az első közös megjelenés során önmagukat „bori deportáltak”-ként aposztrofálták (a továbbiakban: bori deportáltak csoportja). A bori deportáltak csoportja Halász Jenő és Mária Béla orvos-költőkből, Szalai Sándor filozófusból és Justus Pál politikus-költőből állt. A csoport tagjai 1944. október 30. és december 22. között számos politikai, közéleti és irodalmi vonatkozású írást tettek közzé. A kolozsvári könyvtáros-bibliográfus házaspárnak, Meister Róbertnek és Meister Évának köszönhetően azt is tudjuk, hogy Justus összesen hét alkalommal jelent meg önálló anyaggal a lapban.⁹⁵ Ezek közül irodalomtörténeti szempontból a legjelentősebb az első, a csoport által közösen írt és szerkesztett, Radnóti-verseket is közlő megjelenés (1944. október 30.).⁹⁶ Itt közölték – Justus Pál rövid életrajza után – a német bevonulást követően, 1944. március 19-én írt, *Beszélg tovább!* című versét is. Justus Pál jegyezte még a lapban egy színházi és három politikai vonatkozású újságcikket, valamint közölt egy újabb verset is. Ezekben a Szovjetunió színházi életéről, a Magyar Népi

Szövetségről, a németországi hadszíntérről és az „öszirózsás magyarországi forradalomról” írt különböző terjedelemben. (A *Szabad Szóban* megjelent, *Fordul alattad az ég* címmel közölt versét 1939 decemberében írta.) Külön említést érdemel az „öszirózsás magyarországi forradalomról” 1944. november 1-jén írt hosszabb újságcikke. Ennek bevezetőjében ugyanis bejelentette, hogy a bori deportáltak csoportja „»Magyarország másik arca« gyűjtőcímmel cikksorozatot indít a huszonöt éves magyar ellenforradalom megismertetésére”.⁹⁷ A cikksorozat feltehetően utolsó, hatodik részét Szalai Sándor írta a december 8-i lapszámban.⁹⁸

A bori deportáltak csoportja ezen túlmenően is kiemelten foglalkozott a *Szabad Szó* hasábjain a bori munkaszolgálatosokkal kapcsolatos hírekkel. Justus Pál közölte barátjának, bori bajtársának, a korábban „évekig Svájcban élő újságíró,” Lippai Imre partizánélményeit. Lippai a munkaszolgálatból való szabadulás után partizán lett, eljutott Tito főhadiszállására, majd 1944 végén Temesvárra érkezett. (Lippai édesapja, id. Lippai Imre szegedi üzletember, moztulajdonos és filmproducer volt, akinek Szegeden emléktábla és utca őrzi a nevét.) Ifj. Lippai Imre később könyv formájában is megörökítette jugoszláviai újjászületését.⁹⁹ Kötetének egyik fejezete a *Bregenz*-tábori fogvatartásával foglalkozik.

A *Szabad Szó* más, fontos bori vonatkozású anyagoknak is helyet adott. Közreadta Blitz Endre volt bori munkaszolgálatosnak a *Bori lágerlakó megrendítő levele a Szabad Szóhoz* című szerkesztett levelét.¹⁰⁰ Blitz az első lépcsőben elindítottak között volt, de Pancsován lemaradt a menetről és német katonák kezébe került. Ők azután Nagybecskerekben lelőtték, de a véletlennek és a szerb partizánoknak köszönhetően életben maradt. A *Szabad Szó* a cservenkai mészárlásról is közölt beszámolót a történetek után másfél hónappal. A mintegy 700-1000 bori zsidó kivégzéséről ez volt minden bizonnyal az első újságcikk. A mészárlás történetét a cservenkai kivégző gödörből kimászó Dáskál Béla mondta el Halász Jenőnek.¹⁰¹ Ezek a *Szabad Szóban* megjelenő bori híradások mai tudásunk alapján is teljes egészében hitelesnek tekinthetők és forrásértékűek. Mindez azonban nem igaz a bori munkaszolgálatosok bonyhádi kivégzéséről a *Szabad Szóban* elsőként megjelent híradás esetében. A későbbiekben részletesen leírtak szerint tévesnek bizonyult az ezerötszáz magyar baka és ezerkét száz bori munkaszolgálatos bonyhádi kivégzéséről szóló beszámoló.¹⁰²

Érdemes számba venni Justus Pál bori vonatkozású verseit. Justus Pál nem közölte Borban írt verseit a *Szabad Szóban* és értelemszerűen nem közölhette a későbbi bebörtönzése alatt Borról írt verseit. A Justus-

hagyatékban fennmaradt két, Borban írt verse. A gépelt formában olvasható verseit (*Üzenet, Vasfekete szerb éjszaka*) 1944 augusztusában és szeptemberében írta.¹⁰³ A börtönben feltehetőleg Justusnak 1949-ben meg kellett írnia a Szociáldemokrata Párt történetét. A gépelt szöveg hátoldalán Justus tintaceruzával, nagyon apró, gyöngybetűkkel írt versfüzérei olvashatók. A versek között találunk Rilke-, Baudelaire-, Rimbaud-idézeteket, de túlnyomórészt Justus saját, néha többször átírt versei kerültek papírra. A cím nélküli versek között gyakran olvashatunk Borral kapcsolatos versszakokat.¹⁰⁴

A bori munkaszolgálat és a börtönévek közötti időszakban írt, bori témájú versről is tudunk. Fennmaradt két noteszlap Justus 1945-ös zsebnaptárjából. Ebbe írta a *Rabságból* című, tábori fogvatartásáról szóló versét.¹⁰⁵

A bori deportáltak csoportja valószínűleg 1944. december végéig dolgozott a *Szabad Szónál*.¹⁰⁶ Justus ez alatt az idő alatt jó barátságba került a lap főszerkesztőjével, Méliusz Józseffel és családjával. Erről tanúskodik a Méliusz-hagyatékban megmaradt és máig publikálatlan *Köszöntő* című Justus-vers.¹⁰⁷ Justus Pál Temesvárról Szegedre utazott. A kihallgatása során elmondottak szerint itt „...jelentkeztem Pikler Györgynél, az MKP akkor szegedi titkáránál”.¹⁰⁸ Justus egyben a szegedi szovjet városparancsnokságon is jelentkezett december 26-án. Itt azonban – mint ahogyan azt írta életrajzában – „a szovjet elhárítószervek lefogtak, mert valaki feljelentett, hogy trockista vagyok. Két hétig voltam letartóztatásban, amely idő alatt főképpen a háború alatt végzett tevékenységemről kérdeztek, végül pedig azzal bocsátottak el, hogy: »maga jó elvtárs, menjen haza és dolgozzon«”.¹⁰⁹ Justus Szegedről Faddra ment, ahol hosszabban időzött, és ahol – zsebnaptárának tanúsága szerint – verset is írt. Ezt követően Budapestre érkezett 1945. február 4-én vagy 5-én. A megérkezését követően felkereste őt Marosán György, és – ahogyan Justus fogalmazott – megkérdezte, „hogymi a tervem”.¹¹⁰

- ¹ ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 320. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: nincs.
- ² ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 320. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: nincs.
- ³ „I. Besúgással elkövetett népellenes bűntett. II. Közhivatalnoki állás felhasználásával elkövetett hűtlenség. III. A demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés bűntett miatt.” ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 320.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Uo.
- ⁶ ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 62.; ÁBTL 2.1.-I/84-c (V-142712/3.) 52. Farkas Vladimír államvédelmi ezredes volt a vallatója Justus Pálnak. A Legfelsőbb Bíróság Perújítási tárgyalása során Farkas Vladimír elismerte, hogy Justus Pálból testi és lelki erőszakkal kényszerítették ki az önmagára terhelő vallomást. ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 328.
- ⁷ ÁBTL 2.1.-I/84-c (V-142712/3.) 193. Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróság Határozata. Budapest, 1950. 08. 30. Nytsz.: B. eln. 001345/1956/3. sz.
- ⁸ ÁBTL 2.1.-I/84. (V-142712.) 222–254. oldalak hátoldala. Justus Pál: Feljegyzés. (A Magyar Szociáldemokrata Párt története.) Budapest, 1949. 09. 02. Nytsz.: nincs.
- ⁹ ÁBTL 2.1.-I/84. (V-142712.) 244. oldal hátoldala. Justus Pál: Feljegyzés.
- ¹⁰ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 100. Összefoglaló jegyzőkönyv Justus Pál vallomásairól. Budapest, 1954. 09. 04. Nytsz.: nincs.
- ¹¹ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 113. Összefoglaló jegyzőkönyv Justus Pál vallomásairól.
- ¹² Uo.
- ¹³ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 165. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.
- ¹⁴ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 113. Összefoglaló jegyzőkönyv Justus Pál vallomásairól.
- ¹⁵ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17.

- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 3. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹⁸ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 4. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹⁹ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.
- ²⁰ PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál és feleségének, Wagner Edithnek a levelezése. Gy.n.sz.: 2010/4/3. A PIM főigazgatója, E. Csorba Csilla művészettörténész közlése szerint a Justus-dokumentumok Dr. Sömjénné Csécsy Magdától származnak, aki Csécsy Imre könyvében találta meg ezeket a Justus-lapokat. E. Csorba Csilla elektronikus levele. Budapest, 2011. 09. 07.
- ²¹ A négy oldalas, írógéppel írt szöveg megnevezése: „1944. évi levelezés Justus Pál és Justus Pálné között”. A negyedik oldal alján ez olvasható: „1982. március 27-én másoltam le e levelezést. Justus Pálné.” A szó szerint legépel szöveg alapján nem minden esetben lehet megállapítani, hogy ellenőrzött vagy ellenőrizetlen tábori levelezőlapot küldött Justus Pál.
- ²² PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál levelezőlapja Justus Pálnénak. Jászfelsőszentgyörgy, Turóczy [Túróczi] tanya, 1944. 06. 08. Gy.n.sz.: 2010/4/3. Gépelte anyag: 1.
- ²³ A titkos jelről maga Justus Pálné írt az általa legépel szöveg alatt. PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál és feleségének, Wagner Edithnek a levelezése. Gy.n.sz.: 2010/4/3. 1.
- ²⁴ PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál levelezőlapja Justus Pálnénak. Gy.n.sz.: 2010/4/3. Hely megjelölése nélkül. 1944. 06. 11. 2.
- ²⁵ MEASZ-NÜB Archívum. Justus Pál „Személyilap a bori koncentrációs tábor volt lakóiról”. Kiállítva: Budapest, 1962. 03. 20. A géppel kitöltött lapról Justus Pál aláírása hiányzik. A lapon szereplő adatok minden bizonnyal Justustól származnak és hitelesnek tekinthetők.
- ²⁶ A növényzettel sűrűn benőtt árok körülbelül tíz méter hosszú, három méter széles és fél méter mély.
- ²⁷ „*Ljubov smo uncili vatrom/da nam zemlja vise ne gori.*” („Tűzzel tanultuk a szerelmet/hogy földünk többet ne égjen.”) Magyarra fordította: Szukits Veronika.
- ²⁸ MEASZ-NÜB Archívum. Justus Pál „Személyilap”.
- ²⁹ Kovács Dénes. Személyes közlés. Budapest, 2007. 08. 01.
- ³⁰ SZÜTS L. 1945. 18.
- ³¹ SZÜTS L. 1945. 21–22.

- ³² SZÜTS L. 1945. 22.
- ³³ SZÜTS L. 1945. 19–20.
- ³⁴ GÁL D. 2009. 34.
- ³⁵ SZÜTS L. 1945. 22. A *Bregenz*-tábortól hat kilométerre északra eső első tábor a *Lager Bayern* volt. Itt sosem tartottak fogva magyar munkaszolgálatosokat. A tábor helyét megtaláltam (2007. 08. 24.).
- ³⁶ Sólyom Gábor elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 10.
- ³⁷ Arató Istvánnal (Steven Arato) készített telefoninterjú: 2007. 03. 02., továbbá Steven Arato levele. Burns (USA), 2007. 04. 19.
- ³⁸ SZÜTS L. 1945. 18., 21., 25. és 39.
- ³⁹ Arató István telefoninterjú. 2007. 03. 02.
- ⁴⁰ John Ziltzer magnókazettára mondta bori munkaszolgálatának történetét. Caulfield (Ausztrália), 2007. 04. 05.
- ⁴¹ Arató István telefoninterjú. 2007. 03. 02., továbbá Steven Arato levele. Burns (USA), 2007. 04. 19.
- ⁴² Kovács Dénes. Személyes közlés. Budapest, 2007. 08. 01.
- ⁴³ CsML XXV.8. 206/1945. Nb. V-106368. 32. Jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 05. 07. Nytsz.: nincs.
- ⁴⁴ CsML XXV.8. 206/1945. Nb. V-106368. 75–85. Ítélet. Szeged, 1945. 07. 30. Nytsz.: Nb. 206-1945/17. Földi maradványai a szegedi régi rabtemetőben, azonosítatlan sírban található. A Szegedi Fegyház és Börtön nem rendelkezik eltemetéséről adatokkal. Dr. Kiszely Pál bv. dandártábornok büntetés-végrehajtási főtanácsos mb. intézetparancsnok levele. Szegedi Fegyház és Börtön, Szeged, 2008. 11. 12. Nytsz.: 31-30-1100/2008. A temető Szegedről Domaszék–Mórahalom irányába haladva a Bajai úton, a második vasúti útkereszteződés után balra található a régi nazarénus temető (ma az Evangélikus temető) területén. A területet bejártam (2007. 07. 30.), de a sírt nem találtam meg.
- ⁴⁵ Dr. Kovács Dénes személyes közlése. Budapest, 2007. 08. 01.
- ⁴⁶ SZÜTS L. 1945. 71.
- ⁴⁷ Dr. Kovács Dénes személyes közlése. Budapest, 2007. 08. 01.
- ⁴⁸ SZÜTS L. 1945. 62.
- ⁴⁹ SZÜTS L. 1945. 62–63.
- ⁵⁰ GERGELY I. 1945. 8. A fekete borítású eredeti napló 14×10 cm-es, vonalas füzet. Első oldalán található felirat: „Petőfitábor / Budapest, 1944. / Munkatábori jegyzetek”. A napló 56 számozatlan oldalon, az 1944. 05. 30.–1945. 02. 23. közötti időszakról tartalmaz hosszabb-rövidebb napi vagy visszatekintő (összefoglaló) bejegyzéseket. A napló utolsó oldalain nevek és magyar–francia szótár található.
- ⁵¹ GÁL D. 2009. 35.

- ⁵² Dr. Jemnitz János történész, Justus életrajzának kiváló ismerője szerint Justus Pál sohasem keresztelkedett meg. Jemnitz János telefoninterjúja, 2008. 01. 04.
- ⁵³ GÁL D. 2009. 35.
- ⁵⁴ SZÜTS L. 1945. 73.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál levelezőlapja Justus Pálnénak. Gy.n.sz.: 2010/4/3. 3. Tábori postaszám: Kmsz. P/489. 1944. 07. 24.
- ⁵⁷ GÁL D. 2009. 36.
- ⁵⁸ ÁBTL 2.1.-I/84.-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁹ ÁBTL 2.1.-I/84.-c. (V-142712/3.) dosszié melléklete, 59. sz. alatt, 4. Justus Pál önéletrajza. Szeged, 1944. [hó, nap megjelölése nélkül]. Az összesen négy oldalas, fénymásolatban meglévő önéletrajz negyedik oldalának hátoldalán géppel írva ez áll: „Beismerem, hogy a túloldali fényképen látható életrajzot én írtam. Az életrajzot 1944-ben, Szegeden adtam be az MKP-hoz. Budapest, 1954. IX. 14. Justus Pál elítélt.”
- ⁶⁰ TOLNAI G. 1981. 210–211.; ANDAI F. 2003. 43.
- ⁶¹ ANDAI F. 2003. 55–62.
- ⁶² CSAPODY T. 2009g. 1378.
- ⁶³ A *Lager Franken* a *Bregenz*-altáborától körülbelül hat kilométerre északra lévő tábor.
- ⁶⁴ Peranyagát lásd VML XXV-3. 174/1947. Nb. A NOT.V.1366/1948/33. sz. jogerős ítéletet lásd uo. 56–57. Sírját a községi r. katolikus temetőben megtaláltam (2009. 09. 09.). A síron szerepelő felirat szerint őrnagy volt.
- ⁶⁵ GERGELY I. 1945. 8.
- ⁶⁶ MEASZ-NÜB Archívum. Justus Pál személyilap. Rovata: „Mettől meddig volt Borban (év, hó, nap)”.
- ⁶⁷ ÁBTL 2.1.-I/84.-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.
- ⁶⁸ ÁBTL 2.1.-I/84.-c. (V-142712/3.) 59. Justus Pál: Önéletrajz. Szeged, 1944. [hó, nap megjelölése nélkül] Nytsz.: nincs.
- ⁶⁹ ÁBTL 2.1.-I/84.-b. (V-142712/2.) 156. Dr. Mária (Müller) Béla tanulmányi jegyzőkönyve. Budapest, 1954. 09. 04. Nytsz.: nincs.
- ⁷⁰ ÁBTL 2.1.-I/84.-c. (V-142712/3.) 52. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: B 001303/1955/6.
- ⁷¹ Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
- ⁷² Ozorai István személyes közlése. Budapest, 2006. 06. 24.

- ⁷³ Ozorai István személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 13.
- ⁷⁴ Sólyom Gábor elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 04.
- ⁷⁵ Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
- ⁷⁶ ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 155. Mária Béla tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1954. 09. 04.
- ⁷⁷ Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
- ⁷⁸ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 100. Összefoglaló jegyzőkönyv Justus Pál vallomásairól. Budapest, 1954. 09. 04.
- ⁷⁹ Magyar Népi Szövetség (MNSZ): a romániai magyarságnak 1944. 10. 16-án Brassóban megalakult demokratikus szervezete.
- ⁸⁰ ÁBTL 2.1. I-84-a. (V-142712/1.) 195. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1954. 07. 27. Nytsz.: nincs.
- ⁸¹ Uo.
- ⁸² ÁBTL 2.1. I-84-a. (V-142712/1.) 100. Összefoglaló jegyzőkönyv Justus Pál vallomásairól. Budapest, 1954. 09. 04.
- ⁸³ ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 155. Mária Béla tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1954. 09. 04.
- ⁸⁴ CSAPODY T. 2009g. 1379.
- ⁸⁵ ÁBTL 2.1. I/84-c. (V-142712/3.) 52–53. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: B 001303/1955/6.
- ⁸⁶ KOVÁCH G. 1993. 51.
- ⁸⁷ JOINT: Joint Distribution Committee. Az első világháború alatt az USA-ban, a háború áldozatainak segélyezésére alakult zsidó szervezet, amely a második világháború idején nemzetközivé vált.
- ⁸⁸ KOVÁCH G. 1993. 51.
- ⁸⁹ Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
- ⁹⁰ Kurtág György személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 05.
- ⁹¹ Kurtág György személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 05. Sajnos nem ismert Stein Emil édesapjának a neve.
- ⁹² A temesvári Romulus utca 10. sz. ház (telekszám: 1869.) ma a Hattyú utca 10. sz. ház.
- ⁹³ Bodor Pál közlése. Telefoninterjú, 2007. 07. 05.
- ⁹⁴ JUSTUS P. 1944. 4–5.
- ⁹⁵ A kolozsvári Egyetemi Könyvtár Dokumentációs Osztályának munkatársai, a kolozsvári könyvtáros-bibliográfus Meister Róbert és felesége, Meister Éva kérésre átnézte a *Déli Napló* és a *Szabad Szó* 1944. 10. 30. és 1944. 12. 31. közötti számait. Kutatásuk alapján közlöm a megjelenésekre vonatkozó adatokat.
- ⁹⁶ Radnóti Miklós verseinek közléséről a későbbi fejezetekben részletesen írok.
- ⁹⁷ JUSTUS P. 1944. 4.

- ⁹⁸ SZALAI S. 1944b. 5.
- ⁹⁹ LIPPAI I. 1945.
- ¹⁰⁰ BLITZ E. 1944. 4. Blitz Endre levelét rövidített és szerkesztett formában közölte a lap.
- ¹⁰¹ HALÁSZ J. 1944. 4.
- ¹⁰² SZALAI S. 1944a. 5.
- ¹⁰³ PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál: Üzenet. Bor-Szerbia, 1944. augusztus. Justus Pál: *Vasfekete szerb éjszaka*. Bor-Szerbia, 1944. szeptember. Gy.n.sz.: 2010/4/9.
- ¹⁰⁴ ÁBTL 2.1.-I/84. (V-142712.) 250–254. Justus Pál: Feljegyzés [Az MSZDP története]. Budapest, 1949. 09. 02. A Borral foglalkozó versszakok keletkezésének dátuma: „949. XI.” és „950. XII.”.
- ¹⁰⁵ PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál 1945-ös zsebnaptárának noteszlapjai. 87–88. fólió. Justus Pál: Rabságból. Fadd, 1945. 01. 17. Gy.n.sz.: 2010/4/9.
- ¹⁰⁶ A *Szabad Szó* lapszámai 1945 év első két hónapjából hiányoznak. Március–áprilisban pedig a bori deportált csoport tagjaitól a lapban nem jelent meg írás.
- ¹⁰⁷ Justus Pál: Köszöntő (Méliuszéknak szeretettel). Temesvár, 1944. 10. 26. PIM Méliusz József hagyatéka. Gy.n. sz.: 1979/61.
- ¹⁰⁸ ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Jegyzőkönyv Justus Pál első kihallgatásáról. Budapest, 1954. 07. 12.
- ¹⁰⁹ ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) 52–53. Perújítási tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: B 001303/1955/6.
- ¹¹⁰ ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) dosszié melléklete, 59. sz. alatt, 4. Justus Pál önéletrajza. Szeged, 1944. [hó, nap megjelölés nélkül].

III.

**Marányi Ede,
a bori táborcsoport
főparancsnoka**

Balogh András alezredes

A Magyar királyi honvédelmi miniszter 1943. július 6-án rendeletet adott ki a „különleges alkalmazásra” Borba vezényelt V. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj (kmsz. zlj.) felállítására.¹ A miniszter a hadművelleti területre vezényelt „munkás századok” parancsnokának Balogh András alezredest nevezte ki. A „M. kir. Bori-i [sic!] munkáscsoport parancsnokság” első „csoportparancsnoka” tehát a szegedi V. honvéd hadtestparancsnokság állományába tartozó és ekkor negyvennyolc éves Balogh András alezredes lett.

Balogh Andrásnak a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fellelhető vastag aktája és az abban szereplő ún. „Anyakönyvi lap”-ja alapján pontosan megismerhető katonai pályafutása.² Megtudható például, hogy Balogh az első világháborúban, 1914 augusztusában az orosz fronton megsebesült, és hat évig volt orosz hadifogságban. Ezt követően különböző helyeken, különböző beosztásokban teljesített szolgálatot. Figyelmet érdemel, hogy 1939 elején, az őrnagyi rendfokozat elérését követően Budapestről a kassai „kémelhárító osztályhoz” került.³ Katonai pályafutása alatt a németül és oroszul beszélő Balogh András számos katonai kitüntetést kapott.⁴ A harctéri combsérülés, a hadifogságban és utóbb szerzett betegségek miatt 1941 végén a honvéd szakszolgálat tisztii állománycsoportjába sorolták, és irodai beosztást kapott. A dossziéjában található egyik utolsó dokumentum szerint azonban 1942 elején kérte egészségügyi állapotának felülvizsgálatát és „harctéri szolgálatra való kivezérlését”.⁵ A Szegeden kiállított honvéd orvosi bizonyítvány, majd pedig az ennek nyomán 1942 májusában megszületett „Parancsnoki vélemény” szerint Balogh Andrást egészségesnek minősítették, és „csapatatszolgálatra alkalmas” besorolást kapott.⁶ Dossziéjából további adatok nem tudhatók meg róla. A bori csoportparancsnoki kinevezéséről sem ebből az anyagból tudunk. A dosszié azonban nyilván tartalmazta az erre vonatkozó dokumentációt is, mivel fennmaradt itt néhány, általa Borban kiadott Tiszti parancs másolata.

Balogh András alezredes mintegy fél éven keresztül volt az V. kmsz. zlj. parancsnoka. Ez idő alatt a háromezer magyar munkaszolgálatost egyetlen táborban, a bori *Berlin*-táborban tartották fogva. Balogh már nem volt Borban, amikor 1944 nyarán megérkezett a Bor környéki altáborokban elhelyezett újabb háromezer munkaszolgálatos. Mindebből eredően nem lehetett jelen, amikor a hadi helyzet megváltozott: a német csapatok kénytelenek voltak visszavonulni és el-

hagyni Szerbiát és egyben a bori bányavidéket; amikor a munkaszolgálatosok közül sokan megszöktek, továbbá amikor a helyi partizánok támadással fenyegettek. Nem ő volt a parancsnok a bori csoportok szeptemberi visszaindítása, majd pedig a Szálasi Ferenc hatalomátvétele utáni időszakban, amikor a bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadjára kerültek. Mindezzel együtt tudjuk, hogy Balogh parancsnoksága idejében is szokásos büntetési forma volt a kikötés („megkötözés-fenyítés”), és 1943 végén ő rendelkezett arról, hogy a rögtönítélő eljárás alá vont szökött munkaszolgálatosokat azonnal ki kell végezni.⁷ Utóbbi napiparancsának kihirdetése nyomán ugyan nem került sor kivégzésre, de ez nem teljesen rajta múlt: hamarosan leváltották és hazarendelték. A bori munkaszolgálatosok között leváltásával kapcsolatban széles körben elterjedt, hogy ennek oka a németekkel szembeni és a munkaszolgálatosok melletti kiállásában, a liberális parancsnoki felfogásában és „zsidóbarátságában” keresendő. Ez a megközelítés nem nélkülözött minden alapot, mivel Gátföldy Egon ezredes, a HM Munkaügyi Főcsoportfőnökség egyik osztályának vezetője visszaemlékezésében azt írta Baloghról, hogy „...mintegy száz jegyzőkönyvet terjesztett fel a HM-hez azon sorozatosan megismétlődő bántalmazások miatt, amelyeket a német előmunkások és munkavezetők követtek el a zsidó musz.-okon [munkaszolgálatosokon], de panaszt tett a vízhiány és az elhelyezés hiányosságai miatt is. Jelentést tett arról is, hogy a Todt-szervezet bori vezetőségével, illetve az egyik üzem vezetőivel súrlódásai voltak, amelyek következményeként a munkaerőt egy napra az illető üzemből kivonta. 1943. október végén a HM erélyes átiratban figyelmeztette a Todt-szervezet magyarországi megbízottját, Negel [Wilhelm Neyer] ezredest, hogy a bántalmazások és súrlódások megszüntetésére haladéktalanul történjék intézkedés, ellenkező esetben a HM kivonja munkaerőit Szerbiából.”⁸ Gátföldy úgy emlékezett vissza, hogy a honvédelmi miniszter a történetek után „...a közben megbetegedett Balogh alezredes helyett Marányi Ede alezredest nevezte ki a bori munkáscsoport parancsnokául, aki 1943 decemberében vette át a parancsnokságot”. Nem tudjuk dokumentálni, hogy a kinevezése előtt valóban számos betegségben szenvedő Balogh alezredest tényleg betegsége miatt váltották-e le. A leváltás időpontjában azonban Gátföldy téved: az csak 1944 januárjában történt. Marányi Ede alezredesnek ugyanis egyik fennmaradt Tiszti parancsából egyértelműen ez következik.⁹

Balogh András alezredes további sorsáról alig tudunk valamit. A korábban már idézett Nagy György pontatlanul és a teljesség igénye nélkül írt a háborús bűncselekményekért elítélt bori keret tagjairól.¹⁰

Itt megemlíti Balogh András nevét, akit a népbíróság két év fogházbüntetésre ítélt.¹¹ Balogh András népbírósági aktáját azonban sajnos nem találtam meg.

Balogh Andrásról 1945 után a bori keret és a bori munkaszolgálatosok szinte egységesen pozitívan nyilatkoztak. Balogh András parancsnoki kvalitásairól és magatartásáról azonban szinte mindig a következő parancsnokkal történő összehasonlításban esett szó. Az összehasonlításokban Balogh általában mindig a pozitív, míg utódja, Marányi mindig a negatív parancsnok szerepét kapta.

A két parancsnok alezredes, Balogh András és Marányi Ede katonai pályája között számos azonosság és különbség fedezhető fel. Balogh egy évvel volt idősebb Marányinál, de mindketten 48 éves korukban kapták meg a bori parancsnoki kinevezésüket. Balogh András közel hat hónapig, míg Marányi nyolc hónapig volt a bori táborcsoport parancsnoka. Marányinak ehhez még hozzáadódik a visszavonulás alatti parancsnoki ideje (további körülbelül két hónap). Mindketten az orosz fronton szolgáltak az első világháborúban, amikor – több évre – hadifogságba estek. A német nyelv ismerete mellett így megtanultak oroszul is, ami később a szerbiai hadműveleti területre történő kinevezésük szempontjából nyilván előnyt jelentett. A Felvidék „visszafoglalását” követően hosszabb-rövidebb ideig mindketten dolgoztak a katonai elhárításnak. Közösek abban is, hogy egyaránt súlyosnak mondható betegségekben szenvedtek, szakszolgálatosok voltak, illetve tartalékos, nyugdíjas „állományból” aktivizálták őket. Egyaránt birtokosai voltak az Erdélyért Emlékérem kitüntetésnek. Közösnek mondható az is múltjukban, hogy előttünk ismeretlen dokumentumok nyomán, ismeretlen okokból nevezték őket ki a bori munkaszolgálatos zászlóalj élére. Bori tetteiért Balogh András feltehetően személyesen felelt, és két évet töltött börtönben, majd pedig valószínűleg ismeretlenségben halt meg Magyarországon. Marányi Edét háborús bűncselekmények elkövetésének vádjával népbíróság elé idézték, és távollétében feltehetőleg a legsúlyosabb ítélet várt volna rá, ha 1944 végén nyugatra nem távozik. Kalandos életútja végén is hungarista maradt, és szolgálaton kívüli hungarista ezredesként, felelősségre vonás nélkül halt meg nyolcvankilenc éves korában Nyugat-Németországban.

Marányi Ede alezredes

Marányi Ede bori csoportparancsnoknak számos neve és születési dátuma volt. Matkovcsik Edeként született (Matkovics, Matkocsik) és Antal Fehérként (Fehér Antalként) halt meg. Nevét Marányira magya-

rosította, de a katonai kémelhárításnál Matusekként is ismerték. Marányit a felszabadulás után sokan összetévesztették Muray Lipót alezredessel, akit háborús bűncselekmények elkövetése miatt 1945. május 1-jén kivégeztek.¹²

Marányi Ede Matkovcsik Károly (Karl Matkovcsik) Császári és Magyar királyi őrmester fiaként született 1896-ban a Szerémséghez tartozó, Újvidék mellett lévő Péterváradon. A selmebányai születésű Matkovcsik Károlyt a komáromi erőd tüzérraktárából helyezték át a péterváradi erődbe. Különböző tüzérraktárakban történt szolgálat után 1906-ban került vissza a Matkovcsik család Komáromba. Az osztrák katonai levéltárban fennmaradt Anyakönyvi lapjából pályafutása 1913-ig követhető, amikor is tüzérszertári főtisztviselőként szolgált Komáromban.¹³ A szintén a levéltár által rendelkezésemre bocsátott és a közös hadsereg számára kiadott 1918-as rendeleti közlöny szerint Komáromból 1918. szeptember 1-jei dátummal rendelték az Alsó-Ausztriában lévő wöllersdorfi főlőszerraktárba.¹⁴ A család végül a Győr melletti Écsen, majd pedig Győrben telepedett le.

Matkovcsik-Marányi Ede katonai pályája – negyvenkét oldalas Anyakönyvi lapjának másolata és a budapesti, valamint bécsi katonai levéltárakban őrzött dokumentumok alapján – jól nyomon követhető egészen 1943 közepéig. A hivatalos személyleírása szerint 180 cm magas, szőke hajú, kék szemű Matkovcsik a pécsi hadapródiskola növendéke volt. A harmadik évfolyam elvégzését követően, tizenkilenc évesen csapathoz történő beosztást kapott 1915. március 15-én. Közel két hónap elteltével már az orosz harctérre került a M. kir. 15. honvéd gyalogezred zászlósaként. A frontvonalba történt kiérkezést követő ötödik napon azonban „egész zászlóaljával, önhibáján kívül” „hadifogságba jutott” (1915. május 28.). (Sebesülést nem szenvedett.) Hadifogságának három évről keveset tudunk. A honvédelmi miniszternek címzett beadványában később a hadifogságból történő megmeneküléséről úgy fogalmazott, hogy „Megvesztegetés útján sikerült a rokkantak közé felvétetni magamat és 1918. május 19-én ismét magyar földön voltam.”¹⁵ Marányi Ede 1945 utáni, nyugat-németországi tartózkodása alatt beszélt erről barátainak. E szerint a lengyelországi (galíciai) Przemyśl előtt, a külső gyűrűben esett orosz fogságba. Szibériába vitték és „Kínán keresztül Japánból jött haza”.¹⁶ Nyilván Marányi Ede elmondása alapján kerülhetett később nekrológiájába, hogy az orosz hadifogságból „többszöri kísérletezés során sikerült megszöknie. Két évig Kínában tartózkodott, majd Shanghaiból egy teherhajóval, kazánfűtőként jött haza Európába.”¹⁷

Matkovcsik Edének a bécsi katonai levéltárban fennmaradt hadifogoly nyilvántartó lapja szerint a Vjatkai Kormányzóságban talál-

ható Szlobodszkoj volt fogságának színhelye.¹⁸ Matkovcsik tehát az európai Oroszország északkeleti részén lévő, Kirov közelében fekvő város hadifogolytáborában volt.¹⁹ Szlobodszkoj légvonalban közel háromezer kilométerre esett a kínai határtól és körülbelül hatezer kilométerre Shanghajtól. Nem zárható ki, de a távolságokat és a korabeli közlekedési viszonyokat figyelembe véve valószínűtlen a Marányi Ede által közölt adat. Figyelemre méltó, hogy Matkovcsik Edét hadifogságának ideje alatt előléptették, és már mint hadnagy tért vissza a hadseregbe 1918 legvégén.

A honvédelmi miniszternek írt, már idézett levelében jelentett a fogság utáni időszakáról is. A hadifogságból hazatért tiszték részére Inotán létrehozott táborban kellett tanfolyamon részt vennie, majd ő lett kiképző, de ennek során súlyos tüdőgyulladással került kórházba. Azt írta, hogy „A kommün kitörésekor a 15. gyal. [gyalog] ezredem maradványaival Tatán teljesítettem szolgálatot. A Felvidék felszabadítására alakult zlj.-ba [zászlóaljba] önként jelentkeztem a cseh fronton előbb, mint szd. [század] parancsnok és később a nagyrőcsei harcok után mint zlj. parancsnok működtem. Kommün ellenes viselkedésem miatt több tisztársammal együtt menekülnöm kellett. Budapest–Győrön keresztül Gönyűnél csónakon cseh területre menekültem, hogy a vörösök dühe elől életem megmentsem. Komáromban cseh útlevelet szereztem s azzal Brünnön keresztül Feldbachba utaztam. A vörös uralom bukásáig Feldbachban az ott felállított zlj.-ban teljesítettem szolgálatot. A kommün bukásakor a tisztí zlj.-al a Dunántúl megtisztítására lettünk kirendelve.”²⁰ Matkovcsik Ede tehát a Tanácsköztársaság idején a Stájerországban, az osztrák–magyar határ közelében lévő Feldbachban gyülekező legitimista tisztí zászlóaljba került. A mintegy háromszázötven főt számláló ún. fehér tisztí különítmény Lehar Antal ezredes parancsnoksága alatt állt. A fehérterror időszaka alatt működő katonai szervezetek feladata a Tanácsköztársaság idején történt gyilkosságok megbosszulása, a forradalomban résztvevők megbüntetése és a rendteremtés volt. A feldbachi tisztí különítmény is megkínzott és megölt vöröskatonákat és civileket, de Marányi Ede tevékenységéről nincs adat.

Matkovcsiknak 1920-ban közelebbről meg nem nevezett „bűnügye”, „bűnvádi üldözése” volt, de ezt hamarosan megszüntették, akárcsak az ellene indult becsületbeli eljárást. A tisztí különítményeket 1920. április 20-án feloszlatták. Matkovcsik maga írta, hogy a „Feldbach-i [sic!] tisztí zlj. feloszlátása után 1922-ig mint határctsendőr teljesítettem szolgálatot”.²¹ A Nyugat-Dunántúlon, illetve Ausztria területén harcoló II. határctsendőr zászlóalj egyik egységének élén találjuk 1920 elején.

Nyilván ennek a szolgálatának tudható be, hogy a későbbi népbírósa-gi perében és különböző nyilvántartásokban gyakran kerül neve mellé, hogy „csendôr alezredes”.

A határccsendôrként eltöltött időszak után közel öt éven keresztül Zalában teljesített szolgálatot, mint anyagtárolásért felelős tiszt. 1926 végén – előttünk ismeretlen tartalmú – „különleges alkalmazású” beosztást kapott Nagykanizsán, illetve Szombathelyen. A hadtörténeti levéltárakban fennmaradt dokumentumból az is kiderül, hogy „nôsülési engedéllyel” elvette feleségül az elvált és egy gyermekes László Magdolna úrnőt. Matkovcsik egy évvel később, 1934-ben felvette a Marányi nevet. Időközben a katonai állomáshelyei változtak, Szombathelyről Komáromba, onnan pedig Gyôrbe költözött.

A honvédelmi miniszternek szóló, többször idézett levelében 1939-ben azt írta, hogy „1930 óta állandóan bizalmi beosztásban teljesítettem szolgálatot”.²² „Belső bizalmas” szolgálatot teljesített Szentendrén és Komáromban. Utóbbi helyen, a II. hadtest sajtóosztályánál 1935 és 1939 között – mint ahogyan azt maga írta – „offenzív előadó” beosztást töltött be.²³ Az már csak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban őrzött dokumentumokból derült ki, hogy Marányi Ede százados a katonai kémelhárítás és hírszerzéssel foglalkozó (VKF 2.) osztályhoz tartozott. Erről az 1922-ben, a gyôri „VKF 2. kirendeltség defenzív vonalára került” Endrevári József számolt be 1960-ban tett gyôri kihallgatása során.²⁴ Megtudható tôle, hogy „a gyôri osztálynak alapjában véve két részlege volt, melynek élén egy-egy katonai rendfokozattal ellátott parancsnok volt [sic!]. Az egyik részleg az offenzív csoport volt, mely főleg Csehszlovákia ellen folytatott hírszerzést. A defenzív részleg pedig elhárítással foglalkozott. [...] ...a gyôri származású Marányi Ede (Matusek) százados” volt a defenzív részleg vezetője 1938 és 1939 között. Az offenzív részleget pedig 1939 és 1940 között irányította. Az említett forráson kívül további, nem visszaemlékezésen alapuló levéltári források is alátámasztják azt, hogy Marányi 1938-ban a komáromi defenzív osztályon szolgált. Fennmaradt ugyanis a pozsonyi államügyész vádemelési listája, amelyben az egyik vádlott személyt kémiszolgálati tevékenységre „Marányi százados” szervezte be.²⁵ Ismert továbbá egy komáromi lakos panaszügye, amiben az illető Marányi Ede százados idegenrendészeti tevékenységét nehezményezte.²⁶

Marányi (Murányi) Ede neve az 1956-ban a Szovjetunióból átvett ún. kompromittáló névjegyzékben is szerepel. A szovjet állambiztonsági szervektől kapott és a magyar állampolgárookra vonatkozó kompromittáló anyagok orosz és magyar nyelvű névjegyzéke közül róla információkat. Nevezetesen annyit, hogy: „Murányi [kézzel javítva

Marányira] Ede, 50 éves, magyar honvéd alezredes, Budapest, Maros u. 27. [23.] szám alatt lakott. Magas termetű, szőke, szeme barna, felső fogsora műfogsor. 1944-ben magyar katonai hírszerzés munkatársa volt. Még az évben a Bor-i [sic!] (Jugoszláv) zsidó munkatábor parancsnoka volt, ezzel egy időben Budapesten végzett beszerző munkát a magyar hírszerzés részére.”²⁷

Mindez valószínűleg azt bizonyítja, hogy Marányi Ede 1930-tól kezdődően 1945-ig a katonai elhárítás állományába (is) tartozott, illetve hogy munkakapcsolatban állt a katonai elhárítással.

Losoncról Budapestre

Fennmaradt Marányi Ede százados áthelyezési kérelmének dossziéja.²⁸ Az időközben Losoncra került Marányi ebben kérte Budapestre történő áthelyezését: „Kérem Budapestre bármely csapathoz vagy intézethez való áthelyezésemet. Jelentem, hogy szolgálat teljesítése közben szerzett betegség következményeképpen 1927-ben bal vesémet műtétileg eltávolították. Losoncra való áthelyezésemig állandó szakorvosi felügyelet alatt állottam; Losoncon urológiai szakorvos és bakteriológus nincs s így szakorvosi felügyelet megszűnt. Feleségem súlyos gyomorfekélyben és reumában szenved. Budapestre való áthelyezésem esetén úgy saját magam, mint feleségem betegségét illetményeimből gyógykezeltetni tudom. Áthelyezési kérésemet még azzal is alátámasztani óhajtom, hogy 25 éves katonai szolgálatom alatt Budapesten nem szolgáltam. Egy ízben Budapestre helyeztek, de szóban kértem az áthelyezésem hatálytalanítását. Jelen kérésemet tisztán családom súlyos bajainak gyógykezeltetése végett terjesztettem fel.”²⁹ Marányi felettesei a kérelmet „pártolólág” terjesztették fel a Minisztériumba, és áthelyezése 1940. december 1-jén megtörtént.³⁰ Ekkor került Marányi a losonci 23/I. zászlóalj állományából a budapesti, VII. kerületi I. hadtestparancsnokság állományába.³¹ Nem ismeretes, hogy pontosan miért, de 1941. június 18-án megkapja az Erdélyi Emlékérmet, a következő év február 5-én pedig a Nemzetvédelmi Keresztet.³²

Marányi Ede egészsége mindeközben folyamatosan romlott. Katonai pályafutásában ezért lényeges változás állt be 1941 közepén: áthelyezték a „honvéd szakszolgálatos tisztek csoportjába”. Így már, mint szakszolgálatos alezredes „önként jelentkezés folytán” „vonul el szovjet-ország” hadművelési területre 1941. szeptember 5-én.³³ A 2. magyar hadsereg kötelékében szolgál ez év december 18-ig.³⁴ Hazatér, majd négy hónappal később visszamegy a szovjet-ország hadművelési területen lévő 109. sz. állomás parancsnokságára.³⁵ A frontvonal mögött

körülbelül százhusz kilométerre lévő Sztarij Oszkol városban a M. kir. 4. honvéd rendészeti és katonagondozó állás parancsnoka. Itt szolgált 1942. július 17-től egészen a doni (urivi) áttörés utáni időpontig, 1943. január 22-ig.³⁶

A doni jelentés

Marányi Ede a szerzője a doni (urivi) áttörés harctéri tapasztalatairól készült fontos jelentésnek.³⁷ A 2. magyar hadsereg történetét feldolgozó munkák – így például Nemeskürty István író híres könyve³⁸ – gyakran idézik a „M. kir. Honvédelmi Miniszter Úrnak” címzett, „Harctéri tapasztalatairól” készült nyolc oldalas jelentését. Marányi ebben a VKF 4. osztály által, 1943. február 14-én kelt négy kérdésre adott választ. Először naplószerűen beszámolt a Don-kanyarban történt, 1943. január 12. és január 20. közötti eseményekről (visszavonulásról és Sztarij Oszkoj védelméről), válaszolt a további kérdésekre, majd a jelentés végén összefoglalta mondanivalóját. Az eredeti aláírásával ellátott jelentéséből kiderül, hogy korábban már számos jelentést küldött a VKF 3. osztálynak. A közölt információk forrásáról pedig azt közölte: „Jelentem, hogy összefoglaló jelentésem csak részben saját tapasztalatom, de az összes jelentett pontok vagy tisztek vagy titokban kihallgatott legénységi harcosoktól ered.”³⁹

A jelentés valóban információgazdag, reális leírását adja a drámai történeteknek és egyben érdemi válaszokat ad a feltett kérdésekre. Forrásértékű jelentésében Marányi a tisztikarhoz kritikusan, a menekülő és szenvedő legénységhez pedig megértően viszonyult. A jelentésből talán legtöbbször idézett két rész pedig így hangzik: „A fegyvernélküliek felkoncolását be kellett szüntetni, végrehajtható nem volt, mert a tartalékoknak 80 százaléka puska nélkül került bevetésre, és ha a felkoncolást végrehajtják, az igazságtalan tömegmészárlássá fajult volna.”⁴⁰ Továbbá: „Csoknyay ezr. [Csoknyai Pál ezredes] erős kézzel veszi át a parancsnokságot. A szép szó már nem használ, mindenki rémeket lát, a rémhírek elképesztő arányokat öltenek, a tisztek és a legénység minden szavából kitűnik a félelem, a bizalmatlanság és az átélt izgalmak utáni idegösszeroppanás és a pánik érzése.”⁴¹

A jelentés elárulja azt is, hogy mi volt a konkrét feladata Marányinak Sztarij Oszkolban. Az 1943. január 14-én a „szórványosan” a sztarij oszkoli „étkezési állomásra” visszaérkező „magyar és német vonatalakulatok és német gazdasági szervek” tagjait „étkezéssel látta el és kihallgatta”.⁴² Marányi azt írta itt magáról, hogy: „én elrendeltem, hogy a hátraözlönk részére állandó forró étkezés legyen készenlétben és

minden előről [sic!] jövőnek, minden igazolás nélkül melegétkezés ki legyen szolgálva”.⁴³ A jelentésben más helyen azt írta, hogy: „parancsot kaptam Osváth [Ostváth] ezredestől, hogy az összegyűjtött szétugrasztottakat a hadtáp zászlóaljhoz kíséressem át, ahol fel lesznek szerelve és körvédelemben fel lesznek használva”.⁴⁴

Marányi Ede felettese, a neki parancsot adó ezredes tehát Ostváth István ezredes volt. Ostváth pedig nem más, mint ebben az időszakban az ungvári hadtest kémelhárító osztályának vezetője. Neve szintén szerepel a Szovjetunióból átvett kompromittáló anyagban⁴⁵ és a VKF 2. kémelhárító osztály vezetőinek névsorában.⁴⁶

Marányi Ede jelentéséhez fűzött egy oldalas mellékletében azt is közölte feletteseivel, hogy „...egészségemet a kemény tél kikezdte és állomáshelyemen Starij–Oskol-ban [sic!] az I. 12-től 20-ig lezajlott események lelkileg és testileg tönkretette, úgy hogy Dr. Vajnak Kálmán őrgy. [örnagy] orvos vizsgálat alkalmával [sic!] teljes szolgálatképtelenségemet állapította meg és a III/2. hadikórháznak átadott. A kórház azonnal a hátszországba irányított további gyógykezeltetés végett. Január 21-én Kurszkba érkeztem, látva az ottani teljes fejtelenséget utamat megszakítottam és legényem támogatásával megszerveztem a visszaözlönk és a szabadságról érkezők feltartóztatását és megszervezését. Felkértem Kurszk-ba [sic!] lévő legidősebb törzstisztet Seregy alezredest, hogy az összes Kurszk-ba lévő magyarokat három zászlóaljba állítsa össze és tartsa kézben. A német vonalon részükre szállást, étkeztetést, fűtőanyagot biztosítottam. 22-én estig intéztem az ott lévő ügyeket. I. 22-én miután a szervezés folytatólágossága biztosítva látszott, és mivel a németek a magyar-csapatok felett a parancsnokságot átvették s az ott felállított ezredet munkásosztakokba [sic!] osztották be, parancsnokságomat átadva egy szükséges kórházvonattal a hátszországba útbaindultam. I. hó 27-én Debrecenbe majd ottani kórházból I. 28-án budapesti tiszti kórházba gyógykezelés végett bevonultam.”⁴⁷

Fennmaradt Marányi Ede „1943. évre vonatkozó” „Minősítési lap”-ja. Ebben olvasható jellemzése és egyben az erről a szolgálati évről szóló összefoglaló: „Komoly, kiforrott jellem. Mint szakszolgálatos tiszt testi törődöttsége ellenére önként jelentkezett szolgálatra hadművelleti területre. Meggyőződésből fegyelmezett. Sokoldalú tapasztalattal rendelkező személyirányító parancsnok. Előrevonása alkalmából az igen nehéz szállítási helyzet ellenére a személyirányító állomást, mintegy 300 km-ről alkalmi szállításokkal előre vonta és működését étkezési állomásának elmaradása ellenére rögtönzésekkel és nagy leleménnyességgel hosszabb időn át biztosította. Mint rendészeti és kato-

nai gondozó állomás parancsnoka úgyszólván semmiből teremtett minden tekintetben megfelelő katonai otthonokat. Ellenséges légi behatások alatt nyugodtan és bátran viselkedett.”⁴⁸ A Minősítési lap számbavette a „Használhatóságának fokát” „a minősítési időszak alatti szolgálati alkalmazásában”. Eszerint Marányi Ede „mint szállítási parancsnok” (hadibeosztás), „mint katonai gondozó állomás parancsnoka”, valamint „mint I. hadtest M. alosztály beosztott fogalmazó” egyaránt ötös osztályzatot kapott. Az „Értékelés” rovat tanúsága szerint „Háborús értéke” hármas, „Gyakorlati értéke” jeles, ezek átlaga 3,66, „egyéni értéke (szóval) jeles”.⁴⁹

Marányi Ede későbbi népbíróági perének nem volt tárgya az oroszországi parancsnoki ideje alatti magatartása. A népügyészség vádiratában mindössze annyit fogalmazott meg, hogy a „terhelt 1943–1944 években részben Ukrajnában, részben Bórban [sic!] különféle hadművelleti területeken, mint zászlóaljparancsnok munkaszolgálatosokkal szemben legkegyetlenebb bánásmódot tanúsította...”⁵⁰ A bori munkaszolgálatosok egy részének – talán éppen az orosz frontot is megjártnak – tudomása lehetett Marányi doni szolgálatáról. A Marányi népbíróági perében megszólaló Fesztinger Imre fogász annyit közölt erről tanúvallomásában, hogy „...Ukrajnában hírhedt volt sorozatos kegyetlenkedéséről”.⁵¹ (Marányi nem Ukrajnában, hanem orosz területen szolgált, de nyilvánvaló, hogy mind a tanú, mind pedig a népbíróság összekeveri a kettőt.) A népbíróági akta a továbbiakban nem tett említést Marányi ukrainai (szovjet-orosz) időszakáról.

Nyugállományba helyezés

Marányi Ede – a források szerint – összesen tizennégy és fél hónapot töltött szovjet-orosz hadművelleti területen.⁵² Onnan már alezredesként tért haza. Szolgálataiért 1943. május 2-án megkapta a Tűzkereszt kitüntetés II. fokozatát.⁵³

A Kurszkból kórházvonattal Budapestre érkező Marányira mintegy három hónapos orvosi kezelés várt. Ezt követően, 1943. április 2-tól augusztus 1-jéig az I. hadtestparancsnokság beosztott előadója Budapesten.⁵⁴ Ebben az időszakban, egész pontosan 1943. július 6-án kapta Balogh András alezredes a bori csoportparancsnoki kinevezését. A háromezzer munkaszolgálatos már Borban volt, amikor Marányi Ede szakszolgálatos alezredes 1943. augusztus 13-án kérte, hogy a „...honvéd orvosi bizonyítvány alapján felülvizsgálat útján nyugállományba” helyeztessék.⁵⁵ Az orvosi felülvizsgáló bizottság megállapítása szerint Marányi ekkor a következő betegségekből szenvedett: „idült szívizomelfajulás”,

„baloldali vese hiánya” és „idült nagyfokú hólyaghurut”. Mindezek miatt a bizottság indítványozta „mindennemű szolgálatra alkalmatlan” besorolását.⁵⁶ Így Marányi Ede fogyatékbba került, és összesen 28 év, három hónap és 16 nap tényleges szolgálati idő után 1943. augusztus 31-ével nyugállományba került. (Ez „a nyugdíjba számítható idő” szempontjából 38 év, három hónap és 16 nap szolgálati időnek felelt meg.)⁵⁷ Ettől kezdve Marányi Ede pályáját, esetleg reaktiválását nem tudjuk dokumentálni egészen a bori táborcsoport parancsnokságának átvételéig.

Marányi Ede Borban

A holokausztot túlélő bori munkaszolgálatosok szinte mindegyike emlékezett és emlékezik Marányi Ede alezredesre. A bori vonatkozású DEGOB-jegyzőkönyvekben, a bori keretlegények ellen indult népbíróági perekben, a fennmaradt visszaemlékezésekben és az általam bori túlélőkkel készített hatvankilenc interjúban Marányi Ede neve szerepel a legtöbbit. Ellene nem csak a munkaszolgálatosok tanúskodtak szinte teljesen egységesen, de saját katonai alárendeltjei is.⁵⁸ Marányi vonatkozásában nyoma sincs a Balogh esetében mind a munkaszolgálatosok, mind pedig a bori keret részéről megnyilvánuló tiszteletnek, pozitív vagy differenciált megítélésnek. Marányiról még a kisegyházak tagjai is egységesen és nagyon elítélően nyilatkoztak, miközben tudjuk, hogy például még a hírhedt és háborús bűncselekmények elkövetéséért elítélt és kivégzett Tóth András hadapród őrmester esetében is megoszlott a véleményük. Marányi esetében nem véletlen tehát, hogy az ellene folytatott nyomozás során mentő tanút nem sikerült találni. Mindamellet nem kétséges, hogy – a korábban már jelettek szerint – Balogh Andrásához képest egy politikai és katonai szempontból sokkal nehezebb periódusban volt parancsnoka a munkaszolgálatosoknak. Feltételezésem szerint Balogh András nem kerülhetett volna el 1945 után a nagyon súlyos büntetést, ha nem váltják le és nem Marányi Ede váltja le a parancsnoki székben. Mindezzel együtt, ha az összességében több száz bori visszaemlékező – mintegy hatezer fős véletlenül kiválasztott minta adatközlői – hovatartozás nélkül, ennyire egységesen és negatívan emlékeztek és emlékeznek Marányi Edére, annak nyomós oka kell, hogy legyen.

A világháború befejezése után nyomozás indult Marányi Ede alezredes ellen, és ügye népbíróság elé került. „Marányi (Matkovcsik) Ede csendőralezredes háborús és népellenes tevékenysége” miatt feltehetően 1946 márciusában indult el a nyomozás.⁵⁹ A nyomozás és a népbíróági tárgyalás során összesen tizennégy bori zsidó munkaszol-

gálatos és egy bori keretlegény tett tanúvallomást.⁶⁰ A budapesti egyetemi hallgató, Lovas István tanúvallomása szerint Marányi „...odaérkezésekor egy beszédet tartott, melynek során kijelentette, hogy a zsidókat kezdettől fogva gyűlöli és ezt az állásfoglalását akkor is megtartja, ha az oroszok a szemben lévő oldalon harcolnak”.⁶¹ (A *Berlin*-táborban elmondott első és sokakban maradandó nyomokat hagyó Marányi-beszédet a visszaemlékezők általában, mint „hegyi beszédet” említik.) A népbíróági perben megszólaló Blau László vegyész tanúvallomását további három bori munkaszolgálatos írta alá egyetértőleg.⁶² Az aláírók hasonlóan idézték fel Marányi első, munkaszolgálatosoknak tartott beszédét, és egyben összefoglalták a változásokat: „odaérkezése után a helyzet teljesen megváltozott, a bánásmód a keretlegénység részéről a legkegyetlenebb és legembertelenebb, természetesen az ő parancsára és ezt még fokozta azzal, hogy állandóan beszédet mondott a keretlegénységnek és ezzel is lázította ellenünk a keretet. Első ténykedései közé tartozik még az is, hogy a tábor területét szöges drótkerítéssel vettette körül... [...] naponta voltak [...] sorozatos kikötések, melyeknél a keretlegények [...] puskatussal és bottal ütötték a kikötötteket. Továbbá ő felelős 27 ember törvénytelen megkínzásáért és kivégzéséért...”⁶³ Dr. Kádár László orvos tanúvallomása szerint „mint a muszosok orvosa tapasztaltam, hogy a beosztott honvéd orvosnak olyan szigorú utasításokat adott Marányi alezr., hogy frissen operált, 8 napos betegeket a legsúlyosabb munkára osszanak be...”⁶⁴

Homolya János tizedes, ecsegi származású bori keretlegény tanúvallomást tett 1947-ben Horváth József tizedes, szintén bori keretlegény népbíróági perében.⁶⁵ Homolya János parancsnokát, Marányi Ede alezredest „egy sváb származású, tökéletesen náci és ezen keresztül a zsidókat végtelenül gyűlölő” emberként jellemezte.⁶⁶

Csillag Albert és kivégzett társai

Csillag Albert budapesti grafikusról és festőművészről szinte az összes Borba vitt munkaszolgálatos őriz emlékeket és ismeri a történetét. Ennek oka nem csak a történet drámaiságában keresendő, hanem abban is, hogy a visszavonulás előtt a központi táborban sokan szem- és fültanúi voltak az eseményeknek. Az 1943 nyarán, az első transzporttal a bori *Berlin*-lágerbe került huszonhat éves Csillag Albert már ismert művész volt. A közelmúltban meghalt budapesti újságíró, Pető Gábor Pál közlése szerint Csillag Albert „német és magyar tisztokről és a tiszturak szeretőiről készített portrékkal lopta be magát a parancsnokság szívébe. Állítólag a tisztai részben lakott és az ő kosztjukat kap-

ta.”⁶⁷ Ez a munka és ellátás azonban csak Marányi megérkezése után várt rá, mivel Csillag az egyik 1943 végén kelt tábori levelezőlapján azt írta, hogy asztalosműhelyben dolgozik és elintézés alatt áll műszaki rajzoló „kiigénylése”.⁶⁸ A már idézett Homolya János bori keretlegény szerint „Csillag Albert munkaszolgálatost »fekete levélen« kapták a németek. Ebben a levélben volt egy karikatúra, mely Marányi alezredest ábrázolta. Marányi ezen annyira feldühödött, hogy elrendelte, hogy Csillagot 10 napon keresztül, napi nyolc órán át kössék ki.”⁶⁹ Kijelentette Marányi azt is, hogy Csillagot kivégeztethetné, de nem teszi, hanem e helyett halálra kínoztatja.”⁷⁰

Csillag Albert Budapesten élő menyasszonya Benisch Veronika volt. Benisch Veronika elmondása⁷¹ szerint Csillag Albert Borból számos ellenőrizetlen levelet írt, és egy szabadságolt bori keretlegény, feltehetőleg Nagy Lajos volt a postás. Nagy Lajos hozhatta a drótokból font, nevének kezdőbetűjét, azaz „V” (Veronika) betűt formázó jegygyűrűt is. (Csillag Albert ugyanis Borból kérte meg Benisch Veronika kezét édesapjától és jegyezte el a feltehetőleg a bori bányában használt robbantódrótokból készült gyűrűvel.) Benisch Veronika gondosan eltette a Borból érkezett ellenőrzött tábori levelezőlapokat, a hat színes kisrajzból álló grafikát és a „fekete leveleket”.⁷² (A legutolsó levél a 34. számot viseli.)

Borban Marányi Ede parancsára Csillag Albert kínzása 1944 közepétől egészen a visszavonulásig folytatódott. Homolya János tizedes szerint a „Borból visszavonulásunk előtt azután a krumpliveremből átalakított fogdából elvitték úgy Csillagot, mint az oda még különféle okok miatt bezárt, mintegy 20 embert, hogy hová nem tudom. Többé nem láttam őket. Olasz katonák azt mondták, hogy láttak kb. 20-23 munkaszolgálatost elvinni és eltemetni a [négyes] kilométerkőnél. Állítólag sírjukat is olasz hadifoglyok ásták meg.”⁷³

A nazarénus bori munkaszolgálatosok közül ketten, Papp Lajos és Papp Bálint élnek még. Mindketten látták a két szökött munkaszolgálatos nyilvános kivégzését a *Berlin*-táborban.⁷⁴ Látták a krumpliverembe zárt munkaszolgálatosokat, köztük Csillag Albertet. A ma Budapesten élő, kilencven éves Papp Bálint még azt is látta, ahogyan a krumplivermekhez német teherautók érkeztek és az onnan a „négykézláb kijövő” embereket a „ponyvás teherautóra tették”.⁷⁵

Horváth József vádlott népbíróági perében, 1947. november 28-án elismerte Csillag Albert folyamatos kikötését és kegyetlen kínzását. Azt mondta továbbá, hogy „Csillag nem pusztult bele a kínzásokba. Egyik napon, még jóval a tábor kiürítése előtt, Marányi alezredes telefonon utasított, hogy kísérem be Csillagot a zászlóalj-parancsnok-

ságra, a faluba [Borba]. Csillag saját lábán tudott még vánszorogni. Ott kaptam egy lezárt borítékot azzal az utasítással, hogy Csillaggal együtt vigyem a német *Gestapo*-hoz, mely ugyancsak a faluban volt. Ennek eleget téve, a *Gestapo*-nál adtak mellém egy német katonát és intettek, hogy menjek a némettel. Hárman – Csillag jött középen – elmentünk a község [Bor] közelében lévő erdőhöz. A német azt mondta, hogy menjünk be az erdőbe. Ott a német intett, hogy menjek tovább. Mikor ennek eleget tettem, belelőtt hátulról, egészen Csillagba géppisztollyal vagy puskával, már nem emlékszem. Tagadom azt, hogy én lőttem volna Csillagot agyon vagy én is lőttem volna rá. [...] Kb. egy héttel a Borból való elindulásunk előtt hivatott a táborügyeletes tiszt. Megjelenve a parancsra, azt mondta, hogy várjak. Egy idő múlva megjelent egy ponyvás tehergépkocsi 5-6 némettel. Ekkor letelefonált Marányi alezr. [alezredes], hogy én és Pélfő [Pálfi] egészségügyi őrzető jelentkezzünk a németeknél. Ott intettek, hogy várjunk. Nem sokára felkísértek a burgonyaveremből az oda lezárt 17-18 munkaszolgálatost. Felparancsolták őket az autóra, felszállt utánuk még 4-5 géppisztolyos német katona is és intettek nekünk, hogy mi is szálljunk utánuk. Ennek megtörténtével a zászlóalj-parancsnokságra vittek bennünket az autón, ahol a zászlóaljparancsnok azt parancsolta, hogy menjünk ki a németekkel.”⁷⁶ A zsidó munkaszolgálatosokat a németek, Horváth támogatásával Bor környékén kivégezték. A halottakat olasz hadifoglyok földelték el „végrelegesen”.⁷⁷ Horváth József tizedest háborús bűntett elkövetése miatt végül életfogytiglan tartó büntetésre ítélték.⁷⁸

A *Berlin*-tábor északnyugati oldalában ma is megállapíthatók a krump-livermek helyei. Legalább két krumpliverem nyomait találtam meg a latrina közelében, a tábor természetes határánál, a kerítés mellett. Innen körülbelül nyolcvan méterre, a tábor közepén volt a megmaradt kőlépcsőiről azonosítható étkezdé, ahol a kikötésekre sor került. Csillag Albertet tehát a krumpliveremből az egymás alatt sorakozó barakkok között, a munkaszolgálatosok szeme láttára vitte Horváth József naponta többször az étkezdébe. A *Berlin*-tábor bejáratától mintegy másfél kilométerre volt a bori *Gestapo* székhelye.⁷⁹ Az épület ma közvetlenül a mélyművelésű rézbánya nyugati oldalán található. A magas kőalapokon álló, fordított „H” betűt formázó nagy épület a bori francia negyedre jellemző stílusban épült. A jó állapotban lévő, de üresen álló háznak még a korabeli kerítésmaradványai is megvannak. (A Marányi Ede által építtetett és a *Berlin*-tábort egykor körülvevő hajlított betonoszlopai ugyanilyenek.) A *Gestapo*-székhelyhez vezető utca másik oldalán a bori levéltár található, amit egy régi bányaépületben helyeztek el. A bori négyes kilométerkő szintén ma is megtalálha-

tó Borban. A város déli pontján lévő forgalmi csomópontot a helyiek ma is gyakran nevezik így. A útkeresztezôdés nevét onnan kapta, hogy a hajdani bori bányászfalu központjától ez a hely pontosan négy kilométerre található. A mai egészségházat övezô kis park Radnóti Miklós nevét viseli, és itt áll a költô szobra is. Ezen a területen voltak az *Organisation Todt* mûhelyei, és a közeli panelházakat ma is erdô veszi körül.⁸⁰

Csillag Albert emlékét nemcsak a bori munkaszolgálatot túlélôk ôrizték meg. A Kozma utcai izraelita temetőben lévő bori munkaszolgálatosok falán több emléktáblán olvasható a grafikus neve. Emlékének megôrzéséért sokat tett testvére, Csillag Katalin, Josef von Ferenczy ismert médiamenedzser felesége, és a Csillag Albertről elnevezett, könyvillusztrációs díjakat adó alapítvány. Benisch Veronika és Csillag Albert szerelmének történetét Schusztner Richárd és Benisch Veronika unokája, Fillenz Ádám örököltette meg díjnyertes dokumentumfilmjében.⁸¹

Bor után

Borból a második csoportban 1944. szeptember 29-én hazaindították a munkaszolgálatosokat, Bor pedig október 3-án felszabadult. Marányi Ede e két idôpont között német teherautóval vagy repülôgéppel elhagyta Bort. Dr. Kádár László orvos a Cservenka és Zombor közötti útvonalon látta viszont Marányit. Marányi népbíróági perében azt mondta, hogy az alezredes „Az úton Zombor előtt utolérte a visszavonuló és német kézbe került muszosokat, látta az országút mellett százával heverô, agyonlôtt embereket, ugyanakkor mikor elvonult mellettünk is végeztek ki embereket, azonban egyáltalán nem interveniált érdekükben”.⁸² A Zombort elérô bori munkaszolgálatosokat végül Szentkirályszabadjára vitték. Itt Marányi Ede és a bori keret várt rájuk. A cservenkai gyilkosságokra – mintegy 700-1000 zsidó munkaszolgálatos kivégzésére – utalva Marányi egy tanú szerint azzal fogadta ôket, hogy „...ha nem jól viselitek magatokat, rendezek még egy Cservenkát”.⁸³ Marányi szavai valóra váltak, hiszen a bori munkaszolgálatosok mintegy ezeröt száz fô csoportjából csak néhány száz fô élte túl a világháborút.

A HM Munkaügyi Fôcsoportfônökség ezredese, a már idézett Gátföldy Egon 1945 legvégén hosszú tanulmányt írt tevékenységéről. A munkaszolgálatosok „személyi és panaszügyeinek” vitelével megbízott Gátföldy itt beszámolt többek között a Magyarországra visszaindított bori munkaszolgálatosok sorsáról is. Egyik helyen azt írta, hogy

a boriak szentkirályszabadjai érkezése körüli időszakban a „HM megindította az eljárást a mu. [munkaszolgálatos] csoportparancsnok, Marányi alezredes ellen, ügyét azonban a Szálasi kormány félretette”.⁸⁴ Marányi Ede felelősségre vonásának mibenlétéről és a felelősségre vonásának elmaradásáról semmi többet nem tudunk.

A Maros utcai lakás

Marányi Ede és családjának állandó budapesti lakhelye a Maros utca 23. szám alatt volt. A Budapesti Népegészség 1946-ban nyomozást rendelt el Marányi Ede ellen. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága a „háborús és népellenes” bűncselekmények elkövetésével távollétében megvádolt Marányi Ede esetében azt állapította meg, hogy „Marányi (Matkovcsik) Ede jelenleg ismeretlen helyen tartózkodik családjával együtt. A környezettanulmányom során megállapítottam, hogy a gyanúsított a XII. Maros u. 23. számú házban lakott családjával, de 1944 év vége felé Németországba távozott családjával együtt. Gyanúsítottat már többen keresték múltbeli garázdálkodásai miatt – Oroszország, Bór [sic!] stb. helyeken elkövetett tetteiért...”.⁸⁵ Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága még szintén 1946-ban készített egy – Marányi népbírószági aktájában fellelhető – jelentést.⁸⁶ Ebben az áll, hogy a nyomozó „kiszállt” a Maros utca 23. számú házba, ahol felkereste „Hegen Miklósnét” [Hágen Mihálynét]. A házfelügyelő elmondta, hogy Marányiék elhagyott javait „Kormánybiztosságunk Szeder Ferenc szoc. dem. [szociáldemokrata] párti főtítkárnak kiutalta”.⁸⁷ Egy jóval későbbi, 1959-ben kelt jelentésben pedig azt mondta, hogy Marányi „a távozáskor csak a könnyen vihető ingóságokat vitte el, a bútort az elhagyott javak kormánybiztosa vette át”.⁸⁸

A nevezett ház ma is megvan, de ma Maros utca 23-25. számot viseli és Maros-udvar néven ismert (majdnem szemben áll a volt Bíró Dániel zsidó kórházzal). A házban több mint hatvan évig élt a ma kilencvenöt éves dr. Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin. Emlékezett arra, hogy odaköltözése idején, 1942 márciusában a Marányi-család már ott lakott.⁸⁹ Tudott Marányi bori időszakáról is.⁹⁰ A négyemeletes házban a félemelet 2. szám alatt volt a Marányi család lakása, de a házban más katonatisztek is laktak.⁹¹

A Maros utcai lakás nem bírt további jelentőséggel Marányi életében. A család távozása óta a lakásba nem tértek vissza és nem látták őket. Érdekességgé említhető csak, hogy a háborút sértetlenül átvészelő Marányi-lakás számos lakójának egyike Bodor Pál ismert író és publicista volt (1991–1995).⁹² (A temesvári Bodor család 1944

októberében szállást adott a második lépcsőben felszabadított bori munkaszolgálatosoknak.) A Maros utcai Marányi-lakás mai tulajdonosa a XVIII. században az Amerikai Egyesült Államokban alapított „Krisztus Egyháza Gyülekezet”.⁹³

Feltételezések és legendák

Marányi Ede 1944 őszi budapesti eltűnését követően hollétéről egészen 2007-ig, kutatási eredményeim első publikálásáig nem lehetett biztosat tudni.⁹⁴ Találgatások és feltételezések láttak napvilágot életéről és haláláról, legendák szövődtek alakja körül.

A Marányi Ede ellen indult nyomozás során 1947 áprilisában tanúvallomást tett többek között Rejtő Tamás volt bori munkaszolgálatos. Ő azt mondta, hogy „Tudomásom szerint Marányi alezredes Linden vagy Lienz nevű német községben tartózkodik. Érdeklődésem szerint a Szövetséges Hatóságok szívesen kiadják, amennyiben a Magyar Hatóságok egy kiadatási kérelemmel fordulnak hozzájuk.”⁹⁵ Nem tudhatunk meg erről többet, még a 2002-ben elhunyt Rejtő Tamás önéletrajzi regényéből sem.⁹⁶ A Rejtő Tamás által elmondottak némi pontosításra szorulnak ugyan, de alapvetően jól határozták meg Marányi Ede tartózkodási körzetét. Linden nevű településből több is van Németországban, de a Marányi élettörténetében jelentőséggel bíró francia megszállási zónában is található ilyen nevű település. Az Ausztria Tirol tartományában lévő Lienz pedig szintén francia zónában található, és közel esik hozzá Innsbruck, ahol Marányi Ede bizonyíthatóan megfordult.

Rejtő Tamásnak a nyomozás során tett tanúvallomása előtt is számos hír látott napvilágot Marányi Ede hollétéről. Jehuda Deutsch a bori munkaszolgálatról magyarul 2000-ben megjelent könyvében az írta, hogy a bori munkaszolgálatos túlélők „várták, hogy a nyugatra menekült Marányi alezredes is kézrekerül, voltak hírek, hogy Ausztriában megtalálták, de sikerült elmenekülnie, egyes vélemények szerint Dél-Amerikában bujkál. Hiába volt az erőfeszítés, megmenekült a büntetéstől.”⁹⁷ Deutsch ugyanakkor mindezt két, egyaránt Palásti László által írt korabeli újságcikk alapján közölte. A szintén bori munkaszolgálatos Palásti László újságíró 1945-ben és 1947-ben írt Marányiról. A bulvársajtóra jellemző fordulatokat nem nélkülöző első írása szerint „Az ausztriai Ardling [sic!] községben, az Ens [sic!] folyótól nyugatra, megtalálták Marányi Ede alezredest, a bori hóhért... [...] Értesülésünk szerint nemsokára kiadják Magyarországnak, hogy a népbíróság előtt feleljen gáztetteiért.”⁹⁸ Két évvel később a hasonló stílusban meg-

írt, Marányi bori időszakát összefoglaló újságcikkének végén annyit közölt, hogy Marányi Ede „...zavartalanul élt mostanáig Németország francia zónájában. Egy volt bori munkaszolgálatos felismerte őt. Jelentették táborparancsnokának, aki tovább jelentette Marányi ottlétét a katonai hatóságoknak, de mire érte mentek, Marányi már megszökött. Magával vitte azt a tizenegy kiló aranyat is, amely megmaradt a bori zsákmányból. [...] Minden intézkedés megtörtént Marányi elfogatására.”⁹⁹

A Linz közelében, Enns városánál a Dunába ömlő Enns folyótól nyugatra, Ausztriában nem találtam Ardling nevű községet. Minden bizonnyal azonban nem is Ausztriába, hanem Németországba, a Stuttgart közelében lévő Aidlingen faluba vezetnek a szálak. Az Enz folyótól keletre eső Aidlingen környéke – mint azt később látni fogjuk – Marányi élettörténetében szintén fontos szerepet játszott. Az időközben disszidált Rejtő Tamás bori munkaszolgálatos tanú Marányi népbíróági tárgyalásain már nem jelent meg. A tanúvallomásában megnevezett információk és a Palásti László által leírtak alapján azonban Marányi tartózkodási helye azonosítható. Annál is inkább így van ez, mivel Aidlingen és a Németország délnyugati részén lévő Lindau, valamint az ausztriai Lienz egyaránt a francia megszállási zónához tartozó terület volt.

Jehuda Deutsch mellett mások is Marányi Ede dél-amerikai bujkálásáról írtak. A forrás megjelölése nélkül erről írt tanulmányában Nagy György, volt bori munkaszolgálatos is.¹⁰⁰ A dél-amerikai tartózkodás mellett Marányi halálával kapcsolatban is elterjedtek különböző feltételezések. Az egyik legenda szerint Marányi Ede „1957-ben Párizsban – némi külső segédlettel – a Szajnába fulladt”,¹⁰¹ míg egy másik verzió szerint szovjet internálótáborban halt meg.¹⁰²

Marányi Ede népbíróági pere

Rejtő Tamás tanúvallomása alapján a Marányi Ede ügyében nyomozó hatóságnak és a népbíróáságnak voltak információi az alezredes hollétéről. Marányi Ede hiányos népbíróági aktájából¹⁰³ látható, hogy az alezredes magyarországi bűnügyi körözését elrendelték. Külföldi tartózkodásának kiderítésére vagy esetleg kiadatására vonatkozó információkat viszont nem tartalmaz a dosszié. A dokumentumok alapján annyit lehet megállapítani, hogy a nyomozás megindítása (1946 márciusa körül) után mintegy két évvel, 1948 májusában készült el a vádirat.¹⁰⁴ Az alaposnak és pontosnak nem nevezhető, alig két oldalas vádirat háborús bűntett elkövetésével vádolta meg Marányit.

Öt hónappal később került sor az első, a megnyitása után azonnal el is napolt tárgyalásra. (Marányi távollétében a kirendelt védő nem jelent meg, akárcsak a szabályszerűen idézett tanúk többsége.) A népbíróság a három hónappal később megtartott tárgyalást is elnapolta, mert a tanúk többsége ismét nem jelent meg. A további egy hónap múlva, 1949. február 23-án megtartott tárgyalást már nem kellett azonnal elnapolni. A vád megjelent tanúit meghallgatták. A népügyész azonban ezek után indítványozta további négy tanú kihallgatását és két korábbi tanú megidézését. Mindezek miatt a népbíróság a tárgyalást elnapolta azzal, hogy „a tárgyalásra határnapot hivatalból tűz” majd ki. Erre azonban sohasem került sor. Az aktában fellelhető vonatkozó dokumentum szerint több mint két hónappal később a népbíróság „az ügy összes iratát 23.607/1949.I.M. IV. számú rendeletre¹⁰⁵ figyelemmel további indítványtétel végett” megküldte a népügyésznek.¹⁰⁶ A népügyész utasítással felérő válaszában azt írta vissza, hogy „a vádlott kézrekerüléséig, illetve elévüléséig helyezze nyilvántartásba és erről hatóságomat a végzés kiadásával értesítse”. A népügyész indokolásként annyit írt, hogy „a kibocsátott nyomozólevél a mai napig nem vezetett eredményre, figyelemmel arra, hogy nevezettnek az ország területén feltalálható vagyona nincs”.¹⁰⁷ A népbíróság a népügyész által számára előírt végzést 1949. május 18-án meghozta.¹⁰⁸ A dosszié tanúsága szerint mindezek után 13 évig nem történt eljárásjogi cselekmény. Tudunk még egy, Marányi Ede felkutatására irányuló sikertelen nyomozásról (1959), de az ügyben nem keletkezett további dokumentum. Így az akkor hatályos jogszabályoknak megfelelően „az eljárást elévülés okából” megszüntették 1962 januárjában.¹⁰⁹

Az ÁBTL-ben őrzik Marányi Ede Vizsgálati dossziéját, amiben a körözésével kapcsolatos, összesen hét oldalas anyag található. A hetedik lap, az 1951-ben kelt Zárójelentés, amely szerint „Murányi Ede” „körözés alatt 1948. X. 20-ig” állt.¹¹⁰ Marányi körözését tehát már az első tárgyalás után tizenegy nappal és az utolsó tárgyalás előtt négy hónappal megszüntették.

A népbírósági per értékelése

Marányi Ede népbírósági perével kapcsolatban számos megállapítás tehető. Meglátásom szerint a per eleve „későn” indult. A bori munkaszolgálatosok második lépcsőben felszabadult és hazaért közel három-ezer fős csoportjának döntő többsége az ország felszabadulása után azonnal Magyarországra érkezett. Az első bori keretlegények népbírósági pereit már 1945-ben elkezdődtek. Ehhez képest a közismert

táborcsoport-főparancsnokkal kapcsolatos nyomozás csak a következő év márciusában kezdődött.

A személy és az ügy súlyához képest, valamint a vád oldalán „rendelkezésre álló” tanúk száma alapján – meglátásom szerint – kevés tanút hallgattak ki. Az első tanú kihallgatása után tizennégy hónappal került csak sor a vádemelésre. A vádirat semmilyen módon nem utal az akkor már a bori keretlegényekkel szemben lefolytatott, életfogytig tartó és halálos ítéletekkel végződő népbírósi perek anyagára vagy ítéleteire. A vádirat – ahogyan arra korábban már utaltam – mind terjedelmében, mind tartalmában és pontosságában kívánnivalót hagy maga után. A vádirat megírása után mintegy kilenc hónapot kellett várni az első, nem csak jogi értelemben, hanem ténylegesen is megtartott tárgyalásra. Az érthetetlenül lassan folyó perben a népbírósi már ekkor meghozhatta volna ítéletét. Az összegyűjtött bizonyítékok elégségesnek mondhatók az ítélet meghozatalához. Mindezek fényében a vádlott távollétében meghozott ítélet minden bizonnyal a kiszabható legsúlyosabb ítélet lett volna. Ezzel szemben a népbírósi semmilyen ítéletet nem hozott sem ekkor, sem pedig később. A tárgyalás elnapolása után, a feltehetően utolsó tárgyalási nap kitűzése helyett – látzólag minden előzmény nélkül – visszaküldték az ügy összes iratát a népügyészséghez. A népügyészség pedig ejtette a vádat, aminek a jogi relevanciája az, hogy ebben az esetben a bíróságnak meg kell szüntetnie az eljárást. A népügyészség felsorolt indokai nyilván teljesen irrelevánsak, hiszen már a nyomozás, majd pedig a tárgyalási szak megkezdése a vádlott távollétében történt. Az is egyértelmű volt, hogy Marányi Edének nem volt Magyarországon vagyona, vagy ha volt, azt az Elhagyott Javak Kormánybiztosa már Szeder Ferenc szociáldemokrata politikusnak adta, illetve kiutalta. A népbírósi azonban nem mérlegelhetette a népügyészség indokainak valódiságát, hanem a vád elejtése után nem maradt más választása, mint az eljárás megszüntetése. Marányi ellen a későbbiekben sem emeltek vádat, így a szokásos elévülési idő után a Marányi ellen lefolytatott eljárás elévült. Marányi életében lehetett volna az eljárást folytatni vagy újat indítani ellene, és jogerősen el lehetett volna ítélni háborús bűncselekmény elkövetésének büntette miatt. Marányit azonban életében soha sem ítélték el háborús bűncselekmény elkövetéséért, és az ezzel a váddal ellene folytatott eljárás elévült. Ennek pedig egyértelmű jogi következménye az lett, hogy Marányi Ede jogi értelemben nem számít háborús bűnösnek.

A második világháború után elfogadott nemzetközi szerződések alapján a háborús bűncselekmények nem évülnek el. Így nem évül el

a Marányi Ede által elkövetett háborús bűncselekmények kategóriájába tartozó „szándékos emberölés”, „a kínzás vagy embertelen bánásmód”, „a nagy fájdalom szándékos előidézésének vagy a testi épség, illetve egészség súlyos megsértésének” bűncselekménye sem.¹¹¹

A kérdés természetesen az, hogy a nyomozás és népbíróági ítélkezési folyamata miért húzódott el közel három évig? A népügyészség ténylegesen miért ejtette a vádat mintegy nyolc hónappal a Budapesti Népbíróság 1949. november 1-jei megszűnése előtt? Marányi Ede elítélés helyett miért részesült a teljes felmentéssel egyenértékű „kegyelemben”?

A kérdésekre kínálkozó válaszok egyike az, hogy az 1938-tól a magyar katonai kémelhárítással kapcsolatban álló Marányi Edét megtalálták nyugaton, és ő vállalta az új rendszer katonai elhárításával való együttműködést. Az általam feltételezett megállapodás nyilván csak úgy jöhetett létre, ha az együttműködésért cserébe Marányit nem ítélték el sem háborús bűncselekmény elkövetéséért, sem másért. Talán Marányi a francia, a nyugatnémet titkosszolgálattal való együttműködést is vállalta. Az általam megkérdezett, de a konkrét ügy ismeretének hiánya miatt nevük említésének mellőzését kérő történész és jogi szakértők elképzelhetőnek tartották feltételezéseimet. (Sőt azzal egészítették ki, hogy valószínűleg éppen a körözés megszüntetésekor találták meg Marányit.) Mindez azonban elégtelen bizonyíték arra, hogy Marányit 1949-től ismét a magyar és esetleg a nyugati katonai hírszerzés kötelékéhez tartozónak tartsuk. Éppen ezért a magyar katonai elhárításhoz, a volt keletnémet titkosszolgálat archívumához, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Hivatalához (ÁBTL) fordultam segítségért.

A katonai elhárítás (VKF 2.) utódszervezetét kétszer kerestem meg. A Magyar Köztársaság Katonai Felderítő Hivatal (KFH) főigazgatója, Madarász Károly vezérőrnagy tájékoztatása szerint a Hivatal adatairaiban Marányi Edére (Fehér Antalra) vonatkozó iratanyag nincs.¹¹² Második, informális megkeresésem nyomán még egyértelműbb választ kaptam, miszerint a KFH-nek nincsen irattára, csak a napi munkában használt iratokat birtokolja, így kutatni sincs miben.¹¹³ Ugyancsak informális úton annyit tudtam meg, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) nyilvántartásaiban sem lelhető fel Marányi Edére vonatkozó anyag.¹¹⁴ A keletnémet Állambiztonsági Hivatal, a Stasi¹¹⁵ Berlinben lévő archívumát három alkalommal kerestem meg. A személyes,¹¹⁶ az intézményi¹¹⁷ és az informális¹¹⁸ megkeresésre mindig azonos választ kaptam: a hatályos jogszabályok miatt minden olyan kutatói kérést elutasítanak, amely érintheti Németország titkosszolgálati érdekeit. (A Stasi-archívum válaszából tehát még az sem tudható, hogy

egyáltalán van-e Marányiról nyilvántartás.) Az ÁBTL-ben kutatható dossziék közül a nyugatnémet és a francia hírszerzéssel, valamint a velük együttműködő magyar emigráns katonai szervezettel, az 1946-tól szerveződő Magyar Harcosok Bajtársi Közösséggel (MHBK) összefüggő anyagok jöhetnek szóba. Ezek közül azonban egyetlenegyben sem akadtam Marányi Ede nyomára. Marányi Ede népbíróági perével és titkosszolgálati tevékenységével kapcsolatos feltételezéseim tehát jelenleg nem bizonyíthatók.

A fennmaradt hiányos dokumentáció szerint Marányi Ede ügyében legalább kétszer folyt nyomozás 1949 és 1971 között. A körözés 1948-as visszavonása után egy 1959-ben kelt jelentés „a háborús btt. [büntett] miatt körözött” Marányi Ede felkutatásának eredménytelenségéről számolt be.¹¹⁹ Az Állambiztonság pedig 1971-ben feldehirtette Marányi Ede vidéken élő testvérét.¹²⁰ Ennél több azonban nem tudható meg a dokumentumokból.

Marányi Magdolna és Katalin

Marányi Ede – ahogy említettem – 1933-ban kötött házasságot. Ekkor vette feleségül az akkor 28 éves, Adamik (Agteleki) Imre katonatiszt-től elvált László Magdolnát. (Ő az első házasságából magával hozta az ekkor körülbelül nyolc éves lányát.) A Marányi család, az időközben megszületett közös gyermekükkel együtt a Maros utca 23. számú házba költözött. Közös gyermekük, a jelenleg Ausztráliában élő Marányi Katalin szerint a Maros utcából a család nem együtt távozott nyugatra. Marányi Katalint és édesanyját 1944 novemberében „kitelepítették” a Szombathely közelében lévő Jákra. A következő év elején a front közeledtével Burgenlandba, és a vele határos másik osztrák tartományba, az angol megszállási zónába tartozó Stájerországba mentek. Lágerekben éltek, de Innsbruckban sosem voltak, és anya és lánya 1951-ben kivándorolt Ausztráliába. Marányi Edéről úgy tudták, hogy „eltűnt a háborúban”.

Marányi Katalin közlésével ellentétes az 1946-ban és 1959-ben egyaránt kihallgatott özv. Hágén Mihályné állítása. A Maros utca 23. számú ház házmestere mindkétszer a Marányi család közös, Marányi Edével együtt történő távozásáról nyilatkozott.¹²¹ Marányi Katalin közlése szerint édesapját 1944-ben, „kilenc éves korában látta utoljára”. Féltestvére az akkor körülbelül 19 éves Adamik (Agteleki) Ilona Magyarországon maradt, és vele is megszakadt a kapcsolatuk.

Marányi Ede felesége és lánya azonban valóban kivándorolt Ausztráliába. Rendelkezésemre áll az Ausztrál Nemzeti Archívum „Marányi

Magdalena” és „Maranyi Katalin” nevét tartalmazó, bárki által hozzáférhető bevándorlási dokumentációja.¹²² Ebből tudható, hogy Bécsből, 1951. november 23-án indultak el és 1952. február 9-én érkeztek meg Melbourne-be. A megérkezést követően rögzített nyilvántartó lap szerint Maranyi Magdalena és lánya ausztráliai kapcsolattartóként Melbourne egyik városrészében, Richmondban élő „Mr. Karoly Valler”-t nevezte meg.

Valler (Waller) Károly hadnaggyal kapcsolatos dosszié megtalálható az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.¹²³ Ebben a W/107-es ügynök azt jelenti 1948-ban, hogy Valler Károly kisbarnaki Farkas Ferenc megbízásából akar Magyarországon hírszerző hálózatot kiépíteni. Valler nevét nem véletlenül említik együtt az angol és francia hírszerzéssel kapcsolatban álló vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredesével. Szálasi kitelepítési kormánybiztosa, Farkas Ferenc lett a francia megszállási zónában a Magyarország elleni katonai szervezkedés egyik vezéralakja. Marányi Edével ellentétben, esetében nem okozott problémát, hogy a népbíróság távollétében háborús bűntett elkövetéséért életfogytig tartó büntetésre ítélje 1950 márciusában. Valler Károly tagja volt a Dósa Attila hadnagy által Magyarországon 1948–1949-ben megszervezett hírszerző hálózatnak.¹²⁴ Dósa disszidált és együttműködött a francia (SDECE)¹²⁵ és magyar katonai hírszerző szervként is működő MHBK-val, valamint az amerikai katonai elhárítással (CIC).¹²⁶ A szovjet megszállás alatt álló Magyarország ellen Bécsben létrehozta az ún. kémrezidentúrákat. Dósát Bécs szovjet zónájából elrögzítették, Magyarországon bíróság elé állították, elítélték és kivégezték.¹²⁷ Dósa népbírósági perének idején Valler Károly feleségével együtt elhagyta Magyarországot, és egy Nápolyból induló hajó fedélzetén 1949. július 28-án megérkezett Melbourne-be.¹²⁸

Marányi Magdalena és lánya tehát Valler Károlyék pártfogását élvezhették Ausztráliában. Nyilvánvaló, hogy általuk az ausztrál horthysta, hungarista katonai emigráció közegébe kerültek, minthogy ebben a közegben is éltek addig Ausztriában. A hungarista mozgalom földrészen átívelő kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Az ausztrál és az európai csoport között folyamatos és intenzív volt a kapcsolat.¹²⁹ A kapcsolattartásban fontos szerepet jutott az 1948-tól a világ különböző pontjain, különböző gyakorisággal megjelenő huszonkilenc hungarista sajtóterméknek.¹³⁰ Ezek között talán a legjelentősebb éppen az id. Tarjányi Tatár Imre által is szerkesztett *Út és Cél* folyóirat volt.

Marányi Katalin elmondása szerint nem tudtak eltűnt édesapjáról információkat, és kilenc éves korában látta őt utoljára. Véleményem szerint azonban elképzelhetetlen, hogy a Marányi család ausztrál és

európai „részei” ne tudtak volna egymásról. Úgy gondolom, hogy jól nyomon követhették egymás életét és pontos információkkal rendelkeztek egymásról Ausztriában és Ausztráliában egyaránt. Lehet, hogy személyes találkozásra nem került sor közöttük 1944 után, de a szabad világban kiépített információs csatornákon keresztül érintkezésben álltak.

Marányi Ede külföldön

Palásti László, a *Szabadság* és a *Képes Figyelő* lapok törvényszéki rovatának vezetője egyike volt a népbíróági tárgyalásokról rendszeresen tudósító újságíróknak. Tudomásunk szerint azonban nem írt több újságcikket Marányiról és népbíróági ügyéről. Palásti Új-Zélandon élő lányától tudható, hogy élete végén szeretett volna ismét könyvet írni a bori munkaszolgálatról. A könyv nem készült el, azonban Palásti Éva (Eva Brown) megküldte nekem édesapja nála lévő bori vonatkozású hagyatékát.¹³¹ Ebben Palásti a saját, Marányi bori tevékenységéről szóló újságcikkéhez kiegészítést fűzött: „1945–48-ig harcolt az igazságügyi kormányzat Marányi kiadatásáért. Sajnos nem került elő...”¹³² A gépelt kéziratban fennmaradt néhány oldalas bori tanulmányának végén pedig azt írta, hogy Marányi Ede „állítólag Dél-Amerikában él”.¹³³

A Palásti László, Nagy György és Jehuda Deutsch által leírt és széles körben elterjedt információ nem nélkülözött minden alapot. Nevezetesen azt, hogy Marányi 1945 és 1980 között járt volna, illetve hosszabb időn át élt volna Dél-Amerikában. A később említendő Marányi-rokonság egyik tagjától kapott információk szerint a szálak Argentínába vezethetnek.¹³⁴ Az *Argentínai Magyar Hírlap* főszerkesztője, Haynálné Kesserű Zsuzsanna kérésemre kutatott az argentin fővárosban és vidéken az akkor már biztosan Fehér Antal álnéven élő Marányi Ede múltja után.¹³⁵ Ismeretségi körében elvégzett kutatása nem vezetett eredményre, mint ahogy az argentinai magyar bevándorlás kérdéskörével foglalkozó dr. Kovács Nóra tudományos kutatóé sem.¹³⁶ Mindez azonban nem lehet perdöntő. Az argentin tartózkodás elleni érv azonban, hogy a Marányi Edére Németországban visszaemlékezők körében nem maradt fenn a dél-amerikai tartózkodás verziója. A már idézett és az egyébként megbízhatatlan Marányi-nekrológ sem tett említést minderről. Az amerikai földrész vonatkozásában azonban kizárhatjuk, hogy Marányi Ede–Fehér Antal bármikor is kért és kapott volna beutazási engedélyt az Amerikai Egyesült Államokba.¹³⁷ (A Nemzetközi Vöröskereszt¹³⁸ és Simon Wiesenthal Központ¹³⁹ sem tartotta őt nyilván.)

Nem tudjuk, hogy pontosan mikor vette fel Marányi Ede a Fehér Antal nevet. Németországi barátja, Jakab Gábor közlése szerint új nevét „a menekülttáborban Innsbruck mellett kapta, miután a magyar Katpol. [Katonapolitikai Osztály] őt nyilvánosan kereste. Nevét az ottani magyar lelkész segítségével és francia segítséggel egy elhalt magyar személy után kapta. Így Ő azonnal az összes legitimációs papírokat is örökölte.”¹⁴⁰ Sajnos nem tudni, hogy ki volt az elhalálozott, de ha katona volt, akkor feltehetőleg honvéd vagy tiszthelyettes lehetett, aki Komáromban 1900. március 15-én született. (A HM második világháborús veszteséglistáin huszonegy Fehér Antal nevű katona található, de a pontatlan adatok nem teszik lehetővé az azonosítást.¹⁴¹) Az „eredeti” Fehér Antal személyazonosítása tehát nem sikerült, de az álnév felvételi helyéről többet tudunk.

Az innsbrucki polgármesteri hivataltól megkaptam Antal Fehér lakcímbeljelölő lapjának másolatát.¹⁴² Ennek alapján – ha hézagosan is, de – nyomon követhető, hogy 1946. november 7. és 1956. január 5. között hol lakott Antal Fehér gépkocsivezető. Bejelentkezésének időpontjában a Nyugat-Ausztriában (Tirol) fekvő Innsbruck közvetlen közelében lévő *Lager Höttingerben* lakott. Mintegy egy hónap itt-tartózkodás után kijelentkezett, majd közel másfél év után, 1948 júliusában a szintén Innsbruck közelében lévő *Lager Reichenau* lesz a lakhelye.¹⁴³ Ez a tábor a második világháború alatt is létezett, mint német munkatábor, és olaszokat, katonai szolgálatmegtagadókat, politikai foglyokat, valamint zsidókat tartottak itt fogva. A tábor a háború után menekülttáboraként, majd pedig az alacsony keresetűek szállásaként működött egészen a 1970-es években történt lebontásáig.¹⁴⁴

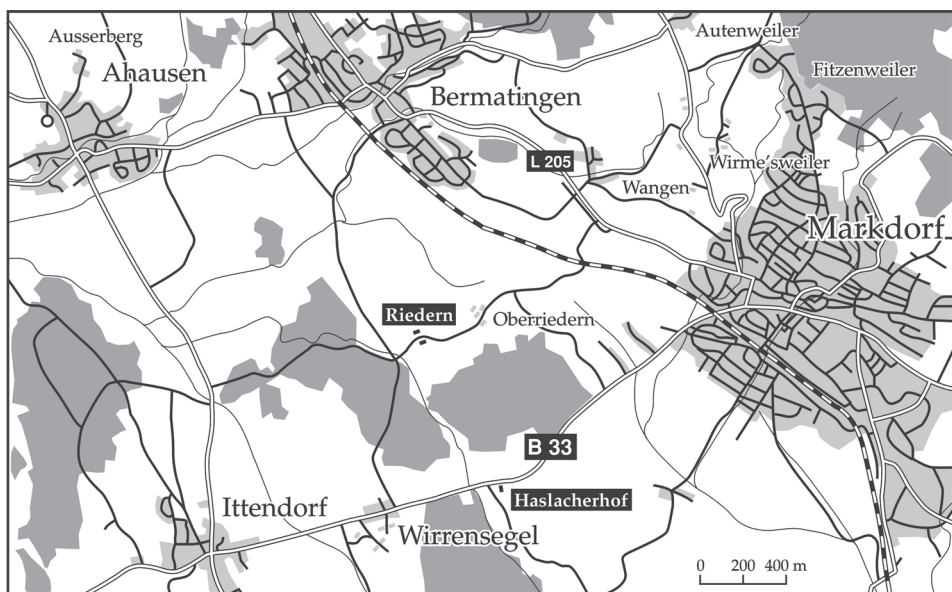
Fehér Antal másfél hónap ittlét után elhagyta a *Lager Reichenaut*. Ezt követően lakcímnnyilvántartó lapján további négy – rosszul olvasható – bejegyzés található. Annyi azonban megállapítható, hogy Innsbruck közigazgatási területén voltak a bejelentett lakhelyei egészen 1956. január 5-ig. Ekkor Nyugat-Németországba, egész pontosan a Stuttgarttól mintegy száz kilométerre nyugatra, a német–francia határ menti Rastattban lévő laktanyába ment.¹⁴⁵ Fehér Antal ettől kezdve egészen 1971. június 6-ig a Fekete-erdőben (*Schwarzwald*) és környékén lévő kisebb-nagyobb településeken lakott (Bad Wildbad, Bad Herrenalb, Reutlingen). A helyi polgármesteri hivataloktól, illetve városi archívumoktól kapott dokumentumokon kívül egy visszaemlékező is közölt adatokat Fehér Antalról.¹⁴⁶ Az adatközlő a forradalom után, 1956. december 1-jén Nyugat-Németországba disszidált Horváth Ernő víz- és gázszerelő. Amnesztiában részesült, és 1961. január 1-jén hazatért. Kihallgatásakor elmondta, hogy a herrenalbi menekülttáborban

találkozott Fehér Antallal, „akinek jelenlegi neve állítólag illegális, kb. 60-62 éves¹⁴⁷, 176-180 [cm] magas, hátrafésült ősz hajú, erős testalkatú, határozott magatartású, a felső jobb fogsor szemfoga aranyból van [...], aki HERRENALB [sic!] faluban egy francia gyalogos laktanyában gazdasági vezető és állandóan civilben jár”.¹⁴⁸ A katonai attaséként bemutatkozó Fehér nem csak élelmet és cigarettát vitt a magyar diszsidenseknek, hanem az *Út és Cél* című hungarista folyóiratot is. Horváth Ernőtől még az tudható meg, hogy „Fehér 1944 óta él nyugaton és idehaza nyilas párttag volt, majd kint Nyt.n. [nyugatnémet] országban a »Hungarista Légio« alapító tagja volt”.¹⁴⁹ (A VKF. 2. irányításával 1944 végén toborozta tagjait Magyarországon a Hungarista Légio. A zömében fiatalokból álló katonai egységek Németországban, magyar katonai parancsnokság alatt, nagy veszteségeket elszenvedve harcoltak a németek oldalán.)

A Horváth Ernő által is említett *Út és Cél* című lapban, a Hungarista Mozgalom hivatalos lapjában jelent meg Fehér Antal már idézett nekrológja. Ebben a heroizált nekrológban az áll, hogy „Az emigráció hontalanságában mint romeltakarító, vasúti pályát javító és építő munkás dolgozott. Majd az Ausztriát megszálló franciáknál volt gépkocsivezető, később egy gépkocsit javító üzemben kereste meg sovány és keserű kenyerét. 1952-ben Németországba ment, ahol a franciáknál volt raktáros 70 éves koráig.”¹⁵⁰ Összehasonlítva mindezt a dokumentumokban szereplő adatokkal, újabb összefüggésekre bukkanunk. Fehér Antal a „franciáktól” Bad Herrenalbban 1968-ban vagy Reutlingenben 1971-ben ment nyugdíjba. (A hamis születési adatai szerint ekkor 68 vagy 71 éves korú volt.) Nyugdíjazása után elhagyta a Fekete-erdő környékét, és mintegy százhusz kilométerre délre, a Boden-tóhoz (*Bodensee*) költözött. Életének hátralévő közel másfél évtizedét a nyugatnémet Markdorf város környékén lévő lakhelyeken töltötte. Reutlingerből először a Markdorftól 2,5 kilométerre lévő tanyára, Tarjányi Tatár Imre családjához költözött 1971. június 1-jén.

Id. Tarjányi Tatár Imre a Hungarista Mozgalom Európai Törzsének vezetője volt, korábban pedig Szálasi Ferenc Koronatanácsának tagja. Fia, ifj. Tarjányi Imre elmondása szerint szülei 1945-ben távoztak nyugatra, és egy ausztriai táborban ismerték meg Fehér Antalt, akinek tudták eredeti nevét és élettörténetét.¹⁵¹ Id. Tarjányi Tatár Imre közvetlen munkatársa volt Henney Árpád hungarista altábornagynak, aki korábban a „Nemzetvezető személye körüli Magyar Királyi tárca nélküli miniszter” volt. Az emigrációban Henney lett Szálasi Ferenc utódja. A Markdorf melletti tanya számos hungarista összejövetelnek adott otthont. Megfordult itt többek között a család

Erdő
  Beépített terület
  Mezőgazdasági terület
  Összekötő út
  Egyéb út

5. Marányi Ede / Fehér Antal tartózkodási helyei 1945 után

Megszállási zónák (1945–1949):

A 4 szektorra osztott Bécs
 Szovjet zóna
 Amerikai zóna
 Brit zóna
 Francia zóna

Az NSZK és NDK határa 1949 után
 Egyéb országhatár

jó barátja, Gömbös Ernő, Gömbös Gyula miniszterelnök fia, aki korábban Szálasi szárnysegédje volt. A Tarjányi házaspár pedig aktív szervezője volt a hungarista emigrációnak és szerkesztője a különböző helyeken és formában megjelenő *Út és Cél* folyóiratnak. Henney Árpád halálát követően, 1980-tól kezdve id. Tarjányi Tatár Imre 15 éven át, haláláig vezette a Hungarista Mozgalmat.

Fehér Antal közel kilenc hónapig lakott Tarjányiéknél, majd átköltözött a légvonalban alig másfél kilométerre lévő Riedernbe. Az autóbalesetben férjét elvesztő Maria Bäur házában lett albérlő.

A Markdorf melletti Riedern

Marányi Ede németországi megtalálása egy hozzátartozójának és feleségének köszönhető.¹⁵² Az 1945 után született és Marányi Edét személyesen soha nem ismerő családtag Fehér Antallal kétszer beszélt Németországban telefonon. A hozzátartozó kamasz volt még, amikor körülbelül 1962-től kezdve, az NSZK-ból évente egy-két képeslap érkezett magyarországi címükre, rajta szép bélyeggel. A feladó nélküli, nyílt képeslapok mindig a Boden-tavat ábrázolták, jókívánságok voltak rajta és az aláírás mindig „Edit” volt. A család azonban pontosan tudta, hogy a feladó Marányi Ede, aki időközben nevét Fehér Antallá változtatta. A képeslapok rég elvesztek, de a hozzátartozó memóriája megőrizte a bélyegeken szereplő körpecsétek feliratait. Ezek rekonstrukciójánál át vezetett az időben és térben egyaránt hosszú kutatóút Antal Fehér nyomainak markdorfi megtalálásáig, majd pedig ottani életrajzához a feltérképezéséig.¹⁵³

A Fehér Antal lakcímbeljelentőjén szereplő és a B 33-as számú út mellett lévő Haslachhof nevű tanyán találkoztam ifj. Tarjányi Imrével. A rossz állapotban lévő, főút menti emeletes épülethez és gazdasági melléképületeihez összesen tizenhét hektár tartozott. (A tanyát és környékét az erre vezető autópálya miatt látogatásom óta felszámolták.) Itt élt és gazdálkodott az 1995-ben elhunyt id. Tarjányi Tatár Imre és felesége, a 2005-ben meghalt Tarjányi Margit. Fiuk, ifj. Tarjányi Imre sohasem szimpatizált a hungarista eszmékkel. Fehér Antalt azonban jól ismerte, hiszen a közös gombászások és úszásoktatások gyerekkori élményei máig élnek emlékezetében. Fehér Antal innen költözött tovább 1972. március 9-én, az akkor összesen három házból álló Riedern nevű tanyára. A három település (Markdorf, Bermatingen, Ittendorf) által határolt terület majdnem közepén, erdők és szőlők között fekszik a közigazgatási szempontból Markdorffhoz tartozó tanya. A dimbes-dombos, festői környezetben lévő tanya ma is mindössze nyolc ház-

ból áll. Az erdő széli házban élte békés életét „Tóni bácsi”, a köztisztviselőként álló, nyugdíjas öregúr.¹⁵⁴ A környéken nagy számban letelepedett 45-ösök éppúgy befogadták őt, mint a szintén szép számban ideérkezett 56-osok. Az egyedül élő Fehér Antal azonban talán csak három családdal volt bizalmas viszonyban. Napi kapcsolatban állt a közeli Bermatingen faluban élő és 1956-ban Magyarországról diákként elmenekült Orosz Mihállyal és családjával. Itt barátként és nagyapaként szerették. Tarjányiékön kívül szintén jó kapcsolatokat ápolt az 1956-os forradalomban megsebesült és disszidált markdorfi Jakab Gáborral.

A riederni idős szomszéd házaspár, Bernat és Berta Bäcker, valamint a főbérlet Maria Bäur unokájának elmondása alapján rekonstruálható a mindig „úriember”, „jól öltözött”, „nagyon barátságos, de a társaságot nem kereső”, „okos” „Tóni bácsi” hétköznapi élete. „Jó időben a teraszon ült és olvasott”, de „sohasem sétált”, egy öreg Ford Taunussal legendásan rosszul közlekedett. Sokat levelezett és látogatókat nem fogadott. Háztartását saját maga vezette, saját magának főzött, cukormentes lekvárt főzött be, és nagyon fegyelmezetten odafigyelt cukorbetegségére. Nem lett nyugatnémet állampolgár és a nyugdíjat a franciáknál ledolgozott évek után kapta. Olcsó lakbért fizetett és segítette a Tarjányi fiú taníttatását. Telefonja nem volt, banki ügyeinek intézésében pedig Tarjányiék segítettek. Ha nem is gyakran, de legalább 1981-ig el-eljárt a közeli Friedrichshafenben megtartott magyar katolikus misékre. A szomszéd Bäckeréknek elmondta, hogy korábban katonatiszt volt, más neve volt és politikai nézetei miatt Magyarországra nem mehet vissza, mert halálos ítélet vár rá.¹⁵⁵ „A kis német nyugdíjából” szerényen élt, és Napóleon-aranyai közül csak akkor adott el, ha meg-szorult.¹⁵⁶

Fehér Antal halála

Fehér Antal több mint tizenkét év riederni tartózkodás után nyolcvannyolc évesen kórházba került. Innen 1984. szeptember 15-én a markdorfi Szent Ferenc öregotthon¹⁵⁷ új szárnyába költözött. Halála előtt 2-3 alkalommal felkereste őt a Magyarországot 1966-ban elhagyó és 1981-től ebben a körzetben szolgáló Gyurás István jezsuita pap. Elmondása szerint „Tóni bácsi” ekkor már „gyenge állapotban” volt. Ő látta el szentségekkel és részesítette utolsó kenetben (betegek szentségében).¹⁵⁸ Fehér Antal az öregotthonban halt meg végelgyengülésben 1985. október 20-án hajnali egy óra 20 perckor.¹⁵⁹ „Tóni bácsi” Fehér Antalként 85 évesen, Marányi Edeként 89 évesen halt meg.

Antal Fehér halotti bizonyítványa szerint katolikus vallású, nyugállományban lévő ezredes volt, házas ember, akinek a feleségét Magdolna Fehérnek hívták.

Fehér Antal 1982. január 22-én írta meg német nyelvű végrendeletét. A végrendelet, mint ahogyan Marányi Ede szerény hagyatéka is a Tarjányi családhoz került.¹⁶⁰ Fehér Antal végrendeletének kezdő sorai ezek: „Az igazi nevem Marányi Ede »szkv« [szolgálaton kívüli] ezredes. Születtem 1896. október 7-én Péterváradon [Szerém megye, ma Jugoszlávia]. Kérem temessenek el a felvett nevemen, de a sírkövmön az álljon, ami az én igazi nevem. [...] Így legyen! A temetési szertartást csak magyar pap végezze.”¹⁶¹ A végrendeletébe foglaltak szerint történt minden. Halála után öt nappal, „Antal Feher” néven temették el a Markdorf melletti és Riedern szomszédságában lévő Bermatingen falucska temetőjében. A temetési szertartást Gyurás István jezsuita pap végezte. A mintegy negyven fős gyászoló közönség előtt az atyán kívül id. Tarjányi Tatár Imre mondott beszédet. A korabeli fényképek szerint az egyszerű fakereszt alá tett koszorúk között az egyik legnagyobb a Hungarista Mozgalom főhelyre tett koszorúja volt.¹⁶² A barátok a helyi *Südkurier*ben köszönték meg mindazok segítségét, akik „a mi kedves Toni Bácsinkat” az utolsó időszakában támogatták.¹⁶³

„Antal Feher” fakeresztje helyén ma Marányi Ede – a valódi születési adatait is feltüntető – márványból készült sírköve áll. Az azóta szintén elhunyt Tarjányiné ugyanis Marányi Ede Ausztráliában élő rokonait kereső hirdetést adott fel. A hirdetés Marányi Ede feleségét már nem találta életben, mert ő férje halála után négy hónappal Melbourne-ben meghalt. A feladott hirdetésre Marányi Katalin reagált. Ő 1986 augusztusában felkereste édesapjának a bermatingeni temető ravatalozójának közelében lévő sírját. Marányi Ede kívánságának megfelelően intézkedett a megfelelő feliratú sírkő felállításáról.¹⁶⁴ A temetés után mintegy négy évvel Marányi Ede végakarátának megfelelő feliratú sírkő került a sírra. A sötét színű márványból készült sírkő bal felső sarka kereszt formájú, aljára pedig ez a felirat került: „Szeretve és nem feledve!”

Összegzés

A bori táborcsoportnak két alezredes parancsnoka volt. A már az első világháborús orosz fogságtól kezdve betegeskedő, 1927-től egy vesével élő és 1943-ban számos súlyos betegségben szenvedő, szolgálatra alkalmatlannak minősített Marányi Ede váltotta fel Balogh András szakszolgálatos alezredest Borban. Valószínűleg éppen szakszolgá-

latos besorolásuk és életkoruk miatt, német, valamint orosz nyelvtudásuknak, továbbá katonai elhárító múltjuknak köszönhatték a jugoszláv hadműveleti területre történő kinevezésüket. Balogh András 1943 végéig volt igen szigorú, Marányi Ede pedig 1944 elejétől volt kegyetlen parancsnoka háromezer, illetve hatezer magyar munkaszolgálatosnak. Marányi Ede parancsnoksága alatt radikális fordulat állt be a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmódban. Személyes parancsára megszorodtak a kikötések és a kínzások. Parancsnoksága alatt két főt kivégeztek, parancsára Csillag Albertet és 20-23 munkaszolgálatos társát hosszú ideig kínozták, majd kivégezték. Az első lépcsőben Magyarországra induló mintegy 3600 fő szenvedésében és jelentős részének elhalálozásában is felelősség terheli. Bori tevékenysége miatt katonai eljárás indult ellene, de azt Szálasi Ferenc hatalomra kerülése után leállították.

Marányi Ede 1944 végén Ausztriába távozott. A világháború befejezésekor a franciák által megszállt területen tartózkodott. Az 1945-ben szerzett hamis papírjaival, Fehér Antal álnéven élt Innsbruckban és később Nyugat-Németországban. Lakhelyei, ha nem is folyamatosan, de nyomon követhetők. Ausztriában és Nyugat-Németországban a francia megszállási zónában mozgott. A francia hadseregnek köszönheti megmenekülését és évtizedekig történő foglalkoztatását. A franciák autóvezetőként, raktárosként, kutyás biztonsági őrként, szikvízüzemi munkásként,¹⁶⁵ gazdasági vezetőként alkalmazták. A ledolgozott évek után a franciáktól kapta nyugdíját, amit Nyugat-Németországban folyósítottak részére. Az amerikai kontinens sem északi, sem pedig déli földrészen nem fordult meg. A francia zóna adta védettségnek, hamis identitásának, lakhelyváltogatásainak és a nyilvánosságot kerülő, visszahúzódó magatartásának köszönhetette, hogy nem derült fény kilétére. Feltételezhetően ebbe a magyar, francia, esetleg német katonai elhárítás adta védettség is belejátszott. Marányi 1930-tól kezdve egészen 1945-ig „belső bizalmas” állásokban, a katonai hírszerzés és kémelhárítás (VKF 2.) szolgálatában (is) állt. Az 1948 utáni hírszerző tevékenységéről nem rendelkezünk konkrét adatokkal.

A magyar hatóságok többször és viszonylag pontos információkat kaptak tartózkodási helyéről, tudtak magyarországi rokonairól. Nem ismerünk hazahozatalára vagy kiadatására vonatkozó dokumentumokat.

Marányi Ede ellen távollétében, 1946-ban indult Budapesten nyomozás. Népbíróági perében háborús bűncselekmények elkövetésével gyanúsították meg. Elítélésére azonban nem került sor, és az ellene indított eljárás 1962-ben elévült. Így ő sohasem került fel a háborús bűnösök listájára, miközben a háborús bűnök sohasem évülnek el.

A Szálasi által kinevezett hungarista ezredesként élete végéig hűséges maradt a hungarista eszmékhez. Az emigráns Hungarista Mozgalomnak és a MHBK-nak kezdetektől fogva tagja volt, esetleg szervezetek megalapításában is tevékenyen részt vett. Sohasem tartozott azonban ezen szervezetek első vonalához. Meghatározó barátság kötötte id. Tarjányi Tatár Imréhez, a hungarista mozgalom egyik központi alakjához. Fehér Antal Tarjányi közvetlen közelében és egymást kölcsönösen támogatva élte le élete utolsó tizennégy évét. A Tarjányi család lett végrendeletének birtokosa és hagyatékának gondozója.

Marányi Ede felesége és leánya hungarista kapcsolatok mentén 1952-ben Ausztráliába vándorolt ki. A Marányi család tagjai személyesen többet nem találkoztak, de a hungarista kapcsolati rendszeren keresztül – feltételezésem szerint – tartották a kapcsolatot.

Személyes véleményem szerint kizárt, hogy a német és magyar hatóságok ne tudtak volna kilétéről és tartózkodási helyeiről. Meggyőződésem, hogy a nyilvános lakcímbeljelentőkkel, nyugdíjfolyósítási számmal, bankszámlaszámmal rendelkező Fehér Antal személye ismert volt mind a Rákosi-, mind pedig a Kádár-rendszer illetékesei előtt. Meggyőződésem továbbá, hogy Marányi Edéről-Fehér Antalról mind a magyar, mind a nyugat- és keletnémet, továbbá a francia titkosszolgálat rendelkezik dokumentumokkal. Messze vezetne azonban annak a kérdésnek az elemzése, hogy a világháború befejezését követő hatvanhat évvel és Marányi Ede halála után huszonhat évvel ezek az akták miért nem kutathatók. Annak a kérdésnek a megválaszolására sem vállalkozom, hogy a háborús bűnök elkövetőivel hivatásszerűen foglalkozó, bécsi székhelyű Simon Wiesenthal Központ miért nem tud még csak Marányi Ede létezéséről sem, vagy hogy a keleti frontról, Borból és Szentkirályszabadjáról sokak által ismert Marányi Ede hogyan tarthatta meg anonimitását egészen 2007-ig?

Marányi Ede szakszolgálatos alezredes Bor elhagyását követően Fehér Antalként negyvenegy évet élt Nyugat-Európában. Köztisztviselőként álló öregúrként, Tóni bácsiként élte nyugdíjas életét a nyugat-németországi Markdorf környékén. Végelgyengülésben, nyolcvankilenc évesen halt meg 1985-ben Markdorfban. Végakaratának megfelelően Antal Feherként temették el a bermatingeni temetőben. A később felállított sírkövére az eredeti neve került fel.

- ¹ HM HIM HL I. 89. 1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések. Budapest, 1943. 07. 06. Nytsz.: 111.470. sz. eln. Kmof.-1943. (A vonatkozó levéltári iratokban és ennek nyomán a források egy részében gyakran hibásan nevezik meg a rendelet nyilvántartási számát: 11.470. sz.)
- ² HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. (A dosszié szétszedett és nagyon hiányos állapotban lelhető fel. Jelenleg összesen 99 oldalnyi anyagot tartalmaz, de az eltérő lapszámozások alapján feltételezhető, hogy terjedelme ennek mintegy duplája volt. A lapokon többféle számozás található, ezért az itt idézettek helyét saját lapszámozásom alapján közlöm.)
- ³ HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 27. Anyakönyvi lap. Nytsz.: nincs. Az áthelyezés dátuma: Budapest, 1939. 01. 16.
- ⁴ Háborús Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Sebesültek Érme, valamint a 12 heti folyamatos első vonalbeli szolgálattal kiérdemelhető Károly Csapatkereszt.
- ⁵ HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 66. Balogh András alez. kérelme a M. kir. Honvédelmi Miniszterhez. Szeged, 1942. 04. 07. Nytsz.: 66.593. eln. 8/e. (Csatolva a 21.578. sz. eln. 8/e. dossziéhez: Balogh András alez. felülvizsgálatát kéri.)
- ⁶ HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 72. Parancsnoki vélemény. Szeged, 1942. 05. 13. Nytsz.: nincs. (Csatolva a 21.578. sz. eln. 8/e. dossziéhez: Balogh András alez. felülvizsgálatát kéri.)
- ⁷ MZSL HJA XX-D. 371. számú Zászlóalj-parancsnoksági napiparancs. Bor, 1943. 12. 11. Nytsz.: nincs.
- ⁸ CSAPODY T. 2009e. 855.
- ⁹ HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 85. 7. számú Tiszti parancs. Bor, 1944. 07. 12.
- ¹⁰ NAGY GY. 1996. 116.
- ¹¹ „Balogh Sándor” alezredestől, a bori csoport főparancsnokáról tesz említést, miközben Balogh András alezredestől van szó.
- ¹² *Lásd* ÁBTL 3.1.9. V-129605. Muray Lipót és tsai. vizsgálati anyaga. Muray Lipót a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában nyugszik (23. sor, 02. sírhely). ÁBTL 2.1. X/29/1. A 298-as parcellában eltemetett személyek névsora. 181.

- ¹³ KA Qualifikationsliste Karl Matkovcsik, Karton 1953. (Az Osztrák Hadilevéltár mellett Működő Állandó Magyar Levéltár Kirendeltség fénymásolatban részemre megküldte Karl Matkovcsik Anyakönyvi lapját [8 oldal], illetve egy tájékoztató levelet. Bécs, 2006. 06. 19. Nytsz.: 487/2006/LBK.)
- ¹⁴ KA Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer Nr. 160. 7. September 1918. S. 7935.
- ¹⁵ HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám. Marányi Ede százados: Mellőzésem okainak felülvizsgálatát kérem. Losonc, 1939. 06. 14. 3. Nytsz.: nincs.
- ¹⁶ Marányi Ede barátja, a Markdorfban (Németországban) élő Jakab Gábor közlése. Telefoninterjú. 2007. 10. 03.
- ¹⁷ TARJÁNYI TATÁR I. 1986. 10. A cikk szerzőjének beazonosítása ifj. Tarjányi Imre személyes közlése alapján történt. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 27.
- ¹⁸ KA Militärmatriken, Kriegesfangenen-Kateien, Russland 3., Karton 160. Matkovcsik Ede első világháborús katonai szolgálata és hadifogsága. (Az Osztrák Hadilevéltár mellett működő Állandó Magyar Levéltár Kirendeltség Bécs, 2006. 10. 24. Nytsz.: 820/2006/LBK.)
- ¹⁹ Szlobodszkoj (Slobodskoj) Moszkvától körülbelül nyolcszáz kilométerre északkeletre, a Vjatka folyó partján fekvő város.
- ²⁰ HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám, 4. Marányi Ede százados: Mellőzésem okainak felülvizsgálatát kérem. Losonc, 1939. 06. 14. Nytsz.: nincs.
- ²¹ Uo.
- ²² Uo.
- ²³ HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám, 4–5. Marányi Ede százados: Mellőzésem okainak felülvizsgálatát kérem. Losonc, 1939. 06. 14. Nytsz.: nincs.
- ²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-14961/119. 12. Jegyzőkönyv Endrevári József kihallgatásáról. Győr, 1960. 05. 13. Nytsz.: nincs.
- ²⁵ ÁBTL 3.1.6. P-377. Kerületi Bíróságnak. Pozsony. Aláírás: Pozsonyi államügyészség. Dátum és nytsz. nélkül. Marányi százados nevének említése a 4. és 8. oldalon történik.
- ²⁶ ÁBTL 3.1.6. P-377. Pécsi Mária komáromi lakos panasza Rátky Béla rendőrkapitány ellen. Budapest, 1936. 03. 13. Nytsz.: 73/2-1936. biz. 13.
- ²⁷ ÁBTL 4.1. A-662/7. Szovjetuniótól átvett kompr. anyag. 14. sz. jegyzék. 117. pont alatt. 3.
- ²⁸ HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám. Marányi Ede szds. áthelyezési kérelme.

- ²⁹ HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359. alapszám 21563 iktatószám. Uo. 2. Marányi Ede A m. kir Honvédelmi Miniszter úrnak címzett levele. Losonc, 1940. 08. 10. Nytsz.: nincs.
- ³⁰ HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 38.
- ³¹ Uo.
- ³² HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 40.
- ³³ HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 41.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. Uo. 42.
- ³⁶ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. Harctéri tapasztalatairól jelent. Budapest, 1943. 02. 15. 1.
- ³⁷ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. Harctéri tapasztalatairól jelent. Budapest, 1943. 02. 15.
- ³⁸ NEMESKÜRTY I. 1982. 158.
- ³⁹ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 8.
- ⁴⁰ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 6.
- ⁴¹ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 4. Idézi például: SARKADY S.–SZABÓ P. 2001. 296.
- ⁴² HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 1.
- ⁴³ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 2.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ ÁBTL 4.1. A-662/18. Szovjetunióból átvett kompr. anyag. 31-32. sz. névjegyzék. 216. sz. alatt.
- ⁴⁶ ÁBTL 4.1. A-1251/1. 309. szám alatt.
- ⁴⁷ HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. Uo. 1. sz. melléklet. 9.
- ⁴⁸ HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szakasz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 15. Minősítési lap 1943. évre. Budapest, 1943. 08. 11. 1. o. 11. pont.
- ⁴⁹ HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szakasz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 15. Minősítési lap 1943. évre. Budapest, 1943. 08. 11. 1. o. 13. pont alatt.
- ⁵⁰ BFL VII.5.e 6791/1950. 10. Vádirat. Budapest, 1948. 05. 18. Nytsz.: 1946.Nü.4785/8.
- ⁵¹ BFL VII.5.e 6791/1950. 36. Fesztinger Imre tanúvallomása. Budapest, 1946. 06. 25.

- ⁵² HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 19. Vélemény az előzetes orvosi megvizsgálásról. Budapest, 1943. 08. 13. Nytsz.: nincs.
- ⁵³ HM HIM HL I. 35. 1473/1896 Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 42.
- ⁵⁴ HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 15. Minősítési lap 1943. évre. Budapest, 1943. 08. 11. 2. oldal 18. pont alatt.
- ⁵⁵ HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. Kérelem. Budapest, 1943. 08. 13. 4.
- ⁵⁶ HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 19. Vélemény az előzetes orvosi megvizsgálásról. Budapest, 1943. 08. 13. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁷ HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 18. Felülvizsgálati táblázat. Budapest, 1943. 08. 12.
- ⁵⁸ Utóbbi esetben nyilván közrejátszott az is, hogy könnyű a minden-kori, pláne ismeretlen helyen tartózkodó, védekezni nem képes első számú parancsnokra áthárítani a felelősséget.
- ⁵⁹ BFL VII.5.e 6791/1950. 12. Jelentés. Budapest, 1946. 06. 26. Nytsz.: 9313/1946. Nem tudjuk, hogy 1946-ban pontosan mikor indult a nyomozás.
- ⁶⁰ Négy bori munkaszolgálatos nem tett önállóan tanúvallomást, hanem egyetértőleg aláírta bajtársa vallomását.
- ⁶¹ BFL VII.5.e 6791/1950. 42. Lovas István tanúvallomása. Budapest, 1946. 09. 02. Nytsz.: nincs.
- ⁶² BFL VII.5.e 6791/1950. 33–34. Blau László, Darvas Ferenc, Laufer György és Miklósi István által aláírt tanúvallomás. Budapest, 1946. 06. 25. Nytsz.: nincs.
- ⁶³ BFL VII.5.e 6791/1950. 34. Blau László, Darvas Ferenc, Laufer György és Miklósi István által aláírt tanúvallomás.
- ⁶⁴ BFL VII.5.e 6791/1950. 40. Dr. Kádár István tanúvallomása. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.
- ⁶⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B.
- ⁶⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 19. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903./1947.
- ⁶⁷ Pető Gábor Pál postai levele. Budapest, 2008. 01. 12.
- ⁶⁸ Csillag Albert ellenőrzött tábori levelezőlapja Benisch Veronikának. Bor, 1943. 12. 05. (A dátum a magyar tábori ellenőrzés dátuma alapján, a pontos dátum olvashatatlan). Tábori postaszám: Kmsz. B. 129.

- Forrás: Benisch Veronika (szkennelve kézhez kaptam: Budapest, 2008. 07. 12.).
- ⁶⁹ Horváth József tizedes a nap 24 órája alatt teljesítendő, összesen (napi) nyolc óra kikötésre kapott Marányi Edétől parancsot, úgy, hogy „közben-közben pihenőt tartson”. ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 55. Horváth József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.
- ⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903./1947.
- ⁷¹ Benisch Veronika személyes közlése. Budapest, 2008. 05. 27.
- ⁷² A két ellenőrzött tábori levelezőlapot, a 34. számmal ellátott, kockás füzetlapra írt levelet és a hat színes kisképből álló grafikát (címe: Egy nap [Borban]) láttam (Budapest, 2008. 05. 27.).
- ⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903./1947.
- ⁷⁴ Papp Bálint és Papp Lajos személyes közlése. Budapest, 2009. 02. 09.
- ⁷⁵ Papp Bálint személyes közlése. Budapest, 2009. 02. 09.
- ⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 56. Horváth József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.
- ⁷⁷ Uo.
- ⁷⁸ Csillag Albertről *lásd* részletesebben: CSAPODY T. 2008a. 6.
- ⁷⁹ Az épület a bori Vase Drecuna és a Rudarska utca találkozásánál található.
- ⁸⁰ A területet bejártam: 2007. 08. 22. *Lásd* erről részletesebben: CSAPODY T. 2008a. 6.
- ⁸¹ HÁROM HIÁNYZÓ OLDAL 2007. A 39. Magyar Filmszemlén Schiffer Pál Emlékdíjjal tüntették ki (2008).
- ⁸² BFL VII.5.e 6791/1950. 40. Dr. Kádár István tanúvallomása. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.
- ⁸³ BFL VII.5.e 6791/1950. 34. Blau László vallomása a Blau László, Darvas Ferenc, Laufer György és Miklósi István által aláírt tanúvallomáson belül. Budapest, 1946. 06. 25. Nytsz.: nincs.
- ⁸⁴ CSAPODY T. 2009e. 861.
- ⁸⁵ BFL VII.5.e 6791/1950. 12. Jelentés. Budapest, 1946. 06. 26. Nytsz.: 9313/1946.
- ⁸⁶ BFL VII.5.e 6791/1950. 23. Jelentés. Budapest, 1946. 01. 24. Nytsz.: 25177/1945. XIII. ü. o.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ BFL VII.5.e 6791/1950. 20. Jelentés. Budapest, 1959. 10. 14. Nytsz.: nincs.

- ⁸⁹ A nagypolgári Marányi-lakás 108 négyzetméteres, három szobahallós, cselédszobás, összkomfortos lakás volt.
- ⁹⁰ Dr. Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin személyes közlése. Budapest, 2007. 07. 03.
- ⁹¹ Dr. Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin nem tudta felidézni, hogy mikortól és honnan tudta, de ismerte Marányi Ede gúnynevét is („a bori hóhér”). Őt nem kereste meg semmilyen hatóság Marányi Ede ügyében.
- ⁹² Bodor Pál telefoninterjú. Budapest, 2007. 07. 04.
- ⁹³ Krisztus Egyháza Gyülekezet (Church and Christ) a mai félelemlet 2. szám alatt található. <http://www.kregyhaza.hu/classes.php> – utolsó letöltés 2011. 07. 19.
- ⁹⁴ CSAPODY T. 2008b. 6–7.
- ⁹⁵ BFL VII.5.e 6791/1950. 44. Rejtő Tamás tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 04. 22. Nytsz.: nincs.
- ⁹⁶ REJTO, T. 1958. 326.; REJTO, T. 1999. 265. A könyv címét magyarra talán úgy lehetne lefordítani, hogy „Botcsinálta kalandor”.
- ⁹⁷ DEUTSCH, J. 2000. 98.
- ⁹⁸ PALÁSTI L. 1945a. 3.
- ⁹⁹ PALÁSTI L. 1947. 12.
- ¹⁰⁰ NAGY GY. 1996. 117.
- ¹⁰¹ SÓLYOM G. 2004. 39.
- ¹⁰² Magát megnevezni nem kívánó hozzátartozó személyes közlése. 2007. 05. 27.
- ¹⁰³ Marányi Ede tartalomjegyzék nélküli, oldalszámmal ellátott, hiányos népbíróági aktája (BFL VII.5.e 6791/1950.) összesen 106 oldalból áll.
- ¹⁰⁴ BFL VII.5.e 6791/1950. 10–11. Vádirat. Budapest, 1948. 05. 18. Nytsz.: 1946/Nü.4785/8.
- ¹⁰⁵ Az 23.607/1949. I. M. [Igazságügyi Minisztérium] IV. sz. rendeletet nem találtam meg.
- ¹⁰⁶ BFL VII.5.e 6791/1950. 75. Átirat. Budapest, 1949. 04. 01. Nytsz.: Nb.I. 2691/1948-14.
- ¹⁰⁷ BFL VII.5.e 6791/1950. 59. Indítvány. Budapest, 1949. 05. 11. Nytsz.: Nb.I.2691/1948-11.
- ¹⁰⁸ BFL VII.5.e 6791/1950. 60. Végzés. Budapest, 1949. 05. 18. Nytsz.: 1946/Nü.4785/14.
- ¹⁰⁹ BFL VII.5.e 6791/1950. 76. Indítvány. Budapest, 1962. 01. 20. Nytsz.: nincs.
- ¹¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-30237. 7. Zárójelentés. Szeged, 1951. 07. 27. Nytsz.: nincs.
- ¹¹¹ RATNER, S. R. 2002. 154.

- ¹¹² Madarász Károly mk. vezérőrnagy, mb. főigazgató levele Csapody Tamásnak. Budapest, 2007. 04. 19. Nytsz.: 2638/776 op.
- ¹¹³ Magát megnevezni nem akaró közvetítő személy személyes közlése. Budapest, 2010. 03. 29. A kapott válasz nyilván elégtelen, hiszen sok évtizedig tárolják mindazokat az anyagokat, amelyek napi jelentőséggel nem bírnak, de a vonatkozó titkosítási szabályok még hatályosak. Magam is számos olyan aktával találkoztam kutatásaim során, amelyek a háború utáni években keletkeztek, de a titkosszolgálatok csak 1995 és 2010 között adták át azokat az ÁBTL-nek.
- ¹¹⁴ Magát megnevezni nem akaró közvetítő személy személyes közlése. Budapest, 2008. 06. 06.
- ¹¹⁵ Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Berlin.
- ¹¹⁶ A BStU válasza Csapody Tamásnak. Berlin, 2007. 11. 22. Nytsz.: 29708/07Z.
- ¹¹⁷ A BStU válasza Prof. Szita Szabolcsnak (HDKE). Berlin, 2008. 06. 18. Nytsz.: AU II.7.-015151/08Z.
- ¹¹⁸ Magát megnevezni nem akaró, Berlinben élő kutató elektronikus levele. Berlin, Budapest, 2008. 09. 16.
- ¹¹⁹ BFL VII.5.e 6791/1950. 20. BM ORFK Bűnügyi Nyilvántartó Osztály Körözési alosztálya által írt jelentés. Budapest, 1959. 10. 14. Nytsz.: nincs.
- ¹²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 32. Összefoglaló jelentés. 2. sz. melléklet. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.
- ¹²¹ BFL VII.5.e 6791/1950. 23. Jelentés. Budapest, 1946. 01. 24. Nytsz.: 25177/1945.; illetve uo. 20. Jelentés. Budapest, 1959. 10. 14. Nytsz.: nincs.
- ¹²² NAA Maranyi Magdalena. Series: B78. 1957/Maranyi M. Barcode: 4280106. (Összesen 9 oldal.) Maranyi Katalin. Series: B78. Barcode: 4155444. 1954/Maranyi K. (Összesen 8 oldal.)
- ¹²³ ÁBTL 4.1. A-2126/68.
- ¹²⁴ ÁBTL 4.1. A-2127/3.
- ¹²⁵ SDECE: Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage.
- ¹²⁶ CIC: Counter Intelligence Corps.
- ¹²⁷ ÁBTL 4.1. A-2127/3.
- ¹²⁸ Valler Károly és Valler Lenke. Immigrant Ships Transcribers Guild. SS Skaugum. 1523. sz. és 1524. sz. alatt.
<http://www.immigrantships.net/v6/1900v6/skaugum19490728.html> – utolsó letöltés 2011. 08. 26.

- ¹²⁹ TÓTH T. 2008.
- ¹³⁰ TÓTH T. 2008. 273–274.
- ¹³¹ Palásti László bori munkaszolgálatos, újságíró és író hagyatékából. Leányától, Eva Browntól (kézhez véve: Budapest, 2009. 09. 17.).
- ¹³² PALÁSTI L. 1947. 12. Az eredeti újságcikk legvégén Palásti László piros tollal írta oda az idézett mondatokat.
- ¹³³ PALÁSTI L. é. n. 4.
- ¹³⁴ Nevét és adatait személyiségvédelmi okokból nem közlöm. Személyes közlés. Budapest, 2006. 05. 18.
- ¹³⁵ Haynálné Kesserű Zsuzsanna elektronikus levele. Buenos Aires, 2008. 04. 24.
- ¹³⁶ Kovács Nóra megkeresésemre adott elektronikus levele. Budapest, 2008. 04. 01.
- ¹³⁷ Magát megnevezni nem akaró, az Amerikai Egyesült Államokban élő külügyi tisztviselő elektronikus levele. Washington DC, 2007. 01. 03.
- ¹³⁸ ICRC International Committee of the Red Cross. ICRC Archives. Caroline Kocherhans elektronikus levele. Genf, 2008. 04. 23. Nytsz.: DC_ARCH/GVA08E757.
- ¹³⁹ Marányi Ede–Fehér Antal ügyét sosem vizsgálták és semmilyen információ nem áll rendelkezésre róla. Simon Wiesenthal Center-Israel Office. Dr. Efraim Zuroff elektronikus levele. Jeruzsálem, 2009. 02. 18. Nytsz.: nincs.
- ¹⁴⁰ Jakab Gábor elektronikus levele. Markdorf, 2007. 11. 30.
- ¹⁴¹ HM HIM HL Rácz Balázs főlevéltáros, részlegvezető személyes közlése. Budapest, 2007. 02. 12.
- ¹⁴² Mag. Legniti Bürgermesiterin (Legniti polgármester asszony–Stadt Innsbruck) levele és Antal Fehér fénymásolatban megküldött lakcímbeljelentő lapja. Innsbruck, 2008. 06. 05. Nytsz.: MEW-15/2008.
- ¹⁴³ Hötting és Reichenau ma egyaránt Innsbruck része.
- ¹⁴⁴ SCHREIBER, H. é. n.
- ¹⁴⁵ Bürgerservice Überlingen-Punkt válasza megkeresésemre (A Bodentó partján lévő német Überlingen város ügyfélszolgálati irodája). Überlingen, 2008. 04. 24. Nytsz.: nincs.
- ¹⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16973.
- ¹⁴⁷ Fehér Antal 1957-ben hatvanegy éves volt.
- ¹⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16973. 254. Jegyzőkönyv. Budapest, 1961. 01. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16973. 255–256. Jegyzőkönyv. Budapest, 1961. 01. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹⁵⁰ TARIÁNYI TATÁR I. 1986.

- ¹⁵¹ Ifj. Tarjányi Imre személyes közlése. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 28.
- ¹⁵² Nevüket és adataikat személyiségvédelmi okokból nem közlöm.
- ¹⁵³ Markdorfot és környékét bejártam: 2007. 03. 26–29.
- ¹⁵⁴ Riedern (Markdorf). Haus-Nr. 4.
- ¹⁵⁵ Bernat Bäcker és felesége, Berta Bäcker, valamint fiuk, Hubert Becker személyes közlése. Riedern (Markdorf), 2007. 05. 27.
- ¹⁵⁶ Jakab Gábor. Telefoninterjú. Markdorf, 2007. 11. 22.
- ¹⁵⁷ Altersheim (Seniorcentrum) St. Franziskus. Markdorf, Spitalstrasse 3.
- ¹⁵⁸ P. Gyurás István telefoninterjú. Stuttgart, 2008. 03. 31.
- ¹⁵⁹ Antal Fehér ny. ezredes halotti bizonyítványa. Markdorf, 1985. 10. 21. Nytsz.: Nr. 87.C.
- ¹⁶⁰ Ifj. Tarjányi Imre közlése szerint a hagyaték elsősorban levelekből (10–100 db), könyvekből és folyóiratokból áll. A szülei jelentős dokumentációs hagyatékával együtt mindez – rendezetlen állapotban – 2007 tavaszán még megvolt. (A hagyatékot nem láttam.) Személyes közlés. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 28. Sikertelen lépéseket tettem a teljes id. Tarjányi- és benne a Marányi-hagyaték hivatalos hazahozatala érdekében.
- ¹⁶¹ Fehér Antal–Marányi Ede végrendelete. Markdorf, 1982. 01. 22. A végrendelet ifj. Tarjányi Imre birtokában van. A végrendeletet nem láttam, az idézett részt Orosz Mihály leírásából ismerem. (Kézhez véve: faxon, Bermatingen, 2008. 04. 17.)
- ¹⁶² A korabeli színes fényképeket Orosz Mihály bocsátotta a rendelkezésemre. Postai levél. Bermatingen, 2007. 09. 19.
- ¹⁶³ SZERZŐ NÉLKÜL 1985.
- ¹⁶⁴ Orosz Mihály faxüzenete. Bermatingen, 2008. 04. 17. 4.
- ¹⁶⁵ Ifj. Tarjányi Imre személyes közlése. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 27.

IV.

A bori menet a Dunántúlon

1. A bori gyalogmenet Újvidéken

Radnóti Miklós utolsó híradása

Radnóti Miklós halálának huszadik évfordulóján Ortutay Gyula közétette a költőnek hozzá írt leveleit. A *Tiszatáj* folyóiratban *Az utolsó levelek közül* címmel¹ szó szerinti közölt összesen nyolc Radnóti-levelet, levelezőlapot és cédulát. Az Ortutaynak és feleségének címzett utolsó levelezőlapon ez olvasható: „Drága Gyulám és Zsuzsám, a legnagyobb aggodalomban vagyok Fif [Fifi] és a család miatt, mióta eljöttem hazulról, egy sort sem kaptam. Legalább ők tudják, hogy testileg rendben vagyok. Drága testvéreim, ha lehet, Nektek írok és gyorsan feleljetek majd. Anyuskának is írtam, hiába. Csókolok mindenkit Miklós”. Ortutay ugyanitt közölte a levelezőlap fénymásolatát: annak címzett oldalát, kicsinyített és olvashatatlan formában. A fotóról annyi állapítható meg, hogy Radnóti nem ellenőrzött tábori levelezőlapot, hanem illegálisan, postán feladott, magyar szabvány szerinti levelezőlapot küldött. (A feladó rovatot viszont teljesen üresen hagyta.) Ortutay a levelezőlap szó szerint közölt szövege alatt azt tartotta még fontosnak leírni, hogy ez a költő „Utolsó üzenete: levelezőlap Újvidékről, a dátum elmosódott, csak a nap: 15-e világos. Nem valószínű, hogy a táborban utaztában írta volna, 1944 májusában, mert akkor nem töpreng, hogy miért nem kapott addig családjától egy sort sem. Valószínűleg az »erőltetett menet« idején írta Borból »hazafelé«-gyalogolva Abda irányába.”²

Ortutay három tényről állít a levelezőlapról: ez a költő utolsó üzenete, amely Újvidékről érkezett valamilyen hónap 15-én. A három adatnak azonban sem a Borba menő, sem pedig a Borból jövő út nem felel meg. A költő ugyanis Bor felé május 29-e körül utazott át vonattal Újvidéken, és Borból visszafelé október elején érkezett gyalog Újvidékre. Ismert, hogy mindkét irány esetében a boriak illegális üzenetet juttattak ki, így ez Radnóti esetében is előfordulhatott. Egyik forrás azt is közölte, hogy „Újvidéken a lakosság a [bori] szállítmány érkezéséről tudomást szerzett, tömegesen jött ki, hogy ismerősök, rokonok után érdeklődjenek és hogy élelemmel lássák el az éhezőket.”³ Alkalom tehát kínálkozott az illegális lapok ismeretlenek általi továbbítására. Borból jövet azonban – a keretlegényeket is beleértve – senki nem tudta, hogy milyen útvonalon, hova fognak megérkez-

ni. (Bor felé menet a munkaszolgálatosok nem tudták a bori címüket, tábori postaszámukat). Így, egy valóban Újvidéken feladott, feladói cím nélküli levelezőlap esetében Radnótinak az a kérése, miszerint sora-ira „...gyorsan feleljetek majd...”, mindkét útírány vonatkozásában teljesen értelmezhetetlen. Radnóti kizárólag úgy írhatta a feladói címzés nélküli levelezőlapját, hogy tudta: címzettje előtt postacíme eleve ismert.

A délvidéki híradásról Tolnai Gábor irodalomtörténésznek is volt tudomása. Az abdai tömegsír feltárásának hírére *Levél Radnóti Miklóshoz* című újságcikkében azt írta, hogy „A Délvidékről még levelet küldtél feleségednek: 1944-ben, Pest felé jövet. De utad nem Pest felé vezetett. Más »cél« felé. És ezután: köd előtted, köd utánad. A köd nyomában rémítő hírek szegélyezték a boriak útját. – Cservenka, Baja, Halas. – [sic!] A szemtanúk vérfürdőről beszélnek. Azt mondják, te túljutottál a három város véres határvölgységén.”⁴

Az eddig megfejtethetetlen utolsó híradás „kulcsai” más forrásokban keresendők. Radnóti Miklósné született Gyarmati Fanni számos alkalommal rögzítette naplójában a férjéről érkező híreket. Így a költőtől érkező utolsó híradásról is beszámolt naplójában. Erről először az 1944. december 12-én, visszamenőlegesen írt bejegyzéséből tudhatunk meg részleteket. Ortutayra utalva itt azt írta, hogy „Mélyen belém hasított, amit Miklós felőli hírekből közölt, hogy ott, Újvidéken, ahonnan utoljára adott hírt, sokan elszöktek a századokból, nagyrészüket elfogták és kivégezték. A századokat Újvidék és Baja közt többször megtizedelték őket [sic!], akik megmaradtak, azokat gyalog vitték Németországba.”⁵ Későbbi keltezésű, két naplóbejegyzéséből azt is megtudhatjuk, hogy „az utolsó híradás” Ortutayhoz érkezett egy október 4-i keltezésű újvidéki levelezőlapon.⁶ Nem tudjuk azonban, hogy Ortutay mikor kapta kézhez a levelezőlapot. Gyarmati és Ortutay október 10-én találkoztak ugyan, de ekkor – Gyarmati naplója szerint – Ortutay nem mondott semmit férjéről.⁷ A Gyarmati-napló bejegyzései alapján biztos, hogy ő az „utolsó híradásról” csak 1944. október 17. és december 12. között szerzett tudomást. A december 12-i, visszamenőlegesen írt hosszú naplóbejegyzésben leírt események dátumait összerakva azonban még pontosabban meg tudjuk határozni az információ közlésének időintervallumát: Ortutay közlésére mindenképpen október 22. és december 4. között került sor.⁸ Ortutay egyúttal itt arról is beszámolt Gyarmatinak, hogy az életben maradt boriakat Németországba vitték. Ez viszont azt jelenti, hogy az ilyen irányú, múlt időt használó közlésre november közepe előtt nem kerülhetett sor.

Nem tudunk arról, hogy a levelezőlapot Gyarmati Fanni látta és elolvasta volna. A levelezőlap nincs meg Gyarmati hagyatékában sem.⁹ A Gyarmati Fanni naplóját jól ismerő Ferencz Gyôzô irodalomtörténész a lappal kapcsolatos bizonytalanságok miatt nem írt erről Radnóti-monográfiájában.¹⁰ (A levelezőlap Ortutay Gyula hagyatékában sem lelhető fel.¹¹)

Radnóti Miklós újvidéki levelezőlapjáról más forrásból is tudunk. Megtaláltam ugyanis Ortutay Gyula hagyatékában a költő barátjának, Erdős Péternek a levelét.¹² A későbbi ismert popmenedzser 1945 novemberében azt írta levelében Ortutaynak, hogy „Az újvidéki Selyemgyárból írt is Önnek egy levelezőlapot, ami azonban – úgy hiszem – már nem érkezett meg az orosz előnyomulás folytán.”

Az újvidéki elhelyezés

Az újvidéki érkezés és távozás pontos időpontja egyértelműen megállapítható. Sikerült felkutatnom két bori túlélőnek a bori munkaszolgálatuk alatt vezetett és fennmaradt naplóját (noteszt). A Battyán György volt bori munkaszolgálatos eredeti naplójába¹³ írt dátum teljesen megegyezik a Spira György történész által vezetett noteszban rögzítettel.¹⁴ Mindketten október másodikát nevezeték meg az újvidéki érkezés és október negyedikét a távozás napjaként.

Az Újvidékre hajtott bori menetet két helyen szállásolták el. Egyik részük a régi városban lévő Selyemfonodában, míg másik részük a Duna-parton lévő, félig lebombázott tiszti kaszinóban kapott helyet. Spira György leírása szerint a gyár több épületből állt 1944-ben. Egyetlen, akkor üresen álló hatemeletes épületében helyezték el az ide került bori munkaszolgálatosokat. „Minden emeleten egyetlen nagy terem volt és az épület egyik végében egy lépcsőház, amelyből vasajtó vezetett az ottani terembe. Az én menetszázadom a legfelső, a VI. emeletre került és ott mindenki leteríthette a pokrócát a padlóra. Azon alhatott, ha tudott. A többi épületben a visszavonuló német csapatokat szállásolták el és azok is adták az udvarra vezető kapuban az őrséget. Közülünk akadtak, akik vásároltak helybeli lakosoktól. Lehetett venni finom fehér kenyér cipókat a kerítésen keresztül. Egy arany zsebóráért adtak egy egész cipó kenyeret. És volt, aki vett ilyet, akinek még volt aranyórája.”¹⁵ Az indulás reggelén a beteg és menetképtelen bori munkaszolgálatosok adatait a magyar keret összeírta, majd a munkaszolgálatosokat a német katonák felkoncolták. Spira György fültanúja volt annak, amikor az egyik emeleten a németek megölték bajtársait. Az ekkor felkoncolt bori munkaszolgálatosok számát tizenkét főre becsülte.¹⁶

Spira az újvidéki indulás reggelén megszökött: „A menet tovább indult Cservenka felé, én viszont megszöktem és jóindulatú ismeretlenek tanácsára az itteni városi kórházba mentem. A kórházban dolgozó orvosok, akik valamennyien a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg illegalitásban lévő tagjai voltak, betegállományba vettek, 12 más szökött bajtársammal együtt.”¹⁷

A selyemgyári elhelyezésről további források is tanúskodnak. Az Újvidéken élő bori túlélő, Sosberger Pál (Pavle Šosberger) számos bori vonatkozású dokumentumot gyűjtött össze. Ezek egyike egy ellenőrizetlen levelezőlap.¹⁸ A felbélyegzett, de fel nem adott levelezőlapon az áll, hogy „az újvidéki Állami Selyemfonodában [...] a *Heidenau* századból” együtt van Zinner Pál, Abonyi¹⁹ és Dr. Kellermann”, és újvidéki ismerősüktől „sürgősen” kérnek „kenyeret, egyéb élelmet, konzervet és pénzt”.²⁰ Sosberger és Radnóti levelezőlapján kívül ismerünk egy harmadik kicsempészett újvidéki lapot is. Fennmaradt Landesmann Lászlónak, a *Heidenau*-tábor munkaszolgálatosának lapja, amit innen 1944. október 4-én írt feleségének.²¹

Az újvidéki Selyemgyár Magyarország második legrégebben alapított Selyemfonodájaként működött 1901 és 1965 között. Helyszíni bejárásom során²² a Selyemgyárnak csak a helyét találhattam meg a Kosovska (Koszovó) utcában. A Selyemfonodát ugyanis 1990 körül lebontották és helyén nagy lakóépületeket emeltek.²³ A Selyemgyárhoz közel található a tiszti kaszinó. Az épület a forgalmas Duna-korzóra néz, míg a túlsó oldalon a vízi határőrség és a vámhivatal állóhajója található. A nagy klasszicista épület ma is katonai célokat szolgál. A kaszinó hatalmas kertje viszont szabadon látogatható, étteremnek, focipályának, illetve sátorvetős rendezvényeknek ad otthont. A kaszinó falán szerb nyelvű emléktábla látható, de ennek nincs köze a bori munkaszolgálatosokhoz (ötszáz „hazafira, párttagra és kommunistára” emlékezik, akiket a német koncentrációs táborokba való hurcolásuk előtt itt tartottak fogva).

Az újvidéki szökések és kivégzések

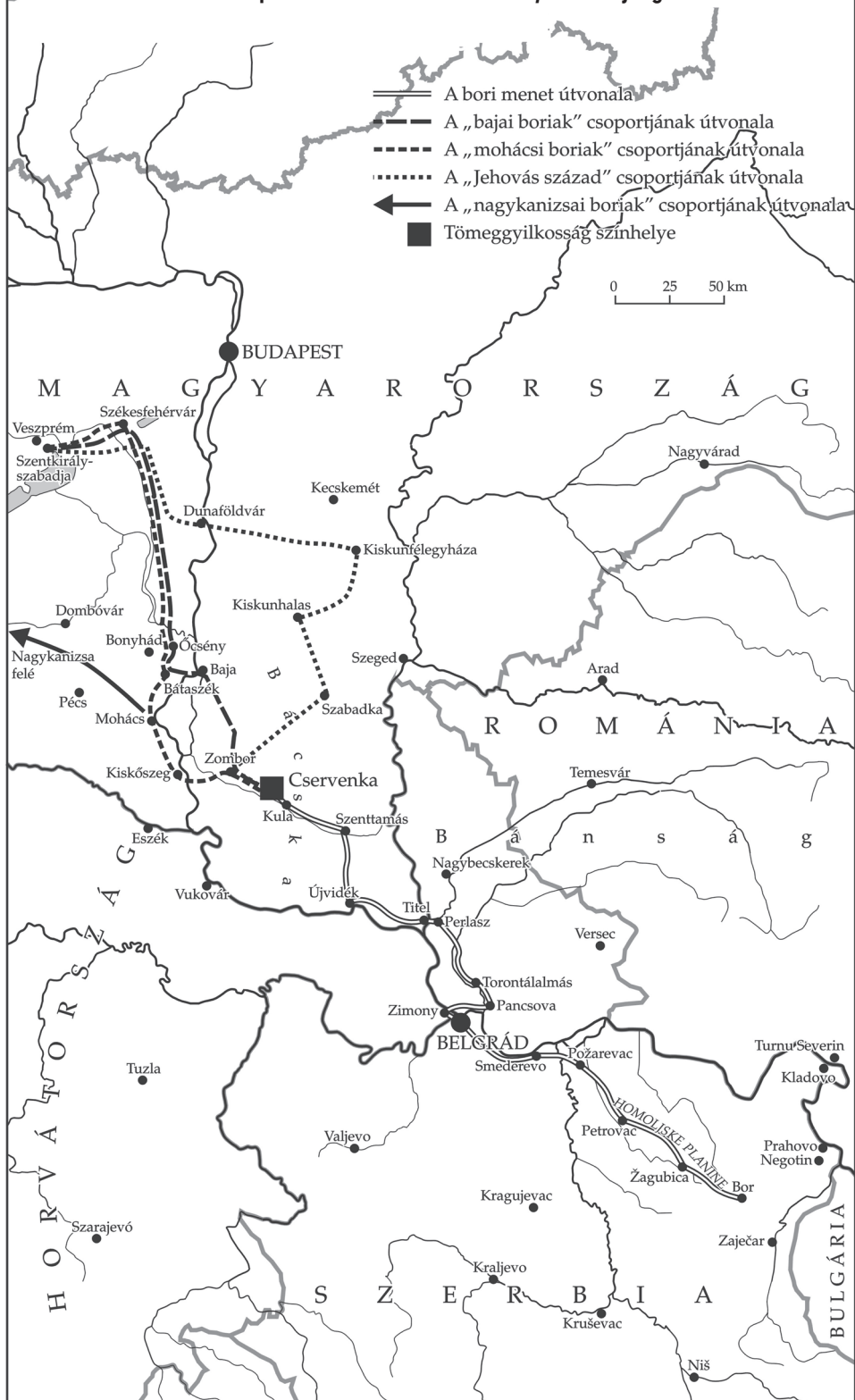
Az újvidéki kórházban 1944-ben nővérként dolgozott az akkor huszonhat éves Kis Eszter. Megkeresésemre így foglalta össze emlékeit: „Mint nővér dolgoztam akkor az újvidéki kórház belgyógyászati osztályán (az osztályvezető Prof. Dr. Dzsinity volt). Emlékszem, hogy 1944. október első napjaiban több mint 3000 magyarországi zsidót vezényeltek ki a bori táborból. Amikor a kórház mellett haladtak, több mint tíz embernek sikerült elbújni a kórház területén.” A kórházban

az orvosok mellett orvostanhallgatók is voltak, többek között Dušan Jovanović.²⁴ „Az orvosok rögtön elbújtatták a szökevényeket az egyik épület alagsorában. Ebben az épületben van ma a szemészeti és a Fül-orr-gége klinika. Itt megfürdették őket és diétás étrenden voltak, s maradtak október 23-ig, míg nem jöttek a partizánok és a szovjet seregek. Az egész ügy titkos, konspiratív volt, mert ezekben a napokban még Újvidéken visszamaradt SS-csapatok voltak.”²⁵

A Kis Eszter által említett egyik orvos a szegedi orvostudományi egyetem 1944-ben ötödéves hallgatója, Dušan Jovanović volt. A történeteket így foglalta össze: „...megláttuk, hogy a kórház előtt, a mostani Futaki úton rengeteg embert terelnek. Zsidók voltak, magyar zsidók, a bori bányából. Onnan jöttek, gyalog Belgrádon, Pancsován át... [...] Szörnyű látvány volt. Két kilométernyi oszlopban terelték őket. Alig vonszolták magukat. Némelyikükön szandál volt cipő helyett. Kint álltunk és néztük a szerencsétleneket. Az emberek a piacról hazafelé menet sárgarépat, almát dobtak nekik. Habzsolva ették, annyira ki voltak éhezve. A fegyveres katonák, akik kísérték őket, idősebb katonák voltak. Látszott rajtuk, hogy ők is fáradtak. Az oszlop mindkét oldalán álltak 50-50 méternyi távolságra egymástól. Egy pillanatban észrevetük, hogy néhány ember kiválik az oszlopból és mögénk áll, mintha ők is bámészkodók volnának. Majd ismét néhányan. Azonnal tudtuk, mit kell tennünk. Gyorsan, feltűnés nélkül a kórházépület felé irányítottuk őket. A bőrgyógyászati osztály akkor üres volt, oda bujtattuk mind a húszat, elsősegélyben részesítettük valamennyit és rájuk zártuk az osztály ajtaját. Ott megfürödhettek, biztonságban lehettek. Természetesen élelmet is vittünk nekik. Október 23-ig voltak ott. Amikor megérkeztek a partizánok, kiengedték őket, és azt mondtuk, hogy most már hazamehetnek.”²⁶ Dr. Dušan Jovanović személyes találkozásunk során mindezt megerősítette és további részletekkel egészítette ki. Jovanović 20-22 orvostanhallgatóval együtt kerül a kórházba, pedig ekkor már csak mindössze körülbelül tizenöt beteg volt itt. A magyar katonaság már elhagyta a várost, a kórházból pedig elmenetek a magyar orvosok. A németek viszont nagy erővel voltak jelen, egy SS-divízió tartózkodott itt körülbelül húsz páncélossal. Jovanović a megmentett bori munkaszolgálatosok számát 19-20 főben határozta meg.²⁷ A megmentett 19-20 fő közül Spira Györgyön kívül ismerjük még Rosenzweig Pál nevét.²⁸ Spira november 10-ig, Rosenzweig pedig 1945 tavaszáig tartózkodott Újvidéken.

A városi kórház régi épülete ma a vajdasági tartományi kórházhoz tartozik. A kórház falán magyar és szerb nyelvű emléktábla őrzi a megmentekülők és megmentőik emlékét. A tábla szerint „kb. húsz” bori mun-

6. Az ún. első bori lépcső útvonala Szentkirályszabadjáig

kaszolgalatos kapott itt menedéket.²⁹ A emléktábla 2002-es felavatásán egyaránt beszédet mondott Spira György és Pavle Šosberger.

Összefoglalva tehát, a Borból Belgrádon és Titelen át érkező, elcsigázott, kiéheztetett bori menet 1944. október 2-án érkezett meg Újvidékre. Létszámuk körülbelül 3330 fő körül lehetett. A lakosság élelemmel segítette őket. Az érkezéskor sikerült megszökni 19-20 főnek. Őket a helyi orvosi személyzet a kórházban bújta el. A bori munkaszolgálatosok két helyen kaptak szállást Újvidéken. A *Heidenau*-altábor munkaszolgálatosait, köztük Radnóti Miklóst és más bori munkaszolgálatosokat a Selyemfonodában tartották fogva, a bori csoport másik részét pedig a tiszti kaszinóban. A bori csoportok két éjszakát töltöttek Újvidéken. A Selyemfonodában elszállásoltak érintkeztek a helyiekkel és megmaradt értéktárgyaikért élelmet vásároltak. Az itt elszállásolt és egyaránt a *Heidenau*-táborban fogva tartott munkaszolgálatosok közül hárman, illegálisan kijuttattak egy-egy levelezőlapot. A lapok közül kettő, így Radnóti Miklósé is, október 4-én, a továbbbindulás napján íródott. Mindhárom célba ért. Radnóti Miklós levelezőlapját kézhez kapta Ortutay Gyula. Gyarmati Fanni azonban erről csak november közepe körül értesült, amikor a költő már halott volt. A másik két levelezőlap írója német koncentrációs táborban halt meg. Mindhármuknak tehát ez volt az utolsó személyes üzenete. A bori menet újvidéki indulását követően körülbelül tizenkét menetképtelen bori munkaszolgálatost a magyar katonák támogatásával, német katonák felkoncoltak. Október 4-én reggel szökött meg Spira György. Ő, Rosenzweig Pál és a kórházban elbújtatott, összesen körülbelül húsz bori munkaszolgálatos túlélte a háborút. A bori munkaszolgálatosokat pedig Cservenka³⁰ község felé hajtották tovább gyalogmenetben.

2. A bori menet Mohácson és Baján

Bor és Cservenka között a bori munkaszolgálatosok magyar katonai felügyelet mellett tették meg az utat. Cservenkán a magyar keret engedve a német nyomásnak, átadta a munkaszolgálatosokat a németeknek. A németek 1944. október 7-én reggel két, ötszáz főből álló csoportot állítottak össze, és német kíséret mellett elindították őket Zomborba. A két csoport útközben találkozott, és együtt értek Zomborba, miközben elvesztették összlétszámuk legalább húsz százalékát (a németek megölték őket). Ugyanezen nap éjszakáján a németek 700-1000 zsidó

munkaszolgálatost gyilkoltak meg a cservenkai téglagyárban. Az életben maradt zsidó munkaszolgálatosok mintegy körülbelül 1170-1470 fős csoportját szintén német katonák kísérték Zomborba. (Számításaim szerint közülük is körülbelül kétszáz főt gyilkoltak meg a németek.) A téglagyári mészárlást veszteségek nélkül átélő Jehova Tanú és nazarénus munkaszolgálatosok (a „jehovás század”) mintegy száznolcvan fős csoportját a magyar keret kísérte gyalog Zomborba. A németek által kísért egyik bori (egyesült) csoportot Mohácsra, míg a másikat Bajára gyalogoltatták tovább. Számításaim szerint mindkét csoport ismét elveszített körülbelül 50-50 embert. A németek a bori munkaszolgálatosokat Mohácson és Baján egyaránt átadták a magyar katonának. A „jehovás századot” a bori keretlegények Zomborból vonattal kísérték Kiskunhalason át Szentkirályszabadjára. A bori keret Kiskunhalason feltehetően kiváltója, de mindenképpen részese volt a kiskunhalasi állomáson történt mészárlásnak. Az 1944. október 9-i gyilkosság során körülbelül kétszáz zsidó – nem bori – munkaszolgálatost gyilkoltak meg magyar és német katonák. A bori keret a következő napok valamelyikén érkezett meg a „jehovás századdal” vonattal Szentkirályszabadjára. Időközben szintén ide vezényelték a Mohácsra és Bajára került bori századokat, akik a bori keret megérkezése után érkeztek csak meg.³¹

A Borba vitt és Mohácson vagy Baján átvonuló kényszerszemlék közül harminchárom főnek maradt fenn hivatalosan jegyzőkönyvbe vett visszaemlékezése. A harminckét bori³² visszaemlékezést, ún. DEGOB, azaz a Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága³³ által 1945 és 1946 között rögzítették. A DEGOB-jegyzőkönyv fele-fele arányban származik olyan Mohácsra, illetve Bajára került bori visszaemlékezőktől, akik végül egységesen Szentkirályszabadjára érkeztek.

A mohácsi boriak

A tizenhat mohácsi DEGOB-jegyzőkönyv közül tizenegy tartalmaz a mohácsi időszakra vonatkozó adatokat. A jegyzőkönyvekben keveredik két mohácsi időpont: a német katonák által kísért boriak Mohácsra történt megérkezésének (DEGOB 181.) és a magyar katonák Mohácson történő átadásuknak az időpontja (DEGOB 855.). Így a DEGOB-jegyzőkönyvek alapján nem dönthető el, hogy október 13-án (DEGOB 181.) vagy október 14-én (DEGOB 855.) vagy esetleg más időpontban érkeztek Mohácsra. Az azonban biztos, hogy a Szálasi-proklamáció előtt már Mohácson voltak, és a proklamációról Mo-

hácson értesültek (DEGOB 181., 305., 2419.). A jegyzőkönyvek alapján az is biztos, hogy Szálasi hatalomra kerülése után már lezárt marhavagonokban indultak el Szentkirályszabadjára (DEGOB 855.).

A visszaemlékezők nem egységesek a Mohácson eltöltött napok számát illetően és a Szentkirályszabadjára történt indulás dátumában. A mohácsi tartózkodás napjainak számát egy fő „néhány napban” (DEGOB 554.), két fő négy napban (DEGOB 326., 3415.), egy fő öt napban (DEGOB 3251.), három fő hét napban (DEGOB 645., 2348., 3199.) és egy jegyzőkönyv (két fő) 9,5 napban (DEGOB 305.) határozta meg. Egy fő nevezte meg a konkrét indulás időpontját (október 18.), és ugyancsak ő tett említést arról, hogy a Mohács–Szentkirályszabadja közötti vasúti út három vagy négy napot vett igénybe (DEGOB 181.). Mindebből annyi következtetés vonható le, hogy a visszaemlékezők minimum négy napig, maximum 9,5 napig voltak Mohácson. Amennyiben elfogadjuk a Mohácsra való megérkezés időpontjának október 13–14-át és a vonatút időtartamaként a három–négy napot, akkor Szentkirályszabadjára október 20-a³⁴ és október 28-a között³⁵ érkeztek meg.

A koronatanúnak számító Radnóti Miklós, a harmadik *Razglednica* verse alá azt a dátumot írta, hogy „Mohács, 1944. okt. 24.”. A DEGOB-jegyzőkönyvek fényében ez még éppen lehetséges. Ebben az esetben ugyanis a költőnek és egyben a mohácsi boriaknak október 24-én vagy 25-én kellett Mohácsról elindulni Szentkirályszabadjára.

Köszegi Ábel adatolatlan, de a mohácsi boriak elmondásán alapuló kutatásai³⁶ alapján megírt *Töredék* című könyvében arról számolt be, hogy a mohácsi boriak október 13-án vagy 14-én értek Mohácsra, és „október 27-én vagy 28-án rendelték el menetkészültséget, azonnalra”.³⁷ Leírása szerint éppen két hét tartózkodás után indították tovább őket Szentkirályszabadjára. Köszegi közli még, hogy a boriakat szállító vasúti szerelvény Mohácsról „csaknem két napig vánszorog”³⁸ Szentkirályszabadjáig. Köszegi szerint tehát Radnóti Miklós és társai október 29–30-án érkeztek meg Szentkirályszabadjára.

Tolnai Gábor irodalomtörténésznek szintén mohácsi boriak visszaemlékezésére építő, de csak részben adatolt közlése (1969) a mohácsi érkezés idejeként október 17-ét valószínűsíti, és 8–10 napban jelöli meg az itt-tartózkodásuk idejét.³⁹ Ugyanitt azt írja, hogy „október 24-én végre bekövetkezett a várva várt pillanat, menetelés helyett marhavagon”.⁴⁰ Tolnai, Kálmán László bori túlélőre hivatkozva közli, hogy „az út Szentkirályszabadjáig „talán egy napig vagy két napig” tartott”.⁴¹ Tolnai tehát ezen a két oldalon két szentkirályszabadjai indulási dátumot valószínűsít, illetve nevez meg konkrétan: október 24-ét és 25–27-ét.⁴²

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fennmaradt Radnóti Miklós meggyilkolása, illetve az abdai mészárlás tárgyában indított nyomozás (1967–1977) során keletkezett operatív anyag. Az *Abdai gyilkosok* fedőnevű dossziében⁴³ az állambiztonsági szervek nem tesznek különbséget a bajai és mohácsi boriak között. A dossziében egységesen kezelve őket közlik, hogy „október 18–20-a körül érkeztek meg” Szentkirályszabadjára.⁴⁴ Tolnai Gábor 1974-ben tájékoztatást kapott az operatív nyomozás eredményeiről. Az új információk alapján nem dolgozta át idézett tanulmányát, és az könyvében változatlan formában jelent meg (1981).⁴⁵ Négy évvel később azonban már elfogadta az állambiztonsági szervek álláspontját, és maga is „október 18-i, 19-i vagy 20-i” szentkirályszabadjai megérkezéséről írt.⁴⁶ Véleményének megváltoztatásával kapcsolatban ugyanitt mindössze annyit közölt, hogy azt „megbízható dátum szerint” korrigálja.⁴⁷ Értelmezésében ezt azt jelenti, hogy a mohácsi boriaknak egy-két nap utazással számítva október 16–19. között, három-négy nap utazással számolva pedig 18–21. között kellett elindulniuk. Ebben az esetben tehát Radnóti nem írhatta a harmadik *Razglednicát* október 24-én Mohácson.

Füzes János⁴⁸ újságíró és dokumentumfilm-rendező, aki maga is bejárta a Bor–Abda útvonalat és megszólaltatott szemtanúkat, ebben a kérdésben Kőszegi és Tolnai (nem módosított) nyomdokain halad: október 27-i vagy 28-i érkezésről beszélt.⁴⁹ A nem szemtanú volt bori munkaszolgálatos, Jehuda Deutsch könyvében átveszi a Tolnai-féle (az Állambiztonság által sugallt) időpontot.⁵⁰

Veress D. Csaba történész források megjelölése nélkül azt közli, hogy Mohácsra október 13-án érkeztek meg a bori munkaszolgálatosok, és „mintegy két hetet töltöttek a városban. [...] Október 27-én bevonulózták őket és 29-re beérkeztek szentkirályszabadjai vasútállomásra, illetve a repülőtéri munkatáborba.”⁵¹ Egy – szintén forrásmegjelölés nélküli – másik tanulmányában Veress szintén azt írta, hogy „az iskolák bezárásának napján – 1944. október 29-én érkezett a szentkirályszabadjai vasútállomásra az a szerelvény, amely (csak Mohácsról!) vasúti szállítással hozta vissza azokat a munkaszolgálatos századokat, melyeket innét a szentkirályszabadjai repülőtér építkezéséről vezényeltek el 1943 őszén a szerbiai Bor melletti rézbányákba, természetesen bányamunkára”.⁵²

A Franciaországban élt Landler Iván, volt bori munkaszolgálatos a vele készített interjúban elmondta nekem, hogy a Szálasi-proklamáció híreről Mohácson, egy reggel hallott először.⁵³ A Budapesten élt Füzesi József és Czitron Lajos, volt bori munkaszolgálatosok viszont egy eddig teljesen ismeretlen részletről számoltak be nekem a velük készített interjúban.⁵⁴ Füzesi József elmondta, hogy Mohácson közel

ezren voltak boriak.⁵⁵ A németek nem adták át őt és mintegy 30-50 bori társát a magyaroknak. A németek 5-7 napi mohácsi tartózkodás után vonaton Nagykanizsára vitték őket, majd néhány nap után elindították őket – szintén vonaton – Németországba. Bleier (Bleyer) István bori társával együtt a körmendi vasútállomáson autószerelőnek jelentkezett, és ők végleg elváltak a boriak csoportjától.⁵⁶ A nagykanizsai bori csoport Szentgotthárdnál lépte át a magyar–német (osztrák) határt, és feltehetőleg Németországba kerültek. További sorsuk ismeretlen.

Czitron Lajos, bori túlélő azt mondta nekem, hogy Mohácson „Egyszer jöttek a németek és kerestek különféle szakembereket, szabót, kovácsot, cipészt, írógépszerelőt, mindent.”⁵⁷ Visszaemlékezésében a német tisztelnél dolgozó kiválasztott bori munkaszolgálatosokról azt írta, hogy „A háború után hallottam újra hírt a 28 szakemberről. A németekkel vonultak vissza s amint átlépték az osztrák határt, mind a 28-at agyonlőtték.”⁵⁸

Nem tudunk arról, hogy két vagy több csoport maradt volna végleg a német katonák parancsnoksága alatt. Minden bizonnyal Czitron Lajos és a autószereléshez értő, a nagykanizsai bori csoporttal tartó Füzesi József ugyanarról a kiválasztott csoportról beszélt.

A szakirodalmi források szerteágazó és egymásnak ellentmondó eredményeinek áttekintése után más forrásokhoz kell fordulni. A csodával határos módon megmaradt és sikerült a hozzátartozóknál megtalálnom Battyán György, volt bori munkaszolgálatos eredeti – korábban már említett – notesznaplóját. Battyán a bevonulásának napjától (1944. május 8.) kezdve a Budapestre való szerencsés visszatéréséig (1944. december 31.) vezette a közel 166 bori munkaszolgálatos nevét is tartalmazó naplóját. Ebből és egy dokumentumfilmes megszólalásából tudjuk, hogy Battyán együtt volt Radnótival a *Heidenau*-táborban és az első lépcső visszavonulása során egészen Mohácsig. A notesz névregiszterébe Mohácson följegyezte mindazok nevét, akikkel együtt volt.⁵⁹ A Battyán-napló egyértelmű tanúsága szerint a bori menet október 5-én, csütörtökön érkezett meg Cservenkára, és két nap múlva indult el Zombor felé. A gyalogmenet október 14-én, szombaton ért Mohácsra. A németek a mohácsi boriakat több mint egy héttel később, október 22-én vasárnap adták át a magyar katonáknak. A magyar katonaság pedig három nappal később, október 25-én, szerdán rendelte el a bevagonírozásukat Szentkirályszabadjára. Battyán ugyanezen napon került a mohácsi kórházba, ahonnan azután november 2-án, csütörtöki napon vitték tovább a pécsi kórházba. Időközben azonban Mohács október 26-án felszabadult.

A Battyán-napló vasúti szállításra vonatkozó adatát egy hivatalos szállítványozási dokumentum is alátámasztja. A Honvéd Vezérkar Főnöke a Központi Szállításvezetőség által naplót vezetett a katonai vonatkozású szállításokról. Az 1944. évi október 25-i „helyzetjelentés” a „helyi mozgású alakulatok” és a „berakott és útbaindult 24 szállítmány” között említést tett egy Mohácsról Szentkirályszabadjára szállított munkaszolgálatos zászlóaljról.⁶⁰ Az idézett dokumentum ugyan nem nevesíti a bori munkaszolgálatosokat, de bizonyos, hogy az ő szállításukról van szó. (A Központi Szállításvezetőség naplóiban októberben nincs több Mohács–Szentkirályszabadja útirányra vonatkozó „szállítmány”.⁶¹)

Mindezek alapján már tiszta képet alkothatunk az érkezési és indulási időpontokról, valamint Radnóti második és harmadik *Razglednica* versének születési helyéről és időpontjáról. Egyértelmű bizonyítást nyert, hogy a Battyán Györggyel Cservenkára október 5-én együtt megérkező Radnóti, másnap itt megírhatta (befejezhette) a *Razglednica* (2) című versét. Az október 7-i cservenkai indulást követően a boriak gyalogmenete 14-én ért Mohácsra. Mint Battyán Györgytől tudjuk, Radnóti itt legyengült, de bizakodó állapotban volt. A költő Mohácson, október 24-én, a bevagónirozás előtti napon írta meg a *Razglednica* (3) című, négy soros versét. A Cservenkáról október 7-én reggel elindított kétszer ötszáz fős menetből a németek Mohácsig összesen körülbelül kétszázötven bajtársát megölték. Radnóti Mohácson született versének sorai így nélkülöznek minden szimbolikus megközelítést vagy költői túlzást és az átélt realitásról szólnak: „Fölöttünk fű a förtelmes halál”.⁶²

Mohácson mintegy húsz fő kerülhetett kórházba és huszonnyolc főt a németek Nagykanizsára, majd Szentgotthárdon át Ausztriába vagy Németországba vittek (nagykanizsai boriak). Feltehetőleg a megszökött és lemaradt két-két főn kívül a németek mindegyiküket megölték. A mohácsi boriak Szentkirályszabadjára induló létszámát mintegy het száz főre becsülöm.⁶³ Mohácsról október 25-én elinduló vasúti szerelvény egy-két vagy három-négy nap alatt, vagyis október 26–27-én vagy október 28–29-én ért Szentkirályszabadjára. Az egyértelmű mohácsi indulás és a lehetséges szentkirályszabadjai megérkezés időpontjai alapján egyértelmű, hogy Radnóti Miklós valóban megírhatta október 31-én az utolsó, negyedik *Razglednicát* Szentkirályszabadján.

A bajai boriak

A bori munkaszolgálatosok másik gyalogmenete október 11-én délután érkezett meg Bajára.⁶⁴ A Bajára vitt bori zsidó munkaszolgálatosoknak (a továbbiakban: bajai boriak) tizenhat DEGOB-jegyzőkönyve ismert.

Ezek egységesen arról szólnak, hogy az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvételt Baján (DEGOB 3062.) vagy közvetlenül a bajai bevagonírozás előtt (DEGOB 3451. és 3463.) vagy Bajáról Szentkirályszabadjára történő vonatútjuk során, útközben (DEGOB 3233. és 3409.) élték át. Az általam megkérdezett bori túlélő, Mayer Rudolf kolozsvári-budapesti operaénekes azt mondta, hogy „Aznap vagoníroztak be minket Baján, amikor kiadta Horthy a kiáltványt, hogy kiugrik a háborúból. Tessék elképzelni, jöttek hozzánk civil emberek, s azt mondták nekünk: »kollégák, testvérek, szabadok vagytok!«. Nagyon emberi módon viselkedtek! Mi álltunk és néztük őket szakállasan, Dávid-csillagos, lerongyolódott ruháinkban. S akkor kérem nyitott vagonokba tettek minket Baján és az ország belseje felé indítottak. Nem is volt ellenőrzés! Két-három állomással odébb azonban behúzták a vagonokat és közölték, hogy Szálasi lett az államfő. Akkor már nem tudtunk meglógni, míg addig bármikor leugorhattunk volna a vonatról. Az úti cél most már Szentkirályszabadja lett...”⁶⁵ (Ugyancsak ezt írta visszaemlékezésében a vele együtt lévő kolozsvári fuvolaművész, Morvay István⁶⁶ is.) A bajai boriakat komppal átvitték a Dunán (DEGOB 1788. és 3233.), itt bevagonírozták őket, és Dombóváron át (DEGOB 3233.) megérkeztek a szentkirályszabadjai vasútállomásra. Tekintettel arra, hogy Horthy Miklós fegyverszüneti bejelentése (Horthy-proklamáció) október 15-én 13.10 órakor, a háború tovább folytatására vonatkozó honvédelmi miniszteri rádiónyilatkozat 16 óra körül, míg Szálasi hatalomátvételéről szóló proklamáció 21.40 órakor hangzott el a Magyar Rádióban, a bajai boriak 1944. október 16-án vagy 17-én este érkeztek meg a szentkirályszabadjai vasútállomásra.⁶⁷

A vasúti szállításra vonatkozó adatok alátámasztják a bajai indulás idejét. A Honvéd Vezérkari Főnök Központi Szállításvezetősége által vezetett naplóban szereplő „helyzetjelentés” 1944. október 15-ét jelöli meg a „berakodás és útbaindítás” napjának. Szemben a mohácsi vasúti szállításról szóló naplóbejegyzéssel, ebben az esetben további információkat is rögzítettek: az ezred csoportparancsnokságról 1647 fő munkaszolgálatost a bajai dunahídtól Ócsényre, illetve Szentkirályszabadjára szállítottak.⁶⁸ A szállítást október 10-én rendelték el. Ekkor a napi helyzetjelentés után azt jegyezték fel, hogy az „ezr. csop.-hoz tartozó és Bajáról Bátaszékre érkező haza (Borból Szerbia) tért [sic!] 1647 fő musz. Szentkirályszabadjára irányítva”.⁶⁹

Mindezek alapján dokumentálható, hogy a bajai boriakat 1944. október 15-én, de a Horthy-proklamáció elhangzása előtt Bajáról kompon átvitték a Duna jobb partjára. Itt feltehetően a ma is létező vasúti megállóhelyen,⁷⁰ de mindenképpen a bajai Duna-hídnál vagonírozták be őket.

A munkaszolgálatosok és magyar ôreik a Horthy-proklamáció elhangzásának időpontjában, nyitott ajtajú marhavagonokban, felszabadult hangulatban indultak útnak. A szerelvényt az október 10-én kiadott utasítás értelmében Bátaszékre és Szentkirályszabadjára irányították. A vasúti szállítási napló szerint Baja–Bátaszék–Ôcsény–Szentkirályszabadja,⁷¹ egyik visszaemlékező szerint Bátaszék–Dombóvár⁷² volt az útirány. A vasúti szállítási napló két helyen is 1647 főben határozta meg a bajai bori zsidó munkaszolgálatosok bevagonírozott létszámát. Számításaim szerint azonban létszámuk nem lehetett több 720–1020 főnél, attól függően, hogy a Cservenkán kivégzettek számát hétszáz vagy ezer főben határozzuk meg. Amennyiben ehhez hozzáadjuk a mohácsi bori zsidó munkaszolgálatosok általam becsült számát, akkor 1422–1722 létszámot kapunk. Úgy gondolom tehát, hogy az eddig megnevezett források kizárólag a bajai boriak számadatait közlik ugyan, de azok az összlétszámra értendők. Vagyis az 1647 fő a „jehovás század” nélküli, Szentkirályszabadjára elindított bajai és mohácsi bori zsidók együttes létszámára vonatkozik.

Ezt támasztja alá visszaemlékezésében a munkaszolgálat felügyeletét ellátó Gátföldy Egon ezredes is.⁷³ Visszaemlékezésében azt írta, hogy „a bori munkáscsoportból [...] október végéig kb. 1500 fő érkezett Szentkirályszabadjára”.⁷⁴

A bajai boriak a bajai Duna-hídtól megérkeztek Bátaszékre. Az utána következő vasútállomások egyikén a kísérő katonák a marhavagonok ajtajait behúzták. A rádióban ugyanis időközben elhangzott a honvédelmi miniszternek a háború folytatásáról szóló beszéde. A munkaszolgálatosok szökési lehetősége ezzel megszűnt, a hangulatuk ismét elkeseredetté vált. A szerelvény másnap, vagy harmadnap, október 16-án vagy 17-én érkezett meg Szentkirályszabadjára. A bajai boriak tehát 10–12 nappal érkeztek meg korábban a mohácsi boriaknál. A bajai és mohácsi boriakat Szentkirályszabadján egymástól elkülönülten tartották fogva. Közös volt viszont sorsukban, hogy mindkét csoportra a bori keret felügyelt, és ugyanolyan rosszul bánt velük. Végül november első napjaiban indultak el Zircen, Győrön és Abdán át Hegyeshalomra.

A bonyhádi tömegkivégzés

A szakirodalom ismer egy, az elmondottaktól eltérő útvonalat Baja és Szentkirályszabadja között. Az eltérés azonban nem topográfiai vonatkozásai, hanem súlyos következményei miatt érdemel külön figyelmet. A Temesváron megjelenő *Szabad Szó* napilap 1944. november 24-i számában⁷⁵ „sz. s.” szerzői monogrammal⁷⁶ közölt egy cikket *1500 magyar*

bakát és 1200 magyar zsidót együtt gyilkolt le az S.S. a bonyhádi Nagy-réten címmel. A szerző szerint az „1200 magyar zsidó” a „szerbiai bori rézbányából másféléves kényszermunkáról hazatérő zsidó munkaszolgálatos” volt. Ők azok, akik az újságcikk szerint a cservenkai kivégzés előtt elindult „mintegy 1500 főnyi csoport”-ból Bajára kerültek. Útközben sokukat kivégezték, majd Baján kórházba került vagy megszökött közülük több munkaszolgálatos. Mindezek következtében létszámuk háromszáz fővel csökkent. A bajai boriak Bonyhádra menetelő csoportját így összesen ezerkétszáz főben határozta meg. Ezt követően került sor a bonyhádi kivégzésre: a „Nagyréten hirtelen körülfárta a bonyhádi SS-Bataillon, a környező dombocskákon gépfegyvereket állítottak fel s mind megölték azt, aki ott volt. – Így halt meg, így pusztult el Hitler gépfegyvereinek tüzeiben, 1944. október 17-én, testvéri egyetértésben 1500 magyar baka, aki nem akart felesküdni Szálásra és 1200 magyar zsidó munkatáboros, aki haza szeretett volna menni...”

Az újságcikk a vérengzésről a már a felszabadult Szegeden megalakult Külföldre Deportált Magyarok Egyesületétől és konkrétan annak „egyik vezetőjétől”, dr. Kélin Istvántól⁷⁷ szerzett tudomást. A hírhozó dr. Kélin István budapesti ügyvéd és bori munkaszolgálatos volt. Ő Szegedre került és az Egyesület képviseletében érkezett Temesvárra, hogy „az itteni menekülteket is bekapcsolja a szervezet munkájába”. Személyéről sajnos nem tudunk meg többet. Biztosra vehető azonban, hogy a Borból az ún. második lépcsőben elindult és még Szerbiában felszabadult csoport tagjainak tipikus útvonalát járta végig. Így kerülhetett minden bizonnyal Románián át a felszabadult Szegedre, majd onnan Temesvárra. Hírhozó tehát lehetett, de tanú semmiképpen sem.

Az újságcikk közlése szerint a hírhozó ugyan dr. Kélin István volt, de a bonyhádi vérengzés hírének forrása Varga László, a bajai bori csoportból megmenekült tanú. („Talán egyedüli hírmondó, aki ebből a szörnyű vérengzésből kimenekült.”) Varga László „a budapesti dunai pályaudvar főnökének” volt a fia, és „a bori munkaszolgálatosoknak éppen abban az 1500-as csoportjában volt, amelyik megmenekült a cservenkai vérengzésből, mert idejében továbbindult Baja felé”. A bonyhádi Nagyréten megszökött. „A fegyveres őr” utána lőtt és megsebesítette a vállán. „Végül mintegy 3-4 kilométer távolságban sikerült is elrejtőznie, jó magyar embereknel, egy tanyán.” A temesvári cikk megjelenése előtt néhány nappal érkezett Szegedre.

Jehuda Deutsch, bori túlélő, a bori munkaszolgálatról írt könyvében külön foglalkozott a bonyhádi vérengzéssel.⁷⁸ Ő tett elsőként említést arról, hogy a bonyhádi gyilkosság egyedüli koronatanújaként megne-

vezett Varga László nem volt bori munkaszolgálatos és Bonyhádon sem volt az adott időpontban. Kutatásaim alapján tudható, hogy „a budapesti dunai pályaudvar főnöke”, aki valóban a Duna-parton lévő MÁV-raktárnak volt a raktárfőnöke,⁷⁹ Varga Mór volt. Három munkaszolgálatos fia közül kettő, Varga Endre és öccse, Varga György⁸⁰ valóban bori munkaszolgálatos volt.⁸¹ Varga Endre, a későbbi neves közgazdász az ún. első lépcsőben elindítottak között volt – és ahogyan azt interjúkötetében részletesen elmondta – a bajai kórházba került 1944. október 10-én. Ezért már nem vitték tovább a boriakkal Szentkirályszabadjára.⁸² A nála fiatalabb Varga György, később neves vasúti szakember, az ún. második lépcsővel indult el Borból. Így már Szerbiában felszabadult, és nem járt sem Baján, sem pedig Bonyhádon. A két Borban járt munkaszolgálatos testvér a felszabadult Szegeden találkozott, mint erről Varga Endre könyvében részletesen beszámolt.⁸³ Azt is innen tudjuk, hogy fivére, a harmadik Varga fiú, Varga László soha sem járt Borban. Ő Ukrajnában volt munkaszolgálatos, és betegen, Debrecenben szabadult fel.⁸⁴ Így tehát sem Varga László, sem pedig a valóban Borban járt Varga testvérek, továbbá dr. Kélin István nem lehettek tanúi semmilyen bonyhádi mészárlásnak.

A bajai boriakat – mint ahogyan azt korábban leírtam – a vasúti napló szerint Baja-Bátaszék-Őcsény-Sárbogárd, vagy pedig (egy DEGOB-visszaemlékező szerint) a Baja-Bátaszék-Dombóvár vasúti fővonalon szállították. Előző esetben a vasútvonal messze elkerüli Bonyhádott. Utóbbi esetben a vasút áthalad az ún. Hidas-Bonyhád vasútállomáson, ami Nagymányok és Cikó települések között található. Erről a fővonatról ágazik le Bonyhád felé egy eredetileg teherszállításra épült szárnyvonal. A mintegy négy kilométer hosszú, ma is létező és ma ismét csak teherforgalmat lebonyolító vasút végállomása Bonyhádon van.⁸⁵ Valószínűtlen, de nem kizárható, hogy a Bajáról északnyugatra, Szentkirályszabadjára tartó szerelvény kitért volna Bonyhád felé. (Ugyanez a helyzet, ha gyalogmenetben kellett volna elérniük Bonyhádott.) Erről a vasúti vagy gyalogos kitérőről azonban – akárcsak a bonyhádi kivégzésről – egyetlenegy bori túlélő vagy DEGOB-jegyzőkönyv nem tett említést. A dombóvári útirányról szóló egyetlenegy DEGOB-jegyzőkönyvben sem. Utóbbiban viszont az található, hogy „Dombóvárrott az utasoktól hallottuk meg a Horthy-proklamáció hírét”.⁸⁶ A bajai boriakat szállító vasúti szerelvény tehát a Bonyhád után körülbelül negyvenöt kilométerre következő Dombóváron volt már október 15-én. Így a bajai boriak esetében a bonyhádi kivégzés újságcikkekben szereplő, két nappal későbbi dátuma nem lehet hiteles.

A vasúti napló a bajai boriak hivatalos létszámát 1647 főben határozta meg. Becslésem szerint számuk mintegy hétszáz fő volt, és véleményem szerint a Szentkirályszabadjára beérkezett teljes bori (mohácsi és bajai csoport) összlétszáma volt 1647 fő. Bármelyik számot vesszük is figyelembe, kizárt, hogy hétszáz vagy 1647 főből kivégezzenek 1200 főt úgy, hogy közülük körülbelül hétszáz fő megérkezzen Szentkirályszabadjára.

Dr. Sós Csaba, a Bonyhád történetével is foglalkozó pécsi helytörténész szerint a bonyhádi vasútállomás, valamint a sportpálya közelében található a Nagyrét. Közlése szerint Bonyhádon semmilyen kivégzés nem volt. Bonyhádon nincsen közös tömegsír, exhumálás sem volt és emlékművet sem emeltek, továbbá a kivégzés emlékezete nem maradt fenn.

A temesvári *Szabad Szó*ban megjelent, egyértelműen téves közlést számos más, később forrásként használt mű forráskritika nélkül átvette (Vihar Béla, Karsai Elek). A bonyhádi kivégzés történetének leírása más esetekben különböző alakváltoztatásokon ment keresztül (Palásti László, Nagy György). Elsőként Vihar Béla közölte az általa átalakított, rövidített, stilizált *Szabad Szó* cikket.⁸⁷ (Az érdemi változtatások tényét nem közölte, sőt az újságcikket idézőjelek közé tette, mintha azt szó szerint közölné.⁸⁸) A Vihar Béla által módosított változatot szöveghűen közölte Karsai Elek, és ezáltal lett általánosan ismert ez az eredeti *Szabad Szó* cikkel megegyezőnek vélt, pontatlan változat.⁸⁹ A Baján és Bonyhádon jelen nem lévő bori túlélő, Palásti László⁹⁰ változata szerint a gyilkosok a bonyhádi *Volskbund* SS-ek voltak és a bajai boriak közül nem mindenkit, hanem csak „egy csoportot” végeztek ki.⁹¹ A Baján és Bonyhádon szintén jelen nem lévő bori túlélő, Nagy György⁹² tanulmányában „A Baja–Bonyhád szakasz” fejezet-cím alatt hivatkozik egyrészt Vihar Béla közlésére, másrészt a szabadkai *Magyar Szó*ban 1961-ben, Ivkovics Szteván (Stevan Ivković) tollából „hat részletben megjelent” újságcikkre. Utóbbi esetben szerinte a cikksorozat „pontos szám- és egyéb adatokat tartalmaz az egyes útszakaszokra”.⁹³ Nagy „bonyhádi tömegvérengzésről” ír és a bajai boriak közül „egy csomó ártatlan ember” legyilkolásáról. A Nagy által idézett *Menetelés a halálba* című újságcikksorozat azonban nem hat, hanem összesen négy részes, és egy szó sem esik benne Bonyhádról vagy a bonyhádi kivégzésről. A mind a négy részt jegyző szerzőről, Szteván Ivkovicsról azt írja Nagy György, hogy az „bizonyára szerzői álnév”.

Fontos megemlíteni, hogy Randolph L. Braham *A magyar holocaust* című könyvében nem tesz említést semmilyen bonyhádi mészárlásról⁹⁴, és Jehuda Deutsch közlése szerint Szita Szabolcs történész sem

tud erről.⁹⁵ Meg kell azonban említeni, hogy a 2007-ben, Randolph L. Braham szerkesztésében megjelent alpműben, a Tábori Szabó Zoltán által írt részben ismét az áll, hogy Bonyhádon október 17-én 1200 zsidó munkaszolgálatost az SS-egységek kivégeztek.⁹⁶ (Kivégzésüket nem hozza összefüggésbe a bori munkaszolgálatosokkal.)

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a bonyhádi tömegkivégzés legendája egyetlen újságcikken, a temesvári *Szabad Szóban* 1944 novemberében megjelent íráson alapul. Tudományos kutatómunkának eddig nem volt tárgya, csak az újságcikket és annak mutációit idézték tudományos és egyéb munkákban. Tekintettel azonban az itt leírtakra, Bonyhádon sem a bajai, sem pedig a mohácsi boriak nem fordultak meg. Nem voltak a bonyhádi Nagyréten és ott közülük sem 1200 főt, sem ennél kevesebb munkaszolgálatost nem végeztek ki. Bonyhádon nem csak bori munkaszolgálatosok, de más munkaszolgálatosok vagy magyar katonák lemészárlására sem került sor.

3. A bori maradék

A szakirodalom ismer egy további fontos levéltári forrást a Borból Szentkirályszabadjára visszaérkező bori zsidó munkaszolgálatosokkal kapcsolatban. A budapesti Hadtörténeti Levéltárban lelhető fel a „Bor-i [sic!] csoport maradékából felállítandó új ksm. szd-ok [kisegítő munkásszázadok] felállítása” tárgyában született, 1944. október 12-én kelt honvédelmi miniszteri rendelet.⁹⁷ A rendelet első említése Gazsi József hadtörténésznek a bori munkaszolgálatról írt alpművében található.⁹⁸ Ezt követően többen hivatkoznak erre a különbözőképpen idézett,⁹⁹ másfél oldal terjedelmű rendeletre és a szintén ugyanilyen hosszú mellékletére.¹⁰⁰

A honvédelmi miniszter ebben a rendeletében hivatkozik egy általa kibocsátott korábbi rendeletre, amelyben Szentkirályszabadjára irányított „kb. 1600” bori zsidó munkaszolgálatost.¹⁰¹ Az „új”, 1944. október 12-én kelt rendeletében a miniszter meghatározta a feladatokat: először a Borból beérkezettek rendezését, majd pedig a munkabíró zsidó munkaszolgálatosok közül 5-6 közérdekű munkaszolgálatos század felállítását határozta meg. A századok megszervezését Marányi Ede alvezredesre, a bori táborcsoport parancsnokára bízta, és a századokhoz összesen tizenkét tisztet és százket fős legénységet rendelt. Őket a Borból visszaérkezett és október 15-én a veszprémi állomásparancsnok-

ságon gyülekező huszonkét tisztból és százhusz fős legénységből kellett kiállítani. (Tehát mindössze tíz bori tisztet és tizennyolc főnyi bori legénységet nem rendeltek vissza a bori munkaszolgálatosokhoz.) A miniszter a századok hadrendi számozását később kívánta meghatározni, de a századok megszervezését az V. közérdekű munkaszolgálat zászlóalj (V. kmsz. zlj.) feladatává tette.¹⁰² Egyben elrendelte a századok felszerelését és hiányaik pótlását. A felállított zsidó munkaszolgálatos századokat a szentkirályszabadjai Reptér rendelkezésére bocsátotta. „A fel nem használt” katonai keret és a gazdasági hivatal, valamint „a besorozást nem nyert munkaképtelen” bori zsidó munkaszolgálatosok Mohácsra kaptak bevonulási parancsot Marányi Ede alezredes parancsnoksága alatt.¹⁰³

Az *Abdai gyilkosok* dosszié fénymásolatban tartalmazza ugyanezt a rendeletet.¹⁰⁴ Az állambiztonsági szolgálat minden bizonnyal erre a dokumentumra támaszkodva határozta meg a Szentkirályszabadjára érkezett bori munkaszolgálatosok összlétszámát „kb. 1600” főben, nem téve különbséget bajai és mohácsi boriak között.¹⁰⁵

A Mohácsról és Bajáról visszatért zsidó munkaszolgálatosok pontos számáról nem állnak rendelkezésre további adatok. Tekintettel azonban a korábban leírtakra is, elfogadhatjuk, hogy a „bori maradék” összlétszáma mintegy 1600–1647 fő volt Szentkirályszabadján. A honvédelmi miniszter rendelete nyomán itt ismét Marányi Ede alezredes és a bori katonai keret vette vissza felettük a parancsnokságot. A „bori maradékot” két része kellett osztani. A munkaképes munkaszolgálatosokból 5-6 közérdekű munkaszolgálatos századot kellett felállítani, akiket a Reptér rendelkezésére kellett bocsátani. A munkaképtelen bori munkaszolgálatosoknak Marányi Ede parancsnoksága alatt Mohácsra kellett vonulniuk. Az október 12-én kelt parancs ezen része október 26-a után már teljesíthetetlen volt, hiszen a szovjet csapatok felszabadították Mohácsot. Így a bajai és mohácsi boriak egyaránt Szentkirályszabadján maradtak.

Megérkezés Szentkirályszabadjára

A bajai és a mohácsi boriak különböző időpontban érkeztek meg a szentkirályszabadjai vasútállomásra. A Bajáról október 16-án vagy 17-én az esti órákban megérkezőket Marányi Ede alezredes, a bori táborcsoport parancsnoka fogadta ezekkel a szavakkal: „Mi az zsidók? Ti éltek? Én azt hittem, hogy titeket kivégeztek!” (DEGOB 2407.). A bajai bori Mayer Rudolf azt közölte velem, hogy „Az úti cél most már Szentkirályszabadja lett, ahol ismét megjelentek a bori magyar keretle-

gények és Marányi ezredes. Ő tartott egy hegyi beszédet! Azt mondta: – Nem maradtok életben, zsidók, kipusztítunk benneteket!”¹⁰⁶ A bajai boriakat visszazárták a vagonba, és csak reggel kísérték őket az ún. Reptér-táborba. Mások is (DEGOB 2356., 3233.¹⁰⁷) megerősítették a bajai boriak esti érkezését és a lezárt vagonban való éjszakai kényszerzárkózást. Egyikük (DEGOB 2356.) azt is közölte, hogy amikor másnap kiszálltak, „a legdurvább módon bántalmaztak. Katz és Asztalos nevű alkoholista szakaszvezetők állandóan ütötték a zsidókat.” Katz József és Asztalos Ferenc szakaszvezetők mindketten bori keretlegények voltak, akiknek a népbírói peranyagából tudható, hogy Szentkirályszabadján visszakapták a bori munkaszolgálatosokat.¹⁰⁸

A Mohácsról október 25-én elinduló mohácsi boriak vasúti szelvénye 10-12 nappal később, október 26-29. között érkeztek meg a szentkirályszabadjai vasútállomásra. Az 1-4 napos vonatútról Erdős Péter, volt bori munkaszolgálatos az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben azt mondta, hogy „Ha emlékezetem nem csal, még többékevésbé mindig bizonytalan rémhírek sem szóltak arról, hogy hova megyünk. Rettenetes állapotok uralkodtak ezekben a vagonokban. Az embereknek a nagy része már különböző betegségeken szenvedett a lehetetlen élelmezési viszonyok és az éhezés miatt. Egész úton nem nyitották ki a vagonajtót. A foglyok lyukat fúrtak a vagon padlózatába, hogy szükségleteiket ezen keresztül végezzék el. Ez persze hol sikerült, hol nem sikerült és így érkezünk meg Szentkirályszabadjára rettenetesen tönkrement állapotban. Hajnalban ismerős hangokat hallottunk. Nekem is ismerősnek tűntek ezek a hangok, míg az egyik bajtársamat ma is hallani vélem, nagyon ijedten felkiáltott, hogy ez a bori keret.”¹⁰⁹

Tolnai Gábor koronatanúja a mohácsi bori munkaszolgálatos K. I.,¹¹⁰ azaz Kövesdi István.¹¹¹ Kövesdi azt mondta, hogy: „Pokoli helyzet volt a marhavagonokban, talán hetvennél is többen voltunk együvé zárva; nem volt mód arra sem, hogy leüljünk, mert egyszerűen össze voltunk préselve; fulladoztunk a hőségtől és szenvedtünk a szomszóságtól. Akkor éreztem, hogy a szomszóság még nagyobb szenvedést okoz, mint az éhezés... Nagyon kellett tartanom magam, hogy az életért küzdjek... Egyik legrettenetesebb időszak volt ez az út, bezárva ilyen tömegbe, egy-egy vagonba...”¹¹² Kövesdi Istvánt és Erdős Pétert Kőszegi Ábel – másokkal együtt – egyaránt felkereste. Kőszegi – a források megnevezése nélküli – közlésében mintha Erdős Péter szavai csengenének vissza, amikor a mohácsi bevagonírozásról ír: „Amint megtelnek a kocsik, rájuk zárják az ajtót. Kevés élelmet kapnak az útra, de szomszójukat nem tudják oltani. Ahányszor megáll a vonat, dörömbölni kezdenek, hogy

az ajtókat nyissák ki. Vizeletbűz tölti be a vagon. A beteg veséjű emberek egyre jobban szenvednek a szomszúságtól.”¹¹³ Ugyanitt Kőszegi még hozzáteszi, hogy a szentkirályszabadjai megérkezést követően az ajtókat kinyitják, és a bori keret irányítja a kivagonírozást.

A DEGOB-jegyzőkönyvek közül két mohácsi bori visszaemlékező tesz említést a vasúti útról. Egyikük azt mondta, hogy „...lezárt vagonokban Szentkirályszabadjára vittek. Rettenetesen tetvesek voltunk, vízhez nem tudtunk hozzájutni. Az útra kenyeret és margarint kaptunk” (DEGOB 391.). A másik visszaemlékező pedig azt közölte, hogy „élelmet nem kaptunk az útra, szükségleteinket nem tudtuk elvégezni” (DEGOB 3199.).

Az említett dokumentumfilmben megszólalt Radányi György mohácsi vasutas is, aki a vasúti szerelvény hivatalos kíséretéhez tartozott. Elmondása szerint „Dél körül szóltak nekem, hogy mint fékezőnek el kell mennem Villányig és utána, hogy hozták őket, láttam, hogy csillag van rajtuk és hát be lettek vagonírozva, jobbról-balról csendőrség őrizte őket és az ajtót rázárták. A közelbe nem volt szabad menni és utána hát dörömböltek, hát hogy halott van, hogy nyissák ki az ajtót, de nem nyitották ki az ajtót, így a vonat elindult.”¹¹⁴

Szentkirályszabadja

Veress D. Csaba történész szerint 1944 nyarán–őszén elkészült a szentkirályszabadjai tábor. Így felépült a katonai repülőtér, a betonhéjszerű hangárok, a parancsnoki és gazdasági épületek, a laktanyák és a kórház, valamint a Reptér-tábort a külvilággal összekötő vasútvonal.¹¹⁵ A bori munkaszolgálatosok az 1909-ben épült Alsóörs–Veszprém vasútvonalon érkeztek meg ide Bajáról és Mohácsról. Az 1969-ben megszüntetett Alsóörs–Medgyespusztai vasút szentkirályszabadjai vasútállomása ma is megvan, de rossz állapotban lévő állomásépülete ma lakóépület. A szentkirályszabadjai vasútállomás mintegy három kilométerre található a település központjától. A környék ma vadregényes, a hatalmas platánfák pedig még látták a háború alatt ideérkező és innen elvitt munkaszolgálatos századokat. Ebben az időszakban jelentős forgalmat bonyolított le a három sín párral rendelkező állomás, mivel 1942 tavaszán nagy katonai építkezés indult a község északi határánál: a kassai Horthy Miklós Katonai Repülőakadémiát akarták ide telepíteni.¹¹⁶

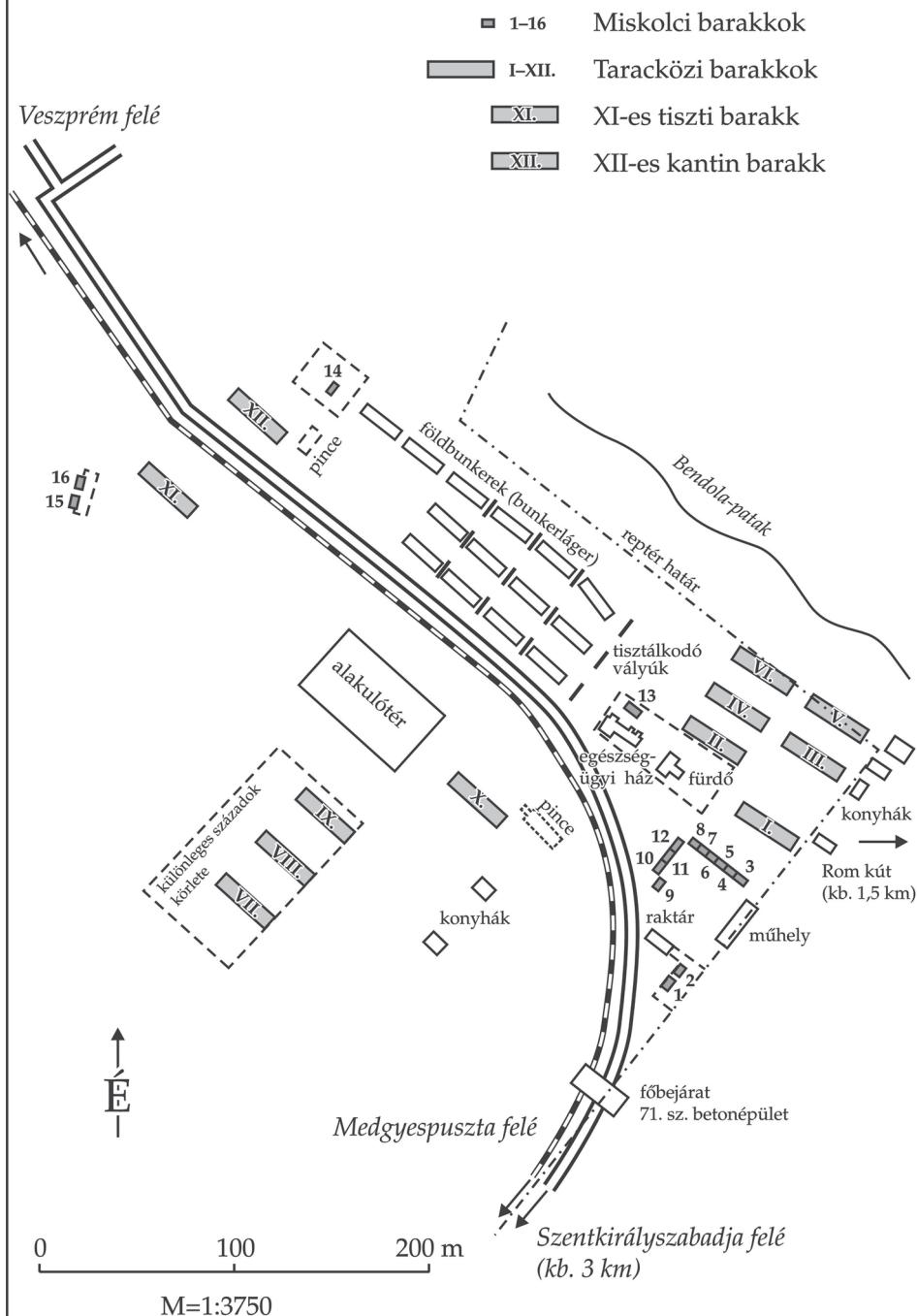
A bori munkaszolgálatosok – akárcsak az ide érkező többi munkaszolgálatos század¹¹⁷ – gyalog tették meg a vasútállomástól a Reptér-táborig tartó körülbelül hat kilométeres utat. A menetnek át kellett menni Szentkirályszabadja településen, és a munkaszolgálatosok felte-

hetôleg a mai Esze Tamás–Erkel Ferenc–Rákóczi Ferenc–Kossuth Lajos utca–Balaton utca útvonalon haladva érték el a község határában kezdôdô repülôteri utat. (Itt érintették a mai Radnóti Miklós utcát.) Ezt erôsítette meg a szentkirályszabadjai Velegi László,¹¹⁸ aki az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilmben azt mondta, hogy „Tizenhat éves voltam annak idején, amikor az ott lévô vasútállomásra megérkeztek a deportáltak. És azon az úton, amely keresztülvezet a falun, beérkeztek a mi családi házunk elé. Ott láttam ôket, nagyon csapzottak voltak, rossz volt a ruházatuk, a lábbelijüknek egy része ronggyal volt betekerve, dróttal felerôsítve és úgy vonultak ki a reptérre az ott lévô többi munkaszolgálatosokhoz, repteret építeni.”¹¹⁹

Kovács Géza tizenöt évesen, 1944. március–áprilisától 1944. október végéig (tehát körülbelül a bori századok ideérkezéséig) dolgozott a Reptér-tábor víz-villany-csatorna építésénél. Elmondása szerint a tábor ôrségét fegyveres-kutyás katonaság látta el. Az ôrséget 1944 júliusától megerôsítették. A Reptér-táborról a budapesti Hadtörténeti Levéltárban fennmaradt egy 1944. június 30-án készült térképvázlat.¹²⁰ A táborrajzon látható a tábor kettészelô vasútvonal keleti oldalán lévô tizennégy ún. „földbunker” és a nyugati oldalán elkülönülten álló három nagyobb barakk. Utóbbi volt az ún. „különleges századok körlete”, amelyet a térképvázlat jelmagyarázata szerint ún. „taracközi barakk” néven jelöltek.¹²¹ Várnai Olivér, volt munkaszolgálatos, nyugdíjas budapesti könyvvizsgáló a vele készített interjúban elmondta és kérésemre le is rajzolta,¹²² hogy hol volt a saját, 452. számú különleges munkásszázadának és a boriaknak a barakkja. Várnai Olivér „bunkerlágernak” nevezte a táborrajzon szereplô „földbunkereket”, ahol ôk és a boriak egymástól szigorúan elválasztva, 30–50 m távolságban laktak. (A boriak bunkerbarakkja a bunkerlágér Szentkirályszabadja felé esô délkeleti részén volt.) Az egyik bajai bori munkaszolgálatos (DEGOB 2407.) is ezt támasztotta alá visszaemlékezésében.

A területet bejárása során Kovács Gézával elhagytuk Szentkirályszabadja községet, és egy széles, nagyon rossz állapotban lévô úton haladtunk mintegy három kilométert.¹²³ A reptérre vezetô út baloldalán húzódott a Veszprém–Medgyespuszta felôl érkező vasútvonal. A sok ezer munkaszolgálatos ezen a vasút melletti, akácfa által szegélyezett úton gyalogolt a táborba. Elértük a repülôter ma ôrizetlen fôbejáratát.¹²⁴ Ez a magyarok által elkezdett, a németek által folytatott, majd a szovjet csapatok által használt repülôter déli fôbejárata. A 71-es számot viselô volt szovjet ôrségi betonépület mára már az enyészete lett. A bejárat-tól keletre, ma is a kerítés melletti részen terült el az a két-három hektár nagyságú terület, amely egészen a Litér községhez tartozó Bendola

7. A szentkirálysabadjai Reptér-tábor

patakig húzódott. Itt állt 1942 és 1944 között a barakktábor. Ennek egyetlen bejárata volt, az a pont, ahol állunk. A munkaszolgálatosnak helyet adó ötven-száz méter hosszú, egységes szerkezetű bunkerbarakok a fák között, az úttal majdnem párhuzamosan álltak. A körülbelül egy méter mélyre ásott földbarakkok körülbelül másfél méterre emelkedtek ki a földből, belmagasságuk tehát körülbelül 2,5 méter lehetett. A földbe akácfa cölöpöket vertek, közéjük deszkákat tettek és a barakk tetejét is bedeszkázták. Fából készült emeletes priccseken szalma és pokróc, a kijáratnál mosdó volt. A barakkokban két karbid- vagy viharlámpa, míg a barakkok mellett ideiglenesen felállított oszlopokon égők világítottak. A barakkok között szabad volt az átjárás és csak a konyha- és az irodabarakkot kerítették el. A földbunkerek 1945 után beomlottak és a helyi lakosok mindent elhordtak.¹²⁵ A bunkerbarakkok építésénél semmilyen betont nem használtak, így ma már azoknak semmilyen nyomát nem találhattuk meg.

4. A bori maradék Szentkirályszabadján

A DEGOB-jegyzőkönyvek egymástól eltérően számoltak be a szentkirályszabadjai időszakról. A kényszermunkára való kötelezésük szempontjából két csoportot lehet egyértelműen megkülönböztetni. A tizenhat bajai bori DEGOB-jegyzőkönyv közül hat¹²⁶ számol be arról, hogy Szentkirályszabadján dolgozni kellett. A tizenhat mohácsi bori DEGOB-jegyzőkönyv egyike sem említi azonban ugyanezt. (Árnyalja a képet, hogy a bajaiak közül egy fő és a mohácsiak közül szintén egy fő szentkirályszabadjai „pihenésről” szólt.¹²⁷) Kádár István, volt bori munkaszolgálatos írásban közölte velem, hogy „emlékezetem szerint mi – a mohácsiak – a szabad ég alatt laktunk és csak rövid ideig voltunk Szentkirályszabadján és semmiféle munkában nem vettünk részt”.¹²⁸ Várnai Olivér azt mondta „a boriakról”, hogy „nem tudtak kimenni dolgozni, munkára nem vitték őket”.¹²⁹ Tolnai Gábor azt írta a bori maradék egészéről szólva, hogy „tétlenül töltötték az időt Szentkirályszabadja határában, szálláshelyükön. Tengtek-lengtek.”¹³⁰ Kőszegi Ábel elbeszéléséből is az derült ki, hogy Radnóti és a boriak nem dolgoztak.¹³¹ A bajai bori, Morvay István azt jegyezte le visszaemlékezésében, hogy „kétheti tartózkodás után” annak „utolsó napjaiban a repülőtéri munkára is kitámolyogtunk”.¹³² Barátja, a szintén bajai bori, Mayer Rudolf azt közölte velem, hogy „Szentkirályszabadján más-

fél hetet időzhettünk, munka nem volt”.¹³³ A katonai büntetőszázaddal Szentkirályszabadjára került nazarénus Hevesi János azt írta visszaemlékezésében, hogy „Repülőteret építettünk, zúzott követ hordtunk csillével, amit eltergettünk, majd földet kellett rá teríteni, azt szépen simára eligazítani. Aztán kivezényelték rá az agyoncsigázott, a bori rézbányákból odaért, még életben maradt zsidókat, azokkal tapostatták keményebbre az elteregtett anyagot, hogy alkalmas legyen a repülőgépek leszállásához.”¹³⁴

A bori maradék állapota

A bajai és a mohácsi boriak fizikai és lelki szempontból egyaránt nagyon leromlott állapotban voltak. Minden bizonnyal mindkét csoport tagjaira igaz volt a Tolnai idézte Száll Antal bori katonatisztnek – korábban a *Heidenau*-tábor parancsnokának – megállapítása, miszerint a boriak olyan „...siralmas, borzalmas állapotban voltak, az nem is volt emberi...”.¹³⁵ Kőszegi – aki szintén interjúzott Száll Antallal – a mohácsi boriakról szólva azt írta, hogy „Az emberek többsége alig lézeng. Naponta egyszer kaptak enni, többnyire káposztát. Konzervdobozokkal állnak sorba az üstök előtt, csajkája kevés embernek van már. A keret teljesen megvadult. Ütik, verik az embereket, okkal és ok nélkül.”¹³⁶ Várnai Olivér szemtanúként beszélt nekem erről: „Mi nem voltunk szeparálva, de a boriakhoz nem lehetett bemenni, erre nagyon vigyáztak öreink. »Ezek nem örök, ezek nem is emberek, hanem állatok! Ne próbáljunk a boriakkal felvenni a kapcsolatot, mert ezek mindenre képesek, ezek nem följelentenek, hanem rögtön lőnek« – mondták öreink. A mi őrségünk és a boriak őrsége csak-csak összejött, de a mi őrségünk rettentő módon elítélte őket.”¹³⁷

A DEGOB-visszaemlékezők közül egy mohácsi bori azt mondta, hogy „nagyon gyenge volt az élelmezés, de azért a két hadnagy – az egyiket Kovácsnak hívták, a másiknak nem emlékszem a nevére – igyekeztek [élelmet] szerezni. Naponta kétszer kaptunk meleg ételt” (DEGOB 326.). Egy másik – nem tudni, melyik csoportból származó – bori visszaemlékező „nagyon rossz bánásmód”-ról és „keves élelem”-ről számolt be (DEGOB 2064.). Morvay István viszont pontosan le is írta, hogy a kevés koszt azt jelentette, hogy „4 dl híg étel délben, 4 dl este, a kenyérosztás is csak ötletszerűen ment”.¹³⁸

A források alapján nem lehet megállapítani, hogy a két nagyon rossz állapotban lévő bori csoport közül mégis melyik lehetett rosszabb állapotban. Tudjuk viszont, hogy a bajai boriaknak Baján nem kellett dolgozniuk, szemben a Mohácson nehéz munkára vezényelt

boriakkal. További lényeges eltérés közöttük, hogy az egyre hidegebb őszi időben a bajai boriaknak Baján jobb lakhelyük, jobb élelmezésük volt mohácsi társaiknál, és a bajaiakat nagyon emberséges közeget vette körül. Ugyanakkor a bajaiak 10-12 nappal kerültek korábban vissza a Szentkirályszabadjára rájuk váró bori kerethez. Itt már rossz körülmények között éltek, és általában dolgozniuk kellett. Tehát, ha a bajaiak kezdeti helyzete talán jobb is volt, a különbség a két csoport általános állapota között a mohácsiak szentkirályszabadjai érkezésére már valószínűleg eltűnt.

A bajai és mohácsi boriakról, „a bori csoport maradékáról” a források eddig egységesen szóltak. Úgy kezelték a Szentkirályszabadjára visszaérkezett boriakat, mintha azok ismét egy csoportot alkottak volna. A felsorolt források és említett ellentmondások ellenére azonban valószínűnek tartom, hogy a két csoportban érkező boriak nemcsak a többi munkaszolgálatos századtól, de egymástól is elkülönített barakkokban laktak ugyanazon földbunkertábor területén. A 10-12 nappal korábban érkező bajai boriakból alakíthatták meg a honvédelmi miniszter által meghatározott 5-6 századból az első három századot. Őket beosztották különböző munkákra. A később érkező mohácsi boriakból alakították ki „a bori maradékból” felállítandó további, valószínűleg másik három századot. Őket a legyengült állapotuk vagy a közelgő továbbindulás miatt, de általában már nem osztották be munkára.

Betegségek és halálesetek Szentkirályszabadján

A szentkirályszabadjai közállapotokat és „a bori maradék” helyzetét a Reptér-táborban történt halálesetek és a munkaképtelenekhez, a betegekhez való viszony is érzékelteti.

Veress D. Csaba forrás megnevezése nélkül azt állítja, hogy a beérkező bori századok tagjai közül „1944. november első napjaiban négy ember halt meg szívbénulásban és végelgyengülésben”.¹³⁹ Veress egy másik írásában, hivatkozva a szentkirályszabadjai halotti anyakönyv adataira, meg is nevezi a „november 1–3-án meghalt: Guth Vilmos 41 éves, Frimm István 37 éves, Guttman Adolf 24 éves, Reisz Miklós 24 éves és Révész Ferenc 24 éves munkaszolgálatos”-okat.¹⁴⁰ Ezek száma azonban nem négy, hanem öt. Az általam is megtekintett szentkirályszabadjai halotti anyakönyv nyolc munkaszolgálatos halálát rögzítette 1944. október 22-e és november 6-a között.¹⁴¹ Ezek közül egyetlenegy személy, Reisz Miklós esetében került az elhunyt neve mellé, hogy az izraelita vallású munkaszolgálatos a „bori gyűjtő”-ből, vagyis a Szentkirályszabadján összegyűjtött bori zsidó munkaszol-

gálatos csoportból való volt. További négy, a szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben szereplő munkaszolgálatos bori mivoltát úgy sikerült megállapítanom, hogy nevüket megtaláltam egy bori veszteséglistán.¹⁴² Ez alapján már valóban bizonyítható, hogy Guttman Adolf, Gedő Arthúr, Guth Vilmos és Frimm István is a bori csoport tagja volt.¹⁴³ Egyezik tehát Veress és az általam megtalált szentkirályszabadjai bori halotti lista ötfős létszáma, de csak a létszáma. Veress listáján ugyanis nem szerepel Gedő Arthúr, az enyémen pedig Révész Ferenc.¹⁴⁴

A szentkirályszabadjai halotti anyakönyv adatai szerint Kersztenbaum (Kesstenbaum / Kestenbaum) Ignác huszonnégy éves, izraelita vallású, kisegítő munkaszolgálatos a Reptér-táborban 1944. október 22-én 12.05 órakor „golyó által okozott lövésszerű sérülés folytán beállott belső elvérzés” miatt meghalt.¹⁴⁵ Veress szerint Kersztenbaum nem tartozhatott a Mohácsról Szentkirályszabadjára érkezett boriak közé, mivel az ő érkezésük dátumaként október 29-ét határozta meg.¹⁴⁶ Kersztenbaum azonban bori munkaszolgálatos, gyilkosa pedig Sisák György tartalékos tizedes, bori keretlegény volt. Sisák 1947-ben zajló budapesti népbíróági perében Sas (Schichtanz) Miklós volt bori munkaszolgálatos, egri szabómester tanúvallomásában elmondta, hogy „Szentkirályszabadján Sisák őrségben állt, amikor Kestenbaum nevű bajtársam az éhezéstől hajtva a kerítésen kívülre ment és közvetlen ott lévő krumpliföldről krumplit akart szedni. Én akkor az udvaron tartózkodtam és láttam, amint Sisák minden szó nélkül, puskájával agyonlőtte Kestenbaumot. Ez után Sisák bejött a körletbe és ott örömeiben ugrálva kijelentette előttünk, hogy »na zsidók itt fogtok éhen dögni, vagy én foglak agyon lövöldözni benneteket!«”.¹⁴⁷ „Kersztenbaum” Sisák általi agyonlövését – az ugyanebben a perben tanúskodó – Szabolcsi László¹⁴⁸ budapesti kereskedő és Flaschner Sándor¹⁴⁹ budapesti főpincér, volt bori munkaszolgálatosok is a saját szemükkel látták.¹⁵⁰ Sisák György maga is elismerte népbíróági perében, hogy „Szentkirályszabadjára érkezésünk után több musz-t észrevettem, hogy a környező krumpliföldön krumplit szednek. Rájuk kiáltottam, hogy hagyják abba, és mikor erre nem hagyták abba a krumpliszedést, közéjük löttem. Lövésem egy Kestenbaum nevű musz-t talált el, aki azonnal meg is halt. Ezért a tettért Marányi alez. szóbeli dicséretben részesített, és mint követendő példát állított a többi keret elé.”¹⁵¹ (Kestenbaum tehát a hatodik meggyilkolt munkaszolgálatos.)

Balázs Béla, volt bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó tanúvallomása szerint Sisák Szentkirályszabadján „egy egész csekély dologért puskatussal úgy hátba vágott, hogy a puskatus elrepedt, utána nádpálcával addig verte körmeimet, míg azok teljesen elfe-

tedtek, majd később le is estek”.¹⁵² Sisák Györgyöt mindezen és a későbbiekben tárgyalt további háborús bűncselekmények elkövetése miatt 1947-ben kivégezték.¹⁵³

A szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben szereplő munkaszolgálatosok sírja után hiába kutattam, pedig legalább az anyakönyvezett munkaszolgálatos halottak eltemetésének általában nyoma marad. A Reptér-tábor területén lévő temetőről nincs tudomásunk, és csak egyetlen ismeretlen visszaemlékező tett említést arról, hogy egyik meghalt társuk valamelyik reptéri földtöltésben alussza örök álmát. A község helyrehozott kis izraelita temetőjében az elhunytaknak nem akadtam nyomára. Kovács Géza kizártnak tarja, hogy a Reptér-táborból az izraelita temetőig tartó körülbelül három kilométeres és egyben a községen keresztül vezető utat a halottal megtették volna és ide temették volna el őket.

A szombathelyi kórház

A Reptér-táborban működött egy egészségügyi ház. A Reptér térkép-vázlatán látható, hogy ez a földbunkerek közelében volt. Ide kapott beosztást dr. Pál László, bori munkaszolgálatos orvos. Időközben azonban egy „akkor fel nem ismert fehérjehiány”-ban megbetegedett és teste „teljesen megdagadt”. Személyes közlése szerint „volt ott egy igen rendes, nem zsidó zászlós orvos, Véghelyi István őrmester, aki engem kollégának tekintett és alaposan gyógyított. Amikor Marányi bejött a gyengélkedőre, mindenkit kidobott, de engem nem tudott, mert olyan rossz állapotban voltam. A dagadásom két nap alatt elmúlt és a zászlós először beosztott a jehovás századhoz orvosnak, majd egy háborús özvegyhez kvártélyozott be.”¹⁵⁴ Az egyik bori túlélő Szentkirályszabadján négy hetet töltött kórházban,¹⁵⁵ ezért lemaradt a tovább induló bori csoporttól, és egy másik csoporttal került német koncentrációs táborba (DEGOB 2407.).

Jehuda Deutsch könyvében említést tesz Klein Dezső bori munkaszolgálatosról – a később Izraelbe vándorolt rabbiról – és az ő visszaemlékezéséről. Klein Dezső emlékirataiban Szentkirályszabadján maradt nyolcvan beteg munkaszolgálatosról ír, akiknek azután egy részét különböző katonai kórházba vittek. A Deutsch által idézett visszaemlékezésből az is kiderül, hogy Klein is valamelyik kórházba került, majd innen 1945 januárjában az ország nyugati részébe vitték kényszermunkára.¹⁵⁶ Klein hitelesen emlékezett vissza, hiszen ezek az információk levéltári források alapján részben alátámaszthatók. Klein Dezső neve és adatai ugyanis szerepelnek egy már korábban is idézett bori veszte-

séglistán¹⁵⁷, továbbá a szombathelyi 3. számú helyőrségi hadikórház be-
tegfelvételi naplójában¹⁵⁸ is felfedeztem a nevét.

Klein Dezső „nagyfokú testi legyengülés, bélhurut” kórjelzéssel ke-
rült 1944. november 26-án a szentkirályszabadjai Reptér-táborból
a szombathelyi kórházba. Innen több mint egy hónapos kezelés után,
de „szolgálat képtelen” állapotban, 1945. január 1-jén bocsátottak el
ismeretlen helyre. A kórházba történt megérkezésének napján továb-
bi négy zsidó és két nem zsidó munkaszolgálatos befogadása történt
ugyaninnen.

A bori munkaszolgálatosok bajai csoportjának szentkirályszabadjai
megérkezése (legkorábban 1944. október 16.) és 1945. január 4-e kö-
zött összesen nyolcvan személy került a szentkirályszabadjai Reptér-
táborból a 3. számú helyőrségi kórházba. Közülük ketten voltak ka-
tonák, köztük a bori keret tagja, Szokolits Ferenc honvéd. A többiek
mind munkaszolgálatosok, döntő többségükben zsidó munkaszolga-
latosok voltak.¹⁵⁹

A szombathelyi kórházi naplóban fellelt hetvennyolc munkaszolga-
latos nevét összehasonlítottam az említett bori veszteséglistában, a Koz-
ma utcai temetőben álló ún. bori falon és a Battyán-naplóban szereplő
névlistával.¹⁶⁰ Az összehasonlítások alapján összesen huszonegy esetben
találtam név- és – bizonyos esetekben – további adatokra vonatkozó
azonosságot. Bizonyítható tehát, hogy – Klein Dezsővel együtt – leg-
alább huszonegy bori zsidó munkaszolgálatos került a szombathelyi
kórházba.¹⁶¹ (Számuk huszonegy főnél minden bizonnyal nagyobb volt,
de azonosításukra nem állnak rendelkezésemre további források.) A kór-
házi naplóban további négy olyan munkaszolgálatos nevét találtam,¹⁶²
akik szerepelnek a bori Jehova Tanúk neveit tartalmazó névlistán.¹⁶³

A huszonegy bori zsidó munkaszolgálatos közül nyolcan haltak meg
a kórházban (Bartha László, Berger Ödön, Erdős Frigyes, Gáspár La-
jos, Gergely János, Lôwy Sándor, Sándori Tibor, Stark Andor). (A ha-
lál oka három esetben volt testi gyengeség [leromlott állapot] és egy-egy
esetben szívbaj és mellhártyagyulladás. Három esetben nem nevezték
meg a halál okát.) A Kozma utcai bori fal tanúsága szerint Bartha László
és Gáspár Lajos mellett Braun László, Fried Vilmos és Klein József sem
tért vissza. Így a szombathelyi kórházba vitt huszonegy fő közül tizen-
egy fő biztosan életét veszítette.

A bori keretlegények ellen indított népbírósági perekben több
helyen is leírták, hogy Szentkirályszabadján az éhező bori munkaszol-
gálatosok krumplit loptak, és ezért a keret tagjai közéjük lóttek. Az em-
lített Sisák Györgyön kívül más keretlegényt is megvádoltak a sérüléseket
okozó fegyverhasználatért. Horváth József tizedes, bori keretlegény nép-

bíróági perében megszólaló Noéh György orvostanhallgató tanúvallomása szerint „1944 októberében Szentkirályszabadján pár szem krumplit akart szerezni Müller Miklós fodrász bajtársam. Horváth észrevette és ott a helyszínen, a tábor udvarán lelőtte. Müllerrel együtt feküdtem az ottani kórházban. A lelövésének is szemtanúja voltam. Müllernek a combjába ment a golyó.”¹⁶⁴ Népbíróági perében Horváth ezt tagadta, és a Csicsák nevű tizedest (feltehetően Sisák Györgyöt) nevezte meg felelősnek, de azt elismerte, hogy őrségben állva egy neki nem engedelmeskedő munkaszolgálatosba belelőtt.¹⁶⁵

A szombathelyi kórházi napló szerint 1944. október 30-án négy zsidó munkaszolgálatost vettek fel a szentkirályszabadjai Reptér-táborból. Katona Jenő zsidó munkaszolgálatos és a két bori munkaszolgálatos, Braun László és Friedman (Fridman) Vilmos egyaránt a végtagokat ért lövési sérülésekkel kerültek kórházba. (Müller Miklós esetében üresen maradt a kórjelzés rovat.) Valószínű tehát, hogy a Sisák György és Horváth József keretlegények által okozott lövési sérüléseket szenvedett négy bori munkaszolgálatosról van szó. Valószínű ugyanis, hogy a lövési sérüléssel ugyanekkor kórházba került negyedik személy, Katona Jenő is bori munkaszolgálatos volt.¹⁶⁶ A sérülésük után őket a tábor kórházában, a tábor területén lévő egészségügyi házban ápolták, és mivel menetképtelenek voltak, a bori menetek továbbindulásának időpontja körül a szombathelyi kórházba szállították őket. Közülük – az egyik népbíróági perben megszólaló – Müller Miklós túlélte a holokausztot, míg a Kozma utcai temetőben lévő bori fal tanúsága szerint Braun László¹⁶⁷ nem.

A szombathelyi kórházba került bori munkaszolgálatosok közül egyedül Kálnai Sándorra vonatkozóan találtam további adatokat a kórházi dokumentációban. Kálnait a kórház belgyógyászati osztályán kezelték „nagyfokú testi leromlottság” és „nagy területre kiterjedő gennyes bőrszövetek” kórjelzéssel.¹⁶⁸ Kálnait – mint szolgálatra alkalmatlan besorolást kapott zsidó munkaszolgálatost – közel négy hónapos kórházi kezelést követően, 1945. február 6-án vezényelték Kőszegre, a 103/304. számú közérdekű munkaszolgálatos századhoz.¹⁶⁹

5. Radnóti Miklós Szentkirályszabadján

Radnóti Miklós szentkirályszabadjai időszakáról keveset tudunk. Tolnai Gábor és Hulesch Ernő nem szólaltat meg konkrét tanút Radnóti szentkirályszabadjai napjairól. Kőszegi Ábel egy, a munkaszolgálatos-

sokkal kegyetlenkedő „szegedi szakaszvezetőt” említ forrásként, miközben nyilván több, de könyvében nevesíttetlen szemtanú meghallgatása után írja azt, hogy „Radnóti, ha csak teheti, fekszik. Nagyon gyenge. Fél az újabb gyaloglástól: bakancsa tönkrement, bedagadt lába csupa seb. Többnyire egyedül van. Társai erejük végére értek, nemigen tudnak törödni már egymással.”¹⁷⁰

Radnóti Miklós nagyon rossz állapotban érkezett meg Szentkirályszabadjára. Battyán György munkaszolgálatos társ azt mondta róla, hogy már Mohácson olyan állapotban volt, hogy „odajött hozzám, pontosabban odakúszott hozzám, hiszen annyira legyengült állapotban volt, figyelmeztetendő arra, hogy együtt kell maradnunk és együtt érkezünk haza. Ő abban a hiedelemben volt, hogy Szentkirályszabadjára fogják az egységet visszairányítani, ott karanténban helyeznek el bennünket, felerősítenek, kilátást látott arra, hogy ez néhány napos szabadságot is jelenthet, amíg újra felszereljük magunkat, míg újra esetleg egy újabb behívásnak kell eleget tenni.”¹⁷¹ Az *Abdai gyilkosok* dossziében is koronatanúként megszólaló Battyán György¹⁷² megszökött Mohácson, és „legyengült és sérült” állapotban a helyi kórházban feküdt, amikor a város felszabadult.¹⁷³

A nyilvánosságot 2004-től vállalta a volt bori munkaszolgálatos Kádár István. Személyes találkozásaink során többször tett említést Radnóti-val való szentkirályszabadjai találkozásáról. Azt közölte velem, hogy „szentkirályszabadjai emlékeimből is egyedül a Radnóti Miklóssal való néhány perces találkozás rögzült, maradt meg az emlékezetemben. A közelmúltban én is jártam ott és nagyjából felismerni véltem azt a helyet, ahol táboroztunk. Az egykori villanyoszlopokat támasztó betonoszlopokra emlékeztem.”¹⁷⁴ Megjelent visszaemlékezésében még azt tette mindehhez hozzá, hogy a költő „is rendkívül rossz állapotban volt, ruházata, cipője teljesen tönkrement”.¹⁷⁵

Ferencz Győző 2005-ben publikált először részleteket Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni korabeli naplójából.¹⁷⁶ Innen tudható, hogy Nyíri Tibor híreket hozott a költőről.¹⁷⁷ Az Ortutay Gyulát felkereső Kürti Pál szerkesztő közölte Gyarmatival a Nyíritől származó információkat 1945. március 16-án délelőtt. Ugyanezen a nap délutánján Nyíri találkozott Gyarmati testvérével, Gyarmati Lászlóval is.¹⁷⁸ A naplóban annyit rögzítettek, hogy Nyíri „Szentkirályszabadján hagyta el Miklós[t?] a századdal még októberben. Ő akkor [Nyíri] betegként a szombathelyi kórházba került, onnan decemberben elszökött és Budára került.” Gyarmati Fanni azt is rögzítette itt, hogy Nyíri szerint Radnótinál volt „Sik Sándor dedikált imakönyve és Mohácson eladta a kis lyukas jeggyűrűjét is”.¹⁷⁹ Gyarmati Fanni megbízhatatlannak tar-

totta Nyírit és kételkedett szavahihetőségében. Nyíri 1945-ben tanúként megszólalt Szokolits Ferenc honvéd, bori keretlegény népbíró-sági perében.¹⁸⁰ Tanúvallomásából kiderült, hogy Szokolitscsal együtt volt a szombathelyi 3-as számú helyőrségi kórházban. Mindezt a korábban részletesen elemzett szombathelyi kórházi napló alapján teljes egészében hitelesnek fogadhatjuk el. Mindebből eredően valószínűleg hiteles beszámolót adhatott Radnótiról Gyarmati Fanninak.

Nyíritől függetlenül Gyarmati Fanni annyit jegyzett meg meg ugyan-itt naplójában, hogy Radnóti „...októberben már itt volt, mikor én nyomoztam a szentkirályszabadjaiak után és B. Dezső¹⁸¹ azt a hírt kapta, hogy igen erős nyilas őrizet alatt állnak, nem lehet közelebbit megtudni. Akkor belenyugodtam és nem próbálkoztam tovább. Kényelmes voltam és hitetlen. Akkor még lehetett volna talán menlevelet is szerezni és küldeni és hazahozatni.”¹⁸²

Kádár István és Nyíri Tibor tehát személyesen voltak tanúi Radnóti Miklós szentkirályszabadjai jelenlétének. Nem sokkal többen, összesen öten vannak azok a tanúk, akik a Szentkirályszabadjáról később elinduló dunántúli menetben nem csak együtt voltak Radnótival, de erről dokumentálhatóan be is számoltak az utókornak. (Erdős Lajos, valamint névrokona, Erdős Péter, Kálmán László, Kardos József, Kövesdi István). A költő csak úgy lehetett jelen a dunántúli menetben, ha Szentkirályszabadján is ott volt, tehát az öt tanú visszaemlékezése is bizonyító erővel bír. Összesen tehát hét hitelesnek tekinthető bori munkaszolgálatos tanú bizonyítja, hogy a költő Szentkirályszabadján is jelen volt. A költő szentkirályszabadjai jelenlétére a tanúk mellett természetesen létezik egy tárgyi bizonyíték is: Radnóti utolsó verse, a negyedik *Razglednica* sorai alá a Szentkirályszabadja helynevet írta.

A két szemtanú és a öt közvetett tanú, valamint Gyarmati Fanni korabeli értesülései, továbbá a negyedik *Razglednica* tanúsága alapján megalapozottan bizonyítható, hogy Radnóti Miklós „a bori maradékkal” Szentkirályszabadjára érkezett. A költő osztozott a mohácsi boriak nehéz sorsában, velük együtt élte át az út során és a Szentkirályszabadján ért fizikai és lelki megpróbáltatásokat. Beteg és kimerült volt, ruházata tönkrement.

Szentkirályszabadja község 1969-ben úgy döntött, hogy emléket állít Radnóti Miklósnak. A helyi tanács megvásárolta az egykori Tatay-kúria területén épült és a református Máté család tulajdonában volt kismenyesi lakóházat (Máté-házat).¹⁸³ Itt nyitották meg 1970-ben a Radnóti-emlékszobát, a község könyvtárát és a helytörténeti gyűjteményt (Radnóti-emlékmúzeum, Radnóti-ház).¹⁸⁴ A Radnóti Miklós állandó kiállítás bemutatta a költő életét és egyben irodalmi emlékhely, emlékmenetek

célpontja és zárándokhely lett.¹⁸⁵ A Radnóti-kiállítás a költő születésének 100. évfordulójának évében, 2009-ben szűnt meg. A helyi védettség alatt álló nádfedelű, szabadkéményes ház ma helytörténeti és néprajzi kiállításnak ad otthont.¹⁸⁶

A Radnóti-kiállításnak korábban helyet adó Máté-házban a költő vagy más bori munkaszolgálatos minden bizonnyal soha sem járt. (A kiállítás ezt nem is állította.) A bori maradék a vasútállomás, a Reptér-tábor között áthaladt ugyan a községen, de a tábor területét nem hagyhatta el.

A bori menet szentkirályszabadjai útvonala mellett két új emlékmű avatására került sor a közelmúltban. A turul szoborkompozíció Szentkirályszabadja alapítóinak és gyarapítóinak emlékét hivatott őrizni. Az emlékművet közadakozásból emelte a Szentkirályszabadjai Községért Közalapítvány 2008. augusztus 14-én.¹⁸⁷ A másik emlékművet, az emlékkeresztet a helyi Önkormányzat emelte 2009. október 17-én. Az emlékmű egyszerre tiszteleg Radnóti Miklós¹⁸⁸ és „a tragikus sorús munkaszolgálatosok emléke” előtt.¹⁸⁹ A kompozíció szokatlan formában teszi mindezt: a kereszt szimbolikában találja meg azt a közös jelképet, ami az 1942 májusa és 1945 eleje között Szentkirályszabadján dolgoztatott, fogvatartott, szenvedett vagy meghalt, összesen több ezer román és magyar, cigány, zsidó, Jehova Tanú, nazarénus munkaszolgálatost összekötheti.

6. A honvédelmi miniszter rendelete

A szakirodalom gyakran idézi a budapesti Hadtörténeti Levéltárban fennmaradt egyik dokumentumot.¹⁹⁰ A Beregfy Károly honvédelmi miniszter által 1944. október 26-án kiadott és 975. szám. M. 42.–1944. alatti rendeletet a miniszter helyett Bor Jenő altábornagy írta alá. A magyar munkaszolgálat egészét érintő és a magyar holokauszt története szempontjából egyaránt fontos rendelet¹⁹¹ hetven kiegészítő munkásszázadot bocsátott „kölcsonképpen” a német hatóságok rendelkezésére. A rendelet nyomán „az ország különböző részein” állomásozó kiegészítő munkásszázadok indultak el gyalogmenetben a „Dunántúl nyugati térségébe”. Magyarországi célállomásként Mosonmagyaróvárat, majd pedig Hegyeshalmot határozták meg. Utóbbi helyen adták át a századokat a németeknek, hogy „hadifontosságú építési munkálatokhoz” biztosítsák a „legénységet”. A rendelet intézkedik a századok élelmezéséről,

ezek szállításáról és a vételezések helyeiről. Végül „nyomatékosan figyelmébe” ajánlja „úgy a katonai, mint a polgári hatóságoknak, hogy a menetelő” századokat „kísértessék figyelemmel és segítséget nyújtssanak a napi menetcélok elérésére”, továbbá arra, hogy a kíséítő munkásszázadok „minél munkaképesebb állapotban kerülhessenek átadásra, mert ehhez fontos érdek is fűződik”.

A rendelethez két, a szakirodalom által szintén gyakran idézett fontos mellékletet adtak ki. Az 1. számú, egyoldalas melléklet a honvédelmi miniszter Nyílt parancsa. Ez a parancs általános, minden kíséítő munkásszázadra egyaránt vonatkoztak. A Nyílt parancs nyolc pontból és ezek alpontjaiból áll. Mindezek rendelkeznek a menlevelekről, a „menetvonalról és egyben a napi menetcélokról”, az élelmezésről, a betegek leadásáról, a beszállásolás és útvonal-ellenőrzés rendjéről. A Nyílt parancs a Budapestről elindítandó munkaszolgálatos századokra fókuszál, és „a vidékről útbaindítottak”-ról mindössze annyit ír, hogy azok ebbe az útvonalba (Zsámbék, Vértessalja, Kocs [egy nap pihenő], Bana, Abda, Mosonmagyaróvár [egy nap pihenő] „a legegyszerűbb módon” „kapcsolódnak be”. Az élelmezés vonatkozásában, mint „húsbeszerzés” és „kenyérfelvételezés” helyeiként Budapest, Tata, Győr és Mosonmagyaróvár helyőrségeket nevezi meg. A miniszter a századparancsnokot teszi „személyileg” felelőssé azért, hogy a század reggel és este meleg étkezésben részesüljön. Egyben lehetővé teszi, hogy ha a század „saját járművekkel megfelelő számban nem rendelkezik”, előfogatokat vegyen igénybe. A betegek leadásáról annyit rendel el, hogy őket „Tatán, Győrről, Mosonmagyaróvárott” az állomásparancsnoknak kell leadni, és „szállításukhoz a legszükségesebb mérvben előfogatok igénybe vehetők”. (Élelmiszer- és betegszállításra tehát előfogatok rekvirálhatók!) A Nyílt parancs rendelkezik arról is, hogy a szállás „lehetőleg az egész század részére egy helyen biztosítandó” és a „szálláscsinálók előre küldendők”. A szálláshelyeken „a helyőrséget” vagy „a helyi nemzetőrséget be kell vonni”, és „az útvonal ellenőrző közegek támogatását” a századparancsnok igénybe veheti.

A rendelet 2. számú, kétoldalas melléklete táblázat formájában tartalmazza az útbaindítandó századok hadrendi számát, tartózkodási helyét („jelenlegi munkahelyét”), valamint az „útbaindulás” és beérkezés időpontját (hó, nap). Az első oldalon hat szentkirályszabadjai század szerepel (105/501–506.), amelyek mellé „Bori szd.” [század] bejegyzés került. Ezen századok útbaindulásának idejét október 30-ára, míg Mosonmagyaróvárra való beérkezési idejét november 6-ára írták elő. Ugyanezen melléklet második oldalán szintén szerepel további három

szentkirályszabadjai munkaszolgálatos század (105/507–509.). (Melléttük nem szerepel, hogy Bori századról van szó). Ezek útbaindulási ideje november 3., míg Mosonmagyaróvárra való beérkezési idejük november 11.

A dokumentum belső oldalán olvasható egy bizalmas, *pro domo* feljegyzés, miszerint „Túloldali rendeletre a mellékleten feltüntetett mu. sz.-ok [munkaszolgálatos századok] átadása f. h. 2-án Magyaróvárra megkezdődött”. Látható tehát, hogy a honvédelmi miniszter rendelete és Nyílt parancsa a Szentkirályszabadján tartózkodó kisegítő munkásszázadokra, és ezen belül „a bori maradékra” is vonatkozott. A rendelet és a Nyílt parancs általános, valamint konkrét pontjai a bori munkaszolgálatosokra is vonatkoztak, de nem ismerjük a szentkirályszabadjai – köztük bori – századokra vonatkozó konkrét parancsot. Nem tudjuk dokumentálni, hogy pontosan milyen menetvonal és menetcélok voltak előre meghatározva, hogy Győrig hol történt részükre az élelem vételezése. A 2. számú melléklet alapján dokumentálható, hogy Szentkirályszabadján összesen kilenc kisegítő munkásszázad állomásozott, amelyeket két csoportban, két időpontban terveztek elindítani Mosonmagyaróvárra. (Itt egy újabb – általunk nem ismert – Nyílt parancs alapján indították őket tovább Hegyeshalomra.) A Nyílt parancs szerint minden századnak a meghatározott napon reggel hat órakor kellett elindulnia. Így a boriként jelölt századoknak a nyolcadik, míg a nem bori, de szentkirályszabadjai századoknak a kilencedik napon kellett Mosonmagyaróvárra (tehát nem Hegyeshalomra) érniük. A honvédelmi miniszter ezen rendelete összhangban van a korábban ismertetett rendeletével, amelyben „a bori maradékból” Szentkirályszabadján 5-6 század felállításáról határozott.

A honvédelmi miniszter említett, 1944. október 26-án kelt rendeletét többen közölték vagy idézték. A rendelet teljes szövegét két mellékletével együtt Karsai Elek közölte először.¹⁹³ Ennek nyomán a mellékletek nélküli rendeletet Szita Szabolcs¹⁹⁴ és Ferencz Győző¹⁹⁵ egyaránt szöveghűen közölte. Karsai azonban az általa közölt 2. számú mellékletben a 105/508. századot kétszer említi: egyszer szentkirályszabadjai és bori, egyszer pedig szentkirályszabadjai, de nem bori századként.¹⁹⁶ A nyilvánvaló tévedést az is alátámasztja, hogy a 105/501. és a 105/503. bori századok között említették meg először a 105/508. nem bori századot is.¹⁹⁷ A tévedés ezután végigkíséri a dokumentum közlésének történetét, mivel nem az eredeti mellékletet, hanem a Karsai által közölt mellékletet ismételten közölte Szita Szabolcs¹⁹⁸ és Randolph L. Braham.¹⁹⁹ Veress D. Csaba elkerüli a századok duplán történő közlésének hibáját, ugyanakkor az ő felsorolásából is hiányzik a 105/502.

század.²⁰⁰ Kőszegi Ábel nem közli sem a rendeletet, sem annak mellékleteit, viszont a rendeletből és a mellékleteiből közöl egy általa írt összesen hatsoros összefoglalót. Kőszegi ebben indoklás nélkül azt közli, hogy a bori menet november 3-án indult el Szentkirályszabadjáról és november 11-én Hegyeshalomnál adták át a németeknek. Álláspontja szerint tehát a rendelet 2. számú mellékletében foglaltakkal ellentétben nem a bori századokként megjelölteket tekinti boriaknak. Ebben az esetben azonban – mint láttuk – a századoknak nem Hegyeshalomra, hanem Mosonmagyaróvárra kellett november 11-én megérkeznie.²⁰¹

Az *Abdai gyilkosok* dossziében fénymásolt formában felelhető az eredeti, a Hadtörténeti Levéltárból származó rendelet és két melléklete.²⁰² A 2. számú melléklet két oldalán jól elkülönül az állambiztonsági hatóságnak a szentkirályszabadjai bori és nem bori századokra vonatkozó saját bejegyzése.²⁰³ (Ez szinkronban van a mellékletben szereplő megnevezésekkel.)

7. A szentkirályszabadjai indulás

A honvédelmi miniszter rendelete alapján tudjuk, hogy a Szentkirályszabadján új századokba szervezett bori maradéknak mikor kellett elindulnia és mikor kellett Mosonmagyaróvárra megérkeznie. Nem tudjuk azonban, hogy a rendeletben foglaltakat hogyan hajtották végre, a boriak ténylegesen mikor indultak el. A kérdés jelentőségét az adja, hogy ennek alapján lehet pontosan meghatározni a dunántúli útvonal menet-céljainak elérési időpontjait. Végző soron az indulás ideje határozza meg az abdai kivégzés dátumát is, és alapvető a bori maradék németeknek való átadásának és német koncentrációs táborokba történő megérkezésüknek időpontját illetően is. Nem mellékesen pedig választ adhat a Radnóti-szakirodalom egyik legvitatottabb, a költő utolsó versesnek valódi keletkezési időpontját firtató kérdésére.

Veress D. Csaba tényként – de forrásmegjelölés nélkül – közli, hogy „október 30-án hajnalban megkezdték a szentkirályszabadjai munkaszolgálatos tábor kiürítését. Elsőként a – szerbiai Borból visszaszállított – századok egy részét” indították el.²⁰⁴ Kőszegire hivatkozva ugyanitt később azt írja, hogy Radnóti százada november 3-án hajnalban indult el. Veress és részben Kőszegi ezzel tehát több dolgot is állít: két időpontban, két lépcsőben indultak el a boriak Szentkirályszabadjáról;

a honvédelmi miniszter rendeletének mellékletében szereplő nem bori századokat is bori századoknak tekinti; a második lépcsőben, november 3-án indult el Radnóti; a költő október 29. és november 3. között, összesen öt napot tartózkodik Szentkirályszabadján.

Tolnai Gábor kezdetben (1969-ben) október 25–26. és körülbelül november 6. közé teszi Radnóti szentkirályszabadjai tartózkodását (összesen tíz-tizenegy nap).²⁰⁵ Ugyanitt Kálmán László túlélőre hivatkozva nyolc-tíz napban határozta meg a szentkirályszabadjai időszak hosszát.²⁰⁶ Mindez nyilvánvaló önellentmondás. Tolnai végül itt úgy számolt, hogy november 6-án indult Radnóti, és három, útközben eltöltött éjszaka után, november 9-én ért Abdára.²⁰⁷ Később korrigálta álláspontját. 1985-ben azt írta, hogy „A Honvédelmi Minisztérium dokumentuma szerint viszont október 30-án kellett elindulniuk.”²⁰⁸ Tolnai nem nevezi meg pontos forrását, pedig azt az állambiztonsági hivatal a neki írt levelében közölte vele (975-M. 42/1944.).²⁰⁹ Tolnai ekkor úgy gondolta, hogy a Honvédelmi Minisztérium dokumentuma által közöltek esetében a költő nem írhatta volna meg Szentkirályszabadján október 31-i dátummal az utolsó versét. Ebben az esetben az állambiztonsági szolgálat által közölt abdai kivégzés időpontját (november 4.) is el kellett volna fogadni az általa képviselt november 9-i dátum helyett. Tolnai azonban „Radnóti Miklós végtelen pontosságára” és „az akkori zűrzavarra” hivatkozva nem fogadta el ezt a verziót.²¹⁰

Az *Abdai gyilkosok* dossziében számos volt bori keretlegény és volt bori munkaszolgálatos meghallgatásáról található jegyzőkönyv. Ezekben az október végi vagy november eleji indulásra egyaránt bőségesen akad példa. A jegyzőkönyvekben sok helyen pedig az olvasható, hogy „október végén vagy november elején” indultak el. A dosszié összefoglaló jelentése azonban már egyértelműen október 18–20. és október 30. közé teszi a szentkirályszabadjai tartózkodás idejét (tíz-tizenkét nap).²¹¹ Az összefoglaló jelentésben véglegesen rögzítettek szerint tehát „a bori munkaszolgálatosokból újjászervezett 6 századot egy menetoszlopban, de századonként külön-külön [...] 1944. október 30-án reggel indították el Szentkirályszabadjáról”.²¹²

Ennek a döntő fontosságú dokumentumnak tehát alapvetően két olvasata létezik: egy inkább „szépirodalmi” és egy inkább „hivatalos”. Az állambiztonság tehát – ellentétben Veressel, Kőszegivel és Tolnaival – nem a Radnóti-vers keletkezési dátumát, hanem a honvédelmi miniszter rendeletének 2. számú mellékletében foglaltakat tekinti hitelesnek és egyben végrehajtottnak is.

A mohácsi boriak DEGOB-jegyzőkönyvei közül hatban történik említés a Szentkirályszabadján töltött napok számáról. (A bajai bori-

ak DEGOB-jegyzőkönyveiből nincs erre vonatkozóan összegezhető adat.) Négyen úgy emlékeztek, hogy egy hétig,²¹³ egy-egy fő pedig, hogy öt-hat napig,²¹⁴ illetve, hogy kilenc napig²¹⁵ tartózkodtak Szentkirályszabadján. Ezen DEGOB-jegyzőkönyvek alapján tehát azt lehet valószínűsíteni, hogy a mohácsi boriak körülbelül hét napot voltak összesen Szentkirályszabadján. A korábban részletesen leírtak szerint a mohácsi boriak 1944. október 26–27-én vagy október 28–29-én érkeztek meg Szentkirályszabadjára. Mindezek alapján a mohácsi boriak november 1–2-án vagy november 3–4-én indultak tovább.

Amennyiben tehát a mérleg nyelvének tekintjük a Radnóti-mítosz előtt és a visszaemlékezések közül legkorábban keletkezett DEGOB-jegyzőkönyveket, úgy arra a következtetésre jutunk, hogy a mohácsi boriak november elején indultak el Szentkirályszabadjáról. A mohácsi boriak közé tartozó Radnóti pedig október 31-i dátummal megírhatta utolsó versét Szentkirályszabadján. Mindez azt is jelenti, hogy az indulás vonatkozásában inkább az „irodalmi” megközelítés állhat közelebb az igazsághoz.

Az állambiztonsági szolgálat összefoglaló jelentésének végkövetkeztetései a dossziében megszólaltatottak (keretlegények és munkaszolgálatosok) többségének álláspontját tükrözik. A dossziében azonban ezzel ellentétes adatközléseket is találunk. Többen azt közölték ugyanis, hogy a boriak két menetoszlopban indultak el Szentkirályszabadjáról: az első menetoszlop Pataki Ferenc főhadnagy, míg a néhány nappal később induló menetoszlop Juhász Pál főhadnagy parancsnoksága alatt állt. A dosszié egyik korábbi jelentésében – négy tanúra hivatkozva – még azt rögzítették, hogy „Pataki Ferenc volt tartalékos főhadnagy vezetésével Szentkirályszabadjáról Hegyeshalomig kísérték egy olyan nagyobb létszámú volt bori musz-os [munkaszolgálatos] csoportot, ahol atrocitások, gyilkosságok nem történtek. Radnóti Miklós és 21 meggyilkolt társát viszont nem ezzel, hanem egy másik csoporttal kísérték el Szentkirályszabadjáról.”²¹⁶ A dossziében ezt követően nem található semmi a két menetoszlopban történő indulásról.

A háborús bűncselekmények elkövetéséért kivégzett Juhász Pál főhadnagy vaskos népbírósi peranyagában mindössze két említés történik az indulási létszámról és ezzel összefüggésben az általa vezetett menetről. Juhász – az általa aláírt – vallomásában azt mondta, hogy Szentkirályszabadján „újra kaptam egy századot, ami kétszáz emberből állt és Pataky [Pataki] parancsnoksága alatt 800 emberrel elindultunk Hegyeshalom felé”.²¹⁷ A nyomozati anyag összefoglalójában pedig már az szerepelt, hogy Juhász Pál 1200 munkaszolgálatost kísért Hegyeshalomig.²¹⁸ Amennyiben Juhász állítását fogadjuk el, akkor négy század-

parancsnoknak, négy századnak és összesen nyolcszáz (4×200) munkaszolgálatosnak kellett lennie. Ha az állambiztonsági szolgálat összefoglalójában szereplő adatot fogadjuk el és egyben a Juhász-féle kétszáz fős századlétszámmal számolunk, úgy hat század esetében (6×200 fő) ezerkétszáz fős létszámot kapunk.

Tolnai Gábor nem tesz különbséget a Szentkirályszabadjára megérkező és onnan elinduló bori munkaszolgálatos létszám között. Ennek megfelelően nála (1969-ben) „nem egészen másfél ezer”,²¹⁹ majd később (1985-ben) 1500–1600²²⁰ bori munkaszolgálatossal lehet számolni. (Köszegi Ábel nem közöl számadatokat.)

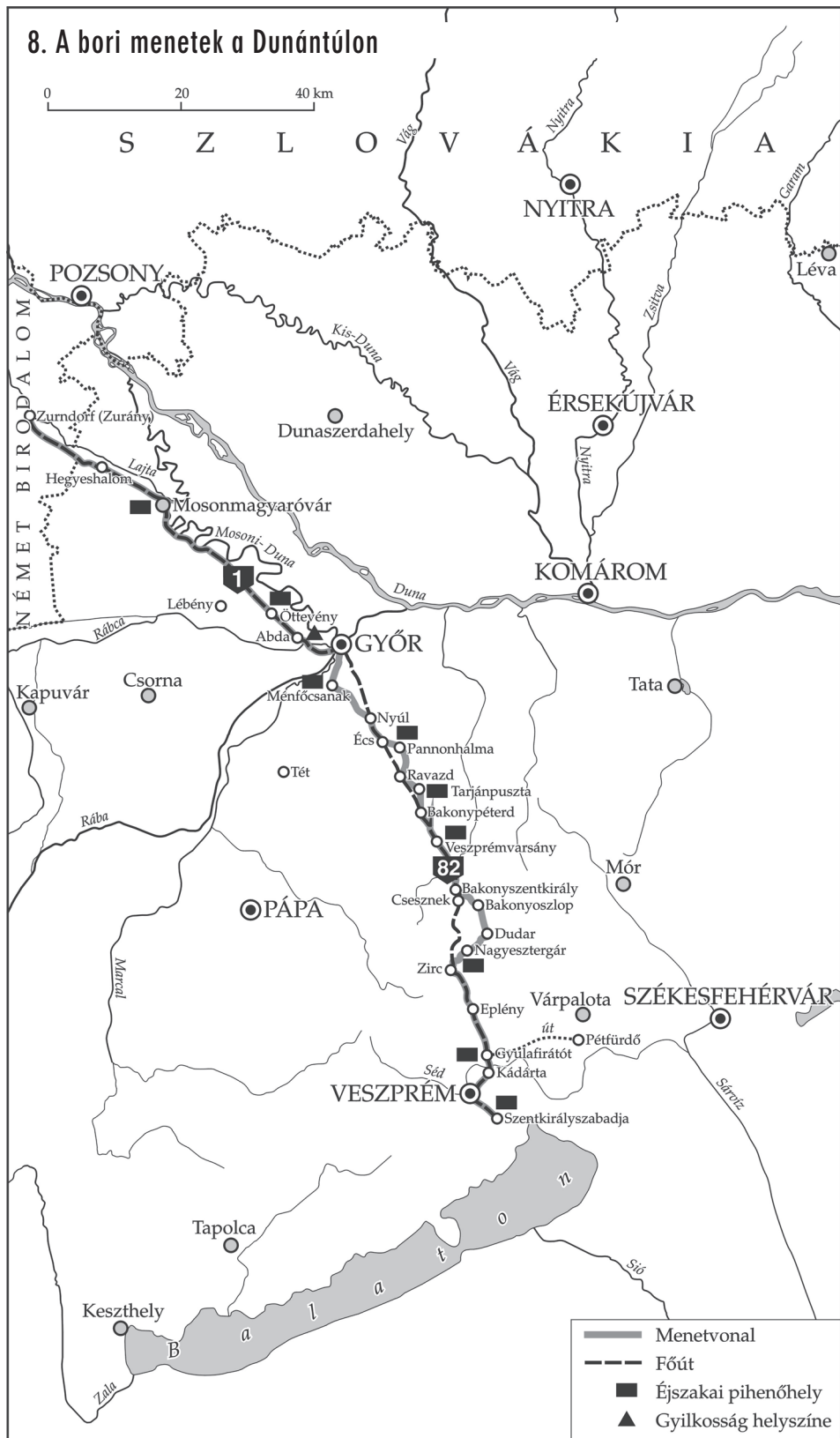
Szita Szabolcs forrásmegjelölés nélkül közölte a németeknek Hegyeshalomban átadott hetven munkaszolgálatos század összlétszámát (15 000–17 500 fő). Ez századonként 214–250 főt tesz ki.²²¹ Hasonló adatot közölt Karsai László, aki 213 főben jelölte meg az ebben az időszakban felállított munkaszolgálatos századok létszámát.²²² Mindezek alapján, 213–250 fős század létszámmal számolva, a hat bori század összlétszáma 1278–1500 fő lehetett.

Az *Abdai gyilkosok* dossziében összesen tizenöt volt bori keretlenség és volt bori zsidó munkaszolgálatos tesz említést az elindultak létszámáról. Az általuk megjelölt létszám nagyon nagy szórást mutat (több száz, 180–200, 600–700, 800–900, 1000–1200, 1500–1600 fő). Éppen ezért mindebből a létszámról következtetni nem lehetséges. A dosszié végleges összefoglaló jelentése minden bizonnyal ezért nem említ semmilyen létszámadatot.

Összefoglalás

A korábbiakban megállapítottuk, hogy a Szentkirályszabadjára érkezett zsidó bori munkaszolgálatosok összlétszáma 1647 fő volt. Szentkirályszabadján meghalt közülük legalább hat, a szombathelyi kórházban pedig legalább tizenegy fő. További tizenegy fő bizonyítottan a szombathelyi kórházba került. A szombathelyi kórházba kerültek összlétszáma azonban a nyolcvan főt minden bizonnyal nem haladta meg. Lehetséges azonban, hogy más kórházakba is kerültek bori munkaszolgálatosok. A munkaképes munkaszolgálatosokból hat közérdekű munkaszolgálatos századot állítottak fel. Nem ismerjük a felállított hat század összlétszámát és a munkaképtelenek összlétszámát, miközben nyilván a nyolcvan beteg munkaszolgálatos munkaképtelen volt. Feltételezve adataink viszonylagos pontosságát, mindez azt jelenti, hogy Szentkirályszabadjáról 1514–1561 bori zsidó munkaszolgálatos indulhatott el Mosonmagyaróvár felé.

8. A bori menetek a Dunántúlon

A bori maradék menetképes létszáma tehát körülbelül ezeröttszáz fő volt. Ebből a létszámból hat, egyenként 250 fős századot lehetett felállítani. Az egyik honvédelmi miniszteri rendeletben 5-6 felállítandó századról, a másik rendelet mellékletében pedig hat, már felállított bori századról van szó. Valóban bori századok tehát a 105/501–506-os századok, míg a szintén Szentkirályszabadján tartózkodó, de nem bori zsidó századok a 105/507–509. századok. A mohácsi boriak november legelején indultak el Szentkirályszabadjáról. Radnóti október 31-én Szentkirályszabadján megírta (befejezte) a negyedik *Razglednica* című versét, és a következő napok egyikén továbbindult a mohácsi boriak csoportjával. A hat bori század azonban nem együtt, nem azonos napon, nem egy menetoszlopban indult el. Feltételezésem szerint a közel azonos létszámú 3-3 bori század közül elsőként a bajai boriak indultak el október 30-án vagy 31-én.

8. Radnóti Miklós és Juszt László a dunántúli menetben

Radnóti Miklósról úgy tudjuk, hogy a bori menettel tartott a dunántúli útszakaszon. Erről azonban semmilyen dokumentum nem maradt fenn, és a népbíróági perek anyagában egyik keretlegény sem emlékezett rá vissza. Ez a forráshiány azonban Radnóti korábbi időszakára is jellemző, mégis – a korábban felsorolt források alapján – bizonyítottnak vettük mohácsi és szentkirályszabadjai jelenlétét. Radnóti dunántúli útszakaszon való jelenlétéről a vele együtt menetelő, túlélő társai tanúskodtak.

Tolnai Gábornál három „élő” (Kálmán László, Kardos József, K. I. [Kövesdi István]) és egy „halott” (dr. Bárdos József) tanúra történik név szerinti hivatkozás. Tolnai leírásából az derül ki, hogy az „élő” tanúk a dunántúli útszakaszon együtt meneteltek Radnótival, és egészen Györszentmártonig (Pannonhalmáig) tudtak róla.²²³ A menet által érintett egyik faluban, a Györszentmárton előtti Ravazd közelében a költő annyit mondott Kardos Józsefnek és Kálmán Lászlónak, hogy „gyerekek, nem bírom tovább!”²²⁴ Kálmán ehhez – Tolnai interpretációjában – annyit tett hozzá, hogy a költő „is le volt romolva, fájt a lába, sántikált, nem bírta a lábát, leült az árokpartra. De utoljára még erőt vett magán, felállt s Kardostól–Kálmántól lemaradva vánszorogott tovább.”²²⁵ Kardos József azonban már 1946-ban is nyilatkozott a dunántúli útvonalon történt atrocitásokról. Tálás András hadapród őrmester népbíróági perében azt mondta, hogy „Szemtanúja voltam

annak is, hogy egy alkalommal két, már teljesen félhalott bajtárs feküdt az út mellett és mellettük állott Tálás felhúzott pisztollyal és eskü alatt állítom, hogy ha mi a kocsikkal csak egy egész kis késéssel érkezünk [a] gyanúsított bajtársaimat agyonlőtte volna.”²²⁶ Radnóti Miklósról itt semmilyen említést nem tett, pedig tanúvallomására már a költő budapesti temetése után több mint két hónappal került sor. Tolnai harmadik tanúja, Kövesdi István arról számolt be, hogy Györszentmártonban dr. Bárdos József orvos – Radnóti barátja és orvosa²²⁷ – szekérre ültette a beteg és járásképtelen költőt.²²⁸

Köszegi Ábel is vitán felülinek tartja, hogy Radnóti a dunántúli útvonalon ott volt a menetben. Köszegi itt sem nevezi nevén tanút.²²⁹ Tanúi viszont szó szerint idézik Radnótit. Egyik tanúja szerint Radnóti azt mondta társának Bakonyszentkirály–Veszprémvarsány térségében, hogy „Nem bírom tovább!”.²³⁰ Tolnai közlésével megegyező körülmények között, de nála Écs községben kerül Radnóti lovas kocsira, szintén a „halott” tanúnak, dr. Bárdos Józsefnek köszönhetően. (Az orvos azt mondta valamelyik beteg munkaszolgálatosnak, hogy „Te nem szállhatsz fel! Nézd meg Miklós lábát...”²³¹) Ezt követően még egy tanút idéz Köszegi, aki még beszélni próbált a költővel. (Azt mondta a lovasszekérre került Radnótinak, hogy „Miklós! Mi van veled?”²³²) Utóbbi tanút azonban szinte teljes biztonsággal meg tudjuk nevezni: Erdős Péter az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben²³³ és a vele készült interjúban²³⁴ ugyanezt a történetet, ugyanezekkel a szavakkal mondta el. Erdős Péternek különösen érzékletesek az utóbbiban elmondott szavai, miszerint: „Nem sokkal a halála előtt, Győr környékén, egy téglagyárban töltöttük az éjszakát. A Juszt fiú, aki mellett egész úton az idősebb testvér szerepét töltöttem be, reggel hangosan követelte vissza azt a darab sajtot, amit szerinte a téglagyári pajta vaksötétjében elloptak tőle. Pár percig én is kétségbeesve kerestem a sajtot, a remény, hogy egy harapás erejéig részesülhetek belőle, az én józan eszemet is kikezdte. Valamivel később a téglagyár udvarán kihirdették, hogy aki beteg és nem tud gyalogolni, jelentkezhet a menet után haladó szekérre. Én a még mindig a sajtról hallucináló barátomat nem engedtem jelentkezni, de azt láttam, hogy Radnóti kilép. Meneteltünk tovább, a Juszt fiú már nagyon rossz állapotba került, percekre az eszméletét is elvesztette. Ketten öleltük át, ő pedig öntudatlanul lépkedett közöttünk. Amikor a menet megtorpant, az egyik keretlegény rám szólt, vigyem hátra a kocsihoz. Több száz méteres sor végén állt a szekér, amikor a beteg fiút felsegítettem. Akkor láttam utoljára, és Radnótit is, aki a szekér szélén ült, homlokán vékony vércsik, a szeme a semmi-be meredt. – Mi van veled, Miklós? – kérdeztem, de nem válaszolt, már

meg sem ismert. Aztán vissza kellett rohanni a helyemre, mert a már jócskán elvadult keretlegények ütlegetni kezdtek.”²³⁵ Erdős Péter tehát megnevez egy újabb „halott” tanút, a „Juszt fiút”. (Róla ugyanitt anynyit mond még Erdős, hogy „öt is agyonlőtték”.)

Az *Abdai gyilkosok* dossziében három olyan bori munkaszolgálatost szólaltatnak meg, akik a dunántúli útszakaszon említést tettek Radnótiról (Kálmán László, Kövesdi István, Erdős László). Itt Kálmán László azt mondta, hogy „A dunántúli útszakaszon együtt meneteltem Radnóti Miklóssal. Ekkor már nagyon fájt a lába és igen le volt gyengülve. Pannonhalma környékén kijelentette, hogy fiúk, nem bírom tovább és leült az út szélére.”²³⁶ A Tolnaival és Kőszegivel egyaránt találkozó Kövesdi István a dossziében leírtak szerint azt mondta, hogy a „Győr előtti utolsó pihenőhelyen Bárdos munkaszolgálatos orvos Radnótit felültette a beteg munkaszolgálatosokat szállító lovas kocsira. Én a saját pokrócomat odaadtam Radnótinak, hogy azt se kelljen cipelnem. A Győr utáni pihenőhelyen hiába vártam Radnótit és a pokrócomat, a kocsik nem érkeztek meg.”²³⁷ Erdős László – aki csak névrokona Erdős Péternek – azt közölte, hogy „A dunántúli útszakaszon Radnóti nevezetű munkaszolgálatos lemaradozott a menettől, ezért a keret tagjai nagyon megverték.”²³⁸ A dossziében úgy történik Erdős Lászlóra hivatkozás, mint „Bécsben élő, volt munkaszolgálatos”-ra, aki „1947-ben a Budapesti Népbíróságon tett vallomást”.²³⁹ (Sajnos semmilyen tovább adatot nem tudunk meg itt Erdős Lászlóról vagy arról a népbíróági perről, amiben megszólalt.)

A lehetséges azonosság miatt itt kell megemlíteni Hulesch Ernőnek a Bécsben élt, volt bori munkaszolgálatos tanúját.²⁴⁰ Hulesch az általa meg nem nevezett tanúval²⁴¹ 1971-ben véletlenül találkozott Bécsben²⁴², és ez a találkozás inspirálta arra, hogy foglalkozni kezdjen Radnóti utolsó időszakával. A tanú és Radnóti a dunántúli útszakaszon „a menetelés alatt” „egymás közelében voltak egészen addig, míg aztán az écsi bolt előtt kocsira nem került”. A tanú közli vele azt is, hogy a győri „...csipkegyár előtt pihent a gyalogmenet, míg a Győrben lemaradt, a betegeket szállító két kocsi el nem érte őket. Aztán már estefelé egy Abda utáni majorban – az országúthoz közel, egy víz mellett – megjött a két kocsi a »kerettel«. De csak a felrakott kis batyuk meg pokrócok voltak a kocsikon, a beteg emberek nélkül.”²⁴³ Az *Abdai gyilkosok* dossziében szereplő Erdős László „Bécsben élő volt munkaszolgálatos”-ról történt első dossziéemlítés 1972-ben volt.²⁴⁴ Az időpontok (1971–1972), a tartózkodási hely (Bécs) és a mondanivaló hasonlósága alapján lehetséges, hogy a két forrásban is idézett személy egy és ugyanaz: Erdős László.

Az *Abdai gyilkosok* dossziében szerepel egy Kardos Józseffel készült beszélgetés feljegyzése is. A több mint két oldalas feljegyzésben Kardos többek között arról beszélt, hogy „Győr előtt valahol a kísérők egy vagy két lovas kocsit szereztek és ezekre rakták fel a járóképtelen kb. 15 musz-ost”, továbbá, hogy „emlékezete szerint Győr előtt a lovas kocsinál Kotroczó Ignác szkv. és még 2-3 keretlegény tartózkodott”.²⁴⁵ Radnóti gyilkosainak felderítésére indult nyomozás során tehát Kardos a konkrétumokat tartalmazó elbeszélésében nem említi a költőt.

Összességében van tehát öt „élő” és két „meghalt” tanúnk. Az „élő” tanúk közül két forrásunkban (Tolnai, Abdai dosszié) egyaránt megszólal Kálmán László és Kövesdi István, akik minden esetben ugyanúgy nyilatkoztak. Ugyanakkor a szintén ebben a két forrásban, továbbá a Tálas-perben megszólaló Kardos egyik elbeszélése sincs szinkronban egymással. Erdős Péter a dokumentumfilmben, Kőszeginél és visszaemlékezésében „tanúskodik”, önmagával mindig szinkronban. Erdős László beazonosíthatatlan, de hitelt adhat szavainak, hogy viszonylag korán, már 1947-ben, népbíróági perben tanúskodva szólalt meg. A halott „tanúk” közül Bárdos Józsefre Kövesdi István és Erdős Péter ugyanúgy hivatkozik, míg Jusztot kizárólag Erdős Péter említi. Azt is tudjuk, hogy a későbbi budapesti ügyész, Kálmán László, a későbbi katonatiszt, Kardos József és Kövesdi István, valamint Bárdos József egyaránt együtt volt Radnótival a *Heidenau*-táborban is.²⁴⁶ Kardos József és Bárdos József esetében ezt erősítette meg visszaemlékezésében és személyes közlésével Andai Ferenc, Radnóti tábortársa is.²⁴⁷ A sachsenhauseni (oranienburgi) koncentrációs tábor archívumából azt is tudjuk, hogy Kálmán, Kardos, Kövesdi és Erdős Péter először egyaránt Sachsenhausenbe kerültek.²⁴⁸ Erdős Pétertől és Kövesditől pedig azt tudjuk, hogy dr. Bárdos József is ide került és meghalt.²⁴⁹ Valamennyien mohácsi boriak voltak tehát, és a dunántúli útszakaszon ugyanabban a menetben (században?) haladtak. Együtt adták át őket a németeknek, és néhány nap eltéréssel vették őket Sachsenhausenben (Oranienburgban) nyilvántartásba.²⁵⁰ Az öt „élő” tanú közül kizárólag Kardost nem tartom hitelesnek, mivel nem látom bizonyítotttnak, hogy látta volna a költőt a lovasszekéren. A négy „élő” tanú és az általuk említett „halott” tanúk által elmondottakat hitelesnek fogadom el.

A hiteles tanúk

A négy hiteles tanú elmondása megegyezik abban, hogy Radnóti a Ravazd–Györszentmárton–Écs térségben, mindenképpen Győr előtt a menettel volt, és mindenképpen élt még. Kőszegi tanúi Bakonyszentkirály–Veszprémvársány, Kálmán pedig Ravazd–Györszentmárton

környékére teszik Radnóti utolsó ismert mondatának elhangzását („Nem bírom tovább”). Kálmán szerint ekkor a kimerült költő az út jobb oldalán leült, de még végső erejét összeszedve felállt. Erdős László szerint a le-lemaradozásai miatt a keretlegények megverték. Kövesdi szerint Győr előtt Györszentmártonnál, Erdős szerint Győr előtt, illetve Écs környékén, Kőszegi szerint Écsnél a beteg, menetképtelen Radnótit Bárdos doktor a menet után jövő szekérre teteti. Győr környékén a szekéren viszik beteg társaival, köztük a Juszttal együtt. Erdős Péter szerint ekkor Radnóti tekintete már üveges, homloka véres és válaszolni már nem tud. Mellette van viszont egy pokróc, feltehetőleg a Kálmán által odaadott pokróc.

A Radnótiról szóló legutolsó információk (kocsira került és kocsin ül) egy földrajzilag jól lokalizálható területről, körülbelül három kilométeres körzetből, a györszentmártoni (pannonhalmi) téglagyár környékéről vagy a következő faluból, Écs környékről származnak. Időpont tekintetében pedig a györszentmártoni téglagyárban töltött éjszaka utáni induláskor vagy azt követő órákból. Az egymástól független visszaemlékezések ugyanazt ismétlik, vagy kiegészítik a történetet, amely így egy kerek, viszonylag pontos és konkrét, logikus történetté áll össze. Nincs lokális és kronológiai egybeesés, de olyan minimális az eltérés, hogy megítélésem szerint a Győr előtti történések vonatkozásában mindez hitelesnek tekinthető. Győr után viszont senki nem tud semmi egyértelműt, konkrétat és hitelt érdemlőt mondani Radnótiról – egészen az exhumálás során megtalált dokumentumokig.

A Juszt fiú

A bizonyosságok után a bizonytalanságok száma szinte számbavehető. Nincs olyan részlete Radnóti györszentmártoni–écsi szekérre kerülését követő útvonalnak, időszaknak, történésnek, amely ne lenne vitatott vagy vitatható. Ráadásul az abdai exhumálás és agnoszkálás nem hogy végérvényesen bizonyította volna Radnóti halálát, hanem újabb kétfeltek megfogalmazására adott okot.

Bizonyítottuk, hogy Erdős Péter hitelesen tanúskodott arról, hogy Écsnél a „Juszt fiú” és Radnóti ugyanarra a menetképtelenek szállítására szekérre került. Erdős közlése szerint mindketten nagyon rossz, öntudatlan állapotban voltak. A kanonizált változat szerint ezen a szekéren (ezeken a szekereken) lévő huszonkét beteg bori munkaszolgálatost Abdánál kivégezték. A kanonizált változat szerint Radnótit később agnoszkálták, de a „Juszt fiú” nem szerepel az ún. exhumálási jegyzőkönyvben. Ebben a jegyzőkönyvben azonban öt fő ismeretlen,

azaz ezek egyike lehetett a „Juszt fiú”. Erdős 1984 körül az akkor és ma is létező budapesti Juszt-féle optikumműhelyben (Juszt Optika) véletlenül találkozott a „Juszt fiú” húgával. Elmondta a soha haza nem térő „Juszt fiú” bori történetét.²⁵¹ A család tőle értesült először a Juszt fiú utolsó időszakáról és haláláról. Erdős azonban mindössze annyit közölt a vele készült interjúbán erről, hogy a „Juszt fiút” „is agyonlőtték”. A szöveggörnyezet alapján arra lehet következtetni, hogy a Juszt fiút szintén Abdánál lőtték agyon. A Juszt család emlékezetében is ez így maradt meg. A Juszt család egyik tagjától kért információk alapján tudható, hogy az Erdőstől kapott konkrét értesülést követően nem nézett utána a negyven évvel korábbi történéseknek, nem tettek lépéseket a Juszt fiú agnoszkálására és a Juszt fiúnak az abdai emlékművön történő esetleges megörökítésére.²⁵² Ebben valószínűleg az is közrejátszhatott, hogy Juszt Gyuláné még 1958-ban a Szovjet Vöröskereszthez fordult fia keresésének ügyében. A Magyar Vöröskereszt válasza szerint „a lefolytatott kutatás nem vezetett eredményre, így tehát a keresett személyről felvilágosítást adni nem tudnak”.²⁵³

Mindezek ellenére az abdai emlékparkban a kivégzetteket felsoroló márványtáblán Juszt László személyét megörökítették. A névsort összeállító Hulesch Ernő ugyanis Erdős Péter vonatkozó közlésére hivatkozva²⁵⁴ az „Ismeretlen” (egyben 22.) kivégzett mellé zárójelben és kérdőjellel odairatta, hogy „Opitz?”. Nem tudjuk, hogy az optikussegéd Jusztból hogyan lett „Opitz”, de Hulesch közléséből egyértelmű, hogy rá gondolt. Juszt Gyula látszerész fia, Juszt (Just) László optikussegéd és költő azonban nem Abdánál halt meg.

A „Juszt fiú”, a Juszt családtól kapott információk²⁵⁵ alapján valószínű, hogy – akárcsak Radnóti – 1944 májusában vonult be munkaszolgálatra, és az egyik bori altáborba került. Azt már a szintén verseket író Erdős Pétertől tudjuk, hogy a visszavonulás után a Borban lévő *Brünn*-lágérben kötöttek barátságot. Radnóti itt ismertette őket össze, mivel mindketten a nagy tekintélynek örvendő költő „nyakára jártak”.²⁵⁶ Kutatásaim alapján Juszt László utolsó ismert tábori levelezőlapját Borból írta édesanyjának 1944. augusztus 7-én.²⁵⁷ Juszt Erdős Péterrel azonos gyalogmenetben ért Zurndorfba, ahonnan őt is a sachsenhauseni koncentrációs táborba vitték. Innen mindketten a buchenwaldi koncentrációs táborba kerültek, de három nap eltéréssel (Juszt László került előbb oda 1944. 11. 24-én; fogolyszáma: 116232.).²⁵⁸ Juszt László itt halt meg 1945. január 23-án (fogolyszáma: 103896).²⁵⁹

Mindez azt jelenti, hogy Juszt László Győr előtt azonos szekéren, ugyanolyan állapotban volt, mint Radnóti, de ő nem Abdán halt meg. Juszt László „szekere” együtt mozoghatott a mohácsi bori me-

nettel, vagy öt a szekérről ismeretlen helyen leszállították, és visszakerült a gyalogmenetbe. Bizonyos azonban, hogy a többiekkel együtt adták át a németeknek Hegyeshalomban. Osztozott a többi mohácsi bori sorsában, és Sachsenhausen után Buchenwaldba került, ahol meghalt (agyonlőtték).

9. A bori menet Tarjánpusztán

Szentkirályszabadjáról a bori maradék két lépcsőben indult el. A bajai boriak október 30-án, míg a Radnótit is sorai között tudó mohácsi boriak csoportja november első napjaiban keltek útra. Az úti cél Mosonmagyaróvár, majd pedig Hegyeshalom és Németország volt. Az összesen mintegy ezerötszáz bori munkaszolgálatos egy-egy gyulafrátóti, nagyesztergári és veszprémvársányi éjszaka után, a Veszprém–Zirc–Veszprémvársány útvonalon keresztül érkezett meg Györszentmárton (Pannonhalma) térségbe.²⁶⁰

Ellentmondásos források

Asztalos Ferenc tartalékos szakaszvezető egyike volt azon magyar katonáknak, akik a bori csoportot a dunántúli menet során kísérték. A menet parancsnokhelyettesével, Juhász Pál főhadnaggyal együtt 1947-ben népbíróság elé állították. Az Asztalos Ferenc gyanúsított ellen folyó nyomozás során a szakaszvezető többek között azt mondta, hogy „útközben Tarjánpusztán megpihentünk és itt egy muszos meg akart szökni, erre egy, a tanyán tartózkodó gyerek hívta fel a figyelmemet, utánaszaladtam, de a muszos már elég messze járt, utána löttem, de nem találtam el. A muszos megijedt és visszajött. Vissza akartam kísérni a pihenőhelyre, útközben újra meg akart szökni és erre agyonlöttem.”²⁶¹ Népbírószági tárgyalásán tett vallomásából további részleteket tudhatunk meg az eseményről: „Tarjánpusztán éppen pihenőbe [sic!] voltunk és vacsoraidő volt, mikor két parasztyermek kiabálni kezdett, hogy »Szökik egy zsidó!«. Én kiszaladtam a szálláskörzetből és láttam, hogy csakugyan egy muszos az egyik távoli tanya felé szalad.”²⁶² Asztalos a per során visszavonta, majd ismét egyértelműen elismerte, hogy ő ölte meg Tarjánpusztán Schwartz György bori munkaszolgálatost.²⁶³ A népbírószági perben megszólaló, a történeteket körülbelül 250 méterről végignéző Kardos József, volt bori munkaszolgálatos elmondása szerint

„Tarjánpusztán az egyik muszos elment a szomszéd majorba tejet vásárolni. Asztalos vádlott utána szaladt. Levegőbe sütötte puskáját és kiabált »ott szöki a zsidó!«. Utána ment, visszakísérte, majd láttam, hogy újra lőtt. [...] Én nem láttam, hogy a musz. visszafelé jövet szöki próbált volna.”²⁶⁴ Kardos József – ahogyan azt korábban már elemeztük – Tolnai egyik koronatanúja volt, aki az irodalomtörténésszel és Kálmán László bori túlélővel együtt később végigment a dunántúli útvonalon. Kardos tehát az 1960-as években már nem beszélt Tolnai-nak a Tarjánpusztán történeteiről, amiről pedig még 1947-ben részletelesen szólt a népbíróság előtt.

Asztalos népbíróági perében további három tanúvallomásban hangzott el valamilyen összefüggésben Tarjánpuszta neve. Közülük a leg-részletesebben Godchmidt József, volt bori munkaszolgálatos beszélt: „Szemtanúja voltam, amikor Tarjánpusztán (Győrasszonyfa mellett) egy éhségtől elgyötört munkaszolgálatos bajtársamat agyonlőtt azért, mert kenyeret mert kérni, [attól,] ahol el voltunk szállásolva, 200 méter távolságra lévő cselédlakásban. Asztalos szakaszvezetőnek tudomására jutott, hogy az áldozat kéregetni ment, erre Asztalos szakaszvezető felvette puskáját és társam felkutatására ment és meg is találta a fent jelzett helyiségben, amikor megtalálta, felszólította, hogy menjen előtte az úton. Emlékezetem szerint a musz. kb. 20 lépést ment előtte az útesten és öt lépés távolságból lelőtte, úgyhogy társam az árokba esett. [...] Ezután hozzánk jött és felszólított, hogy önként kik jelentkeznek temetésre, erre négy mellettem lévő jelentkezett az áldozat eltemetésére, akik még a kenyérzsákjában lévő kenyeret kivették és nekem is adtak belőle, amit lopva elfogyasztottunk. Az áldozatot a major területén temették el.”²⁶⁵

A népbíróság Asztalos Ferencet és felettesét, Juhász Pált háborús bűntett elkövetéséért kötél általi halálbüntetésre ítélte. Asztalos ítéletének indokolásában egyebek mellett az szerepelt, hogy Tarjánpusztán „a vádlott a szöki akaró Schwartz György munkaszolgálatost agyonlőtte. Tarjánpusztán túl a csendőrök két szökött muszost hoztak be, akiket Asztalos az előre megásott sír szélén agyonlőtt.”²⁶⁶ A halálos ítéleteket még a meghozataluk napján végrehajtották.²⁶⁷

A kanonizált változat szerint a bori menet sohasem járt Tarjánpusztán. Tolnai Gábor irodalomtörténész szerint a gyalogmenetet a „közvetlenül »Pannonhegye« alatt” lévő, ma Pannonhalmához tartozó győrszentmártoni téglagyárban szállásolták el.²⁶⁸ Tolnai írásából az derül ki, hogy ezen állítását a menettel együtt vonuló Kardos József és Kálmán László volt bori munkaszolgálatos tanúk közlésére alapozta. Egyik tanúját sem idézte szó szerint, de őket itt együtt említi, és külön is megemlíti-

tette, hogy Kálmán Lászlóval a Szentkirályszabadjától Abdáig tartó utat személyesen végigjárta.²⁶⁹

Köszegi Ábel tanár adatolatlan könyvében azt írja, hogy a munkaszolgálatosok „Ravazdnál jobbra térnek le az országútról. – »Szent Benedek-rend, Pannonhalmi Göztéglagyár.«”²⁷⁰ Az állambiztonsági szolgálat a Radnóti Miklós gyilkosainak felderítése során végzett nyomozásának²⁷¹ befejezése előtt maga is megállapította, hogy a bori menet tagjai a pannonhalmi „göztéglagyárban és az apátságához tartozó Tarjánpusztán éjszakáztak” (1973).²⁷² (A szolgálat ismerte Tolnai és Köszegi írásait, valamint Asztalos Ferenc népbírói aktáját.) A két évvel később elkészült végleges, összefoglaló jelentésből azonban már kihagyták Tarjánpuszta megemlítését. A szolgálat itt úgy próbálta áthidalni a történetben megismert topográfiai hiányosságot, hogy azt írta: a menet „a Pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában” éjszakázott.²⁷³ A szolgálat a Tolnai Gábornak írt levelében (1974) sem a pannonhalmi téglagyárról, sem pedig Tarjánpusztáról nem közölt információt. Az irodalomtörténész – tudomásunk szerint – a nyomozás végleges eredményéről sem kapott tájékoztatást. Tolnai mégis a szolgálat végleges megállapításával szó szerint megegyező módon írt később erről (1985).²⁷⁴ Hulesch Ernő győri helytörténész öt olyan személyt szólaltatott meg 1985 óta megjelenő könyveiben, akik a pannonhalmi téglagyárban éjszakázó bori munkaszolgálatosokról tanúskodtak.²⁷⁵ Közülük ketten is említést tettek arról, hogy a pannonhalmi göztéglagyár vezetőjének, Avató Jánosnak egyik ismerőse, „a csornai téglagyáros” is a beszállásoltak között volt.²⁷⁶ Neki az esztergaműhelyben és a préházban adtak titokban külön élelmet. Dr. Berecz Endre csornai helytörténeti kutatásai alapján tudjuk, hogy a csornai téglagyár tulajdonosa és igazgatója sem volt munkaszolgálatos, és minden bizonnyal mindketten Auschwitzban haltak meg.²⁷⁷ Tőle tudjuk azt is, hogy Schlesinger Adolf téglagyár-tulajdonos fia, Schlesinger László viszont munkaszolgálatos volt, és a bácskai Cservenkán halt meg.²⁷⁸ Ebben az esetben viszont bori munkaszolgálatosnak kellett lennie.²⁷⁹ A rendelkezésre álló, hiányos és pontatlan, Cservenka után készült veszteséglistán neve mindenesetre nem szerepel.²⁸⁰ Kutatásaim szerint Schlesinger László azonban nem halt meg Cservenkán, hanem végül Flossenbürgbe vitték.²⁸¹ Így tehát a csornai téglagyáros fia, az 1944-ben huszonhárom éves Schlesinger László a bori csoporttal valóban megszállhatott a pannonhalmi téglagyárban, és a bori csoport tagjainak egy részével a flossenbürgi koncentrációs táborba került. A Radnóti Miklós haláláról kialakított kanonizált változat mindezt figyelmen kívül hagyta. A Tolnai–Köszegi és az állambiztonsági szolgálat által kialakított kanonizált változat erősödött

meg, és Hulesch további segítségével terjedt el kizárólagosan. A köztudatban pedig a pannonhalmi apátság gazdasági épületeinek konkrét helymeghatározása nélkül kizárólag a győrszentmártoni (pannonhalmi) téglagyárban töltött éjszaka emléke maradt fenn. Ez az elképzelés kapott további megerősítést akkor, amikor a gőztéglagyár udvarán egy helyreállított téglakemence-részben elkészült a Radnóti-emlékmű, benne a költő fekvő bronzszobrával (1983).²⁸²

A tarjánpusztai major

Tarjánpuszta (Tarján puszta) a 16. századtól kezdve egészen 1945-ig a pannonhalmi apátsághoz tartozó uradalom, majorság volt. A 19. században juhász- és kocsislakás, valamint ló-, tehén- és birkaistálló épült itt, majd kápolna és iskola. A Veszprém–Győr vasútvonal kiépítésekor megállót és rakodót kapott (1896), majd szélmalom épült. A fennmaradt levéltári források, fényképek és a máig megmaradt épületek arról tanúskodnak, hogy a két világháború között élénk gazdálkodás folyt Tarjánpusztán,²⁸³ s körülbelül hatvan fő élhetett itt. A bori menet ideérkezésekor számos juhakol, úgynevezett disznószállás, ló- és tehénistálló, továbbá műhelyek, kocsiszínek és a cselédeknek szállást adó „hosszúház” volt itt. Azt is tudjuk, hogy a tarjánpusztai uradalom máig megmaradt iskolájában – az előírásnak megfelelően – 1944. október 31-ével befejeződött a tanítás.²⁸⁴ Tarjánpuszta Ravazdtól két kilométerre délkeletre és Pannonhalmától öt kilométerre délre, a 82-es számú főútvonaltól keletre található. A szintén önálló vasútállomással rendelkező Győrásszonyfától két kilométer választja el, míg Győrtől huszonöt kilométer távolságra van. Ma a Pannonhalmi Tájvédelmi Körzet határán helyezkedik el. A hajdani apátsági major 1992 óta önálló község, lakosainak száma ma körülbelül négyszáz fő. Tarjánpuszta földrajzilag két jól elkülöníthető részből állt 1944-ben, és áll ma is. A Ravazd előtti útelágazás felől érkezők a tarjánpusztai vasútállomást egy folyamatosan emelkedő úton érik el. Az országút a vasúti sínek keresztezése előtt továbbhalad Győrásszonyfa felé. A község útja viszont átszeli a vasúti síneket, hirtelen és erősen emelkedni kezd, majd egy halom- vagy fennsíkszerű területre ér. Ez a Kígyóshegy, azaz maga a tarjánpusztai (volt) major területe. (A tarjánpusztai major volt „a major”, amelynek nem volt külön neve.) A hajdani iskola, a mellette lévő hosszúházak (cselédszállások) alapjaira épült modern házak, a kápolnának és egyben szolgálati lakásoknak otthont adó, úgynevezett kápolna tisztilak, valamint a használaton kívül lévő magtárépület és az üzemanyag-tároló telep bejárata²⁸⁵ jelöli ki a major határait. Ezen a tízhektáros területen

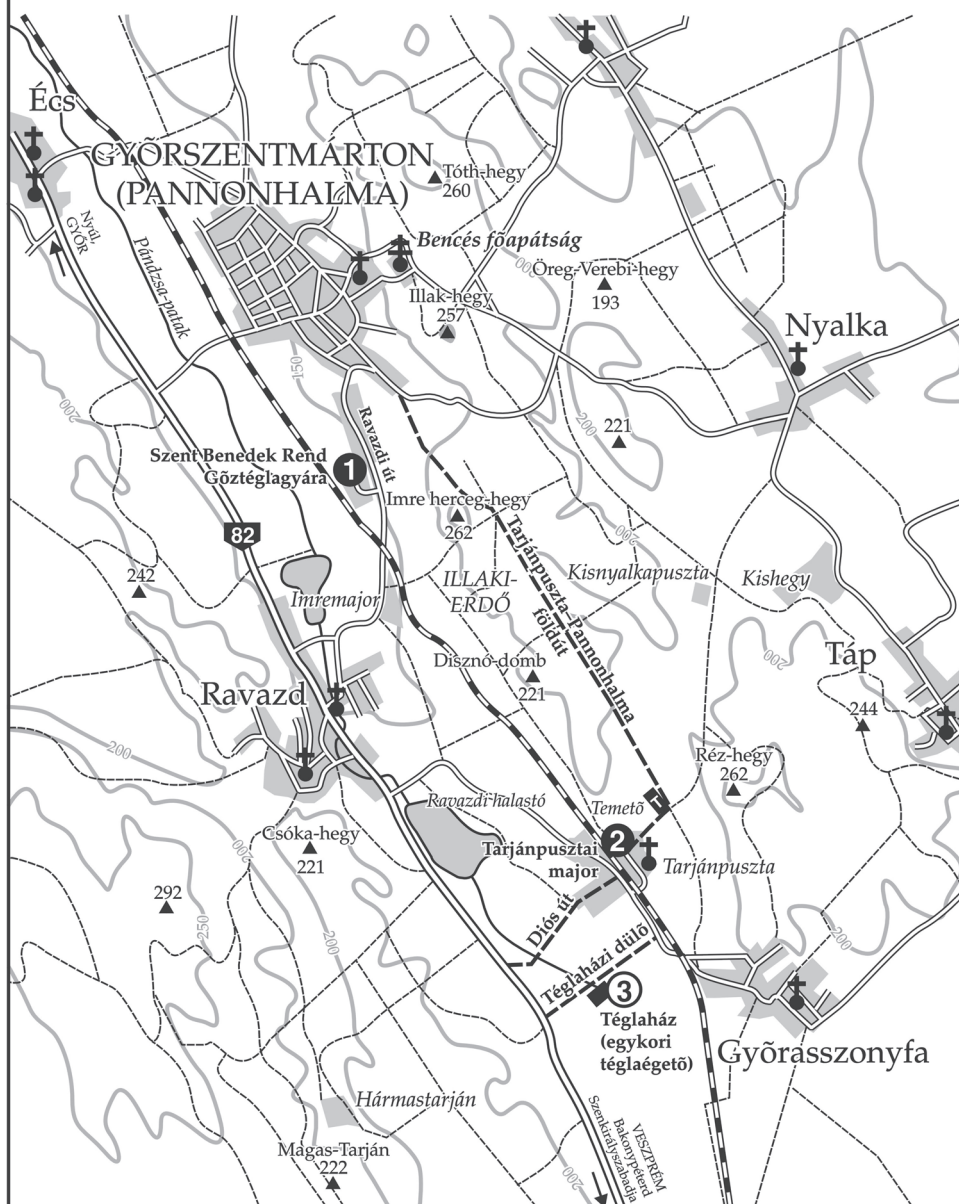

9. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Gyórszentmárton (Pannonhalma) környékén

0 500 1000 m

❶ ❷ szálláshelyek (1944. november eleje)

❸ további lehetséges szálláshely

belül, a mai Baross téren épült az óvoda, az átalakított hajdani víztározóban pedig a polgármesteri hivatal kapott helyet.

A bori munkaszolgálatosokat 1944 novemberének első napjaiban minden bizonnyal a majorság területén szállásolták el. Valószínűnek tűnik, hogy a munkaszolgálatosok a mai Baross tér területén és környékén lévő gazdasági épületekben kaptak elhelyezést, míg a keret a szomszédságban lévő, régi fák által övezett kápolna tisztilakban, esetleg az ekkor már nem működő iskolában. A tarjánpusztai szállás nem véletlenül maradhatott ki a kanonizált változatból. Érthetetlennek tűnhet ugyanis, hogy a menet Ravaszd előtt miért kanyarodott le két kilométert délkeletre, azaz miért ment visszafelé, és érkezett meg Tarjánpusztára. Ehhez képest a kanonizált változat, a Pannonhalma irányába tartó menetútvonal képviseli a logikusabb verziót: ha már le akartak kanyarodni a főútvonalról, akkor azt egy kilométerrel később, a Ravaszd területén lévő útelágazásnál is megtehették. Ebben az esetben ugyanis Pannonhalma és a gőztéglagyár felé tértek ki. Mindkét irány kitérőt jelentett, de a pannonhalmi gőztéglagyár menetirányba, míg a tarjánpusztai major ezzel ellentétes irányba esett. A helyszín ismeretében azonban egy másik logikai magyarázat is kínálkozik. A tarjánpusztai majornál ideálisabb pihenőhelyet ugyanis nehéz elképzelni. A major a fő- és mellékútvonaltól egyaránt távol esik, jól körülhatárolható, fennsíkszerű terület, ahol bőven van lehetőség fedett szállásra. Minden oldalról védett hely, a pihenő munkaszolgálatosok jól és kevés katonával szemmel tarthatók. A menetet gyalog kísérő keret többi tagja ezalatt szintén pihenhetett. A major vízben bővelkedett, és minden bizonnyal élelemből is volt elegendő. Így a tarjánpusztai major kifejezetten alkalmas volt nagyobb létszámú csoportnak, munkaszolgálatosnak és katonának, embernek és lónak az együttes, de elkülönítésüket is lehetővé tevő, biztonságos megpihenésére.

Az éjszakák száma

A szakirodalom eddig nem tudta eldönteni „a Pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában” eltöltött éjszakák számát. Pedig erről több megszólaltatott tanú és keretlegény is vallott. Kőszegi Ábel szerint egy napot pihentek itt,²⁸⁶ vagyis két, míg Tolnai Gábor szerint mindössze egy éjszakát²⁸⁷ töltöttek a téglagyárban. Hulesch Ernő interjúalanyai közül ketten is egyértelműen azt állították, hogy a boriak két éjszakát töltöttek a téglagyárban.²⁸⁸

Erdős Péter, volt bori munkaszolgálatos egyértelműen a „pannonhalmi téglagyárban” töltött éjszakai szállásról beszélt.²⁸⁹ Az Asztalos Ferenc

népbíróági perében megszólaló keretlegény, a börtönből megidézett Tálás András hadapród őrmester azt mondta tanúvallomásában, hogy „így érkeztünk el Tarjánpusztára, ahol egy nap pihenőt tartottunk”.²⁹⁰ Az *Abdai gyilkosok* dossziében megszólaló két keretlegény szavai is ezt támasztják alá. Rezsneky Mihály honvédet idézve az állambiztonsági szolgálat azt jegyezte fel, hogy „az éjszakai pihenőket általában szabad ég alatt, kint a mezőn tartották, egy esetre emlékszik, amikor Pannonhalma előtt egy téglagyárban tartottak hosszabb pihenőt”.²⁹¹ „Egy téglagyárban” eltöltött hosszabb pihenőről szólt Kovács Ferenc szakaszvezető, volt bori keretlegény is.²⁹² A teljes pihenőnap mellett logikai érv is szól: ésszerű, hogy valahol útközben, egy arra alkalmas helyen hosszabb pihenőt tartson a menet. Az indulóhely (Szentkirályszabadja) és a célállomás (Mosonmagyaróvár) közötti útszakasz hossza körülbelül százharminc kilométer. Pannonhalma és egyben Tarjánpuszta szinte pontosan félúton, körülbelül hatvan kilométer megtétele után következik. Logikusnak tűnik, hogy a hosszú út során egy alkalommal, félúton, tehát éppen ezen a környéken tartsanak hosszabb pihenőt.²⁹³

Az útvonalak

Nem érdektelen az útvonalak kérdésének aprólékos számbavétele sem. Tarjánpusztára nem csak a Ravazd előtti útelágazáson keresztül lehet eljutni a 82-es számú útról. Bakonypéterd után és a Ravazd előtti útelágazás között két, ma is ismert földút vezet szinte nyílegyenesen a 82-es útról Tarjánpusztára. Az egyik a Veszprémtől számított 51. kilométert jelző tábla és egy enyhe balkanyar után indul jobb kéz felé. Ennek a ma használaton kívüli Téglaházi dűlő nevű mezőgazdasági útnak a jobb oldali harmadik telke volt az ún. Téglaház.²⁹⁴ A közelben, a Téglaházi dűlőtől jobbra, azaz Gyôrasszonyfa felé agyagbánya található. A mai ravazdi halastavat tápláló Pándzsa-patak (Pándzsa-ér) déli forrása ered innen. Ezen a területen tégláégetés folyt, és cselédlakások voltak. A 82-es számú főutat Tarjánpusztával összekötő másik földút a hajdan diófák által szegélyezett Diós út. Ez a Téglaházi dűlő után (a 82-es úton Gyôr felé tovább haladva) körülbelül ötszáz méterre indul, szintén a főút jobb oldalán. A növények által ma sűrűn benőtt, és éppen ezért járhatatlan, sárga turistajelzéssel ellátott út megkerül egy dombot, és egy rossz állapotban lévő kis hídon halad át a Pándzsa-patakon. A mezőgazdasági út megművelt földek között ér be a tarjánpusztai mai Madách Imre utcára. (A tarjánpusztaiak ezen a legrövidebb úton érték el a 82-es út túloldalán lévő Hármastarjánt.)

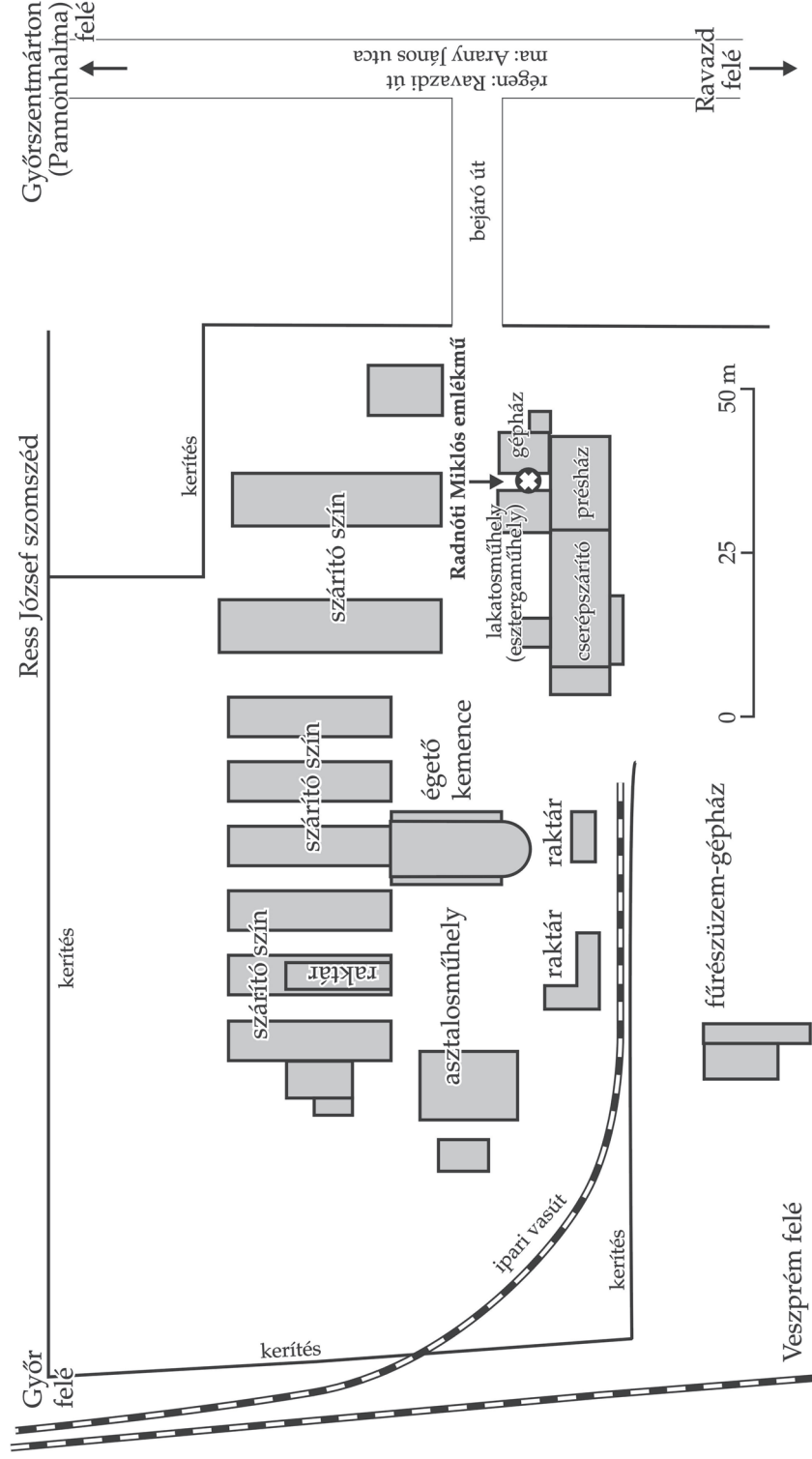
A bori gyalogmenet bármelyik, 1944-ben használható állapotban lévő földutat választhatta. Így körülbelül négy kilométer hosszúsá-

gú utat takarítottak meg a ravazdi elágazástól történt visszakanyarodáshoz képest, és egy kevésbé emelkedő úton juthattak el a majorba. (Lovas szekerek is tarthattak velük, de azok mehettek akár a hosszabb úton is.) A Tarjánpusztához és egyben a pannonhalmi apátsághoz tartozó, de Győrasszonyfa és Tarjánpuszta határán lévő téglagyár felvet azonban még egy kérdést. Nevezetesen, hogy a többek által felidézett „Győr előtti téglagyári pihenőhely” lehetett-e a tarjánpusztai téglagyár? Földrajzi, infrastrukturális vagy őrzésbiztonsági szempontból mindenképpen. Az *Abdai gyilkosok* dossziében megszólaló negyvenhat volt keretlegény és öt bori munkaszolgálatos közül érdekes módon senki nem állította, hogy a pihenőidőt a pannonhalmi téglagyárban töltötték volna. A Tolnai által koronatanúként idézett Kardos József ugyanitt, az útvonal leírásánál még csak meg sem említi Pannonhalmát, hanem „helyette” Győrasszonyfáról beszélt.²⁹⁵ Kotroczó Ignác szakaszvezető, bori keretlegény pedig azt közölte meghallgatásán, hogy az éjszakai pihenőt a „Pannonhalmi bencés apátság környékén egy téglagyárban” töltötték.²⁹⁶ A Pándzsa-patak forrásvidékén, egyben a hajdani téglaház-téglagyár környékén semmit nem találtam helyszíni bejárásom során.²⁹⁷ Az egyértelműen körülhatárolható terület bozóttal és fákkal sűrűn benőtt, vízmosások szabdalta, szinte teljesen áthatolhatatlan, vadjárta rész. Felszíne egyenetlen, a terület közepén lévő magasles környékét leszámítva nincs vízszintes felülete. A helyi születésű polgármester asszony, Kálmán Józsefné leírása szerint „Édesapám és az ő korosztálya nagyon sokat dolgoztak kint a területen. Akinek szüksége volt építőanyagra, azok mind onnan szerezték be annak idején. Tehát ebből kifolyólag még az alapokat is felszedve (akkor csak téglalap létezett) teljesen eltűnt a volt téglagyár és lakások anyaga.”²⁹⁸ Kálmán Józsefné a még élő édesanyjára²⁹⁹ hivatkozva azt is közölte, hogy a téglaház hossza körülbelül huszonöt méter lehetett. A gyár 1944-ben már nem működött, de a gyár épületében kialakított lakásokban cselédek laktak. Akik annak idején itt laktak, azok már mind meghaltak.³⁰⁰

Kérdések és lehetőségek

Honnan is tudjuk tehát olyan biztosan, hogy a pannonhalmi apátsághoz tartozó és az apátsághoz legközelebb eső téglagyárban, a gőztéglagyárban pihentek meg a bori munkaszolgálatosok? Továbbá, hogy Radnóti Miklós köztük volt-e? A válaszunkat néhány forrás alapján tudjuk megfogalmazni. A Tolnai, Kőszegi és Hulesch egyaránt adatolatlan és ezért ellenőrizhetetlen munkáiban felhasznált interjúk, illetve közlések közül – a pannonhalmi gőztéglagyárban töltött éjszaka vonatkozásában,

10. A Szent Benedek Rend Gőztéglagyára Győrszentmártonban (Pannonhalmán)

a korábban leírtak miatt – valószínűleg csak Kálmán Lászlóét, Ács Kálmánét és Schárreisz Ferencét lehet hitelesnek tekinteni. (Tolnai egyik koronatanúját, Kardos Józsefét azért nem, mert Tolnai nem hivatkozott rá egyértelműen, szavait nem idézte, és Kardos a népbíróági tárgyalás során nem a pannonhalmi gőztéglagyárról, hanem Tarjánpusztáról beszélt.) Kálmán, Ács és Schárreisz azonban nem tettek semmilyen említést a pannonhalmi gőztéglagyárba került költőről. Ők tehát kizárólag a pannonhalmi gőztéglagyárban éjszakázó bori csoport vonatkozásában számítanak tanúnak. Mindezek után, bármennyire is meglepő, a kanonizált változat egyetlenegy túlélő, Erdős Péter tanúvallomására tudja csak alapozni Radnóti Miklós gőztéglagyári jelenlétét. Erdős Péter ebben a konkrét kérdésben többször is megszólalt. A Hulesch által tőle idézetekből mindössze annyi derül ki, hogy ő „egy neves optikusdinasztia” tagjával töltötte együtt az éjszakát a pannonhalmi téglagyárban, és Écsnél találkozott a költővel.³⁰¹ (Tehát a pannonhalmi téglagyárban éjszakázott, de ott nem találkozott a költővel.) Erdős az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben (1988) a pannonhalmi gőztéglagyár falai között azt mondta, hogy „Ez az a rossz emlékü téglagyár Pannonhalmán, ahol Radnóti Miklós utolsó éjszakáját töltötte. Nem mindenki aludt itt az égetőben, sokan kiszorultak kedvezőtlenebb, hidegebb műhelyekbe és raktárakba. A nehéz éjszaka után reggel sorakozót rendeltek el, és kihirdették egyebek között, hogy aki beteg, és úgy érzi, hogy nem tud menetelni, az jelentkezze, szekéren hozzák a menet után. Radnóti Miklóst nem tudtam lebeszélni arról, hogy jelentkezze a szekérre. Arra hivatkozott, hogy nem bírja már az utat.”³⁰² (E verzió szerint tehát Erdős a pannonhalmi téglagyárban együtt éjszakázott a költővel.) Két évvel később (1990), a vele készült interjúkötetben – a költőre utalva – Erdős Péter azt közölte, hogy „nem sokkal a halála előtt, Győr környékén, egy téglagyárban töltöttük az éjszakát”.³⁰³ (Tehát egy Győr környéki téglagyárban éjszakázott együtt a költővel.) Az általam hitelesnek tartott Erdős Péter³⁰⁴ három idézett visszaemlékezése között nincs teljes szinkron, és visszaemlékezései nem keltik a teljes bizonyosság érzetét.

A bori menet a tarjánpusztai pihenőnap után indult el következő úti célja felé. Nem tudjuk azonban, hogy melyik utat választották. Visszamehettek a 82-es számú útra a Téglaházi dűlön vagy a Diós úton, de mehettek a Tarjánpusztát átszelő közúton, amely a Ravazd előtti útelágazásig vezet. Bármelyiket is választották, be kellett érkezniük Ravazd belterületére. Itt újabb útelágazás található: mehettek egyenesen tovább a következő falu (Écs) felé, vagy letérhettek jobbra Pannonhalma és egyben a gőztéglagyár felé. Első esetben Pannonhalmát nem is érin-

tették, míg a második esetben egy újabb – értelmetlennek látszó, öt kilométeres – kitérőt tettek. A Tarjánpusztán éjszakázó menet azonban mehetett egyenesen Pannonhalmára is. A major határában húzódik a tarjánpusztai temető mögött futó és Győrasszonyfáról érkező földút. A rossz minőségű, de ma is létező, körülbelül négy kilométeres földút nyílegyenesen megy Pannonhalmára. Áthalad a Pannonhalmi Tájvédelmi Körzethez tartozó Illaki erdőn és a Bádi horogban, a tájvédelmi körzet határában épült házaknál éri el Pannonhalmát. (Ez a pont és a pannonthalmi gőztéglagyár légvonalban mindössze körülbelül nyolcszáz méterre van egymástól, de közúton is csak körülbelül 2,5 kilométer a távolság.)

Levéltári kutatásaim során nem leltem semmilyen nyomát a bori munkaszolgálatosoknak Tarjánpusztán, Pannonhalmán és Ravazdon.³⁰⁵ (Tarjánpuszta 1944-ben Pannonhalmához, míg 1946-ban Ravazdhoz tartozott.) Az egyházi és esetleg világi eseményeket megörökíteni hivatott pannonthalmi *Historia Domus* után számos helyen kutattam. Az alapidokumentumnak tekinthető forrás szerteágazó és kibogozhatatlan története tárult elém, de megtalálnom nem sikerült.³⁰⁶ A kutatott időszakra vonatkozó másik alapidokumentum, a pannonthalmi perjeli napló viszont megsemmisült. Sárközy Pál pannonthalmi főapát ugyanis 1953 tavaszán úgy rendelkezett, hogy Legányi Norbert perjel „az eredeti perjeli naplót égesse el”, miután a legfontosabb részeket beírták (átírták) az új perjeli naplóba.³⁰⁷ A legfontosabbnak ítélt részeket valóban átírták, de azok között témánk vonatkozásában semmilyen eseményt nem örökítettek meg.³⁰⁸ Mindazonáltal tudható, hogy a főapátságon 1944. október 13. és 1945. április 2. között mintegy háromezer főt (zsidókat, katonaszökevényeket, menekülteket, felnőtteket és gyerekeket) bújtattak.³⁰⁹ Döntő többségük adatai azonban ismeretlenek.

A ravazdi halotti anyakönyvben nem bukkantam a bori munkaszolgálatosok itt-tartózkodásra vagy a halálesetre vonatkozó adatra.³¹⁰ Zsidó személy vagy személyek tarjánpusztai exhumálásával kapcsolatban azonban találtam egy adatot. Győr-Moson megye alispánja 1946 januárjában hozott véghatározatában engedélyezte a Győr környéki „zsidó halottak exhumálását” és a győri zsidó temetőbe történő szállítását.³¹¹ A Győr környéki helységnevek között szerepelt Tarjánpuszta neve is. Nincs adat arra, hogy a tarjánpusztai exhumálást végre is hajtották volna, mivel a ravazdi halotti anyakönyvben és a Győri Izraelita Hitközség irattárában ennek semmilyen nyomát nem találtam. Nyilvánvaló azonban, hogy a háború alatt Tarjánpuszta területén temettek el „zsidó halottat”.

Helyszíni kutatásaim során³¹² sem leltem semmilyen nyomát Tarjánpusztán és környékén a bori munkaszolgálatosoknak. A major terü-

letén 1945, majd a rendszerváltás után jelentős átalakítások történtek. A földmunkák során nem került elő Schwartz György sírja. Nem találtam olyan személyt, aki emlékezett volna munkaszolgálatosokra vagy ebben az időszakban meggyilkolt és itt eltemetett személyre. A majortól körülbelül ötszáz méterre keletre lévő községi temetőt 1992-től kezdődően hozták rendbe. Itt sem találták és én sem találtam nyomát eltemetett munkaszolgálatosnak. Úgy tűnik, hogy sem az emlékezet, sem pedig a föld nem őrizte meg a bori menet, illetve az itt megölt munkaszolgálatos emlékét. A bori menetnek Tarjánpusztáról, illetve Pannonhalmáról mindenképpen vissza kellett térnie a 82-es számú főútvonalra, és át kellett mennie Écsen és Nyúlon. Az állambiztonsági szolgálat adatai szerint Nyúlon ismét letértek a főútvonallról, de most nyugat felé.³¹³ Amennyiben ez megfelel a valóságnak, úgy Tarjánpusztáról, illetve a pannonhalmi gőztéglagyárból huszonnégy, illetve huszonkét kilométer megtétele után érkeztek meg a következő szálláshelyre, Ménfőcsanakra (Gyôr–Ménfőcsanakra). Mindezek alapján bizonyítottnak látom, hogy – a kanonizált változattól eltérően – a bori zsidó munkaszolgálatosok Tarjánpusztán is éjszakáztak. S azt is megerősítem, hogy a bori csoport a pannonhalmi gőztéglagyárban is éjszakázott. Az éjszakák számában bizonytalankodó kanonizált változattal ellentétben bizonyítottnak veszem, hogy két éjszakát töltöttek a gőztéglagyárban – akárcsak a tarjánpusztai majorban. Nyilvánvaló, hogy a tarjánpusztai két éjszaka után a menet nem állt meg ismét pihenni az öt kilométerre lévő Pannonhalmán, avagy onnan nem ment vissza pihenni Tarjánpusztára. A két helyszínen való egyidejű pihenés csak akkor volt lehetséges, ha a menetet kettéosztották, és egyik fele a majorba, a másik fele a gőztéglagyárba ment. A másik lehetőség, hogy bori munkaszolgálatosok nem ugyanazon csoportjáról van szó: azaz Szentkirályszabadjáról nem egy, hanem néhány napos eltéréssel két bori menetet indítottak el Hegyeshalom felé.³¹⁴ Logikai és praktikus okokból felvethető, de egyáltalán nem bizonyítható, hogy „a Gyôr előtti, pannonhalmi téglagyár” valójában a tarjánpusztai Téglaház volt (vagy legalábbis, hogy ez is az egyik téglagyári pihenőhely volt). Ebben az esetben nem az apátságtól körülbelül két kilométerre lévő gőztéglagyárban, hanem az attól körülbelül öt kilométerre lévő Téglaháznál pihenhetett meg a bori menet (vagy egyik fele). Nem tudjuk tehát bizonyosan, hogy Radnóti Miklós a pannonhalmi gőztéglagyárban vagy a tarjánpusztai majorban töltött-e el két éjszakát. (Esetleg a tarjánpusztai Téglaházban pihent egy teljes napot?) Utóbbi esetekben Radnóti Miklós nem a pannonhalmi szoborállítás helyszínén, de adott esetben szintén egy apátsági téglagyárban éjszakázott. Lehetett tehát

a tarjánpusztai téglagyár a „Gyôr környékén” lévô „egyik téglagyár”. A pannonhalmi gôztéglagyárban töltött éjszakáira vonatkozó feltevést viszont egyetlenegy tanú, Erdôs Péter állítására tudjuk csak alapozni, aki azonban maga sem beszélt errôl mindig egyértelmûen.

10. A péti és a bori munkaszolgálatos menet találkozása

A korábban idézett honvédelmi miniszteri rendelet hetven zsidó munkaszolgálatos századot bocsátott a németek rendelkezésére. Ezek a századok Magyarország különbözô részein állomásoztak. A rendelet szerint 1944. október 26. és november 5. között, de századonként pontosan meghatározott napon kellett állomáshelyükrôl elindulniuk. Ugyanígy meghatározott módon 1944. november 2. és november 17. között kellett Mosonmagyaróvárra megérkezniük.

A célállomás elérése érdekében a hetven munkásszázad közül a bori századok által is igénybe vett 82-es számú utat elvileg hét munkaszolgálatos század „használhatta”. Ezek közül az Újdörôgdön állomásozó két fél század (1/2 101/356., 1/2 101/357.) valószínűleg a Pápa–Gyôr felé vezetô 83-as számú utat vette igénybe. Ez körülbelül harmincöt kilométerrel (kétnapi gyalogúttal) rövidebb, mint ha elôször keletre (Veszprém felé), majd pedig a 82-es úton mentek volna tovább Gyôr felé. A hét század közül azonban biztos, hogy a 82-es számú úton ment Pétfürdôrôl egy század (104/302.) és három ún. felszázad (1/2 101/353., 1/2 105/304., 1/2 701/305.), valamint Hajmáskérrôl egy (104/2.) század. Ugyanis a Veszprémtôl körülbelül tíz kilométerre északkeletre lévô Hajmáskérrôl és a körülbelül huszonkét kilométerre lévô Pétfürdôrôl egyaránt a legrövidebb út Gyôr–Hegyeshalom felé a 82-es számú úton keresztül vezet. A honvédelmi miniszter rendelete szerint az említett valamennyi pétfürdôi századnak (továbbiakban: péti munkaszolgálatosok vagy pétiék) november 1-jén kellett elindulnia és november 7-én kellett megérkeznie Mosonmagyaróvárra.

A DEGOB-jegyzôkönyvek közül nyolc olyat találunk, amely beszámol a Pétfürdô–Hegyeshalom útszakaszcól. Ezek alapján – egy kivételével – nem tudjuk megkülönböztetni, hogy a három péti felszázad és egy péti század közül ki, melyik században indult el Pétfürdôrôl. A jegyzôkönyvekben megszólalók közül azonban hárman (2941., 3071., 3333.) közölték, hogy Pétfürdôrôl 1944. november 2-án indultak el. Hegyeshalomnál a magyar–német határt elmondásuk szerint november

8-án (3071., 3238.) és/vagy november 9-én (2941., 3440.) lépték át. (A 104/302. század munkaszolgálatos tagja [3333.] november 2-i indulást közölt.) Az egyik túlélő (2922.) arról is beszámolt, hogy „minden élelem nélkül” hajtották őket Hegyeshalomba.

A Nyúl község előtti találkozás

Az *Abdai gyilkosok* dosszié tartalmazza Pintér Imre őrzetető, volt keretlegény meghallgatásáról készült három oldalas jelentést.³¹⁵ Pintér a későbbi bori keretlegényekkel együtt kezdte katonai szolgálatát 1943-ban Hódmezővásárhelyen. Századukat (V/1.) 1943 nyarán Borba vezényelték, de ő egy másik munkaszolgálatos századdal (104/302.) Szegedre, majd Pétfürdőre került.³¹⁶ (Mindkét alakulat továbbra is a Szegeden állomásozó V. hadtest közvetlen alárendeltségében maradt.) Elmondása szerint a Szentkirályszabadjáról induló bori menetekkel nagyjából egy időben, „1944. november első napjaiban” a Pétfürdőn állomásozó munkaszolgálatos századot szintén Hegyeshalomba irányították.³¹⁷ A mintegy százhusz munkaszolgálatosból és öt-hat keretlegényből álló gyalogmenet Hajmáskéren át érkezett meg Gyulafirátótra. Ezt követően a Zirc–Györszentmárton–Nyúl–Győr–Mosonmagyaróvár útvonalon érkeztek meg Hegyeshalomba.³¹⁸

A szolgálat Pintér elmondása alapján azt rögzítette, hogy az egyik nap „útközben, még a kora délelőtti órákban utolérték őket a bori muszosok,”³¹⁹ akiket a volt bori magyar keret kísért szintén gyalogmenetben. Azon a napon együtt mentek Nyúl községig. Ezen az útszakaszon találkozott ismét Tusori József tizedessel és Dékány Antallal, akik a bori kísérő kerethez tartoztak, velük beszélgetett is. Az ő századuk továbbra is elől haladt és utánuk jöttek kb. 40-50 méter távolságra a boriak, akik több százan lehettek. [...] Emlékezete szerint a boriaknak kb. 5-6 lovas kocsijuk lehetett, azokon muszosokat látott. Aznap este elváltak a boriaktól, ők Nyúl községben tartották az éjszakai pihenőjüket, a boriak a környéken lévő más községben táboroztak le. [...] Mosonmagyaróvárra történt megérkezésük után ugyanabban a gyárban helyezték el az ő századukat is, ahol a boriak voltak. Itt ismét találkozott Tusorival, Dékánnyal és Kovács Ferencsel.”³²⁰ Az állambiztonsági szolgálat, mint általában minden személy meghallgatását írásban értékelte. Ebben azt a megjegyzést tette, hogy a Pintér által elmondottak „meg-egyeznek a korábban meghallgatott Tusori József volt bori keretlegény állításával abban, hogy a dunántúli útszakasz egy részén – Nyúl község előtt – együtt kísérték muszosokat. Ekkor találkozott össze, majd beszélgettek egymással, ahol jelen volt Dékány Antal falubeli kerettársuk is.”³²¹

A péti munkaszolgálatos századok parancsnokait a népbíróság előtt perbe fogták 1948-ban. Dr. Loór Ferenc hadnagy és társainak – köztük Wasche József hadnagy – népbírósági peréből pontos részleteket ismerhetünk meg a péti zsidó munkaszolgálatos századról, a dunántúli útvonaláról és a bori munkaszolgálatosokkal való találkozásokról.³²² A terjedelmes aktából, a nagy számú tanúvallomásból és az ítéletből képet alkothatunk az ugyanebben az időszakban, ugyanezen útvonalon és ugyanezen körülmények között haladó és később ugyanolyan sorsra jutó munkaszolgálatos menetről.

Dr. Loór Ferenc I. rendű vádlott vallomása szerint „3 század volt a menetben, háromszor 200 zsidót elhelyezni a Dunántúlon 1944 novemberében úgyszólván emberfeletti feladat volt”.³²³ A menetben tizenkét előfogat és két kincstári kocsi ment, „amelyek a csomagokat és a járni nem tudó fáradtakat vitték”.³²⁴ (Közlése szerint a menet naponta átlagosan körülbelül húsz kilométert tett meg.) Jäger Lajos hadapród őrmester tanúvallomása szerint „Sipos tizedes volt a szálláscsináló, mindig előre ment, lehetőség szerint majorságokat keresett, ahol szalma volt, az istállóban azért az kellett”. Közlése szerint tizennégy pár lovuk és tizennégy lovas kocsijuk volt.³²⁵ Révész József munkaszolgálatos elmondása szerint „nov. 2-án indult el a század Pétfürdőről Németország felé. Az úton – a népbírósági perben II. rendű vádlott – Wasche nem gondoskodott rendes szállásról, és előfordult, hogy este, amikor végre beérkeztünk egy helyiségbe órák hosszat hagyott állni bennünket az esőben, amíg végre valahogy el tudott szállásolni bennünket.”³²⁶ Révész József Nyúl községben este megszökött, akárcsak Gáspár Imre és Grünstein György péti munkaszolgálatosok. A Nyúlon megszökött összesen mintegy 20–27 péti munkaszolgálatos közül ők mindhárman a szökés napjaként november 5-ét nevezték meg. A szökésekről maguk a menetparancsnokok is beszámoltak.

Az indulásról dr. Loór Ferenc és Wasche József egybehangzóan azt állították, hogy november 2-án kaptak parancsot Pétfürdőn az indulásra, és november 9-én érkeztek meg Mosonmagyaróvárra. Schwartz Albert ugyancsak ezen a tárgyaláson mondta el, hogy a dunántúli menet során Wasche „a gyengébbeket állandóan verte derékszíjával és napi egyszeri élelmezést adott ki”.³²⁷ Friedmann Sándor munkaszolgálatos pedig szólt arról, hogy „útközben találkoztunk több munkaszolgálatos alakulattal...”³²⁸ Juhász Nagy János honvéd – aki az egyik félszázadban (105/304.) szolgált – tanúvallomása szerint „Veszprémvarsánynál egy este az a kocsi, amelyik a kenyeret és az élelmet szállította, felfordult és akkor később kapták meg az ételt”. Ugyancsak ő tett említést arról is, hogy Abda községnél Spitzer és Manheim szakács megszö-

közt.³²⁹ Végül Schwartz Albert munkaszolgálatos azt közölte a népbíróssággal, hogy Loór Ferenc „Magyaróváron szoros zár alatt tartotta a századot, a bori keretet is igénybe véve, hogy a szökéseket megakadályozza”.³³⁰

Az écsi disznó

A népbíróági tárgyaláson Jäger Lajos, a péti század GH főnöke elmondta, hogy „Nyúl község közelében Écs községben vettünk kincstári pénzből egy 108 kg-os disznót”.³³¹ Juhász Nagy János honvéd szerint Nyúlon vették a disznót, és abból még Abdán is ettek. A leg híresebb péti munkaszolgálatos, Sós Endre író és újságíró maga is említést tett a disznó megvételéről. Az önmagában véve teljesen jelentéktelen disznóvásárlásról több okból is érdemes említést tenni. Hulesch Ernő helytörténész írt arról, hogy az Écshez közeli györszentmártoni téglagyárban a bori menet azért időzött két napig, mert a keretlegények által levágott disznót egy nap alatt nem tudták megenni. Lehetséges, hogy Hulesch adatközlői összetévesztették az azonos időben ott tartózkodó keretlegények vásárlásait. Az is lehetséges azonban, hogy minden arra vonuló és a környéken éjszakázó század – így a bori keret is – vett disznót. A péti keret disznóvásárlása azonban egyértelműen dokumentálható, míg Hulesch forrásai teljes egészében adatolatlanok és ezért bizonytalanok. Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy keretlegénység nem tehetette függővé a disznó elfogyasztásától az ott töltött napok számát. A péti példa bizonyítja ugyanis, hogy ebből a szempontból ennek nem volt jelentősége és a maradék disznóhús egyébként is szállítható volt a november eleji időben. A történetből azonban az is egyértelmű, hogy a péti munkaszolgálatos menet következő szálláshelye Abdánál volt, tehát menetútvonala azonos volt a boriakéval.

Sós Endre és Radnóti Miklós

Az említett legismertebb péti munkaszolgálatos a Radnóti Miklóst jól ismerő Sós Endre író és újságíró, később a Magyar Izraeliták Országos Képviselője és a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke. Sós Endre és Radnóti Miklós sorsa, életútja számos ponton találkozott. Személyesen is jól ismerték egymást, sőt – ahogyan azt Ferencz Győző elemezte – kezdetben inkább barátok, később inkább vitapartnerek voltak.³³² Egyaránt tagjai voltak a tekintélyes irodalmi szervezetnek, a Vajda János Társaságnak. A költő Sóst egyik verse miatt eltanácsol-

ták a budapesti egyetemről. Ugyanabban az évben Radnóti perbefogott verse miatt majdnem ugyanerre a sorsra jutott Szegeden. Radnóti versesköteteiről recenziókat író Sós tudósította az újságolvasókat Radnóti tárgyalásáról. Ismert az is, hogy Radnóti egyik Szegeden írt versét³³³ egyenesen Sós Endrének és feleségének ajánlotta.³³⁴

A péti munkaszolgálatos Sós tanúskodott dr. Loór Ferenc népbíróági perében.³³⁵ Innen tudjuk, hogy Nyúlón ő is sikeresen megszökött. Újságcikkben is megírta munkaszolgálatos élményeit. A *Magyar Nemzet* hasábjain 1945 végén írtak szerint „E sorok írója is részt vett az egyik ilyen processzióban, amelyet a Bakony szerpentinjein tereltek a modern rabszolgahajcsárok Pétről Mosonmagyaróvár irányába. [...] De nekünk legalább kis kabátunk vagy szűk sapkánk akadt. A boriak legtöbbje kabát, sapka nélkül menetelt. Cipőjük nem igen akadt. Véres lábbal rótták a köves bakonyi utat. Igen, így hajszolták – ostorral, veréssel – a német határ felé azokat a »muszosokat«, akiket nem gyilkoltak le Cservenkánál az SS-ek és akik valahogy kibírták a pokoli vándorlást Szerbia szörnyű bányáitól a Bakonyig. Ha mi – a halál jegyesei voltunk, ezek a szerencsétlen boriak – [sic!] élő halottként vonultak át hazájukon, Szerbiától Germániába.”³³⁶ Sós Endre itt meg sem említette Radnóti Miklóst. Sósnak az ezt követő, a témával kapcsolatos legelső írásában azonban már másként emlékezett vissza.³³⁷ Radnóti Miklós budapesti temetése után tizennyolc évvel, 1964-ben megjelent írása szerint a nyúli szökését követően elfogták. „1944 októberétől decemberéig a győri katonai ügyészség foglyai közé tartoztam” – írja.³³⁸ Innen Mosonmagyaróvárra vitték, ahonnan – mielőtt átadták volna a „fasisztáknak” – néhány társával együtt sikerült újra megszöknie. Részletesen beszámolt e helyen aztán arról, hogy a mosonmagyaróvári Selyemgyár előtt találkozott a bori munkaszolgálatosokkal és a kegyetlen bori keretlegényekkel: „Amikor megtudtam, hogy boriak menetelnek mellettem, és később beszélgetni tudtam velük a Selyemgyárban, itt is, ott is érdeklődtem: nem látták-e Radnóti Miklóst. Nem! Ezek közül senki sem ismerte!”³³⁹ Nyilvánvaló azonban, hogy decemberben sem bori munkaszolgálatosokkal, sem pedig bori keretlegényekkel nem találkozhatott Mosonmagyaróváron. (A későbbiekben részletesen bizonyítottak szerint előbbiek már több hete német koncentrációs táborokba, utóbbiak pedig Szentkirályszabadjára vagy más helységekbe kerültek.) Sósnak így tehát nem volt alkalma Mosonmagyaróváron kérdezősködni Radnóti felől, miközben a bori munkaszolgálatosokkal még Nyúl előtt találkozott. Sós a Nyúl előtti útszakaszon szerezte élményeit a bori menetről, ekkor viszont – tanúvallomása és írásainak állításai szerint – semmit nem tudott Radnótiról. Sós

Endre azonban nem csak ebben tévedett az idézett, 1964-ben publikált visszaemlékezésében. Miközben az átírt visszaemlékezésével maga is a kanonizált változatot támasztotta alá, a közismert változattól lényegesen eltérő megállapításokat is tett.³⁴⁰ (Azt állította ugyanis, hogy Radnóti abdai kivégzéséről már 1945-ben lehetett tudni, miközben erről 1945 végén még ő sem tudott, és a költő exhumálására csak 1946 közepén került sor. Több száz „fiatal” abdai „mártírháláláról” írt, miközben huszonkét főt végeztek ott ki. Végül azt állította, hogy Abdánál nem exhumáltak mindenkit, és „van, aki még mindig ebben a földben nyugszik”. Ez semmilyen módon nem dokumentálható, és ezt a Radnóti-mítosz sem állította soha.)

Sós Endrét később is foglalkoztatta Radnóti Miklós élete és költészete. Színvonalas új és újraközölt írásaival elismert tagja volt a Radnótira emlékezők „hivatalos” körének.

Összefoglalás

A két munkaszolgálatos csoport találkozására valahol Györszentmárton térségében kerülhetett sor. (Györszentmárton és Nyúl közötti távolság nyolc kilométer hosszú.) A péti csoport visszaemlékezői Écs és Nyúl helységneveket említettek, és azt, hogy őket a bori menet „utolérte”. Éppen ezért a két munkaszolgálatos alakulat találkozására és együtt vonulására minden bizonnyal az Écs és Nyúl közötti útszakaszon került sor (a két helyiség távolsága 4,5 km). A találkozásra a bori munkaszolgálatosoknak a Györszentmárton (Pannonhalma) környékén töltött két éjszakája utáni napon került sor. Ez a bori menet vonulásának a hatodik napja volt.³⁴¹

A két menet együtt ért be Nyúlra. Itt a boriak elkanyarodtak északnyugat, azaz Ménfőcsanak (Győr-Ménfőcsanak) irányába. A pétiak Nyúlon, míg a boriak Ménfőcsanakon éjszakáztak.³⁴² Nyúlon a péti keretből legalább húsz munkaszolgálatos megszökött. Közülük senki nem került vissza a péti munkaszolgálatos századba és kivégzésről sem tudunk. A megszököttek között volt Sós Endre újságíró is. A nyúli szökések november ötödikén este voltak, tehát a két menet ezen a napon találkozott és vonult együtt. A bori csoport a következő nap érte el Abdát és annak közelében lévő majorban éjszakázott. Ennek alapján tehát az abdai, Rábca-parti kivégzésre és egyben Radnóti Miklós meggyilkolására november hatodikán került volna sor. Szintén a két menet nyúli találkozásának idejét alapul véve, a bori csoport (az egyik bori csoport) október 31-én indult el Szentkirályszabadjáról. A fentebb tárgyaltak szerint a pétiakkal találkozó bori csoport csakis a Szentkirályszabadjáról korábban elindult (bajai) csoport lehetett.

A péti keret Nyúl környékén disznót vett, és az aznap este el nem fogyasztott részeket másnap szekérre rakta. A menet ezzel együtt ment tovább Abdára. Akárcsak a boriak, a pétéiek is Abda környékén éjszákáztak. Valószínű, hogy ugyanabban a (később részletesen bemutatott) majorban. A pétéiek azonban soha nem tettek említést az abdai kivégzésről, akárcsak Sós Endre legalább 1945 végéig. A pétéiek Mosonmagyaróváron ismét találkoztak a bori munkaszolgálatosokkal. A pétéiket ugyancsak az osztrák Zurndorfban vagonírozták be és ők is német koncentrációs táborba kerültek. A pétéiek döntő többsége elpusztult Dachauban. A népbíróági perben alig néhányan szólaltak meg a kevés túlélő közül, továbbá tanúskodtak olyanok is, akik az abdai kivégzésről eleve semmit nem tudhattak (a Nyúlön megszököttek).

A péti és bori munkaszolgálatos csoport összehasonlításából számos megállapítás következik. A két munkaszolgálatos század egyaránt élelmet és tábori konyhát szállító lovas kocsikkal indult el, aztán menet közben a községekből szekereket rekviráltak a menetképtelen munkaszolgálatosok szállítása végett. A péti keret ugyanúgy nem gondoskodott megfelelően a szállásról és élelemről, mint ahogyan az a boriak esetében történt. A menetek parancsnokai egyaránt kegyetlenkedésre biztatták alárendeltjeiket a munkaszolgálatosokkal szemben. A szökni próbálókat azonnali lelövessel fenyegették meg, a lemaradókat pedig gumibottal és derékszíjjal verték. A menetelők így ugyanúgy folyamatos verésnek voltak kitéve.

A honvédelmi miniszter rendelete mindkét menet esetében a ténylegesnél korábbi indulást és ennek megfelelően, korábbi érkezést írt elő. (A bori csoportnak: október 30–november 6.; a péti csoportnak: november 1–november 7.) Az előzetesen kiadott miniszteri indulási parancsot tehát mindkét esetben felülírták: a (bajai) boriak és a pétéiek egyaránt egy-egy nappal később indultak, a mohácsi boriak pedig még később.

A péti és bori csoport között azonban legalább három alapvető különbséget lehet felfedezni. A péti csoportból senki sem számolt be arról, hogy közülük bárkit is kivégeztek volna, arról viszont többen is, hogy közülük sokan megszöktek. (Nyúl községben 20–27-en, Abdánál ketten, Pétfürdő és Mosonmagyaróvár között összesen körülbelül negyvenen.) A harmadik alapvető különbség pedig az, hogy mind a péti keretlegények, mind pedig a péti munkaszolgálatosok a bori munkaszolgálatosokat sokkal rosszabb állapotban lévőként írták le.

Mindebből azonban levonható egy további fontos következtetés is. Bizonyítottá vált, hogy azonos időpontban több, egymáshoz nem tartozó munkaszolgálatos alegység is ezen az útvonalon haladt. Egé-

szen pontosan a bori hat zsidó munkaszolgálatos század (egy vagy két lépcsőben, összesen mintegy ezerötyszáz zsidó munkaszolgálatos), valamint a péti két század és további három félé század (összesen mintegy hatszáz zsidó munkaszolgálatos). (A bori és a péti munkaszolgálatosok összlétszáma tehát mintegy 2100 fő.) Nem hipotetikus elképzelés immár, hogy a Gyulafirátót–Zirc–Veszprémvarsány–Écs–Nyúl útvonalon közel azonos időben a boriakon kívül más munkaszolgálatos egység is átvonult. Egyértelműen bizonyítható tehát, hogy a Radnóti-irodalom által az egyik legtöbbet idézett útszakaszon, különböző zsidó munkaszolgálatos századok egyidejű és együttes (párhuzamos) vonulására került sor. Mindez pedig magyarázatot adhat arra, hogy a legtöbbet faggatott visszaemlékezők Györszentmártonban, Écsen, Ménfőcsanakon és Abdán eltérően emlékeznek. A falubelieknek, a szemtanúknak fogalmuk sem lehetett arról, hogy ugyanazon a napon (és az egymást követő napokon) az egymás után vonulók közül melyik zsidó munkaszolgálatos egységet látták. Ebből eredhet, hogy a Radnóti-mítosz keletkezésekor, a kérdezők által gyakran orientált helyi szemtanúk sokszor minden arra vonuló századdal megtörtént eseményt a bori munkaszolgálatosokhoz és gyakran Radnóti személyéhez kötötték.

11. Az écsi átvonulás és az écsi kocsisok

Écs 1936-ig Nagyécsfalú és Nagyécshegy néven két önálló település volt. A dunántúli menet odaérkezésének idején azonban már Écs néven egyesült a két község. A ma körülbelül 1800 lelket számláló Écsen azonban mind a mai napig használják a két falu római katolikus temetőit: a Győr felé eső Hegyi, más néven Felső temetőt, valamint a Veszprém felé eső Falusi, más néven Alsó temetőt.

A Tarjánpusztán és Györszentmártonban éjszakázó bori munkaszolgálatosok 1944. november 5-én Écsre értek. Az úti cél változatlanul Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom volt. A boriak Écs környékén utolérték a péti munkaszolgálatos századokat. Együtt vonultak velük Nyúlig.

Hulesch Ernő közölte először, hogy az écsi halotti anyakönyv tanúsága szerint Écs határában 1944. december 10-én egy halottat találtak. Az écsi önkormányzati hivatalban általam is megtekintett bejegyzésben az áll, hogy „Ruzsovits József győri lakos bejelentette 1944. december 10-én délelőtt 10 óra körül, hogy az écsi határban László Károly

földjénél a 18. kilométerkőnél az országút árkában egy emberi hullát talált. Életkora 35 év körül volt. Alakja magas, szikár. Bajusza borotvált. Halántékán lőtt seb. Az elhalálozás ideje: 1944. december 10. Pénzes Lajos aktó” (anyakönyvvezető).³⁴³ A halottat Malkovics Ferenc vitte lovas kocsiján az écsi határból a temetőbe.³⁴⁴

A bori munkaszolgálatosok écsi történetének kibogozása során számos forrást használtam. Így az écsi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében található, valamint a két écsi temető bejárásai³⁴⁵ során fellelt adatokra, továbbá az Écsen készített interjúimra támaszkodtam. Ezeket az adatokat azután összevettem az állambiztonsági szolgálat által 1973-ban gyűjtött, az *Abdai gyilkosok* dossziében található információkkal.

Écsen felkerestem László Károly leányát, László Margitot. Az 1944-ben kétéves László Margit csak azt tudta megerősíteni, hogy valóban Écs határában, Ravazd (Veszprém) felé volt régen a földjük. Ezt követően felkerestem a Hulesch Ernő könyvében megszólaló, écsi Tóth Gyulánét.³⁴⁶ Vele gépkocsival bejártam a 82-es út Écs–Ravazd szakaszát. Közlése szerint László Károly földje az ő földjük közelében volt az Écsről Ravazd felé vezető út jobb oldalán. (Écs mai határától körülbelül egy kilométerre.) Ő nem tudott a Hulesch által közölt halotról.

A Hulesch által említett meggyilkolt halott férfi nevét az écsi római katolikus plébánián őrzött halotti anyakönyvbe nem vezették be. Hivatalosan egyházi temetést tehát nem kapott. Kozák János, écsi esperes-plébános közlése³⁴⁷ szerint azért, mert az illető zsidó lehetett. Ennek ellenére kapott vagy kaphatott nem hivatalos katolikus egyházi temetést vagy beszentelést. Keresztény Lászlóné bizonytalan közlése³⁴⁸ szerint a halottat az écsi Alsó temetőben temették el. Kozák János szerint amennyiben valóban itt temették el, akkor a sír a 2009–2010-ben épült monumentális ravatalozó helyén volt.³⁴⁹ A temető bejárása során azt tudtam megállapítani, hogy a az új ravatalozó bejáratától jobbra (északra) eső és egészen a kerítésig húzódó részben egymás mellett sorakozó, ápolt sírok találhatók. (Itt található az 1956-ban az écsi állomásnál meghalt és titokban eltemetett forradalmár sírja is.) A bejáratától balra (délre) található részen a temetőkút és egy szerszámos faház áll. A mellettük lévő nagy területen sírdombnak nem láttam nyomát. Kozák János közlése szerint amennyiben a falu északi részén lévő Felső temetőbe temették el az elhunytat, úgy sírja a szintén nemrég (2009-ben) épült ravatalozó (temetőbejárat) helyén vagy attól balra (délre) volt található. Hozzávetőlegesen annak környékén, ahol az 1945-ben Écsen meghalt öt szovjet katona – 2009-ben felújított – közös síremléke található.

Hulesch Ernő az Écs határában megölt ismeretlen személyről szóló anyakönyvi bejegyzést olyan szövegkörnyezetben közli, mintha annak köze lenne a Radnóti Miklóst is sorai között tudó bori menet-hez. Pedig ő is tudta, hogy ennek a meggyilkolt személynek semmi köze a bori menethez. Az általa Pénzes Lajosnéval készített interjúban ugyanis az hangzott el, hogy „Egyszer később meg egy legyengültet itt lőttek agyon. A községházán is anyakönyvezte az uram. Volt papírai között egy fénykép, azt is odacsatolta. Úgy emlékszem dunaszerdahelyi volt. Nem tudott már a többiekkel menni.”³⁵⁰ A Hulesch könyvében később megszólaló Vaszari András szintén említést tett egy korabeli fotóról. A Hulesch tanulmányához írt olvasói levelében Vaszari ugyanis azt közölte, hogy szeretett volna segíteni abban, hogy „...hozzáférhető legyen az az Écsen készített alkalmi fénykép, melyen Radnóti Miklós és társai már a kocsira kerültek, fenn ülnek, az egyikük meg fekszik”.³⁵¹ Valószínűnek tartom, hogy a két személy valójában ugyanarról az egy fényképről beszélt. A fényképről vagy fényképekről azonban sem a Hulesch-életműben, sem más forrásból nem tudható meg semmi több.³⁵² Écsi kutatásaim során magam is kerestem a fotót vagy fotókat, de azoknak semmilyen nyomát nem találtam.

Az 1944. december 10-én megtalált meggyilkolt személy minden bizonnyal zsidó és talán munkaszolgálatos volt, de nem lehetett az egy hónappal korábban Écsen átvonuló bori és péti menet tagja. Kizártnak tartom ugyanis, hogy a mindkét irányba nagy forgalmat lebonyolító főúton, ráadásul a cukorrépa-betakarítás idején csak egy hónap elteltével jelentettek volna be egy, az út árkában fekvő személyt. (Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy nem egy helybeli, hanem egy győri személy tett a halotról bejelentést.)

Az écsi adatközlők

Écsi kutatásom során hét személlyel tudtam interjút készíteni. Az egyikük a Hulesch-könyvben is szereplő és egy écsi zsidó menetet tizenhárom évesen megfigyelő, élményeit azóta versekben megörökítő, Radnóti-tisztelő Tóth Gyuláné. Ő pontosan emlékszik a „nagyon rossz állapotban” lévő, körülbelül száz főből álló zsidó menetre, akiket katonakorú, kakastollas tábori csendőrök kísérték. Őket a cukorrépával megrakott szekérrel, édesapjával együtt még Écs előtt elkerülték az országúton. A jeges úton, mezítláb haladó menet tagjai kapkodták a szekérről és a feléjük dobott nyers cukorrépát. Tóth Gyuláné mindennek a helyét éppúgy megmutatta a helyszínen, mint a már említett földjük közelében lévő László Károly földjét. Ezt követően pedig elve-

zetett oda, ahol – a hallomásból szerzett ismeretei szerint – zsidó munkaszolgálatosokat végeztek ki.³⁵³ A Pannonhalma és Écs között, de Écshez közelebb eső út menti telek ma semmilyen nyomát nem ôrzi a kivégzésnek. A későbbiekben idézett népbíróági perekben sok helyen lehet olvasni a „valahol Pannonhalma közelében” történt kivégzésről. A bori keret – feltehetőleg Horváth József tizedes – ekkor két menetképtelen munkaszolgálatost végzett ki az út mentén. A kivégzés munkaszolgálatos szemtanúi szerint Löffler Gyula és Wohl (Wosner/Vozner) Jenő volt az áldozat. Az écsi Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsmá közelében lévő, menetirányba eső telek földrajzi vonatkozásban pontosan megfelel a kivégzés helyszínének. Bejárásom során semmilyen nyomát nem találtam a kivégzésnek.³⁵⁴

A kivégzés szemtanúi közül Horváth József népbíróági perében megszólalt Nemes (Neumann) Sándor munkaszolgálatos. Tanúvallomásaiban azt mondta, hogy „...Zirc és Győr között, egyik községnél a betegeket vivő kocsizhoz ment Horváth. Rájuk kiabált a kocsin lévő emberekre, hogy »Már mindannyian kocsin akartok menni?«. Ezzel elrángigált onnan két beteg munkaszolgálatost – egyiknek neve Wosner volt –, és egy farúddal addig ütötte mind a kettőt, amíg fejüket szét nem verte, agyon nem ütötte őket. A két halottat otthagytá az országúton.”³⁵⁵ László Pál, Engel György és Faludi István volt bori munkaszolgálatosok azzal egészítették ki mindezt, hogy az eset „Pannonhalma táján”, illetve „Pannonhalma előtt” történt, továbbá, hogy a két áldozat Löffler Gyula és Wohl (Wosner/Vozner) Jenő volt.³⁵⁶

Találkoztam az 1944-ben écsi jegyző Péntes Lajos és a menetek egyikét szemtanúként megfigyelő Péntes Lajosné fiával. Péntes Mihály négy éves volt, amikor az egyik Écsen áthaladó zsidó csoportnak kenyeret vitt. A községi előljáráson dolgozó szülei vágták a kenyeret, hogy a lerongyolódott zsidókon segítsenek. Péntes Mihálynak a jelenetről személyes emlékei nincsenek, a történetet szülei elbeszélése nyomán jegyezte meg.³⁵⁷ Harmadik interjúalanyom Otoltics Lászlóné³⁵⁸ volt, aki hét évesen találkozott egy, a falun átvonuló, körülbelül negyven főből álló zsidó menettel. Elmondása szerint a menet csomagjaikat cipelő férfiaktól és nőktől állt. A bori menetben azonban nők nem voltak, így Otolticsné vagy téved, vagy egy másik menetet látott, amelyet később tévesen a bori menetként azonosított. Hulesch és az állambiztonsági szolgálat által is idézett, általam is felkeresett Keresztény Lászlóné³⁵⁹ tizenöt éves volt, amikor közlése szerint az écsi községháza előtt elhaladó „kb. 500 fős deportált csoporttal” találkozott.³⁶⁰ Ő legalább öt csoport átvonulására emlékszik.³⁶¹ Munkatársa – a hatodik megkeresett szemtanú – az 1944-ben tizenkilenc éves Kozák

Lajosné,³⁶² a községi előljáróság írnoke volt. Ő két, egyaránt körülbelül hatvan-hetven főből álló zsidó menetet tudott egyértelműen meghatározni: egy „rongyos” és egy „kiránduló” menetet.³⁶³ Előzőek érkezésekor a községháza előtt lévő két nyomóskútnál a falusiak éppen szárazbabot mostak. A „rongyosok” a földre hullott babot felszedték. Kozák Lajos nagynénje, Péntes Lajosné „ujjnyi zsírral megkent kenyeret szelt” nekik, és azt szétosztották. A „rongyosok” közül két-három, de valószínűbb, hogy inkább két zsidót „a községben agyonlőttek és ott is temették el őket”. Temetésükön nem volt ott, de úgy tudja, hogy az Alsó temetőben temették el őket. Arra is emlékszik, hogy 1948 előtt valamikor „a zsidók” exhumálták őket.³⁶⁴ A „kiránduló” menet tagjait két katonatiszt kísérte, a helyi postán leveleket adtak fel és két óra szabadidőt kaptak. A visszaemlékezések megegyeznek abban, hogy az általuk személyesen látott menet vagy menetek Ravazd irányából jöttek és Gyôr felé mentek tovább. (A hetedik interjúalanyommal, az 1944-ben öt éves Malkovics Annával készült találkozásról később írok részletesen.)

Megítélésem szerint a megszólalók közül Keresztény Lászlóné és Kozák Jánosné láthatta a bori menetet. A boriaknak vagy más munkaszolgálatosoknak Péntes Mihály osztotta a községháza előtt a kenyeret.

A különböző személyek által különböző időpontokban készült visszaemlékezésekből látható, hogy szinte mindenki másra emlékezik. Tapasztalatom szerint azonban vélhetően mindenki jól emlékszik, mindenki azt mondta el a mindenkori kérdezőnek, amit látott és amiről tudott. Ugyanakkor a történelmi események az emlékezetben összemosódtak. Van, aki az 1944 májusi deportált menetre, mások pedig az 1944 őszén Écsen átvonuló zsidó munkaszolgálatos menetek valamelyikére emlékeznek. A visszaemlékezésekben akaratlanul „összecsúsztak” a zsidók elhurcolásával, a munkaszolgálatos zsidók átvonulásával kapcsolatos emlékek a különböző háborús időszakokban Écs környékén kivégzettek és meghaltak emlékével. Egymásba mosódtak az écsi állomáson repülőátadás következtében 1944. november 19-én meghalt három fő,³⁶⁵ az Écs határában november elején kivégzett két-három munkaszolgálatos, a december 10-én árokban megtalált (vélhetően) zsidó munkaszolgálatos emléke. (Gránátszilánk találat miatt többen meghaltak Écsen 1945 márciusában, öt szovjet katona szintén ebben az időszakban vesztette itt életét. Jóval későbbi történet, de az emlékezetben ugyanígy jelen van az 1956-ban megölt forradalmár emléke.) Akaratlanul keveredik a deportáltak, kivégzettek, lelőttek, találatot kaptak, valamint a menetképtelenek szállítására kirendelt fogatosak személye. (A tárgyak esetében pedig a megtalált és eltűnt fénykép[ek] eredete.)

Látható, hogy Radnóti utolsó időszakának kutatói nem tudtak eligazodni a szerteágazó és bonyolult visszaemlékezéseken. Ők egy adott időpontban Écsen átvonuló egyetlen munkaszolgálatos menetben, a bori menetben gondolkodtak. A bori menetre vonatkoztatták mindazt, amit a helyiek elmondtak és igyekeztek egy általuk megszerkesztett koherens történettel előállni. A történet természetesen fordítva is igaz, hiszen az abdai exhumálás után és a Radnóti-kultusz kialakulása mentén az écsiek visszaemlékezésének középpontjába a bori menet kerül.

Az écsi kocsisok

A dunántúli útvonalon haladó bori munkaszolgálatosok közül egyre többen lettek azok, akik nem tudták saját lábukon folytatni az utat. Részükre a bori keret lovas kocsikat rekvirált, mivel erre a honvédelmi miniszter parancsa is lehetőséget adott. Így volt ez a Györszentmárton melletti Écsen is, ahonnan a lovas kocsik feltehetően egészen az abdai kivégzés helyszínéig fuvarozták a beteg munkaszolgálatosokat.

A bori menetképteleneket szállító lovas kocsik gazdái közvetlen szemtanúi voltak az Écs–Abda útvonalon törtéteknek és a kivégzésnek. A kivégzés ügyében megszólalók közül egyedül az abdai Kugler Sándorné beszélt arról, hogy a kocsisok écsiek voltak. Ő Tolnai Gábornak még csak écsi kocsikról beszélt,³⁶⁶ míg az állambiztonsági szolgálatnak és Hulesch Ernőnek már meg is nevezte az egyik écsi kocsist (Nagy Ferenc személyében). A szolgálat az egyik összefoglaló jelentésében azt rögzítette, hogy „A két kocsisra Kugler Sándorné határozottan visszaemlékezik, hogy écsiek voltak, melyet a két kocsi táblájáról olvasott le. A kocsisok körülbelül 55 évesek lehettek 1944-ben, az egyiket Nagy Ferencnek hívták.”³⁶⁷ Nagy Ferenc écsi kocsis személyének és egyben a két lovas kocsi gazdájának felderítését Kőszegi Ábel,³⁶⁸ Hulesch Ernő és az állambiztonsági szolgálat egyaránt fontosnak tartotta. Utóbbi a nyomozása során – az écsi Keresztény Lászlónéra hivatkozva – megállapította, hogy összesen négy, fogattal rendelkező Nagy nevezetű écsi személy jöhetett szóba.³⁶⁹ Ugyanakkor a szolgálat Nagy Ferenc nevezetű écsi kocsist nem talált. A szolgálat és Kőszegi³⁷⁰ egyaránt azt állapította meg, hogy a feltételezések szerint az écsi Nagy István lehetett a beteg munkaszolgálatosok fuvarosa. A „kissé hülyének tartott” és ezért katonai szolgálatra alkalmatlan, „állandóan otthon tartózkodó” Nagy István azonban – tartalmazza a szolgálat idézett jelentése – „1946-ban az écsi erdőben fuvarozás közben leesett a kocsiról, ami keresztül ment rajta és meghalt”.³⁷¹ A szolgálat utolsó összefoglaló jelentésében végül azt rögzítették, hogy „a kocsisokat felderíteni nem sikerült”.³⁷²

Hulesch Ernő három interjút készített Écsen.³⁷³ Úgy tűnik, hogy Hulesch ezek alapján tudni vélte a fogatosok nevét. Az adatolatlan, homályos interjúmozaikokból arra lehet következtetni, hogy szerint az egyik kocsis Vaszari Károly, míg a másik a „Bözsi nagybátyja”, Nagy Dezső, vagy esetleg Malkovics Ferenc volt. Hulesch több kiadásban megjelent könyveiben azonban Vaszari Károly és Nagy Dezső nem szólalt meg. Róluk az écsi Pénzes Lajosnéval készült Hulesch-interjúból mindössze annyi tudható meg, hogy ők „vitték Radnótit is innen Abdáig [...] de ezt csak már az abdai exhumálás után tudtuk meg”, amikor az újságban közzétették, hogy „kiknek a hozzátartozóit keresik”.³⁷⁴ Hulesch a harmadik interjú alanyát, Malkovics Ferencet sokat sejtető módon szólaltatta meg. Ebből csak következtetni lehet arra, hogy az Abdára tartó kocsisok egyike Malkovics Ferenc lehetett.

Az idézett Kugler Sándorné-féle verzió szerint keresünk két écsi, ötvenöt év körüli kocsist, akik saját fogatukkal vagy más, de mindenképpen écsi fogattal szállították a beteg munkaszolgálatosokat Abdára. A fogatosoknak tehát négy kritériumnak (lakhely: Écs; otthon tartózkodás; életkor: körülbelül ötvenöt év; fogattal rendelkezés/kölcsönkérés) kell egyszerre megfelelniük. A felsorolt források hét szóba jöhető nevet említenek. (Alfabetikus sorrendben: Malkovics Ferenc, Nagy Dezső, Nagy Ferenc, Nagy István, Nagy Károly, Nagy Lajos, Vaszari Károly.)

A szóba jöhető écsi kocsisok

Malkovics Ferenc 1944-ben ugyan harminchárom éves volt, de rendelkezett fogattal. Malkovics Ferenc lányát, Malkovics Annát felkerestem Écsen. A vele készített interjúbán³⁷⁵ azt mondta, hogy édesapja „igen sokszor” elmesélte Radnóti történetét. Eszerint az Écsnél megszökött Radnóti Miklós kalapban és hosszú ruhában bekopogott hozzájuk.³⁷⁶ A költő megkérte édesapját, hogy mentse meg és lovas kocsival³⁷⁷ vigye el Abdáig. Édesapja a kérésnek eleget tett és egyedüli kocsisként, Ménfőcsanak felé el is vitte. Ezután édesapja Abdáról visszament Écsre. A Malkovics Anna által fennmaradt történet gazdagítja a Radnóti-folklórt, de nyilván távol esik a valóságtól, és elsősorban azt bizonyítja, hogy Malkovics Ferenc „écsi kocsisként” nem jöhet szóba.³⁷⁸

A Hulesch és az állambiztonsági szolgálat által említett, 1944-ben ökrös fogattal bíró és 1970-ben önakasztást elkövető Nagy Dezső 1944-ben mindössze harmincegy éves volt.

A Hulesch Ernőnél megszólaló és Kugler Sándorné által emlegetett, valamint az állambiztonsági szolgálat által is keresett Nagy Ferenc nevű személyből kettőt sikerült azonosítanom. Az egyikük, a halot-

ti anyakönyv adatai szerinti Nagy Ferenc 1944-ben huszonkét éves volt, és élt még az állambiztonsági szolgálat nyomozásának idején. Ő a háború után Écsről Pannonhalmára költözött, majd halála után Écsen temették el. (A szolgálat rögzítette a pontos pannonhalmi címét és halálának okát is, ami „trombózis” volt.) Nagy Ferenc fia, a jóval a második világháború befejezése után született Nagy Ferenc 1989-ben halt meg egy motorbalesetben. A Kugler Sándorné által megnevezett körülbelül ötvenöt éves Nagy Ferencnek – akárcsak az állambiztonsági szolgálat – nem leltem semmilyen nyomát.

Écsen összesen négy Nagy István nevű személyt tudtam azonosítani. Közülük az 1886-ban született Nagy István 1944-ben ötvennyolc éves volt. Tudomásunk szerint ő nem rendelkezett fogattal, tehát kizárólag kölcsönfogattal mehetett Abdára. Fia, az 1944-ben harminc éves Nagy „Luka” István 1957-ben öngyilkosságot követett el. (Tudomásunk szerint ő sem rendelkezett fogattal, tehát ő is csak kölcsönfogattal mehetett Abdára.)

Az állambiztonsági szolgálat által „kissé hülyének nevezett” és „állandóan otthon tartózkodó” Nagy István 1944-ben harminckét éves volt. Két fia volt, akik egyaránt Pannonhalmán telepedtek el. Az elsőszülött fia a háború után született Nagy István Károly volt, aki azonban negyvenkét évesen, 1989-ben meghalt. Másik fiát, a ma ötvenhat éves Nagy Lászlót felkerestem Pannonhalmán.³⁷⁹ Elmondása szerint édesapját valóban „kissé hülyének” tartották a faluban, mert a katonaság elkerülése miatt annak tetette magát. Tudomása szerint édesapja soha, senkinek nem beszélt munkaszolgálatosok fuvarozásáról vagy Radnóti Miklósról. Nagy László szóban, majd írásban³⁸⁰ közölte velem édesapja haláláról fennmaradt családi információkat. Nagy László mindössze tizenhat hónapos volt, amikor édesapja 1956. szeptember 9-én meghalt. (Tehát nem 1946-ban, mint ahogyan azt az állambiztonsági szolgálat idézett jelentése tartalmazta!) Édesapja egyedül, fáért ment ki a közeli, écsi erdőbe. A fogat az écsi szomszéd, Nagy „Luka” Dezső tulajdonában volt, mivel édesapja ekkor már a győrszentmártoni malomban dolgozott és saját fogattal nem rendelkezett. Útközben állítólag „saját szekere alá került és a lovai összenyomták, a bordája átszakította a tüdejét és a helyszínen meghalt. A lovak és a kutya valamitől megijedve hazaszaladtak. Édesanyám elmondása szerint Édesapám koporsójánál, amit csak távolról láthatott, Édesapám homlokán kettő fekete, ujj nagyságú pontot látott. Később szeretne volna felnyittatni a koporsót”, de ezt nem engedték meg neki. A család szerint a hatósági boncolás az écsi temetőben volt. Az écsi halotti anyakönyvbe a halál okaként a „baleset” megnevezés került. Nagy László közlése szerint

„gyerekkoromban titok övezte Édesapám halálát. Volt egy vadász (kis Fülöp), aki azt mondta Édesanyámnak, ha felnőnek a gyerekek, elmondja az igazságot. Őt 1970 körül egy vadkan megölte.” (Az alacsony termete után elnevezett écsi vadásznak, Fülöp Györgynek valóban „kis Fülöp” volt a beceneve.³⁸¹)

Nagy István écsi fuvaros halálának körülményeit Nagy Lászlóval együtt próbáltuk felderíteni. A szerteágazó kutatás azonban nem járt eredménnyel: nem tudható, hogy Nagy Istvánt valóban lovai tapostak-e halálra vagy más, eddig ismeretlen okból kellett meghalnia. Feltételezhető azonban, hogy vadászbaleset áldozata lett.

A szolgálat által említett Nagy Károly nevű fogatos állítólag ebben az időszakban, 1944-ben nem tartózkodott Écsen. Ő azonban ekkor már hetvenegy éves volt. (Az écsi vasútállomást ért repülőtámadás során kapott gránátszilánk ölte meg őt feleségével együtt 1945 márciusában.)

Écsen két Nagy Lajos nevű személy nyomára bukkantam. Az állambiztonsági szolgálat által nevesített egyik Nagy Lajos 1944-ben negyvenkilenc éves, míg az általam fellelt másik Nagy Lajos negyvenhét éves volt. (Közülük az előző rendelkezett fogattal.)

Hulesch – szintén adatolatlanul – említést tett egy Vaszari Károly nevű écsi fogatosról. Kutatásaim során négy ilyen nevű személyt tudtam azonosítani. Közülük – a háború után született személyt nem számítva – a legfiatalabb 1944-ben harminckét éves, a középkorú negyvenkét éves, míg a legidősebb hetvenhárom éves volt. A harminckét éves Vaszari Károly rendelkezett fogattal, és tudjuk, hogy nem volt katona, mert jobb kezén egyik ujjáról hiányzott egy perc. Ő családjának nem beszélt sem munkaszolgálatosok, sem pedig Radnóti fuvarozásáról.³⁸²

Összesen tehát a hét szóba jöhető néven tizenöt écsi személyt tudtam beazonosítani. Közülük azonban az életkori kritériumnak csak az 1886-ban született Nagy István (58 év) és talán a két Nagy Lajos (47 és 49 év), valamint Vaszari Károly (42 év) felel meg. A fogatok vonatkozásában nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy kinek volt saját fogata és különösen megállapíthatatlan, hogy ki kérhetett kölcsön fogatot. (Nagy István [58] például kölcsönkérhetett lovas kocsit, Nagy Lajosnak [49] viszont volt saját.) Ugyanakkor egy olyan faluban, mint Écs, ahol szinte minden gazdának volt fogata, nem okozott gondot egy lovas fogat kölcsönkérése.

Az életkori kritériumnak nem felel meg a két, 1944-ben egyaránt harminckét éves személy, a „hülyének tartott” Nagy István és az újjászületett Vaszari Károly. Ők azonban ebben az időben – alkalmatlansá-

guk miatt – nem voltak katonák és Écsen tartózkodtak. Megjegyzendő, hogy a visszaemlékezők népes táborával ellentétben ők ketten nem beszéltek az abdai fuvarozásról. (Ez egyszerre lehet pro és kontra érv is.)

A tizenöt szóba jöhető écsi kocsis számát sikerült hat főre csökkenteni (Nagy István [32], Nagy István [58], Nagy Lajos [47], Nagy Lajos [53], Vaszari Károly [32], Vaszari Károly [42]). Megállapítható ugyanakkor, hogy Kugler Sándorné az écsi kocsi feliratán szereplő névre rosszul emlékezett, hiszen ilyen nevű és szóba jöhető személyt fellelni nem sikerült sem az állambiztonsági szolgálatnak, sem pedig nekem.

Feltűnő, hogy az állambiztonsági szolgálatnál és Kőszegi Ábelnél egyaránt az écsi fuvarosok egyike a katonai szolgálatra alkalmatlan harminckét éves, Écsen tartózkodó Nagy István. Saját kutatásaim alapján is ő az egyik a legvalószínűbb fuvaros.

A szóba jöhető fuvarosok és leszármazottaik között feltűnően sok az öngyilkos és a balesetben elhunyt személy. Ez azonban témánk szempontjából önmagában messzemenő következtetés levonását nem teszi lehetővé. Esetünkben és önmagában véve mindez nem bizonyít semmit.

Összefoglalás

Mindent egybevetve megállapítható, hogy a bori munkaszolgálatosok a Szentkirályszabadja és Mosonmagyaróvár közötti útszakasz mintegy felén kétnapos pihenőt tartottak. A tarjánpusztai téglátelezőben, illetve a győrszentmártoni téglagyárban töltöttek két éjszakát. A bajai boriak november 5-én reggel indultak tovább. Győrszentmárton és Écs közötti országúton, valószínűleg az Aranyfácán vendéglőtől kétszáz méterre a bori keret két vagy három bori munkaszolgálatost kivégzett. A kivégzettek adatait és eltemetésüket nem dokumentálták, temetésük minden bizonnyal az út szélén vagy az écsi Alsó temetőben történt. A kivégzettek egyike sem azonos a mintegy egy hónappal később, ezen az útszakaszon talált, meggyilkolt zsidó munkaszolgálatossal. Az ő temetési helye is ismeretlen, de valószínű, hogy ő is az Alsó temetőben nyugszik. Exhumálásukra vonatkozóan nincs adat.

Ugyanezen az útszakaszon került a menetképtelen munkaszolgálatosokat szállító lovas szekérre Juszt László és Radnóti Miklós bori munkaszolgálatos. Ők azonban a mohácsi boriak csoportjába tartoztak, akik a győrszentmártoni téglagyárban éjszakáztak. Ez a csoport november 7-én reggel indult el innen. A bajai bori menet Écs környékén utol-

érte az előttük haladó péti zsidó munkaszolgálatos századokat. A két különálló katonai egység, a több száz zsidó munkaszolgálatos együtt vonult Écs és Nyúl között. Az alakulatok között különbséget csak az őket kísérő keret durvaságának mértékében és a rosszabb ruhaviseletük alapján lehetett tenni. A helyiek közül senki sem tudhatta, hogy az Écsen, Nyúlon, majd Abdán átvonuló munkaszolgálatos századok közül, melyik a bajai bori, a mohácsi bori vagy a péti század. A bori keret által Écsen rekvirált lovas szekerek végül Abdáig vitték a beteg munkaszolgálatosokat.

12. A győri kórházak

Az Écs és Nyúl községeket elhagyó és Ménfőcsanakon éjszakázó bori csoport Győr külterületének érintésével folytatta útját Abda–Öttevény–Mosonmagyaróvár felé. A menetelés hetedik napján egyre több volt a beteg és a menetképtelen munkaszolgálatos. Őket az Écsen rekvirált lovas kocsik a menet után lemaradva szállították.

Tolnai Gábor közelebből meg nem nevezett „visszaemlékezőkre”, „életben maradottakra” hivatkozva azt közölte tanulmányában (1969-ben), hogy „A parasztszekerek jó ideig várakozhattak még a győrszentmártoni téglagyár előtt vagy pedig a gyalogmenet végéhez csatlakozva indultak ők is, s azután fokozatosan lemaradtak tőlük.”³⁸³ „A két parasztszekér” „ugyanazon az úton halad, mint előttük, a még járóképes menetoszlop”.³⁸⁴ Tolnai még azt is közli, hogy a két parasztszekér az adott napon „1/2 2 után, 2 óra előtt haladhatott át Győrön”.³⁸⁵ „A magyar határ közelében olyan hír terjedt el körükben, hogy szekérre tett huszonnégy társukat kórházba szállították”.³⁸⁶ Későbbi feldolgozásában (1985-ben) azt írta, hogy „Győrben a két szekér lemaradt a menettől”, valamint, hogy „már korai kutatásaim idején egy budapesti testnevelési tanártól hallottam – aki az egyik győri kórházban gondnoki teendőket látott el –, hogy tudomása szerint a huszonnégy meggyötört munkaszolgálatost el akarták helyezni az ő kórházában, de nem volt hely”.³⁸⁷ (A nevezett személyről és a győri kórházról semmilyen további információt nem közölt.)

Tudjuk, hogy a korábban idézett honvédelmi miniszteri rendeletben (Nyílt parancs: 4. pont) foglaltak szerint a munkaszolgálatos betegek egyik, a bori menet szempontjából első „leadási helye”-ként Győrt határozták meg. Tolnai hivatkozik is erre a rendeletre, miszerint „a beteg munkaszolgálatosokat a helyi állomásparancsnokságokon, vagy

valamelyik kórházban” kell leadni.³⁸⁸ A rendelet azonban nem vagy-lagosan fogalmaz: a betegeket a győri állomásparancsnokságon kellett leadni. A rendelet tehát nem képezhet hivatkozási alapot a győri kórházban történő betegleadásra.

Kőszegi Ábel *Töredék* című könyvében adatolatlanul azt írta, hogy a két szekér Győrben maradt le a menettől. „A kocsisok a kórház elé hajtanak. Itt kell leadniuk a betegeket. A kórház feltehetőleg túlszűfolt, nem veszik át őket. Egy iskolában berendezett szükségkórházhoz küldik a két kocsit. Az altiszt hosszasan időz benn, a kocsisok a lovakat féltik a hidegtől, pokrócokat terítenek rájuk. Itt sem veszik át őket. – Tovább! – A kocsisok haza akarnak menni. Az altiszt fenyegetőzik. Át Győrön, a bécsi országhútnak.”³⁸⁹

Tolnai és Kőszegi leírása határozta meg a kanonizált változatot: tőlük származik a kocsik lemaradásának, győri átvonulásának és a betegek sikertelen leadására vonatkozó győri próbálkozások története. Ebben az esetben azonban a két szerzőnek egyetlenegy név szerint megemlített tanúja sincsen és a szövegeik alapján nem is lehet következtetni forrásaikra. Itt azonban nem csak a minimálisan szükséges forráshiányt kell regisztrálnunk, hanem utalnunk kell a logikai ellentmondásra is. Tolnai és Kőszegi eddig megnevezett vagy meg nem nevezett tanúi ugyanis valamennyien a szekerektől elvált menettel haladtak tovább. A túlélők, a dunántúli útszakaszról egyébként tanúskodók nem látták, nem láthatták a lemaradó szekereket Győrben, nem lehettek tanúi a kórházkeresésnek és ennek eredményének vagy eredménytelenségének. Az előttünk ismeretlen tanúk információi kizárólag a gyilkos vagy az abdai gyilkosságról tudomást szerzett – szintén nevesítetlen – keretlegényektől származhattak. Róluk azonban szintén nem mondának semmit, így a két szerző leírása, bár egymással megegyező, megalapozottságuk mégis erősen kétségbe vonható.

Az *Abdai gyilkosok* dosszié egyrészt hivatkozik a – közelebbről itt sem megnevezett – Kőszegi és Tolnai „által beszerzett adatokra”,³⁹⁰ másrészt konkrét tanúk, konkrét elbeszéléseit idézi. Három keretlegényt szólintat meg.³⁹¹ Lévai Szilveszter szakaszvezetőtől azt emeli ki, hogy „... közvetlen Győr előtt történt, amikor Tálás András hadapród őrmester a menettől lemaradt egy olyan rekvirált paraszti lovas kocsival, amelyen beteg munkaszolgálatosok voltak, hogy azokat a legközelebbi magyar katonai parancsnokságon leadja...”.³⁹² A Radnóti kivégzésével meggyanúsított Malakuczi János honvéd és Bodor Sándor tizedes ezzel egybehangzóan nyilatkozott, azzal a különbséggel, hogy ők lovas kocsiról (két lovas kocsiról) beszéltek.³⁹³ Az állambiztonsági szervezet Bodorra hivatkozva még azt közli, hogy „Győrben számos helyen

megkísérelték a beteg munkaszolgálatosok leadását, de túlszűfoltásra hivatkozva egyik helyen sem vették át. Bodor állítja, hogy az egyik helyen egy magyar honvéd hadnagy azzal utasította el, »...nincs hely, vigyék őket máshova«. Egy másik helyen egy magyar zászlós azt mondta, hogy »...mit vacakoltok velük, vigyétek egy félreeső helyre és lőjétek őket agyon«. Bodor elmondása szerint, mivel Győrben nem vették át a beteg munkaszolgálatosokat, ezért tanakodtak, majd vitatkoztak, hogy mitévők legyenek. Végül soron Tóth mint parancsnok, a kivégzésük mellett döntött.³⁹⁴

Malakuczi tagadta a gyilkosságban való részvételét, Lévai viszont meg sem gyanúsították az elkövetéssel. Bodor viszont teljes körű, részletes beismerő vallomást tett, de ő vallomásának időpontjában súlyos agylágyulásban szenvedett. Amennyiben Bodor vallomását emiatt nem fogadnánk el, akkor pusztán Lévai és Malakuczi vallomásából az derül ki, hogy a lovas kocsik Győr környékén lemaradtak a menettől, hogy őket a „legközelebbi magyar katonai parancsnokságon” (Lévai) vagy „valahol” (Malakuczi) leadják. Amennyiben elfogadnánk az agylágyulásban szenvedő Bodor tanúságát, akkor tőle (csak és kizárólag tőle) azt tudjuk meg, hogy Győrben „számos helyen” meg is kísérelték a betegek leadását, hogy ez egyik esetben sem sikerült, és hogy két esetben milyen szavakkal, illetve tanáccsal utasították el őket. Bodor elbeszéléséből sem tudjuk meg azonban, hogy melyik kórházban és hány kórházban jártak. A dosszié egyik tanújától sem tudjuk meg, hogy Radnóti Miklós vagy Juszt László rajta volt-e a kocsin Győrben vagy Győr után, hiszen feltehetőleg nem is ismerték név szerint a munkaszolgálatosokat.

A Szentháromság Közkórház

Hulesch Ernő könyveiben próbált enyhíteni a forráshiányon.³⁹⁵ Említést tesz dr. Czigány Jenőről, a győri Szentháromság Közkórház³⁹⁶ idegosztályának orvos-írnokáról, aki 1944. második felében itt dolgozott. Az orvos-írnok beszámolt neki a közkórház és a közeli, Kálvária utcai elemi iskolában berendezett szükségkórház telítettségéről, valamint a Közkórházban hivatásukat gyakorló orvosok zsidómentő és áldozatos tevékenységéről. Az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben szintén megszólalt.³⁹⁷ Itt azt közölte, hogy: „Én az idegosztályra kerültem dr. Piróth Endre főorvoshoz, akinek az osztályán az első emeleten kiütéses tifuszos katonákat ápoltak. Mondanom sem kell, hogy milyen veszélyt rejtett ez magára az ápoló személyzetre is. De a második emeleten közvetlen a harcokról hozott sebesültek feküdtek, német, magyar katonák. Én úgy gondolom, hogy mikor a munkaszolgálatos-

sok erre Győrön keresztül vonultak, nem volt arra lehetőség, hogy őket ebbe a túlszűfolt kórházba, ahol elsőbbséget élveztek a katonák, majd az itteni lakosok, hogy felvegyék. Jóllehet a kórházon kívül működött nem egy szükségkórház, így a Kálvária utcai iskolában is, vagy más helyütt iskolákban is voltak elhelyezve sebesültek és katonák. Gondolom, a bori halálmenetből erre jövő munkaszolgálatosokat, köztük Radnóti Miklóst is ezért nem vették fel annak idején.”

Az 1944-ben tizennyolc éves és ma is Győrben élő dr. Czigány Jenővel négy levelet váltottam. A ma nyolcvanöt éves Czigány Jenő Budapesten kezdte meg orvosi tanulmányait. „1944. október közepén” megszűnt az oktatás, így visszatért szülővárosába. Itt két győri évfolyamtársával együtt a győri kórházban, orvos-írónoki munkakörben helyezkedtek el.³⁹⁸ Megkeresésemre adott válasza szerint: „Tudomásom szerint a Győri Városi Szent Háromság Közkórház 300 ágygal rendelkezett 1944-ben. [...] Arra vonatkozóan, hogy 1944-ben hány kórház működött Győrben, nem tudok pontos felvilágosítást adni, mivel számomra ez a bujkálás időszaka volt a Nyugatra történő hurcolás előtt. [...] Radnóti Miklós menetét nem láttam személyesen.”³⁹⁹ „Legutóbbi levelére csak a már elmondottakat tudom válaszolni, nevezetesen azt, hogy a bori menetképtelen munkaszolgálatosokat nem fogadták be a kórházba. *Ezt is csak hallomásból tudom, nem hivatalos személytől.* A kórház akkori elsődleges feladata a sérült személyek, menekültek ellátása volt, valamint az Ideg- és elmeosztályon, ahol én is meghúzódtam, Dr. Piróth Endre főorvos jóvoltából évfolyamtársaimmal, a kiütéses tifuszos betegek ellátása és kezelése folyt egy ideiglenesen kialakított, elkülönített részlegen. – Az akkori vészterhes időkben »nem volt tanácsos ilyen ügyekben érdeklődni«. Konkrét adatközlő személyére pedig már évtizedek távlatából nem emlékszem. Hulesch Ernő így az általam is megadott, szóbeli közléseimre támaszkodhatott.”⁴⁰⁰ Czigány Jenő közölte még levelében, hogy „Hujber Kálmán abdaki gátör betegem volt”. A gátör szem-, illetve fültanúként részletesen elmondta neki a kivégzés történetét. Az abdaki exhumálást végző orvosok közül pedig a kórházban kollégája volt dr. Lugosi István törvényszéki orvosszakértő és Fodor Kálmán boncsegéd. Leírása szerint utóbbi „találta meg Radnóti Miklós viharkabátjának zsebében azt a papírcédulát, melyen megörökítette razglednicáját, vizionálva benne tarlóöves halálát”.⁴⁰¹

Czigány Jenő a háború után befejezte orvosi tanulmányait, és 1950-ben szerzett diplomát a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen. Rövid gyakornokoskodás után hetedmagával behívták „hivatásos katonának az újjászerveződő hadsereg orvosi karába; tiltakozásunk sajnos

eredménytelennek bizonyult az eljárás ellen”.⁴⁰² 1955-ben került vissza a győri Honvédkórházba orvos századosi rangban. 1957 áprilisában szerelt le és került át a Győri Megyei Kórházba, ahonnan osztályvezető főorvosként ment nyugdíjba 1991-ben. Azóta számos tanulmánya jelent meg a régészeti antropológia körében.

Dr. Czigány Jenő tehát a Győri Városi Szentháromság Közkórházhoz tartozó, de attól távolabb eső, Zrínyi utcai kórházban lévő Ideg- és elmeosztályon bujkált és dolgozott 1944 novemberében.⁴⁰³ (Tehát Hulesch tévesen azonosítja Czigány állomáshelyeként a Szentháromság Közkórház főépületét.⁴⁰⁴) Dr. Czigány Jenő nem szemtanú, a bori munkaszolgálatosok be nem fogadásáról csak hallomásból értesült. Az adatközlő személye és a közlés időpontja ismeretlen. Az abdaki kivégzésről és az exhumálásról viszont szemtanúktól és csak később, 1955 után értesült.

Győr 1944. november elején már jelentős katonai átmenő forgalmat bonyolított le. A honvédelmi miniszter által elrendelt hetven munkaszolgálatos század ezekben a napokban vonult át Győrön vagy Győrbe adta le a meneteképtelen zsidó munkaszolgálatosokat. Győr és a kórház – ahogyan arra dr. Czigány Jenő is utal – tele volt beteg katonával és menekülttel. Nehéz elhinni, hogy ebben a közegben sikerült azonosítani a bori munkaszolgálatosokat. Kézenfekvő ugyanakkor, hogy dr. Czigány Jenő bizonytalan visszaemlékezései és az abdaki kivégzésről szerzett konkrét információi később alkothattak csak logikai egységet. Hulesch Ernő interpretációjában pedig mindez már egy hiteles történetként jelenik meg.

A dr. Czigány Jenő kapcsán emlegetett gyógyintézmény vélhetően Győr legnagyobb kórháza, a Győri Városi Szentháromság Közkórház volt. (Ma Petz Aladár Megyei Oktató Kórház.) Ez a kórház elsősorban civil és másodsorban katona betegeket fogadott be a háború alatt. A kórház legendás igazgatója, dr. Petz Aladár világhírű sebész főorvos volt. Az általa írt és nyomtatásban megjelent kórháztörténetben nem írt behatóan erről az időszakról.⁴⁰⁵ A Pannonhalmi Levéltárban őrzött, kézzel írt és megjelenésre váró rendkívül alapos kórháztörténetében sem található kutatásunk szempontjából releváns információ.⁴⁰⁶

Czigány Jenő – a korábban idézettek szerint – említést tett a Szentháromság Közkórházhoz közeli, a Kálvária utcai elemi iskolában 1944-ben berendezett szükségkórház telítettségéről. Ebben az időszakban az iskola Győrnádorvárosi Római Katolikus Polgári Leányiskola néven működött (1925–1946). Az iskola történetét feldolgozó források⁴⁰⁷ tanúsága szerint az 1944–1945-ös tanév első feléve megkezdődött ugyan az iskolában, de két hónap elteltével be is fejeződött. Ezt követően ma-

gyar, német és szovjet katonák lakták az épületet. Ennek során az oktatási eszközök, az iskola felszerelése és bútorzata szinte teljesen megsemmisült. Kórházat azonban nem rendeztek itt be. Ma Kálvária utcai Általános Iskola néven, a Nádorvárosi Közoktatási Központ, Óvoda és Általános Iskola szervezeti keretei között működik a tanintézmény. Az iskola jelenlegi igazgatója, Zsegova Csaba saját iskolájának történetéből írta egyetemi diplomamunkáját.⁴⁰⁸ Kutatásai során nem talált olyan dokumentumot, amely akárcsak utalt volna arra, hogy az iskolában valaha közkórház működött.⁴⁰⁹

Katonai kórházak

A budapesti Hadtörténeti Levéltárban és MOL-ban fellelhető dokumentumok szerint három katonai kórház működött 1944 őszén Győrben (M. kir. 519. sz. hadikórház, a M. kir. Győri honvéd kórház és a katonai kórház részeként működő lengyel katonai kórház [fiókkórház]).⁴¹⁰ A két utóbbi kórházról fennmaradt anyagok olyannyira hiányosak, hogy nem teszik lehetővé azt, hogy képet alkothassunk a kórház betegforgalmáról. A vélhetően legnagyobb győri katonai kórháznak, az 519. sz. hadikórháznak a „kezelt és kibocsátott betegek névsora” viszont töredékesen megmaradt. Az összesen 1537 nevet és pontos adatokat tartalmazó névsorok időrendi sorrendben, heti bontásban, önálló dokumentumokat alkotva követik egymást 1944. október 25. és 1944. december 28. között.⁴¹¹ Ezen időszak alatt nyolc vagy kilenc dokumentum (névsor) keletkezett,⁴¹² de csak három maradt fenn, ezek viszont teljesesek. Ezek egyike 1944. november 1. előtt, míg két névsor 1944. december 13. után íródott.⁴¹³ Vagyis a számunkra egyedül fontos időszakban, azaz a bori csoport győri átvonulásának (1944. november 6.) időszakában keletkezett névsorok teljes egészében eltűntek. (Összesen tehát öt vagy hat heti névsor 1944. november 1. és 1944. december 13. között.) A hetven munkaszolgálatos század átvonulásának idején pontosan ismerjük 671 fő és egyáltalán nem ismerjük 866 fő nevét.

A felsorolt két közkórház és három katonai kórházak mellett nyilván voltak más ideiglenes hadikórházként működő kórházak. Ezek számát és dokumentációját nem ismerjük.

Összefoglalás

Köszegi, Tolnai, Hulesch, valamint az állambiztonsági anyag alapján azt tudjuk megállapítani, hogy a menet és a szekerek, bár ugyanazon az útvonalon haladtak, mégis Györszentmárton és Győr között egymástól elszakadtak. A keret szándéka az lehetett, hogy a honvédelmi mi-

niszter parancsának megfelelően a győri állomásparancsnokságon leadják a beteg munkaszolgálatosokat és a már üres kocsikkal utolérjék a folyamatosan haladó menetet. Nincs semmilyen adat arra vonatkozóan, hogy a beteg munkaszolgálatosokkal felkeresték volna az állomásparancsnokságot. Ellenben a források egybehangzóan szólnak arról, hogy kórházban akarták őket elhelyezni. A források azonban ellentmondást tartalmaznak: hol egy (Tolnai) vagy legalább két (Kőszegi, Hulesch) kórházzról (szükségkórházzról), hol pedig két (Bodor) katonai kórházzról szólnak.⁴¹⁴ A források nem neveznek meg civil szemtanút, akit megneveznek (dr. Czigány Jenő), az nem szemtanú, vagy teljesen azonosíthatatlan személy (gondnok, egyben testnevelési tanár). Mindkét esetben a leírt körülmények tovább gyengítik a hallomásból szerzett információk hitelességét. Egyetlenegy katona tanú létezik (Bodor Sándor), akinek a vallo-mása – betegsége miatt – teljes értékűnek nem fogadható el. Nincs tehát hiteles tanú arra, hogy a bori munkaképteleneket a győri kórházakban le akarták volna adni, illetve nem tudták leadni. (A kórházként megnevezett iskolaépületben nem működött szükségkórház.) A pótolhatatlan forráshiány ellenére logikus lépés és valószínűsíteni lehet, hogy a keret tényleg megpróbálta leadni a beteg munkaszolgálatosokat. Ennek eredményéről viszont szintén nem tudunk biztosat. A források által emlegetett és a szóba jöhető legvalószínűbb kórház betegfelvételi dokumentációja éppen ebből az időszakból hiányzik. Nem tudjuk tehát, hogy esetleg néhány főt sikerült-e leadni itt vagy a győri kórházak valamelyikében. Nem tudjuk, mi történt Győrben, és csak feltételezhetjük, hogy a később Abdánál kivégzett huszonkét embert nem vették át, de nem tudjuk, hogy a teljes létszámból átvettek-e bárkit is.

13. Az abdai kivégzés szemtanúi

A bori gyalogmenet november 1944. november 6-án Győr érintésével elérte Abdát és Öttevényt. Az Écsen rekvirált lovas kocsik a menet mögött lemaradva haladtak, és menetképtelen munkaszolgálatosokat szállítottak. A péti munkaszolgálatosok ugyanezen a napon mentek erre. Az ezekben a napokban erre haladó zsidó munkaszolgálatos századok úti célja egyaránt Mosonmagyaróvár volt.

A kanonizált változat szerint a bori menethez tartozó Radnóti Miklóst és huszonegy munkaszolgálatos társát Abdánál ölték meg november 9-én. Radnóti Győr utáni történetéről és abdai kivégzéséről a kano-

nizált változat alapján sokat tudunk. A korábbi eseményekkel éppen ellentétben, annyi leírása és tanúja van az abдай történetnek, hogy számbavételük okoz nehézséget. A már idézett szerzőkön kívül további Radnóti-kutatók legtöbbször éppen erről írtak, és számos oknyomozó újságcikk jelent meg erről.

Az abдай kivégzéssel szoros összefüggésben számosan nevezték magukat tanúnak és szemtanúnak. Őket két nagy csoportba lehet sorolni: a kivégzés szemtanúi (közvetlen tanúk) és a kivégzés idején a környéken lévők (közvetett tanúk).

Közvetlen tanúk

1. Bolla Géza

Nem tudunk olyan bori munkaszolgálatosról, aki ott lett volna a kivégzendők között és megmenekült volna, vagy olyan munkaszolgálatosról, aki látta volna a kivégzést.

Egy kivételtől, a magát szemtanúnak mondó, ma is élő, nyolcvanhét éves Bolla Géza költőről és főjegyzőről azonban említést kell tenni. Bolla Géza megkeresésemre figyelmembe ajánlott egy vele készült, általa hitelesnek tartott interjút.⁴¹⁵ A 2008-ban megjelent interjúbán többek között azt mondta, hogy Szentkirályszabadjáról 1944-ben „késő ősszel [...] teherautóba raktak bennünket és levittek Jugoszláviába, a bori internálótáborba. Kint voltunk az erdőben, barakkokban. Először érintőaknákat szedettek velünk, sokan meghaltak. [...] Itt kerültem össze – bár nem egy barakkban voltunk – Radnóti-val. Azelőtt már ismertem őt mint író. A táborban tudtuk róla, hogy a viharkabátjában van egy rejtett, belső zseb, abban tartja a verseit rejtő kockás noteszt. Nekem is volt egy naptáram, amibe verseket írtam, de a barakkunk román megbízottja elárult és elvették tőlem. [...] Én Radnóti-val nem dolgoztam együtt, őt rézbányába vitték, mi pedig erdőirtáson dolgoztunk.”⁴¹⁶ A szellemileg és fizikailag ma is frissességnek örvendő Bolla Géza ehhez még ugyanitt hozzátette, hogy később pedig „a táborból el kellett hagyni, mert a partizánharcok során sokszor megtámadták. A tűzharcban az internáltak közül sokat agyonlőttek. A németeknek ekkor már vagonozási lehetőségük nem volt, gyalogszerrel tereltek bennünket az utak mellett, mint a barmokat. Radnóti ekkor már nagyon elgyengült állapotban volt, 2-300 méternél többet megtenni nem tudott. Segítettünk, ahol tudtunk, volt, hogy a hátunkon vittük. Ezt sokallták meg a németek. Velünk ásatták meg a sírjukat, Abdánál a fűzesbe hátraterelték elgyengült társainkat és sortűzet kaptak. Itt temettem

el először Radnótit. Egyet kért tőlem, hogy ha túlélem és vége a háborúnak, a feleségét és legjobb barátját, Ortutay Gyulát értesítsem, hogy meghalt. Amikor hazajöttem, megkerestem Ortutay Gyulát, ő azonnal intézkedett.”⁴¹⁷ Mindebben „szintén közbenjártak” a vele lévő „debreceni tanító, Tóth Laci, egy jászberényi közgazdász és egy székesfehérvári társunk.”⁴¹⁸ [...] Az abdai, koporsós újratemetést követően még egy alkalommal vettem részt Radnóti Miklós temetésén. Meghívót kaptam, amikor a Nemzeti Sírkertben (a Kerepesi temetőben) díszsírhelyet kapott. Ez volt a harmadik temetése.”⁴¹⁹ Telefonon azt közölte velem, hogy így „Radnóti mindhárom temetésén ott voltam”. Bolla Géza „az első Radnóti-temetés” után Sopron felé ment és a sopronkőhidai börtönben érte a felszabadulás.⁴²⁰

Bolla Géza állításai cáfolhatóak. Tény, hogy 1944 késő őszen már nem vittek Borba munkaszolgálatost. Ellenkezőleg, már korábban, szeptemberben indultak onnan vissza a bori menetek. Amennyiben Bolla ekkor vitték el Szentkirályszabadjáról valamelyik internálótáborba, akkor Radnóttal Szentkirályszabadján sem találkozhatott, és a dunántúli útszakaszon sem lehetett vele együtt. (Radnótit Vácról vitték vonattal Borba 1944 májusában.) Bor nem volt internálótábor, és Borban és altáborokban érintőknak szedésére sohasem került sor. Radnóti soha nem dolgozott bányában, és a partizánok a *Heidenautábor*t nem támadták meg, és nem lőttek le egyetlenegy munkaszolgálatost sem. (A partizánok más bori táborban sem lőttek le munkaszolgálatost.)⁴²¹ Nincs tudomásunk arról, hogy az abdai kivégzés során a keretlegények bárki életét meghagyták volna. A bori menet Hegyeshalom és nem Sopron irányába ment, és Abda a Sopron–Hegyeshalom útelágazás után következik. Sopronkőhidára egyetlenegy bori munkaszolgálatos vagy kerettag nem került. Radnótinak nem volt Abdán újratemetése, a koporsós újratemetésére Győrben került sor.

Bolla Géza idézett szavai azt bizonyítják, hogy soha sem járt Borban, nem ismerhette személyesen Radnótit, és sem a dunántúli útszakaszon, sem az abdai kivégzésen, sem pedig Radnóti győri temetésén nem volt jelen.

Bolla Gézát több mint két éven át kértem, hogy egy személyes találkozás során mondja el munkaszolgálatának történetét. A megbeszélt találkozót lemondta, és megkereséseimet különböző okokból mindig elhárította, vagy visszahívást ígért, ami sohasem következett be.⁴²²

2. Ginzer László Zoltán

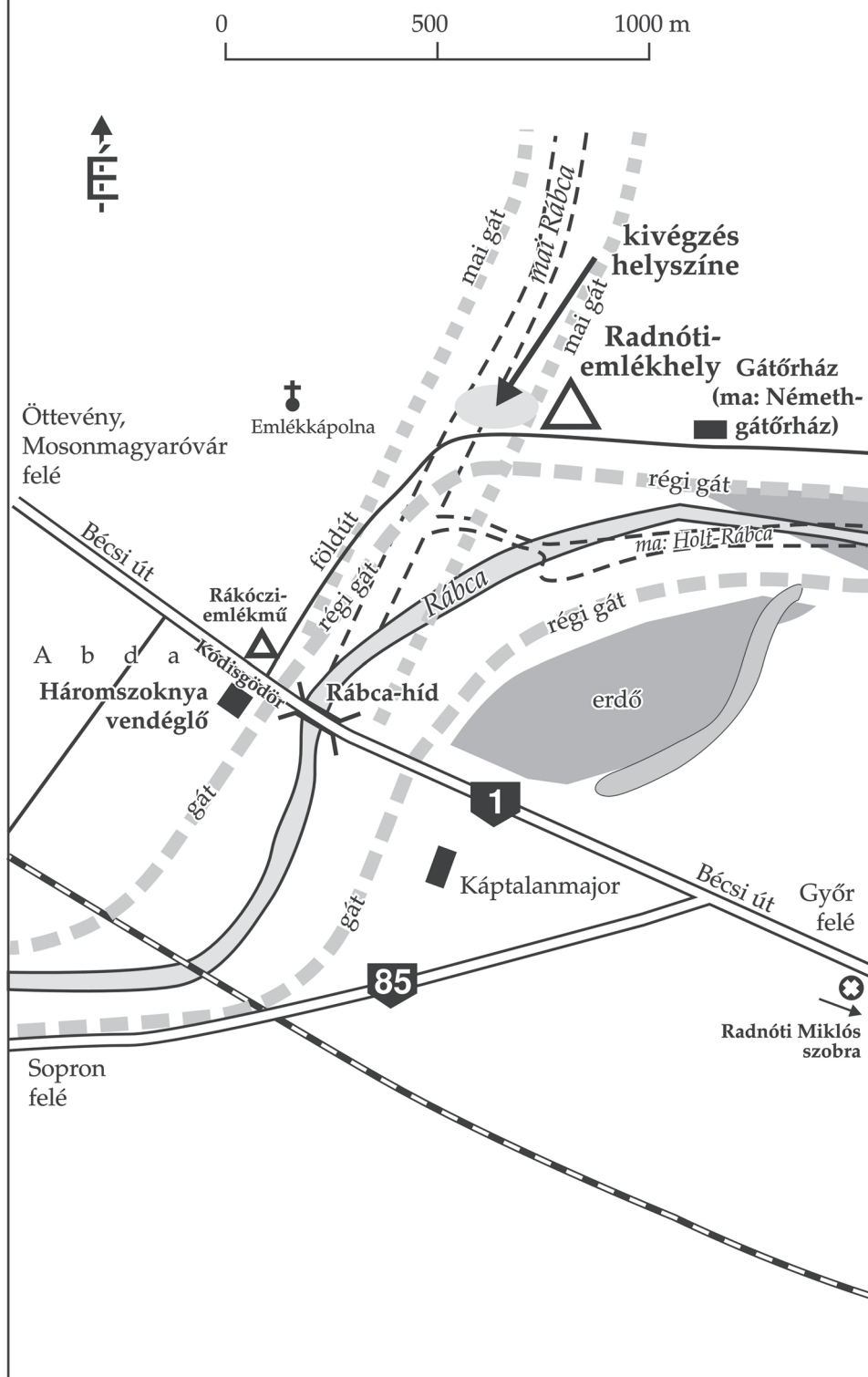
A nyilvánosságot először 1999-ben válláló Ginzer László Zoltán⁴²³ azt állította magáról, hogy ő találkozott utoljára Radnóti Miklóssal. Ginzer László Zoltán Győrben volt rendőr, később az építőiparban dolgo-

zott és verseket kezdett el írni. 1944-ben az akkor Abdához tartozó és attól körülbelül két kilométerre lévő Pinnyéd községben lakott. A kivégzés napján Pinnyédről az abdai körjegyzőségre igyekezett. Azt mondta a Győrben megjelenő *Kisalföld* című napilapban a vele készült interjújában, hogy „...utolértem az erőltetett menetet. Egy pesti ügyvédtől kérdeztem meg, hová viszik az elcsigázott embereket. Nem tudtam, hogy ügyvéd, ő mondta, ő ejtette ki Radnóti nevét, akit én Pestről, diákéveimből ismertem. Néhány szó volt ez csupán, mert a fegyveres kísérők megtiltották a beszélgetést. Amikor a jegyzőségről visszafelé tartottam, a menet a töltésen állt. Cigarettával kínáltam Radnótit, de ő lemondóan, szótlánul intett, tekintetében mintha ez lett volna: »Nem kell már semmi sem«.» Az újságíró ezt követően már a saját szavaival mondta el a Ginzertől hallottakat: „Ginzer László Zoltán bement a Rábca-parti házba. Arra gondolt, csupán sáncot ásni viszik az erőltetett menet tagjait. Megdöbbenett, amikor megtudta, hogy a szerencsétlenséget lelőtték és egy sírgödörbe elkaparták valamennyit. A közeli gátőrház őre nem látott semmit. Ginzer úr a lövéseket sem hallotta. Ő azonban azt állítja: negyvenötben jelen volt az áldozatok kihantolásánál. Holtában is felismerte a költőt. Az utolsó tanú ekkor még rendőr volt.”⁴²⁴

Az interjút a *Kisalföld* helyettes főszerkesztője, Varga Lajos újságíró készítette. Közlése szerint Ginzer kérésére került sor az interjúra, mivel a rendszerváltás után eljött az ideje annak, hogy elmondja történetét. Mégis titokzatos légkör vette körül a Ginzer otthonában történő első és utolsó találkozásukat, ahol Ginzer megmutatta naplójegyzeteit és rendőr igazolványát. A megjelenő írást Ginzer előzetesen nem kívánta megnézni, de utólagosan elégedett volt a szöveggel.⁴²⁵ Csenár Imre győri mérnök és a Győri Hagyományörző Egyesület elnöke nekem címzett magánleveleiben⁴²⁶ szolgált újabb információkkal Ginzer László Zoltánról és a megjelent interjuról. Az utóbbi telefonon⁴²⁷ is megerősítettek szerint 2000. október 16-án egy Győrből Budapestre tartó autóbusz-utazás során ismerte meg Ginzert. Ginzer magától neki is elmondta az abdai Radnóti-történetet.⁴²⁸ Csenár Imre még aznap részletesen leírta a hallottakat.⁴²⁹ A kétoldalas feljegyzés a *Kisalföld*-ben megjelent történet és a kanonizált változat mutációja. Új elem benne, hogy Ginzer már Győrben találkozott a bori „munkaszolgálatos alakulattal”, továbbá, hogy Abdánál negyvenkét munkaszolgálatost lőttek a gödörbe. („22-öt tudtak azonosítani, ezeket az izraelita temetőben temették el, a többi húsz ott maradt eltemetve.”⁴³⁰)

Mindezek alapján kell véleményt formálnunk a tanú által elmondottakról. A számos felmerülő, nehezen megválaszolható kérdés közül⁴³¹ csak néhány, biztosabban megválaszolhatóval érdemes foglalkoznunk.

11. Az abdai kivégzés helyszíne

Nehéz hitelt adni annak, hogy napközben Gyôrben, délután pedig már az Abdától északkeletre lévô Pinnyédról érkezve találkozott ugyanazzal munkaszolgálatos egységgel, amelyről ô már ekkor tudta, hogy Borból jöttek. Elképzelhetetlen, hogy ôt az örök menet és jövet is átengedték a lezárt területen, hogy a rendelkezésére álló rövid idô alatt azonnal Radnótiról kapott információkat, és hogy ezután azonnal megtalálta ôt. Valószínűtlen, hogy egy futólagos találkozás után nyolc (1945) vagy húsz (1946) hónap elteltével bekövetkezô exhumálás során az abdai tömegsírban felismerhette a költô földi maradványait. Ginzert mint az egyik helyi rendôrt talán kirendelték az abdai exhumálás rendôri felügyeletére, és lehetséges, hogy ez valóban 1945-ben és nem 1946-ban történt. (A kanonizált változat szerint az exhumálásra 1946 nyarán és nem 1945-ben került sor.) Radnótival viszont teljesen valószínűtlen, hogy találkozott.

Bolla Géza és Ginzer László Zoltán által elmondottakban fölfedezni vélem a széles körben ismert irodalmi feldolgozások nyomait és a tiszteletre méltó költôi törekvést Radnóti mártíriumának megörökítésére. Hiteles tanúnak elfogadni ôket azonban nyilván nem lehetséges.

3. Hujber Kálmán, Somogyi Rudolf, Szücs Lajos és Burkus Ferenc

A leggyakrabban idézett, magát közvetlen szemtanúnak mondó tanú Hujber Kálmán gátôr. Ô volt életében a Radnóti-kutatók és újságírók elsô számú interjúalánya és a Radnóti-évfordulók állandó sajtószereplôje, iskolai meghívottja. Az Abda melletti Rábca partján, a gyilkosság színhelyétôl 300-350 m-re lévô gátôrházban lakott 1944 ôszén. Hujber volt az univerzális szemtanú, aki látta a lovas kocsikat, a keretlegényeket, a sírjukat ásó munkaszolgálatosokat, és aki titokban közelről megfigyelte a kivégzést is. Elmondása szerint ô volt az egyedüli szemtanú, a hatóságnak ô jelentette elôször a történeteket, továbbá jelen volt az exhumálásnál is. A kivégzésre vonatkozó beszámolója közel olyan részletes, mint a gyilkossággal meggyanúsított Bodor Sándor keretlegény beismerô vallomása.

Az *Abdai gyilkosok* dossziében Hujber kétszeri meghallgatásáról készült jelentés.⁴³² Második alkalommal az állambiztonsági szolgálat nyomozói a helyszínen hallgatták meg.⁴³³ A szolgálat végkövetkeztetése azonban az volt, hogy a „Hujber Kálmán által elmondottak” „nem felelnek meg a valóságnak. A gyilkosság végrehajtását közvetlen közelről nem nézhette végig. A helyszínt észrevétlenül nem lehetett megközelíteni. A fákon és bokrokon levelek már nem voltak. A terepet jól be lehetett látni. Így a magyar katonák feltétlen észrevették volna.”⁴³⁴

Hujber vallomását a szolgálat összevetette Bodor Sándor vallomásával. A két „szemtanú” vallomása azonban nem esett egybe, és az ellentmondások esetében a szolgálat Bodor álláspontját fogadta el. Bodornak adott igazat a kivégzés során leadott lövések számát illetően (Hujber: egyedi lövések voltak; Bodor: sortűzzel kezdődött), a végrehajtás vonatkozásában és a német katonák részvételének kérdésében (Hujber: két német katona pisztollyal lőtt, Bodor: német katonák nem vettek részt a gyilkosságban).⁴³⁵ Az állambiztonsági szervezet a nyomozás további szakaszában eltekintett Hujber Kálmán szemtanúságától, és szavait az összefoglaló jelentésben sem idézték.⁴³⁶ A szervezet úgy tekintett rá, mint aki a kivégzés előtt látta a lovas kocsikat, a munkaszolgálatosokat és a keretet, de nem csak a kivégzés szemtanújának nem fogadta el, de az általa valóban látottak vonatkozásában sem hivatkozott rá. Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a szervezet egyáltalán nem fogadta el hiteles tanúnak Hujbert, és semmilyen módon nem idézte az általa látottakat.

Tolnai Gábor „három koronatanú”-jának egyike Hujber Kálmán, míg a másik Somogyi Rudolf.⁴³⁷ (A harmadik Kugler Sándorné). A három koronatanút adatolatlanul idézi úgy, hogy a szó szerinti idézetek és a Tolnai által összefoglaló kiegészítések egymást váltogatják, és így adnak ki egy kerek egész történetet. Visszaemlékezéseik döntőek a kivégzés dátumának meghatározásánál⁴³⁸ és a kivégzés előkészületeinek leírásánál. Tolnai a koronatanúk közül Hujbert és Somogyit nevezi meg a gyilkosság szemtanúinak. Hujber így számolt be Tolnainak arról, hogy miként is lett szemtanú: „...elmentem haza, a feleségem ott volt a padlásfeljárón, onnan nem lehetett látni... Nyugodni nem tudtam... lementem, ott a ház mellett van az a fás rész, elmentem, a zsilipcsatornán keresztül mentem, odamentem és ott voltam a csalánban... ott láttam, hogyan csinálták az egészet.”⁴³⁹ A másik „szemtanúról”, az 1944-ben tizenöt éves Somogyi Rudolf kőművesinasról annyit tudhatunk meg, hogy „a gát közelében parittyázott néhány hasonló korú pajtásával,”⁴⁴⁰ valamint, hogy „akkor már nem dolgoztunk... csavargott mindenki végeredményben, akinek nem volt munkája”.⁴⁴¹ Somogyi Rudolfot és pajtásait is elzavarta az őrség, de – Tolnai szavai szerint – „ennek ellenére, néhány mozzanatot közvetlenül megörözt ő is”.⁴⁴²

Somogyi más helyen közölte pajtásai nevét és a szemtanúság körülményeit is: „Bennünket Szücs Lajossal és Burkus Ferencsel háromszor is elzavartak, végül behúzódtunk a gát hajlatába, ahonnan mindent láttunk”.⁴⁴³ Ebben az esetben Somogyitól a távolságot (kétszáz méter) és a terepviszonyokat (kőénybokros) is megtudjuk.⁴⁴⁴

Hujber és Somogyi beszámolóiból az derült ki, hogy két kivégzésre kijelölt csoport volt: a munkaképes hat-hét fős csoport ásta a töltés

aljában a tömegsírt, a magatehetetlen 15-16 fős csoport a töltés tetején várakozott a szekereken. Utóbbiak „nagyobb része” „félhalott” volt, és az egyik szekéren pokróccal letakarva feküdtek. A kisebbik rész a másik szekéren volt.⁴⁴⁵ Az egy „méternél nem mélyebb”,⁴⁴⁶ „négyyszögletes sír”⁴⁴⁷ elkészült. Ez után a munkaképes csoport tagjai a keret parancsára „a kocsikról lerakták az élő halottakat”.⁴⁴⁸ Akik mozgásképesek voltak, azok egymás után levonultak a töltésről, akik nem, azokat két személy karon fogta és levezette.⁴⁴⁹ A sírgödör széléhez vezették őket, és „egymás után”, „egyenként”, körülbelül egy méter távolságról, puskával fejbe (tarkón) lőtték. „Közbe-közben” a közeli Háromszoknya⁴⁵⁰ nevű vendéglőbe beszállásolt két német katona (SS-szakácsok) pisztollyal a már a sírban fekvőkbe lőttek. Összesen 62 lövés dördült el, ebből 55 származott a magyar katonák puskájából és hét a német katonák pisztolyaiból. Utóbbi lövések nyomát lehetett látni az exhumálás során a halottak hátgerincén és csípőjén.⁴⁵¹ Egy vagy két fő maradt életben a kivégzés végén. Az ő feladata-feladatuk volt a sír betemetése. Az egyik közülük szökést kísérelt meg, de elfogták. Puskatussal verték agyon őt (őket). A négyyszögletes sírből „egy kis elágazás nyílt”, oda temették el őt (őket). A magyar katonák fejezték be a sír betemetését, és a tömegsírt kevesebb, mint harminc cm-es föld borította.⁴⁵² (Hasonlóan mondta el a történeteket máskor, másnak is.⁴⁵³)

Mindezek alapján néhány megjegyzést kell tennünk. Hujber Kálmánnak a lövések számára és azok megoszlására vonatkozó pontos számadata zavarba ejtő. (A kivégzésre váró személyek és a magyar katonák számát illetően már nem tapasztalható nála ez a precizitás.) A huszonkét meggyilkolt személy közül egy vagy két főt a magyar katonák agyonverték. Vagyis ötvenöt lövést adtak le 20-21 emberre, ami annyit tesz, hogy – a számarányukat tekintve – a háromnegyed részben már magatehetetlen csoport tagjaira személyenként és átlagosan két-három puskagolyót lőttek ki. (A német katonák ezen felül lőttek a már kivégzett és gödörbe került személyekre!) Az ún. exhumálási jegyzőkönyv a huszonkét kivégzett közül összesen kilenc esetben regisztrált fejlövést és két külön esetben haslövést. (Egy test esetében nem dokumentáltak két lövést.) Úgy tűnik, hogy a gyilkosok és gyilkosság szempontjából irracionális volt ennyi (beteg) ember esetében ennyi golyó „felhasználása”. Különösen akkor, ha a szemtanúk szerint a célzott lövések egyenként, közvetlen közelről dördültek el, úgy, ahogyan azt az ún. exhumálási jegyzőkönyv adatai is alátámasztják. Mindezt megerősítik Hulesch Ernőnek az exhumálást felügyelő vizsgálóbíróval, a győri dr. Zobay Andrással készített interjújában közöltek, miszerint az exhumálás során „Általában csak egy golyónyomot találtunk. De volt olyan

holttest is, ahol feltételeztük, hogy élve került a sírba és úgy fulladt meg, mert nem találtunk golyónyomot.”⁴⁵⁴

Somogyi Rudolf szemtanúságával kapcsolatban is számos megjegyzést kell tennünk. Somogyi saját maga közli, hogy őt és játszótársait a magyar katonák a kivégzés előtt háromszor elzavarták a helyszínéről. Ő azonban állítja, hogy a Rábca-gát hajlatából, a kökénybokrok közül ők hárman látták a kivégzést. A Rábca-gátnak azonban csak egyetlenegy hajlata volt. Kétszáz méteren belül, sem azon túl nem volt további hajlata a Rábcanak. A kivégzést pedig éppen ebben a hajlatban hajtották végre. November eleje volt, a szűrés kökénybokrok elveszítették már leveleiket, így takarást alig adhattak. A három pajtás közül a kivégzésről egyedül Somogyi Rudolf beszélt, míg Szücs Lajos kizárólag az exhumálásról nyilatkozott. Burkus Ferenc viszont soha sem beszélt sem a kivégzésről, sem az exhumálásról, pedig abdai lakos volt és maradt.⁴⁵⁵ A születési adatokból látható, hogy Somogyi és Szücs egyaránt tizenöt évesek voltak 1944-ben, viszont Burkus négy évvel volt idősebb náluk. Burkus tehát már katonaköteles korban volt, nem otthon lett volna a helye.⁴⁵⁶ Mindezek miatt a kivégzés vonatkozásában Somogyi Rudolfot nem tartom hiteles szemtanúnak. (Két „pajtását” pedig még kevésbé.) Somogyi emlékezete a kivégzést megelőzően sok mindent hitelesen megőrizhetett, de véleményem szerint nem láthatta azt, erről csak mások beszámolója alapján „tanúskodhatott”.

Végül említést kell tennünk a Tolnai leírásaiban megjelenő szóhasználatról. Tolnai két koronatanúja a tőlük idézett szó szerinti beszámolóik során a kivégzettek esetében mindig „személyekről”, „emberekről”, „illetőkről” beszéltek. A kivégzők esetében pedig magyar és német katonákról beszéltek. Kizárólag Tolnai összekötő szövegében esik szó „munkaszolgálatosokról”, „keretről” és „SS-katonákról”. Mindez arra utal, hogy a szemtanúk nem keret-munkaszolgálatosok „ellentétében” gondolkodtak, az alanyok azonosítása utólagos és az Tolnai által történt. Az általa megrajzolt történeti keretbe helyezi és nevezi el a szereplőket. Ez természetesen bizonyító erővel semelyik oldalon nem bír, viszont mutatja, hogy a szemtanúknak sem volt fogalma arról, hogy bori munkaszolgálatosok – köztük Radnóti – kivégzéséről beszéltek.

Köszegi Ábel rövidebben, de szinte szó szerint a Tolnai által idézettek szerint írja le a kivégzést. Nem nevesített két tanúja „egy fiatalasszony és a gátôr”.⁴⁵⁷ Az eddig elmondottak fényében azonban könnyű bennük Kugler Sándornéra és Hujber Kálmánra ismerni. A Somogyi Rudolfnál tapasztalt ellentmondás azonban itt is fennáll, hiszen Köszegi leírása szerint a kivégzés megkezdése előtt az egyik katona elkergette Köszegi tanúit.⁴⁵⁸

4. Fehér Nándor és Kránicz József

Hulesch Ernő 2000-ben a *Tarkólvés* című könyvének ötödik, egyben utolsó kiadásában egy új közvetlen szemtanút nevezett meg.⁴⁵⁹ Az akkor tizenkilenc éves Fehér Nándor⁴⁶⁰ abдай lakos elmondása szerint a kivégzés napján az abдай gát környékén társával együtt dolgozott. Őt méterről látta a kivégzendőket, köztük egy olyan személyt, aki „fenn ült az egyik szekéren. A saroglya meg volt ereszkedve lefelé. A lábai meg lelóg-tak. Egy füzet volt előtte, és abba írt valamit.” (A szöveggörnyezetből látható, hogy a *Bori notesz* méretű füzetre történik itt utalás.) Fehér Nándor az egyik keretlegényben felismerte a „L-on” lakó legjobb a barátjának bátyját, a nála öt évvel idősebb „K. Józsefet”.⁴⁶¹ Rövid párbeszédük után⁴⁶² Fehér Nándor a helyszínről eltávozott, és már csak fűtanúja volt a kivégzésnek. Az abдай helytörténész, Somogyi Éva segítségével sikerült kideríteni, hogy a Györladaméron lakó „K. József” keretlegény teljes neve Kránicz József. A györi levéltárban őrzött népbírósági peranyaga⁴⁶³ alapján megállapítható, hogy Kránicz (Gránicz) József⁴⁶⁴ szakaszvezetőt két zsidó munkaszolgálatos kivégzésében való részvételért, háborús bűncselekmény elkövetéséért első fokon halálra,⁴⁶⁵ majd másodfokon tizenöt év kényszermunkára ítélték.⁴⁶⁶ Kránicz azonban az emberölést az Abdától körülbelül negyvenhat kilométerre lévő Mosonszentjánoson (ma: Jánossomorja) követte el 1945 januárjában. A népbírósági dokumentumokból minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy Kránicz József szakaszvezető soha sem tartozott a bori kerethez, a bori maradékot nem kísérte a dunántúli útszakaszon, és semmilyen módon összefüggésbe nem hozható sem a boriakkal, sem az abдай kivégzéssel.⁴⁶⁷ (A Hulesch–Fehér beszélgetésre 1989-ben került sor, amikor már Kránicz nem élt, és azt is tudjuk, hogy Hulesch a györi levéltárból nem kérte ki Kránicz peranyagát.⁴⁶⁸) Mindezek után Kránicz Józsefet nem tekinthetjük tanúnak, és Fehér Nándort sem abban a vonatkozásban, hogy az abдай kivégzés előtt beszélt volna vele. Fehér Nándor hiteltelensége pedig azt is jelenti, hogy valószínűleg nem is látta a munkaszolgálatosokat a Rábca partján. A szekéren ülő és a *Bori notesz* formájú füzetben írogató Radnóti alakjának felidézése pedig az irodalmi legendák sorába illesztendő.

A felsorolt közvetlen tanúk közül bizonyítottnak veszem, hogy senkiről nem állítható megalapozottan, hogy a kivégzés szemtanúja volt. Eddigi ismereteink szerint tehát a kivégzésnek nincs szemtanúja. Bizonyítottnak veszem, hogy a közvetlen tanúk közül Bolla Géza, Ginzer László Zoltán, Kránicz József nemcsak hogy nem voltak a kivégzés szemtanúi, de a kivégzés napján még a környéken sem voltak. A kivégzés idejében a környéken tartózkodó Szücs Lajosnak és a talán ott-tartózkodó Burkus Ferencnek nem ismerjük a kivégzésről és annak előzményeiről alkotott személyes véleményét, így a közvetlen és a köz-

vetett tanúk köréből egyaránt kizárhatók. A közvetlen tanúk közé eddig besorolt Hujber Kálmán és Somogyi Rudolf szemtanúságát a kivégzés vonatkozásában nem fogadom el. Bizonyítottak veszem, hogy valószínűleg állították magukról mindezt. (Akárcsak Fehér Nándor tanúskodását Kránicz Józsefről.) Mindez ugyan önmagában véve is megkérdőjelezi hitelességüket: azt, hogy a kivégzés előzményeinek leírásában elfogadjuk-e őket tanúnak? Átminősíthetők-e a közvetlen tanú státuszából hiteles közvetett tanúnak? Utóbbi kérdésekre igennel válaszolok. Egyedül az agykárosult Bodor Sándorral kell kivételt tenni, hiszen az ő beismerő vallomását vagy teljes egészében kell elfogadnunk, vagy pedig teljes egészében kell elutasítanunk. A Bodor Sándor által közölteteket azonban nem hitelességük, hanem a vallomása által alátámasztott kanonizált változat miatt kell figyelemmel kísérni.

A közvetett tanúk

A abdai gyilkosság közvetett tanúi Kugler Sándorné, Sarmann Ferencné és Horváth Lajosné. Ők sohasem állították magukról, hogy látták volna a kivégzést. A kivégzés előkészületeit azonban látták.

1. Sarmann Ferencné

Közülik a menettel a legkorábban Sarmann Ferencné született Galambos Julianna találkozott. A vele készült interjú során részletesen elmondta élményeit.⁴⁶⁹ Számomra hitelesen tanúskodott arról, hogy a menet körülbelül ezer, pelerint (malaclopót) viselő zsidó férfiből állt. A menetet magyar katonák és fiatal német tábori csendőrök kísérték. A menet végén két lovas kocsis haladt: az egyikén élő, a másikon alig élő vagy halott emberekkel. A szekerek a Rábca-híd után rákanyarodtak a gát aljában lévő útra. A magyarok és németek a Rábca-gát abdai szakaszát lezárták. A lövéseket körülbelül hatszáz méterről hallotta és azokat sortűzként észlelte. A Háromszoknya vendéglőbe beszállt német katonák (a szakácsok) a kivégzésben nem vettek részt. A kivégzést a menet megvárta a Háromszoknya kocsma előtti térségben, az ún. Kódísgödörben.⁴⁷⁰ A kivégzés helyén utóbb egy nagyobb és egy kisebb sírgödört látott.⁴⁷¹

2. Kugler Sándorné

Kugler Sándorné született Nagy Ilona a leggyakrabban idézett közvetett tanú. Ő már a Rábca-gáton lévő csoporttal találkozott. Láta a letakart és a súlyos betegeket szállító két szekeret, valamint a töltés oldalában heverő embereket. Hulesch Ernőnek arról számolt be, hogy ő semmilyen német katonát nem látott, sőt három magyar katonáról (kivégzők) és zsidó mun-

kaszolgálátosokról (kivégzettek) szólt. Ő gátat lezáró katonákkal sem találkozott, ugyanakkor lehetetlennek találta, hogy bárki a környéken észrevétlenül elbújhatott volna. Tőle származnak viszont az egyértelműen Radnótira utaló mondatok, miszerint „Egy ember meg lenn feküdt a töltés oldalában, a bal kezén könyökölt és írt. Hogy mit, azt nem tudom. Hogy ki volt, én azt sem tudhatom. [...] Aki a töltésoldalon feküdt, azon olyan darócforma, mintha román ruha lett volna. [...] A kultúrház avatásakor azután mindjárt mondták, hogy Radnóti.”⁴⁷² Kuglerné elmondása szerint a menet nem várta meg a kivégzést a Kódisgödörben, és továbbment, a két lovas kocsi pedig követte őket Mosonmagyaróvár felé. Az állambiztonsági szolgálat lényegében véve ugyanezt jegyezte fel a vele készült meghallgatásról.⁴⁷³ Innen kiemelést érdemel, hogy elmondása szerint a kivégzés sortűzzel kezdődött, majd egyes lövésekkel folytatódott. Az állambiztonsági szolgálat róla szóló jelentése azonban nem tartalmaz Radnótira utaló mondatokat. Az összes tanú közül azonban egyedül Kuglerné adta meg az egyik rekvirált lovas kocsi tulajdonosa, Nagy Ferenc écsi lakos nevét.⁴⁷⁴ (Ez, mint ahogyan azt előzőleg kifejtettem, hamis állításnak bizonyult!)

Köszegi Ábel név nélkül, de szemtanúként idézte „a gátőrt” (Hujber Kálmánt) és „fiatalasszonyt” vagy „egykori parasztasszonyt” (Kugler Sándornét). Köszegi rövid leírása szinkronban van az eddig általuk elmondottakkal. Ezt követően Köszegi zárójelek között, az addig mondottaktól formálisan is elválasztva, így fejezi be könyvének ezen fejezetét: „Az egykori parasztasszony ma már úgy emlékezik vissza, hogy amikor a gátőrháznak tartott, azon a novemberi napon, látott egy középkorú férfit a munkaszolgálátosok között, aki a szekereknek támaszkodva ült, és írt egy nagy, fekete füzetbe. Amikor visszafelé jött a gátőrrel, akkor a férfi nem írt, csak feküdt a gát oldalában, arccal a bécsi országút felé, és az eget nézte.”⁴⁷⁵

Tolnai Gábornak is koronatanúja Kugler Sándorné. Hosszasan idézi őt a gyilkosságot leíró többi koronatanú által elmondottakkal egybeszőtt módon.⁴⁷⁶ Tolnai kételkedve és a Petőfi-legendához hasonlítva, de hosszasan idézve írja le Kuglernének Radnótira vonatkozó visszaemlékezését („aki a töltés oldalán feküdt”; „kifelé fordulva az országútnak”; „noteszfele volt nála”; „elég sovány volt, olyan 30 év körülinek nézett ki”; „rossz magyar katonaruha” volt rajta).⁴⁷⁷

3. Blazsovits Ida és Devecseri Jen

Huleschnél,⁴⁷⁸ Tolnainál⁴⁷⁹ és az állambiztonsági szolgálatnál⁴⁸⁰ egyaránt koronatanúként jelenik meg Horváth Lajosné született Blazsovits Ida, a Háromszoknya vendéglő tulajdonosának lánya. Ő a gyilkosság előzményeinek vonatkozásában és az időpontok meghatározásában elsődle-

ges, más kérdésekben viszont másodlagos tanú. Látta ugyanis a Háromszoknya vendéglő előtt a Kódisgödörben délidőben ülő embereket és a töltésen lévő két kocsit, amelyek közül az egyik pokróccal volt leterítve. Ugyanakkor a gyilkosság idején nem volt otthon, és a hazaérkezését követően a vendéglőtulajdonos lányaként sok mindenről első kézből, de csak hallomásból értesült. Édesanyjára hivatkozva számolt be arról, hogy a náluk beszállásolt két osztrák szakácsot a magyar katonák visszaküldték a gátról, nem mehettek ki a gyilkosság színhelyére és egyébként is csak egy pisztolyuk volt. (A szakácsok este szörnyülködve, de nem résztvevőként számoltak be neki a kivégzésről.) Mivel édesanyjától, Blazsovits Marcellától nem maradt fenn visszaemlékezés és a kutatások idején már halott volt, Horváth Lajosné „másodközlései” lettek a fontosak. Horváth Lajosné mindenkinek ugyanúgy mondta el az általa hallottakat, de szavaiból mégis kétféle – egymással ellentétes – következtetést vontak le. Hulesch és az állambiztonsági szolgálat bizonyítottan látta, hogy a két német (osztrák) katona (szakács) nem vett részt a gyilkosságban, míg Tolnai szerint igen. (Tolnai – a kivégzés vonatkozásában általam hiteltelennek tartott – Hujber és Somogyi „szemtanúságát” támasztja alá Horváthné szavaival.)⁴⁸¹

A közvetett tanúk sorába tartozik Devecseri Jenő, Blazsovits Marcella nevelt fia, aki mindenesként szolgált a Háromszoknya kocsmában. Hulesch, Tolnai és az állambiztonsági szolgálat egyaránt hivatkozik Devecseri Jenőre. Összességében tőle két részlet tudható meg: a gyilkosok tőle kérték el és neki hozták vissza a szerszámokat,⁴⁸² valamint, hogy a gyilkosság után az egyik katona – vélhetően egy áldozatától elvett – lekvárosüveggel tért vissza.⁴⁸³ Devecserit az állambiztonsági szolgálat 1971-ben tanúságtételre alkalmatlannak, „szellemileg korlátoottnak” írta le, aki az adott időben „mezőgazdasági munkával volt elfoglalva”.⁴⁸⁴ A Huleschnek nyilatkozó Horváthné pedig mint a katonáktól félt és beszélni nem akaró nevelt testvéréről beszélt.⁴⁸⁵

Összefoglalás

Mindent egybevéve az abdai gyilkosság hét közvetlen (Bolla, Ginzer, Hujber, Somogyi, Szücs, Burkus, Kráncz) és öt közvetett (Fehér, Sarman, Kugler, Blazsovits, Devecseri) tanúját vettük számba. A közvetlen tanúk közül megállapítottuk, hogy – egy kivétellel – egyikük sem lehetett a gyilkosság szemtanúja. Egyedül a súlyos betegségben szenvedő Bodor Sándor, a feltételezett egyik gyilkos lehetett a szemtanú. Az ő hitelessége viszont betegsége miatt kérdőjelezhető meg. A közvetlen szemtanúk közül hárman (Bolla, Ginzer, Kráncz) még

a helyszínen sem jártak a kivégzés idején. A többi közvetlen tanú közül ketten (Hujber, Somogyi) igen, de ők sem láthatták a kivégzést, viszont mindenképpen közvetett tanúk voltak. A közvetlen tanúk közül két fő esetében azonban még ez sem bizonyítható (Szücs, Burkus). Az általam eredetileg is a közvetett tanúk közé sorolt négy fő valóban közvetett tanú volt (Sarmann, Kugler, Devecseri), még akkor is, ha egyikük (Blazsovits) a kivégzésről csak hallomásból szerzett tudomást.

Nem tudunk tehát arról, hogy az abдай gyilkosságnak lett volna hiteles szemtanúja. Az egyetlenegy bizonytalan szemtanú (Bodor) és rajta kívül az összesen hat hiteles közvetett tanú azonban egyértelműen bizonyítja az abдай kivégzés tényét. A tanúk közlései alapján leírható a gyilkosság története is. Számos részlet tisztázatlan maradt ugyan, de több lényeges kérdés megválaszolhatóvá lett. A tanúvallomásokból változatlanul nem tudjuk meg, hogy mikor (év, hónap, nap) történt a gyilkosság. Egyértelmű viszont, hogy nem volt tudomásuk arról, hogy milyen zsidó menetet láttak és kik voltak a munkaszolgálatosok. Nem tudták azonosítani a bori menetet és a kivégzetteket, köztük Radnóti Miklóst.

14. Az abдай gyilkosság elkövetői

Német katonák és a szakácsok

Az állambiztonsági szolgálat megállapítja, hogy a gyilkosokon túl „a gyilkosság végrehajtásának a két lovas kocsi gazdáján és a német katonákon kívül más szemtanúja nem volt”.⁴⁸⁶ De kik lehettek a német katonák?

A szolgálat Tolnai Gábor kifejezett kérésére nyomozott a német katonák személyének megállapítása érdekében is.⁴⁸⁷ Annyit állapított meg, hogy az „Egész Dunántúl védharcát a 6. német hadsereg folytatta. [A] Dunántúl északi részén a 96. és a 711-es gyalogos hadosztályok, valamint a 6. páncélos és a 3. lovas hadosztályok vonultak a kérdéses időben át”, valamint hogy „A német alakulatok parancsnokai nem ismertek”.⁴⁸⁸ A szolgálat ismerte a gyilkossággal összefüggésbe hozott két német katona nevét is (Brunó és Albert).⁴⁸⁹ A dossziéból azonban ennél több információ nem derül ki róluk.

Tolnai, Köszegi, Hulesch és saját kutatásaim alapján sem tudunk róluk többet. Tolnai a Háromszoknya vendéglő tulajdonosának lányára, Horváth Lajosnéra született Blazsovits Idára hivatkozva közli, hogy

a „vendéglőtől három kilométerre Gyôr felé, ugyanazon oldalán az országútnak [...] SS légelhárító üteg volt elhelyezve. A légelhárító üteg tábori konyhája – a gulyáságyú – viszont a vendéglô udvarán állott. Itt teljesített szolgálatot szakácsi minôségében két bécsûjhelyi SS-közlegény.”⁴⁹⁰ Tolnai a magyar katonák mellett a két SS-szakácsot nevezte meg Radnóti gyilkosainak. Tolnai ennek alátámasztására megemlítette az abdai Furmann Jánost⁴⁹¹ (neve helyesen: Fuhrmann János). Ô volt az a személy, aki Horváth Lajosné édesanyjával együtt közvetlenül a kivégzés után találkozott a gátról visszafelé jövô német szakácsokkal. Tolnai Hujber gátör szemtanúságát elfogadva tényként állította, hogy a német szakácsok részt vettek a gyilkosságban, de ezt letagadták a Háromszoknya kocsma lakóinak. A gáton történô találkozásról kizárólag Horváth Lajosné elmondásából értesülünk, mivel sem édesanyja, sem pedig a továbbra is Abdán élô Fuhrmann János nem szólalt meg. (Tolnai 1984-tôl kezdve említést sem tesz a kanonizált változatba általa belekerült német katonákról vagy osztrák SS-ekrôl.)⁴⁹²

Horváth Lajosné azt mondta, hogy 1944 novemberében a Háromszoknya vendéglôben „a német szakácsok: az Albert és Brunó, a két pék és Herman, a földmûves laktak... Esténként velük volt a flakkosok bevásárlója is.”⁴⁹³ Továbbá, hogy „az SS-ek csak februárban váltották fel a flakkosokat, miután a légvédelmisek januárban elmentek”.⁴⁹⁴ Horváth Lajosné interjújából egyértelmûen kiderül az is, hogy a flakkosokhoz, azaz a légvédelmi alakulathoz tartozó Albert és Brunó ártatlanságát teljes mértékben elfogadta. Elfogadta édesanyja és a szakácsok személyes közlései alapján.

Sarmann Ferencné azt közölte az általam készített interjúban, hogy „1944 végén német katonák voltak nálunk és a közeli Káptalanmajorba⁴⁹⁵ beszállásolva. Németekkel volt tele a kocsmaszoba. A konyhájuk az udvaron volt, ott főztek-sütöttek. Német szakács volt a magas Brunó és az alacsonyabb Albert, a Herman pedig beszerző volt.”⁴⁹⁶ Sarmanné mindehhez azt is hozzátette, hogy a zsidó menetet magyar és német katonák kísérték, majd pedig a kivégzés során együtt ôrködtek a gáton. Ruházatuk leírása alapján azonban a német katonák lehettek tábori csendôrök is.

Magyar katonák

Köszegi Ábel mûvében végig úgy fogalmaz, hogy egyértelmû a véleménye: az abdai kivégzést magyar katonák hajtották végre. A legtöbbet azonban errôl könyvének utószavából tudhatunk meg. Köszegi itt mondja el, hogy Dienes András irodalomtörténész, Radnóti-kutató tragikus halála miatt és nyomdokain haladva kezdte meg saját kutatá-

sait. Azt írja, hogy „csupán egyetlen tény tudott Dienes Andrásról: Radnóti nem német, hanem magyar katonák ölték meg”.⁴⁹⁷ A tény mibenlétéről azonban sem Dienestől, sem Kôszegitől nem tudunk meg semmit.

Radnóti Miklós abдай exhumálása és budapesti temetése idején számos újságcikk tett említést a gyilkosokról. A Magyar Távirati Iroda elődje, az Ortutay Gyula által irányított Magyar Országos Tudósító Radnóti Miklós temetéséről kiadott hivatalos közleménye szerint a költő „a náciizmus szörnyű tömeggyilkosságának esett áldozatul”.⁴⁹⁸ Az exhumálásról beszámoló *Szabad Nép* „nyilas gyilkosokról”,⁴⁹⁹ a temetésről író *Új Szó* „náci tömeggyilkosokról”,⁵⁰⁰ a *Világ* „nyilasokról” írt.⁵⁰¹ A Győrben megjelenő *Dunántúli Szabad Nép* szerint Radnóti és huszonegy társának megöléséért a „kísérő katonák” a felelősök.⁵⁰² Tolnai Gábor Radnóti exhumálása után írt újságcikkében „fasiszta” és „karszalagos” gyilkosokról tett említést.⁵⁰³ Ugyancsak ő, a mártír költőkről írt és 1947-ben megjelent kötetben pedig – egy előttünk ismeretlen szemtanú közlésére hivatkozva – „magyar katonákat” tesz felelőssé a gyilkosságért.⁵⁰⁴

Összességében megállapítható, hogy a gyilkosok hovatartozásának vonatkozásában a források számos ponton megegyeznek és eltérnek egymással. Egyértelműnek tűnik, hogy Győr légvédelmét ellátó egyik német légvédelmi (flakkos) üteg hadtáp alakulata lakott a Háromszoknya vendéglőben. A végig keresztnevükön emlegetett és szakácsnak, péknek, beszerzőnek mondott személyek németek vagy osztrákok (bécshelyiek) voltak. Nem tartoztak viszont SS-alakulathoz. Horváth Lajosné szerint puskájuk nem is volt, csak pisztolyuk (karabélyuk).⁵⁰⁵ A sokak által idézett és a gyilkosság gyanújába keveredett német-osztrák szakácsok, valamint az egyetlenegy személy által említett német katonák (tábori csendőrök) személyének megállapítása nem történt meg.

Az exhumálást követő években megelégedtek azzal, hogy fasiszták, nyilasok, nácik, magyar katonák követték el a tömegkivégzést. A költőt a náciizmus és fasiszmus áldozatának tekintették. Tolnai publikálása nyomán (1969) terjedt el a magyar katonák („Horthytól örökölt Szálasi-katonák”⁵⁰⁶) és német SS-katonák közös gyilkosságának az elképzelése. Kôszegi (Dienes) nem sokkal később (1972) kizárólag magyar katonának tulajdonította a gyilkosságot. Ezt támasztották alá később Hulesch kutatásai. Az állambiztonsági szolgálat nem talált olyan hiteles tanút, aki látta volna a német katonák gyilkosságban való részvételét. A szakácsok után azért sem folytatta tovább a nyomozást, mert kizárólag őt magyar keretlegényt gyanúsított meg a gyilkosság elkövetésével.

A magyar katonák mellett részt vehettek a gyilkosságban a szakácsok vagy esetleg más német katonák. Egyedül az tűnik egyértelműnek, hogy SS-katonák nem vettek részt a gyilkosságban. Tehát arra a nem lényegtelen kérdésre, hogy kik voltak Radnóti gyilkosai, jelenleg azt tudjuk válaszolni, hogy magyar katonák voltak, akik német katonákkal együtt vagy nélkülük gyilkoltak.

15. Cságoly Tibor és Purussi

Hatvannyolc munkaszolgálatos abdai kivégzése

Az abdai kivégzés említése során több helyen is felmerült egy eddig nem tárgyalt és a kivégzést más összefüggések közé helyező adat-sor. Az *Abdai gyilkosok* dossziében, az 1971-ben kelt első összefoglaló jelentésben többek között ez áll: „Cságoly Tibor V-56532 sz. dossziéjában a körözöttek listáján találtuk Purussi fhdgy. személyét, aki »Abdán mint szd. parancsnok a munkaszolgálatosok kivégzésére parancsot adott és [abban] személyesen részt vett«. – A Győr megyei RFK Politikai osztályán 1970 augusztusában a fenti anyag iránti érdeklődésünkre azt a választ adták, hogy náluk Radnóti Miklósról és társaira vonatkozó anyagok nem fekszenek el.”⁵⁰⁷ Szita Szabolcs történész az 1989-ben megjelenő *Halálerőd* című könyvének lábjegyzetei között pedig az olvasható, hogy „Abdán Purussi főhadnagy századparancsnok adott parancsot 68 munkaszolgálatos kivégzésére”.⁵⁰⁸ Mindkét forrás egyértelműen az 1944. november eleji, abdai kivégzéssel összefüggésben tesz említést Cságoly Tiborról és Purussi főhadnagyról.

A második forrás által említett, Abdán kivégzett „68 munkaszolgálatos” számadathoz nagyon közeli adatot közölt az *Új Élet* 1946. augusztus 1-jei számában közzétett hitközségi felhívás. Az újság azt írta, hogy „Az itt felsorolt 22 holttest egy része a jelenleg Abda községben exhumálás alatt álló valószínűleg több mint 60, hungaristák által meggyilkolt munkaszolgálatosnak. A többi, exhumált holttest adatait, amint azokat az ügyészség rendelkezésre bocsátja, közölni fogja a győri Szentegylet. Valószínű, hogy ezek a munkaszolgálatosok Bór-ból [sic!] tértek vissza és mint betegek maradtak Abdán, ahol a felszabadulás előtt a hungaristák gyilkolták le őket...”⁵⁰⁹ Vagyis a győri izraelita hitközség felhívásának elején közölte, hogy 1946. június 25-én eltemette a huszonkét, Abda községben exhumált meggyilkolt munkaszolgálatost. Közölte továbbá a huszonkét exhumált fő adatait. Ezt követően pe-

dig ugyanitt még arról adott hírt, hogy az exhumálás nem fejeződött be, az tovább folytatódott és a hirdetés közzétételének idején is folyik. A hungaristákat nem csak a már exhumált és eltemetett huszonkét fő, hanem a velük együtt „több, mint 60” munkaszolgálatos meggyilkolásaért is felelőssé teszi. (A abdai exhumáltakról a hitközség nem tett közzé további listát.)

Az állambiztonsági szolgálat és Szita Szabolcs egyaránt pontosan megadta az általuk idézett szövegek forrását. A források után hat levéltárban és egy bíróságon folytatattam kutatásokat.⁵¹⁰ Ennek során négy személy került képbe: a források által említett Cságoly Tibor és Purussi, valamint velük összefüggésben Sulin György és Prevenka Sándor. Közülük a legtöbbet Cságoly Tibor hivatásos honvéd századosról tudunk.

Az amerikai születésű Cságoly Tibor textiltechnológus Budapesten elvégezte a katonai akadémiát, és 1934-től hivatásos katonatisztként szolgált – derül ki a rendezetlen, szétszedett állapotban lévő, több személy népbírósi anyagát is vegyesen tartalmazó dossziéból.⁵¹¹ Cságolyt a Nyugat felé menekülő budapesti Ruházati Anyagszertárral együtt helyezték Kapuvárra 1944 novemberében. Itt a Hungarista Légió Gyűjtőkeretéhez került parancsnoki beosztásban. 1945 januárjában helyezték Győrbe, ahol ő lett a Hungarista Légió legmagasabb rangú tisztje.⁵¹² Peranyagából nem derült ki, hogy mikor és hogyan ment Nyugatra. Más forrásból annyit tudunk, hogy az egyik legnagyobb németországi magyar hadifogoly- és civil gyűjtőtáborba, a Passautól harminc kilométerre délre lévő Pockingba került. Az amerikaiak által felügyelt táborból 1945. október–novemberben tért vissza Magyarországra, mint arról a vele együtt hazaérkező egyik katonatársa a Politikai Rendészeti Osztály dél-budai internálótábori kirendeltségének beszámolt.⁵¹³

Cságoly Tibor háborús bűncselekmények elkövetése miatt többször állt népbírósi eljárástól. Először a Budapesti Népbírósi eljárástól ítélt el árpádsávos karszalag viseléséért, a „nyilas karlendítés megköveteléséért” és közelebbről nem részletezett „légió parancsnoki minőségében tanúsított magatartása miatt”. A hároméves börtönbüntetését 1946. július 22-én, az abdai exhumálás és temetés után körülbelül egy hónappal szabták ki.⁵¹⁴ Több, mint két év múlva Cságolyt a győri népbírósi eljárástól állították, ahol 1948. szeptember 9-én ismét háborús bűncselekmények elkövetése miatt ítélték el. Megállapítást nyert ugyanis, hogy Cságoly a Győr melletti – ma Győrhöz tartozó – likócsi pusztán⁵¹⁵ tizenöt zsidó személy kivégzését ellenőrizte 1945 márciusának első napjaiban. (Abban tevőlegesen nem vett részt.) A gyilkosságokat a hírhedt és később kivégzett Strahlendorf (Stráhlendorf) Gyula⁵¹⁶ és különítménye hajtotta végre. A Dunába lőtt áldozatok személye ismeretlen ma-

radt. Cságolyt hat év kényszerszolgálatára ítélték,⁵¹⁷ míg a jogorvoslati fórum két évvel lerövidítette büntetésének hosszát.⁵¹⁸ Végül a Budapesti Megyei Bíróság összbüntetésként hat év négy hónapban állapította meg szabadságvesztésének idejét.⁵¹⁹ (A teljes vagyonek Kobzás, nyugdíjigény elvesztésével járó állásvesztés és a politikai jogok gyakorlásának tíz évre történő elvesztésének meghagyása mellett.) Az abdai kivégzéssel vagy bori munkaszolgálatosok megölésével kapcsolatban a 241 oldalas vegyes peranyag azonban semmilyen utalást nem tartalmaz, és Purussi főhadnagy neve sem olvasható az anyagban.⁵²⁰

Cságoly elvileg 1953 áprilisában szabadult a Budapesti Országos Büntetőintézetből. Operatív kartonja szerint „az 1956-os ellenforradalom során disszidált”.⁵²¹ További források szerint Ausztriába, majd az Amerikai Egyesült Államokba távozott. Cságoly Tibor m. kir. századost az Egyesült Államokban politikai menekültként tartották számon a horthysta és hungarista katonákat, csendőröket tömörítő Magyar Harcosok Bajtársi Közösségében (MHBK). A magyar „Legfelsőbb Bíróság 1994. május 9-én mindhárom ítéletet hatályon kívül helyezte, és a háborús bűntettek vádja alól felmentette, mert »nem követett el bűncselekményt«”.⁵²²

Az ÁBTL-ben megtalálható egy olyan vizsgálati dosszié nyoma, amelyben Cságoly Tibor és „Puruszi” neve együtt szerepel. A dosszié a „Prevenka Sándor és tsa.” nevet viseli.⁵²³ A levéltári nyilvántartás szerint a dossziét 1989-ben bezúzták.⁵²⁴ Az ügyben született népbíróági ítélet számán kívül semmit nem tudunk sem Prevenka Sándorról, sem pedig magáról az ügyről.⁵²⁵ A dossziéről készült ugyanezen feljegyzésben azonban szerepel egy harmadik név, Sulin György. Sulin 1940. április 17-e és 1945. április 1-je között mint továbbszolgáló őrmester teljesített szolgálatot a hadseregben, ahol „beosztottjai-val kegyetlenkedett, több kikötést és megbotozást végzett”.⁵²⁶ Külön dossziéjából mindössze annyi tudható meg, hogy 1944 novemberében a szentkirályszabadjai repülőtéren szolgált, és ott nagyon szigorúan lépett fel.⁵²⁷ A Legfelsőbb Bíróság Sulint 1950-ben tíz hónap börtönre ítélte, de ítélete hiányzik, így nem tudni, hogy mit takar a terhére megállapított népellenes bűncselekmény elkövetése.⁵²⁸ Azt tudjuk még róla, hogy 1965-ben a barcsi halászlé termelészövetkezet elnöke volt.⁵²⁹

Szita Szabolcs is pontosan megadta a hivatkozott forrásának számát: egy, a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárban őrzött népbíróági dosszié számát.⁵³⁰ A bonyolult és a Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság Irattáráig, valamint a Belügyminisztériumig elvezető kutatás végeredménye viszont negatív: a dossziének nyoma veszett.⁵³¹

A 60-68 zsidó munkaszolgálatos abdai kivégzésének azonban más forrása is létezik. A Tószigeti-Csilizközi járás főszolgabírája 1944. október 23-án azt jelentette az alispánnak, hogy Abda községben gyôri, budapesti és erdélyi menekültek ugyan vannak, de német és magyar katonaság nincsen.⁵³² Egy hónappal később az abdai körjegyzô viszont már azt jelentette felettesének, hogy a községben magyar és német katonák is állomásoznak. A körjegyzô azt írta, hogy a községben a következő „katonai személyzet van elhelyezve: 1. M. királyi 101. honvéd zászlóalj harmadik százada, 140-es létszám, 10 tiszt, 50 db ló, lefoglalt 20 szoba. – 2. Német nehéz légvédelem, 120 fő legénység, 5 tiszt, lefoglalva 7 lakás. Német vasútépítő század 3 tiszt, 62 legénység, 7 lakás lefoglalva. Német fényszórók, 1 tiszt, 10 ember, 2 lakás lefoglalva”.⁵³³

A korábban idézett abdai tanúk visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a bori menet megérkezésének idején a német légvédelem katonái (a flakkosok) Abdán a Káptalanmajorban és a Háromszoknya vendéglôben tartózkodtak. Az abdai kivégzés kapcsán hosszasan szóltam már a német légvédelmi alakulathoz tartozó Brunó és Albert szakácsokról. Jelenlétük tehát egyértelműen igazolható. Az is ismeretes, hogy Abdára 1940–1941-ben zsidó munkaszolgálatos vasútépítő alakulatot vezényeltek. A visszaemlékezők szerint néhány hónapig, 1940 telén itt tartózkodó munkaszolgálatosokat különböző családoknál szállásolták el, majd épségben hazatérhettek.⁵³⁴

Valamilyen zsidó munkaszolgálatos alakulat azonban állomásozott Abdán 1944. november környékén. Hulesch Ernô megszólaltatta az abdai jegyzôségen dolgozó irodatisztet, a korábban már többször idézett Horváth Lajosnét született Blazsovits Idát. Ő arról tanúskodott, hogy „Egész más csoport volt az a hatvan. Őket nem jelentette be parancsnokuk a jegyzôségen, hogy itt dolgoznak a községben. Mi se élelmszerjegyet, se szállást nem is biztosítottunk a részükre. A nagyobb pajtákbán voltak elhelyezve.” [...] „A vasúton, a síneken dolgoztak valamit.”⁵³⁵ Nem nevezte meg, de a vele készült beszélgetésből egyértelműen kitűnik, hogy fogvatartott emberekről és nagy valószínűséggel zsidó munkaszolgálatosokról van szó. Horváthné a „csoportnak” egyik napról a másikra történô, hirtelen eltűnéséről beszélt: „senki se tudta megmondani, hogy hová mentek el”.⁵³⁶

Az 1944-ben Abdán állomásozott munkaszolgálatos egység egyik tagjának nevét is ismerjük. A munkaszolgálatosok ugyanis szénrel készült portrékat készítettek a helybeliekről. Szabó Andrásné Blazsovits Margitról fennmaradt a róla készült szénrajz, „Somogyi J. 1944” aláírással.⁵³⁷

A zsidó munkaszolgálatos Adler Elek⁵³⁸ 1944. november 8-án kelt levelezőlapja alapján tudjuk, hogy a Budapestről Mosonmagyaróvárra tartó gyalogmenetek nemcsak átvonultak Abdán, de napokig ott is tartózkodtak.⁵³⁹ Adler legalább két éjszakát töltött Abdán, és továbbment november 9-én Mosonmagyaróvárra.⁵⁴⁰ A bori menet áthaladásának időszakában tehát más munkaszolgálatos századok is voltak itt, de parancsnokaik nevét és tevékenységét sajnos nem ismerjük.

A felsorolt források egybeillesztése után azt tudjuk megállapítani, hogy 1946-ban (*Új Élet*), 1971-ben (állambiztonsági szolgálat), 1989-ben (Szita) és 2000-ben (Hulesch) egyaránt előkerült egy olyan verzió, miszerint Cságoly Tiborral összefüggésbe hozható egy Purussi nevű hungarista főhadnagy és századparancsnok személye, aki 1944 novemberében vagy 1945 elején (a felszabadulás előtt) Abdán parancsot adott 60-68 zsidó munkaszolgálatos kivégzésére. A több mint hatvan munkaszolgálatos közül huszonkét főt 1946 nyarán exhumáltak és eltemettek a győri izraelita temetőben. A többi munkaszolgálatos exhumálása pedig 1946 szeptemberében még folyamatban volt. Abdán nem csak 1940–1941-ben, de 1944 őszén is volt egy – mintegy hatvan főből álló – zsidó munkaszolgálatos, vasútépítő század. Veszteséget nem szenvedtek, viszont hirtelen ismeretlen helyre vezényelték át őket. Abdán áthaladtak a Győrön át délről és keletről érkező és Mosonmagyaróvár felé haladó munkaszolgálatos századok. Rajtuk kívül ugyanabban az időszakban Abdán éjszakáztak a Budapestről elindított és szintén Mosonmagyaróvárra tartó zsidó menetek. Ők itt több napra meg is pihentek. Mindezek, de különösen az 1946-os, 1971-es és 1989-es források alapjaiban kérdőjelezzik meg az abdai kivégzés kanonizált változatának hitelességét. A hivatalos változattól való eltérés a szerzők által megnevezett források alapján lenne cáfolható vagy bizonyítható.

A források pontos levéltári iktatószámokra, dossziészámokra és tanúkra hivatkoznak, vagy pontatlanul nevezik meg forrásaikat. A hivatkozott levéltári források egy része azonban már 1970-ben (állambiztonsági szolgálat) vagy ma elérhetetlen: elvesztek vagy megsemmisültek.⁵⁴¹ A források másik, fennmaradt része töredékes és feltehetőleg szelektált formában érhető csak el. A megtalált elsődleges levéltári források alapján tehát nem bizonyítható, hogy Abdánál bármikor kivégeztek volna 60-68 zsidó munkaszolgálatost. A másodlagos források pedig túl kevés és pontatlan információt közölnek arról, hogy érdemi módon megkérdőjelezhető legyen a kanonizált változat.

16. A dunántúli menet Abda és Zurndorf között

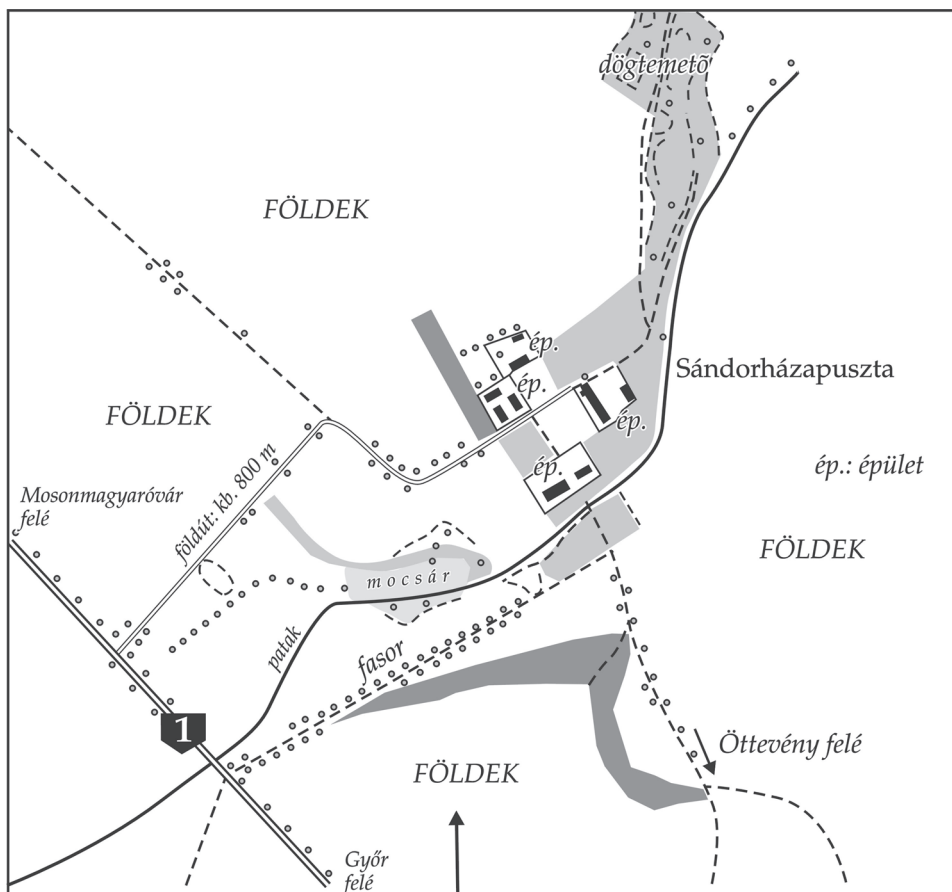
Radnóti Miklós és az abdai kivégzés története itt látszólag véget ér. Ezen a ponton a költő halálával foglalkozó irodalom szűkszávu lesz, de abban továbbra is fellelhetők fontos információk. Az életben maradt bori munkaszolgálatosok szempontjából viszont semmi nem ért véget Abdánál, és a dunántúli menet tovább folytatta útját.

A dunántúli menet Győr után és Mosonmagyaróvár előtt egy éjszakát a szabad ég alatt töltött. Az abdai kivégzésről könyvet író és a környéket jól ismerő Gerencsér Miklós forrásmegjelölés nélkül azt közölte, hogy a munkaszolgálatosok az Abdához tartozó Pillingérpusztá⁵⁴² majorsági épületeiben töltötték az éjszakát.⁵⁴³ Egressy Károly vasegerszegi lakos, volt bori szakaszvezető szerint azonban „az éjszakát Öttevény határában töltötték”.⁵⁴⁴ Ezt támasztja alá Kotroczó Ignác kiskunfélegyházi volt bori szakaszvezető is, aki a szállásokra vonatkozóan részletes helymegjelölést adott. Elmondása szerint „Győr után körülbelül 15 km-re egy község határában a szabad ég alatt” volt a szállás.⁵⁴⁵ Rezsneký Mihály bori keretlegény konkrétan meg is nevezte az Öttevény határában lévő „Sándorpuszta” helységet.⁵⁴⁶ Az állambiztonsági szolgálat összefoglaló jelentésében annyit jegyzett meg erről, hogy a bori munkaszolgálatosok „Öttevény és Sándorpuszta térségében, a szabad ég alatt éjszakáztak”.⁵⁴⁷

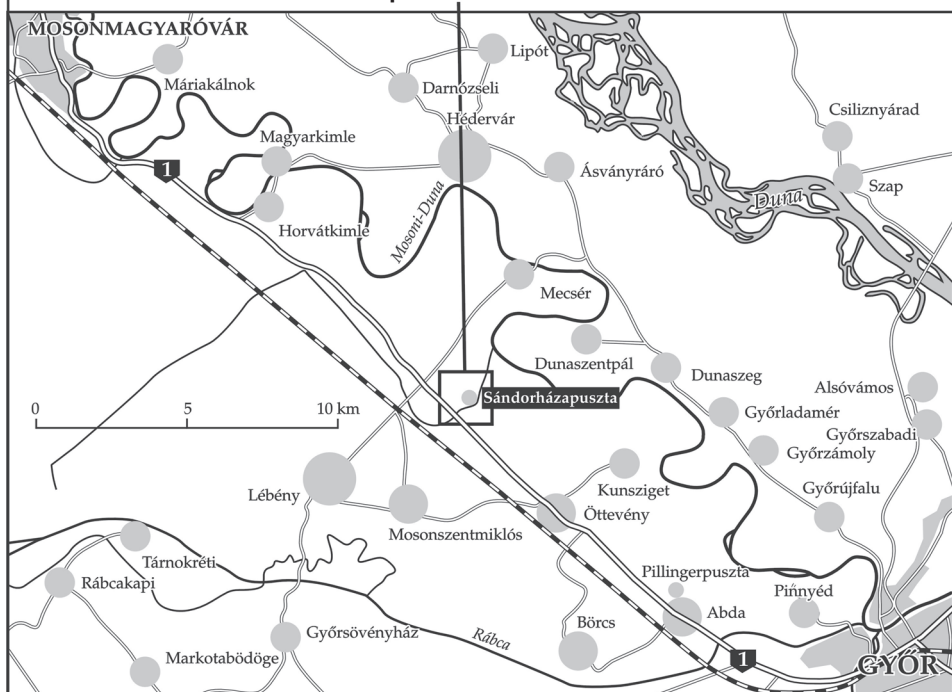
Mindezek alapján szinte biztosra vehető, hogy a menet Mosonmagyaróvár előtti utolsó éjszakáját nem a Győrtől 6,1 km-re lévő Abdán, hanem a Győrtől 11,7 km-re lévő Öttevény határában töltötte. (A munkaszolgálatosok és a keret tehát nem az abdai Pillingérpusztán, hanem az Öttevényhez tartozó Sándorházapusztán éjszakáztak.)

A kislétföldi „pusztában” ma is létezik az Öttevényhez tartozó Sándorháza vagy Sándorházapuszta.⁵⁴⁸ Az Öttevénytől 3,7 km-re, a Mecsér-Lébény útelágazás közelében lévő majorság egy patak mellett, a műúttól nyolcszáz méterre található. A villannyal és számos fűrt kúttal ellátott majornak sok gazdája volt az elmúlt évtizedekben.⁵⁴⁹ A hajdan több családnak szállást adó, ma romos állapotban lévő épületek mellett már csak méhészkedés folyik.

A munkaszolgálatosoknak Mosonmagyaróvár előtti utolsó szállása – Tarjánpusztához hasonlóan – minden szempontból alkalmas pihenőhely lehetett. Sándorházapuszta jól megközelíthető helyen, két falu között majdnem félúton és a műúttól éppen olyan távolságra helyezkedik el,⁵⁵⁰ hogy avatatlan szemek nem látnak el odáig. A gazdasági épületekben és azok környékén, a szabad ég alatt bőven lehetett hely, és az elcsigázott munkaszolgálatosok őrzésének is kedveztek a terület földrajzi adottságai.

12. A bori menet Sándorházapusztán

A Sándorházán eltöltött éjszaka utáni napon a bori menet beért Mosonmagyaróvárra.⁵⁵¹ A mosonmagyaróvári Kühne Mezőgazdasági Gépgyárban dolgozó zsidó munkaszolgálatos, a később a mauthauseni koncentrációs táborba került Rehberger Imre látta a beérkező menetet. Fennmaradt leveleinek egyikében azt írta, hogy „A legborzasztóbb, amit meg kell említenem: Szerbiából »Bor«-ból jött munkaszolgálatos különítményt. Meggyötört, lerongyolódott, felismerhetetlen emberek életem egyik legnagyobb megrázkódtatása volt. Ők már akkor úgy néztek ki, mint Mauthausenben az élő halottak.”⁵⁵² A szintén ebben a gyárban dolgozó Rosenberger József zsidó munkaszolgálatos visszaemlékezésében ezt írta: „Egyszer, mikor éppen ebédeltünk, láttam, hogy megy egy csoport az országúton, lehetett 30 ember. A csoportban volt az anyám testvére, Rechnitzer Ernő⁵⁵³ egykori zalaegerszegi lakos, Borból jöttek, ahol egy bányában dolgoztak. A hátukon csak egy pokróc volt, a lábaik rongyokkal voltak betekerve.”⁵⁵⁴ Mayerbeck László mosonmagyaróvári lakos, neves helyi sportember leírása szerint „...1944 őszén a Bori-táborból [sic!] hajtották a magyar munkaszolgálatosokat Németországba. A Fehér Ló Szálloda⁵⁵⁵ előtt megálltak pihenni, ültek a járda szélén. Ahogy ott nézelődtem, megláttam közöttük két mosoni fiút, Wittmann Ottót és Rosenbaum Misit.⁵⁵⁶ Óvatosan odasomfordáltam és megkérdeztem: hozzak-e valamit, cigarettát, vagy más? A következő pillanatban odajött egy tábori csendőr és rám üvöltött, hogy takarodjak, mert ha nem, akkor belém lő!”⁵⁵⁷

A bori munkaszolgálatos csoporttal a Budapestről Mosonmagyaróvárra vezényelt munkaszolgálatosok is találkoztak. Fleischer Ernő⁵⁵⁸ eredetileg Kőszegen és Lesencetomajon állomásozó, 240 fős százada november 10-én érkezett meg Mosonmagyaróvárra. Itt látta, ahogyan megérkezett az általa körülbelül nyolcszáz főre becsült bori munkaszolgálatos csoport. Visszaemlékezésében „kiéhezett, félig agyonvert emberek”-nek írta le őket.⁵⁵⁹

A bori menet mosonmagyaróvári érkezéséről Kövesi Tibor munkaszolgálatos tanúnyilatkozatában⁵⁶⁰ is fennmaradtak részletek. Az egyik nem bori munkaszolgálatos századdal már Mosonmagyaróvárra vezényelt Kövesi ugyanis 1944. november 8-án itt találkozott Lebovits (Lugosi) Lajos bajai bori munkaszolgálatossal. (Kövesi később hivatalosan igazolta, hogy együtt kerültek koncentrációs táborba.) Kövesi akkor ismerte meg Lebovitsot, amikor „a bori munkaszolgálatosokkal a mosonmagyaróvári Kühne gyár területén lévő gyűjtőtáborba érkeztek [érkezett]. Félelmetes látványt nyújtó menet volt, szinte nem volt emberi formájuk! [...] Ettől kezdve végig együtt voltam nevezettel. Másnap – 1944. november 9-én – vagonokban elvittek bennünket Flossenbürgbe, az ottani koncentrációs táborba.”⁵⁶¹

Fennmaradt egy további visszaemlékezés is a boriak mosonmagyaróvári megérkezéséről. Az Ortutay Gyula hagyatékában fellelt egy oldalas, géppel írt, de keltezés és aláírás nélküli feljegyzés írója Földes Béla budapesti lakos.⁵⁶² Földes ezt írta: „1944. november 7. Mosonmagyaróvár, d.e. 11 óra. Állunk menetkészben 17-én a 101/67. MÁV műszaki munkásszázadból a Bauxitgyár udvarán. Abban a szerencsében részesültünk, hogy az úgynevezett svájci mentességi levéllel visszamegyünk Pestre. (Előzőleg már vasárnap a többi körülbelül 2500 ami ott összegyűlt munkaszolgálatosokat [sic!] már átadták a németeknek, akik egy félóra járásra álltak a várostól.) Egyszerre nagy sürgés-forgás támad, katonák jönnek-mennek, körülnéznek, majd elmennek, érdeklődünk, hogy miről van szó, mondják jönnek a boriak, az úgynevezett első lépcső. És jöttek... négyes sorokban, borzalmas állapotban, mint a csontváz brigád. Úgy mentek, mintha az Andrássy úton meneteltek volna, kétoldalt sűrűn megrakva katonákkal, akiknek a vállukon puska és kezükben furkósbót. Először nem értettük meg, hogy miért kell a furkósbót, de nemsokára megtudtuk. 2500-an indultak el és kb. 1200-an érkeztek ide, a többi útközben lelőtték. Egy állomással előbb Abdán Radnóti Miklóst, mert leült, szintén lelőtték. Az 1200 emberből talán háromnak volt cipőnek nevezhető valami a lábán, a többi mezítláb, se sapka, se csomag. A nadrág bokán felül elkopva, de elől-hátul a kabátjukon ráfestve 30 cm-es átmérőjű sárga csillag. Dülőutakon hozták őket, hogy a lakosság ne lássa, előbb a németek rabolták ki őket, aztán a nyilasok, még zsebkendő sem volt náluk. Nem messze haladtak át az udvaron és integettek, hogy éhesek, erre mi elővettük az összes kenyeret, ami nálunk volt a háti-zsákban és kiraktuk az útra, ahol jöttek, erre vagy 30-an kirohantak az addig fegyelmezett sorból és egymást ütve és harapva harcoltak a kenyérér [sic!], most tudtuk, hogy mire kell a furkósbót. A katonák agyfőbe verték őket. És amikor a mi őrzőnk megkérdezte, hogy miért ütik úgy őket, azt felelték, hogy ha nem választanák szét őket, megölnék egymást. De ha mi még egyszer próbálunk valamit adni, agyonlőnek bennünket. A Bauxitgyár, ahová bezárták őket 1 napig (mert másnap átadták őket a németeknek) se ablak, se szalma a földön és így voltak ők ott takaró és minden nélkül, pedig élni szerettek volna, mert a legtöbb 18-20 éves volt.”

A Földes Béla feljegyzéseit tartalmazó lap aljára Ortutay nem csak a szerző nevét és néhány róla szóló információt írt,⁵⁶³ de tett egy másik, vélhetően Radnótira vonatkozó megjegyzést is. Azt írta, hogy „kb. nov. 6-án lőhették le Miklóst”.

Földes Béla zsidó munkaszolgálatos túlélő kilétét nem sikerült megállapítanom. Négy olyan DEGOB-jegyzőkönyvet viszont találtam, amely

egyértelműen bizonyítja, hogy Földes Béla századát, a Budapestről induló 101/67-es MÁV műszaki munkásszázadot Mosonmagyaróváron–Hegyeshalmon keresztül vitték Kőszegre, illetve különböző koncentrációs táborokba.⁵⁶⁴

Nem tudjuk, hogy Földes mikor vetette papírra feljegyzéseit. Mindenesetre a bori keretlegény, Tóth András hadapród őrmester népbírósi perében szereplő verzióhoz hasonlóan írta le Radnóti halálát. (A perben az hangzott el, hogy a költő Győr előtt lemaradt, ütötték-verték, majd otthagyták az útszélen. A keretlegények pedig a lemara-dókat verték.) Megtudjuk továbbá tőle azt, hogy Radnóti halála csak november 6-én történhetett, mint ahogyan ezt Ortutay külön is rögzítette magának. Földes azonban nem volt tanúja Radnóti megölésének, és arról csak másodkézből tudhatott. Nem volt bori munkaszolgálatos és nem tudjuk, kitől és mikor kapta az információkat. Földes azonban az általa látottak szerint minden bizonnyal hiteles tanú: Radnótit nem látta a körülbelül 1200 főből álló bori menetben, ami november 7-én 11 óra körül érkezett meg erős katonai kísérettel a mosonmagyaróvári Bauxitgyárba.

Az idézett Földes Béla szerint a Bauxitgyárban egy éjszakát töltöttek a bori munkaszolgálatosok. A szintén már idézett Egressy Károly keretlegény szerint „Mosonmagyaróváron egy gyárban szállásolták el őket, ott több éjszakát töltöttek.”⁵⁶⁵ A boriak éjszakai szállása az állambiztonsági szolgálat szerint is a „timföldgyárban” volt, és itt a munkaszolgálatosok két napos pihenőt kaptak.⁵⁶⁶

Az éjszakát azonban a boriak nem egy helyen töltötték. Kádár István, volt bori munkaszolgálatos azt írta ugyanis visszaemlékezésében, hogy őt a mosonmagyaróvári téglagyárban helyezték el. (Írásban nekem ezt külön is megerősítette.⁵⁶⁷) A téglagyárban szabad ég alatt töltötte az éjszakát. Visszaemlékezésében megjegyezte továbbá, hogy „Itt rajtunk kívül igen sok olyan munkaszolgálatos volt, aki hazai alakulatokkal került oda...”. Kádár az ott lévő szombathelyi és Vas megyei munkaszolgálatosokhoz csatlakozott, „mivel ekkora már minden szervezettség felbomlott”.⁵⁶⁸ Végül így velük és nem a bori csoporttal került Ausztrián át Sachsenhausenbe. A később Flossenbürgbe került bori túlélő, Mayer Rudolf személyes közlése szerint Mosonmagyaróváron „betettek egy malomba. Örvendtünk neki, mert kukorica-, búzaszemeket találtunk. Azzal táplálkoztunk.”⁵⁶⁹ Erdős Gyula, volt bori munkaszolgálatos az állambiztonsági szolgálattal azt közölte, hogy „Mosonmagyaróvárrott a Selyemgyárban voltak elszállásolva”.⁵⁷⁰

A források szerint tehát a Radnóti Miklós nélküli bori menet Győr felől, déli irányból érkezett Mosonmagyaróvárra. A munkaszolgálatos-

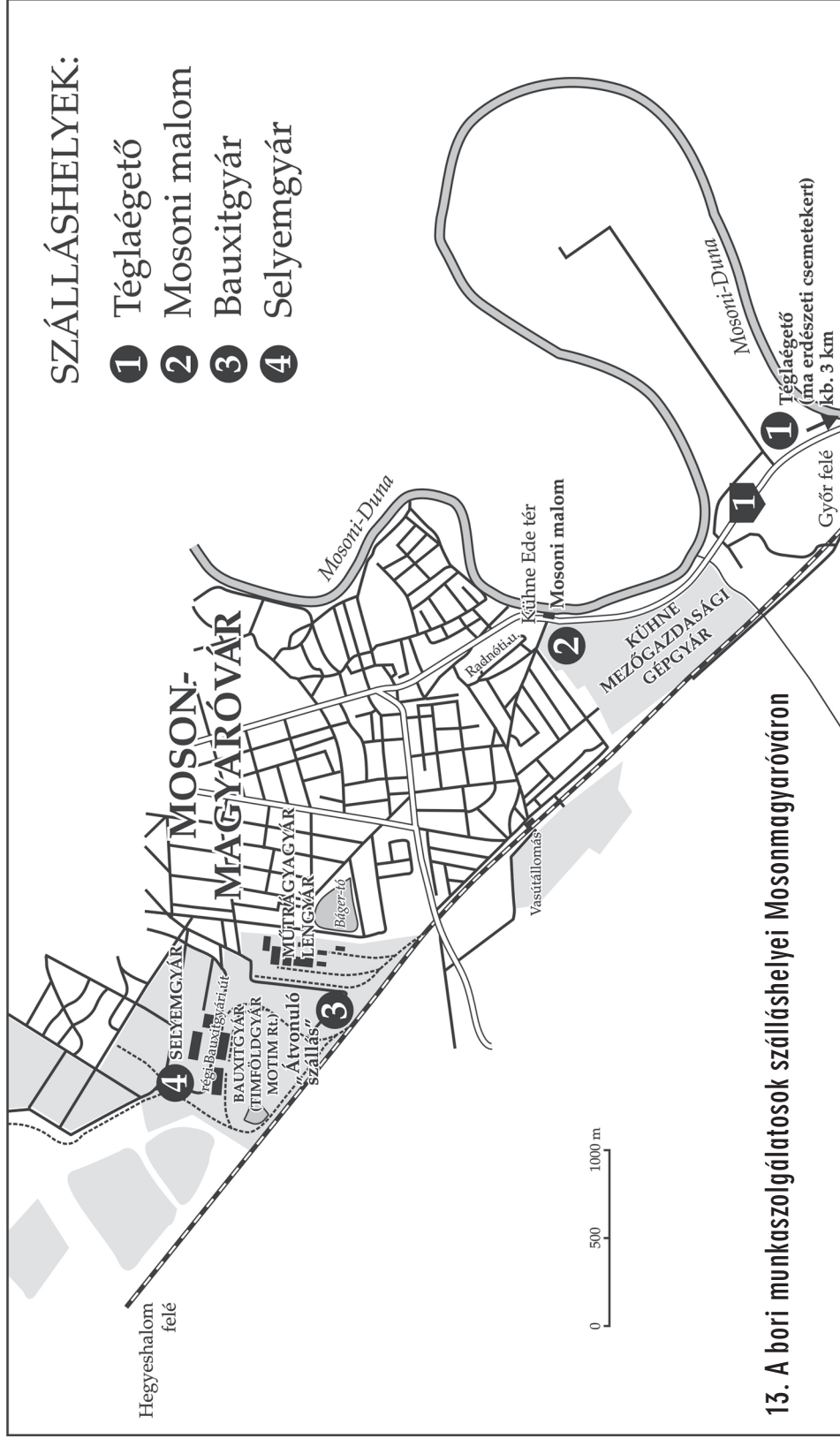

sokat legalább négy helyen szállásolták el. A boriak egyik csoportját a téglagyárban helyezték el. A téglagyár valószínűleg a Mosonmagyaróvár határát jelző mai táblától körülbelül három kilométerre lévő tégláégető volt, amelynek helyén ma az erdészeti csemetekert található.⁵⁷¹ Az első éjszakai szállás kijelölése után a menet elérte a város déli határánál lévő Kühne Mezőgazdasági Gépgyárat, és ott balra, nyugat felé vette útját.⁵⁷² Néhány munkaszolgálatos azonban – köztük Mayer Rudolf – minden bizonnyal a Kühne gyárnál lévő és a kisebb malmok közé sorolható mosoni malomban kapott elhelyezést. A mai Szent István Király út–Kühne Ede tér–Gabonarakpart út találkozásánál lévő vízimalomban ma szálloda és éjszakai bár működik.⁵⁷³

A bori menet legnagyobb csoportja azonban továbbhaladt. Talán a mai Radnóti Miklós utcán, de mindenképpen a várost elkerülve, a vasútvonallal körülbelül párhuzamosan haladt a gyárak felé. A régi Bauxitgyári – mai Timföldgyári – utcán érték el a nagyterjedésű Magyaróvári Ipartelepek Rt. területét. Az iparterületen lévő gyárak szolgáltak elsődleges szállásként az 1944. november 2. és november 11. között a németeknek átadott, összesen 15 000–17 500 zsidó munkaszolgálatosnak (hetven munkaszolgálatos századnak). Az Ipartelepen lévő Lengyárban, Műtrágyagyárban, Műselyemgyárban és Bauxitgyárban éjszakáztatták az ország különböző pontjairól ide vezényelt vagy már korábban a környéken dolgozó munkaszolgálatos századokat. A bori munkaszolgálatosok egyik csoportját az Ipartelep északnyugati sarkában lévő Bauxitgyárban szállásolták el. Az első magyar timföldgyár ma is MOTIM Rt. néven működik. A boriak harmadik – valószínűleg legnépesebb – csoportja a Bauxitgyárban és a Bauxitgyár mögötti ún. átvonuló szálláson kapott elhelyezést. A boriak negyedik, egyben utolsó csoportját pedig a Bauxitgyárral majdnem szemben lévő Selyemgyárban (Műselyemgyárban) szállásolták el.

Nem tudjuk megválaszolni a kérdést, hogy miért kellett négy különböző helyen elszállásolni a bori munkaszolgálatosokat. Kézenfekvő válasz lehetne, hogy azért, mert eleve két lépcsőben érkeztek meg Mosonmagyaróvárra. A volt bori munkaszolgálatos orvos, dr. Zoltán László ugyanis az állambiztonsági szolgálattal azt közölte, hogy a Szentkirályszabadjáról elindult másik bori csoport az ő odaérkezésük után huszonnégy órán belül érkezett meg Mosonmagyaróvárra.⁵⁷⁴

A Bauxitgyárban elhelyezett boriak nagyon különböztek a többi munkaszolgálatos századtól. Kardos József, a *Heidenau*-tábor egykori szakácsa szerint „Magyaróváron a Bauxitgyárban elszállásolt honi musz. századok meglátva a boriak leromlott állapotát, élelmet és ruhaneműt gyűjtöttek össze. Ezt a holmit nekünk, az aránylag szabadon mozgó

szakácsoknak adták át. Ugyanaznap este 11 órakor Tálás és Asztalos oda-jöttek a konyhára, azzal hogy azonnal hagyjunk mindent ott és vonuljunk be a századhoz. Így az ott összegyűjtött élelmet, ruhaneműt és az időközben megfőzött reggelit Tálás és pribékjei verésének kíséretében ott-hagytuk és bevonultunk a századhoz, ahová jóformán bevertek minket.”⁵⁷⁵ Az egyik DEGOB-jegyzőkönyv hasonló információkat tartalmaz, miszerint „Mosonmagyaróváron összetalálkoztunk 3 honi századdal, akik szívesen segítettek volna rajtunk, adtak volna élelmet és ruhaneműt, azonban ez főleg Pataki [Ferenc] rosszasa miatt nem történhetett meg.”⁵⁷⁶

Az állambiztonsági szolgálat egyik jelentése beszámol dr. Zoltán László orvos további sorsáról. A szolgálat a vele készült beszélgetés alapján azt rögzítette, hogy Zoltán László „saját magáról elmondta, hogy Mosonmagyaróváron a menetből svéd menlevéllel kiemelték. Katonai teherautóval ment Budapestre egy volt keretlegény kíséretében.”⁵⁷⁷ Megerősítette mindezt – ugyancsak a szolgálatnak – Benedek János szakaszvezető, bori keretlegény is. Meghallgatásáról a szolgálat azt írta, hogy „Azt tudja, hogy Mosonmagyaróváron az egyik muszost menlevéllel kiemelték a menetből és elengedték”.⁵⁷⁸ A későbbi híres idegsebész állítólag dr. Bakay Lajos professzor, a Teleki család kezelőorvosa mentette meg, aki „orvostársait is áldozatosan védelmébe vette, amíg lehetett. Dr. Zoltán [László] agysebész, aki tanítványa volt, ő maga szedte le a munkaszolgálatosok vonatjáról. Nagyon hálálkodó levelet kapott később tőle.”⁵⁷⁹

A menlevéllel történő megmenekülés lehetősége beszédtéma volt a menetben. Fülöp Imre, volt bori munkaszolgálatos Tálás András népbíró-sági perében tett erről említést: „Mosonmagyaróváron Tálás egy megbízottján keresztül tárgyalt néhány jómódú musszal, hogy 10 000 pengőért hajlandó megszerezni a védettséget néhány ember számára, mivel azonban a pénzt nem tudtuk prezentálni, a védettségből nem lett semmi”.⁵⁸⁰

Fülöp Imre tanúvallomása és dr. Zoltán László példája egyértelműen mutatja, hogy megszerzett vagy megvett menlevéllel még a bori munkaszolgálatosok közül is ki lehetett menteni valakit. Nyilván ezt Radnóti Miklós esetében is meg lehetett volna tenni a magyar–szerb határ (Titel) és Szentkirályszabadja, valamint Szentkirályszabadja és Győr, azaz 1944. október 1. és november első napjai között.

Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom: megérkezés és átadás

A bori menet Mosonmagyaróvárra történő megérkezésével a keret teljesítette a honvédelmi miniszter – korábban már részletesen ismertette – parancsát. Az 1944. október 26-án kelt parancs szerint „A szd-okat Mosonmagyaróváron a külön »Nyílt parancs«-csal kirendelt törzstiszt

irányítja Hegyeshalomra, ahol a kisegítő szolgálatosok előre elkészítendő névjegyzékek alapján kerülnek a német parancsnokságok közreműködésével átadásra.”⁵⁸¹ A parancs értelmében november 6-án kellett megérkezniük Mosonmagyaróvárra, és a betegeket – akárcsak Győrben – itt is a helyi állomásparancsnoknak kellett „leadni”. Ezek szerint a beteg és menetképtelen bori munkaszolgálatosok Mosonmagyaróváron maradtak (nem pedig Hegyeshalmon). A németeknek átadandó munkaszolgálatosokról valószínűleg Mosonmagyaróváron pontos névjegyzéket készítettek, és a gyalogmenet Mosonmagyaróvárra kirendelt törzstiszt irányítása alatt, de a bori keretlegények kísérete mellett ment Hegyeshalomra.

A dunántúli menetnek a mosonmagyaróvári megérkezéssel és a munkaszolgálatosoknak az állomásparancsnokságon való számbevitelével még nem ért véget. Az egyik DEGOB-jegyzőkönyv szerint a boriak – legalábbis egyik csoportja – hajnali három órakor indult tovább Mosonmagyaróváról Hegyeshalom felé.⁵⁸² A munkaszolgálatosok a Hegyeshalomig tartó tíz kilométert a korábbiakhoz hasonló atrocitások közepette tették meg. Ezt bizonyítja Szücs István volt bori munkaszolgálatosnak Asztalos Ferenc keretlegény népbíróági perében tett tanúvallomása. Azt mondta, hogy „Tovább meneteltünk Magyaróvártól, útközben egyszer én magam is lemaradtam többed magammal és Asztalos közibénk lőtt, egy másik bajtársammal együtt engem is eltalált a lábamon, mivel Asztalos közeledésére hasra feküdtünk és így csak a lábam találta el.”⁵⁸³ A gyalogmenetben lévő munkaszolgálatos Szabolcsi László, későbbi kereskedelmi utazó tanúvallomásában az szerepelt – mint ahogyan azt már korábban idéztem –, hogy „Hegyeshalom előtt egy idős nénike kenyeret akart átnyújtani nekünk, mire Sisák odaugrott és először engem akart puskájával fejbevágni, majd mikor én félreugrottam, Krausz Zsigmond bajtársamat úgy fejbe vágta, hogy azonnal összeesett és előntötte a vér. Krausz bajtársamat egy darabig magunkkal cipeltük, majd fáradtságunkban kénytelen voltunk letenni. Véleményem szerint, mivel azóta róla nem hallottunk, meghalt.”⁵⁸⁴ Ecker Lajos László, volt bori munkaszolgálatos Tálás András népbíróági perében, a hadapród őrmesterről azt mondta, hogy „Hercz István nevű bajtársamat Mosonmagyaróvár alatt verték agyon az ő parancsára és szeme láttára.”⁵⁸⁵ A Sisák György perében megszólaló Velisz Tibor fogtechnikus szerint „...a keret tagjai mindent elkövettek, hogy tőlünk megszabaduljanak, ami eleinte nehézségekbe ütközött, mert a németek a lerongyolódott és lesóványodott muszosokat nem akarták átvenni, mivel nekik, ha csak rövid időre is, de elsősorban munkaerőre volt szükségük...”, és „...addig kellett táboroznunk, amíg a Budapestről frissen

bevonult, jó ruházatú és kondícióban lévő bajtársaink megérkeznek, hogy végül is az ő soraik közé becsempésszenek bennünket. Ez a törekvésük sikerrel is járt...”.⁵⁸⁶

A bori keret a bori munkaszolgálatosokat Hegyeshalomban adta át a németeknek. Székely István kalocsai magántisztviselő Dékány Antal keretlegény perében azt mondta, hogy: „Dékány Antal abban az időben midőn a munkaszolgálatos századot Hegyeshalomnál átadták a németeknek és valaki kenyeret vagy más élelmiszert akart adni a munkaszolgálatosoknak, azoknak akik kapták volna, ezeket a segítségeket bottal, puskatussal megverette, az adakozókat pedig elzavarta”.⁵⁸⁷ Egy másik ügyben tanúskodó Szávai Endre szerint „A német határon egy magas rangú német SS-tiszt lefényképezett minket, mint az elnyomorodás kiáltó példait és a németek nem akartak átvenni mondván, hogy teljesen munkaképtelenek vagyunk.”⁵⁸⁸ Ugyancsak ő azt mondta, hogy „A német határnál újra az SS-eknek adtak át bennünket. Tekintettel arra, hogy én tudok németül beszélni, szoltam a német SS-parancsnoknak, hogy legyenek kíméletesek velünk szemben, mert több bajtársunk, akik hátul vannak nagyon leromlott állapotban vannak és súlyos sérültek. Az SS-pk. megnézte bajtársaimat s amikor látta a súlyos sérülteket a magyar tisztikar után küldött egy motort, hogy vigyék vissza a muszosokat, mert ezeket ő nem tudja munkára használni. Azonban a magyar tisztek nem jöttek vissza.”⁵⁸⁹ Szóber Aurél hangversenyrendező és Fejér István hadbírószági tanfolyami hallgató – volt bori munkaszolgálatosok – szerint a németeknek való átadáskor „a határnál Pataki főhadnagy, mint legfelsőbb parancsnok” volt jelen. Azt nyilatkozták, hogy „...mi néhányan barátok együtt voltunk és kértük, hogy ne abc szerint kelljen mennünk, hogy együtt maradhassunk. Erre Juhász fhdgy. kijelentette, hogy mindegy nekünk, akár abc sorrendben vagy bárhogy megyünk a halálba.”⁵⁹⁰ Az átadást kísérő hasonló kijelentésekre emlékezett vissza Krámmer Miklós budapesti kereskedelmi utazó a Tálás András népbírószági perében. Ő azt mondta, hogy Hegyeshalomban Tálás ezekkel a szavakkal adta át őket az „SS-alakulatnak”: „no, most már itt pusztultok mindnyájan”.⁵⁹¹ A Hegyeshalomban történő átadást a bori keretlegények is megerősítették (például Tálás András,⁵⁹² Malakuczi János,⁵⁹³ Juhász Pál⁵⁹⁴).

Mosonmagyaróvárral és Hegyeshalommal, valamint a németeknek való átadással kapcsolatban érdemes számbavenni a DEGOB-jegyzőkönyvekben leírtakat. A korábban említettek szerint, a dunántúli úttal kapcsolatban összesen harmincegy DEGOB-jegyzőkönyv tartalmaz információkat. A tizennégy bajai bori közül tizenketten, a tizenhét mohácsi bori közül pedig valamennyien említést tettek a Mosonma-

gyaróvár–Hegyeshalom–Zurndorf útvonalon történekről. (Összesen tehát huszonkilencen.) A 29 fő közül tizenhatan számoltak be a németeknek történt átadásukról és közülük tizenketten az átadás helyeként Hegyeshalmot jelölték meg. (Egy fő mosonmagyaróvári, három fő zurndorfi átadásról tett említést). A visszaemlékezők elmondásaiban azonban összemosódik a mosonmagyaróvári és hegyeshalmi megérkezés, valamint a németeknek történő átadásuk, továbbá a zurndorfi bevagonírozás emléke.

A tizenkét bajai bori közül egy fő, míg a tizenhét mohácsi bori közül négy fő nevezi meg az átadásuk és egyben a magyar–német határ átlépésének napját.⁵⁹⁵ Ezek alapján az átadás-átvételükre, a határ átlépésére és bevagonírozásra november 7. és 11. között került sor. További adatok híján nem lehet markánsan megkülönböztetni a bajai és mohácsi csoport átadásának időpontját. Ha valóban két csoportban érkeztek meg Mosonmagyaróvárra és két csoportban is adták át őket, akkor valószínű, hogy az első csoport november 8-án, míg a második csoport november 9–11-e között lépte át a határt. Az állambiztonsági szolgálat szilárd meggyőződése szerint az átadás napja november 8-a volt.⁵⁹⁶

A zurndorfi bevagonírozás

A DEGOB-jegyzőkönyvekben megszólaló bori munkaszolgálatosok közül többen is említést tesznek a németeknek való átadásuk után történekről. Egyikük ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Hegyeshalom határára értünk. Gyalog mentünk még át Zurndorfra, ami körülbelül 9 km-es út volt, valósággal cipelve a betegeket és haldoklókat. Zurndorfnál bevagoníroztak...”⁵⁹⁷ Egy másik túlélő azt mondta a DEGOB-jegyzőkönyvben, hogy „Hegyeshalomnál átadtak a németeknek, akik egy 7 km-nyire lévő vasútállomáson bevagoníroztak bennünket”.⁵⁹⁸

A korábban többször idézett Mayer Rudolf azt közölte velem, hogy amikor megérkezett bori menetük Ausztriába, az SS-ek „civil” és nem marhavagonokba tették őket. Továbbá, hogy „hatalmas edényben kiflit hoztak nekünk. Amikor meglátta ez a tömeg az ételt, megrohanta. Agyon kellett lőni két-három embert, amíg meghátrált. Én akkor sem rohantam az ételnek. Kupéba tettek minket, hoztak kenyeret nekünk, és kérdegették, kik vagyunk. [...] Azt mondták: – Be fogtok kerülni koncentrációs táborba! Dolgozni fogtok, kaptok enni, jó éleetek lesz nektek! – Nem tudtuk, mi az, hogy koncentrációs tábor.”⁵⁹⁹ Bori bajtársa és egyben barátja, a szintén már többször idézett Morvai István is az állomáson történő kenyérosztásról és „sűrű krumpli-káposz-

ta főzelék” kiosztásáról számolt be visszaemlékezésében.⁶⁰⁰ A kassai operaénekes túlélő, Halper Nándor Ferdinánd visszaemlékezésében pedig azt írta, hogy „a határon végre a németek jóvoltából, személykocsiba kerültünk, kenyeret és sajtot kaptunk, víz helyett pedig nyaltuk a novemberi havat a vonat ablakáról, így kerültünk másnap Oranienburgba”.⁶⁰¹

A viszonylag bőséges és szokatlan ételfejadag kiosztása, az ételért való tolakodás és a tolakodók lelövése általános jelenség lehetett a zurndorfi állomáson. Ezt támasztja alá a szombathelyi munkaszolgálatosokkal Mosonmagyaróvárról Zurndorfra gyalogoltatott bori munkaszolgálatosnak, a korábban már idézett Kádár Istvánnak a nekem szóban is megerősített visszaemlékezése: „Hosszú idő után most kaptunk először kenyeret. Csoportokba osztottak és minden csoportból elment a kijelölt ember kenyérért. A kenyereket a társaink magukhoz öelve hozták, a mi csoportunkból egy kecskeméti fiú – akit ott láttam először, valamilyen más alakulatból került oda – kiugrott a sorból és leemelt egy kenyeret. A németek azonnal agyonlőtték. Megértettem, hogy ismét új helyzetbe kerültünk.”⁶⁰²

Zurndorf⁶⁰³ (magyarul Zurány vagy Zarándfalva) a magyar–német (ma magyar–osztrák) határ utáni második, Nickelsdorf (Miklóshalom vagy Miklóshalma) falu utáni első település. A Mosonmagyaróvárról induló bori menet először megtette a Hegyeshalomig vezető tíz kilométeres, majd a németeknek való átadásuk után a zurndorfi vasútállomásig vezető 11,9 kilométeres utat.⁶⁰⁴ (A határ után vagy Nickelsdorfnál letérve mehettek közvetlenül a sínek mellett vezető, ma is létező úton [Am Bahnhof]. Így a néhány kilométerrel rövidebb – a DEGOB-jegyzőkönyvekben szereplő – utat kellett megtenniük.) A menet tehát mintegy húsz kilométeres gyaloglás után érte el a zurndorfi vasútállomást. A zurndorfi vasútállomás a Budapest–Bécs fővonalon található.⁶⁰⁵ A vasút azonban nem érinti Zurndorf települést, hanem azt messze elkerüli. A zurndorfi vasútállomás tehát két település között, a senki földjén található,⁶⁰⁶ így a bori munkaszolgálatosoknak nem kellett elérniük Zurndorf községet. A ma is szántóföldek övezte, magaslatti nyomvonalon álló vasútállomás és környéke sok ezer ember várokozttatására adott kényelmes lehetőséget. Az SS-nek bőven volt itt tere, hogy kialakítsa és üzemeltesse azt a katonai-logisztikai infrastruktúrát, amely során a munkaszolgálatosokat lajstromozza, élelmezze és vagonírozza. Mindezt a helyi lakosság kizárásával és avatatlan szemek elkerülésével tudta megtenni.

A zurndorfi vasútállomáson a bori munkaszolgálatos századokon kívül további 64 zsidó munkaszolgálatos század, összesen 15 000–17 500 munkaszolgálatos bevagonírozására került sor ezekben a hetekben.

14. A zurndorfi bevagónírozás és a célállomások

Zurndorf
(Zurány)

Bécs felé

Lajta

vasútállomás (a bevagónírozás helye)

Am Bahnhof

10

Nickelsdorf
(Miklóshalma)

Kis-Lajta

Vasútállomás

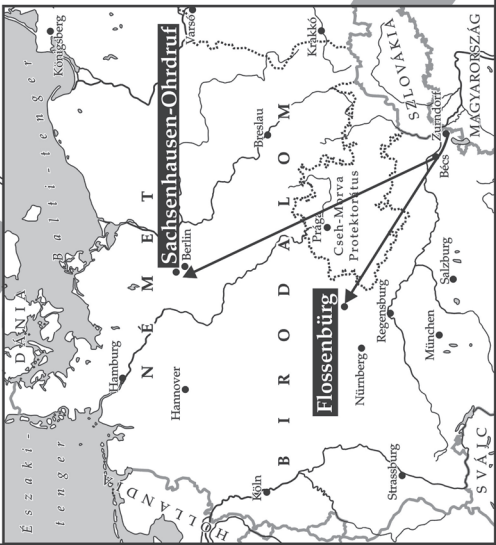
NEMETORSZÁG
(AUSZTRIA)
MAGYARORSZÁG

Lajta

Hegyeshalom

Vasútállomás

0 1 2 km

Összességében pedig 1944. november 2-a és december 1-je között 76 209 zsidót adtak át.⁶⁰⁷ A ma is üzemelő vasútállomáson mindennek semmilyen nyoma nincsen, és emléktábla sem ôrzi az itt megölt vagy különbözô táborokba és koncentrációs táborokba hurcolt munkaszolgálatosok emlékét.

A dunántúli útszakasz veszteségei

A Mosonmagyaróváron leadott beteg munkaszolgálatosok számát és németeknek átadottak névjegyzékét nem ismerjük. A hegyeshalmi átadás-átvétélről készült jegyzôkönyv és névjegyzék nem lelhetô fel sem magyar, sem pedig német levéltárakban. Így a létszám és veszteség vonatkozásában a visszaemlékezô munkaszolgálatosok és keretlegények által mondottakra vagyunk kénytelenek hagyatkozni.

A korábbi fejezetekben számos forrást idéztem a nevesített és névtelen munkaszolgálatosok meggyilkolásáról. Tudjuk tehát, hogy Pannonhalma – más források szerint Zirc – környékén két szökött munkaszolgálatost kivégeztek. Veszprém után Katzot, Tarjánpusztán Schwartz Györgyöt, Pannonhalma környékén Löffler Gyulát és Wohl (Wosner/Vozner) Jenôt, Hegyeshalomnál Krausz Zsigmondot és Hercz Istvánt, a zurndorfi vasútállomáson két-három munkaszolgálatost öltek meg. A nevesített halottak között kell megemlíteni „a valahol a bécsi országúton” meghalt, sárvári születésû bori munkaszolgálatost, Schnabl (Schabl/Schnabel) László költôt. A szombathelyi ortodox hitközség megalapítójának unokájáról, a Szombathelyen érettségizett költôrôl mindössze ennyit tudunk meg a Vas megyei zsidó mártirokról megemlékezô mûbôl.⁶⁰⁸ Schnabl László azonban minden bizonnyal azonos az egyetemi tanulmányait Budapesten végzô és mûfordító⁶⁰⁹ Schnabel Lászlóval.⁶¹⁰

A népbírósági perekben tanúskodó munkaszolgálatosok azonban a felsoroltaknál nagyságrenddel több munkaszolgálatos megölésérôl számoltak be. Mindezt nevek és általában az elkövetési hely megnevezése nélkül. Ezen esetek közlési módjára jellemzô az idézett Ecker Lajos László elmondása: „Több ilyen esetrôl tudok, ill. láttam, de nevekre nem emlékszem.”⁶¹¹

Az Asztalos Ferenc népbírósági perében megszólaló Fülöp Imre, volt bori munkaszolgálatos, pécsi drogista két adatot közölt a Mosonmagyaróváron meggyilkolt boriakról. Tanúvallomásában az szerepel, hogy „Mosonmagyaróvárra érkezve egy gyárépületben kaptunk elhelyezést. Reggel az ébresztônél kb. 20-25 bajtársam nem tudott leromlott testi állapota miatt már felkelni. Asztalos szkv. és társai puskatussal es-

tek neki a szerencsétleneknek és oly súlyosan bántalmazták őket, hogy tudomásom szerint legnagyobb részük az ütlelegések következtében meghalt.”⁶¹² Fülöp Imre tanúként szólalt meg Tálás András népbíró-sági perében is. A nyomozás során azt vallotta, hogy „Magyaróváron, amikor éjjel riadó volt az induláshoz, több bajtársam olyan állapotban volt, hogy nem tudtak már helyükről felkelni, a Tálás parancsnoksága alatt működő keret Asztalos vezetésével ezeket puskatussal agyonverte. Ezek kb. 30–40-en lehettek.”⁶¹³ Asztalos Ferenc vádlott a tárgyalásán Fülöp Imre által mondottakat – csakúgy, mint a többi gyilkosság vád-ját – határozottan tagadta.⁶¹⁴ Asztalost azonban a népbíró-ság nem csak Schwartz György és két szökött munkaszolgálatos megölésében találta bűnösnek, de bizonyítottan látta azt is, hogy „...Magyaróváron a betegeket is annyira összeverték, hogy többen belepusztultak a bántalmazásba...”⁶¹⁵ Mindez arra enged következtetni, hogy Győr (Abda) és Mosonmagyaróvár között legalább 20–40 menetképtelen munkaszolgálatos volt, akik közül többen – a bántalmazásuk következtében – Mosonmagyaróváron meghaltak.

A Mosonmagyaróváron meghaltak nevét és eltemetési helyét nem ismerjük. Haláluk azonban november 8-a és 11-e között következett be. Egyetlenegy, ismeretlen nevű bori munkaszolgálatos temetéséről maradt fenn dokumentum. A mosoni izraelita temetőkönyv⁶¹⁶ tanúsága és a bejegyzést aláíró nyolc tanú szerint „1944. november 10-én meghalt és 12-én lett eltemetve bori századbeli névtelen hitsorsosunk és mi alulírottak temettük el a rituális előírás szerint, vitéz Imre István törzsőrmester bezenyei lakos jelenlétében...”⁶¹⁷ Az aláíró tanúk egyike, a dunaszerdahelyi Fischer Juda neve szerepel a Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség Irattárában.⁶¹⁸ (Az itt szereplő két Fischer Juda nevű izraelita személy egyike túlélte a második világháborút és visszatért Dunaszerdahelyre.⁶¹⁹)

A mosonmagyaróvári temetésről készült feljegyzés arra enged következtetni, hogy a temetésen résztvevők ugyan zsidó munkaszolgálatosok lehettek, de nem a bori menetből valók voltak. Minden valószínűség szerint egy zömében felvidéki származású munkaszolgálatosokból álló század tagjai voltak. Ők a már Hegyeshalom felé továbbment bori század után ott maradt, meghalt és számukra ismeretlen bori munkaszolgálatost temették el.

A mosoni izraelita temetőben eltemetett ismeretlen bori munkaszolgálatos sírhelyét nem ismerjük. Végso nyughelye valószínűleg a temetőben lévő tömegsírban van, amely helyén ma emlékmű áll.⁶²⁰

A mosonmagyaróvári városi halotti anyakönyvben szereplők között többen lehettek bori munkaszolgálatosok, de erre utaló bejegyzés nin-

cse.⁶²¹ Az adott időszakban tizenhárom zsidó (munkaszolgálatos) férfi eltemetésére került sor, akik közül bárki lehetett bori munkaszolgálatos. A forrás ráadásul azt is közli, hogy közülük tizenegy fő a bori munkaszolgálatosok által is lakott „Bauxitgyár mögötti átvonuló szálláson” vagy a „munkaszolgálatosok átvonuló szállásán” halt meg. Mindezek alapján sem tudjuk azonban megállapítani a Mosonmagyaróváron elhunyt bori munkaszolgálatosok számát, de valószínűsíthető, hogy az említett tizenhárom fő között többen is lehettek boriak.

A Hegyeshalmon elhunyt munkaszolgálatosok névjegyzékéből – akárcsak a mosonmagyaróváriéből – nem tudjuk megállapítani, hogy lehettek-e, vagy hogy hányan lehettek bori munkaszolgálatosok. A névjegyzékben szereplők közül tizennyolc fő esetében jöhet szóba, hogy az illető bori munkaszolgálatos volt. (A névjegyzék tizenöt ismeretlen személyt tart nyilván.)⁶²²

Az Asztalos Ferenc népbíróági perében megszólaló Deutsch István szállítómunkás, volt bori munkaszolgálatos arról számolt be, hogy „Hermann Iván nevű bajtársamat azért, mert annyi ereje nem lévén, reggel nem tudott felállni sorakozóhoz, Asztalos és egy másik szkv. keretlegény addig rugdalta, ameddig eszméletét veszítette, s utána az árokba rugdalták. Hallomásból tudom, hogy Hermann később a győri kórházba került.”⁶²³ Hermann Iván kilétéről és sorsáról nincsenek további információk, de lehetséges, hogy más bori munkaszolgálatosokkal együtt – Radnóti-val vagy nélküle – valóban bekerült a győri kórházak egyikébe. Elképzelhető tehát, hogy a dunántúli menet létszáma a kórházba kerültek számával is csökkent.

A dunántúli menet során sikeres szökésről – egy kivételével – nem tudunk. A helyzet ismeretében (eleve leromlott állapotban való indulás, napi útvonal-teljesítmények, rossz szállás, lemaradók folyamatos verése stb.) nem véletlen, hogy az elszökött két munkaszolgálatost elfogták (és ki is végezték). Nem valószínű tehát, hogy sikeres szökések csökkentették volna a létszámot.

Minderre figyelemmel a Szentkirályszabadjától Zurndorfig tartó dunántúli útszakasz veszteségeit csak hozzávetőlegesen tudjuk dokumentálni. Az Abdánál kivégzett huszonkét munkaszolgálatos mellett hét név szerint ismert és további 25–45 ismeretlen bori munkaszolgálatos megölésére van adat. A dunántúli útszakaszon tehát összességében 54–74 bori munkaszolgálatos halt meg. Közülük a bori keretlegények 51/52–71/72 főt, míg az SS két-három főt ölt meg. A túlélő munkaszolgálatosok közül sokan ennél több halálesetről (gyilkosságról) számoltak be. Ezekben az esetekben azonban nem nevezték meg (nem tudták megnevezni) a megölt személy nevét és megölésének helyét.

Számukat mintegy húsz főre, míg a győri és mosonmagyaróvári kórházba vitt munkaszolgálatosok számát néhány tucatra becsülöm. (Később valószínűleg szintén koncentrációs táborba kerültek vagy meghaltak a kórházban.) Mindezek alapján tehát a szentkirályszabadjai induláskor általam körülbelül ezerötyszáz főben meghatározott bori menetből a koncentrációs táborokba tartó vonatokra mintegy százhusz fővel kevesebb munkaszolgálatos kerülhetett. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a dunántúli út során elszenvedett veszteség mintegy nyolc százalékos volt. (A Borból elinduló menet az egész út során elszenvedett vesztesége pedig közel ötven százalékos.)

A mintegy százharminc kilométer hosszú dunántúli menet közvetett vesztesége azonban ennél mindenképpen jóval nagyobb. A fizikailag és mentálisan egyaránt nagyon rossz állapotban lévő, kiehéztetett, lerongyolódott, a végkimerülés szélén álló és maradandó sérülésekkel küszködő, sok esetben megvert vagy félig agyonvert munkaszolgálatosokat a Budapestről érkező halálmenetek tagjainál is sokkal rosszabb állapotban adták át. A boriak életben maradási esélye így jelentősen csökkent, bárhova is kerültek átadásuk után. Mindez tehát jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a németeknek átadott 1380 fő – becslésem szerint – mintegy háromnegyed része nem élte túl a holokausztot.

A Borból szeptember 17-én elinduló, körülbelül 3600 főnyi létszámból – becsült adataim szerint – Zurndorfig mintegy 350 főnek sikerült megszöknie és életben maradnia. Mintegy száz fő került kórházba, és közülük ötven fő maradt életben. A körülbelül 3600 fő közül tehát összesen körülbelül négyszáz zsidó (11%) és körülbelül kétszáz, kisegyházhoz (98%) tartozó bori munkaszolgálatos élte túl a háborút. A bori zsidó munkaszolgálatosok veszteségi (meghaltak és meggyilkoltak) mutatója mintegy 89 százalékos.

Merre tovább?

A hegyeshalmi átadással a bori munkaszolgálatosok és az őket Borból, illetve Szentkirályszabadjáról kísérő keretlegények közös története véget ért. A zurndorfi vasútállomásról a bori munkaszolgálatosok sachsenhauseni vagy a flossenbürgi koncentrációs táborba kerültek. Az őket Hegyeshalomig kísérő bori keretlegények pedig különböző állomáshelyekre mentek vissza. Malakuczi János meghallgatásáról készült jelentés szerint: „A munkaszolgálatosok Hegyeshalomnál történt átadása után a kísérésben résztvevő kerettagokat Mosonmagyaróváron kisebb csoportokba osztották, aszerint, hogy kinek, hol és melyik katonai parancsnokságnál kellett jelentkezni, majd úgy irányították őket útba.”⁶²⁴

Malakuczi Jánost és Tálás Andrást, valamint 7-8 másik *Vorarlberg*-lágerbeli kerettagot Budapestre irányították. Papp Lajos nazarénus, volt bori munkaszolgálatos elmondása szerint egy tiszteket és három, altiszteket szállító és korábban a menet előtt haladó, szálláshelyeket foglaló lovas kocsi is visszafordult Szentkirályszabadjára.⁶²⁵ Mások vonattal mentek ugyanide.⁶²⁶ Huszár József volt keretlegény közlése szerint a keretlegények „...visszamentek Szentkirályszabadjára és onnan a »Jehovás« muszosokat elkísérték Szombathelyre”.⁶²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy az általam azonosított hatvannégy keretlegény döntő többségét Szentkirályszabadjára vezényelték vissza.

17. Bori munkaszolgálatosok német koncentrációs táborokban

Tolnai Gábor⁶²⁸ és Kőszegi Ábel⁶²⁹ egyaránt azt írta, hogy a bori munkaszolgálatosokat Nickelsdorfban vagonírozták be, továbbá, hogy őket kizárólag a sachsenhauseni-oranienburgi⁶³⁰ koncentrációs táborba (KZ) szállították (a továbbiakban: Sachsenhausenbe). Mindkét állítás dokumentumok által is alátámasztható módon, egyértelműen cáfolható. (Az első állítást korábbi fejezetben, a másodikat ebben a fejezetben cáfolom.) A tévedésben nyilván közrejátszott az a tény, hogy Tolnai mindhárom koronatanúját valóban a Berlin melletti Sachsenhausenbe vitték. Ugyanakkor mindez azt is jelentette, hogy Tolnai, Kőszegi és mások, így a bori munkaszolgálat témájában egyik első történeti szakmunkában⁶³¹ is kizárólag a sachsenhauseni útirány szerepelt. Mutatja továbbá ez azt is, hogy a boriak dunántúli menetét, a Szentkirályszabadjáról elindított bori maradékot egy csoportként kezelték, és ez így is került be az irodalomba.

A flossenbürgi boriak

A harmincegy bori vonatkozású DEGOB-jegyzőkönyvben található információ arról, hogy a németeknek történt átadás után kit, melyik koncentrációs táborba vittek. Ezen belül tizennégy olyan DEGOB-jegyzőkönyvet találtam, ahol az illető munkaszolgálatos bajai bori volt. A tizennégy fő közül ketten megbetegedtek, és ezért eredeti csoportjuktól Szentkirályszabadján elszakadtak és később, más csoportokkal vitték őket tovább.⁶³² Így a tizenkét bajai bori közül tíz főt⁶³³ ugyanabba (Flossenbürg⁶³⁴), míg két főt egy másik (Sachsenhausen) koncent-

rációs táborba vittek.⁶³⁵ Az általam felkeresett bajai boriakat ugyancsak a flossenbürgi koncentrációs táborba (a továbbiakban: Flossenbürgbe) vitték (Bartos Sándor, Lugosi [Lebovits] Lajos, Mayer Rudolf, Morvay István).⁶³⁶ A pannonhalmi téglagyárban éjszakázó Schlesinger László, a Tólas András hadapród őrmester népbíróági perében tanúvallomást tevő Katz Gyula és Szóbel Aurél, a Juhász–Asztalos, valamint a Sisák György bori keretlegények népbíróági perében is tanúskodó Szabolcsi László egyaránt Flossenbürgbe került.⁶³⁷

Nem tudunk konkrét információkat a vonatút időbeli hosszára vonatkozóan. Nem tudjuk, hogy a cseh–német határ közvetlen közelében, Prágától körülbelül 210 km-re és Zúrnortól mintegy 570 km-re lévő Flossenbürgbe hány óra, illetve nap alatt tették meg az utat.

A bajai boriak DEGOB-jegyzőkönyvei közül viszont hét esetben⁶³⁸ található valamilyen időpont megnevezése a flossenbürgi megérkezésre vonatkozóan. A dátumok megadása nagyon széles skálán mozog. (A legkorábbi megérkezés október 30., míg a legkésőbbi november 27. Mindkét szélső időpont hitelessége teljesen kizárható!) A többség időpont-meghatározása november 2. és november 9. közé esik, de mindössze két fő meghatározása esik pontosan egybe. (Ez a november 2-i dátum, ami szintén kizárható!) Akkor sem tudunk pontosabb adatokhoz jutni, ha figyelembe vesszük a két „ismeretlen” (nem tudni, hogy bajai vagy mohácsi) bori visszaemlékező által mondottakat. (Egyikük november 7-ét, míg a másikuk november 11-ét nevezte meg a Flossenbürgbe kerülés időpontjaként.⁶³⁹)

A flossenbürgi koncentrációs táborba történt megérkezés dátuma azonban ismert. Ebben az időszakban a koncentrációs tábor nyilvántartásában egyetlenegy magyar zsidó transzport beérkezését tartják nyilván. A dokumentumok szerint 1944. november 9-én 2410 magyar zsidó érkezett meg.⁶⁴⁰ A korábban említett Bartos Sándor,⁶⁴¹ Csányi Károly,⁶⁴² Lugosi (Lebovits) Lajos,⁶⁴³ Mayer Rudolf, Morvay István, Szabolcsi László és a Lugosi Lajossal együtt szállított Kövesi Tibor egyértelműen dokumentálhatóan, egyaránt 1944. november 9-én érkezett meg Flossenbürgbe. A nyilvántartásokban azonban nem tüntették fel, hogy a KZ-ba való érkezés (átadás, bevagonírozás) előtt ki, melyik magyar munkaszolgálatos alakulathoz tartozott. Ennek alapján tehát nem tudjuk megállapítani, hogy a 2410 fő közül hányan voltak bori és nem bori munkaszolgálatosok. Az általam közölt, becslésem alapuló korábban ismertetett adatok alapján a Flossenbürgbe vitt bori munkaszolgálatosok száma a Zúrnortban bevagonírozott boriaknak körülbelül fele, mintegy 690 fő lehetett. (Ez a létszám a flossenbürgi transzport 29%-a.)

A Flossenbürgbe vitt bajai boriakat ezt követően különböző koncentrációs táborokba irányították. A bajai vonatkozású DEGOB-jegyzőkönyvek közül nyolc számolt be további útvonalról. Ezen jegyzőkönyvek és az általam név szerint említett személyek adatai alapján négy tipikus KZ-útvonalat lehet megkülönböztetni (Flossenbürg–Buchenwald–Dachau, Flossenbürg–Hersbruck–Dachau, Flossenbürg–Ohrdruf–Bergen–Belsen, Flossenbürg–Mittelbau–Dora–Bergen–Belsen). A KZ táborok nyilvántartásai alapján azt is tudjuk, hogy Flossenbürgből 1944. november 26-án ezer magyar zsidó férfit szállítottak (érkezett meg) Buchenwaldba (KZ-Komplex).⁶⁴⁴ Hersbruckba (KZ) december 3-án és a Mittelbau–Dorába (KZ-Komplex) december 4-én érkezett meg a bori munkaszolgálatosokat is szállító transzport.⁶⁴⁵ A Hersbruckba vitt boriak 1945. április 9-én kerültek Dachaubá.⁶⁴⁶

A sachsenhauseni boriak

A mohácsi bori DEGOB-jegyzőkönyvek közül tizenhatban neveztek meg a zurndorfi bevonulást követő első német KZ-tábor helyét. Közülük tizennégy esetben a visszaemlékező azt közölte, hogy Sachsenhausenbe került.⁶⁴⁷ (Két főt Flossenbürgbe vittek.⁶⁴⁸) Tolnai Gábor három koronatanúját, Kálmán Lászlót, Kardos Józsefet és Kövesdi Istvánt egyaránt Sachsenhausenbe vitték. Ugyancsak ide vitték Zinner Pált⁶⁴⁹ és a korábban sokszor idézett Erdős Pétert és Juszt Lászlót. Szintén ide került az általam megkeresett Czitron Lajos, Halper Nándor Ferdinánd és Landler Iván, valamint Kádár István, akit Zurndorból egy nem bori munkaszolgálatos csoporttal szállítottak. A már említett – és később részletesen elemzett – népbíróági perekben megszólaló volt bori munkaszolgálatosok közül szintén sokan kerültek Sachsenhausenbe. Közülük dokumentálhatóan a Juhász–Asztalos- és a Sisák-perben megszólaló Wellesz Béla, a szintén a Juhász–Asztalos-perben tanúskodó Sielberberg (Somogyi) Imre és a Tálás-perben is megidézett Fülöp Imre. Az ugyancsak Tálás perében megszólaló Ekker Lajos László, Politzer László, Vitorla Jób, valamint a Horváth József perében megszólaló Erdős Gyula és Engel György. Az itt név szerint felsoroltak közül többekről biztosan tudjuk, hogy mohácsi boriak voltak, mivel szerepelnek a Battyán-naplóban (Czitron Lajos, Erdős Péter, Halper Nándor Ferdinánd, Kálmán László, Kardos József, Kövesdi István, Landler Iván, Zinner Pál, Wellesz Béla). Rajtuk kívül minden bizonnyal Erdős Péter patronáltja, Juszt László is mohácsi bori volt, valamint egy másik munkaszolgálatos csoporttal vonuló Kádár István. Említésre érdemes, hogy a mohácsi boriak közül Sachsenhausenbe vitték a későbbi híres német

filmproducert, a *Heidenau*-táborban Radnótival egy barakkban elszállásolt Trebitsch Gyulát,⁶⁵⁰ illetve szintén Radnóti tábortársát, egyben a költő barátját és pártfogóját, a neves író és cionista vezetőt, Junger Józsefet. Fontos külön is megjegyezni, hogy a Tálás perében megszólalt koronatanút, Erdős Lajost is Sachsenhausenbe vitték.⁶⁵¹ (Ő volt az egyetlen személy, aki a perben kiejtette Radnóti [Radnóthy] nevét. Az ő tanúvallomására hivatkozva terjedt el először az az nézet, hogy Tálás volt Radnóti gyilkosa.)

A Sachsenhausenbe került boriak közül négy fő esetében a szállítási útvonalat is jelző dokumentumokra ezt a bejegyzést is rávezették: „SEK Wien”.⁶⁵² Ők tehát „SEK Wien”-en keresztül érkeztek a KZ-ba. A bejegyzés azt mutatja, hogy az ekkor már a Magyarországon lévő Adolf Eichmann, Magyarország zsidótlanításával megbízott SS-alezredes vezette Eichmann Kommandó irányította a vasúti szállítást (*Sondereinsatzkommando Eichmann* [SEK]=Eichmann Különleges Egység). A SEK egész Európára kiterjedő hatáskörrel rendelkezett, így nem meglepő, hogy a bori munkaszolgálatosok a zurndorfi és a bécsi SEK irányításával kerültek a koncentrációs táborokba.

A tizennégy mohácsi bori DEGOB-jegyzőkönyv közül tíz tartalmaz információkat a további koncentrációs táborokról. Ezen jegyzőkönyvek és a név szerint felsoroltak adatai alapján három tipikus KZ-útvonalat lehet megkülönböztetni (Sachsenhausen–Weimar–Buchenwald, Sachsenhausen–Barth–Ravensbrück–Ludwiglust [Wöbbelin], Sachsenhausen–Weimar–Buchenwald–Ohrdurf). Hivatalos dokumentumok alapján azt is tudjuk, hogy a boriak többsége Buchenwaldba 1944. november 27-én érkezett meg, míg a Barthba vittek november 22-én.⁶⁵³ Utóbbi transzport százötven, fémmunkásként nyilvántartott fogolyból állt.⁶⁵⁴ Közéjük került 88 magyar zsidó munkaszolgálatos, akik közül mintegy 78-an voltak boriak.⁶⁵⁵ Innen később tovább szállították őket vonattal. (Ravensbrückbe 1945. március 26-án, majd innen Ludwiglustba [Wöbbelin] április 26-án érkeztek meg.)

Kövesdi István egyértelmű állítására szerint ő „november 13-ra virradó éjszaka” érkezett meg Sachsenhausenbe.⁶⁵⁶ Tolnai a Magyar Közlekedési Múzeum munkatársának adataira hivatkozva egyben pontos adatokat közölt a sachsenhauseni vasúti szállítás vonatkozásában. A német 1938–1939-es téli vasúti menetrend alapján, a Nickelsdorf–Bécs–Berlin távolságot – útvonaltól függően – 928 km és 774 km között nevezte meg (gyorsvonattal számolva: 13,5 óra és 13,2 óra).⁶⁵⁷

A Zurndorf–Sachsenhausen közötti vasúti útról hét mohácsi bori DEGOB-jegyzőkönyvben találunk információkat. Hárman⁶⁵⁸ mondták azt, hogy két napig (két fő: két és fél napig⁶⁵⁹), egy fő,⁶⁶⁰ hogy

három nap-három éjszaka tartott a vonatút. Ketten is azt hangsúlyozták, hogy „az utazás megállás nélkül”⁶⁶¹ történt, és hogy „gyorsvonati sebességgel”⁶⁶² haladtak a Berlin melletti Sachsenhausenbe. A sachsenhauseni érkezés dátumaként két fő⁶⁶³ november 4-ét, egy fő⁶⁶⁴ pedig november 11-ét jelölte meg. (Az előző teljesen kizárható!) A más csoporttal vonuló Kádár István azt írta visszaemlékezésében, hogy bevagónírozás után „nemsokára elindultak”, és két-három napos utazás után értek Sachsenhausenbe.⁶⁶⁵ A sachsenhauseni KZ archív adatai alapján Kövesdi István, Erdős Péter november 13-én, Landler Iván november 14-én érkezett meg Sachsenhausenbe. Tolnai közlése szerint ugyancsak november 13-án érkezett meg Kálmán László.⁶⁶⁶ Halper Nándor Ferdinánd visszaemlékezésében pedig azt rögzítette, hogy az ausztriai bevagónírozás november 12-én, míg a sachsenhauseni megérkezés másnap történt.⁶⁶⁷ A mohácsi boriak többsége tehát november 13-án érkezett meg Sachsenhausenbe. Véleményem szerint a bajai boriak számával megegyező volt a létszámuk, így ők is mintegy 690-en lehettek.

A felsorolt bajai és mohácsi boriak adatainak összehasonlítása alapján levonható néhány következtetés. A DEGOB-jegyzőkönyvek szerint a bajaiak 86 százaléka Flossenbürgbe, míg a mohácsiak 88 százaléka Sachsenhausenba került. Az ezt követő KZ szállítási útvonaluk egyértelműen eltért egymástól. A flossenbürgiek vasúton megtett útja körülbelül 200–350 km-rel rövidebb volt, mint a sachsenhauseniaknak. Nem bizonyítható, de nagyon valószínű, hogy az indulástól számítva a flossenbürgiek kevesebb idő alatt kerültek a koncentrációs táborba, mint a Sachsenhausenbe vitt társaik. A vonatok gyorsvonati sebességgel haladtak a célállomások felé. A flossenbürgieket november 9-én, míg a sachsenhausenieket november 13-án és 14-én regisztrálták ott. A flossenbürgiek tehát négy-öt nappal korábban érkeztek meg.

A dunántúli menet kronologikus összefoglalója

A flossenbürgi és a sachsenhauseni érkezés dátumai lehetővé teszik a dunántúli menet kronológiájának leírását és néhány korábban tett megállapítás megerősítését vagy pontosítását. A cservenkai mészárlás után Szentkirályszabadján gyűjtötték össze az életben maradt bori munkaszolgálatosokat, az ún. bori maradékot. Ők három irányból, egyaránt vasúton érkeztek meg. Elsőként a bori keretlegényekkel együtt a kisegyházak tagjaiból (Jehova Tanúk, szombatisták, nazarénusok) álló ún. „jehovás század” érkezett meg Zombor, Kiskunfélegyháza és Veszprém felől. (Összesen körülbelül 180 munkaszolgálatos.) A Borból visszatérő keretből Szentkirályszabadjára vezényeltek tizenkét tisztet és százket

keretlegényt. Második csoportként mintegy 720–1020 bori zsidó munkaszolgálatos Zomborból és Bajáról érkezett meg Szentkirályszabadjára október 16-án vagy 17-én. A harmadik bori csoportot legalább tíz nappal később Zomborból és Mohácsról hozták Szentkirályszabadjára. Létszámuk 652–702 zsidó munkaszolgálatosból állt. A soraik között lévő Radnóti Miklós Mohácsra október 24-én írta meg a harmadik *Razglednicát*, Szentkirályszabadján pedig október 31-én a negyediket. A zsidó munkaszolgálatosokból álló ún. bori maradék ekkor összességében mintegy 1600–1647 főt számlált. A szentkirályszabadjai Reptér-táborban a földbunker barakkok területén a két bori csoportot külön helyezték el. A bajai boriaknak általában dolgozni kellett, míg a mohácsi boriaknak nem. A bori keret Szentkirályszabadján meggyilkolt legalább hat bori zsidó munkaszolgálatost. Legalább huszonegy bori zsidó és négy Jehova Tanú bori munkaszolgálatos a szombathelyi 3. sz. helyőrségi kórházba került. Itt a zsidó munkaszolgálatosok közül tizenegy fő meghalt. Szentkirályszabadján a bori maradékból a honvédelmi miniszter rendeletének megfelelően az V. közérdekű munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóalj keretében 2×3 zsidó kisegítő munkás (ksm.) század megalakítására került sor. Elsőként a Szentkirályszabadjára először érkezett bajai boriakból alakították meg a 105/501–503. ksm. századokat. A legalább tíz nappal később érkező mohácsi boriak alkották a további három ksm. századot (105/504–505.). A két bori csoport közötti személycseré aránya mintegy 10–15 százalékos volt. A hat század összesen körülbelül ezerötyszáz főből állt. A hat bori század két önálló csoportban, két külön időpontban indult el ugyanazon útvonalon, ugyanazon úti cél felé. A bajai boriak körülbelül 750 fős csoportja október 31-én reggel indult el Mosonmagyaróvár felé. A menet parancsnoka Pataki Ferenc főhadnagy volt, és az alárendeltjei közül név szerint meg tudjuk nevezni Dékány Antal szakaszvezetőt, Éles Károly őrmestert, Hoschke Ágostont, Kovács Ferenc szakaszvezetőt, Lampics Károly őrvezetőt, Nagy József és Pál József zászlósokat, valamint Tusori József tizedest.

A mohácsi boriak két nappal később, november 2-án reggel indultak el. A mohácsi boriak szintén körülbelül 750 fős csoportjában volt Radnóti Miklós is. Ugyancsak november 2-án indítottak útnak zsidó munkaszolgálatos századokat Pétfürdőről. A Wasche József hadnagy vezette munkaszolgálatos egység 3×200 főből állt. Ez a csoport ugyanazon a dunántúli útvonalon, ugyanolyan úti céllal haladt, mint a két bori csoport.

A bajai és a mohácsi bori csoport egyaránt nyolc nap alatt tette meg a közel százharminc kilométeres utat Mosonmagyaróvárig. A két bori csoport mindegyike más időpontban indult és érkezett meg, mint azt

a honvédelmi miniszter rendelete számukra meghatározta. Ugyanez történt a péti munkaszolgálatosok esetében is. Mindezek okát nem ismerjük. Ugyanakkor mindhárom csoport a rendeletben meghatározott nyolc nap alatt tette meg az utat. A bajai és a mohácsi boriak csoportja Gyulafirátóton, Nagyesztergálon és Veszprémvarsányban töltött egy-egy éjszakát. Szentkirályszabadja és Mosonmagyaróvár között félúton mindkét menet hosszabb pihenőt tartott. Egyaránt két éjszakát töltöttek Pannonhalmi térségében. A bajai boriak november 3-án érkeztek meg a győrszentmártoni (pannonhalmi) gőztéglagyárba. Innen november 5-én reggel indultak tovább. A mohácsi boriak a pannonthalmi térségbe november ötödikén érkeztek, és ők a tarjánpusztai majorban töltöttek két éjszakát. Ezt azt jelenti, hogy a mohácsi csoportban vonuló Radnóti Miklós sohasem járt a győrszentmártoni téglagyárban. A bajai boriak a győrszentmártoni téglagyárból elindulva, ötödikén délelőtt Écs előtt utolérték a péti munkaszolgálatosok csoportját. A két munkaszolgálatos csoport együtt vonult ezen a napon egészen Nyúlig. A péti csoport Nyúlon éjszakázott, míg a bajai boriak Ménfőcsanakon. Ez a bori csoport Győr érintésével november hatodikán Abdán át ért az Öttevény határában lévő éjszakai szállásra, Sándorházapusztára. Amennyiben Radnóti Miklós a bajai csoportban vonult volna, úgy őt és huszonegy munkaszolgálatos társát ezen a napon, azaz november hatodikán gyilkolták volna meg az Abda melletti Rábca-gátnál. Ez azonban nem így történhetett, mivel ő és mohácsi társai csak november nyolcadikán vonultak át Abdán. A költő és huszonegy társa halálának napja tehát eszerint november nyolcadika és nem a hivatalosan nyilvántartott november kilencedike. Amennyiben a kivégzés valóban ekkor történt, úgy a munkaképtelen munkaszolgálatosokat szállító écsi szekereket november hetedikén rekvirálták. Valószínű azonban, hogy kettőnél jóval több rekvirált szekér haladt Écsről és környékéről Öttevény felé. A menetképtelen munkaszolgálatosokat a győri állomásparancsnokságon kellett leadni. Nem tudjuk, hogy ez megtörtént-e. Nem tudjuk, hogy a győri kórházakban hány embert fogadtak be és hányat utasítottak vissza. Nincs olyan személy, aki minderről hitelesen tudott volna tanúskodni.

Az abdai kivégzésnek a helybeliek közül nem volt szemtanúja. A kivégzés előtti és közvetlen utáni történésekről hat abdai tanúnak maradt fenn hiteles beszámolója. A többi, magát szemtanúnak mondó tanútól nem maradt fenn hitelesnek tekinthető visszaemlékezés. A saját maga és katonatársai ellen tanúskodó és a kivégzésben való részvételt elvállaló Bodor Sándor, bori keretlegény beszámíthatóságát kizáró betegségben szenvedett tanúvallomásának időszakában. Közlése szerint ki-

végzést a bori keret általa megnevezett öt tagja hajtotta végre. Az általa megnevezett mindhárom katonatárs tagadta az abdai kivégzésben való részvételét. A negyedik gyanúsítottat, Tálás András hadapród őrmestert a népbíróság már korábban halálra ítélte és kivégezték. Radnóti és társai megölésének vádja azonban nem szerepel a peranyagban, az nem bizonyítható. A mohácsi menetet kísérő keretlegények közül számosan voltak olyanok, akik ugyanúgy elkövethették a mészárlást, mint Tálás. A keretlegények jelentős része ugyanis kegyetlenül bánt a munkaszolgálatosokkal és számos keretlegény a megszökött, beteg vagy menetképtelen munkaszolgálatosok közül többeket lelőtt vagy kivégezt. (Ebben a vonatkozásban nem volt különbség a bajai és a mohácsi boriak között.) Nem tudjuk, hogy a Rábca-parti kivégzésben az abdai Háromszoknya vendéglőben és a környéken elszállásolt német légvédelmi alakulat tagjai (flakkosok) és a hozzájuk tartozó német szakácsok részt vettek-e. Német SS-katonák azonban nem vettek részt a kivégzésben.

A péti munkaszolgálatosok is a boriakkal hasonló szenvedések között vonultak. Esetükben azonban volt mód sikeres szökésre és nem került sor kivégzésekre.

A két bori menet azonos útvonalon haladt, de változatlanul két nap eltéréssel. A Radnóti-irodalomban megszólaló écsi, győrszentmártoni és abdai szemtanúk sem a bori meneteket, sem pedig az ugyanekkor, ugyanerre haladó péti munkaszolgálatos menetet nem tudták egymástól megkülönböztetni.

A bajai boriak november hetedikén, míg a mohácsiak november kilencedikén érkeztek meg Mosonmagyaróvárra. A bajai boriak itt egy éjszakát töltöttek a Bauxitgyárban (Timföldgyárban), mások az egyik malomban. Az állomásparancsnokságon regisztrálták őket. Egy éjszakát töltöttek itt és másnap, november nyolcadikán – továbbra is a bori keret kísérete mellett – Hegyeshalomba gyalogoltatták őket. Itt átadták őket a német katonáknak. A német katonák azonnal tovább hajtották és a közeli Zurndorfban személyvagonokba terelték őket. A péti csoport szintén kilencedikén érkezett meg Mosonmagyaróvárra. Abdán ők is átmentek, de nem tudjuk, hogy Nyúl után hol töltötték az éjszakákat (Győr?, Sándorházapuszta?), és előírás szerint kilencedikére értek Mosonmagyaróvárra. A péti csoport azonban itt már csak a mohácsi boriak csoportjával találkozhatott. A mohácsi boriak, immár Radnóti nélkül két éjszakát töltöttek Mosonmagyaróváron a Bauxitgyárban, mások a közeli Selyemgyárban, valamint a tégláégető helyén. Őket is regisztrálták, de ők – nem tudni, milyen okból – két éjszakát töltöttek itt. November 11-én hajtották őket Hegyeshalomba, itt átadták a németeknek, és ugyanezen a napon Zurndorfban ugyanúgy bevagoní-

rozták őket. A bajai boriak mintegy 670 fősre fogyatkozott csoportját más magyar zsidó munkaszolgálatos századokkal együtt, gyorsvonati sebességgel szállították a flossenbürgi koncentrációs táborba, akárcsak a mohácsi boriakat a sachsenhauseni KZ-ba. A bajai boriak csoportja már bevagonírozásuk másnapján, november 9-én megérkezett. A mohácsi csoport a 11-i bevagonírozást követően, november 13-án hajnalban ért a jóval távolabb lévő Sachsenhausenba. A bajai-flossenbürgi és a mohácsi-sachsenhauseni boriakat különböző koncentrációs táborokba vitték tovább, miközben az életbenmaradottak száma folyamatosan csökkent.

- ¹ ORTUTAY GY. 1964. 5. Ugyanez Ortutay kilenc évvel később kiadott könyvében változatlan formában megjelent. Uő: Az utolsó levelek közül. In: ORTUTAY GY. 1973. 233–243. (A levelezőlap fakszimiléjét itt nem közölték.)
- ² Ortutay Gyula mindenképpen helytelenül feltételezi, hogy a levelezőlap „az erőltetett menet idején” keletkezett. Az „erőltetett menet” a két bori altábor, a *Heidenau*- és a *Brünn*-tábor között, 1944. augusztus 29-én megtett gyalogútra vonatkozik. Radnóti *Erőltetett menet* című verse Borban, 1944. szeptember 15-én kelt. Ortutaynak téves az a feltételezése is, hogy Abda felé gyalogolva íródhatott a levelezőlap. A Borból Újvidékre érkezett gyalogmenet Szentkirályszabadjára tartott. A honvédelmi miniszter ekkor még ki sem adta azt a parancsot, amiben Abdán át Mosonmagyaróvárra rendelték a bori századokat.
- ³ HDKE, Budapesti gettó iratok között (számozatlan). [Ismeretlen szerző]: Jelentés. Budapest, 1944. 10. 14. Az „ismeretlen szemtanú” közlését rögzítő anyag hat oldalon adatszerűen számolt be az 1944. 09. 17. (bori indulás) és az 1944. 10. 09. (zombori megérkezés) között történetekről.
- ⁴ TOLNAI G. 1946. 2. Radnóti Miklóst Cservenkáról Mohácsra gyalogoltatták. Kiskunhalason nem járt.
- ⁵ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 96–97. (1944. 12. 12.)
- ⁶ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 221. (1945. 10. 05.); RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 12. (1946. 08. 19.)
- ⁷ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 84. (1944.10. 10.)
- ⁸ Gyarmati Fanni beszámol ugyanitt naplójának Komor András költő, író, kritikus és feleségének öngyilkosságáról (1944. 10. 22.) és a Margit híd fölrobbantásáról (1944. 11. 04.). A két időpont között kapta a hírt Ortutay Gyulától.
- ⁹ Ferencz Győző közlése. Elektronikus posta, Budapest, 2010. 09. 11.
- ¹⁰ FERENCZ GY. 2009.
- ¹¹ Ortutay Gyula hagyatéka két helyen található: OSZK Kézirattár 325. fond, valamint MOL K–849. és MOL K–850.
- ¹² Erdős Péter levele Ortutay Gyulának. Davos, 1945. 11. 14. MOL K–850. Ortutay Gyula hagyaték. 1945–2. tétel (A–G). 290.

- ¹³ BATTYÁN GY. 1944. A notesz felirata: „Napló 1944: Magyar Leszámlító- és Pénzváltó-Bank. Berlin téri fiók, Budapest V. kerület, Dorottya u. 6.” A noteszon: magyar címer. (A notesz színe barna, mérete 80×60 mm.)
- ¹⁴ SPIRA GY. 1944. (A napló egy 122×82 mm méretű, barna műanyag borítású szabvány notesz.) Ebbe ceruzával, máig jól olvashatóan beleírta egy-egy szóval vagy mondattal az adott naphoz az aznapi történeteket. Az utolsó tizenöt lapon szintén korabeli, szintén kézírásos, de hosszabb bejegyzései találhatók.
- ¹⁵ Spira György személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 23.
- ¹⁶ Spira György személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 23.; SPIRA GY. 1966. 3.
- ¹⁷ Spira György személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 23.
- ¹⁸ A levelezőlap címzettje az újvidéki REX bélyegüzlet tulajdonosa, Róth Juliska volt. Őt és férjét, Róth Ferencet Sosberger Pál jól ismerte. A levelezőlapot Sosberger Pál egy újvidéki ismerős filateristánál találta meg. Sosberger Pál levele Csapody Tamásnak. Újvidék, 2007. 01. 28.
- ¹⁹ Abonyi Pál vagy Jenő.
- ²⁰ ŠOSBERGER, P. é. n. a., hatodik melléklet. A kéziratában fénymásolt formában közölte a levél fénymásolatát.
- ²¹ Landesmann László tábori levelezőlapon írt feleségének, Fodor Ibolyának. A lap feladó rovatában ez szerepel: Lányi László Újvidék. A dokumentumokat fia, Landesmann György bocsátotta rendelkezésemre (Budapest, 2009. 02. 03.).
- ²² A helyszíni bejárás időpontja: Újvidék, 2006. 06. 21.
- ²³ Lásd bővebben: CSAPODY T. 2006c. 6–7.
- ²⁴ Az orvosok: dr. Nikola Davidović sebész és felesége, dr. Drenka Davidović-Milovanov, dr. Nikola Grujić röntgenológus és testvére, dr. Kornelija Grujić. Orvostanhallgatók: Dušan Jovanović, dr. Vlaho Matijejić, Mirko Kubanji (szlovák).
- ²⁵ Kis Eszter elektronikus levele (Olajos Anna segítségével), Újvidék, 2007. 01. 24.
- ²⁶ NÉMETH Z. 2007. 3.
- ²⁷ Prof. Dr. Dušan T. Jovanović személyes közlése. Újvidék, 2006. 06. 29.
- ²⁸ Rosenzweig Pál fia, a Kanadában élő Rosenzweig György levele Dušan Jovanovićnak (kelt: Kanada, 2007. 11. ?). Ebben Rosenzweig György leírta édesapja megmenekülésének történetét. NÉMETH Z. 2007. 3.
- ²⁹ Az emléktábla magyar nyelvű felirata: „Ebben az épületben mentettek meg kb. húsz magyarországi zsidó táborlakót a bori bányából a halálba vezető úton. 2002. október. Klinikai Központ Újvidék, Zsidó Hitközség Újvidék”.

- ³⁰ Cservenka (Crvenka) Szenttamás és Zombor között félúton elhelyezkedő bácskai település. A bori munkaszolgálatosok gyalogmenete Radnóti Miklóssal együtt 1944. 10. 06-án ért Cservenkára.
- ³¹ A fent leírtak szerteágazó forrásainak megnevezésétől eltekintek. Itt egyedül a létszám kérdésére szeretnék kitérni. Az első lépcsőben 3600 bori munkaszolgálatos visszaindulásával számolok. Közülük Cservenkáig körülbelül százötven főt gyilkoltak meg az őket kísérő bori keretlegények és Pancsevo–Titel között hozzájuk csatlakozó német katonák. A Bor–Cservenka útszakaszon a sikeres szökések számát száz főre becsülöm. Cservenkára így körülbelül 3350 munkaszolgálatos érkezett meg. A körülbelül 700–1000 zsidó munkaszolgálatos életét követelő cservenkai kivégzés előtt 2×500 főt, utána körülbelül 1170–1470 főt a németek Zomborba kísértek. A Cservenka és Zombor útszakaszon a németek összesen körülbelül négyszáz zsidó munkaszolgálatost öltek meg. A Zombor–Mohács és Zombor–Baja közötti útszakaszon összesen további körülbelül száz főt. Mohács legalább húszan a mohácsi, majd később a pécsi kórházba kerültek. Ugyancsak Mohácson huszonnyolc munkaszolgálatost a németek nem adtak át a magyaroknak. A Baján a kórházba kerültek vagy sikeresen megszököttek számát összesen kétszáz főre becsülöm. Így Szentkirályszabadjára becslésem szerint 652–702 mohácsi bori és 720–1020 bajai bori zsidó és körülbelül 180 főből álló „jehovás század” érkezett meg. Összesen tehát 1423–1722 zsidó munkaszolgálatos és 180 Jehova Tanú és nazarénus bori munkaszolgálatos került Szentkirályszabadjára.
- ³² Az egyik DEGOB-jegyzőkönyvet ketten jegyzik.
- ³³ A DEGOB-ról *lásd* részletesen: HORVÁTH R. 1997. A jegyzőkönyveket *lásd* <http://www.degob.hu>.
- ³⁴ Érkezés október 13-án Mohácsra + Mohácson minimum négy nap + három nap vasúton Szentkirályszabadjára / érkezés október 14-én Mohácsra + Mohácson minimum négy nap + négy nap vasúton Szentkirályszabadjára = megérkezés Szentkirályszabadjára: október 20. és 22. között.
- ³⁵ Érkezés október 13-án Mohácsra + Mohácson maximum 9,5 nap + három nap vasúton / érkezés október 14-én Mohácsra + Mohácson maximum 9,5 nap + négy nap vasúton Szentkirályszabadjára = megérkezés Szentkirályszabadjára: október 26. és 28. között.
- ³⁶ Köszei Ábel kutatásai során felkereste Radnóti Miklós „14 egykori munkaszolgálatos társát, a *Lager Heidenau* volt parancsnokát, egy ott szolgáló honvédet a szegedi utászszázalóiból, más lágerek tisztjeit és egykori keretlegényeit. Végigjárta Mohácstól Abdáig Radnóti Mik-

lós útjának minden állomását, magnetofon-szalagra rögzítette a szemtanúk visszaemlékezéseit.” KÖSZEGI Á. 1970. 99. Mindezt Kőszegi Ábel megerősítette nekem címzett elektronikus levelében (Budapest, 2009. 08. 11.), azzal a kiegészítéssel, hogy az orsós magnóval készült felvételek elvesztek. Kőszegi Ábel rendelkezésemre bocsátotta egyik, az 1960-as évek végén kelt kutatónaplóját (KÖSZEGI Á. 1969.; a másik munkanapló elveszett). Ennek alapján a tizennégy egykori munkaszolgálatos közül tíz főt tudok azonosítani: Erdős Péter, Fürth Róbert, Holló Walter, Hollós Olivér, Kálmán László, Kardos József, Kövesdi László, Lengyel György?, Nyíri Tibor, Sugár Béla. A bori katonai keret tagjai közül padig Száll Antalt és Kovács Ferencet, a mohácsi vonatkozásokat illetően pedig Ruff Tibor helyi lakost.

³⁷ KÖSZEGI Á. 1972. 54–57.

³⁸ KÖSZEGI Á. 1972. 57.

³⁹ TOLNAI G. 1969. 494.

⁴⁰ TOLNAI G. 1969. 495.

⁴¹ TOLNAI G. 1969. 495.

⁴² 1. Érkezés Mohácsra október 17-én + nyolc-tíz nap mohácsi tartózkodás = indulás Szentkirályszabadjára október 25–27. 2. Október 24-ét jelöli meg indulási dátumként.

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. Az ÁBTL számozása szerint a dosszié összesen 354 oldalból áll. Ezeket a lapoldalszámokat a dokumentumok jobb alsó sarkában tüntetik fel. A megjelölt oldalszámokat ennek alapján tüntettem fel.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 291. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

⁴⁵ TOLNAI G. 1981. 175–255.

⁴⁶ TOLNAI G. 1985b. 500.

⁴⁷ Tolnai Gábor nem nevezi meg a „megbízható dátum” származási helyét, de az *Abdai gyilkosok* dosszié tanúsága szerint forrása egyértelműen az állambiztonsági hatóság. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 257. Tolnai Gábor professzor elvtársnak. A BM III/III. 3-b. (Aláírás és nytsz. nélkül.) Budapest, 1974. 11. 20.

⁴⁸ Fűzes János személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 08.

⁴⁹ FÜZES J. 1978. 123.

⁵⁰ DEUTSCH, J. 2000. 88. és 123–124.

⁵¹ VERESS D. Cs. 1982. 409. Ugyanezt erősíti meg VERESS D. Cs. 1998. 282.

⁵² VERESS D. Cs. 1998. 282. Nem ugyanazokat a századokat vezényelték vissza Szentkirályszabadjára, akiket innen vezényeltek Borba 1943 nyarán.

- ⁵³ Landler Ivan (Yvan Landler) személyes közlése. Párizs, 2007. 06. 04.
- ⁵⁴ Füzesi József személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 19.
- ⁵⁵ Számításaim szerint a mohácsi boriak létszáma mintegy hétszázötven fő volt.
- ⁵⁶ A nagykanizsai bori csoportból ketten hamis papírokat szereztek és megszöktek Nagykanizsán. Egyikük biztosan túlélte a háborút, mert később Füzesi József ruhát készíttetett nála Budapesten. Ketten – Füzesi József és Bleier (Bleyer) István – Körmenden maradtak. Az így mintegy 36–46 fős csoport a Nagykanizsa–Zalaegerszeg–Körmend–Szentgotthárd vasútvonalon haladva lépte át a magyar–német (osztárak) határt. Füzesi József személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 19.
- ⁵⁷ Czitrón Lajos személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 29.
- ⁵⁸ Czitrón Lajos kézzel írt, cím nélküli visszaemlékezése. Budapest, 1981. 08. 17. 16. Kézhez véve: Budapest, 2010. 03. 24.
- ⁵⁹ Dr. Battyán György: „A notesz története röviden a következő. Egyik bajtársam, akivel egy sorban meneteltünk a visszavonulás során, dr. Sávós Ferenc tulajdona volt. Elővette a noteszt és azt mondta nekem, hogy ezt a noteszt neked ajándékozom, fiatalabb vagy, talán jobban bírod a menetet, hazaérkezel. Regisztreres része van a notesznek, írd be azoknak a nevét, akikkel itt együtt vagyunk lehetőleg címekkel együtt, hogy szabadulásuk után a hozzátartozóknak hírt tudjunk adni bajtársainkról.” ERŐLTETETT MENET I–II. 1988.
- ⁶⁰ HM HIM HL I. 94. 14.691/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 26. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 25. 0 h-tól 24 h-ig. A./ Magyar szállítások. Helyi mozgású alakulatok. „IV. kms. zlj. Mohács-ról Szentkirályszabadjá-ra.”
- ⁶¹ A M. Kir. 101. Központi szállításvezetőség 1944. 05. 11. és 1945. 12. 04. közötti naplóit megnéztem (HM HIM HL I. 94.).
- ⁶² Radnóti Miklós: *Razglednica* 3. Mohács, 1944. 10. 24.
- ⁶³ A mohácsi boriak közül a németek Cservenka és Baja között megöltek mintegy kétszázötven főt. Mohácson körülbelül húsz fő kórházba, illetve Mohácsról 28 fő Nagykanizsára került. Így a mohácsi boriak becsült létszáma 702 fő.
- ⁶⁴ A bajai boriak bajai tartózkodásáról részletesen *lásd* CSAPODY T. 2006a. 1. és 8.
- ⁶⁵ CSAPODY T. 2006b. 39.
- ⁶⁶ Róla *lásd* CSAPODY T. 2009a.
- ⁶⁷ A bajai boriak bajai tartózkodásáról részletesen *lásd* CSAPODY T. 2006a. 1. és 8.
- ⁶⁸ HM HIM HL I. 94. 14.982/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 16. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 15. 0 h-tól 24 h-ig. A./

Magyar szállítások. Helyi mozgású alakulatok. Berakott és útbaindult: 13 szállítmány 5 és 1/2/100 tengely. „ezr. csop. pság-tól [ezred csoportparancsnokságtól] 1647 fő kmsz-os Baja-i dunahídtól, Őcsény, illetve Szentkirályszabadjára.”

- ⁶⁹ HM HIM HL I. 94. 14.982/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 10. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 10. 0 h-tól 24 h-ig. Az idézett bejegyzés végén szerepel egy hivatkozási szám: 14740/KmHdm 944. (?14790/?Kszv. Hdm.). A kézzel írt bejegyzés alá más tollal és más kézírással, minden bizonnyal utólag valaki azt írta, hogy „Bor-i musz-osok!”.
- ⁷⁰ Hivatalos megnevezése: Baja egyéb vasúti megállóhely. A mai Türr István híd dunántúli oldalán.
- ⁷¹ MÁV 46-os számú, egyvágányú fővonal.
- ⁷² MÁV 50-es számú fővonal.
- ⁷³ MZsL, XX-G 71.48.2. A visszaemlékezést *lásd* CSAPODY T. 2009e. 849–862.
- ⁷⁴ CSAPODY T. 2009e. 860–861.
- ⁷⁵ SZALAI S. 1944a. 5. Minden valószínűség szerint innen vette át Szűts László bori túlélő, aki a Temesváron 1944. 12. 03-án keltezéssel írta meg *Bori garnizon* című könyvét (SZÜTS L. 1945.). 126.
- ⁷⁶ A felszabadult Temesváron ebben az időszakban több száz, a második lépcsőben felszabadított bori zsidó munkaszolgálatos élt. Közülük többen a *Szabad Szó* újságírói lettek, és elsősorban nekik köszönhető, hogy bori vonatkozású híryanag jelenhetett meg a napilapban. Éppen ezért valószínű, hogy az „sz. s.” monogram a lapnál dolgozó volt bori munkaszolgálatos Szalai Sándort jelenti. Részletesebben *lásd* CSAPODY T. 2009g. 1368–1380.
- ⁷⁷ Az újságcikk dr. Kélin Istvánról ír, de valószínűleg névelírás történt, és a helyes írásmód dr. Klein István.
- ⁷⁸ Deutsch a második lépcsőben elindultak között szabadult fel, és így ebben az esetben nem szemtanúként, hanem kutatóként szólal meg. DEUTSCH, J. 2000. 122–123.
- ⁷⁹ VARGA E. 1989. 15.
- ⁸⁰ Varga Endre fiának közlése szerint Varga György a bori állomáson vasutasként dolgozott. Telefoninterjú: 2006. 06. 07.
- ⁸¹ VARGA E. 1989. 25–38.
- ⁸² VARGA E. 1989. 36.
- ⁸³ VARGA E. 1989. 40–42.
- ⁸⁴ VARGA E. 1989. 7. és 46–47. Varga György fia, Varga László történész ezt megerősítette megkeresésemre. Elektronikus levél, Budapest, 2010. 01. 20.

- ⁸⁵ A Hidas-Bonyhád-Bonyhád ipari vasútvonalat 1922-ben építették és 1936-tól van a MÁV tulajdonában. 1950 és 1960 között használták személyforgalom lebonyolítására.
- ⁸⁶ 3233. sz. DEGOB-jegyzőkönyv.
- ⁸⁷ VIHAR B. 1945. V. fejezet. Halálból–halálba, Bortól–Bonyhádig. Alcím: Mi történt a többiekkel? Az átvett újságcikk címeként ez szerepelt: A temesvári *Szabad Szó* 1944. novemberi 24-i számából. 133–134.
- ⁸⁸ Vihar Béla megváltoztatta az általa közölt újságcikk címét, teljesen elhagyta a fontos első és utolsó előtti (összesen 32 soros) bekezdését és egyéb, a stiláris javításokon túlmutató változtatásokat tett a szövegben.
- ⁸⁹ KARSAI E. 1962. II.k. 276. tétel. 640–641. (átvéve a Sárga könyvből).
- ⁹⁰ Palásti nem lehetett szemtanú, mivel az ún. második lépcsővel indult el és nem volt Bonyhádon.
- ⁹¹ PALÁSTI L. 1945b. 86–87. Palásti nem nevez meg szemtanúkat.
- ⁹² Tanulmányában maga közölte, hogy az ún. első lépcsőben indult el és nem volt jelen Bonyhádon, mivel Újvidéken (Csenej), 1944. 09. 04-én „végleg kivált a bori csoporttól”. NAGY GY. 1996. 107–108.
- ⁹³ IVKOVICS, SZ. 1961.
- ⁹⁴ BRAHAM, R. L. 1988.
- ⁹⁵ Jehuda Deutsch itt Szita Szabolcs történész közlésére hivatkozik. DEUTSCH, J. 2000. 123.
- ⁹⁶ „A munkaszolgálatosokat nem deportálták, ők október 17-én Bonyhádon maradtak. Ekkor haza akarták engedni őket, de hirtelen SS-egységek jelentek meg a helyszínen, és tüzet nyitottak. Aznap mintegy 1200 munkaszolgálatos halt meg.” Tábori Szabó Zoltán: Bonyhád. In: BRAHAM, R. L. 2007. 1126–1127. A Bonyhád című fejezetből sem tudható meg, hogy az 1200 zsidó munkaszolgálatos hogyan került Bonyhádra, esetleg bonyhádiak voltak-e?
- ⁹⁷ HM HIM HL I. 31. 1944. M–6/k. oszt. 1860 alapszám.
- ⁹⁸ GAZSI J. 1964. 83.
- ⁹⁹ A levéltári forrás kétféle idézése terjedt el: 1.) HM HL 1944. M–6/k. oszt., 1860. sz. (Gazsi József). 2.) HM 950/M. 42.–1944. (Tolnai Gábor). Egy és ugyanazon rendeletről van szó.
- ¹⁰⁰ A rendelet aláírójaként vitéz dr. Fábián vezérkari ezredes szerepel. A Melléklet (Toldalék a 950/M. 42–1944. számú ügyirathoz) a felállítandó századok költség- és anyagszükségletéről szól. A rendeletet tartalmazó dosszié fedő- és hátoldallal együtt összesen hat oldal. Megjegyzendő, hogy Kőszegi Ábel nem tesz említést erről a forrásról.

- ¹⁰¹ Magyar királyi honvédelmi miniszter 930/M. 42-1944. sz. rendelete. A rendeletről más adatot nem közöltek.
- ¹⁰² Megjegyzendő, hogy a korábban idézett vasúti napló szerint (HM HIM HL I. 94. 14.691/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 26. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 25. 0 h-tól 24 h-ig.) a bori munkaszolgálatosok Mohácson a IV. kms. zlj.-hoz tartoztak, míg Szentkirályszabadján az V. kmsz. zlj.-hoz kerültek a bajai boriakkal együtt.
- ¹⁰³ „A Bor-i [sic!] munkáscsoportból 930/M.42-1944. sz. rendelettel Szentkirályszabadjára irányított kb. 1600 fő »zs« musz-ra a következőket rendelem: Megérkezésük után a »zs« musz-okat rendezni és szd-okba kell szervezni még pedig a munkabírókat kiválasztva 5–6 ksm. szd. felállításával. A sz-ok megszervezését Marányi alezredes (:V. kmsz. zlj.:) feladatává teszem. E szd-okhoz a kereteket (:szd-onként 2 ti., 17 fő leg.): a 806/hátábl. szerint Marányi alez., a vele Bor-ból visszaérkezett és e hó 15-én a Veszprém-i ápk.-nál gyülekező (:22 ti., és kb. 120 leg.): eddigi keretéből állítsa ki.” HM HIM HL I. 31. 1944. M-6/k. oszt. 1860. asz.
- ¹⁰⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 226–231. Jelentés. Kelt: Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-698/73. 1. sz. melléklete. A rendelet melléklete is megtalálható. Az oldalakon a „Hadtörténeti Levéltár tulajdona” pecsét látható.
- ¹⁰⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 291. Összefoglaló jelentés. Kelt: Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ¹⁰⁶ CSAPODY T. 2006b. 39.
- ¹⁰⁷ Fleischmann György visszaemlékezését (DEGOB 3233.) szöveghűen közli: SZELE A.–SZELE GY. 2004. 166–175.
- ¹⁰⁸ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. (Katz József); BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. (Asztalos Ferenc; „Juhász Pál és társa” ügyében). Az aktát annak tartalomjegyzéke szerint Budapesten, 1967. 10. 31-én, 193 lapszámmal zárták le. A lapszámok megadásánál a lap alján szereplő számokat adom meg.
- ¹⁰⁹ ERÖLTETETT MENET I–II. 1988.
- ¹¹⁰ TOLNAI G. 1981. 175–255. Tolnai Gábor 43 alkalommal idézi K. I.-t.
- ¹¹¹ A Tolnai Gábor a K. I. monogramot sohasem oldotta fel. Ő azonban minden bizonnyal azonos Kövesdi István bori munkaszolgálatos személyével. Adatait megtaláltam: ITS Archives No. 6349487#1 (1.1.5.3/KOVACS-F-KOWALENKO-G/00125137/0008) Konzentrationslager Nr. 98408. Kőszegi Ábel az alábbiakat közölte velem Kövesdi Istvánról: „Az egyik első, valóban jó, de sokban pontatlan tanúm volt. Tolnai Gábor később tényleg gyakran beszélt

vele. A Pozsonyi út közepén lakott. Nem hiszem, hogy él.” Elekttronikus levél, 2009. 07. 30. Kövesdi István az *Abdai gyilkosok* fedőnevű dossziében is szerepel, de pontos személye itt is beazonosíthatatlan. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 35. Kövesdi István neve és lakcíme szerepel a Battyán-naplóban, így ő is mohácsi bori volt.

¹¹² TOLNAI G. 1981. 229.

¹¹³ KÖSZEGI Á. 1972. 57.

¹¹⁴ ERŐLTETETT MENET I–II. 1988.

¹¹⁵ VERESS D. Cs. 1998. 281–282.

¹¹⁶ VERESS D. Cs. 1998. 276.

¹¹⁷ Kovács Géza személyes közlése. Szentkirályszabadja, 2006. 06. 12.

¹¹⁸ Velegi László szülőháza Szentkirályszabadján a Rákóczi utca 58. számú (mai számozás) ház volt. Forrás: Kovács Géza, telefoninterjú, 2010. 01. 24. Velegi László a Reptér-táborban dolgozott „először mint hengerhúzó”, később pedig Veszprémből a reptérre hordta a vizet. HULESCH E. 2000. 16.

¹¹⁹ ERŐLTETETT MENET I–II. 1988. A filmben úgy szólal meg Velegi László, mint aki egyértelműen a mohácsi boriak menetét látta. Ez azonban nem bizonyított, és megítélésem szerint az is csak valószínűsíthető, hogy az általa látott munkaszolgálatosok a bori maradék valamelyikéhez tartoztak.

¹²⁰ HM HIM HL VII. 244. Szentkirályszabadjai 2. sz. épület részleg. (Színes térképvázlat.) Kelt: Szokolya, 1944. 06. 30. Aláírás: [olvashatatlan: Ilosvai?] mérnök alezredes.

¹²¹ A katonákat jobb minőségű, ún. „miskolci barakkokban” szállásolták el, a magas rangú tisztek pedig Szentkirályszabadján kaptak szállást.

¹²² Várnai Olivér személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 18. Várnai Olivér kérésemre lerajzolta a szentkirályszabadjai tábor.

¹²³ A helyszíni bejárás időpontja: 2006. 06. 12. *Lásd* erről részletesebben: CSAPODY T. 2006d. 32–33.

¹²⁴ A repülőtér szentkirályszabadjai közigazgatási területére történő belépést engedélyezte Iványi András, Szentkirályszabadja polgármestere. Belépési engedély. Kelt: Szentkirályszabadja, 2006. 06. 12. Nytsz.: nincs.

¹²⁵ Kovács Géza személyes közlése. Szentkirályszabadja, Reptér-tábor, 2006. 06. 12.

¹²⁶ Bajai boriak: DEGOB: 2407., 3062.: földalatti bunkerépítés; 3233.: munka kőbányában; 3463., 3469.: repülőtéri munka; 2356.: barakkjavítás. A repülőtér északnyugati oldalán, az ún. Péter-dombon kisebb kőbányák voltak, ahonnan a munkaszolgálatosok termelték ki a reptéri kifutópálya feltöltését szolgáló alapanyagot. A bányászat

helyei ma is jól láthatók és kutatóutam során magam is megtekintettem (2006. 06. 12.).

¹²⁷ Bajai bori: DEGOB 2321. Mohácsi bori: DEGOB 3251.

¹²⁸ Kádár István elektronikus levele. Budapest, 2006. 09. 18.

¹²⁹ Várnai Olivér személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 18.

¹³⁰ TOLNAI G. 1981. 229.

¹³¹ KÖSZEGI Á. 1972. 58–59.

¹³² CSAPODY T. 2009a. 77.

¹³³ CSAPODY T. 2006b. 39.

¹³⁴ HEVESI J. 2000. 33. A Szegeden, 1944. május végén felállították, az elsősorban a katonaságot megitagadó nazarénusokból és politikai elítéltekből álló (összesen 196 fő) katonai büntető munkásszázadot (századszáma nem ismert). Sárga karszalagot viseltek fekete ponttal.

¹³⁵ TOLNAI G. 1981. 229.

¹³⁶ KÖSZEGI Á. 1972. 58.

¹³⁷ Várnai Olivér személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 18.

¹³⁸ CSAPODY T. 2009a. 77.

¹³⁹ VERESS D. Cs. 1998. 282.

¹⁴⁰ VERESS D. Cs. 1982. 409.

¹⁴¹ A szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben (megtekintettem: Szentkirályszabadja, Önkormányzat, 2006. 06. 12.) a következő folyószámok vonatkoznak a munkaszolgálatosokra: 22/1944. (Kersztenbaum Ignác), 23/1944. (Grünstein László), 25/1944. (Gedő Artúr), 26./1944. (Guth Vilmos), 27/1944. (Frimm István), 28/1944. (Guttmann Adolf), 29/1944. (Révész Ferenc) és 30/1944. fsz. (Reisz Miklós). Az anyakönyvi bejegyzés teljes szövegét *lásd* az 1. sz. mellékletben.

¹⁴² HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám. 41. számú, név szerinti veszteségkimutatás. 5878/sgt.–1944. sz. Kelt: Bódé, [a település ma Ajka egyik városrésze] 1944. 12. 14. [olvashatatlan aláírás] őrnagy. Az összesen 417 nevet tartalmazó veszteséglista nem egyértelmű a veszteség időhatárainak vonatkozásában: nem tudni, hogy az 1944. 09. 01.–1944. 10. 31. vagy 1944. 08. 17.–1944. 10. 08. közötti bori munkaszolgálatos veszteséget veszi számba. A veszteségkimutatás a veszteség (eltűnés, halál) helyét nem tünteti fel és a lista nem teljes.

¹⁴³ A HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867. asz. 41. számú, név szerinti veszteségkimutatást *lásd* a 2. sz. mellékletben.

¹⁴⁴ Egy Révész Ferenc nevű bori munkaszolgálatos szerepel a Kozma utcai izr. temető ún. bori falán, de ő 1897-ben és nem 1912-ben született. A szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben talált és Veress

- által is említett (VERESS D. Cs. 1982. 409.) zsidó munkaszolgálatosok: Kersztenbaum Ignác, Grünstein László és Révész Ferenc.
- ¹⁴⁵ Szentkirályszabadjai halotti anyakönyv. 22/1944. fsz. Uo.
- ¹⁴⁶ VERESS D. Cs. 1982. 409.
- ¹⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 17. Sas (Schichtanz) Miklós tanúvallomása.
- ¹⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 5. Feljelentés. Szeged, 1947. 03. 12.
- ¹⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 18–19. Flaschner Sándor tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 18.
- ¹⁵⁰ Velis Tibor Sisák Györgynek „Kesztenbaum” meggyilkolását ugyanígy mondta el tanúvallomásában. ÁBTL 3.1.9. V-36951. 42–43. Szeged, 1947. 03. 31.
- ¹⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 46. Budapest, 1947. 04. 22. Nytsz.: nincs. Sisák György gyanúsított vallomása.
- ¹⁵² ÁBTL 3.1.9. V-36951. 40–41. Balázs Béla tanúvallomása.
- ¹⁵³ BFL XXV.1.a 2443/1947. Ítélet végrehajtásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 07. 31. Nytsz.: Nb.VI.1991/1947/4. sz. Sisák sírhelye a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található (9. sor, 22. sírhely). ÁBTL 2.1. X/29/1. 77. A 298-as parcellában eltemetett személyek névsora. *Lásd* erről bővebben: CSAPODY T. 2007. 2–3.
- ¹⁵⁴ Dr. Pál László. Telefoninterjú, 2007. 03. 14. és személyes közlés: Naharija, 2008. 10. 22.
- ¹⁵⁵ Valószínűleg a Reptér-tábor kórházáról van szó.
- ¹⁵⁶ DEUTSCH, J. 2000. 88. és 124. (61. l.).
- ¹⁵⁷ HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867. asz. 41. számú, név szerinti veszteségkimutatás. *Lásd* a 306. sorszám alatt; azonossági száma: 4020. 19. 0063.
- ¹⁵⁸ HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyőrségi Kórház 7. segédkönyv. Betegfelvételi könyv. 597. Fsz.: 9304. Klein Dezső / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 26. / Fj.: 1945. 01. 01.
- ¹⁵⁹ A hivatalos jelölés nem egyértelmű és nem következetes, ezért a zsidó és nem zsidó munkaszolgálatosok számát nem lehet egyértelműen meghatározni.
- ¹⁶⁰ A szombathelyi kórházi napló nem közli a növedékbe jutott személy anyja nevét, születési adatait, lakhelyét és általában hadrendi számát. A Battyán-napló ugyanígy jár el, kivételesen lakcímet is közöl. Az ún. bori falon nevek szerepelnek, általában a születés évének megjelölésével. Ezekkel ellentétben a veszteséglista minden adatot közöl, a lakcímet kivéve.
- ¹⁶¹ A talált névazonosságokat részletesen felsorolom a 3. sz. mellékletben.

- ¹⁶² A talált névazonosságokat részletesen felsorolom a 4. sz. mellékletben.
- ¹⁶³ Mind a négy munkaszolgálatos Jehova Tanúja volt. Közülük Kisapap László és Kresztyankó János adatai állnak rendelkezésre. MJTA *lásd* a Névmutatóban!
- ¹⁶⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 34–35. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁶⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 58. Horváth József tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁶⁶ Fsz.: 7816. Katona Jenő / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 10. 30. / „lövési sérülés a bal combon” / Fj.: 1944. 12. 21. 483.
- ¹⁶⁷ A Kozma utcai temetőben lévő bori falon egy 1906-ban és egy 1917-ben született Braun László nevű munkaszolgálatos neve szerepel.
- ¹⁶⁸ HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyőrségi Kórház 7. segédkönyv. Belgyógyászat. 1941–1945. Kimutatás a fenti osztályon kezelés alatt álló „AN” [alkalmatlan] zsidókról. Szombathely, 1945. 01. 25. Nytsz.: 229/1945.
- ¹⁶⁹ HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyőrségi Kórház 7. segédkönyv. Belgyógyászat. 1941–1945. Kórházparancsnokságnak. Szombathely, 1945. 02. 12. Nytsz.: 388/1945.
- ¹⁷⁰ KÖSZEGI Á. 1972. 58–59.
- ¹⁷¹ ERŐLTETETT MENET I–II. 1988.
- ¹⁷² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ¹⁷³ Battyán György: Önéletrajz. Kelt: Budapest, 1957. 09. 17. 1. Forrás: Szigetvári (Schlesinger) Miklós, volt bori munkaszolgálatos magángyűjteménye. Kézhez véve: Budapest, 2008. 07. 24. Battyán uo. még azt is leírta, hogy „Felgyógyulása után, 1945 őszén jöttem vissza Budapestre...”.
- ¹⁷⁴ Kádár István személyes közlése. Budapest, 2006. 09. 18.
- ¹⁷⁵ Kádár István: Bortól a Balti-tengerig. In: SZELE A.–SZELE GY. 2004. 148.
- ¹⁷⁶ FERENCZ GY. 2005. 694.
- ¹⁷⁷ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 174–175. (1945. 03. 18.).
- ¹⁷⁸ Nyíri Tibor Gyarmati Fannit lakásán kereste fel, de ő nem volt otthon, így csak testvérével, Gyarmati László orvossal tudott beszélni. RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.).
- ¹⁷⁹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.).
- ¹⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V-88503. 16–17. Nyíri Tibor tanúvallomása. Budapest, 1945. 04. 21. Nytsz.: nincs. Nb. XVIII. 2298/1946.

- ¹⁸¹ Baróti (Kratochfill) Dezső.
- ¹⁸² RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.).
- ¹⁸³ MÁTÉ GY. 1980. 6.
- ¹⁸⁴ Szentkirályszabadja, Kossuth Lajos utca 20. A kiállítást 1994-ben felújították.
- ¹⁸⁵ SZERZŐ NÉLKÜL 1980. 5.
- ¹⁸⁶ Szabadi századok. Helytörténeti és néprajzi kiállítás, Szentkirályszabadja. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. Honlapja: <http://www.vmmuseum.hu/kiallitas/kulso/szabadi.html> – utolsó letöltés: 2011. 04. 04.
- ¹⁸⁷ VARGA D. P. 2008.
- ¹⁸⁸ Az emlékmű talapzatára került a *Razglednica* 4. című vers megírásának 25. évfordulójára (1969. október 31.) állított márványtábla.
- ¹⁸⁹ MTI tudósítás: Munkaszolgálatosoknak állítottak emlékművet Szentkirályszabadján. 2009. 10. 18. <http://culture.hu/main.php?folderID=1521&articleID=291594&ctag=articlelist&iid=1> – utolsó letöltés: 2011. 06. 01.
- ¹⁹⁰ HM HIM HL I. 31. 1944. M 1. oszt. 16840 alapszám és ugyanez: MZsL, 64.2395. XX-D.
- ¹⁹¹ A honvédelmi miniszter rendeletének tárgya: „Ksm. szd.-ok irányítása a Dtúl [Dunántúl] nyugati térségébe”.
- ¹⁹² 1944. november 2-áról van szó.
- ¹⁹³ KARSAI E. 1962. II.k. 284. tétel. 651–657.; HM HIM HL I. 31. 1944. M 1. oszt. 16840 alapszám.
- ¹⁹⁴ SZITA SZ. 1994. 81.
- ¹⁹⁵ FERENCZ GY. 2009. 696.
- ¹⁹⁶ Az első esetben október 30.–november 06., a második esetben november 03.–november 11. az útbaindulás-beérkezés időpontja.
- ¹⁹⁷ KARSAI E. 1962. II.k. 656–657.
- ¹⁹⁸ SZITA SZ. 1996a. 85. 1. Egyik századot sem nevezi bori századnak. 2. 105/504–506. századokat nem nevezi kmsz. századoknak. 3. A felsorolásból hiányzik a 105/502. század és részben (105/501–506. esetében) hiányzik az indulás pontos időpontja.
- ¹⁹⁹ BRAHAM, R. L. 1988. II. k. 491–492. 1. Négy Budakalászon állomásozó bori századot nevez meg (1/2 110/65. 110/69. 101/35. VI./5.), miközben Budakalászon sohasem voltak bori századok. 2. Két helyen is feltünteteti ugyanazt a századot (105/508.) úgy, hogy az első említésnél bori századként tünteti azt fel. 3. Nem szerepel a bori századként nyilvántartott 105/502. század.
- ²⁰⁰ VERESS D. Cs. 1982. 409.
- ²⁰¹ Kőszegi Ábel ezt közölte: „A M. kir. Honvédelmi Miniszter 975. M.42–1944.–számú és 1944. október 26-án kelt utasítása alapján a

menetnek november 3-án kell indulnia, Győrben kell bekapcsolódniuk a menetvonalba, Mosonmagyaróvárott egy nap pihenő, és november 11-én kerülnek átadásra Hegyeshalomnál a német hatóságoknak: minél munkaképesebb állapotban.” Kőszegi Ábel nevezi meg először pontosan a rendelet számát (KŐSZEGI Á. 1970. 97.), majd később hibásan adja meg: „HM 9/5 M. 42/1944. sz. utasítás”. (KŐSZEGI Á. 1972. 59.). Kőszegi könyvében az idézett szöveg tipográfiai megjelenítése azt a benyomást kelti, mintha az idézet lenne.

²⁰² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 232–237.

²⁰³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 236–237.

²⁰⁴ VERESS D. Cs. 1982. 409.

²⁰⁵ TOLNAI G. 1969. 495–497. Egy-két nap vasúti szállításról és november 6. körüli időpontról tesz említést.

²⁰⁶ TOLNAI G. 1969. 771.

²⁰⁷ TOLNAI G. 1969. 769–779.

²⁰⁸ TOLNAI G. 1985b. 500.

²⁰⁹ Tolnai Gábor professzor elvtársnak. A BM III/III. 3-b. (Aláírás és nytsz. nélkül.) Kelt: Budapest, 1974. 11. 20. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 257–258.

²¹⁰ TOLNAI G. 1985b. 500–501.

²¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Kelt: Budapest, 1975. 07. 14.; ÁBTL 3.1.5. O-16476. Nytsz.: 3/6-662/75.

²¹² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292.

²¹³ DEGOB 181. 3068. 1643. 391.

²¹⁴ DEGOB 2348.

²¹⁵ DEGOB 2064.

²¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 65. Jelentés. Budapest, 1972. 04. 05. Nytsz.: 3/6-1218. Hivatkozott személyek: Hoschke Ágoston, Rezsneki Mihály, Kovács Ferenc bori keretlegények, illetve dr. Zoltán László orvos, bori munkaszolgálatos.

²¹⁷ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 76. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 09. 19. Nytsz.: nincs.

²¹⁸ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 125. Összefoglalás. Budapest, 1946. 11. 13. Nytsz.: nincs.

²¹⁹ TOLNAI G. 1969. 496.

²²⁰ TOLNAI G. 1985b. 500.

²²¹ SZITA SZ. 1994. 31. Szita szerint tehát 214–250 főből állt egy munkaszolgálatos század.

²²² KARSAI L. 1992. 104. Karsai az 1944 augusztusában, a Honvédelmi Minisztérium által felállítandó cigány munkásszázadok tervezett

- létszámaként említi a századonkénti 213 főt. HM eln. 6797/1944. 1699. sz. 1944. 08. 25. MbK.
- ²²³ TOLNAI G. 1969. 763–764.
- ²²⁴ TOLNAI G. 1969. 764. Tolnai Gábor említést tesz itt arról is, hogy „Szentkirályszabadjától Abdáig terjedő útvonalat Kálmán Lászlóval” együtt végigjárta. Uo. 763.
- ²²⁵ TOLNAI G. 1969. 764.
- ²²⁶ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. V-101681. Tálás András népbíróági aktája. Kardos József tanúvallomása. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 22. Saját kezű aláírás. Nytsz.: 619/1946. 93.
- ²²⁷ CSAPODY T. 2010a. 24.
- ²²⁸ TOLNAI G. 1969. 764. Tolnai Gábor később Györménfőcsanakot nevezi meg a Radnóti szekérre kerülésének helyéül. TOLNAI G. 1985b. 502.
- ²²⁹ Kőszegi Ábel többször találkozott Erdős Péterrel és találkozott a Tolnai által idézett Kardos Józseffel és Kövesdi Istvánnal is. Személyes közlés. Budapest, 2009. 03. 17.
- ²³⁰ KŐSZEGI Á. 1972. 61.
- ²³¹ KŐSZEGI Á. 1972. 62.
- ²³² KŐSZEGI Á. 1972. 62.
- ²³³ Dr. Erdős Péter: „Pannonhalma felől a betonúton vonszolta magát a menetoszlop és itt valahol Écs közelében megállítottak minket. Egy fiatalember elvesztette egy pár perccel korábban az eszméletét, úgy vonszoltuk magunkat. Én erre ott szoltam az egyik keretlegénynek és azt a parancsot kaptam, hogy vigyem hátra a szekérre. Innen tudtam meg, hogy a menetoszlop végén, tőlem kb. 2–300 méterre, inkább 300 méterre ott áll az a szekér, ami utánunk jött. A fiút odavittem, tudott járni éppen hogy, bár nem volt már magánál. Amikor a szekérhez értünk, láttam, hogy a szekéren belül szinte egymáson fekszenek azok, akik jelentkeztek és a szekér szélén ül Radnóti Miklós, a lába úgy kifelé lógott a szekérről. Valamilyen pléd volt mellette vagy körülötte és a homlokán egy vércsík. Nagyon üveges szemmel nézett, láthatóan nagyon rossz állapotban volt. Miközben a fiút felsegítettem a szekérre odaszóltam, hogy Miklós mi van veled? Kicsit úgy a fejét felém fordította, még egyszer hangsúlyozom ezt az üveges tekintetet, mert ez maradt meg bennem és nem válaszolt. Akkor ilyen állapotban ott láttam utoljára Radnóti Miklóst.” ERŐLTETETT MENET I–II. 1988.
- ²³⁴ ACSAY J. 1990. 38.
- ²³⁵ ACSAY J. 1990. 38.
- ²³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés.

- 237 Uo.
- 238 Uo.
- 239 Uo.
- 240 HULESCH E. 2000. 11–12.
- 241 Hulesch Ernő soha sem közölte a bori munkaszolgálatos személyét, pedig Gerencsér Miklós könyvében (GERENCSÉR M. 1998.) külön is felszólította erre. Erről szóló polémiát *lásd* HULESCH E. 2000. 114–117.
- 242 Hulesch Ernő és meg nem nevezett tanújának találkozására Bela Guttmann (Guttmann Béla), válogatott focista és világhírű futball-edző bécsi lakásában (Walfischgasse) került sor. (A találkozás pontos időpontja nem ismert.) A nemzetközi játékvezető-ellenőr Hulesch által leírt találkozás körülményei hihetők (korábban Hulesch innsbrucki kupamérkőzésen volt /1971/; az osztrák kupát ebben az évben a Bela Guttmann edzette csapat nyerte el; Bela Guttmannnak lehetett lakása Bécs belvárosában).
- 243 HULESCH E. 2000. 12.
- 244 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 125. Jelentés. Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
- 245 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 59. Összefoglaló jelentés. Feljegyzés a Kardos Józseffel készült beszélgetésről. Budapest, 1971. 11. 04. (Saját kezűleg nem írta alá.) Nytsz.: 3/6-1210.
- 246 TOLNAI G. 1969. 265.
- 247 ANDAI F. 1994. 118–119.
- 248 GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen. Valamint Kövesdi István esetében: ITS Archives No. 6349483#1 (1.1.5.3/ KOVACS-F-KOWALENKO-G/00125137/0004–0008.).
- 249 Dr. Bárdos Józsefet Erdős Péter látta Sachsenhausenben, és bár nem látta holtan, biztos abban, hogy meghalt. ACSAY J. 1990. 39. Dr. Bárdos József mennyasszonyának Kövesdi László vitte Bárdos halálhírét. Dr. Adamovics Jenőné Karácsony Rozália személyes közlése. Budapest, 2009. 01. 15.
- 250 Nyilvántartásba vételük dátuma: Kardos József és Kálmán László: 1944. 11. 22. Kövesdi István és Erdős Péter: 1944. 11. 27. Erdős László: ismeretlen nap. GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen.
- 251 ACSAY J. 1990. 39.
- 252 Juszt László nagybátyja, Révész László közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2010. 04. 14.
- 253 A Szovjet Vöröskereszt válasza Juszt László keresése ügyében. Budapest, 1958. 09. 04. Nytsz.: NSZT 645/51 Bné.

- ²⁵⁴ HULESCH E. 2000. 151.
- ²⁵⁵ Révész László közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2010. 04. 14.
- ²⁵⁶ ACSAY J. 1990. 36.
- ²⁵⁷ Ellenőrzött tábori levelezőlap. Juszt László kmsz. P489. Kelt: 1944. 08. 07. (Feldpost bélyegző: 1944. 08. 10.) A család tulajdonában (szkennelt formában megtekintettem, Budapest, 2010. 04. 20.).
- ²⁵⁸ GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen.
- ²⁵⁹ GBA Die ungarischen Häftlinge des KZ-Gedenkstätte Buchenwald.
- ²⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.; Uo. 224. Térképvázlat. Az útvonal részletes leírásával és az ezzel kapcsolatos vitatott kérdésekkel itt nem foglalkozom.
- ²⁶¹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 79. Juhász Pál és társa, Asztalos Ferenc tanúvallomása. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.
- ²⁶² BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 92. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4849/1946/5.
- ²⁶³ „Nehogy a t. Népbíróság őszinteségemet kétségbe vonhassák [!], kijelentem, hogy a sértettet, minden célzás nélkül, kapásból lőtt golyóm találta el.” BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 179. Asztalos Ferenc észrevételei a tekintetes budapesti Népbírósághoz. Budapest, 1947. 03. 12. Nytsz.: 4948/1946/5.
- ²⁶⁴ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 100. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4849/1946/5.
- ²⁶⁵ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 69. Godschmidt József tanúvallomása. Kapuvár, 1945. 12. 28. Nytsz.: nincs.
- ²⁶⁶ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 132. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.
- ²⁶⁷ Juhász Pált és Asztalos Ferencet Budapesten, 1947. 03. 18-án végezték ki. Asztalos Pált hat nap múlva temették el a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában (22. sor, 27-es sírhely). Részletesen *lásd* CSAPODY T. 2007. 2–3.
- ²⁶⁸ TOLNAI G. 1981. 231.
- ²⁶⁹ TOLNAI G. 1981. 231.
- ²⁷⁰ KÖSZEGI Á. 1972. 61.
- ²⁷¹ Az állambiztonsági szolgálat *Abdai gyilkosok* fedőnéven folytatott titkos nyomozást (1967–1977) Radnóti Miklós abdai gyilkosainak kiderítése érdekében. Részletesen *lásd* CSAPODY T. 2010b. 66–91.
- ²⁷² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 221. Jelentés. Budapest, 1973. 12. 10. Nytsz.: 3/6-638/73.
- ²⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 258. Javaslát Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Budapest, 1974. 11. 20. Nytsz.: 3/6-907/75.

- ²⁷⁴ TOLNAI G. 1985b. 501.
- ²⁷⁵ HULESCH E. 2000. 21–29. A tanúk: 1. Bors Istvánné született Honner Rozália (Pannonhalma); 2. Schárreisz Ferenc (Ravasz); 3. Ács Kálmán (Pannonhalma); 4. Ôri Lászlóné (Pannonhalma); 5. Erdôs Péter (Budapest).
- ²⁷⁶ Schárreisz Ferenc és Ács Kálmán. Uo. 25., 27.
- ²⁷⁷ A csornai földbirtokos és téglagyáros Schlesinger Adolf, míg a téglagyár igazgatója Rübner József volt. Életkoruk alapján kizárható, hogy Borban lettek volna munkaszolgálatosok (előbbi 54, utóbbi 65 éves volt 1944-ben). Dr. Berecz Endre nyilvántartásában sem szerepelnek a munkaszolgálatban elhunytak között. BEREZ E. 2006.
- ²⁷⁸ BEREZ E. 2006.
- ²⁷⁹ Dr. Berecz Endre azt közölte velem, hogy Schlesinger László cservenkai haláláról egy ma már szintén halott személytől értesült. Az adatközlő maga is bizonytalan volt a hírben, és nem tudott információt adni Schlesinger László bori munkaszolgálatáról. Telefoninterjú, 2010. 08. 07.
- ²⁸⁰ HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám. Veszteséglista Bor (Szerbia) és Újvidék között, 1944. 09. 17. és 10. 08. között, szerb hadművelleti területől való visszatérés közben eltűnt munkaszolgálatos beosztottokról.
- ²⁸¹ GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg Nr. 41034., Personen ID.: Nr. 56165. (Schlesinger László). Haláláról nincs adat.
- ²⁸² A költő szobránál álló márványtábla felirata: „Radnóti Miklós 1944. november elején itt töltött utolsó éjszakájának emlékére készült. A téglagyár dolgozói és Pannonhalma nagyközség lakóinak akaratából 1983-ban.” A szobor Meszlényi János szobrászművész alkotása. Az emlékhely az Arany János u. 30. sz. alatt lévő, felszámolás alatt álló (2009) Wienerberger Téglaiipari Zrt.–Pannonhalmi Téglagyár területén található.
- ²⁸³ SZABÓ B. 2007. 30–35. A tarjánpusztai iskola és egyben a község történetét feldolgozó műben található fényképek jól mutatják az épületek elhelyezkedését és méreteit.
- ²⁸⁴ Uo. 87.
- ²⁸⁵ Az üzemanyagbázis helyén 1969 előtt szántó volt.
- ²⁸⁶ KŐSZEGI Á. 1972. 61.
- ²⁸⁷ TOLNAI G. 1981. 231.
- ²⁸⁸ HULESCH E. 2000. 19., 21. Bors Istvánné született Honner Rozália és Schárreisz Ferenc.

- ²⁸⁹ HULESCH E. 2000. 32. A Hulesch Ernő által idézettek, Erdős Péter dátumozatlan, géppel írt és aláírt mondatait megtaláltam Erdősnek a Nagy Mária textiltechnikus által őrzött hagyatékában (Győr, 2010. 06. 27.).
- ²⁹⁰ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 56. Tálás András tanúvallomása. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.
- ²⁹¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 50. Rezsneky Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6–1016.
- ²⁹² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 54. Kovács Ferenc meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 20. Nytsz.: 3/6–1015.
- ²⁹³ Hulesch Ernő könyvében adatolatlanul azt írta, hogy a bori keret Pannonhalmán vásárolt egy disznót, „ami nagyobb volt, mint amit egy este el tudtak fogyasztani. Ennek is köszönheték a munkaszolgálatosok, hogy még egy napig a téglagyárban pihenhettek.” HULESCH E. 2000. 28. Nem tudjuk, hogy valóban sor került-e disznó vásárlására, de a leírtak tükrében ennek semmi köze nem lehetett az ottlélhez.
- ²⁹⁴ A telekrajzon 15. 50. számmal jelölve. Tarján telekrajza a 20. század elején. A tarjánpusztai önkormányzat irattárában. Nytsz.: nincs.
- ²⁹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 58. Kardos Józseffel történt beszélgetésről készült jelentés. Budapest, 1971. 11. 04. Nytsz.: 3/6–1210.
- ²⁹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 111. Kotroczó Ignác meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1972. 08. 25. Nytsz.: 3/6–717.
- ²⁹⁷ Tarjánpuszta, 2010. 09. 04.
- ²⁹⁸ Kálmán Józsefné elektronikus levele. Tarjánpuszta, 2010. 10. 16.
- ²⁹⁹ Németh Vilmosné született Jankovics Ilona tarjánpusztai lakos.
- ³⁰⁰ Kálmán Józsefné elektronikus levele. Tarjánpuszta, 2010. 10. 18.
- ³⁰¹ HULESCH E. 2000. 32.
- ³⁰² ERŐLTETETT MENET I–II. 1988.
- ³⁰³ ACSAY J. 1990. 38.
- ³⁰⁴ Erdős Pétert a dunántúli menettel kapcsolatos – itt nem idézett – visszaemlékezéseinek más forrásokkal történt egybevetése nyomán tartom hiteles tanúnak.
- ³⁰⁵ PFL, Főapáti Hivatal iktatott iratai 858-968/1944 (1944/VI. doboz). Az ezekhez tartozó iktatókönyv ugyanott: Főapáti Iroda Iktatókönyve 1941. 09. 25.–1949. 12. 31. Továbbá: PFL Esperesi Levéltár, Pannonhalma, Plébániai iratok 1802–1938. PFL Esperesi Levéltár, Veszprémvarsány. Plébániai iratok 1938–1950., Ravazd. Plébániai iratok 1941–1978., Esperesi Irattár: Tarjánpuszta 1869–1950.
- ³⁰⁶ A Pannonhalma Gyümölcsoltó Boldogasszony Plébánián felkerestem Marton József OSB plébánost (Pannonhalma, 2010. 10. 15.). Az 1944–1946-ra vonatkozó pannonhalmi Historia Domus nem lelhető fel a plébánián, a PFL-ban, a GyMSML-ban és a MOL-ban sem.

- ³⁰⁷ Legányi Norbert főpát feljegyzése. Pannonhalma 1968?. PFL Perjeli napló 1944. 03.–1965. 12. 31. 2.
- ³⁰⁸ Uo. 1944. 10. 25.–1944. 11. 19. között. Perjeli napló. 1944. 10. 25.–1944. 11. 19. 6.
- ³⁰⁹ VÁRSZEGI A. I. 1996.; Néhány jellemző adat a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt működő pannonhalmi menhely működéséről. Pannonhalma, 1945. 06. 22. 1945. 06. 22. PFL Főpáti Hivatal iktatott iratai 326 / 1945.
- ³¹⁰ Az Écs-Ravaszd Körjegyzőség közjegyzője, dr. Bertalanné Józsa Judit közlése. Telefoninterjú. 2011. 01. 25. A Győri Izraelita Hitközség irattárában folytatott kutatásaimról a következő fejezetekben részletesen írok.
- ³¹¹ Véghatározat. Győr-Moson vm-ben eltemetett zsidó halottak exhumálása. Győr, 1946. 01. 19. Nytsz.: 828/1946. alp. In: KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. Melléklet. 143. (szkennelt változat), lásd http://www.mosonjews.documents.net.au/mosonkep5_files/page0011.htm – utolsó letöltés: 2011. 05. 13.
- ³¹² Tarjánpuszta és Győrasszonyfa, 2010. 06. 28. és 2010. 07. 09.
- ³¹³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6–662/75.
- ³¹⁴ A rendkívül fontos kérdés további tisztázásával itt nem foglalkozom.
- ³¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 102–104. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról. Budapest, 1972. 07. 17. Nytsz.: 3/6–603.
- ³¹⁶ A század a Péti Nitrogénművekhez került.
- ³¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 236–237. M. kir. Honvédelmi Miniszter 975/M.42.–1944. számú rendelete. Budapest, 1944. 09. 26. 2. sz. melléklet. 2.
- ³¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 102. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról.
- ³¹⁹ Pintér Imre a bori menettel való találkozást menetének második éjszakája utáni nap kora délelőttjére teszi. Figyelembe véve a földrajzi távolságokat, a második éjszaka Zirc környékén lehetett. Zirc és Nyúl között a távolság körülbelül 44 km. Ezt a meneteket nem tudták megtenni egy nap alatt.
- ³²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 103. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról.
- ³²¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 104. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról.
- ³²² BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. Dr. Loór Ferenc és tsa. (összesen 447 oldal); ÁBTL 3.1.9. V-36793. Loór Ferenc (nulla oldal); ÁBTL 3.1.9. V-146149. Bírósági ítéletek. Dr. Loór Ferenc és Wasche József (ítélet, összesen 13 oldal).

- ³²³ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 68. Tárgyalási jegyzőkönyv. Kalocsa, 1947. 01. 22. Nytsz.: Nb. 3021/16. 1946.
- ³²⁴ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 60. Jegyzőkönyv. Baja, 1946. 05. 21. Nytsz.: 702/1946. nü. sz.
- ³²⁵ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 111. Tárgyalási jegyzőkönyv. Szeged, 1947. 03. 05–06. Nytsz.: Nb. E. 62/1947/2.
- ³²⁶ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 14. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 11. Nytsz.: 21543/1945.
- ³²⁷ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 16. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 15. Nytsz.: 21544/1945.
- ³²⁸ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 51. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Kiskunfélegyháza, 1946. 06. 26. Nytsz.: 5433/1946.
- ³²⁹ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 110. Tárgyalási jegyzőkönyv. Szeged, 1947. 03. 05–06. Nytsz.: Nb. E. 62/1947/2.
- ³³⁰ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 7. Jegyzőkönyv. Baja, 1945. 09. 18. Nytsz.: 702/946.
- ³³¹ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 111. Tárgyalási jegyzőkönyv. Szeged, 1947. 03. 05–06. Nytsz.: Nb. E. 62/1947/2.
- ³³² FERENCZ GY. 2009. 163. és 541–543.
- ³³³ Radnóti Miklós: Tápé, öreg este. 1930. 12. 06. Az első kiadásban Sós Endrének és S. Koncz Erzsébetnek ajánlva.
- ³³⁴ Péter László: Tápé, öreg este. In: PÉTER L. 2009a. 199.
- ³³⁵ BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 18. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: nincs.
- ³³⁶ Sós E. 1945. 3.
- ³³⁷ Sós E. 1964. 1169–1170.
- ³³⁸ Sós E. 1964. 1169.
- ³³⁹ Sós E. 1964. 1169.
- ³⁴⁰ Sós E. 1964. 1169–1170.
- ³⁴¹ A bori menet útvonala, éjszakai szálláshelyei és az ott töltött napok száma: Szentkirályszabadja–Gyulafirátót (1. nap/1 éjszaka), Gyulafirátót–Nagyesztergál (2./1), Nagyesztergál–Veszprémvarsány (3./1), Veszprémvarsány–Györszentmárton/Tarjánpuszta (4./2), Györszentmárton/Tarjánpuszta–Ménfőcsanak (6./1).
- ³⁴² Egyetértek az állambiztonsági szolgálat álláspontjával, miszerint Ménfőcsanakon szállt meg a bori század. (ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6–662/75.) A továbbiakban nem foglalkozom ennek, a Radnóti-szakirodalom által sokat vitatott és lényeges kérdésnek az elemzésével.
- ³⁴³ Écsi (állami) halotti anyakönyv. A 30. tétel alatti bejegyzés dátuma: 1944. 12. 12. Megnéztem: Écs, 2009. 09. 06. Hulesch Ernő

- fakszimile és gépelt formában egyaránt közli. Előző olvashatatlan, az utóbbi szöveghű közlés, de a vezetékeveket kezdőbetűvel jelöli. HULESCH E. 1999. 32.
- ³⁴⁴ Beszélgetés Péntes Lajosnéval Écsen. In: HULESCH E. 2000. 31.
- ³⁴⁵ Écsi Alsó temető bejárása: 2010. 06. 28. Écsi Felső temető bejárása: 2010. 07. 09.
- ³⁴⁶ László Margittal és Tóth Gyuláné Kovács Erzsébettel 2009. 09. 06-án találkoztam, utóbbival telefoninterjút is készítettem (2010. 05. 25). *Lásd még* HULESCH E. 1997. 26–27.
- ³⁴⁷ Kozák János személyes közlése. Écs, 2009. 09. 06. Kozák János 1967-ben került az écsi plébániára, így az 1944-es események kapcsán nem szemtanú.
- ³⁴⁸ Keresztény Lászlóné személyes közlése. Écs, 2010. 06. 28.
- ³⁴⁹ A ravatalozó tervei úgy készültek, hogy semmilyen sírt ne kelljen megbolygatni vagy megszüntetni. Ennek a sírnak azonban sem papíron, sem a valóságban már nyilván nem volt nyoma.
- ³⁵⁰ Beszélgetés Péntes Lajosnéval. In: HULESCH E. 1999. 29.
- ³⁵¹ Vaszari András visszaemlékezése. In: HULESCH E. 1999. 151. Vaszari András cím nélküli olvasói levelének első megjelenése: VASZARI A. 1987.
- ³⁵² Nem tudni, hogy Hulesch Ernő csak hallott a fényképről vagy látta is azt. Az écsi „Radnóti-fotó” könyvének végén lévő összesen húsz oldalas fényképmellékletében nem szerepel. *Lásd* HULESCH E. 2000. 183–203.
- ³⁵³ Tóth Gyulánéval történt közös bejárás időpontja 2009. 09. 06.
- ³⁵⁴ Tóth Gyuláné általa megnevezett kivégzés helyszíne az Écstől Ravazd felé vezető 82-es számú főút jobb oldalán lévő telkek egyikénél volt: Écs mai határától (a sportpályánál álló utolsó lakóháztól) számított körülbelül 1200 m távolságban lévő teleknél. Écset Ravazd felé elhagyva először (körülbelül 1000 m) elérjük a közút jobb oldalán lévő, Écs, Fő utca 118. számú telket. Ezen a telken (helyrajzi száma: 4201/4) egy régi, használaton kívüli épület áll: a volt Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsmá. A kocsmá a második világháború után is működött. A volt kocsmától pontosan 200 m megtétele után érkezünk el, az ugyanezen oldalon lévő telekhez, a kivégzés állítólagos helyéhez. A dombtetőig felfutó, kerítés nélküli telek körülbelül 50 m széles, előtte két, 60 évnél idősebb diófa áll. A telken sűrű, fiatal akácok találhatók és az úttól körülbelül 50 m-re, a telek belsejében egy szerény kis hétvégi ház áll. Semmilyen nyomát nem találtam sírhalomnak. A bejárás időpontja: 2010. 09. 04.
- ³⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 8. Nemes Sándor tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.

- ³⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 14–15. László Pál tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.; Uo. 24. Engel György tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.; Uo. 49. Faludi István tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.
- ³⁵⁷ Péntes Mihály. Személyes közlés. Écs, 2009. 09. 06.
- ³⁵⁸ Otoltics Lászlóné Sipák Aranka személyes közlése. Écs, 2009. 09. 06.
- ³⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 243–244. Jelentés. Gyôr, 1973. 12. 11. Nytsz.: 1-898/1973.; HULESCH E. 1997. 27–28.
- ³⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 243. Jelentés. Gyôr, 1973. 12. 11. Nytsz.: 1-898/1973.
- ³⁶¹ Keresztény Lászlóné. Személyes közlés. Écs, 2010. 06. 28.
- ³⁶² Kozák Lajosné közlése. Telefoninterjú. 2010. 08. 02.
- ³⁶³ Kozák Lajosné. Telefoninterjú. Uo. A „rongyos” és „kiránduló” menet megkülönböztetés Kozák Lajosnétól származik.
- ³⁶⁴ Az exhumálásról kizárólag tôle hallottam. Az écsi önkormányzati hivatalban ôrzött halotti anyakönyv nem tartalmaz erre vonatkozó bejegyzést.
- ³⁶⁵ Az „Écsi határban, a körtelési dölôben” [...] „robbanó lövedék által ellenséges repülôtôl mozgó vonat támadásakor”, 1944. 11. 19. de. 10 órakor meghalt három fô.
- ³⁶⁶ TOLNAI G. 1969. 780.
- ³⁶⁷ Összefoglaló jelentés. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. 24.; Beszélgetés Kugler Sándornéval Abdán. In: HULESCH E. 2000. 56.
- ³⁶⁸ Kôszegi Ábel nem publikált errôl, viszont munkanaplója és Keresztény Lászlóné állítása errôl tanúskodik. Munkanaplójában szerepel, hogy Nagy Istvánnak piros és deres (szürke) lovai voltak. KÔSZEGI Á. 1969. 30. Keresztény Lászlóné állítása szerint Kôszegi Ábel 1970-ben körülbelül négy napot kutatott Écsen. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 243–244. Jelentés. Gyôr, 1973. 12. 11. Nytsz.: 1-893/1973.
- ³⁶⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 244. Jelentés. Gyôr, 1973. december 11. Nytsz.: 1-893/1973.
- ³⁷⁰ KÔSZEGI Á. 1969. 30. A bejegyzés dátuma ismeretlen.
- ³⁷¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 244. Jelentés. Gyôr, 1973. december 11. Nytsz.: 1-893/1973.
- ³⁷² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 303. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ³⁷³ 1. Malkovics Ferenc, écsi fogatos; 2. Keresztény Lászlóné, Écs községi Tanács megbízottja; 3. Péntes Lajosné Nagy Olga, aki 1944-ben az écsi posta hivatalvezetôje volt. HULESCH E. 2000. 30–32. és 35–38.
- ³⁷⁴ Beszélgetés Péntes Lajosnéval Écsen. In: HULESCH E. 2000. 31.

- ³⁷⁵ Sári Józsefné Malkovics Anna személyes közlése. Écs, 2010. 06. 28.
- ³⁷⁶ Malkovicsék háza mind a mai napig az Écsen keresztülvezető (Veszprém–Gyôr) 82-es számú főút mellett található (Fô utca).
- ³⁷⁷ Malkovics Ferencnek 1944 végén két „jó lova” volt. HULESCH E. 1997. 32.
- ³⁷⁸ A Malkovics Ferencsel készített Hulesch-interjúban ennek egy másika változata hangzott el: egy ismeretlen munkaszolgálatos arra kérte őt, hogy a lovas szekere aljában, a szalma alatt bújtassa el. Erre azonban nem volt hajlandó. Hulesch Ernô: Beszélgetés Malkovics Ferencsel Écsen. In: HULESCH E. 2000. 36–37.
- ³⁷⁹ Nagy László személyes közlése. Pannonhalma, 2010. 09. 04.
- ³⁸⁰ Nagy László levele. Elektronikus posta. Pannonhalma, 2010. 09. 08.
- ³⁸¹ Kutatásom idején ifj. Fülöp György felesége és leánya már nem élt. Sírjuk a Felső temetőben található, azonosítani azonban nem sikerült. Forrás: Tóth Gyuláné született Kovács Erzsébet. Telefoninterjú: 2010. 11. 02.
- ³⁸² Ifj. Vaszari Károllyal és Vaszari Lászlóval készült telefoninterjúk. 2010. 07. 08.
- ³⁸³ TOLNAI G. 1969. 765.
- ³⁸⁴ TOLNAI G. 1969. 766.
- ³⁸⁵ TOLNAI G. 1969. 766–767.
- ³⁸⁶ TOLNAI G. 1969. 765.
- ³⁸⁷ TOLNAI G. 1985b. 502.
- ³⁸⁸ TOLNAI G. 1985b. 502.
- ³⁸⁹ KÖSZEGI Á. 1972. 63.
- ³⁹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ³⁹¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–295. Összefoglaló jelentés.
- ³⁹² Meghallgatása során elmondta, hogy a dunántúli menetet végigkísérte és „a menetoszlop utolsó harmadához tartozott”. Az állambiztonsági hivatal megjegyezte róla, hogy „tarthat attól, hogy az akkor történetekért őt is felelősségre vonhatják”. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 89–90.
- ³⁹³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294.
- ³⁹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295.
- ³⁹⁵ HULESCH E. 1989.; HULESCH E. 2000. 41–42. és 52–53.
- ³⁹⁶ A mai Petz Aladár Megyei Oktató Kórház, Gyôr, Zrínyi utca 13. sz. alatt lévô részlege.
- ³⁹⁷ ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.
- ³⁹⁸ Dr. Czigány Jenô nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 04. Két gyôri évfolyamtársa: dr. Szobor Albert és dr. Hámori Tibor.

- ³⁹⁹ Dr. Czigány Jenő nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 21.
- ⁴⁰⁰ Dr. Czigány Jenő nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 09. 24. Kiemelés az eredetiben.
- ⁴⁰¹ Dr. Czigány Jenő nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 21.
- ⁴⁰² Dr. Czigány Jenő nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 04.
- ⁴⁰³ A Gyôri Városi Szentháromság (Szent Háromság) Közkórház (ma Petz Aladár Megyei Oktató Kórház) Zrínyi utca 13. sz. alatt lévô részlege. Az 1928-ban megalakult elme- és idegosztály azóta is ideggyógyászati centrumként mûködik.
- ⁴⁰⁴ HULESCH E. 2000. 116. Ugyanitt a Szentháromság Közkórház fôépületérôl és annak fôbejáratáról korabeli fényképet is közöl. Uo. 117.
- ⁴⁰⁵ PETZ A. 1958. 20.
- ⁴⁰⁶ PFL, Hagyatékok, Dr. Petz Aladár hagyatéka. Dr. Petz Aladár: Kórházi regeszták. III. Szentháromság Gyôr Városi Közkórház (1939. 01. 23.–1948. 02. 02.) 2457–3532.
- ⁴⁰⁷ RIBAI M. E. 1994. 151. (18. sz. melléklet); *Dunántûli Szabad Nép*, 1. évf. 1945. 08. 28. 12.
- ⁴⁰⁸ ZSEGOVA Cs. 2000. 48–49.
- ⁴⁰⁹ Telefoninterjú, 2011. 06. 27.
- ⁴¹⁰ HM HIM HL III. 99. M. kir. 519. hadikórház, Gyôr; HM HIM HL III. 222. M. Kir. gyôri honvédkórház; valamint említés szintjén több helyen: MOL I. gyûjtemény. I. 70. doboz.
- ⁴¹¹ HM HIM HL III. 99. M. kir. 519. hadikórház, Gyôr 1944–1945. Töredék. 1944. 08–12. hónapban kezelt és kibocsátott betegek névsora.
- ⁴¹² 1944. 11. 01. és 1944. 12. 13. közötti öt hét alatt öt névsornak kellett keletkeznie, de a nyilvántartási számokat tekintve hat névsor keletkezett. Hiányzik tehát: Nytsz.: 29/73. sz. sgt. 1944.–34/73. sz. sgt. 1944. névsor.
- ⁴¹³ HM HIM HL III. 99. M. kir. 519. hadikórház, Gyôr 1944–1945. Uo. Kimutatás az 1944. 10. 25-rôl 1944. 11. 01-ig fogyatékbba jutott harctéri sebesültekrôl és betegekrôl. Nytsz.: 28/73. sz. sgt. 1944.; Nytsz.: 35-36./73. sz. sgt. 1944.
- ⁴¹⁴ Háborús körülmények között a civil és katona betegek és kórházak merev szétválasztása nyilván nem lehetséges.
- ⁴¹⁵ Bolla Gézától személyes találkozást kértem, de a megbeszêlt idôpontot lemondta (Budapest, 2009. 03. 05.). Telefonon két alkalommal tudtam vele beszélni (2009. 03. 02. és 2009. 03. 05.). Az itt leírtakat teljes terjedelemben, ajánlott postai küldeményként részére megküldtem és egyben kértem szíves válaszát (Budapest, 2011. 06. 03. RL 1286 000 165 554 6). Bolla Géza a könyv lezárásáig semmilyen módon nem reagált.

- ⁴¹⁶ Kertai N. Mária: Nyolcvanöt esztendő megidézése – beszélgetés Bolla Gézával. In: PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. 13–18. *Lásd még: SZÁSZ I. 2009. 6.*
- ⁴¹⁷ Kertai N. Mária: Nyolcvanöt esztendő megidézése – beszélgetés Bolla Gézával. In: PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. 17.
- ⁴¹⁸ A szövegből nem derül ki a közbenjárás mibenléte, és hogy kik voltak a megnevezett személyek.
- ⁴¹⁹ Kertai N. Mária: Nyolcvanöt esztendő megidézése – beszélgetés Bolla Gézával. In: PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. 17.
- ⁴²⁰ Személyes közlés. Telefoninterjú. 2009. 03. 05.
- ⁴²¹ Bolla Géza kérdésemre nem tudta megmondani, hogy Borban melyik altáborban volt. Személyes közlés. Telefoninterjú. 2009. 03. 05.
- ⁴²² Az első és utolsó telefonmegkeresésem időpontja: 2009. 03. 02. és 2011. 06. 02.
- ⁴²³ A nyilvánosságot azért vállalta csak 1999-ben, mert válasza szerint: „Minden okom megvolt rá, hogy csendben maradjak”. VARGA L. 1999. I–III. Az újságcikk változatlan formában megjelent: Varga Lajos: Az utolsó tanú. In: VARGA L. 2004. 115–117. Ginzer László Zoltánt és hozzátartozóit hiába kerestem győri címükön és a győri temetési nyilvántartásokban. Verseit gondozó könyvkiadójával legalább nyolc éve megszakadt a kapcsolata.
- ⁴²⁴ VARGA L. 1999. I–III., illetve Varga Lajos: Az utolsó tanú. In: VARGA L. 2004. 115–117.
- ⁴²⁵ Varga Lajos személyes közlése. Telefoninterjú. 2011. 05. 28.
- ⁴²⁶ Csenár Imre nekem címzett levele. Győr, 2010. 05. 28.
- ⁴²⁷ Csenár Imre személyes közlése. Telefoninterjú. 2010. 06. 07. és 2011. 05. 27.
- ⁴²⁸ Csenár Imre írásos közlése szerint (Győr, 2010. 06. 21) a *Kisalföld* újságírója és volt főszerkesztője azt közölte vele, hogy Ginzer László Zoltán megkeresésére született meg az újságcikk („szeretné ezt az eddig el nem mondott »titkot« vele közölni”). Csenár Imre: Varga Lajos újságíró úr keresése és kapcsolatfelvétel. Győr, 2010. 06. 17.
- ⁴²⁹ Csenár Imre: Naplójegyzet: A lejegyzett történet. Győr, 2000. 10. 16.
- ⁴³⁰ Csenár Imre: Naplójegyzet: A lejegyzett történet. Győr, 2000. 10. 16. 1–2.
- ⁴³¹ Felmerülő további kérdések: 1. Ginzer László Zoltán miért nem dolgozott aznap? 2. „Az erőltetett menet” kifejezés használatos, de csak a *Bori notesz* megtalálása után került a köztudatba. Pontosán tudjuk, hogy „az erőltetett menet” a bori táborok között 1944 szeptemberében megtett útra vonatkozik. 3. Nem tudjuk, ki az a „pesti ügyvéd”, de tudjuk, hogy a Radnóti utoljára érintkezők egyike Erdős

- Péter volt, aki később (1966) jogi diplomát szerzett és többször beszélt Radnóti utolsó időszakáról. 4. A gátőrházon kívül a Rábca-parton nem állt ház, így nem tudott máshova bemenni. A gátőr viszont hallotta a lövéseket.
- ⁴³² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 36–37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6–495.
- ⁴³³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 215. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6–612/73.
- ⁴³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 217. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6–612/73.
- ⁴³⁵ Uo.
- ⁴³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295–296. Összefoglaló jelentés. Nytsz.: 3/6–662/75.
- ⁴³⁷ TOLNAI G. 1969. 768. és 780.
- ⁴³⁸ TOLNAI G. 1969. 777.
- ⁴³⁹ TOLNAI G. 1969. 777. és 781.
- ⁴⁴⁰ TOLNAI G. 1969. 768.
- ⁴⁴¹ TOLNAI G. 1969. 780.
- ⁴⁴² TOLNAI G. 1969. 785.
- ⁴⁴³ BARÓTI G. 1964. 9.
- ⁴⁴⁴ A Baróti Géza által leírtakat szó szerint, a forrás megjelölése nélkül átvette és saját anyagaként tette közzé: KRISTÓF A. 1968. 13.
- ⁴⁴⁵ TOLNAI G. 1969. 785.
- ⁴⁴⁶ TOLNAI G. 1969. 785.
- ⁴⁴⁷ TOLNAI G. 1969. 784.
- ⁴⁴⁸ TOLNAI G. 1969. 785.
- ⁴⁴⁹ TOLNAI G. 1969. 786.
- ⁴⁵⁰ A Háromszoknya (Három szoknya) nevű kocsmát vendéglőnek és vámháznak is nevezik, annak tulajdonosait pedig „Vámoséknak”. A Rábca-híd abdai oldalán, a bécsi országút baloldalán lévő kocsmá tulajdonosa Blazsovits Marcella volt. Miatta, a lánytestvére és lánya után nevezték el a régi vámházat Háromszoknyának. A kocsmá épülete változatlan helyen, romos állapotban ma is megvan.
- ⁴⁵¹ TOLNAI G. 1969. 783–784.
- ⁴⁵² TOLNAI G. 1969. 786.
- ⁴⁵³ SIMON L. 1955. 6.; SIMON L. 1962. 5. A szerző második írása az első rövidített újraközlése.
- ⁴⁵⁴ Hulesch Ernő: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Győrben. In: HULESCH E. 2000. 63.
- ⁴⁵⁵ Somogyi Éva abdai helytörténész közlése szerint Burkus sokáig az abdai focicsapatban játszott. Elektronikus posta. Abda, 2010. 04. 26.

- ⁴⁵⁶ Somogyi Rudolfnak és Szücs Lajosnak minden bizonnyal 1945 februárjában kellett eleget tenniük levante behívásra vonatkozó kötelezettségüknek.
- ⁴⁵⁷ KÖSZEGI Á. 1972. 64.
- ⁴⁵⁸ KÖSZEGI Á. 1972. 64.
- ⁴⁵⁹ Hulesch Ernő: Beszélgetés Fehér Nándorral Abdán. (1998. 12. 29.). In: HULESCH E. 2000. 146–150. Fehér Nándor elmondása szerint azért vállalkozott a közlésre, mert nem bírta elviselni Gerencsér Miklósnak *Az abdai talányok* című könyvében (GERENCSÉR M. 1998.) megjelent „mocskolódó” és „igazságtalan” szavait.
- ⁴⁶⁰ A kérdés itt is ugyanaz, mint Burkus Sándor esetében: a tizenkilenc éves és katonaköteles Fehér miért nem volt katona ekkor és miért tartózkodhatott otthon?
- ⁴⁶¹ HULESCH E. 2000. 148–149.
- ⁴⁶² Hulesch Ernő: Beszélgetés Fehér Nándorral Abdán. In: HULESCH E. 2000. 149. „...megkérdeztem tőle: Te Jóska, mi történik itt? Azt válaszolta: Menj el innen! Az sem lesz neked való látvány, míg a dögöket elássák.”
- ⁴⁶³ GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945.Nb. (V-108541.)
- ⁴⁶⁴ További bizonyítékok mellett, hogy Fehér Nándor által megnevezett személy Kránicz József volt: 1. Fehér azt mondta „K. József” lakhelyéről, hogy „Volt falujukban egy kis tó, annak partján laktak L-on [Gyôrladoméron]”. Hulesch Ernő: Beszélgetés Fehér Nándorral Abdán. In: HULESCH E. 2000. 149. Kránicz Józsefné ma is Gyôrladoméron, a Tököz utcában lakik. 2. Fehér öt évvel mondta nála idősebbnek „K. Józsefet”: a születési adataik alapján látható, hogy valóban több mint négy év volt köztük.
- ⁴⁶⁵ GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. 5–11. Ítélet. Nb. 1127/1945/9. sz. Gyôr, 1946. 04. 17.
- ⁴⁶⁶ GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. 14–16. Ítélet. NOT II. 3321/16/1946. Budapest, 1946. 09. 06. Kránicz Józsefné elmondása szerint férje 1957-ben szabadult és a váci börtönben volt fogvatartva. Kránicz Józsefné közlése. Telefoninterjú, 2010. 04. 21. Népbírósi anyagából tudjuk, hogy 1954 végén még börtönben volt. Ekkor kegyelmi kérvényét elutasították. GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. 127. Igazságügyminisztérium. Nytsz.: 13443/1954.I.M.I./2. Budapest, 1954. 12. 15.
- ⁴⁶⁷ Az említett ítéleteken kívül: GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. Jegyzőkönyv. (Kránicz József vallomása, saját kezű aláírásával.) Tözségcsilizköz Járási kapitánysága, 1945. 10. 19.; Vádírat. Nytsz.: 1934/1945. n. ü. Sz. Gyôr, 1945. 11. 16.

- ⁴⁶⁸ Áldozó István fõlevéltáros közlése. Gyõr, 2009. 06. 14.
- ⁴⁶⁹ Sarmann Ferencné két alkalommal kerestem fel Abdán. Az elsõ alkalommal (2009. 09. 15.) készült, digitális diktafonra rögzített beszélgetésnél jelen volt férje, a 86 éves Sarmann Ferenc és az *Abdai Hír-Lapok* címû újság 68 éves fõszerkesztõje, a helytörténész Somogyi Éva. Második találkozásunk során (Abda, 2009. 11. 03.), amelyen Sarmann Ferenc szintén jelen volt, az elsõ beszélgetés legépelte, szerkesztett anyagát mondatról mondatra kontrolláltuk. Az így elkészült szöveget Sarmann Ferencné hozzájárulásával közöltem. *Lásd* CSAPODY T. 2009h. 11–16.
- ⁴⁷⁰ Kódísgödör: a Háromszoknya kocsmá elõtt hosszan, Abda felé húzó-dó, egészen a Rákóczi telepig tartó mélyedés, ami a magasabban lévõ közút és a Háromszoknya kocsmá közötti, a közúttal párhuzamosan futó mélyedés volt. Nyomaiban ma is megtalálható.
- ⁴⁷¹ Sarmann Ferencné állítása szerint ezzel összhangban nyilatkozott korábban is. ERÕLTETETT MENET I–II. 1988.; Neither Memory Nor Magic. Amerikai Egyesült Államok, 2007.; Hulesch Ernõ: Beszélgetés Sarmann Ferencnével Abdán. In: HULESCH E. 2000. 52. Soha nem idézték azonban tõle, hogy a menetet német katonák is kísérték és a németek a gát lezárásában is részt vettek.
- ⁴⁷² HULESCH E. 2000. 53. és 55.
- ⁴⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 213–214. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-612/73.
- ⁴⁷⁴ HULESCH E. 2000. 56.; ÁBTL 3.1.5. O-16476. 213–214. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-612/73.
- ⁴⁷⁵ KÖSZEGI Á. 1972. 64.
- ⁴⁷⁶ TOLNAI G. 1969. 791–792.
- ⁴⁷⁷ TOLNAI G. 1969. 790–792.
- ⁴⁷⁸ Hulesch Ernõ közlése szerint két interjút készített Horváth Lajosnéval, feltehetõleg 1986 körül és 2000 körül (Abda, Háromszoknya vendéglõ). Hulesch a különbözõ címû és számos kiadást megélt könyveiben különbözõ részleteket közöl az interjúkból. Hulesch szerint az ún. második alkalommal készült interjúra azért kerülhetett sor, mert a korábban „a sokat zaklatott, rendõrségre bevitt asszony” üzent neki és már szabadon beszélhetett. Ekkor közölte Horváthné a két szakács ártatlanságát alátámasztó – általa hallomásból tudott – további részleteket. Horváthné ugyanakkor mindezt elmondta Tolnainak is már 1969 körül. HULESCH E. 1989. 67–68.; HULESCH E. 1997. 83–93.; Hulesch Ernõ: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 87–95.

- ⁴⁷⁹ TOLNAI G. 1969. 771. és 784.
- ⁴⁸⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 216. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-612/73.
- ⁴⁸¹ TOLNAI G. 1969. 787.
- ⁴⁸² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 15. Jelentés. Budapest, 1971. 03. 01. Nytsz.: 3/6-254.
- ⁴⁸³ TOLNAI G. 1969. 787.
- ⁴⁸⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 15. Jelentés. Budapest, 1971. 03. 01. Nytsz.: 3/6-254.
- ⁴⁸⁵ HULESCH E. 2000. 90.
- ⁴⁸⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 303. Összefoglaló jelentés. Budapest, 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ⁴⁸⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 9. Feljegyzés. Budapest, 1967. 06. 06. Nytsz.: 3/5-102.
- ⁴⁸⁸ Uo.
- ⁴⁸⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 6. Feljegyzés. Budapest, 1967. 05. 17. Nytsz.: 3/5-102.
- ⁴⁹⁰ TOLNAI G. 1969. 767.
- ⁴⁹¹ TOLNAI G. 1969. 784. és 787.
- ⁴⁹² TOLNAI G. 1985b.
- ⁴⁹³ Hulesch Ernő: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 87. Flakkos jelentése: többcsövű, légvédelmi ágyú, de ebben az esetben légvédelmi alakulatot jelent. Flakkosok jelentése: légvédelmi alakulathoz való tartozás.
- ⁴⁹⁴ Hulesch Ernő: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 87.
- ⁴⁹⁵ Káptalanmajor a Rábca-híd közelében, annak Győr felőli oldalánál lévő, ma is létező épület.
- ⁴⁹⁶ CSAPODY T. 2009h.
- ⁴⁹⁷ KÖSZEGI Á. 1972. 64.
- ⁴⁹⁸ Radnóti Miklós temetése. Magyar Országos Tudósító (MOT). XXVIII. évf. 1946. 08. 14. 16 óra 15 perc. 18. kiadás.
- ⁴⁹⁹ BARABÁS T. 1946. 4.
- ⁵⁰⁰ SZERZŐ NÉLKÜL 1946c. 2.
- ⁵⁰¹ SZERZŐ NÉLKÜL 1946d. 3.
- ⁵⁰² SZERZŐ NÉLKÜL 1946b. 3.
- ⁵⁰³ TOLNAI G. 1946. 2.
- ⁵⁰⁴ TOLNAI G. 1947. 225.
- ⁵⁰⁵ Hulesch Ernő: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 88–89.
- ⁵⁰⁶ TOLNAI G. 1969. 784.

- ⁵⁰⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16467. 23. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.
- ⁵⁰⁸ SZITA SZ. 1989. 240. (III. fejezet, 41. lábjegyzet.) Forrásként ez szerepel itt: „GyL Gyôri Népbíróság iratai. 283/1946.”.
- ⁵⁰⁹ SZERZŐ NÉLKÜL 1946a. 14.
- ⁵¹⁰ ÁBTL, BFL, GyMSML (Gyôr), GyMSML (Sopron), HM HIM HL, MOL és Gyôr-Moson-Sopron Megyei Bíróság.
- ⁵¹¹ BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 73. Ítélet. Budapest, 1946. 07. 22. Nytsz.: Nb. XVIII.175/1946.; Uo. 3. Ítélet. Gyôr, 1948. 09. 24. Nytsz.: Nb. 526/1947/17. sz.
- ⁵¹² Rangjelzése „Turna-főhadnagy” volt, ami a dokumentum szerint ezredesi rangfokozatnak felelt meg.
- ⁵¹³ Tóth János (hivatásos és hadtáp) törzsrôrmester, aki 1945. 03. 28. és 1945. 10. 03. között volt Pockingban. HM HIM HL VIII.10. Budapest, 1945. 10. 17. Nytsz.: 143/1945.
- ⁵¹⁴ BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 73–74. Ítélet. Budapest, 1946. 07. 22. Nytsz.: Nb. XVIII.175/1946.
- ⁵¹⁵ Likócs-pusztá Gyôrtól északkeletre a Duna-parton, míg Abda Gyôrtól északnyugatra, a Rábca-parton fekszik. Likócsot 1954-ben csatolták Gyôrhöz.
- ⁵¹⁶ A GyMSML-ban lévô népbírósági peranyagát (Gyôri Levéltár XXV.2. 941/1946. Nb.) és számos, Gyôrben háborús bûncselekményt elkövetett személy peranyagát megnéztem. Ezekben a témánk vonatkozásában semmit nem találtam.
- ⁵¹⁷ BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 3–7. Ítélet. Gyôr, 1948. 09. 24. Nytsz.: Nb. 526/1947/17. sz.
- ⁵¹⁸ BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 10–11. Budapest, 1949. 06. 09. Nytsz.: NOT III. 3289/1948-21. sz.
- ⁵¹⁹ BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 8–9. Budapest, 1951. 05. 25. Nytsz.: B.IV.761/1950-35. sz.
- ⁵²⁰ Cságoly Tibornak a BFL-ban nyilvántartott négy aktája közül kettô van meg az említetten kívül: XXV.2.b 13773–1945. 84274/79. A hiányzó kettô közül egy aktát (BFL VI.5.e. 1950.761.) leselejtezték. Az ÁBTL-ben Cságoly egyoldalas operatív kartonján négy dossziészám szerepel, azonban ezek egyike sem található meg (O-1675., V-137974., V-36422., V-56532.).
- ⁵²¹ ÁBTL 2.2.1.II. /15.6. Operatív karton másolata (EGPR) 41. szám alatt. Nytsz.: 563/82.
- ⁵²² BLASSZAUER R. 2002. 297–298.
- ⁵²³ ÁBTL V-56532. Nem lelhetô fel.
- ⁵²⁴ ÁBTL V-napló. Azonosító: 20097.

- ⁵²⁵ ÁBTL V-56532. Az I. fokú ítélet száma: B.1860/5. (1989-ben bezúzza.)
- ⁵²⁶ ÁBTL 2.2.1.III/2.6. Sulin György. EGPR lap.
- ⁵²⁷ ÁBTL O-14994/35. Oldalszám: nincs. Velfért Zoltán tanúvallomása. Kővágóórs, 1949. 05. 18. Nytsz.: 9/15.
- ⁵²⁸ ÁBTL O-14994/35. 32–34. Legfelsőbb Bíróság ítéletei: BV. 6879/1950/19. 26–27. B.III.1156/1950. Budapest, 1950. 02. 01.
- ⁵²⁹ ÁBTL 2.2.1.II/5.3. 486. Kutatónyilvántartó lap. Sulin György.
- ⁵³⁰ GyL Győri Népbíróság iratai. 283/1946. Az akta nevét nem adta meg.
- ⁵³¹ A Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság (továbbiakban: Bíróság) a Belügyminisztériumnak (BM) átadta a népbíróági dossziékat, de azok között a nevezett dosszié (283/1946.) nem szerepelt. A BM-től 1990. 03. 06-án visszakapott dossziék között viszont ezen az azonosítási szám alatt két db dosszié szerepelt az átadási listán (Soproni népbíróság: Heidl/Heitl Ferenc, Győri népbíróság: Polgár Sándor és Zehrtmer Nándor). A dossziék azonban csak az átadási listán szerepeltek, valójában nem érkeztek meg. (Wég Gabriella bírósági irattárvezető. Személyes közlés. Telefoninterjú: 2010. 03. 23.) A Bíróság 1996-ban adta át a népbíróági dossziékat a GyMSML-nak (továbbiakban: Levéltár). Az anyagot a Levéltár munkatársa, Áldozó István 1997 elején rendszerezte. Az átadási lista és az átadott dossziék ismét nem fedték egymást. A Bíróságtól átvett listán (Győr Megyei Népbíróóság és Fellebbviteli Bizottság jegyzéke 1945–1949.) a dossziészám szerepelt ugyan, de magát a dossziét nem adták át. (Áldozó István főlevéltáros személyes közlése. Győr, 2010. 03. 01.) A Győr-Moson-Sopron Soproni Levéltárban Heidl Ferenc és Zehrtner Nándor aktájának száma szerepel a nyilvántartásban – közölte velem Csekő Ernő, a soproni levéltár főlevéltárosa (Elektronikus posta: Sopron, 2011. 01. 14. és 2011. 01. 21.). Heidl Ferenc aktái azonban nincsenek meg (XXV. 3. Soproni Népbíróóság Hedl Ferenc név alatt 1. akta: 283/1946. sz.; lajstromkönyvben akta érkezése: 1946. 06. 28. irattárba: 1947. 02. 10. *lásd* a Népügyészségnél. A lajstromkönyvi bejegyzés „Megjegyzés” rubrikájában szerepelnek a következők: „Népügyészeti ikt.sz. 103/1946; csat. 12/1947. sz. ügysz. Itt palliumban a köv. kis lap szerepel: „Soproni Népügyészség / Heidl Ferenc népellenes bűntett / Ezen ügynek alanyi és tárgyi azonossága újrafelvételi kérelem folytán a NÜ. 38/1947. számhoz való csatolást rendelem el / Sopron, 1947. 02. 10.”. Ez a NÜ. 38/1947. sz. akta hiányzik. 2. akta: 12/1947. sz.; lajstromkönyvbe érkezés: 1947. 02. 03. újrafelvétel, irattárba: 1947. 12. 05.). A soproni

- ni lakhellyel rendelkező Zehntner Nándor aktája megvan (485/1945. sz.). A per tárgya – Zehntner *Volksbund*-tagsága – számunkra érdektelen. Mint ismeretes, a BM-ben 1989 szeptemberében a P. és L. jelzetű dossziékkal kezdték meg az iratmegsemmisítést. Lehetséges, hogy a keresett Purussi és Prevenka dosszié ekkor semmisült meg.
- ⁵³² GyMSML Gyôri Levéltár, IV.B.464.d. 180. doboz. Jelentés a menekültek és kibombázottak számáról. Gyôr, 1944. 10. 23.
- ⁵³³ Abdai körjegyzô 1944. 11. 28-i jelentése. Nytsz.: 7362/1944. A jelentést szó szerint közli MAGYAR A. 2001. 42. A forrást nekem nem sikerült megtalálnom. Magyar Antal telefonos megkeresésemre közölte, hogy a forrást látta, azt helyesen idézte. Telefoninterjú, 2009. 10. 13.
- ⁵³⁴ TORMA L. 2005. 10.
- ⁵³⁵ Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-val). In: HULESCH E. 2000. 92.
- ⁵³⁶ Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-val). In: HULESCH E. 2000. 92.
- ⁵³⁷ SOMOGYI É. 2011. 5. Közli Szabó Andrásné leányával, Balogh Sándor Tiborné Szabó Margittal készült interjút és az említett szénrajzot.
- ⁵³⁸ Adler Elek 1944 novemberében érkezett Sachsenhausen KZ-be (fogolyszáma: 16509.) és innen 1944. 11. 24-én vitték Buchenwaldba és Ohrdrufba. Halálára vonatkozó adat nincs. Monika Liebscher (GMSA) levele. Oranienburg, 2011. 01. 14.
- ⁵³⁹ Adler Elek ellenôrizetlen levelezôlapja Adler Manónak. Abda, Gyôr mellett, 1944. 11. 08. Adler György tulajdona. (Szkennelt formában láttam: 2011. 01. 01.)
- ⁵⁴⁰ Adler Elek ellenôrizetlen levelezôlapja Adler Manónak. Uo. Feltehetően Sachsenhausenbe KZ-be 1944. 11. 24-én érkezett meg.
- ⁵⁴¹ Külön kutatásokat folytattam a Magyar Államrendôrség Vidéki Fôkapitánysága 1945–1951 közötti anyagában, de itt sem találtam semmit (MOL XIX-B-13-b.).
- ⁵⁴² Pillingerpuszta vagy Pillingérpuszta (Pillinger puszta/Pillingér puszta) 1944-ben és ma is Abdához tartozott, illetve tartozik. Az Abda északkeleti részén lévô nagy kiterjedésû majorsági terület elvileg alkalmas lehetett a szállásra. Ma mûködô kavicsbánya és különbözô cégek telephelye.
- ⁵⁴³ GERENCSÉR M. 2009. 136.
- ⁵⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 239. Jelentés. Budapest, 1975. 12. 05. Nytsz.: 3/6-692/73.
- ⁵⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 111. Feljegyzés. Budapest, 1972. 08. 25. Nytsz.: 3/6-717.

- ⁵⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 50. Jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6-1016.
- ⁵⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ⁵⁴⁸ Sándorházának különböző írásmódjai ismertek (Sándorházapuszta/Sándorháza-pusztá). A Mosonmagyaróvárra vezető 1-es úton haladva a mai Öttevény táblától 3,7 km-re (a 144-es km-t jelző táblánál), a jobb oldalon lévő földútra, Sándorháza felé kell letérni. Ez az 1-es út és a Mecsér-Lébény útkereszteződés előtt 1200 méterre található. Öttevényről rossz minőségű földút is vezet Sándorházapusztára. (A területet bejártam: 2011. 02. 18.)
- ⁵⁴⁹ A sándorházapusztai major többek között az Állatforgalmi Vállalaté, az Állami Gazdaságé volt. Mintegy negyven család lakott itt, de diszkóklub is működött itt. A ma használhatatlan lakóépületből, ennek melléképületeiből és két istálló romjaiból álló majornak jelenleg osztrák tulajdonosa van.
- ⁵⁵⁰ Öttevény és Mosonújhely távolsága nyolc km.
- ⁵⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ⁵⁵² Rehberger Imre levelei: 1999. 02. 04. és 1999. 03. 10. Rehberger Imre (203/4 sz. műszaki század) mint asztalos dolgozott a gyárban. Körzetük egy régi gabonarakárban volt. KOVÁCS S.-NÉ BACK I. – KOVÁCS S. 2007. 323–325. (<http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI8.pdf>)
- ⁵⁵³ Rechnitzer Ernő nem szerepel sem a flossenbürgi, sem pedig sachsenhauseni KZ-listán.
- ⁵⁵⁴ Rosenberger József levelei. Ő később Sopronból került Mauthausenbe, majd Gunskirchenbe. A forrás nem közli az idézett levél keltezését. KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. 323. (<http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI8.pdf>)
- ⁵⁵⁵ A Szent István király úton álló hajdani Fehér Ló Szálloda ma Fehér Ló Községi Ház néven kultúrházként működik (Engels Frigyes u. 14.). Kapualjának falán található a helyi deportált zsidók emléktáblája.
- ⁵⁵⁶ Wittmann Ottó és Rosenbaum Mihály nem szerepel sem a flossenbürgi, sem pedig sachsenhauseni KZ-listán.
- ⁵⁵⁷ Mayerbeck László visszaemlékezése. A forrás nem közli a keltezését. KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. 407. (<http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI9.pdf>)
- ⁵⁵⁸ Fleischer (Fischer) Ernővel 2009. 03. 30-án készítettem telefoninterjút.

- ⁵⁵⁹ FLEISCHER A. 1994. A cím nélküli, több mint egy ív hosszú visszaemlékezés valójában egy levél, amelynek címzettje „Helga”, azaz Helga Radau, a barthi koncentrációs tábor archívumának levéltárosa.
- ⁵⁶⁰ Kövesi Tibor: Tanúnyilatkozat. (Tanúk előtt megtett, saját aláírásával ellátott egyoldalas nyilatkozat, kárpótlási kérelem benyújtásához.) Budapest, 1991. 07. 29. Kézhez véve dr. Lugosi Lajostól (Budapest, 2009. 07. 02.).
- ⁵⁶¹ Uo.
- ⁵⁶² A feljegyzés címe: „Bori ügy. Láttam a boriakat vagy a SOR, amiből Radnóti Miklós kimaradt”. A Budapest , VI. kerület Zichy Mihály utca 44-es számú ház valóban létezik. OSZK Kézirattár 325. f. Számozatlan doboz.
- ⁵⁶³ Az A/4-es lap alján Ortutay Gyula saját kezű, egymás alá írt feljegyzései olvashatók: „Földes Béla írta ezt a följegyzést / VI. Zichy Mihály 44 / 1917 után vett részt a munkásmozgalomban”.
- ⁵⁶⁴ DEGOB-jegyzőkönyv 322., 1043., 3012., 3111.
- ⁵⁶⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 239. Jelentés. Budapest, 1975. 12. 05. Nytsz.: 3/6-692/73.
- ⁵⁶⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Jelentés. Budapest, 1973. 12. 10. Nytsz.: 3/6-638/73.
- ⁵⁶⁷ Kádár István elektronikus levele. Budapest, 2006. 09. 18.
- ⁵⁶⁸ Kádár István emlékirata. Bortól a Balti-tengerig. In: SZELE A.–SZELE GY. 2004. 148–149.
- ⁵⁶⁹ CSAPODY T. 2006b. 39.
- ⁵⁷⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 92. Jelentés. Budapest, 1972. 06. 21. Nytsz.: 3/6-551.
- ⁵⁷¹ Mosonmagyaróváron 1944-ben téglagyár nem volt. A korábban itt működő Manninger-féle téglagyárat az 1930-as évek közepén lebontották. Helyén szántóföldek voltak, majd később az új városközpont épült fel itt. A mai csemetekert helyén állott téglaház, amely a Győrtől Mosonmagyaróvárra vezető út jobb oldalán van, nem tudtam azonosítani.
- ⁵⁷² A KÜHNE Mezőgazdasági Gépgyár Zrt. ma is működik. Mosonmagyaróvár, Kühne Ede tér 2.
- ⁵⁷³ Mosonmagyaróváron még további két üzemben lévő és egy üzemen kívüli malom volt 1944-ben. Üzemben lévő malom: 1. A magyaróvári városrészben a Sulczer-féle malom (ma Szent Flórián Hotel: Fő u. 43.). 2. A Lajtán emelt főhercegi malom a belvárosban (Magyar u. 2.). Üzemen kívüli malom: Akóts-malom, a mai Gorkij utcai Lajta-híd mellett (ma Házigazda Vendéglő: Gorkij u. 12.). Nem tartom valószínűnek, hogy a belvárosban lévő malmok egyi-

- kében helyezték volna el a lerongyolódott bori munkaszolgálatosokat. (A területet bejártam: 2011. 02. 18.)
- ⁵⁷⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 57. Feljegyzés. Budapest, 1971. 09. 21. Nytsz.: 3/6-1048.
- ⁵⁷⁵ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 93. Kardos József tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 22. Nytsz.: 619/1946.
- ⁵⁷⁶ DEGOB-jegyzőkönyv. 3485.
- ⁵⁷⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 57. Feljegyzés. Budapest, 1971. 09. 21. Nytsz.: 3/6-1048.
- ⁵⁷⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 117. Feljegyzés. Budapest, 1973. 08. 25. Nytsz.: 3/6-718.
- ⁵⁷⁹ ZAKAR A. 1983. 45. Utal erre az esetre még: SZÁLLÁSI Á. 2003.
- ⁵⁸⁰ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 70. Fülöp Imre. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: 628/1946.
- ⁵⁸¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 233. M. kir. Honvédelmi Miniszter. Ksm. szd.-ok irányítása a Dtúl nyugati térségébe. Nyílt parancs. 1. sz. melléklet. 975. sz. M. 42.-1944. Budapest, 1944. 10. 26.
- ⁵⁸² DEGOB-jegyzőkönyv 2348.
- ⁵⁸³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 37. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁸⁴ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 11. Sisák György népbíróági pere. Szabolcsi László tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 12. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁸⁵ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 46. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁵⁸⁶ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 17. Velisz Tibor tanúvallomási jegyzőkönyv. Szeged, 1947. 03. 31. Nytsz.: nincs. Velisz Tibor tanúvallomásában az szerepel, hogy mindez Hegyeshalom után, a határ felé 4 km-re történt. Ez azonban kizárólag a német átvétel előtt, tehát Hegyeshalom előtt történhetett.
- ⁵⁸⁷ ÁBTL 3.1.9. V-16460. 3. Jegyzőkönyv. Szeged, 1949. 02. 28. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁸⁸ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 101. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.
- ⁵⁸⁹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 33. Szávai Endre tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 04. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁹⁰ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 29. Szóber Aurél és Fejér István tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 10. Nytsz.: nincs.
- ⁵⁹¹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 56. Krámmer Miklós tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 12. 26. Nytsz.: 15372/6/1945.
- ⁵⁹² BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 40. Tálás András tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.

- ⁵⁹³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 173. Malakuczi János meghallgatásáról készült feljegyzés. Budapest, 1973. 07. 29. Nytsz.: 3/6-469/73.
- ⁵⁹⁴ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 58. Juhász Pál kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs. Juhász Pál itt azt mondta: „Hegyeshalomban adtuk át őket a németeknek”.
- ⁵⁹⁵ Bajai bori: egy fő 1944. november 7. Mohácsi bori: egy fő november 9.; két fő november 10.; egy fő november 11.
- ⁵⁹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292–293. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- Az állambiztonsági szolgálat álláspontja szerint „a korábbi ismeretekkel ellentétben” a november 8-i adat felel meg a valóságnak, „mivel az elindulás és a beérkezés időpontjától eltérni nem lehetett, azt szigorúan be kellett tartani. Ugyanakkor az átadás időpontját az ismeretlen helyen lévő Sándor Géza volt bori keretlegény 1946-ban tett vallomása is egyértelműen bizonyítja”. Sándor Géza személyére és vallomására vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.
- ⁵⁹⁷ DEGOB-jegyzőkönyv 3415.
- ⁵⁹⁸ DEGOB-jegyzőkönyv 1643.
- ⁵⁹⁹ CSAPODY T. 2006b. 39.
- ⁶⁰⁰ CSAPODY T. 2009a. 77.
- ⁶⁰¹ HALPER N. F. 2009. 85.
- ⁶⁰² Kádár István emlékirata. Bortól a Balti-tengerig. In: SZELE A.–SZELE GY. 2004. 149.
- ⁶⁰³ Zurndorf (Zurány, Zarándfalva) a Lajta jobb partján lévő burgenlandi település, ma mezőváros.
- ⁶⁰⁴ Nickelsdorf és a zurndorfi vasútállomás környékét bejártam: 2011. 02. 18.
- ⁶⁰⁵ A ma már villamosított dupla sín pár mellett ma is látható mindkét oldalon egy-egy sín pár.
- ⁶⁰⁶ A zurndorfi vasútállomás a nickelsdorfi vasútállomástól 4,7 km-re, míg Zurndorftól 2,3 km-re van.
- ⁶⁰⁷ SZITA SZ. 1989. 89. Szita Szabolcs a számadatot Ferenczy László csendőr alezredes adataira hivatkozva közli.
- ⁶⁰⁸ LÖWINGER A. A. 1974. 14.
- ⁶⁰⁹ SCHNABL L. 1942.
- ⁶¹⁰ VARGA S. 1998.
- ⁶¹¹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 46. Ecker Lajos László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁶¹² BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 53. Fülöp Imre tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 09. Nytsz.: nincs.
- ⁶¹³ ÁBTL 3.1.9. V-101681. 70. Fülöp Imre. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: 628/1946.

- ⁶¹⁴ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 61. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.
- ⁶¹⁵ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 102. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Nytsz.: Nb.I.4948/1946/5.
- ⁶¹⁶ A Mosonmagyaróvári Izraelita Hitközség temetőkönyve. A bejegyzésről készült másolatot 1991-ben a hitközség elnöke, L. M. adta át a mosonmagyaróvári helytörténész házaspárnak, Kovács Sándornak és Kovács Sándornénak. Kovács Sándor és Kovács Sándorné elektronikus levele Csapody Tamásnak. Mosonmagyaróvár, 2009. 09. 20. Nem sikerült megtudnom, hogy kit takar az L. M. monogram. Minden bizonnyal a Mosoni Izraelita Hitközség elnökéről (1970–1987?), Löwin Miklósról van szó.
- ⁶¹⁷ Kézzel írt bejegyzés. Aláírták: Lajos Lipót (Érsekújvár), Fischer Juda (Dunaszerdahely), Friedman Samuel rabbi (Dunaszerdahely), Krämmer/Dömmel Ignác (Érsekújvár), Leviar Artúr (Érsekújvár), Zuckermann Ignác (Salgótarján), Reichberger Imre (mosoni születésű szolnoki lakos). A bejegyzés bal alsó sarkában négy soros héber szöveg található: 705. hesván 26. (magyarul: 1944. november 12.), Toldot (a Tóra-i hetiszakas nevé, amit azon a héten olvasnak a zsinagógában) első napja. A háéd (tanú) nevének feltehetőleg jiddis, két betűs (hk=hákátán/kicsi) rövidítése (szokásos szerénységi formula a nevek előtt), Szerdahely (Dunaszerdahely).
- ⁶¹⁸ Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség Irattára. Oslobodenie. Bratislava, 1920. 08. 20. Nytsz.: II/3578. 920. 2.; Ohlasky. H I. 12./1923. Dunajská Streda, 1923. 08. 12. Uo.
- ⁶¹⁹ A világháború után Dunaszerdahelyre visszatért és hitközségi adót fizető férfiak (családfők) névsora. 42. szám alatt: Fischer Juda. Levéltári és nyilvántartási szám: nincs. A dokumentummásolat a Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség egyik előljárójától, Tibor Kornfeldtől származik (kézhez véve: 2009. 03. 08.).
- ⁶²⁰ KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. 448.
- ⁶²¹ A Mosonmagyaróvári városi halottaskönyvben összesen tizenkét olyan férfi elhalálózását rögzítették, akik 1944. 11. 11. és 11. 30. között haltak meg. KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. 448–449.
- ⁶²² MZsL C-K D4/2. Veszteségek. Hegyeshalmon elhunyt munkaszolgálatosok névsora. Budapest, 1945. 08. 31.
- ⁶²³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 55. Hermann Iván tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 11. Nytsz.: nincs.
- ⁶²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 173. Malakuczi János meghallgatásáról készült feljegyzés. Budapest, 1973. 07. 29. Nytsz.: 3/6-469/73.

- ⁶²⁵ CSAPODY T. 2009d. 31.
- ⁶²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 247. Jelentés. Budapest, 1973. 12. 27. Nytsz.: 3/6-682/73.
- ⁶²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 169. Jelentés. Budapest, 1973. 06. 21. Nytsz.: 3/6-383/73.
- ⁶²⁸ TOLNAI G. 1981. 238–241.
- ⁶²⁹ KÖSZEGI Á. 1972. 63.
- ⁶³⁰ Sachsenhausen–Oranienburg helységmegnevezés esetünkben azonos koncentrációs tábor jelent.
- ⁶³¹ GAZSI J. 1964. 83.
- ⁶³² DEGOB 2407. 3451.
- ⁶³³ DEGOB 172., 1788., 2321., 2621., 2980., 3062., 3233., 3409., 3463., 3469.
- ⁶³⁴ Flossenbürg helységnév másik formájában is használatos: Flossenburg.
- ⁶³⁵ DEGOB 841., 2356.
- ⁶³⁶ CSAPODY T. 2006b. 39.; CSAPODY T. 2009a. 77.
- ⁶³⁷ GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg. Schlesinger László fogolyszáma (fsz.): 49115. Katz Gyula fsz.: 48267., Szóbel László fsz.: 49998., Szabolcsi László fsz.: 49219. A népbíróági perekben megszólaló volt bori munkaszolgálatosok után kutatásokat folytattam a rendelkezésre álló KZ-listákban. Az adathiány miatt azonban kizárólag azok nevét közlöm itt, akiket dokumentálhatóan Sachsenhausenbe vagy Flossenbürgbe vittek.
- ⁶³⁸ DEGOB 362., 3409., 3048., 3463., 3469., 2980., 2321.
- ⁶³⁹ DEGOB 3048., 3485.
- ⁶⁴⁰ ITS Archives Copy of Doc. No. 10799603#1 (1.1.8.1/0036/0020) és 10799607#1 (1.1.8.1/0036/0024) Bad Arolsen, 20. 03. 2011.
- ⁶⁴¹ Alexander Bartos. Certificate of Incarceration and Residence Comité International Genève. (Hivatalos dokumentumpecséttel, de a kiállítás dátuma nem ismert.) Nytsz.: Nr.1-22540-B. Fogolyszáma: 32643.
- ⁶⁴² ITS Archives Transportlisten nach anderen KZ des KZ Flossenbürg. Copy of Doc. No. 10800590# (1.1.8.1/0043/0016) Bad Arolsen, 05. 03. 2010.
- ⁶⁴³ Informationsbüro KZ-Grab- und Gedenkstätte Flossenbürg. Flossenbürg, 1999. 11. 15. (fogolyszáma: 34489.) (Eredeti dokumentumok fénymásolata és ezek alapján kiállított igazolás.)
- ⁶⁴⁴ ITS Archives. Transportlisten nach anderen KZ des KZ Flossenbürg. Copy of Doc. No. 10800590# (1.1.8.1/0043/0016) Bad Arolsen, 05. 03. 2010.
- ⁶⁴⁵ A név szerint felsorolt személyek már idézett dokumentumain szereplő adatok alapján (Bad Arolsen és Informationsbüro KZ-Grab- und Gedenkstätte Flossenbürg).

- ⁶⁴⁶ Lebovits/Lebovics Lajos. International Tracing Service. Bad Arolsen, 2005. 09. 27. Nytsz.: T/D-170688.
- ⁶⁴⁷ DEGOB 181., 305., 326., 387., 391., 554., 655., 855., 1643., 2348., 2419., 3068., 3199., 3251., 3415., 3583.
- ⁶⁴⁸ DEGOB 645., 855.
- ⁶⁴⁹ Landesmann Ladislaus. International Tracing Service. Ügyiratszám: T/D-16524. Fogolyszám: 116197.
- ⁶⁵⁰ *Lásd* „AZ IGAZI TREBITSCH” 2002.
- ⁶⁵¹ Erdős Lajos „Erdős Ludwig” néven szerepel a sachsenhauseni fogolylistán.
- ⁶⁵² Häftlinger–Personal–Karte: Erdős Péter és Kövesdi István személyes fogoly kártyái. Erdős Péter esetében: Copy Doc. No: 5824232#1. Bad Arolsen, 27. 05. 2010. Kövesdi István esetében: ITS Archives Copy of Doc No: 6349483#1. Bad Arolsen, 27. 05. 2010. Junger József esetében: GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen. Zinner Pál esetében: International Tracing Service. Ügyiratszám: T/D-16524.
- ⁶⁵³ ITS Archives Copy of Doc. 3769568#1. (1.1.35.1/0066/0058) 09. 03. 2010. Zugenslisten des Konzentrationslagers Ravensbrück Kommando Barth.
- ⁶⁵⁴ A foglyok nemzetiségi megoszlása: román 35 fő, francia 14 fő, német 4 fő, belga, holland, spanyol, szerb egy-egy fő (2 fő nemzetiségét nem jelölték meg).
- ⁶⁵⁵ Fleischer Ernő közlése szerint a magyar zsidók közül tízen voltak a szombathelyi századtársai, míg a többiek bori munkaszolgálatosok voltak. Elektronikus posta (unokahúgán, Fleischer Alexandrán keresztül), Jeruzsálem–Budapest, 2009. 08. 25.
- ⁶⁵⁶ TOLNAI G. 1981. 239.
- ⁶⁵⁷ TOLNAI G. 1981. 240.
- ⁶⁵⁸ DEGOB 391., 326., 2419.
- ⁶⁵⁹ DEGOB 305. (2 fő).
- ⁶⁶⁰ DEGOB 387.
- ⁶⁶¹ DEGOB 181.
- ⁶⁶² DEGOB 1643.
- ⁶⁶³ DEGOB 305. (2 fő).
- ⁶⁶⁴ DEGOB 1643.
- ⁶⁶⁵ Kádár István emlékirata. Bortól a Balti-tengerig. In: SZELE A.–SZELE GY. 2004. 149.
- ⁶⁶⁶ TOLNAI G. 1981. 239.
- ⁶⁶⁷ HALPER N. F. 2009. 85.

Mellékletek

1. sz. melléklet

A szentkirálysabadjai halotti anyakönyv munkaszolgálatosokra vonatkozó bejegyzései

Az adatok hiányosak, azokat a bejegyzés sorrendjében közlöm.

22/1944. Folyószám (Fsz.): Kersztenbaum Ignác / meghalt: Reptér-tábor: 1944. 10. 22. 12. 05. h / kisegítő musz. / izraelita vallású / 24 éves / „golyó által okozott lövésű sérülés folytán beállott belső elvérzés” / 6. számú utasítás 107. §-a alapján (utóbbi minden meghalt személy neve mellett szerepel).

23/1944. Fsz.: Grünstein László / meghalt: 1944. 10. 24. hajnalban / kisegítő musz. / könyvelő / r. katolikus / 41 éves / a. n. Holczer Hermína, ap. Grünstein Mór / „önkezeléssel okozott fulladás”.

25/1944. Fsz.: Gedő Arthúr / meghalt: Reptér-tábor 1944. 10. 26. 14.30 h, másnap jelentve / kisegítő musz. / tanító / izraelita vallású / 41 éves / házastárs: Schwarcz Regina / a. n. Soonenstein Regina, ap. Gedő Mór / szívbénulás.

26/1944. Fsz.: Guth Vilmos / meghalt: Reptér-tábor, 1944. 11. 01. 11.30 h, bejelentve délután, írásbeli bejelentés alapján / kisegítő musz. / mészáros és hentes / izraelita vallású / 41 éves / „végelgyengülés következtében beálló szívbénulás”.

27/1944. Fsz.: Frimm István / meghalt: 1944. 11. 01. 15 h / kisegítő musz. / kereskedősegéd / izraelita vallású / 37 éves / szívbénulás.

28/1944. Fsz.: Guttman Adolf / meghalt: Reptér-tábor, 1944. 11. 03. 15 h / kisegítő musz. / szerelő / izraelita vallású / 24 éves / „végelgyengülés következtében beálló szívbénulás”.

29/1944. Fsz.: Révész Ferenc / meghalt: 1944. 11. 06. 06 h / kisegítő musz. / kereskedő / izraelita vallású / 32 éves / a. n. Katz Irén, ap. Révész Béla / végelgyengülés.

30/1944. Fsz.: Reisz Miklós / meghalt: 1944. 11. 06. 18 h / „munkaszolgálatos bori gyűjtő” / izraelita vallású / 24 éves / szívbénulás.

(Megtekintettem: Szentkirálysabadja, Önkormányzat, 2006. 06. 12.)

2. sz. melléklet

HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám 41. számú név szerinti veszteségkimutatás

Az adatok hiányosak.

57. Fsz.: Frimm István a. n. Trébics Amália, Szombathely, 1907. 12. 30.
/ Bori csoport / tart. ksz. / asz.: 2443.08.0121. 4.

361. Fsz.: Guttmann Adolf a. n. Leichtmann Matild, Nyírbogárd, 1920.
08. 14. / állományteste: V/4. szd. V. kmsz. pótlj. / rendfokozata: ksz.
[kiszegítő szolgálatos] / azonossági száma (asz.): 2069.20.0090. 21.

61. Fsz.: Gedő Arthúr a. n. Sonnensein Regina, Felsőitebe, 1903. 06.
15. / Bori csoport / tart. ksz. / asz.: nincs megadva. 4.

66. Fsz.: Guth Vilmos a. n. Spitz Regina, Budapest, 1903. 11. 22. /
Bori csoport / tart. ksz. / asz.: 3009.03.1858. 4.

3. sz. melléklet

A szombathelyi kórházba került bori zsidó munkaszolgálatosok személyazonosságának megállapítása különböző források ada- tainak összevetésével.

(Lásd ehhez a 161. jegyzetet.)

Az alábbiakban a bori munkaszolgálatosokra vonatkozóan elsőként a szombathelyi kórházi napló (I.), majd a bori veszteséglistán szereplő (II.), azt követően a Kozma utcai temetőben lévő bori falon lévő (III.) és végül a Battyán-naplóban szereplő (IV.) névazonosságokat, illetve adatokat közlöm (az adatok nem teljes körűek):

1. I. Fsz.: 7818. Braun László / rendf.: Zs. / Növedékbe jutott (Nj.): Rep-
tér parancsnokság (pk.), Szentkirályszabadja 1944. 10. 30. / lövési sérülés a
jobb alszáron / Fogytékba jutott (Fj.): 1944. 12. 06. / gyöngült szolgál-
ati képesség. 483. II. Sorszám (Sz.): 225. / Braun László a. n. Luczárt Sze-
rén, Balassagyarmat, 1920. 01. 24. / V/2. szd. V. kmsz. pótlj. / azonossági
szám (asz.): 1432. 20. 0022. 14. III. Két Braun László (szül.: 1906 és 1917).
2. I. Fsz.: 7818. Müller Miklós / rendf.: Zs. / Nj.: Reptér pk.,
Szentkirályszabadja 1944. 10. 30. / nincs további adat. 483.
3. I. Fsz.: 7819. Friedman Vilmos / rendf.: Zs. / Nj.: Reptér pk.,

Szentkirályszabadja / 1944. 10. 30. / lövési sérülés a jobb alkaron / Fj.: 1944. 11. 29. /gyengélkedőn kezelés. 483. II. Ssz.: 291. / Friedmann Vilmos a. n. Hirsch Fáni, Kolozsvár, 1920. 07. 03. / V/3. sz. V. kmsz. pótlj. / asz.: 4552. 20. 1183. 17.

4. I. Fsz.: 8152. Erdős Frigyes / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 04. / szervi szívbaj, pangásos tünetekkel / meghalt: 1944. 11. 06. 10 h. III. Erdős Frigyes 1914. IV. Erdős Frigyes iparművész.

5. I. Fsz.: 8154. Nyiri Tibor /rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja: 1944. 11. 04. / testi leromlás stb. / Fj.: 1944. 12. 10. 509. Nyiri Tibor azonos Nyiri Tibor (1906–1977) író, forgatókönyvíró, drámaíróval.

6. I. Fsz.: Simó Ernő / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 04. / kötőszöveti stb. / Fj.: 1945. 01. 06. II. Ssz.: 400. / Simó Ernő a. n. Markovics Malvin, Budapest, 1915. 12. 24. / V/4. szd. V. kmsz. pótlj. / asz.: 3008. 15. 6721. 23.

7. I. Fsz.: Gábor Ervin / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 04. / lázas meghülés / Fj.: 1944. 11. 26. 509. II. Ssz.: 60. / Gábor Ervin a. n. Fritz Irén, Putnok, 1903. 04. 27. / Bori. csop. tart. ksz. / asz.: nincs jelölve. 4.

8. I. Fsz.: Löwy Sándor / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1944. 12. 05. 529. III. Két Löwy Sándor szerepel a bori falon (egyiküknél szül. évszám: 1908).

9. I. Fsz.: Stark Andor / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1944. 11. 12. 529. II. Ssz.: 203. / Stark Andor a. n. Schwartz Regina, Mezőkeresztes, 1916. 03. 03. / V/1. szd. ksz. / asz.: 0495. 16. 0014. 12.

10. I. Fsz.: Kálnai Sándor / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nagyfokú testi leromlottság stb. / Fj.: 1945. 02. 07. 529. II. Ssz.: 309. / Kálnai Sándor a. n. Tender (Benner) Sarolta, Szeged, 1921. 01. 23. / V/3. szd. V. kmsz. pótlj. / asz.: 3281. 21. 0133. 18.

11. I. Fsz.: 8424. Sándori Tibor / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / testi leromlottság / meghalt: 1944. 11. 14. 530. III. Sándori Tibor 1907.

12. I. Fsz.: 8425. Gergely János / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1945. 01. 05. 530. II. Ssz.: 62. / Gergely János a. n. Fogel Eleonóra, Dévaványa, 1903. 09. 16. / Bori csop. tart. ksz. / asz.: 1236. 03. 0425. 4. III. Gergely János 1903.

13. I. Fsz.: 8428. Soltész Pál / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / testi gyengeség / Fj.: 1945. 01. 06. 530. II. Ssz.: 194. / Soltész Pál a. n. Schultheis Teréz, Budapest, 1905. 11. 19. / V/1. szd. / asz.: nincs jelölve. 12.
14. I. Fsz.: 8430. Berger Miklós / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / szájjár / 1945. 12. 19. 530. II. Ssz. 344. Berger Miklós a. n. Altmann Regina, Kassa, 1918. 03. 25. / V/3. szd. V. kmsz. pótlj. / asz.: 33300.18.0245. 20.
15. I. Fsz.: 8432. Gáspár Lajos / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1944. 11. 10. 530. III. Gáspár Lajos 1908.
16. I. Fsz.: Bartha László / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / általános testi gyengeség / meghalt: 1944. 11. 09-én vagy 11-én. 530. III. Bartha László 1921.
17. I. Fsz.: Berger Ödön / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 16. / mellhártyagyulladás stb. / meghalt: 1944. 12. 29. 556. IV. Berger Ödön Pestlőrinc.
18. I. Fsz.: 9057. Klein József / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 21. / bélhurut stb. / Fj.: 1945. 01. 01. 578. II. Ssz.: 304. / Kélin József II., a. n. Szoffer Matild, Zenta, 1920. 03. 12. / V/3. szd. V. kmsz. pótlj. / asz.: 20.0235.18. III. Négy Klein József szerepel a bori falon, közülük három fő születési ideje ismert: 1908, 1910, 1920.
19. I. Fsz.: 9058. Fried Vilmos / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 21. / nagyfokú testi legyengülés / Fj.: 1945. 01. 01. 578. III. Fried Vilmos 1908.
20. I. Fsz.: 9303. Friedman Lipót / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 26. / kötőszöveti gyulladás a lábfejen / Fj.: 1944. 12. 06. 597. II. Ssz.: 352. / Friedmann Lipót a. n. Klein Teréz, Orlova, 1921. 10. 26. / V/4. szd. V. kmsz. pótlj. / asz.: 4126.21.0098. 20.

4. sz. melléklet

A szombathelyi kórházba került bori Jehova Tanú munkaszolgálatosok listája

(Lásd ehhez a 162. jegyzetet.)

1. Fsz.: 9307. Kispap László (Kis Pap János) / rendf.: msz. / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 26. / cukros, kelés a mellkason / Fj.: 1944. 11. 29. 597.

2. Fsz.: 10363. Nagy László / rendf.: musz. / Nj.: 801. mksz. klgs. szd. Szentkirályszabadja, 1944. 12. 14. / nyálkatömlő-gyulladás a térden / Fj.: 1945. 02. 14. 579.
3. Fsz.: 10364. Babinecz Gyula / rendf.: musz. / Nj.: 801. mksz. klgs. szd. Szentkirályszabadja, 1944. 12. 14. / „darászfészek a háton műtéttel kezelve” / Fj.: 1945. 02. 10. 579.
4. Fsz.: 10800. Kresztyankó János /rendf.: msz. / Nj.: Reptér pk., Szentkirályszabadja, 1944. 12. 22. / láb kötőszövet / Fj.: 1944. 12. 28. 612.

V.

**A bori keret
felelősségre vonása**

1. A dunántúli útszakasz kísérői és későbbi sorsuk

A dunántúli menetet kísérő katonák hivatalos névsorát nem ismerjük. Kiletükről néhány forrás árul el információkat. A népbírószági perek, a DEGOB-jegyzőkönyvek, az állambiztonsági szervek anyagai és különböző visszaemlékezések alapján lehet utólag és töredékesen összeállítani a kísérő keret névsorát.

A többször idézett honvédelmi miniszteri rendelet alapján tudjuk, hogy tizenkét tisztet és százket főnyi legénységet vezényeltek Szentkirályszabadjára a 2×3 zsidó munkaszolgálatos századhoz. Ez azt jelenti, hogy a bajai és a mohácsi boriak menetét egyaránt hat tiszt és ötvenegy fős legénység kísérte. Az *Abdai gyilkosok* dossziében szereplő adatok szerint a dunántúli menetet összesen körülbelül hatvan bori keretlegény kísérte.¹ A szolgálat nem tudta mindannyiukat azonosítani és sokszor az azonosítottakról sem tudunk meg többet a nevüknél, esetleg vezetéknévüknél. A felsorolt források számbavétele után összesen hatvannégy keretlegényt tudok megnevezni. A katonai rendfokozatok tekintetében döntő többségük a legénységhez, ezen belül is a tisztetek kategóriájába tartoztak (örvezető: hét fő, tizedes: nyolc fő, szakaszvezető huszonegy fő). Szintén a legénységhez tartoztak a rendfokozat nélküliek (honvéd: tíz fő) és az altisztek vagy más néven tiszthelyettesek (négy fő). A tisztetek csoportján belül a tisztvárományos zászlósok hárman és a főtisztek soraiba tartozó főhadnagyk négyen vannak. Utóbbiak voltak a menetek parancsnokai. (Hat katona esetében nem tudtam a rendfokozatot megállapítani.)² Ők tehát mindannyian a dunántúli menetek kísérői közé tartoztak. (Adataikat a 1. sz és 2. sz. mellékletben közlöm.)

A dunántúli menetet kísérő hatvannégy bori keretlegény közül több személy ellen indult büntetőeljárás Jugoszláviában és Magyarországon. A dunántúli menet kísérői közül legalább egy keretlegényt felelősségre vontak Jugoszláviában. A *Szabad Vajdaság* című lap hasábjain megjelent felhívás³ nyomán a szabadkai volt bori munkaszolgálatos, Nagy György 1945-ben feljelentést tett Pál József keretlegény ellen. Ennek nyomán a szabadkai népbírószág tárgyalta Pál József és társainak „a bori munkaszolgálatosokkal kapcsolatos gaztetteit”. Az Újvidéken lévő Vajdasági Levéltárban⁴ őrzött, bácskai születésű Pál József aktája⁵ azonban előttem nem ismert és ítéletét sem ismerjük. (Pál József

ügyéről Nagy György közölt ugyan információkat tanulmányában, de ebből nem ismerhetők meg további részletek.⁶⁾

Magyarországon a Budapest Fővárosi Levéltárban (BFL), a Csongrád Megyei Levéltárban (CsML) és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelhető anyagok összehasonlító elemzése során tudhatunk meg adatokat a dunántúli menetet kísérő keretlegények felelősségre vonásáról. Megállapítható, hogy a hatvannégy fő közül legalább tizennyolc fő (28%) felelősségre vonását kezdeményezték, illetve került népbírószám elé. A tizennyolc keretlegény közül háborús bűncselekmény (Nbr. 11. § 5., Nbr. 13. § 2.) vagy népellenes büntett elkövetésének (Nbr. 15. § 2., Nbnov. 11. § a és b) gyanúja miatt öt fő (28%) ellen indult olyan nyomozás, amely a nyomozás, illetve az eljárás megszüntetésével zárult.⁷ Bizonyítékok hiányában megszüntették tehát a nyomozást, illetve az eljárást Homolya János,⁸ Kotroczó Ignác,⁹ Kovács Ferenc,¹⁰ Krause Gusztáv¹¹ és dr. Nagy József¹² ellen. Mind az öt fő doszsiészámát ismerjük, de közülük mindössze Kovács Ferenc,¹³ Krause Gusztáv és dr. Nagy József anyagából maradt fenn szerény dokumentáció.

A hatvannégy keretlegény közül háborús bűncselekmény vagy népellenes büntett elkövetésének gyanújával tizennyolc fő (28%) ellen indult nyomozás és eljárás. Közülük tizenhárom fő került népbírószám elé (72%).¹⁴ A népbírószámok a tizenhárom fő közül hat főt (33%) ítélték halálra (Asztalos Ferenc, Horváth József [1914], Juhász Pál, Katz József, Sisák György, Tálás András). Valamennyiük népbírószámi aktája kisebb-nagyobb hiányokkal, de fennmaradt. Az állambiztonsági szolgálat közülük három főről nyitott vizsgálati dossziét, ami szintén hiányosan, de fellelhető (Horváth József [1914], Sisák György, Tálás András). A hat halálraítélt közül a népbírószám egy esetben változtatta meg kegyelemből ítéletét, és azt életfogytiglan tartó kényszermunkára változtatta át (Horváth József [1914]). Öt esetben tehát a halálos ítéletet végrehajtották. Közülük négy főnek a sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában egyértelműen azonosítható. (Feltételezhetően azonban Katz József is itt nyugszik.)

A népbírószám elé került többi keretlegény közül a legsúlyosabb büntetést a háborús bűncselekmények elkövetéséért Rezsneký Mihály honvéd és Horváth József (1902) őrmester kapta, akiket életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. (Aktáik viszonylag teljesek.¹⁵) Tusori József őrzetöt a Budapesti Népbírószám népellenes büntett elkövetése miatt hat év kényszermunkára ítélt, amit a Népbírószámok Országos Tanácsa (NOT) két év börtönbüntetésre mérsékelte. (Aktái viszonylag teljesek.¹⁶) Dékány Antalt a szegedi népbírószám népellenes büntett elkövetéséért hat hónapi börtönbüntetésre ítélt, de – közkegyelem kihirdetése

miatt – büntetését nem kellett teljesen letöltenie.¹⁷ Apáthy Imre tizedest háborús bűntett elkövetéséért egy évi börtönre ítélte a Budapesti Népbíróság. A *Berlin*-tábor volt számvevőjét, büntetésének nagyobbik részének kitöltése után a NOT szabadlábra helyezte. A NOT később meghozott ítéletében az első fokon eljáró népbíróságot új eljárás lefolytatására kötelezte. Jogerős ítélet kimondására azonban már nem került sor, mert Apáthy – családjával együtt – illegálisan Ausztráliába távozott. (Népbírósi dossziéja hiánytalanul megvan.¹⁸) Az ausztrál bevándorlási hivatal nyilvántartása szerint Apáthy Imre feleségével és gyermekeivel „többségében a második világháború menekültjeit vagy hontalan személyeit” szállító hajón érkezett meg Nyugat-Ausztráliába 1950 nyarán.¹⁹

A dunántúli menetet kísérő és felelősségre vont tizennyolc bori keretlegény közül öt főt hallgatott meg az állambiztonsági szolgálat az 1970-es években (Dékány Antal, Horváth József [1914], Kovács Ferenc, Rezsneký Mihály és Tusori József). A meghallgatásukról szóló jegyzőkönyveket az *Abdai gyilkosok* dosszié tartalmazza.²⁰ (Közülük „F” dossziés személy Horváth József [1914] és Rezsneký Mihály volt.)

A tizennyolc bori keretlegény nyomozati és népbírósi anyaga a dunántúli menet, illetve az erről mondottak szempontjából két kategóriába sorolható. Az egyik kategóriába azok az ügyek tartoznak, amelyek esetében a dunántúli útvonalon történtek és a vádlottnak ezen útvonalon tanúsított magatartása nem tárgya a nyomozásnak, a vádiratnak és az ítéletnek. Ebbe a kategóriába tartoznak a bizonyítékok hiányában „felmentetteken” (Homolya János, Kotroczó Ignác, Kovács Ferenc, Krause Gusztáv, dr. Nagy József) túlmenően Apáthy Imre, Dékány Antal, Horváth József (1902), Krause Gusztáv és Tusori József. Az ő aktáikból tehát nem tudunk meg részleteket a dunántúli útszakasról, sőt gyakran még az sem derült ki, hogy ők egyáltalán jelen lettek volna. A másik kategóriába értelemszerűen azok tartoznak, akiknek peranyagában a dunántúli útvonalon történtek szerepelnek (Asztalos Ferenc, Horváth József [1914], Juhász Pál, Katz Ferenc, Rezsneký Mihály, Sisák György, Tálás András). A dunántúli menetről érdemi információt tehát kizárólag ennek a hét főnek a dokumentációja tartalmaz. (A menetet kísérő hatvannégy keretlegény 11%-a, a tizennyolc felelősségre vont keretlegény 39%-a.)

Külön kategóriát képez az *Abdai gyilkosok* dosszié anyaga. Ezt a dossziét ugyanis kifejezetten azért nyitották, hogy Radnóti Miklós és társai abdai gyilkosai után nyomozzanak. Így a keretlegényekkel készült meghallgatások jegyzőkönyveinek középpontjában minden esetben a dunántúli útszakaszon történtek álltak.

2. Tálás András népbíróági pere

Radnóti Miklós feltételezett gyilkosának nevét először 1947 elején ismerhette meg a közvélemény. A *Szabad Szó* és a *Hétfői Kossuth Népe* egyaránt arról számolt be, hogy „Tálás András” [helyesen: Tálás András] bori keretlegényt népbíróági tárgyalása során azzal vádolták meg, hogy beosztottaival „agyonverette” Radnóti Miklóst. A Nemzeti Parasztpárt Központi Napilapja, a *Szabad Szó* egyenesen ezzel a címmel adta közre népbíróági tudósítását, hogy „Radnóti Miklós haláláról vallottak a népbíróágon”.²¹ A tudósító szó szerint idézte a budapesti tárgyaláson tanúvallomást tett egykori bori munkaszolgálatost, dr. Erdős Lajost: „Amikor elhagytuk Cservenkát [...] Bécs felé haladtunk. Tálás András állandóan figyelemmel kísérte, hogy kik maradnak le a legyengült munkaszolgálatosok közül. Radnóti Miklós akkoriban már nagyon legyengült állapotban volt és nem tudott az erős iramban haladó századdal együtt tartani. Állandóan lemaradozott, Tálás ekkor parancsot adott a keretlegényeknek, hogy verjék agyon. Amikor a munkásszázad elhaladt, néhány keretlegény lemaradt és puskatussal halálra verték Radnóti Miklóst.” A hetenként megjelenő párton kívüli lap, a *Hétfői Kossuth Népe* címlapon, *Felpofozott keretlegény* címmel számolt be Tálás András, bori keretlegény tárgyalásáról.²² A lap belső oldalán pedig „Véresre verte a felizgatott tömeg a törvényszéken Radnóti Miklós költő gyilkosát” főcímmel adta közre tudósítását.²³ Az újságíró itt azt írta, hogy „Tálás András” [Tálás András] „azon a szörnyű halálúton, amelyen a munkaszolgálatosok Borból Cservenkáig meneteltek, a legkisebb rendbontást is véres korbácsolással torolt meg, s amikor Radnóti Miklós költő már nem bírta tovább a gyaloglást és kilépett a sorból, a keretlegényekkel agyonverette őt”. A lap beszámol arról is, hogy a tárgyalás megnyitására több száz ember, köztük számos volt bori munkaszolgálatos várakozott. Ők a tömegnek elmesélték a Tálás parancsnoksága alatt átélteket. A tömeg hangulata erre annyira „viharos” lett, hogy a tárgyalóterembe kísért és összekötött foglyokat botokkal verni kezdték. Először – tévedésből – Tálás fogolytársát, majd a védelmére siető fogházort, sőt a rendcsinálásra odasiető rendőr őrmestert, majd pedig Tálás nővérét is megverték, mivel öccse védelmére kelt. Tálást is alaposan megverhették, mivel az újság azzal fejezte be tudósítását, hogy Pálosi tanácselnök véget vetvén a verekedésnek, az egyik melléklépcsőn vezette vissza „az összevert foglyokat”.

Nincs tudomásunk arról, hogy más lapok is beszámoltak volna Tálás tárgyalásáról. Az említett két lap sem közölt további híreket

a népbíróági tárgyalás menetéről és Tálás későbbi kivégzéséről. Ez azért meglepő, mert Radnóti gyilkosának személye és a gyilkosság körülményei mindenképpen közérdeklődésre tarthatnak igényt.²⁴ A további „hírzárlat” azért is meglepő, mert az időközben napilappá alakuló *Kossuth Népe* egy másik – Tálással egyébként a dunántúli menetben együtt lévő – „véreskezű bori keretlegény” kivégzéséről részletesen beszámolt.²⁵

A két tudósítás eltér a költő agyonveretésének helyét illetően. A *Szabad Nép* szerint a gyilkosság Cservenka elhagyása után, Bécs felé menetelés közben történt. A *Hétfői Kossuth Népe* mintha Bor és Cservenka közé tenné a gyilkosságot. A két lap helymegnevezését azért nehéz megfejteni, mert a Győrből Abdán átvezető út végül is valóban Bécsbe vezet, a neve is Bécsi út, de a boriakat nem Bécsbe kísérték. A Nyugat-Bácskában lévő Cservenka ugyan tragikus helyszíne a bori történetnek, de a szentkirályszabadjai indulás helyétől időben és térben egyaránt messze van, és Radnóti meggyilkolása szempontjából nem bír relevanciával.

A tudósítások viszont egyaránt arról számolnak be, hogy a Borból visszatérő menetelés során Radnóti nem bírta a gyaloglást, és a sorból kilépett, lemaradt, majd őt ezért Tálás András a menetet kísérő keretlegényekkel agyonverette. A kanonizált változattal szemben tehát a legyengült, menetképtelenné váló és lemaradó költőt nem teszik lovas kocsira és nem lövik tarkón sem itt, sem Abdánál. Radnótit ebben a verzióban fegyver használata nélkül agyonverik. Tálás parancsára történik a gyilkosság, de Tálás abban tevőlegesen nem vesz részt. A tudósítások és a kanonizált változat bizonyos feltételezésekkel természetesen szinkronba hozhatók.²⁶ A tudósításokban megjelentek – hipotetikus kiegészítések nélkül – ellentétesek az abdai kivégzés teóriájával.

A Tálás-peranyagból azonban tudható, hogy az újságírók nem tudósíthattak magáról az 1947. február 8-i tárgyalásról, mert azt éppen az atrocitások miatt meg sem tartották. A következő tárgyaláson (1947. február 24.) tanúskodott csak dr. Erdős Lajos. Az ő jegyzőkönyvezett tanúvallomásaiban viszont nem azt mondta, hogy agyonverték, hanem azt, hogy megverték Radnóti Miklóst. Nem azt nyilatkozta, hogy Tálás verette agyon Radnótit, hanem azt, hogy jelenlétében verték meg. Nem tudjuk tehát, hogy valójában mi hangzott el a meg nem tartott tárgyalás előtt, illetőleg csak azt tudjuk, hogy mit írt a két lap. Utóbbiak viszont a Tálás által agyonveretett Radnóti haláláról számoltak be.

Az 1947 eleji újságcikkek megjelenése után Tálás András és Radnóti Miklós, gyilkos és áldozat személyének összekapcsolása feledésbe ment. Egészen 1984-ig nincs semmi nyoma annak, hogy sajtóban vagy az iroda-

lomtudományban bárki is említette volna ezt az összefüggést. Radnóti gyilkosait hol magyarokként, hol németként azonosították, de Tálás neve nem került elő.

Időközben azonban az állambiztonsági szolgálat titkos nyomozásba kezdett (1967) és ennek végeredménye (1977) az lett, hogy Tálás Andrást és az alá beosztott négy keretlegényt gyanúsították meg Radnóti és társai abdai kivégzésével.²⁷ Tálás András már ekkor halott volt, de élő társai ellen sem indítottak büntetőjogi eljárást. A nyomozás eredményeit tartalmazó végső összefoglaló jelentés tartalma – akárcsak az *Abdai gyilkosok* dosszié léte – továbbra is szigorúan titkos minősítésű maradt. Tolnai Gábor irodalomtörténész azonban 1974-ben a titkos nyomozás eredményeiről tízoldalas tájékoztatót kapott.²⁸ Ebben arról is tájékoztatták, hogy Tálás András hadapród őrmester döntött a kivégzésről, ő volt a parancsnoka a kivégzést végrehajtó magyar katonai csoportnak. Tálás négy bűntársának nevét nem közölték Tolnaival, de azt igen, hogy Tálás saját kezűleg részt vett a mészárlásban.²⁹ A szolgálat mindezt nem feltételezésként, hanem tényként közölte Tolnaival. Tudomásunk szerint a szolgálat nem adott újabb tájékoztatást Tolnainak. Így ő nem értesülhetett később sem arról, hogy az állambiztonsági szolgálat végül nem tudta minden kétséget kizáróan bizonyítani a Tálás-különítmény bűnösségét.³⁰ Nem is kezdeményezett büntetőeljárást a még élő gyanúsítottak ellen. Tolnai, az általa hitelesnek gondolt tájékoztatás ellenére sem adta közre a Tálás gyilkosságáról kapott információkat a *Nônek az árnyak* című kötetében (1981). Itt szó szerint közölte az *Irodalomtörténeti Közleményekben* korábban (1969) megjelent tanulmányát. A szolgálattól kapott új információkat azonban Tolnai később mégis közzétette, igaz, hogy a forrás megjelölése nélkül. Radnóti születésének 75. évfordulóját találta alkalmasnak a kapott adatok közreadására. A Gyôrben, 1984 novemberében megrendezett háromnapos irodalomtörténeti vándorgyűlés alkalmával hangzott el Tolnai előadása. Ekkor nevezte először a költő gyilkosának Tálást.³¹ A vándorgyűlésről és egyben Tolnai előadásáról az országos sajtó is beszámolt.³² 1947 után a nyilvánosság ekkor hallott tehát másodszor erről. A következő évben pedig kiadták a vándorgyűlésen elhangzott előadások szövegét,³³ de Tolnai előadása – változatlan formában – önálló tanulmányként a *Magyar Tudomány* című folyóiratban is megjelent.³⁴ Tolnai személyéhez köthetően lett tehát a kánon része az, hogy Tálás András Radnóti Miklós gyilkosa.

A Tálás-üggyel a közvélemény a rendszerváltás után hét évvel találkozott ismét. Hulesch Ernő 1997-ben tett közzé részleteket Tálás népbírósi anyagából.³⁵ A források közlése nélküli adatközlés előz-

ményeiről mindössze annyit tudunk meg tőle, hogy a *Stációk* című könyvének első kiadásában (1989) „még nem adhattam meg a választ: ki volt Radnóti Miklós gyilkosa”.³⁶ Ezt követően Hulesch pontatlanul idéz Tálás vallomásából, összekeveri a dátumokat,³⁷ a népbíróági ítéletet és a kivégzésről készült jegyzőkönyvet – az ezekben szereplő nevek rövidítéseivel, de – szó szerint közli. A *Hétfői Kossuth Népe* által is idézett dr. Erdős Lajos tárgyaláson tett vallomásából is közli a Radnótira vonatkozó egy mondatot. Az idézőjelek közé tett mondatot azonban önkényesen átalakította.³⁸ Mindez azonban még mindig kevésnek bizonyult Tálásnak az abdai kivégzésben való bűnösségének igazolására. Ezért azt Hulesch másoktól vett idézetekkel és saját hipotéziseivel pótolta ki. Végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy Tálás közvetett vagy közvetlen gyilkosa volt Radnótinak, de Radnóti abdai megölésére „a parancsot ő adta ki”.³⁹

A Tálás-ügy negyedik esetben tíz évvel később kapott ismét nyilvánosságot. Kutatásaim során 2007-ben azzal szembesültem, hogy Tálás András nemzeti szimbólumokkal ékesített sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található.⁴⁰ Neve pedig szerepelt az ugyanitt elhelyezett „A hazáért haltak vértanúhalált” feliratú márványtáblán.⁴¹ Az egyik országos napilapban közreadott írásomban Tolnaira hivatkozva, de már az *Abdai gyilkosok* dosszié ismeretében magam is Tálást neveztem meg Radnóti egyik gyilkosaként.⁴² Az *Abdai gyilkosok* dosszié létéről és tartalmáról, egyben Tálás szerepéről Radnóti Miklós születésének századik évfordulóján számoltam be.⁴³ Cikkeimben és a 298-as parcella körül kialakult nyilvános vita során egészen 2009 őszéig⁴⁴ általában elfogadtam Tolnai és az állambiztonsági szolgálat álláspontját. További kutatásaim nyomán azonban felül kellett bírálnom álláspontomat.

A nyomozás és a népbíróági eljárás

Tálás András nyomozati és peranyagát két levéltárban őrzik.⁴⁵ A terjedelmes anyagból megtudható az 1944-ben huszonkilenc éves Tálás András polgári és katonai pályafutása.⁴⁶ Tálás hadapród őrmester a Szabolcs (ma: Szabolcs-Szatmár-Bereg) megyei Demecseren, görög katolikus napszámos családban született. Munkácson szerzett kereskedelmi érettségit, majd itt és Huszton tisztviselőként dolgozott. A bevonulását (1938) követően különböző helyeken szolgált mint számvivő őrmester. Zomborból vezényelték a 108/84. számú tábori munkaszolgálatos századdal⁴⁷ Borba, ahová 1943. augusztus 2-án érkezett meg. A bori altáborok közül a *München-* és *Vorarlberg-*táborban szol-

gált gazdasági (GH-s) tisztként, illetőleg a postai küldemények cenzoraként. (Tudjuk, hogy az állambiztonsági szolgálat által abdai kivégzéssel meggyanúsított további négy fő közül hárman ebben az altáborban szolgáltak.⁴⁸) A *Vorarlberg*-altábor parancsnoka az a Juhász Pál főhadnagy volt, aki később az egyik dunántúli menet parancsnoka lett. Ő Tálás perében is megszólalt. Tálást fegyelmi vétségek elkövetése miatt két alkalommal fogdabüntetéssel sújtották, amit a központi *Berlin*-táborban töltött le. Az első lépcső Magyarországra indulása előtt közel egy hónappal, 1944. augusztus 19-én szülőfalujába utazott szabadságra. Nem tudott már visszatérni Borba, így a visszavonuló első lépcsőhöz csatlakozott Zimonyban. Innen gyalog kísérte a menetet Cserenkáig, majd a különleges büntetőszázadot (a „jehovás századot”) Zomborig. Vonattal ment tovább Szentkirályszabadjára, ahol visszavette a bori munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot. Szentkirályszabadján ő lett az egyik, később Hegyeshalom felé elinduló század parancsnoka. A dunántúli menetet végigkísérte egészen Hegyeshalomig. Hivatalos adatok szerint 1943. április 8. és 1944. december 12. között teljesített katonai szolgálatot. December elején Budapestre ment, ahol a Szegedről ide menekült ismerőseinél lakott. A XIII. kerületben lévő Kádár utca 5. számú ház lakója lett, ahol a házfelügyelő mintegy negyven zsidót bűjtatott. A házban bujkáló Klein Rudolfné tanúvallomása szerint „...attól a perctől fogva, hogy Tálás odajött lakni, egy rettegés volt az egész ház élete. Ettől fogva naponta voltak nyilas razziák és tudtuk, hogy ez mögött Tálás áll. Számptalan esetben csak a házfelügyelőné, Korecz Béláné lélekjelenléte és bátor kiállása mentett meg bennünket az elhurcolástól.”⁴⁹ Kleinné arra is utalást tett, hogy Tálás a *Radius* moziban⁵⁰ állomásozó és a bujkáló zsidók, valamint szökött katonák után kutató tábori csendőrség szolgálatában állt. A házmaster és felesége, továbbá a ház két lakója azonban mindezt határozottan cáfolta. Korecz Béláné házmaster pedig tanúvallomásában azt közölte, hogy „hálásan gondolok Tálás Andrásra” [...] mert „Tálás volt az, aki megmentette a házat a sorozatos nyilas razziáktól...”⁵¹ A Politikai Rendőrség nyomozást indított mindezek kivizsgálására, és valamennyi tanút kihallgatta. Az erről készült összefoglaló jelentés utolsó mondatában ez áll: „A tanúvallomások és a fentiek alapján megállapítottam, hogy Tálás András politikai bűncselekményt nem követett el a ház lakói, ill. itt a házban bujkáló zsidó személyek ellen.”⁵² Tálás budapesti tartózkodása alatt történtek a népbírószági per során többet nem kerültek elő.

Tálás a felszabadulás után belépett a Kommunista Pártba (MKP). Hazament és a Demecseri Termelő és Értékesítő Népi Szövetke-

zet irodavezetője lett. Szolgálati úton járt Budapesten 1945. augusztus 7-én, amikor az egyik volt bori munkaszolgálatos, Engel Béla a VI. kerületi Szőlőskert vendéglőben felismerte. Tálast és Engelt a rendőrség előállította. Tálas rendőrkékre kerüléséről az egyik napilap is részletesen beszámolt.⁵³ A cikkíró azt is állította, hogy Tálast már egyszer a nyírségi Kemecse településen elfogták, de el is bocsátották. Tálas azonban a budapesti elfogásától kezdődően előzetes letartóztatásban volt egészen kivégzéséig, 1947. február 27-ig.

A nyomozás és pótnyomozások során összesen harmincöt bori zsidó munkaszolgálatos szólalt meg. Közülük a két tárgyaláson tizenkilencen tettek tanúvallomást. A védelem harminc, kisegyházhoz tartozó bori munkaszolgálatos és négy volt bori keretlegény megidézésére tett indítványt. Közülük három Jehova Tanú és két keretlegény kapott lehetőséget a tárgyaláson való megszólalásra. A bírósághoz tizennégy darab – számos kisegyháztag által aláírt – írásos nyilatkozat érkezett. A zsidó munkaszolgálatosok Tálasra terhelő vallomást tettek, míg a kisegyházhoz tartozók Tálas védelmében nyilatkoztak. A védelem minden jogi eszközt bevetett és szervezte a mentő tanúk budapesti utazásait. A vádlott érdekében a demecseri kommunisták és más pártok tagjai a Kommunista Párt Országos Káderosztályához, Tálas édesanyja pedig a Politikai Államrendőrség Panaszirodájához fordult beadvánnyal.

A megmaradt nyomozati és peranyag nem teljes. Az 1953-ban (ÁBTL) és az 1970-ben (BFL) lezárt dosszié számozása apróbb pontatlanságoktól eltekintve rendben van, tehát a hiány korábbra datálódik. Nincs meg viszont az utolsó tárgyalási nap első részének jegyzőkönyve, míg a vádirat csak hiányosan áll rendelkezésre. Ennek ellenére a történések viszonylag jól rekonstruálhatók, de bizonyos eljárásjogi, személyi, illetve politikai kérdésekre nem tudunk válaszokat adni.

A nyomozás és a nyomozati anyag népbügyészséghez történő be-terjesztése rendben zajlott, és a csatolt vádirat is „időben” elkészült 1945. október 3-án.⁵⁴ Utána viszont nyolc hónapig, vagyis az 1946. június 3-ára kitűzött – végül elhalasztott – tárgyalás időpontjáig nem tudjuk, hogy mi történt.⁵⁵ Ettől a dátumtól kezdve azonban jól dokumentálható minden történés egészen a valóban megtartott első tárgyalási napig (1947. február 24.). Ez idő alatt a kitűzött tárgyalásokat többször elhalasztották és pótnyomozásokat rendeltek el. A legfurcsább az, hogy a pótnyomozás lefolytatását hivatalból végző Budapesti Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya több mint négy hónapon keresztül nem adta vissza az aktát a népbírósnak, holott azt utóbbi többször sürgette.⁵⁶ A tanácsvezető bíró személye – ismeretlen okból – többször

megváltozott.⁵⁷ Az első bíróváltozásra valamikor 1946 nyarán, míg a másodikra valamikor 1946 végén került sor. A megtartott tárgyalásokat így már a harmadik tanácsvezető bíró, a közülük legismertebb dr. Pálosi Béla vezette.⁵⁸ A népbíróági akta visszatartásának és a vezető bírók személyének cseréi mindenesetre az abdai tömegsír feltárásának és Radnóti budapesti temetésének időpontja körül történtek.⁵⁹

A kitűzött tárgyalás megtartását háromszor halasztották el.⁶⁰ Az események azonban ezek után felgyorsultak, és amilyen érthetetlenül lassan zajlott eddig az ügymenet, olyan érthetetlenül gyorsan fejeződött be. A letartóztatást követő 19. hónapban tartották meg az első és egyben főtárgyalást (1947. február 24.). Nem tudunk új vádiratról, tehát a még 1945 októberében készült – töredékesen fennmaradt – vádirat alapozta meg a vádat. A vádirat ismert része a cservenkai eseményeknél fejeződik be. A tárgyalást három nap elteltével folytatták. A fennmaradt hiányos dokumentációból az állapítható meg, hogy ezen a napon (1947. február 27.) ebben az ügyben ugyanazon tanács előtt két tárgyalás volt, de csak a másodiknak maradt fenn a jegyzőkönyve. A feltehetőleg 9 és 11 órakor kezdődött tárgyalások után azonnal jogerős és végrehajtandó halálos ítélet született. Tálás és ügyvédje kegyelemért folyamodott. Ez nem tudjuk, hogy hány órakor történt, de az ítélet rövid, két oldalas formában azonnal megszületett. A népbíróság ugyanezen tagjai ugyanitt közölték írásban, hogy 5:1 arányban elutasították a kegyelmi kérvényt.⁶¹ A halálraítélt Tálás azonnal megírta perújrafelvételi kérelmét, amit 17 óra 30 perckor iktattak. Tálást 18 óra 20 perckor elővezették és a Markó utcai börtön udvarán kivégezték. 18 óra 32 perckor megállapították halálát.⁶² Nem tudjuk, hogy az ítélet négyoldalas (végleges) szövege mikor készült el, de azt igen, hogy 1947. június 28-án még nem volt kész.⁶³ Az ügyvéd főtárgyalás folytatógossága elleni panaszát, majd pedig a perújrafelvételi kérelmet a felettes joghatóság, a NOT a kivégzés után nyolc, illetve tizenöt hónappal bírálta (utasította) el.⁶⁴

A nyomozás és a tanúvallomások kiterjedtek Tálás bori időszakára, a Zimony és Cservenka közti útszakaszon és a Cservenkán, valamint Szentkirályszabadja és Hegyeshalom közötti útszakaszon történetekre. A zsidó és a kisegyházakhoz tartozó bori munkaszolgálatosok egységesen számoltak be arról, hogy a mintegy hétszáz zsidó áldozatot követelő cservenkai mészárlás előtt a körülbelül száznolcvan főből álló „jehovás” század életét Tálás mentette meg. Cservenkán a bori zsidó munkaszolgálatosok elmondása szerint Tálás a zsidókat értékeik átadására szólította fel, embereket véresre vert vagy rájuk lőtt. A „jehovás” század megmenekülésében Tálás továbbra is pozitív szerepet vitt, mivel –

a zsidókkal ellentétben – hiánytalanul érkeztek meg Szentkirályszabadjára, ahol szintén nem volt veszteségük vagy sebesültjük. A kiségyháztagok Táláról egységesen nagyon pozitívan nyilatkoztak, bár a cservenkai „zsidóverésről” általában ők is beszámoltak. A dunántúli menetben azonban ők már nem vettek részt, így erről az időszakról tanúskodni sem tudtak.⁶⁵

A zsidó túlélők különböző időszakokban vagy útszakaszokon voltak együtt Tálással. Közülük mindenki súlyosan elmarasztaló álláspontot foglalt el Tálással kapcsolatban. Ez alól egy kivétel akadt csak: dr. Kádár László orvos. Ő negatív és pozitív állításokat is tett Táláról. Kádár elmondása szerint ő mint orvos „kivételezett helyzetben volt, mert engem ő soha nem bántott”.⁶⁶ A tárgyaláson azt mondta, hogy „Jobb viszonyban voltam a vádlottal, mint a többi munkaszolgálatos”.⁶⁷ Tálás Cservenkán mindent megtett Kádár életben maradásáért.

A dunántúli útszakasz vonatkozásában tehát számunkra kizárólag az abban résztvevő túlélők vallomásai relevánsak. Így a vádlotton kívül a zsidó munkaszolgálatosok és a tárgyalásra – a védelem által – megidéztetett Juhász Pál főhadnagy és Asztalos Ferenc szakaszvezető (keretlegények). Ők mindketten végig jelen voltak a dunántúli útszakaszon. Juhász homályos vallomása⁶⁸ azonban számunkra irreleváns, sőt úgy tűnik, mintha még azt is megkérdőjelezte volna, hogy Tálással egy menetoszlophoz tartozott volna. Asztalos viszont a tárgyaláson kijelentette, hogy Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között „nem tudok menetközben semmilyen kivégzésről, lehet, hogy volt ilyen, de én a menet élén haladtam és ezért nem tudhatok róla”.⁶⁹ A később szintén kivégzett Juhász és Asztalos vádlottal szemben így a tanúk sorában nem maradt más, mint a vádlott és a zsidó túlélők.

Az egész ügyben megszólaló harmincöt bori zsidó munkaszolgálatos közül a dunántúli útszakaszon tizenegy fő (31%) volt jelen. Tanúvallomásaik alapján kirajzolódik a történet. Erdős Gyula tanúvallomásában⁷⁰ előadta, hogy Tálással történt „ismeretségünk attól az időponttól kezdődik, amikor a cservenkai kivégzések után minket Szentkirályszabadján összegyűjtöttek. Ettől kezdve kísért a menetet a fenti minőségben egészen Hegyeshalomig. A hosszú gyalogút alatt ő és keretlegénysége állandóan bottal jártak, amelyekkel az amúgy is elgyengült munkaszolgálatosokat ütlegelték. Az ütlegeléseket Tálás nem csak hagyta, hanem [abban] maga is részt véve, a legénységet még biztatta is. Ezekhez a kínzásokhoz bot helyett gyakran használta oldalszíját, amelyen revolvertáskája fegyverrel együtt függött. Az ezzel történt ütéseit mindig úgy irányította, hogy azok fejre sújtsák [sic!]. Megtiltotta a munkaszolgálatosoknak, hogy a hosszú út alatt vizet ve-

gyenek magukhoz, vagy igyanak. Szentkirályszabadjától kezdve működése alatt a keret több muszt. teljesen agyonvert. A halottakat nem földelte el, hanem vagy az út szélére dobatta ki vagy a betegek szállítására szolgáló szekerekre rakatta, amelyekre betegeket tenni azonban nem engedett.” A tárgyaláson Erdős azt is elmondta, hogy „mikor Szentkirályszabadjáról elindultunk annak ellenére, hogy több kocsi jött velünk, a betegeket erre még sem volt hajlandó felvenni. Mosonmagyarórvár előtt egy bajtársunk összeesett, mert nem bírt már tovább menni, erre a keret tagjai ütötték-verték őt, majd utána vádlott odament [és] a fejébe rúgott, mire nevezett meghalt.” [...] „Tudok arról is, amikor vádlott Pannonhalma előtt a csendőrök két szökött munkaszolgálatost kísért, [sic!] vádlott átvette a csendőrtől és hallottam, amikor utasítást adott arra, hogy nevezetteket agyon kell lőni. Hallottam azt is, hogy vádlott pár óra múlva dicsekedett azzal, hogy a két embert agyonlővette.”⁷¹

Fülöp Imre a nyomozóhatóságnak adta elő, hogy „mikor Szentkirályszabadjára megérkeztek, Tálás kijött a szerelvényhez és valamilyen okból kifolyólag felelősségre vonta a vagonparancsnokot és három társát, majd megverte őket. Néhány nappal később tanú beteg jelentett vakbélgyulladás címén. Ekkor gyanúsított tanút [a] kerettel elővezettette és saját kezűleg husánggal addig verte, amíg a husáng eltört. Azután rugdalni kezdte, és ezt még akkor is folytatta, amikor a tanú már földön feküdt. A Hegyeshalom felé vezető úton gyanúsított századparancsnoka volt a tanúnak. Az egész menet alatt annyi fáradságot sem vett magának, hogy az elcsigázott embereknek legalább éjszakára szállást szerezzen. Így a muszok. éjszaka is áztak az esőzés alatt. Ennek következtében mind többen és többen lettek napról napra betegek. Akik ezek közül már teljesen menetképtelenek voltak, Tálás utasítására négy bajtársuk által lettek cipelve. Ez úgy történt, hogy két musz. a két lábat, kettő pedig a kezeket fogta. Miután azonban már ezek is fáradtak voltak, nem bírták emelni a betegeket. Úgyhogy maguk után vonszolták a földön. A legtöbben már ebbe belehaltak. Tálás az út folyamán az értékeket összeszedte. Pannonhalma közelében a csendőrök két szökött muszt. hoztak a menethez. Tálás ezekre nézve azt az utasítást adta, hogy Asztalos szakaszvezető löje őket agyon. Asztalos megásatta velük sírjukat, majd agyonlőtte őket. A kivégzés után egy harmadik musszal. temette [sic!] el a kivégzetteket. Mikor [a] menet Magyaróvárról elindult, több musz. teljesen menetképtelen állapotban volt (kb. 30-40), ezeket a keret, amelyik Tálás parancsnoksága alatt működött, agyonverette.”⁷² (Fülöpnek a tárgyaláson tett tanúvallomása ezzel szinkronban van.)⁷³

Kardos József tanúvallomásában azt közölte, hogy Cservenka után, „újra Szentkirályszabadján találkoztam Tálással. Itt közelében nem voltam. Az úton azonban tejlhatalmú úr volt a gyanúsított. Minden néven nevezendő kedvezményt, amire leromlott szervezetünknek szüksége volt, megvont tőlünk, többek között a víz beszerzését is megtiltotta. Ha valaki kilépett a sorból, azt agyonverték. Szemtanúja voltam annak, hogy Tálás a menetben igen gyakran ment azokra a helyekre, ahol még menni tudó bajtársaim a már menni nem tudó betegeket négyen vitték. Először azokat ütötte, akik a beteget vitték, azután pedig a beteg bajtárs fejét, hogy hamarabb meghaljon. Szemtanúja voltam annak is, hogy egy alkalommal két, már teljesen félhalott [sic!] bajtárs feküdt az út mellett és mellettük állott Tálás felhúzott pisztollyal, és eskü alatt állítom, hogy ha mi a kocsikkal csak egész kis késéssel érkezünk, gyanúsított bajtársaimat agyonlőtte volna. Hogy a pisztoly fel volt húzva, azt onnan tudom, hogy közvetlenül az említettek után Tálás rögtön a levegőbe lőtt ijesztés céljából. Pannonhalma közelében két musz. megszökött [a] századtól. Ezeket két csendőr fogta el és adták a század oszlopnak. Ezeket Tálás parancsnok, Asztalos szakaszvezető és társai kivégezték. Még az úton történt, hogy egy Akkermann nevezetű bajtárs, aki Tálásnak valószínűleg földije volt, egyik este panaszkodott nekem, hogy Tálás tőle ékszereket és pénzt követelt. Másnap reggel Tálás kihívta Akkermannat a konyhából és vitatkozott vele. Hogy miről beszéltek, azt nem hallottam. Azonban rövid időre rá Tálás bajtársamnak nekiesett és a nála lévő bottal véresre verte... [...] Ez közvetlenül az indulás előtt volt. Miután bajtársam eszméletlen volt, földobtuk a kocsira és így szállítottuk Magyaróvárig. Kb. 8 nap múlva Akkermann, aki különben igen jó állapotban volt, sérüléseibe belehalt.”⁷⁴

Ecker Lajos László tanúvallomása szerint „Tálás hadapródot Szentkirályszabadján ismertem meg, ahol mint a mi századunk parancsnoka mutatkozott be. Első ténykedése az volt, hogy sorakoztatta a századot és a betegeket félreállította. Én magam is a betegek közé álltam, a betegeket ő nézte meg és aki nem volt halálos beteg, azokat megpofozta és sípcsonton rugdalta, köztük jómagamat is. [...] Szentkirályszabadjáról útnak indítottak bennünket gyalogmenetben ismeretlen cél felé. Ezen oszlopnak parancsokhelyettese volt Tálás hadapród. Az úton történt kegyetlenkedéseket részint az ő tudtával, részint az ő parancsára hajtották végre a keretlegények. A fülem hallatára többször adott utasítást a menni nem tudó bajtársaim agyonveretésére vagy agyonlövésére. Hercz István nevű bajtársamat Mosonmagyaróvár alatt verték agyon az ő parancsára és szeme láttára. Több ilyen esetről tudok,

ill. láttam, de nevekre nem emlékszem. Pannonhalmán is két embert lövetett agyon, négy embert rendelt ki sírt ásni ez alkalommal.”⁷⁵ (A tárgyaláson elmondott tanúvallomása ezzel szinkronban van.⁷⁶)

Krámmer Miklós tanúvallomásában azt közölte, hogy Tálás András „közvetlen felettesem [...] Szentkirályszabadjától Hegyeshalomig volt. Ezen az útvonalon (természetesen gyalog, ami 8 napig tartott) több embert kivégezett és kivégeztetett, nem beszélve arról, hogy rengeteg embert halálra kínozt és kínoztatott a hozzá beosztott honvédséggel, úgy hogy naponta több halottunk volt, amiről különben az útvonal is bizonyosságot tud tenni az elföldelt hullák szerint. Pl. egy Deutsch Dezső nevű bajtárs[at] és annak nagybátyját, akinek nevét nem tudom, szökés gyanúja miatt végeztetett ki és utána hangoztatta, hogy mind így jártok. Hegyeshalomnál átadott minket az SS-alakulatoknak azzal a megjegyzéssel »no, most már itt pusztultok mindnyájan!«”.⁷⁷

Katz Gyula tanúvallomásából témánk szempontjából annyi tudható meg, hogy Tálás „Szentkirályszabadjától egészen Hegyeshalomig kísért minket és állandóan ütötte az embereket, miközben igen gyakran lövöldözött”.⁷⁸

A kizárólag a tárgyaláson meghallgatott Vitorla Jób tanú vonatkozásunkban annyit közölt, hogy „Zirc közelébe[n] egy faluban, amint az országúton meneteltünk, a csendőrök két szökevény munkaszolgálatost hoztak. Én az első sorban meneteltem, vádlott közvetlen közelében és láttam, amikor a csendőrök a szökevényeket átadták vádlottnak és hallottam, amint vádlott parancsot adott egy honvédnek, hogy lölje őket agyon.”⁷⁹ A szintén csak a tárgyaláson megszólaló Policzer László azt vallotta, hogy a „Vádlottat Zirc és Pannonhalma között is láttam, én a menet közepén haladtam.” Mindehhez még annyit tett hozzá, hogy „...útközben láttam, hogy vádlott veri a munkaszolgálatosokat, de hogy vádlott valakit halálra vert volna, arról nem tudok”.⁸⁰ A dunántúli útszakaszon jelen lévő két további túlélő, Szóbel Aurél és a már említett dr. Kádár László⁸¹ tanúvallomását is ismerjük. Ők azonban nem közöltek témánk szempontjából információt.⁸²

Radnóti meggyilkolása szempontjából a legfontosabb tanú dr. Erdős Lajos, brassói születésű hírlapíró, akit a bíróság a Radnóti család lakásának közeléből, a Pozsonyi utcából idézett be.⁸³ Erdős a bori altáborok egyikében, az *Innsbruck*-lágerben volt munkaszolgálatos. Tálást Szentkirályszabadján ismerte meg. Itt viszont Tálás annak a munkásszázadnak a parancsnoka lett, ahol ő is szolgált. Erdős egyszer a nyomozás során, egyszer pedig a tárgyaláson tett tanúvallomást. A két vallomás szinkronban van egymással, de kizárólag a tárgyaláson elmondott vallomásában tesz említést „Radnóthy”-ról. Utóbbi esetben

azt vallotta, hogy Tálás „egy reggel Szentkirályszabadján sorakoztatta a századot és felhívta a munkaszolgálatosokat, hogy álljon közülük ki, aki beteg. Többek között én is kiálltam, tekintettel arra, hogy gyomorbeteg vagyok, erre a vádlott odajött és úgy arcul ütött, hogy 5 fogam kitörött, másokat pedig sípcsonton rúgott. Amikor a század elindult, hallottam, hogy vádlott verésre biztatta a keretet és ő is ütötte a munkaszolgálatosokat. Arról csak hallomásból tudok, hogy a verések következtében több ember meghalt. Útközben Radnóthy [sic!] nevezetű munkaszolgálatos lemaradt, és a keret tagjai őt, vádlott szeme láttára ütötték-verték, majd otthagyták az útszélen. Hallottam azt is, hogy vádlott utasította a keretlegénységet, hogy aki lemaradt, azt verjék. [...] Egy alkalommal vádlott utasította Laczkó nevű keretlegényt, hogy vegye el tőlünk az órákat. Mivel az elvett órák közül az egyik sem járt, 200 embert megbotoztatott.”⁸⁴ Korábban, a nyomozás során tett tanúvallomásaiban Laczkó (Lackó) honvédről azt mondta, hogy ő a „legbrutálisabb módon puskatussal-bottal verte agyba-főbe az embereket olyannyira, hogy az úton többen meghaltak az ütlegetések és az éhség következtében”.⁸⁵ Az Erdős tanúvallomásaiban foglaltakat a bíróság elfogadta és ítéletében hivatkozott rá, akárcsak Erdős Gyula, Fülöp Imre, Ecker Lajos László, Katz Gyula, Vitorla Jób és Policzer László vallomására.

Radnóti neve vagy bármilyen ráutaló mondat nem fordul elő többször az anyagban. A megmaradt vádiratrészlet és az ítélet törekszik a konkrétumok megnevezésére, a kirabolt, megvert vagy megölt munkaszolgálatosok megnevezésére. Radnóti neve azonban sehol nem lelhető fel bennük.

Tálás Andrást a népbíróság háborús bűntett⁸⁶ elkövetéséért „kötél általi halálra, mint főbüntetésre” és „politikai jogai gyakorlatának felfüggesztésére, mint mellékbüntetésre” ítélte.⁸⁷ A népbíróság Tálást számos bűncselekmény elkövetésében találta bűnösnek. Ezek közül csak a legsúlyosabbakat emeljük ki: Cservenkán nagyon megverte Engel Bélát, Demán Frigvest, Stengert és Jakobovitsot, utóbbi lábába is belélt. Ugyanitt egy főt agyonvert. A cservenkai kivégzésnél jelen volt. Itt felszólította a zsidókat óráik átadására, mert arra már úgy sem lesz szükségük. Zircnél két szökött munkaszolgálatost kivégeztetett. Mosonmagyaróvár felé menet Hercz Istvánt halálosan megverte. Összességében tehát „tette, felbujtója és részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának”.⁸⁸

Az aktában Tálás három tanúvallomása, a tárgyaláson elmondott mondatai és számos kérvénye, beadványa szerepel. Tálás az első két vallomásaiban⁸⁹ elismert szabálytalan kikötéseket, zsidók megverését,

pénz és aranygyűrű felhajtását, de halálos kimenetelű megveretést, fegyverhasználatot vagy emberölést nem. A tizennégy hónappal későbbi, harmadik és egyben utolsó kihallgatásának időszakában Tálás nem tartózkodott fogvatartásának helyén, a budapesti Országos Gyűjtőfogházban. A fogház és a nyomozást folytató államrendőrség levelezéséből tudjuk, hogy Tálás 1946. november 27-e és december 4-e között a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály Népügyészégi Részlegén volt. A Gyűjtőfogház innen kérte vissza Tálást.⁹⁰ Ez alatt a nyolc nap alatt Tálás – a megmaradt dokumentáció szerint – egyetlenegy jegyzőkönyvben rögzített rövid vallomást tett (1946. november 30.). Ennek tartalma szerint Tálás azt is visszavonta, amit addig beismert. Ezt azzal indokolta, hogy korábbi vallomásait kényszer hatása alatt tette meg.⁹¹ A személyes és a katonai szolgálatra vonatkozó adatain túl, témánk vonatkozásában így egyetlenegy információt ismert el: Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között a menetet kísérte. A vádirat egészére vonatkozóan ehhez még hozzátette a tárgyaláson, hogy nem érzi magát bűnösnek.⁹²

A nyomozást hivatalból a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya végezte, majd annak átalakulása után már mint a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának Népügyészégi Részlege készített összefoglaló jelentést a tanúk vallomásaiból.⁹³ Ebből tudjuk, hogy az 1945 júniusa után felállított szervezeti egység besorolása szerint az ügy az „A főcsoport-hoz” tartozott. Ez a csoport foglalkozott a „munkaszolgálatos alakulatok, volksbundisták, SS-katonák ügyeivel”. Fontos lenne tudnunk, hogy ebben az ügyben a nyomozó és ügyési szervezet, valamint a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya között milyen szoros volt a kapcsolat. Az állambiztonsági szervezet aktájában fennmaradt rövid utalás szerint ugyanis mindenképpen volt kapcsolat közöttük, mivel a Katonapolitikai Osztály Tálással kapcsolatban súlyosan terhelő adatokkal rendelkezett.⁹⁴ Ennek mibenlétéről viszont semmit nem tudunk.

Tálás – nyomozati anyagát is tartalmazó – népbíróági dossziéját hivatalosan 1970. július 30-án zárták le. Az ekkor készített tartalomjegyzék szerint a dosszié anyaga teljes.⁹⁵ Az ÁVH 1953-ban kezdett nyomozást, és nyitott vizsgálati dossziét Tálás András ügyében. A nyomozás okáról, lefolyásáról és eredményéről Tálás vizsgálati dossziéjából nem tudható meg semmi. A nyomozás azonban rendkívül rövid ideig, mindössze tizenkilenc napig tartott, és a dossziéba ezt követően nem kerültek már iratok.⁹⁶ A dosszié zárólapját azonban ugyancsak 1970. július 30-án állították ki.⁹⁷ A dossziében nem maradt fenn a tartalomjegyzék, így annak lezárás előtti és utáni hivatalos tartalma nem ismert.

A Tálás-dossieréből nagyon sok fontos információt tudunk meg a dunántúli menetéről. A vád tanúi egybehangzóan elmondták, hogy miként történt a menetelés. Ennek alapján leírható a menet „működési szisztémája”. A bori keret nem engedte meg, hogy Szentkirályszabadjától a halálos betegek kivül a többi beteg is gyengélkedőre menjen. Így nekik is a menettel kellett tartaniuk. A munkaszolgálatos menetéről a honvédelmi miniszter vonatkozó parancsa ellenére nem gondoskodtak. A zsidó munkaszolgálatosok szomjaztak, éheztek és esőben, fedetlen helyen aludtak. Folyamatos életveszélynek voltak kitéve, mivel a keret tagjai a lemaradókat, a sérülteket és az őket segítő munkaszolgálatosokat vesszővel, bottal, szíjjal, puskatussal verték és agyonverték vagy lelőtték. A Zirc környékén megszökött és elfogott két munkaszolgálatost kivégezték. Az agyonvert vagy félig agyonvert zsidókat az út szélén, az árokban hagyták vagy a menetet követő lovas kocsikra tették. A halottakat néha munkaszolgálatosokkal eltemették. A súlyosan megsérültek vagy meghaltak létszámát megbecsülni sem tudjuk. A keret ezt a menetszázadok parancsnokainak tudtával, támogatásával és közreműködésével tette. A cél Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom minél előbbi elérése volt. Ugyanakkor nem törekedtek a veszteség minimalizálására, és arra, hogy a munkaszolgálatosokat munkaképesen adják át a németeknek. A menet mozgó veszthelyként működött.

A dunántúli útszakasz tizenegy tanújának, továbbá Tálásnak – vissza nem vont – vallomásából egyértelműen tudjuk, hogy Tálás is ott volt a dunántúli menetben. Azonban sem Tálás, sem pedig a tizenegy túlélő nem tett említést Győrről, vagy Győr környékéről, az écsi lovas kocsikról vagy az abdai kivégzésről. Az ügyben megszólaló többi huszonnégy bori túlélő sem mondta azt, hogy minderről később hallott volna. A nyomozati anyagokban, a vádiratban, a tárgyalási jegyzőkönyvekben sem kerül soha szóba mindez. Egyes-egyedül egy túlélő, egy alkalommal ejtette ki „Radnóthy” nevét, beszélt a sorból való kiválásáról és megveretéséről. Ő azt állította, hogy a költő nem bírta a menetelést, lemaradt, és ezért Tálás szeme láttára megverték, „majd otthagyták az útszálon”. Azonban ebből sem tudjuk meg, hogy mindez hol történt, hogy Radnótival mi történt ezután. A tanúvallomásokból ugyan pontosan tudjuk, hogy milyen forgatókönyvek következhetek egy munkaszolgálatos megverése után, de ebben az esetben nem tudjuk, hogy azok közül melyik valósult meg. (Találgathatunk: belehalt-e a költő a verésbe? Tálás lelőtte-e? Félholtan vagy halottan kocsira rakták-e? Élve vagy halva az út szélén hagyták-e? Ha meghalt, eltemették-e ott?) A tanúvallomások és az ítélet szerint Tálás nyilván

bűnös a menetképteleneknek kiadott súlyos testi sértés és halált okozó parancs kiadásáért. Radnóti megveréséért is – mint felbujtó és mint szemlélő – felelősség terheli. Radnóti halálában azonban nem maraszthalható el egyértelműen. Radnótinak ő csak egyik lehetséges gyilkosaként jöhet szóba.

Tálas bűnösségét és népbíróági perének jogszerűségét az utóbbi időben többen megkérdőjelezték.⁹⁸ A nyomozás, a vád és a per során dokumentálható hiányosságokat és anomáliákat magam is számba vettem. Különösen érthetetlen, illetőleg elfogadhatatlan: az ügymenet elhúzódnása, a népbíróági-ítélkezési munka visszatartása 1946 nyarától egészen 1946 teléig; Tálas nyolc napos távolléte a Gyűjtőfogházból és addig tett vallomásainak visszavonása, ahelyett, hogy beismerő vallomást tett volna; a tanácsvezető bírák személyének többszöri változtatása; a védelem tanúinak meg nem idézése és a megidézettek közül mindössze három főnek a meghallgatása; az egyik tárgyalási jegyzőkönyv eltűnése; a nagyon lassú ügymenet után az ügy nagyon gyors befejezése; a halálbüntetést kimondó bírói tanács és a kegyelmi tanács összetételének változatlansága; a védelem által benyújtott jogi beadványoknak a halálbüntetés végrehajtása utáni elbírálása. Fontos külön is hangsúlyozni, hogy Tálas közlése szerint kényszer hatására tette meg első két vallomását, így azokat visszavonta. A dokumentumok alapján nem tudunk eligazodni ebben, de „a verés alatt” tett vallomásaiban sem ismert el semmilyen gyilkosságot (Radnótiét sem), így azokat vissza sem tudta vonni. (Nem tudjuk, hogy az első két vallomástétel idején megverték-e vagy akkor verték, amikor visszavonta vallomásait vagy mindannyiszor verték.) (Hipotézis: utóbbi esetben az államrendőrség nem akarta, hogy nyilvánosságra kerüljön mindaz, amit Tálas tud, vagy kiszedtek belőle.)

A dokumentumok alapján ugyanakkor egyértelműen cáfolhatók a mentségére felhozott érvek, illetőleg a védelmében felhozott sztereotípiák. Különösen az, hogy:

- Tálas végzettségét tekintve egyszerű ember volt, aki Borba idős vagy beteg tartalékos katonaként került;
- valamilyen koncepció per folyt volna Tálas ellen;
- a Kommunista Párt befolyásolása alatt lévő bírói tanács, politikai megfontolások alapján hozta volna meg ítéletét;
- Tálas jelentéktelen, minden munkaszolgálatos felügyeletét ellátó katonára jellemző vétségeket követett csak el;
- Tálast az Államrendőrség Államvédelmi Osztály kényszerítette a gyilkosságok bevallására;

- Tálásnak csak nem volt szerencséje és felismerték, majd pedig kivégzésével példát akartak statuálni;
- Tálás csak parancsot teljesített, és ezért nem, vagy csak korlátozottan felelős;
- Tálás csak a visszavonulás során vert és gyilkolt, de előtte Borban szabályszerűen viselkedett;
- Tálás csak Szálasi hatalom átvétele után lett embereket gyilkoló katona.

Összességében elmondható, hogy alaposabb és jogszerűbb tényfeltárássra, nyomozói, ügyési és bírói munkára lett volna szükség. Az utód-szervezetek megőrizhették volna a teljes dokumentációt. Ezekben az esetekben alaposabban megindokolható ítélet születhetett volna, és az utókor még többet megtudhatott volna a dunántúli menetről. Valószínűleg megtudhattuk volna Radnóti hiteles történetét is. Az is kétségtelen, hogy Tálás és az időhúzásra játszó védelem mindent megtett annak érdekében, hogy lehetőleg semmit ne tudjunk meg minderről. Mindezek elmulasztásáért és a jogtalanságokért felelősség terheli az illetékeseket. A bíróságnak azonban nem a történelmi munka elősegítése vagy a teljes igazság kiderítése volt a célja, hanem a vádiratban foglaltak megvizsgálása. A „szűkített” vádpontok bizonyítást nyertek, és ez bőven elégséges volt a legsúlyosabb ítélet kiszabására.

Tálás fogva tartása idején már megtörtént az abdai exhumálás és Radnóti budapesti temetése. Mindez széles nyilvánosságot kapott. Elképzelhetetlennek tartom, hogy a Radnóti budapesti temetését intéző barátok, így elsősorban Tolnai Gábor és Baróti Dezső vagy maga Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni ne szerzett volna tudomást a Tálás-perről. Ugyanez Ortutay Gyula esetében fel sem merül. Az ő hagyatékának átnézése közben ugyanis megtaláltam a *Hétfői Kossuth Népe* című lapnak Tálás tárgyalásáról szóló eredeti kivágását.⁹⁹

Szintén elképzelhetetlen, hogy az abdai kivégzés ügyében nyomozó Politikai Rendőrség győri és a Tálás-ügyben nyomozó budapesti csoportja ne működött volna együtt ebben az ügyben. (Lehetséges, hogy éppen ez a szoros együttműködés történt meg 1946 nyarán-télén. Lehetséges, hogy éppen az a politikai döntés született, hogy az abdai kivégzés és Radnóti meggyilkolása ne legyen a vád tárgya.) Végül elképzelhetetlen, hogy az abdai exhumálásról és Radnóti temetéséről nyilván értesülő bori túlélő tanúk ne kötötték volna össze az abdai kivégzést Tálás perével.

A rendszerváltás után Tálás András ítélete ellen húga, Nagy Józsefné született Tállas Anna felülvizsgálati indítványt terjesztett elő a Leg-

felsőbb Bírósághoz.¹⁰⁰ A bíróság indítványának kiegészítésére kérte Tállas Annát.¹⁰¹ Ő három oldalas válaszában többek között azt közölte, hogy annak idején édesanyjuk költségén az ország különböző részéről felhozták a munkaszolgálatosokat a tárgyalásra. Az ő véleményüket azonban a bíróság figyelembe sem vette. Állítása szerint bátyját az Andrassy út 60-ban kegyetlenül kínozták. A börtönben rendszeresen látogatta bátyját, és jelen volt utolsó tárgyalásán. A bátyja elleni – általa nem konkretizált – vád hamis, mert szabadságon volt, és onnan már nem tudott alakulatához csatlakozni. Tálás András szerint a ceglédi orosz hadifogolytáborba került.¹⁰² A Legfelsőbb Bíróság elutasította az indítványt, amit azzal indokolt, hogy Tállas Anna „nem a törvényben meghatározott és a felülvizsgálatot lehetővé tevő okra hivatkozott”,¹⁰³ tehát formai okokból utasította el az indítványt. Így nem vizsgálhatta meg a tényállás esetleges felderítetlenségét vagy az ítélet megalapozatlanságát.

Tállas Anna családját halála után négy hónappal tudtam telefonon elérni.¹⁰⁴ A beszélgetésből kiderült, hogy a Tálás–Tállas család mártírként tartja nyilván Tálás Andrást.¹⁰⁵

3. Juhász Pál, Asztalos Ferenc és Pataki Ferenc

Tálás András hadapród őrmester népbíróági tárgyalásán a bori keret két tagja tett tanúvallomást. Juhász Pál tartalékos főhadnagyot és Asztalos Ferenc tartalékos szakaszvezetőt ekkor már a Gyűjtőfogházból vezették elő. Mindkettőjüket a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya fogta el a kaposvári szűrőtáborban, illetve tartóztatta le Nyíregyházán. Sorsuk összefonódott Borban, a visszavonulás során és a dunántúli útszakaszon. Ugyanazon népbíróági perben ítélték mindkettőjüket kötél általi halálra és egymás után végezték ki őket.¹⁰⁶

A kereskedelmi érettségivel rendelkező hódmezővásárhelyi tisztviselő, Juhász Pál 1944-ben harminchat éves volt. Tanúvallomásában a dunántúli szakasz vonatkozásában mindössze annyit mondott, hogy Szentkirályszabadján „újra kaptam egy századot, ami kétszáz emberből állt és Pataky parancsnoksága alatt 800 emberrel elindultunk Hegyeshalom felé. Gyalogmenetben mentünk, útközben a muszok. rendes élelmet kaptak, sem én, sem a keretlegénység nem bántalmazta őket és Hegyeshalomnál átadtuk őket a németeknek.”¹⁰⁷ Juhászt háborús büntett elkövetéséért a népbíróság kötél általi halálra ítélte, mert bi-

zonyítottnak látta, hogy a bori *Vorarlberg*-altáborban és a visszavonulás során a munkaszolgálatosokkal kegyetlenül viselkedett. A bíróság két gyilkosság elkövetését¹⁰⁸ is terhére rőtta, valamint azt, hogy a bűnrészes a cservenkai mészárlás németek általi kivitelezésében.¹⁰⁹

Az 1944-ben huszonkilenc éves nyíregyházi MÁV-altiszt Asztalos Ferenc tanúvallomásában a dunántúli útszakasz vonatkozásában azt mondta, hogy parancsnoka Szabó Géza zászlós volt. Többször módosította vallomását, de végül elismerte, hogy Tarjánpusztánál egy szökni akaró munkaszolgálatost agyonlőtt.¹¹⁰ A Pannonhalmánál elfogott két szökevényt viszont – vallomása szerint – nem ő, hanem Bodor Sándor tizedes és Lévai Szilveszter honvéd lötték agyon.¹¹¹ Juhász és Asztalos egyaránt ártatlannak vallotta magát. A népbíróság azonban Asztalost – Juhással ugyanazon ítéletben mint II. rendű vádlottat – ugyancsak háborús bűntett elkövetése miatt szintén kötél általi halára ítélte.¹¹²

A tárgyalásra megidézték Tálás András tanút is. Tálás ekkor hosszabb vallomást tett, mint saját tárgyalásán, és ezt a vallomását vissza sem vonta. Juhászra és önmagára nem tett terhelő vallomást, de elismerte, hogy a dunántúli szakaszon „...a keret tagjai állandóan bántalmazták és hajszolták a muszosokat. Így érkeztünk el Tarjánpusztára, ahol egy nap pihenőt tartottunk. Itt történt, hogy Asztalos szakaszvezető egy muszost agyonlőtt. Másnap folytattuk utunkat Hegyeshalom felé. Napközben a muszosok nem kaptak enni, és ha valamelyik útközben kukoricát vagy répát akart a földről felvenni, ilyenkor a keretlegények agyba-főbe verték őket. Arról nincs tudomásom, hogy valakit útközben ilyen esetben agyonlőttek volna. [...] Hegyeshalomra értünk, a csendőrök visszahoztak két szökött muszost. Egy darabig ez a két muszos a menet élén Asztalos szakaszvezető előtt ment, majd később Szedmina Dezső zászlós hátravitte a két muszost és közölte velem, hogy agyonlőtte őket.”¹¹³

A Juhász és Asztalos elleni eljárás az 1946 őszi elfogásukat követően a Tálás-perrel párhuzamosan zajlott. A két eljárás nemcsak időben esett egybe, de a Tálás-per tanácsvezető bírāja átnézte a Juhász–Asztalos peranyagot is,¹¹⁴ és a perekben megidézett tanúk személye nagy átfedést mutat.¹¹⁵

A Juhász- és Asztalos-perben Tálással együtt összesen három bori keretlegény és harminchat bori zsidó munkaszolgálatos szólalt meg.¹¹⁶ A védelem által megidézni kívánt bori zsidó és kisegyháztag tanúk közül senkit nem hallgattak ki, és őket a tárgyalásra sem idézték meg. (Többen közülük írásos nyilatkozatban tanúsították a két vádlott ártatlanságát.) A Juhász–Asztalos-perben megszólaló harminchat bori zsidó munkaszolgálatos közül huszonkét fő (61%) tanúskodott Tálás András

perében is. A Juhász–Asztalos perben tanúskodó harminchat fő közül tizenketten (33%) voltak jelen a dunántúli útszakaszon. (A tizenkét fő közül a Tálás-perben is megszólalt hét fő [58%]). Öt olyan tanúnk van tehát, akik a Juhász–Asztalos perben szólalnak meg „először”. (Utóbbi perben viszont nem tett tanúvallomást dr. Erdős Lajos, aki a Tálás-perben egyedül közölt információkat Radnótiról!)

A dunántúli útszakaszon jelen lévő és a Juhász–Asztalos perben megszólaló tizenkét fő tanúvallomásai közül kiválasztottam azokat, akik új információkat közöltek vagy más megvilágításba helyezték a Tálás-perben már elhangzottakat. Somogyi Imre tanúvallomásában azt mondta, hogy „Asztalos Ferenc szakaszvezetőt 1944. november elején ismertem meg, mikor Németországba vittek ki bennünket. Asztalos a menet végén ment és állandóan ütlegette az embereket. Sokan leromlott egészségi állapotuk és állandó ütlegetések következtében nem bírták a megerőltető menetet, ezeket Asztalos a keret többi tagjával puskatussal kényszerítette a menetben haladásra. Amikor már végképpen nem tudtak tovább haladni, akkor a félholt bajtársakat a többieknek kellett cipelni mindaddig, amíg annyi halott volt, hogy egy tömegben eltemettük őket. Természetesen az amúgy is gyenge muszosok a halott bajtársak súlya alatt még jobban megtörték és így állandó noszogató ütlegetésekben volt részük. Én magam is vittem egyik bajtársamat és mivel csak nehezen tudtam haladni, Asztalos puskatussal ütlegetett.”¹¹⁷ A tárgyaláson mindehhez még annyit tett hozzá, hogy „Csak maga Asztalos vert kb. 8 embert agyon [sic!]. Más munkásszázd megengedte, hogy nyers kukoricát szakítsunk. Asztalosnak ellenben elég volt, ha valaki kilép a sorból, már megverte félholtra. Engemet is többször megvert.”¹¹⁸

A Tálás-perben is megszólaló Fülöp Imre azt vallotta, hogy „Általában véve az egész út alatt, ameddig Asztalos mint kísérő keret menetelt velük, a legnagyobb kegyetlenséggel bánt a muszosokkal és puskatussal vagy husánggal súlyosan bántalmazta őket. Ilyen atrocitásnak számítalan esetben szemtanúja voltam. [...] ...saját szememmel láttam, hogy Asztalos szakaszvezető Tarjánpusztán egy Schwartz [György] nevű bajtársamat minden különösebb ok nélkül agyonlőtte.”¹¹⁹

Deutsch István tanúvallomásában azt közölte, hogy Asztalos „Engem Szentkirályszabadján azért, mert nem voltam hajlandó bajtársaim piszkát kézzel összeszedni, megbotozott. Olyan 25 ütést kaptam, hogy nadrágomat úgy kellett a húscáfatokból kiszedni. [...] Saját szememmel láttam, mikor Tarjánpusztánál egyik bajtársamat minden különösebb ok nélkül agyonlőtte. Utána hencegve mesélte többi kerettársamnak, hogy egy kézzel lőtte agyon a zsidót, nem is fogta meg a puskát két kézzel. [...] ...Hermann Iván nevű bajtársamat azért, mert annyi ereje

nem lévén, reggel nem tudott felállni sorakozóhoz, Asztalos és egy másik szakaszvezető keretlegény addig rugdalta, ameddig eszméletét veszítette, s utána az árokba rugdalták. Hallomásból tudom, hogy Hermann később a győri kórházba került.”¹²⁰

A Tálás-perben is megszólaló Ekker László Asztalost „kisgyermekkora óta ismerte” és „rendes, jóra való embernek” tartotta. A tárgyaláson azonban azt mondta róla, hogy „Tarjánpusztán ő volt a legnagyobb tiszt. Egszer csak két gyermek kiabálni kezdett, hogy »Szökik a zsidó!«. Asztalos erre utána szaladt a szökő musznak, visszafordította és mivel az újra szökni próbált, lelötte. Pannonhalmán saját fülemmel hallottam, hogy Tálás adott ki parancsot a két szökött és visszahozott musz. agyonlövésére.”¹²¹

Wellesz Béla a tárgyaláson azt vallotta, hogy Asztalos és társai a dunántúli „út közben lemaradó betegeket addig ütték, míg csak lélegzett [sic!], tehát el nem ájult. Az elájultakat kocsira rakták úgy vitték tovább a német határ felé.”¹²² Wellesz többek között részletesen beszámolt a Pannonhalma környékén elfogott két munkaszolgálatosnak Asztalos általi kivégzéséről.

A népbíróság ítéletének végén megállapította, hogy „A századot Hegyeshalomnál átadták a németeknek, ezek [sic!] azonban nem akarták őket elfogadni, mert úgy látták, hogy az emberek teljesen leromlott, munkakép-telen állapotban vannak. Viszont azonban [sic!] a magyar vezetők ragaszkodtak az átadáshoz és így az eddig már számban erősen megfogyatkozott csapat Németországba került, ahonnan hírmondó is alig került haza.”¹²³

A dunántúli menet parancsnokhelyettese, Juhász Pál népbírósági pere után érdemes áttekinteni, hogy mit tudunk az ő feletteséről. Sajnos nagyon keveset. A szentesi származású Pataki Ferenc tartalékos főhadnagy 1944-ben harmincegy éves volt. Lovas kocsival tette meg az utat Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között. A második világháborút követően a volt bori munkaszolgálatos Szabolcsi László, majd 1969-ben az állambiztonsági szolgálat kutatója után. Patakit azonban nem találták meg, mert nem tért vissza nyugatról.¹²⁴ Később az állambiztonsági szolgálat az *Abdai dossziéban*¹²⁵ azt rögzítette róla, hogy 1945-ben szovjet fogságban halt meg és 1958-ban holtá nyilvánították.¹²⁶

4. Horváth József

Radnóti Miklós és társainak gyilkossága ügyében az állambiztonsági szolgálat titkos nyomozást folytatott (1967–1977). Az ennek során nyitott *Abdai gyilkosok* című dossziében szereplők gyakran emlí-

tik Horváth József tartalékos tizedes személyét, mint a legdurvább keretlegények egyikét. Horváth József végigkísérte Radnóti Miklóst a dunántúli útvonalon, akárcsak a költő meggyilkolásával megvádolt Tóth András hadapród őrmester. Figyelemre méltó egybeesés az is, hogy mindkettőjük népbíróági ügyét dr. Pálosi Béla tanácsa tárgyalta. A népbíróság mindkettőjüket kötél általi halálra ítélte, de Tóthtal ellentétben Horváth végül kegyelmet kapott.¹²⁷ Horváth személyét még egy esetleges összefüggés teheti külön is érdekessé. Kőszegi Ábel író Radnóti utolsó időszakáról írt könyvében ugyanis azt írta, hogy a költő és huszonegy bori társának abdai kivégzését követően a gyilkosok a szerszámokat visszavitték a közeli csárdába. Az italozás során a keretlegények összeszólalkoztak a menetképtelen és már kivégzett muszosokat idáig szállító lovas kocsik gazdáival. A közöttük kialakult párbeszédet Kőszegi így írta le: „Az altiszt gyözködik a kocsisokkal, hogy vigyék őket el Magyaróvárig. – »A szentségit! Visznek és kész! Holnap vagy holnapután már otthon lehetnek. Nekem meg itt a falum a közelben, és én mikor mehetek haza?»”¹²⁸ Kőszegi adatolatlanul közölte az általa a hatvanas évek végén Abdán gyűjtött információkat. Amennyiben Kőszegi adatközlője pontosan emlékezett, akkor az egyik gyilkos Abdához közeli faluból származott. Nem tudjuk, hogy ki lehetett a menetet kísérő körülbelül hatvan keretlegény közül környékbeli.¹²⁹ Tény viszont, hogy Horváth József a Győrtől közúton harminchat kilométerre délnyugatra lévő községből, Újmalomsokróról¹³⁰ származott és előéletének eseményei Győrhöz kötődtek.

Az MTI elődje, a Magyar Országos Tudósító (MOT) közleményt adott ki *Felismertek és elfogtak egy sokszoros gyilkos keretlegényt* címmel 1947. november 26-án. Ebben az állt, hogy „A Nyugati pályaudvarnál három volt bori munkaszolgálatos felismerte és rendőrnek adta át Horváth József tizedest, volt keretlegényt, aki a bori 101/56.-os munkásszázad hírhedt hóhéra volt. Horváth különleges kikötési módszerekkel kínoztatta a munkaszolgálatosokat. Bevallotta, hogy Szentkirályszabadján három embert puskatussal agyonütött, továbbá 23 munkaszolgálatost agyonlőtt. A felszabadulás után munkát vállalt a Magyar Pamutipari Rt.-nél és felismeréséig ott dolgozott. A rendőrség Horváth Józsefet az Államvédelmi Osztály Népügyészégi Kirendeltségének adta át. A bori haláltáborból megmenekült munkaszolgálatosok egymás után mennek a Népügyészégi Kirendeltséghez és jegyzőkönyvbe mondják Horváth József kegyetlenkedéseit.”¹³¹

Az MOT anyagán kívül három írott forrás alapján tájékozódhatunk Horváth József katonai szolgálatáról és népbíróági peréről. Horváth népbíróági anyaga, ha töredékesen is, de fennmaradt.¹³² Horváthot

az állambiztonsági szolgálat szabadulása után is „társadalomra veszélyes, ellenséges személyként” tartotta nyilván és folyamatosan ellenőrizte.¹³³ (A róla fennmaradt anyag szintén hiányos.¹³⁴) Végül a harmadik forrás a már többször említett *Abdai gyilkosok* című dosszié, amiben nem csak róla esett sok szó, de ő is megszólalt.

Horváth József földműves és napszámos a Győr, majd Veszprém megyéhez tartozó Újmalomsokon, zsellér- és szegényparaszti családban született. Katonaként a győri utász zászlóaljnál két évig, majd rendőrként közel négy évig Budapesten szolgált. Innen alkalmatlansága miatt leszerelték, majd ismét behívták katonának, ezúttal az aszódi kiegészítő parancsnokságra. 1943 júliusában hajón és vonaton kísérte Borba a munkaszolgálatosokat. A központi *Berlin*-táborban lett számvevő, majd a bizalmi beosztásnak számító őrszolgálatot látott el a táboron belül és kívül, valamint a tábor körül. Az 1944 elején a bori táborcsoport élére került Marányi Ede alezredes legmegbízhatóbb embereinek egyike lett. Marányi rábízta a büntetések (kikötések) jelentős részének végrehajtását. A tábor kiürítése előtt Marányi parancsára részt vett a menetképtelen munkaszolgálatosok kivégzésében. A visszavonulás során Borból 1944 szeptemberében teherautóval Szentkirályszabadjára utazott. Itt is őrfeladatokat látott el. A bori muszosok Hegyeshalomig tartó gyalogmenetét végigkísérte. A németeknek történő átadásukat követően visszament Szentkirályszabadjára, és leszerelt. Hazament Újmalomsokra. Szülőfalujából mint katonaszökevényt a nyilasok előállították, és a győri hadbíróság elé került. A tárgyalást a szovjet csapatok előrenyomulása miatt már nem tartották meg. Horváth megszökött és ismét hazament. 1945 őszén a rendőrség beidézte Pápára, de átszökött Ausztriába. 1947 nyarán visszaszökött Magyarországra és Budapestre költözött, ahol azután a volt bori munkaszolgálatosok felismerték.¹³⁵

Sikerült megtalálnom Horváth József egykori jóbarátját Budaörsön.¹³⁶ Horváth József rokona, a ma kilencvenhárom éves Horváth Miklós ny. evangélikus lelkész szintén Újmalomsokon született. Elmondása szerint Horváth József szülei 10-12 holdas parasztok voltak. Evangélikus volt, aki tartotta a vallását. A szellemileg és fizikailag egyaránt jó egészségnek örvendő, aktív életet élő lelkész „jó dolgos, rendes, energikus, egészséges típusú, vagány gyerekeknek” írta le hajdani barátját. A lelkész nővérének férje „tette be” a 178 cm magas Horváth Józsefet a budapesti rendőrséghez. Horváth József 1945 után hazament. Egyszer a pápai országúton reflektorokkal jött két-három gépkocsi. A falubeliek gondolták, hogy Horváthért jöttek, ezért bezörgettek az ablakán. „Horváth lefeküdt már akkor, úgy ahogyan volt, ingben-ga-

tyában azonnal a háznál lévő bozontos nagy fára mászott és nem találta meg.” Azért, hogy ne legyen szem előtt, a lelkész a saját bátyjához küldte Zala megyébe. Közel egy évig ott dolgozott, majd a Lenti környékén lévő Barlahidára ment. Az akkor ott szolgáló lelkész Tuboly István malmánál helyezte el, de ők kommunisták voltak, meg párttagok, ezért félték, hogy följelentik. Barátja fél évig dolgozott ott, azután Ausztriába szöktette. A lelkész adott neki ötven forintot, és magyar területen egy darabig gyalog is elkísérte. Ausztriából nem tudja, hogy miért jött vissza. A Nyugati pályaudvar előtt „két zsidó fölismerete és átadták az ott szolgálatot teljesítő rendőrnek”. A lelkész „jó zsidó ügyvédek fogadott, sok pénzébe került. Józsi bűne az volt, hogy rálőtt egy szökni akaró munkaszolgálatosra. Az ügyvédek bizonyították, hogy nem lőtt rá senkire.”¹³⁷

Horváth József 1947-ben a Budapesti Népbírószág elé került. Anyagában nem lelhető fel a vádirat, a tárgyalási jegyzőkönyv(ek) és dossziéi tárgymutatói. Ítéletének teljes szövegét sem ismerjük, mivel a tárgyaláson kihirdetett és leírt ítélet indokolását nem rögzítették. A végleges ítélet szövegét nem tartalmazza a dokumentáció. Nem tudjuk tehát tételesen felsorolni, hogy pontosan milyen vádpontokban találta bűnösnek a népbírószág. Az anyagában fellelt huszonhét tanúvallomás alapján azonban pontos képet kaphatunk arról, hogy milyen háborús bűntettek elkövetése miatt ítélték halára.¹³⁸

A budapesti Államvédelmi Osztály huszonhat zsidó munkaszolgálatost és egy bori katonát hallgatott ki. Többségükben Horváth tizedes bori tevékenységéről tanúskodtak. A nyomozóhatóság által a tanúvallomásokról készített összefoglaló jelentés szerint Csillag Albert grafikus kivégzésével Horváth eldicsekedett, a Szentkirályszabadján krumplit lopó Müller Miklós munkaszolgálatosba pedig belelőtt.¹³⁹ (Müller Miklós „lelövésével” a bori keretlegények ellen indult népbírószági perekben több keretlegényt is megvádoltak. Müller túlélte a bori munkaszolgálatot.¹⁴⁰) Nemes Sándor, volt bori munkaszolgálatos tanúvallomása szerint a dunántúli menetelés során „útközben egyik éjszaka egy juhakolba tereltek bennünket, melynek ajtajába egy munkaszolgálatos őrt állítottak. [...] Közben Horváth tizedes megjelent az ajtóban és az éppen őrködő Kovács Tibor nevű bajtársamat kerékküllővel összeverte úgy, hogy Kovács a fejét ért sérülések következtében Németországba való érkezésünk után hamarosan elpusztult. [...] ... Zirc és Győr között, egyik községnél a beteget vivő kocsihoz ment Horváth. Rákiabált a kocsin lévő emberekre, hogy »Már mindannyian kocsin akartok menni?« Ezzel leráncigált onnan két beteg munkaszolgálatost – egyiknek neve Wosner volt – és egy farúddal addig ütöt-

te mindkettőt, amíg fejüket szét nem verte, agyon nem ütötte őket. A két halottat otthagya az országúton. – Ugyancsak ezen az úton történt a következő: Vonulás közben nem volt szabad kilépni a sorból. Ennek dacára közvetlen az út mellett lévő gémeskúthoz többen kiléptek inni. A keret ütlegetés és kiabálás közepette hajtotta vissza őket a sorba. Horváth tizedes nem ütött, hanem a gémeskút mellett két kilépett munkaszolgálatost agyonlőtt. Ennek én szemtanúja voltam.”¹⁴¹ László Pál, Engel György és Faludi István, volt bori munkaszolgálatosok azzal egészítették ki mindezt, hogy az eset „Pannonhalma táján”, illetve „Pannonhalma előtt” történt, továbbá, hogy a két áldozat Löffler Gyula és Wohl (Wosner/Vozner) Jenő volt.¹⁴² A szintén tanúvallomást tevő Kárpáti Józsefet¹⁴³ ugyanezen útszakaszon Horváth úgy megütötte puskatussal, hogy összeesett. Márkus Ferenc szemtanúja volt sok bajtársának Horváth általi „félíg agyonverésének”. Veszprém után arra akarta kényszeríteni Katz nevű bajtársát, hogy „egye meg saját ürülékét”. Mivel erre bajtársa nem volt hajlandó, „...kb. 5 lépésnyi távolságból belelőtt Katzba, aki azonnal összeesett és meghalt”.¹⁴⁴ Egy másik munkaszolgálatos, Guttman Sándor azt vallotta, hogy Horváth „az elcsigázott és fáradságtól lemaradó vagy a sorból kilépő munkaszolgálatosokat minden lelkiismeret[furdalás] nélkül lelötte. Ezeknek a lelővéseknek a legtöbb esetben szemtanúja voltam, tiszta lelkiismerettel állítom, hogy a keret között lévő keretlegények közül a legtöbb munkaszolgálatost Horváth keretlegény végezte ki.”¹⁴⁵

Horváth Józsefnek az állambiztonsági szolgálat által nyitott vizsgálati dossziéjában egyetlenegy olyan tanúvallomás lelhető fel, amelyet nem egy volt bori munkaszolgálatos tett. Homolya János szakaszvezető, volt bori keretlegény Horváthot Marányi Ede alezredes „bizalmi emberének” nevezte, aki a keret megfigyelésével volt megbízva. Homolya jellemzése szerint Horváth „változó hangulatú ember volt, aki egyik percben simogatni volt képes, a másikban pedig minden emberi képzeletet felülmúló szadizmusra”. Ezt követően Homolya részletes leírást adott a Horváth által végzett szabálytalan kikötésekről és Csillag Albert hosszú megkínzásáról.¹⁴⁶ A bizonyítékok hiánya miatt soha el nem ítélt Homolya tanúvallomásában úgy beszélt a dunántúli útszakaszon történekről, mintha arról csak hallomásból értesült volna. Az *Abdai gyilkosok* dossziéban fellelhető anyaga szerint azonban egyértelmű, hogy ő is végigkísérte a dunántúli gyalogmenetet. Itt többek között azt mondta,¹⁴⁷ hogy Szentkirályszabadján kapták Marányi Ede parancsát, hogy „minden keretlegénynek botot kell a kezébe venni és azzal ütlegetni a lemaradó, vagy szökni próbáló muszosokat. Ezzel a lehetőséggel a keretlegénység élt is, gyakoriak voltak az ütlegetések. [...] Horváth

egyike volt a legbrutálisabb magatartású keretlegényeknek”, akivel ráadásul „az első napokban” együtt is ment. A keretlegények olyan „brutális magatartást tanúsítottak az agyonhajszolt, meggyötört, járni alig tudó musziosokkal szemben, [...] hogy már közvetlen Szentkirályszabadja után egy magyar tűzértiszt, majd a Pannonhalmi apátság környékén egy pap is elítélte és hangosan szidta őket, mert magyar katonához nem méltóan, embertelen [módon] viselkedtek. Ugyancsak így nyilatkoztak a civil lakosság köréből is számosan az egész útszakasz alatt.” Végül szintén ebből az anyagból tudható, hogy a terhelő tanúvallomást tevő Homolya 1945-ben belépett az MKP-ba.¹⁴⁸ Az MSZMP-ből 1972-ben „bori tevékenysége miatt kizárták”.¹⁴⁹

Az *Abdai gyilkosok* dossziében többen visszaemlékeztek az 1944-ben harmincéves Horváth Józsefre. Közülük Erdős Gyula, volt bori munkaszolgálatos huszonnyolc év távlatából azt mondta az állambiztonsági szolgálatnak, hogy „Emlékszem arra is, hogy a keretlegények között volt egy kb. 180 cm magas, erős testalkatú 30-35 éves újmalomsoki lakos, aki az ő szeme láttára több munkaszolgálatost agyonvert hússággal még Gyôr előtt.”¹⁵⁰ A dunántúli menetet Horváthtal együtt végigkísérő Tóth Ferenc örvezető, bori keretlegény azt mondta meghallgatásán, hogy „Különösen Horváth József tizedes tűnt ki kegyetlen, brutális magatartásával, aki az útvonalon valamennyi századnál megjelent.”¹⁵¹ Tóthról és Horváthról a menettel együtt tartó Rezsneký Mihály honvéd, volt bori keretlegény – aki később Horváthtal a börtönben is találkozott – hasonlóképpen nyilatkozott. (Horváth Józsefet „brutális, szadista természetű embernek ismerte, az egyik legkegyetlenebb keretlegény volt”.¹⁵²)

Horváth József a népbírósági perében elhangzott vádak közül elismerte, hogy a munkaszolgálatosokat botjával gyakran kegyetlenül megverte és tömegesen, szabálytalanul kötötte ki, miközben verte is őket. Elismerte továbbá, hogy Borban jelen volt 17-18 zsidó munkaszolgálatos kivégzésénél. Közülük 7-8 főre saját maga is lövéseket adott le. Részletes tanúvallomást tett Csillag Albert folyamatos és kegyetlen, általa történt kikötéséről. Marányi Ede alezredes parancsára hónapokig úgy kínoztá őt, hogy csak lassanként pusztuljon el.¹⁵³ Elismerte, hogy egy német katonának segédkezett Csillag bori kivégzésénél. Elismerte továbbá, hogy Szentkirályszabadján rálőtt valakire. A dunántúli útszakaszon, „ha lemaradt valaki, azt megvertem kézzel, vagy puskatussal. Nem tudom, hogy hány embert vertem meg.” Ezen útszakaszon emberek agyonverését vagy lelövését viszont tagadta.¹⁵⁴

A Magyar Országos Tudósító (MOT) Horváth tárgyalásáról is adott ki közleményt. Azt írta, hogy „A vádlott Horváth József tagad-

ta bűnösségét, csak annyiban ismerte el azt, hogy a kapott parancsokat végrehajtotta. A felvonult tanúk azonban mindenben igazolták a vád állításait, és a bori haláltábor borzalmai elevenedtek meg a tárgyaláson. Pálosi tanácselnök a népbíróság teljes ülésének idejére felfüggesztette a tárgyalást, és a felizgatott tömeg, amikor Horváthot a fogházba kísérték, a folyosón megtámadta a volt keretlegényt, akit a fogházörök sem tudtak megmenteni a tömeg haragja elől, és súlyosan bántalmazták.”¹⁵⁵ A népharag ezen kifejeződése nem lehetett ritka jelenség, hiszen egyik népbírósági tárgyalása előtt Tálás Andrást is véresre verte a feldühödött tömeg.

Horváth ügyében majdnem pontosan egy évvel Tálás András hadapród őrmester elítélését és kivégzését követően hozott ítéletet a Budapesti Népbíróság (1948). A népbíróság Horváthot háborús bűntett elkövetése miatt halálbüntetésre (főbüntetés), vagyonelkobzásra és politikai jogainak felfüggesztésére (mellékbüntetés) ítélte.¹⁵⁶ További dokumentumok hiányában kénytelenek vagyunk Horváth jóval későbbi, az igazságügy-miniszternek címzett levelében foglaltakra támaszkodni (1957). Ebben azt írta, hogy a népbíróság kegyelmi kérelmét elfogadta, és halálbüntetését kegyelemből életfogytig tartó kényszermunkára változtatta át.¹⁵⁷ Ennek okáról nincs tudomásunk. Az MOT újabb közleményéből annyit tudunk mindössze, hogy a kegyelmi tanács döntése titkos volt.¹⁵⁸ Fennmaradt viszont a győri Államvédelmi Osztálytól származó jelentés arról, hogy „a 16 munkaszolgálatost” meggyilkoló Horváth ügyében Újmalomsok „községben többen összefogtak, hogy 10 000 Ft”-ot előteremtsenek. [...] Ennyi kell a Népbíróság részére, hogy halálbüntetés helyett életfogytiglani kényszermunkát kapjon a vádlott.” Az ügy hátterében Horváth barátját, a győri rendőrségen dolgozó Szabó Gyula rendőr főhadnagyot és ügyvédjét nevezte meg a budapesti népművelésnek címzett jelentés.¹⁵⁹

Az első fokú ítélet megszületése után négy hónappal kelt a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) végzése, amelyből¹⁶⁰ meg tudható, hogy Horváth védelmében Újmalomsok község Nemzeti Bizottsága és „demokratikus pártjai” nyilatkozatot küldtek az első fokú bíróságnak. A nyilatkozathoz a község lakossága hétszáz aláírással csatlakozott. (Az Újmalomsok és Ómalomsok egyesülésével létrejött Malomsok mai [2008] lakosainak száma 599 fő!) A nyilatkozat szerint a vádlott „demokratikus gondolkodású, törvényt tisztelő, embert becsülő, szorgalmas, derék és becsületes ember volt. Horváth József, aki soha senkivel nem civakodott, büntetve soha nem volt, és mint a közönségnek esküt tett mezőőr, hivatását a legnagyobb buzgalommal és lelkiismeretességgel látta el.” A védelem ezzel a nyilatkozattal kíván-

ta elérni a vádlott elmeorvosi vizsgálatát. A védő indítványában ugyanis Horváth „elmeállapotának kóros elváltozásával magyarázta azt a kettős lelkiséget, amit egyrészt a terhelt vádbeli tevékenysége, másrészt a falujabeli magatartása tükröz vissza”. Az első fokon eljáró népbíróság az indítványt nem fogadta el, így a panasz ügyében a végleges döntést a NOT hozta meg. A NOT kimondta, hogy „a vádlott vádbeli cselekményeit »bori környezetben« követte el. Az ottani haláltábornak más történelmi kerete van. Vádlott látszólagos kettős lelkisége, lényegében a környezete kettőssége. Nem tartalmaz olyan problémát, amely elmeorvosi kérdés. Ebből következik, hogy vádlott elmeállapotának megfigyelésére szükség nincsen.” A védelem „panaszolta a vádlott cselekményének minősítését is”, vagyis el akarta érni, hogy a Horváth által elkövetett bűncselekmények ne essenek a háborús bűncselekmény jogi kategóriájába. A NOT ezt a semmisségi panaszt is elutasította, így minden vonatkozásában jóváhagyta az első fokú ítéletet.

Horváth a Váci Országos Börtönbe került, ahol kitanulta az üveges szakmát. A forradalom idején a többi rabtársával együtt kiszabadult, és visszament szülőfalujába. Az MSZMP Malomsoki Alapszervezete igazolta, hogy „Az ellenforradalom alatt még csak jelét sem mutatta annak, hogy a hőzöngők közé menjen vagy pedig a nyitva lévő nyugati részekén keresztül itt hagyja az országot.”¹⁶¹ Horváth még a börtönbe való visszamenetele előtt, Malomsokról kérelmezte ügyének felülvizsgálatát és rehabilitációját. Kérelmében tagadta bűnösségét, becsületes embernek mondta magát, mivel „...az én kezeimhez senkinek a vére nem tapadt. Tehát azt a súlyos büntetést nem érdemeltem ki. [...] Az államvédelmi hatóság emberei foglalkoztak velem, mivel nem ismertem be az ellenem hozott »koholt« vádakot, a hatóság emberei durva módon bántalmaztak és olyan szövegű jegyzőkönyvet írtak alá velem kényszerítő körülmények között, ami nem felelt meg a valóságnak és annak az alapján az ügyészség vádat emelt ellenem.”¹⁶² Rehabilitációját, vagyis szabadon bocsátását a bíróság nem javasolta, mivel „rendkívül súlyos bűncselekményeket követett el”. Javasolta viszont az életfogytig tartó kényszermunka-büntetésének határozott tartalmú börtönbüntetésre történő átváltását, mivel 1956-ban, az ideiglenes szabadulása után „nem merült fel kifogás magatartása ellen és önként jelentkezett börtönbüntetésének folytatására”.¹⁶³ Horváth nagybátyja, a malomsoki Somogyi Lajos az Elnöki Tanács elnökéhez fordult rokona szabadlábra helyezése érdekében. Ebben leírta, hogy ő kérdőre vonta unokaöccsét: „nyilatkozzon, hogy milyen bűncselekmény miatt kapta ezt az igen súlyos büntetést, [Horváth József] kijelentette, hogy bátyám, azok a vádak nem fedték a valóságot, csak mivel olyan

hamistanuk is felvonultak ellenem a tárgyalásra, akiket soha nem láttam, a bíróság kénytelen volt ezt az ítéletet hozni” [sic!]. Somogyi Lajos egyebek mellett azzal indokolta kérését, hogy rokonának „községünkben földjei vannak, most amikor ez évben községünk Szocialista (Termelőszövetkezeti) község lett, az ő földjeit is bevitettem a termelőszövetkezetbe.¹⁶⁴ Igen nagy szüksége volna rá a TSZ-nek is, mert munkaerőhiánnyal küszködünk.” Unokaöccsére utalva végül ezzel a mondattal fejezte be kérelmét: „Mi felelősséget vállalunk és ígérjük, hogy hasznos polgára lesz a Demokráciának.”¹⁶⁵ A már említett igazolásban a helyi MSZMP-alapszervezet is kérte Horváth mielőbbi szabadon bocsátását. Horváth József végül 140 hónap (11,7 év) letöltése után 1960-ban végleg kiszabadult a váci börtönből.¹⁶⁶

Horváth József ismét visszatért szülőföldjére, és megnősült. Az állambiztonsági szolgálat Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében folytatott nyomozása során őt is megkereste. A párton kívüli mederőrt a pápai járási rendőrkapitányságon hallgatták ki 1971-ben. A kihallgatása során¹⁶⁷ Horváth elismerte, hogy részt vett a dunántúli útszakaszon a bori menet kísérésében. A szolgálat azt rögzítette meghallgatásáról, hogy „Az utat gyalogmenetben tették meg, velük ment egy vagy két lovas kocsi, amire útközben beteg, járóképtelenné vált muszosokat raktak fel.” Horváth ez alkalommal is megerősítette korábbi álláspontját, miszerint „a bíróság általi felelősségre vonása jogtalan volt, mert ő sem tett mást abban az időben, csak a parancsot hajtotta végre”. A nyomozókkal azt közölte, hogy „azzal a gondolattal jött el hazulról, hogy többé már nem mehet haza, mert felakasztják, felesége pedig özvegy lesz. [...] Csináljanak velem amit akarnak, akasszanak fel, vagy tapossák ki a belemet, de én akkor sem tudok mondani semmit, nem emlékszem semmire.” A nyomozók végül összegzésképpen azt jegyezték fel a meghallgatásról, hogy Horváth „értelmes, gyors észjárású”, akinek „szemléletében 1944 óta lényeges változás nem történt. Jelenleg is fél attól, hogy az eddig nem ismert tevékenységére fény derülhet és ezért újra felelősségre vonják.” Az *Abdai gyilkosok* dossziében nincs további nyoma annak, hogy kihallgatták volna. A Radnóti Miklós és társainak meggyilkolásával gyanúsítottak körébe – érthetetlen módon – nem került be.

Horváth József leszármazottak nélkül, váci szabadulását követően husszonhat évvel, hetvenkét éves korában halt meg szívinfarktusban vagy agyérögörcsben a malomsoki bolt előtt (1986).¹⁶⁸ Az általam látott egyik igazolványképén egy középkorú, míg a másikon egy időskorú, erős testalkatú, de nem kövér Horváth József néz vissza rám. Szomszédai tudnak arról, hogy a világháború alatt katona volt, és emiatt „a zsidók annak idején keresték”, hogy bujkált és börtönben volt. Szerény em-

bernek ismerték, aki részt vett a falu életében, de nem szívesen beszélt a múltról.¹⁶⁹ A helyi focimeccsekre is eljárt, de a csapatot soha nem kísérte el idegenbe. Feleségével együtt a malomsoki evangélikus és ma már egyben katolikus temetőben nyugszik. Sírjukon ez a felirat áll: „A szeretet örök”.¹⁷⁰

5. Katz József, Sisák György, Rezsneký Mihály és Bodor Sándor

Katz József

Horváth József tizedes mellett a dunántúli menet másik gyakran idézett katonai kísérője Katz József szakaszvezető. A bori keretlegények közül Katz az első között került népbíróság elé (1945).¹⁷¹ Ebben jóval megelőzte a már említett társait, így nemcsak Horváth Józsefet, de a bori *Vorarlberg*-altáborbeli felettesei közül Juhász Pál főhadnagyot és Tólas András hadapród őrmestert is.

Katz József négy elemít végzett hentes és mészáros a központi *Berlin*-, majd a *Vorarlberg*-altáborba került őrszolgálati, majd pedig szolgálatvezetői beosztásba. Az 1944-ben huszonkilenc éves Katz a nyomozhatóság előtt tett vallomásából mindössze annyi derült ki, hogy a munkaszolgálatosokkal szembeni szigorú kikötései parancsra történtek, továbbá, hogy összesen két munkaszolgálatost bántalmazott, valamint hogy „a visszavonulás során bántalmazták az embereket”.¹⁷² Katz a tárgyalás során még ezt a tizenkét soros „beismerő vallomását” is visszavonta, mert „a rendőrségen ütötték-verték”.¹⁷³ A népbírósági tárgyalásán sem vallotta magát bűnösnek, de annyit egyértelműen elismert, hogy a Bor–Cservenka–Szentkirályszabadja és a dunántúli útvonalon jelen volt.¹⁷⁴ Részleteket katonai szolgálatának további alakulásáról sem tudunk meg. Grósz Dezső, volt bori munkaszolgálatos feljelentéséből¹⁷⁵ tudjuk, hogy a háború befejezését követően Katz a ceglédi fogolytábor kórházába került. Itt nyíltan beszélt bori időszakáról és a ceglédi fogolytáborban uralkodó „kegyetlenkedések” miatt öngyilkossággal fenyegetőzött. A magára irányított figyelem nyomán jutott el híre Grósz Dezsőhöz.

Katz József szolgálatvezető szakaszvezető teljes nyomozati és népbírósági anyagát tartalmazza népbírósági dossziéja. Ebben tizenegy volt bori zsidó munkaszolgálatos tett tanúvallomást ellene. Ezekben általában a *Vorarlberg*-lágerben történt szabálytalan kikötésekről, embertelen bánásmódjáról, az élelmiszer eltulajdonításáról, továbbá a visszavonu-

lás során történt – emberek halálával végződő – fegyverhasználatáról tanúskodtak. A dunántúli útszakaszcsoport egyedül dr. Zoltán László, volt bori munkaszolgálatos orvos tett tanúvallomást. A tárgyaláson is megismételt vallomása szerint Katz „a Borból való hazajövetelünk alatt a muszokkal a legkegyetlenebb módon bánt, főleg a Szentkirályszabadja–Magyaróvári [sic!] úton”.¹⁷⁶ [...] „A keretlegénység vastag husánggal verte a munkaszolgálatosokat. Esténként 40-50 munkaszolgálatos jött hozzánk fejszerűséssel kötözésre. Amikor vádlott volt szolgálatban, mindig több volt a sérülés. Zircnél két megszökött munkaszolgálatost visszahoztak a csendőrök. Ezeket vádlott úgy összeverte, hogy egy hétfőig menetképtelenek voltak, kocsin kellett őket szállítani. A jelenetnek magam is szemtanúja voltam.”¹⁷⁷ [...] „Több ízben hallottam azt a kijelentését, hogy kár ezekkel a zsidókkal annyit foglalkozni, legjobban volna őket itt az árokparton elintézni.”¹⁷⁸

A mindössze egy oldalas, alaposnak nem mondható vádirat mellőzi a konkrétumokat. Katz terhére rótták többek között „élelmiszerek visszatartását”, a munkaszolgálatosok verését és szabálytalan kikötését, valamint a visszavonulás során „emberek törvénytelen kivégzését és megkínzását”.¹⁷⁹ A dunántúli útszakaszon történeteket azonban nem említették meg a vádiratban. A népbíróság bűnösnek találta egyebek mellett a Bor és Szentkirályszabadja közötti útszakaszon történt három ember megölésében és a Zirc környékén történt egy fő félholtra verésében. Ezekért a háborús bűntettek elkövetéséért dr. Gerenday Zoltán tanácsvezető bíró és hatfős tanácsa Katz Józsefet kötéltálati halálbüntetésre (főbüntetés) és vagyonelkobzásra (mellékbüntetés) ítélte.¹⁸⁰ Az egyhangúlag¹⁸¹ meghozott, de kidolgozottként szintén nem mondható ítélet után azonnal benyújtott kegyelmi kérvényt ugyanezen tanács 4:2 arányban elutasította.¹⁸² Az ítélet végrehajtásának nem volt egészségügyi-orvosi akadálya, mivel az előző napi fogházorvosi vizsgálat megállapította, hogy Katznál „klinikai vizsgálattal semmiféle kóros megbetegedés (tünet vagy tünetcsoport) nem mutatható ki.”¹⁸³ Az ítéletet a tárgyalás és ítélethozatal napján a Markó utcában végrehajtották.¹⁸⁴ Ismereteink szerint Katz Józsefet a Rákoskeresztúri új köztemető már ekkor használt 298-as parcellájába kellett volna eltemetni. A temetői főkönyv kimutatása szerint azonban sem itt,¹⁸⁵ sem pedig a temető más parcellájában nem temették el.¹⁸⁶

Sisák György

Szabolcsi László, volt bori munkaszolgálatos Csanádpalotán találkozott a Németországból szülőfalujába visszatérő Sisák György, volt bori keret-

legénnyel.¹⁸⁷ A kereskedelmi utazó Szabolcsi jól ismerte Sisák tizedest, mivel leírása szerint 1942 decemberétől egészen 1944 novemberéig az ő századában volt munkaszolgálatos. Orgovány és Páhi után a bori *Berlin*-táborban, majd visszavonulás során egészen Hegyeshalomig kísérte figyelemmel felettese magatartását, illetve volt szenvedő alanya viselkedésének. Szabolcsinak a szegedi államvédelmi osztálynál tett feljelentése nyomán 1947 márciusában indult nyomozás Sisák ügyében.¹⁸⁸ A nyomozás előadója és egyben a kihallgatások vezetője Berkesi András főhadnagy, a későbbi ÁVH-őrnagy, majd népszerű krimiíró volt.

A lehetséges abdai gyilkosok döntő többségével szemben Sisák tizedes nem a *Vorarlberg*-táborban, hanem a *Berlin*-táborban, majd pedig a második transzport megérkezése után a *Heidenau* altáborban szolgált.¹⁸⁹ Nem tudunk arról, hogy a mintegy négyszáz zsidó munkaszolgálatost fogva tartó *Heidenau*-táborban személyesen ismerte-e Radnóti Miklóst.

Az 1944-ben huszonnégy éves, négy elemít végzett földmunkás ifj. Sisák György népbíróági perében tizen négy volt bori zsidó munkaszolgálatos tett terhelő vallomást. Közülük Balázs Béla, Szántó Elemér és Wellesz Béla a *Heidenau*-táborban ismerték meg Sisákot. Szántó Elemér tanúvallomásában elmondta, hogy „Szentkirályszabadjáról elindulva a tarjánpusztai útvonalon menetközben Sisák egy bajtársunkat puskatussal annyira összevert, hogy annak alsó lábszára teljesen letört [sic!]. Ezt a bajtársunkat, miután Sisák így agyonverte, haldokolva dobták fel a musz. oszlop hullaszállító kocsjára. Több ilyen konkrét esetet felsorolni nem tudok, azonban szükségesnek találok megjegyezni, hogy a teljesen kimerült muszokat zárt menetben terelték tovább és aki kitámolygott a sorból azt rendszerint addig verték puskatussal, míg vérükben fetrengve el nem kerültek az országúton. Ezeket az agyonvert bajtársakat rendszerint a már előbb is említett hullaszállító kocsira tették fel, hogy később valamelyik állom [állomás] helyünkön azután egy közös sírba legyenek eltemetve. Szemtanúja voltam, hogy Sisák egymaga puskatussal igen sok, lehet, hogy 100 muszos bajtársamat is agyonvert.”¹⁹⁰

Velisz Tibor tanúvallomása szerint „Szentkirályszabadjától Hegyeshalom felé történt elvonulásunk alatt a rendszertelen és hiányos táplálkozás következtében igen sokan bajtársaim közül állandóan hasmenésben szenvedtek. Mivel Marányi alezredes zászlóalj parancsnok¹⁹¹ szerint a keretnek ügyelnie kellett arra, hogy a sorból senki ki ne léphessen, a keret tagjai és főleg Sisák tizedes ezt az utasítást a leghatározottabban végrehajtották minden esetben. Így pl. amikor a bajtársak már nem tudták útjukat folytatni és természetes szükségleteik elvégzésére a sorból kilépni kényszerültek, Sisák tizedes és a többi keretlegé-

nyek [sic!] puskatussal ütlegetve akadályozták meg őket ebben és kilométereken keresztül hajszolták maguk előtt a szerencsétleneket. Amikor pedig erejük már végleg elhagyta őket, egyszerűen agyonlőtték az illetőt. [...] Dunántúli utunk közben a helybeli lakoságnak megesett a szíve rajtunk, amikor látták a lesoványodott, az őszi idő ellenére mezít-láb menetelő sorainkat és volt közöttük, akik élelmet, kenyeret és cigá-rettát nyújtottak felénk. Egyik-másik bajtársamnak sikerült a sorból ügyesen kilépve az adományokhoz jutnia, azonban ha ilyesmit Sisák észrevett, az illetőnek kegyetlenül meg kellett szenvedni ösztönszerű tettéért.”¹⁹²

A Sisák Györgyöt feljelentő Szabolcsi László tanúvallomása szerint „Valamivel Hegyeshalom előtt egy idős néni kegyeret akart átnyúj-tani nekünk, mire Sisák odaugrott és először engem akart puskájával fejbevágni, majd mikor én félreugrottam, Krausz Zsigmond bajtársamat úgy fejbe vágta, hogy azonnal összeesett és előntötte a vér. Krausz baj-társamat egy darabig magunkkal cipeltük, majd fáradtságunkban kény-telen voltunk az úton letenni. Véleményem szerint, mivel azóta róla nem hallottunk, meghalt.”¹⁹³

Práger Endre tanúvallomásában elmondta, hogy Sisákot „utoljára 1944. november 3-án láttam, amikor egy munkaszolgálatost, ki sza-kaszbeosztásából el mert menni és az előbbi szakaszba állt be egy barátja mellé, bortal a fejét addig ütötte, míg a vér teljesen el nem borította”.¹⁹⁴

A nyomozás során Sisák György két, egymással nagyrészt egybe-hangzó és ugyanolyan terjedelmű vallomást tett. (Kihallgatótisztje mindkét esetben a már említett Berkesi András főhadnagy volt.) Sisák első vallomásában megnevezte kerettársait, akikkel együtt kísért a du-nántúli menetet (Tusori József, Sarus Ferenc, Bodor István,¹⁹⁵ Nagyballi Sándor).¹⁹⁶ A második vallomásában¹⁹⁷ többek között elismerte, hogy a cservenkai mészárlás ideje alatt tizenhatodmagával a téglagyárat körülvevő magyar őrség tagja volt. A kivégzést követően magyar ka-tonatársaival együtt bement a téglagyárba, és ott két életben maradt munkaszolgálatost megölt. (Az első vallomásában egy fő megölését val-lotta be.) Szentkirályszabadján megölte a rossz ellátás miatt a tábor mel-letti földekről krumplit lopó Kesztenbaum (Kestenbaum) nevű mun-kaszolgálatost. Beszámolt a dunántúli útvonalon történekről is: „Györ felé voltunk menetben, mikor megláttam, hogy három musz. az út mentén lévő répaöldekre ment répat szedni. Rájuk kiabáltam, mire kettő odajött hozzám, akik közül az egyiket puskatussal úgy fejbe vág-tam, hogy összeesett, a másiknak pedig a testét kezdtem ütlegetni. Közben észrevettem, hogy a harmadik visszafordulva a kukoricás felé kezd futni. Rákiáltottam és mikor nem állt meg, rálöttem. Lövés

talált, mert a musz. azonnal elvágódott. Sorsáról azonban nem tudok, mert nem mentem oda megnézni, hogy mi történt vele. A határ felé tovább haladva még egy esetre emlékezem vissza, mikor muszt. bántalmaztam. Az eset úgy történt, hogy az egyik musz. engedély nélkül kilépett a sorból, ezért egy kb. ujjnyi vastag bottal fejét véresre vertem.”¹⁹⁸ (Első vallomásában ehhez hozzátette, hogy ez az eset Magyaróvár [Mosonmagyaróvár] felé történt.) Sisák a nyomozás alatt tett, általa aláírt és előtte felolvasott vallomását először azért vonta vissza, mert annak tartalmát „nem ismerte”.¹⁹⁹ A népbírószági tárgyalásán pedig azért tagadta a nagyrészt tanúvallomásai alapján megfogalmazott vádakát, mert „a rendőrségen súlyosan bántalmaztak”, valamint hogy „a rendőrségen úgy megvertek, hogy mindent magamra vállaltam”.²⁰⁰ Sisák egyben kijelentette, hogy nem érzi magát bűnösnek.

Sisák szülőfalujából „Csanádpalota munkás dolgozó tömege” (124 fő) levelet intézett a népbírószághoz. Levelükben azt írták, hogy kéri a népbírószágot ifj. Sisák Györgyöt „a vádak alól felmenteni”. Véleményük szerint ugyanis Sisák „felülről kapott parancsot teljesített”, és „nem állott olyan magas katonai vezetőállásban, hogy esetleg önkényeskedés, ill. parancsainak végrehajtása” ne lett volna „felülről kapott utasítás”.²⁰¹

Dr. Aradi István tanácsvezető bíró és ötpárti tanácsa²⁰² ítéletében megállapította, hogy Sisák György bori szolgálata idején „a munkaszolgálatosokat pusztá kézzel és puskatussal súlyosan ütlegette”, Cservenka előtt Weisz munkaszolgálatost lelőtte.²⁰³ Cservenkán a kivégzés előtt a munkaszolgálatosok értékeit kicsalta, Szentkirályszabadján a burgonyát lopó Kesztenbaumot előzetes figyelmeztetés nélkül lelőtte. Győr előtt pedig a már súlyos állapotban lévő Krausz nevű munkaszolgálatost tovább verte. Sisákot mindezek miatt a népbírószághalálra (főbüntetés) és tíz év politikai jogvesztésre (mellékbüntetés) ítélte.²⁰⁴ Sisák kegyelmi kérvényéről a népbírószághangúán döntött: kegyelemre méltatlannak találta. Sisák a kegyelmi kérvény elutasítása után perújrafelvételi kérelmet nyújtott be. Ebben ártatlannak vallotta magát, és mindössze annyit ismert el, hogy „a parancsot túl szigorúan hajtottam végre”. Azt írta továbbá, hogy „a menet élén haladtam”, és így „módomban sem állt megállapítani azt, hogy az oszlop távolabbi részein történtek-e egyáltalán szabálytalanságok, avagy kegyetlenkedések. [...] Egyetlen ember kivégzésében vagy megkínzásában nem vettem részt, [...] saját alakulatomból egyetlen embernek még a haja szála sem görbült meg.”²⁰⁵ Perújrafelvételi kérelmét halála után két nappal utasította el a Budapesti Népbírószágh dr. Rácz Endre vezette tanácsa.²⁰⁶

Sisák György népbírószágh tárgyalásáról, halálra ítéeléséről és kivégzéséről az MTI elődje, a Magyar Országos Tudósító (MOT) három

híradásban számolt be. Az ugyanazon napon kiadott részletes – összesen harminchat soros – közleményeket a *Kötél általi halálra ítélték egy kegyetlen keretlegényt* és *Kivégezték a bori gyilkos keretlegényt* címekkel adták közre. A tudósítások tárgyszerűen és pontosan számoltak be a történetekről.²⁰⁷ A harmadik közlemény ezekkel a sorokkal fejeződött be: „A jogerősen kötél által halálra ítélt Sisák Györgyöt a törvényszéki fogház Koháry utcai udvarán délután négy órakor felakasztották.”²⁰⁸

Sisák Györgyöt a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában temették el 1947. augusztus 14-én.²⁰⁹ Sírjánál nemzeti szalaggal átkötött kopjafa áll, de sírján nincs névtábla és nemzeti címer. Neve nem szerepelt a parcella közepén felállított „A hazáért haltak vértanúhalált” feliratú márványtáblán.

Az ifj. Sisák Györgyről kiállított büntetőlap tanúsága szerint Sisák „arca kerek”, „haja barna”, „szeme barna” és „bajusza barna”.²¹⁰ Az ab-dai kivégzésről szóló szakirodalom említést tesz egy, a gyilkosságban részt vett „kövér” magyar katonáról²¹¹ vagy „kövér altisztről”.²¹² Tudjuk, hogy Tóth András hadapród őrmesterrel ellentétben Sisák nem volt altiszt és csak tisztas rendfokozatú volt. Szintén nem tudjuk, hogy a dunántúli menetet kísérő „kerek arcú” Sisák György egyben kövér ember is volt-e.²¹³

Rezsneký Mihály

A dunántúli menetet kísérő egy másik, titokzatosnak mondható tagja Rezsneký Mihály honvéd. A legalább hatféle formában írt neve²¹⁴ egyaránt feltűnik a népbíróság²¹⁵ és állambiztonsági szolgálat²¹⁶ aktái között. Borban a tábori postaszolgálatért felelős Rezsnekýt – Katz Józsefhez hasonlóan – már 1945 első felében letartóztatták.²¹⁷

Az 1944-ben harminchat éves, hat elemít végzett Rezsneký Mihálynak teljes egészében fennmaradt a népbírószági dossziéja.²¹⁸ A nyomozás és a tárgyalások során összesen tizenkét volt bori munkaszolgálatos tanúskodott ellene. Rezsneký és a tanúk vallomásából képet alkothattunk a bori mindennapokról és a szerbiai visszavonulás körülményeiről. Utóbbi útvonalon Rezsneký huszonhárom zsidó munkaszolgálatos meggyilkolását és további halállal végződő „lövöldözésekben” való részvételét ismerte el vallomásában.²¹⁹ Népbírószági tárgyalásán nem hivatkozott a nyomozati szakban történt kényszerítő körülményekre, de tagadta a már vádiratban is szereplő gyilkosságok elkövetését. Népbírószági tárgyalásán Rezsneký elismerte, hogy Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között részt vett a bori munkaszolgálatosok kísérésében. Ezt követően visszatért Szentkirályszabadjára és leszerelt.²²⁰ A dunántú-

li útszakasz vonatkozásában azonban sem tőle, sem a vád tanúitól, sem a vádiratból vagy az ítéletből nem tudunk meg többet.

Rezsneký bűntelennek vallotta magát. A népbíróság általánosságok szintjén mozgó ítélete bűnösnek mondta ki a törvénytelen kikötések és a munkaszolgálatosok durva megverése miatt, valamint a menetből kilépő és lemaradó munkaszolgálatosokkal szembeni fegyverhasználatért (rálőtt emberekre).²²¹ Az 1946 karácsonya előtt egy nappal hozott ítélet életfogytig tartó kényszermunkára (főbüntetés) és politikai jogainak tíz évre történő felfüggesztésére (mellékbüntetés) ítélte a Rezsnekýt. Az elítélt ezt követően a Váci Országos Börtönben szakácsként dolgozott. A börtönben tanúsított magatartása ellen kifogás nem merült fel, ezért javasolták büntetésének félbeszakítását és egyéni kegyelemben való részesítését.²²² Rezsneký 115 hónap (9,6 év) után szabadult.²²³ Az állambiztonsági szolgálat megfigyelés alatt tartotta és dossziét nyitott róla („F” dossziés személy lett).²²⁴ Nem volt tehát nehéz megtalálni, amikor a szolgálat a Radnóti Miklós és társainak abdai kivégzésével kapcsolatos nyomozást lefolytatta. Rezsneký ekkor tagadta, hogy a dunántúli útszakaszon azt a menetet kísérte, amelyikben Radnóti is ment.²²⁵ Ismereteink szerint a szolgálat nem hallgatta ki többet, pedig nyilvánvalóvá vált előtte, hogy Rezsneký nem mondott igazat. A szolgálat egyik összefoglaló jelentésében le is írta, hogy „anyaga szerint végig ment az útvonalon”.²²⁶

Bodor Sándor

Az előzőekben számba vettük a dunántúli menetet kísérő és eljárás alá vont, illetve népbíróság elé került keretlegényeket. Ők valamennyien Radnóti Miklós és társainak lehetséges gyilkosai, miközben senki sem vádolta meg őket ezzel. Nem került viszont soha népbíróság elé az abdai gyilkossággal megvádolt Bodor Sándor és három társa (Kunos Sándor, Malakuczi János, Reszeghy István).

Bodor Sándor tizedes a gyilkossággal meggyanúsított öt fő (Tálas, Kunos, Malakuczi, Reszeghy) és egyben a dunántúli keretet kísérő keretlegény közül az egyetlen, aki az abdai kivégzésről említést tett. Ugyancsak ő az egyetlen, aki nem csak beszélt az abdai kivégzés létéről, de elismerte abban való részvételét is, és egyben megnevezte a gyilkosságban résztvevő társait is.²²⁷ Bodor tehát önmagára nézve részletes beismerő, négy társára vonatkozóan pedig súlyosan terhelő vallomást tett. A már korábban kivégzett Tálast nem számítva, három társa egyértelműen tagadta az abdai kivégzésben való bármilyen részvételét. Az állambiztonsági szolgálat nyomozati anyagából egyértelműen

látható, hogy a gyilkossággal megvádolt öt keretlegény mindegyike – Bodor Sándor vallomása alapján – megalapozottan gyanúsítható az abdai kivégzésben való részvétele miatt. Bodor Sándor terhelő vallomásán kívül azonban semmilyen más bizonyító erejű vallomás, dokumentum stb. nem került elő. Bodor Sándor pedig – mint azt többször említettem – vallomásának idején súlyos agykárosításban szenvedett.²²⁸ Az állambiztonsági szolgálat végül maga is elbizonytalonodott, és ismereteink szerint vádemelés és minden más felelősségre vonás nélkül fejeződött be a kiterjedt és mintegy tíz éven át tartó titkos nyomozása. Éppen ezen körülmények miatt nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyomozást és a gyanúsítottak körét. A gyanúsítottakat nem lehet másnak tekinteni, mint lehetséges gyilkosoknak. A dunántúli menetet kísérő olyan keretlegényeknek, akik a többi megnevezett keretlegénnyel együtt részt vehettek az abdai kivégzésben, de nem tudjuk, hogy abban valóban részt is vettek-e.

6. A felelősségre vonások mérlege

A dunántúli menetet kísérő hatvanöt keretlegény és a közülük felelősségre vontak rendelkezésünkre álló anyagainak áttekintése után néhány következtetés levonására nyílik lehetőség. Szentkirályszabadjáról a gyalogmenetet a bori maradék felett parancsnoki jogkörrel rendelkező Marányi Ede alezredes indította el. A keretlegények és munkaszolgálatosok egybehangzó állítása szerint parancsba adta a lemaradó vagy szökni akaró munkaszolgálatosok szigorú megbüntetését: megverését vagy agyonlövését. A keret többsége a parancsot szigorúan végrehajtotta és számos esetben túlteljesítette. Nem törekedtek a veszteség minimalizálására, arra, hogy a lehető legteljesebb létszámot adják át a németeknek, és arra sem, hogy munkaképesen adják át őket. A létszámmal a magyar parancsnokoknak és állomásparancsnokoknak így is, felelősségre vonás nélkül el tudtak számolni. Ezáltal a dunántúli menet – akárcsak a Bor és Mohács, illetve Baja közötti bori menet – „mozgó veszthelyé” vált.

A dunántúli menet helye a bori menetek történetében

A dunántúli útvonalon történtek nem bírtak különös jelentőséggel a bori történet egésze és a Bortól Hegyeshalomig tartó gyalogmenetek sorá-

ban. A Borban történt kegyetlenségek és kivégzések, a Bor–Cservenka útvonalon történt kivégzések, valamint a Cservenkán történt mészárlás és az utána következő, Cservenka–Zombor és a Zombor–Baja/Mohács közötti emberveszteség nagyságrenddel volt nagyobb, mint a dunántúli útszakaszon. Ennek az lett a következménye, hogy a túlélők a még jobb állapotukban átélt, legkirívóbb kegyetlenségekre emlékeztek. Ezek az emlékek képezték alapját a keretlegények felelősségre vonásának. Másként megfogalmazva: a felelősségre vont keretlegények a dunántúli útvonalon történtek előtt és attól függetlenül annyi háborús bűncselekményt követtek el, hogy a legsúlyosabb vádpontok bizonyítására nem volt szükség a legutolsó útszakaszon történtek vizsgálatára.

A dunántúli útvonalon történtek csak azután lettek megkülönböztetetten fontos részei a bori munkaszolgálat történetének – és egyben a magyar holokauszt történetének, valamint az irodalomtörténetnek –, miután Radnóti Miklós földi maradványait Abdánál exhumálták. Egészen eddig, azaz 1946 nyaráig nem volt ugyanis ismert, hogy a költő itt halt meg. Radnóti bori munkaszolgálatos és gyalogmeneteinek történetében a dunántúli út tehát nem játszott a többinél jelentősebb szerepet. A dunántúli útvonalon történtek és az abdai kivégzés a Radnóti-kultusz kialakulása mentén vált egyre fontosabbá, és lett a legismertebb, egyben legvitatottabb része a bori gyalogmeneteknek.

A népbíróági perek időszak

A dunántúli menet alatt történtek után 9–40 hónap telt el a népbíróági perek kezdetéig. Az abdai exhumálás időpontjához képest az elemzett hét népbíróági pert két csoportba lehet osztani. Egyetlenegy per (Katz József) fejeződött be az exhumálást megelőzően. Az összes többi az exhumálás után zárult jogerős ítélettel. Ezek közül egy (Rezsényi Mihály) fejeződött még be az exhumálás évének legvégén. A kivégzéssel utóbb meggyanúsított Tóth András pere az exhumálás után mintegy nyolc hónappal, a dunántúli menetparancsnok helyettesének és egyik beosztottjának pere (Juhász Pál és Asztalos Ferenc) körülbelül kilenc hónappal később fejeződött be. Egy másik keretlegény pere (Sisák György) az abdai exhumálás után körülbelül egy évvel, míg a hetedik keretlegény pere körülbelül húsz hónappal később zárult. Kézenfekvő lett volna, hogy ezekben a népbíróági perekben – különös tekintettel az abdai kivégzésre – a dunántúli útszakaszon történtek előkerüljenek. Érthetetlen, hogy ez elmaradt.

Nem gondolom, hogy ez szándékosan történt, vagy hogy az akták érintetlensége esetén megtalálnánk erre a választ. Úgy gondolom, hogy

az abdai kivégzés eseménye valóban nem szerepelt a népbíróági perek anyagában.

A nyomozás

A nyomozásokat bizonyíthatóan vagy kevésbé bizonyíthatóan, de a háborús bűnösök és népellenes bűntettek felderítésre életre hívott szervek közösen végezték: a szinte folyamatos átalakuláson áteső HM Katonapolitikai Osztálya és az Államvédelmi Osztály (ÁVO). Ezen szervezetek vidéki és fővárosi alegységei szoros együttműködésben végezték a váltakozó színvonalú nyomozást. A szakirodalom által ismert törvénytelenségek, nevezetesen a fogvatartások, előzetes letartóztatás népügyészi jóváhagyás nélküli végrehajtása, az ügyeknek a népügyésztől/népbíróságtól független kezelése (például Tálás András esetében) ezen esetekben is megtörtént. A vádlottak közül többen (Tálás András, Sisák György, Horváth József) a nyomozás során történt kényszer alkalmazása miatt visszavonták vallomásukat. A szakirodalomban szintén feltártak nyomán ez teljes mértékben megfelelhet a valóságnak, ugyanakkor bizonyíthatóságuk eseteinkben bizonytalan. A gyanúsítottak vagy vádlottak megverése és a vallomások kikényszerítése minden esetben az alapvető jogokat sérti és megkérdőjelezi az ítéletek megalapozottságát.

A népbíróságok és a perek

A népbíróságok minden esetben ötpárti, hatfős tanácsokban jártak el. A szakirodalomban leírt módon a laikus bírák és a hivatásos, tanácsvezető bíró együtt alkotta a népbíróági tanácsot. A tárgyalások menete a népbíróságok formális és informális működési keretei között zajlott. A népbíróságok általában egy vagy két tárgyalást (főtárgyalást) tartottak. Ezek színvonala, alapossága között lényeges különbség mutatkozott. A népbíróságok kizárólag tanúvallomásokra alapozták ítéletüket, más bizonyítási eszközt nem vettek igénybe. Ez elégségesnek mutatkozott az ítélet megalkotására, ugyanakkor dokumentumok beszerzésére vagy a megöltek eltemetési helyének felkutatására nem törekedtek. Általában megelégedtek a gyilkosság vagy súlyos testi sértés szemtanúik általi bizonyításával, de a sértett pontos adatainak megállapítását, az elkövetés pontos helyének meghatározását vagy dokumentumok beszerzését nem tartották fontosnak. A népbíróságok nem törekedtek (a vádiratban foglaltak miatt nem is törekedhettek) a vádlott egész katonai pályafutása alatt esetleg elkövetett bűncselekmények vizsgálatára. Keveset tudunk arról, hogy a keretlegényekkel mi tör-

tént Bor előtt és Bor után. (Ez jogi értelemben érthető és jogszerűnek tekinthető, azonban a teljesség és az utókor szempontjából sajnálatos.)

Az első fokon meghozott halálos ítéletek többsége azonnal jogerőssé vált. A kegyelmi kérvényekről az első fokon eljáró bíróság, a jogerős ítélet kihirdetése után döntött. Mindkét jogi megoldás súlyosan sérti mai jogfelfogásunkat. A kegyelmi kérvényeket egy kivételével a népbíróság elutasította. (Az egyetlen kivétel esetében felmerült a megvesztegetés gyanúja.) A halálos ítéleteket még a főtárgyalás napján végrehajtották. A ítélet végrehajtása előtt benyújtott perújítási kérelmeket a másodfokon eljáró bíróság csak az ítélet végrehajtása után bírálta el, ami eleve értelmetlenné tette e rendkívüli perorvoslati igénybevételt.

A másodfokon eljáró NOT már kizárólag jogi végzettségű bírókból állt. Az eléjük került öt esetből két esetben hagyták jóvá az elsőfokú ítéletet, míg három esetben enyhítettek azon. (Az enyhítés mértéke lényegesnek mondható.)

A tanúk

A Borban 4–16 hónap alatt átéltek, a gyalog megtett mintegy félezer kilométer és további szentkirályszabadjai nehéz napok után indult el a dunántúli gyalogmenet. Szentkirályszabadjáról már egy, létszámának legalább felét elvesztő, lelkileg, mentálisan és fizikailag egyaránt súlyosan sérült állapotban lévő menet indult el Hegyeshalom felé. Ennek a bori menetnek a paraméterei és túlélési perspektívái minden vonatkozásban sokkal rosszabbak voltak, mint az ebben az időszakban Hegyeshalom felé tartó munkaszolgálatos gyalogmeneteké. Ebből eredően, akik utóbb tanúskodni lettek volna képesek, azok sem tudtak visszaemlékezni sok mindenre, mivel legyengült, sokszor önkívületi állapotban voltak. Saját túlélésükért küzdöttek.

A menetet túlélő munkaszolgálatosok jelentős része később német koncentrációs táborban halt meg. (Haláluk nem kis részben visszavezethető a Bor és Hegyeshalom között átéltekre.) A koncentrációs táborok túlélői közül nem mindenki jött vissza Magyarországra, sokan Nyugaton maradtak, vagy Palesztinába/Izraelbe stb. mentek. A visszatértek közül többen a Magyarországgal szomszédos országok valamelyikébe tért haza. Innen a magyar népbíróságok soha senkit nem idéztek be. A Magyarországra visszatértek közül többen vidéken éltek, így a fővárosban folyó népbírósági pereken való megjelenésük nehézkes volt. A hazatért túlélők nem alkottak szervezeteket, nem volt közös nyilvántartásuk, spontán tartották a kapcsolatokat. A népbíróság elé

való megidézésük *ad hoc* jellegű volt. Mindezek miatt a népbíróság előtt megjelent zsidó munkaszolgálatosok köre nagy átfedést mutat.

A népbíróság elé beidéztet tanúk jelentős része a Borból a második lépcsőben elindítottak közül került ki. Ők kizárólag a Borig tartó útról, majd a Borban és az altáborokban átéltekről tudtak tanúskodni, mivel még Szerbiában felszabadultak. Az első lépcsőben történekekről ők is csak hallomásból értesültek.

A bori zsidók a dunántúli útvonalon már homogén tömeget alkottak. Közöttük már nem voltak jelen a kisegyházak Borban és Szentkirályszabadjáig még velük lévő munkaszolgálatos tagjai. Utóbbiak ezen útszakasz vonatkozásában ugyanúgy nem lehettek tanúk, mint a második lépcsőben elindultak.

A vádlott, illetve a védelem által megidézendő tanúk alapvetően két csoportba oszthatók. Az egyik csoportba tartoztak a védelem által felkutatott volt bori munkaszolgálatosok és volt kerettagok. A másikba a vádlott szülőhelyén élő, ismeretségi, rokoni, munkatársi köréből kikerülők. Utóbbiak a vádlottnak kizárólag a Bor előtti (katonai szolgálat előtti) és Bor utáni (leszerelését követő) életét ismerhették. Így a tőlük időben és térben messze eső bori időszakokról vagy a dunántúli menet alatti viselkedésükről semmilyen saját tapasztalattal nem rendelkezhetek.

Az első csoportba tartozó volt keretlegények, a vádlottak katonatársai általában nem kaptak szerepet a perekben. A megidézettek maguk is büntetőeljárás alatt álltak, börtönből idézték őket vagy pedig bármikor ebbe a helyzetbe kerülhettek. A tanúskodó volt bori munkaszolgálatosok között külön csoportot képeznek a kisegyházakhoz tartozók. A dunántúli útvonal kivételével ők tanúskodni tudtak a történekekről, a vádlottak magatartásáról. A tanúskodásukat meghatározta, hogy más volt a munkaszolgálatos csoporton belüli helyzetük. Hitelveik miatt nehéz helyzetben voltak, több esetben életük is veszélyben forgott, de számos esetben a vádlottnak köszönhették megmenekülésüket (például Cservenkán). A menekülések során veszteséget nem szenvedtek el. Szigorú hitelveik miatt pedig általában nem tanúskodhattak a keretlegények ellen. Tanúskodásukkal akarva-akaratlanul a keretlegények védelmére keltek. Mindezzel együtt a népbíróságok részéről történt meg nem idézésük vagy megidézésük, de meg nem hallgatásuk lényegesen csorbította a védelem jogait.

A vádlottak és a védelem

A gyanúsítottak, majd a gyanúsítottakból lett vádlottak a mindenkor ismeretes forгатókönyv szerint jártak el. Az általuk előadott vagy kikényszerített beismerő vallomásuk után a jelentéktelen súlyú cselek-

mények elkövetésén kívül mindent visszavontak. A tárgyaláson a vád minden lényeges pontját tagadták. Jogi védelmüket biztosították és a védelem szinte minden esetben mindent megtett a vádlott érdekében. Mindent elkövettek mentő tanúk felvonultatása, vidékről történő felhozataluk érdekében. (Útiköltség-térítést is adtak.) Érthető módon a per időbeli elhúzása, a perújrafelvétel és kegyelem kikényszerítése volt a céljuk.

Az azonosított keretlegények közül többen a felszabadulás után azonnal beléptek valamilyen pártba, később pedig az MSZMP-be. A bori munkaszolgálatosok közül pedig sokan lettek tagjai rendvédelmi szervezeteknek.

A halálraítélt vádlottak ártatlanságukat hangoztatva fejezték be életüket. A kegyelemben részesültek körülbelül tíz év börtönbüntetés letöltése után szabadultak. Bűncselekmények elkövetését nem ismerték el.

A bűncselekményeket elkövetők, a védelem tanúi, a hozzátartozók és ismerősök gyakran hangoztatják a „parancsra tettem” mentő érvét. A honvédelmi miniszter parancsa nem tette lehetővé a munkaszolgálatosok leírt módon történő gyalogoltatását, valamint kínzását és kivégzését. Marányi Ede alezredes és a menetparancsnok Pataki Ferenc főhadnagy, valamint Juhász Pál főhadnagy, továbbá a keret tagjai súlyosan megsértették a miniszter parancsát, és háborús, valamint népellenes bűncselekményeket követtek el. A tanúk és az ítéletek szerint azonban az egyes kerettagok személyes felelőssége is vitathatatlan. A felmentések is mutatják, hogy lehetséges volt másként is viselkedni és nem minden keretlegény volt kegyetlen.

A másik ismert mentőérv életkorbeli: olyan fiatal és tapasztalatlan volt az elkövető, hogy a rossz környezet hatása alól nem tudta kivonni magát. Esetünkben azonban ez a mentőérv sem igazolható, mivel a legsúlyosabb ítéletet kapott tíz fő átlagéletkora 1944-ben harminckét év volt.

A lehetséges gyilkosok

A népbíróági perek elemzése alapján látható, hogy az azonosított hatvanöt keretlegény közül legalább tizenegy keretlegény esetében konkrétan fölmerülhetne az abdai gyilkosságban való részvételük (Asztalos Ferenc, Bodor Sándor, Horváth József [1914], Juhász Pál, Katz Ferenc, Kunos Sándor, Malakuczi János, Reszeghy István, Rezsnek Mihály, Sisák György, Tóth András). A bori munkaszolgálat alatti viselkedésük, a dunántúli útszakasz előtti és alatti magatartásuk alapján alaposan feltételezhető, hogy bármelyikük képes lett volna részt venni az

ab dai kivégzésben. Néhányan közülük a közvetett tanúk elmondásai által gyanúba keverhető lenne. (Az elkövető Gyôr közeli volt: Horváth József; „kerek arcú” volt: Sisák György; altiszt volt: Tálás András hadapród ôrmester.)

7. Abdai gyilkosok

Radnóti Miklós költôt és huszonegy munkaszolgálatos társát 1944 novemberében a Gyôr melletti Abdánál meggyilkolták. A költô meggyilkolásának körülményeit a Belügyminisztérium (BM) szigorúan titkos nyomozás keretei között 1967 és 1977 között kivizsgálta. A nyomozati anyagot egy vastag dossziében, az *Abdai gyilkosok* fedônevû ügyjelentésében dokumentálták.²²⁹ A dosszié tartalomjegyzékében szereplô kilencvenegy, sorszámmal jelölt tétel és a 332 lap hiánytalanul megvan, a dosszié maga tehát teljes. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a teljes nyomozati anyagot is tartalmazza a dosszié. A dosszié különböző oldalszámainak tanulmányozása alapján egyértelmûen kimutatható, hogy az ügyben keletkeztek más dokumentumok is, amelyek azonban a dossziében és a tartalomjegyzékben sem lelhetôk fel.²³⁰ Ezen túlmenôen, egyes jelentések egyértelmûen hivatkoznak olyan dokumentumokra, amelyek ugyan ebben az ügyben keletkeztek, de a dossziében nem szerepelnek. Tovább erôsíti a nyomozati anyag jelentôs hiányát, hogy a bizalmas nyomozás elején és végén egyaránt másfél-két év telt el anélkül, hogy ez alatt a dossziéhez csatolt dokumentum keletkezett volna. Mindezek nyomán úgy gondolom, hogy a pontosan vezetett és hiánytalan dosszié valójában nem tartalmazza az ügyben keletkezett összes dokumentumot.

A dosszié elsô feljegyzése Budapesten 1967. május 17-én,²³¹ míg az *Abdai gyilkosok* fedônevû, „háborús ügy lezárására” vonatkozó „javaslat” Budapesten 1975. november 27-én kelt.²³² Az ügynevezett „lezárolap” tanúsága szerint a dossziét 1977. május 19-én zárták le.²³³

Nem tudható, hogy az utolsó, a dosszié lezárására vonatkozó említett javaslat és a dosszié hivatalos lezárása közötti tizennyolc hónap alatt mi történt. Még bizonytalanabbak vagyunk abban, hogy a titkos nyomozás ténylegesen mikor kezdôdött, az elsô dokumentum ugyanis már egy folyamatban lévô vizsgálatról számol be.

Az idôpontokra vonatkozó ellentmondás feloldását az sem segíti, hogy az 1971-es „összefoglaló jelentés” azt közli, hogy „Radnóti

Miklós és 21 társa gyilkosainak kutatásával irodalomtörténeti szempontból Tolnai Gábor professzor és Kőszegi Ábel történelemtanár több éve foglalkozik. Nevezettek írásai az elmúlt években megjelentek.²³⁴ Az általuk nyilvánosságra hozott adatok, tények közlése, valamint Tolnai Gábor szóbeli bejelentése indokoltá tették az operatív ellenőrző munka megkezdését.”²³⁵ A bizalmas nyomozás megkezdésére vonatkozó időpont megállapítását tovább nehezíti, hogy a dosszié legutolsó jelentésében, az „Összefoglaló jelentésben” (1975. július 14.) már az áll, hogy „Tolnai Gábor professzor – aki behatóan foglalkozik Radnóti Miklós költő életének és munkásságának kutatásával – a Belügyminisztériumhoz fordult segítségért Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülmények tisztázása céljából” „1971 tavaszán”, s hogy „Tolnai elvtárs kérésére a tájékoztatása alapján előzetes elemzést és kutatást végeztünk”.²³⁶ Ugyanitt az is olvasható, hogy „...1971 augusztusától »Abdai gyilkosok« fedőnéven bizalmas nyomozást folytattunk...”²³⁷ A dossziéból nem, csak a BM parancsainak egyikéből tudható, hogy a Tolnai Gábor „kérésére” indult „információszerzés” első eredményeiről a BM írásban tájékoztatta is Tolnai Gábort (1967. június 13.).²³⁸

Az operatív nyomozás megindításában azonban fontos szerepet játszhatott az is, hogy a BM III. Főcsoportfőnökség 1968-ban jelentést készített a háborús bűnügyek feldolgozásának helyzetéről.²³⁹ Ennek nyomán megszületett egy belügyminiszter-helyettesi utasítás a háborús bűntettek üldözésének tárgyában.²⁴⁰ Az utasítás szerint „operatív felderítést, feldolgozást kell kezdeményezni minden olyan háborús bűntettben, amelynek büntetőjogi üldözhetősége – a vonatkozó törvényi rendelkezés alapján – nem évült el, illetve más büntethetőséget kizáró ok nem áll fenn”.²⁴¹

Összességében az állapítható meg, hogy Tolnai Gábor Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében a BM-hez fordult segítségért 1966 végén vagy 1967 elején. Tolnai a szóbeli beszélgetés során a BM III/III. 3-a. alosztálynak átadta a rendelkezésére álló információit, és pontosan megfogalmazta kérdéseit. Az alosztály ennek alapján előzetes elemzést és kutatást végzett. Az elért nyomozati eredményekről, a kérdésekre adott válaszokról az alosztály 1967 májusában összefoglaló jellegű feljegyzést készített, és ezt a belügyminiszter-helyettes júniusban megküldte Tolnai Gábornak, aki saját kutatásait és a BM-től kapott információkat egybefoglaló tanulmányát az *Irodalomtörténet* című folyóiratban 1969 elején tette közzé. Kőszegi Ábel a BM-anyag ismerete nélkül az *Új Írás* című folyóiratban 1970 végén közölte Radnóti utolsó időszakáról szóló tanulmányát (ugyanaz könyv formájában is

megjelent 1972-ben). Valamikor 1970 közepén Tolnai Gábor ismét a BM-hez fordult segítségért, de lehetséges, hogy 1971 tavaszán megismételte kérését. Szóbeli megkeresésére 1970 augusztusában–szeptemberében a III/III. 3-a. alosztály megkezdte az operatív ellenőrző munkát, és *Abdai gyilkosok* fedőnéven dossziét nyitott. A BM-nek ekkor már rendelkezésére állt Tolnai publikált és Kőszegi kéziratoss tanulmánya.²⁴² Kőszegi Ábelt a BM nyomozói többször személyesen megkeresték a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején, hogy tőle is informálódjanak kutatásainak eredményeiről.²⁴³ Tolnai 1974-ben részletes tájékoztatót kapott a titkos nyomozás eredményeiről, aminek a felhasználásával 1981-ben és 1985-ben megjelent tanulmányaiban korrigálta Radnóti utolsó időszakára vonatkozó megállapításait.

A bizalmas nyomozás tárgyának meghatározása időszakonként változik. A dosszié neve *Abdai gyilkosok*, első dokumentuma „Radnóti Miklós meggyilkolásának körülményeiről” szól, míg a következő dokumentumon „Radnóti Miklós halálával kapcsolatos adatgyűjtés” szerepel. A lezárási javaslat azonban már az „»Abdai gyilkosok« fedőnevű háborús ügy”-re utal.

A változások tartalma lényeges ugyan (nem mindegy: Radnótit meggyilkolták vagy Radnóti meghalt; Radnóti halálának körülményeit és/vagy Radnóti gyilkosának kilétét próbálják felderíteni; háborús bűncselekmény elkövetése és/vagy gyilkosság elkövetése a bizalmas nyomozás tárgya; Radnóti gyilkosának-gyilkosainak megnevezése vagy a vele együtt kivégzett huszonegy munkaszolgálatos gyilkosának-gyilkosainak a megtalálása a tárgya a vizsgálatnak), de a titkos nyomozás tartalmát tekintve mindvégig ugyanaz: Radnóti megölésének, annak minden részletére kiterjedő körülményeinek megállapítása. A tárgymeghatározásnál az is egyértelmű, hogy a centrumban mindvégig és kizárólagosan Radnóti állt.

A bizalmas nyomozás elsődlegesen a magyar katonai keret tagjainak felkeresésére fókuszált, és Radnóti bori munkaszolgálatos társai közül feltűnően keveset hallgatott meg, valamint a helyiek vonatkozásában sem merítette ki a rendelkezésre álló lehetőségeket.

A felkeresett személyekkel történt találkozásról, az úgynevezett meghallgatásról egységes szabályok szerint vezetett jelentés vagy feljegyzés készült. Ezek tartalmazzák a meghallgatottól származó szó szerinti idézeteket is, de minden kizárólag az összefoglalókat készítők szűrőjén keresztül jelenik meg (az ezek megírásához felhasznált eredeti jegyzeteket nem mellékeltek). Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert esetünkben nem egy népbírói tárgyalás szó szerint közölt jegyzőkönyveit vagy az anyaghoz mellékelte, szó szerinti vallomásokat, a terhelt által

aláírt dokumentumokat tartalmazza a dosszié, hanem olyan operatív anyagokat, amiket a „terhelt és védője” sohasem látott. Az így keletkezett dokumentumok megbízhatóságával kapcsolatban a fokozott óvatosság indokolt.

Dokumentumok

A titkos nyomozás során számos dokumentum keletkezett. Ezek egy része a Radnóti költészetével és életművével foglalkozó kutatóktól (Köszegi Ábel, Simon Lajos), Radnóti régi barátaitól (Tolnai Gábor, Sós Endre), illetve egy – a dunántúli menetelésben egyébként részt nem vett – bori túlélő írótól (Palásti László) származott.

A dossziében szereplő dokumentumokhoz több esetben csatoltak mellékleteket. Az első, egyetlen lapból álló mellékletben²⁴⁴ húsz, nem ábécésorrendben felsorolt kerettag neve szerepel. Feltételezhető, hogy a felsoroltak anyagai vagy a velük készült meghallgatások anyagai szerepeltek az eredeti mellékletben, de ennek feltehetően kizárólag ez az első lapja került be a dossziéba. Az első összefoglaló jelentés (1971) után három önálló mellékletet csatoltak.²⁴⁵ Az első számú, háromoldalas melléklet („A bori tábor feloszlása után a munkásszázad menetiránya”) történelmi pontossággal (adatok, nevek, dátumok) összegzi a címben foglaltakat. A második számú, ötoldalas melléklet a keret (honvédok, tiszthelyettes zászlósok, tisztek) névsorát és adatait tartalmazza. A harmadik számú, kétoldalas, de hiányos²⁴⁶ melléklet címe „Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora”. (Ábécésorrendbe nem rendezetten, tizenöt konkrét nevet soroltak fel.)

A második összefoglaló jelentés (1973) négy mellékletet tartalmazott: a Csoportfőnökség által készített egyoldalas térképvázlatot, a Hadtörténeti Levéltárból származó két hatoldalas dokumentumot²⁴⁷ és a Csoportfőnökség által „az abdai gyilkosság helyszínéről és környékéről” készített fotókat. Az „útvonal térképvázlat” a bori menetnek Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között megtett pontos, szabad kézzel rajzolt menetvonalát ábrázolja.²⁴⁸ A Hadtörténeti Levéltár pecsétjével ellátott kétszer hatoldalas dokumentum az intézményben ma is megtalálható. (A korábban részletesen leírtak szerint, a honvédelmi miniszter két rendelete és ezek mellékletei.)

Szintén a melléklet kategóriájába tartozik „Az abdai gyilkosság helyszínéről és környékéről” készített tizenkét darab fekete-fehér fotó.²⁴⁹ A képeken a Rábca-hídnál lévő gát bejárata, a gát bejáratával szemben lévő Háromszoknya nevű vendéglő épülete, a gátórház, a gát különböző szakaszai, a gyilkosság helyén lévő emlékmű képei szerepel-

nek. A képek 1972-ben, illetve a Csoportfőnökség 1973. november 21-i helyszíni szemléje során készülhettek.²⁵⁰ (Az egyik jelentés már arról számol be, hogy „a tömegsír helyét és környékét megtekintettük és arról fényképfelvételt készítettünk”.²⁵¹) Ennek ellentmond „A gyilkosság helyszíne az emléklapokkal” feliratú kép, amelyen a Rábca-parti gyilkosság helyén emelt emlékmű látható.²⁵² A képen látható második Radnóti-emlékművet ugyanis csak 1977 májusában emelték. A bizalmas nyomozás egész ideje alatt az első Radnóti-emlékmű (1966. május–1977. május) állt ezen a részen. (Az egy kötömbből álló, tetején ötágú vörös csillaggal ellátott első Radnóti-emlékmű összetéveszthetetlen a könyvlapokat formázó, több kölapból álló második Radnóti-emlékművel, amit később fémkerítéssel vettek körül.²⁵³ A dossziében szereplő kép még e kerítés nélküli állapotról készült). A kép keletkezési dátuma legalább két – itt csak jelzett, de nem megválaszolt – súlyos kérdést vet fel. (1. Miként kerülhetett az 1977. május 19-én lezárt dosszié fényképei közé egy olyan fotó, ami legkorábban 1977 tavaszán készülhetett? 2. A Rábca partján eddig három Radnóti emlékművet emeltek, és kutatásaim szerint mind a három más helyen állt. Kizárólag az első emlékmű állt a gyilkosság tényleges helyén. Amennyiben a dossziében szereplő képen látható második emlékművet tekintette a politikai rendőrség Radnóti meggyilkolási helyének, akkor ez lett az a földrajzi pont, amihez képest a helyszíni szemlét, a tanúvallomásokot stb. értelmezték. Ez pedig a gyilkosság lefolyására, körülményeire, a gyanúsítottakra vonatkozó megállapításokat teszi kevésbé megalapozottá.)

A fényképek másik csoportját az előző fotóktól elkülönülten három kerettag négy arcképfotója alkotja.²⁵⁴ A három, gyilkossággal összefüggésbe hozott kerettag (Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János) fekete-fehér, időskorú arcképfotója látható. A képek keletkezési dátuma nem szerepel a dossziében, de bizonyosra vehető, hogy 1971. március 31. és 1973. december 4. között készültek. Jelentősége lehet annak, hogy a gyilkossággal összefüggésbe hozott négy élő kerettag közül három személy fotója belekerült (bennmaradt?), míg a negyedik személy, Reszegi (Reszég) István fényképe nem került (nem maradt benn) a dossziéba (dossziében).

A dokumentumok között kell megemlíteni a dossziében minden előzmény nélkül (tehát nem mellékletként) előbukkanó kilencoldalas, „Tolnai Gábor professzor elvtársnak” címzett, fejléc és iktatószám nélküli, alá nem írt levelet.²⁵⁵ A levél szakszerű összefoglaló leírását adja a nyomozati eredményeknek Radnóti bori időszakáról és kivégzésének körülményeiről. Ugyanakkor az is látható, hogy a BM rendelkezésre álló információkat (például a gyilkosság gyanúsítottainak nevét) nem teljes körűen osztotta meg Tolnai Gáborral.²⁵⁶

A dosszié legvégén szerepelnek az adatlapok és külön a határozatok. A kitöltött formanyomtatvány lapokból álló adatlapokat az „előzetes ellenőrzés vagy bizalmas nyomozás alá vont személyekről”, esetünkben azokat a gyilkossággal kapcsolatba hozott személyekről állították ki.²⁵⁷ A három nevesített személy (Kunos Sándor, Malakuczi János, Bodor Sándor) két-két adatlapját követően két nevesítetlen adatlap következik. Ezek a többi adatlap keletkezésének időpontjával azonos időpontban keletkeztek,²⁵⁸ ugyancsak négy gyanúsítottról szólnak, tehát feltehetőleg egy és ugyanazon személyre vonatkoznak. Tekintettel az összefoglaló jelentésben szereplő négy személyre,²⁵⁹ feltételezhető, hogy ez a gyilkossággal összefüggésbe hozott személy Reszegi (Reszegh) István. Ennek azonban ellentmond, hogy az ismeretlen személy – a róla kitöltött adatlap tanúsága szerint – először „részinformációt adott”, azután „elsődleges információt” szolgáltatott, majd pedig ismét „részinformációt adott”, végül „operatív információt adott”.²⁶⁰ A dossziében fellelhető meghallgatások tanúsága szerint azonban Reszegi (Reszegh) Istvánra nem illenek ezek a megállapítások, mivel ő nem működött együtt a Csoportfőnökséggel, ha csak nem tette ezt a dossziéból kimaradt és éppen ezért nyomon követhetetlen meghallgatásai során. Ezt feltételezve viszont alapvetően megváltozhat a dossziében közöltek megalapozottsága.

A mellékletek között tárgyalt dokumentumok sorát a határozatok, pontos megnevezésük szerint „Határozatok az operatív nyilvántartásba vételről” zárják. Két kitöltött, 2×4 oldalas formanyomtatvány Kunos Sándorra és Malakuczi Jánosra vonatkozik. Nem ismeretes annak pontos oka, hogy ők miért kerültek az ügynevezett kutató nyilvántartásba. Egy 1984-ben kelt szigorúan titkos belügyminiszteri parancs tizenhat pontban határozza meg azon személyek körét, akiket kutató nyilvántartásba kell helyezni és tartani.²⁶¹ Ezek közül három pont is lehetne a kutató nyilvántartásba helyezés szakmai-jogi alapja.²⁶² Azonban mindenképpen sokatmondó, hogy a „kutató” és nem az ügynevezett „alap” nyilvántartásba helyezték őket. Ugyanis az alapnyilvántartásba helyezés tizenhét szakmai-jogi indoka közül az első kimondja, hogy az alapnyilvántartásba „az állam és az emberiség elleni, valamint egyes kiemelt hatáskörbe utalt más bűncselekmények elkövetése miatt elítélt és az ítélet hatálya alatt álló személyeket”²⁶³ kell felvenni és tartani. Az említett két személy esetében azonban elítélés nem történt. A dosszié lezárásakor azonban nem az idézett 1984-es, hanem egy 1967-ben kelt belügyminiszteri utasítás volt hatályban.²⁶⁴ Ez azonban sem az alapnyilvántartás, sem pedig a kutató nyilvántartás vonatkozásában nem szolgál semmilyen támponttal esetünkben.²⁶⁵

A gyilkossággal összefüggésbe hozott másik két személy, a két MSZMP-tag, Bodor Sándor és Reszegi (Reszegh) István nem került kutató nyilvántartásba. Az idézett belügyminiszteri parancs szerint ennek oka az, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjai nem vehetők nyilvántartásba”.²⁶⁶ Ugyanezt mondta ki egy, a dosszié lezárásakor hatályban lévő 1969-es belügyminiszter-helyettesi utasítás is, ami szerint ha „a terhelő, kompromittáló adatokkal rendelkező személy” párttag, „nem vehető operatív nyilvántartásba”.²⁶⁷

A dossziében szereplő dokumentumok és mellékletek mellett fontos mindannak számbavétele, hogy milyen dokumentumok és mellékletek hiányoz(hat)nak a dossziéból. A hiány három csoportba sorolható.

Az első csoportba a keresett, de meg nem talált dokumentumok tartoznak. Eltűntek a győri hitközségben Radnóti abдай exhumálása és győri eltemetése során keletkezett dokumentumok (az indoklás szerint azokat Radnóti Miklósné és Ortutay Gyula magukkal vitték²⁶⁸); a „Győri Tanács, Bíróság vagy egyéb hivatalos szervek irattáraiban” lévő anyagok²⁶⁹ (nem találták meg); az Abdán és környékén állomásozó német katonai csapatok és parancsnokaik (ezeket csak hadosztály szinten és nevek nélkül nevezték meg²⁷⁰); Papp Lajos nevű abдай-győri tanú, aki a gyilkosság egyik potenciális adatközlője (nem tudták azonosítani²⁷¹); Cságoty Tibor dossziéja, amely a potenciális gyilkosok személyére tartalmazhatott utalást, és ezzel összefüggésben a Győr Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai osztályán keresett anyagok;²⁷² a Hadtörténeti Levéltár Szegedi V. Honvéd Hadtest parancsnokság iratai közül a bori munkaszolgálatos zászlóalj iratai („az iratok nagy részét Németországba szállították, ahol megsemmisült[ek]”²⁷³); az abдай-gyilkosság ügyében a Győr-Sopron megyei népügyészség 1946-ban elrendelt és a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya által megindított nyomozás összegyűjtött anyagai („felkutatni nem sikerült”²⁷⁴). A nyomozók törekedtek arra, hogy „Radnóti Miklós és 21 társa exhumálásáról fotómásolatot” kapjanak, és egyben beszerezzék „a szükséges halotti anyakönyvi kivonatokat”.²⁷⁵

A dokumentumok második hiánycsoportjába azok az anyagok tartoznak, amelyről bár tudhatott az állambiztonsági szolgálat, de nem említették meg őket a dossziében, tehát valószínűleg nem is használták fel azokat. Nem említik a dossziében Dienes (Gyenes) András irodalomtörténész nevét és Radnóti-kutatásait. A korábbi csendő-, majd rendőrtiszt, később Petőfi-kutató Dienes ugyanis az ötvenes évek legvégén és a hatvanas évek legelején Radnóti bori időszakát és halálának körülményeit kutatta. Radnótiról összegyűjtött anyagával 1962-ben Balatonalmádiban lévő házába készült, hogy megírja a költő utolsó

időszakát. Máig ismeretlen körülmények között azonban a vonaton eltűnt a dokumentumokat tartalmazó bőröndje, majd az átéltek miatt néhány nap múlva szívinfarktuszban meghalt. A dossziében szintén nem említik a bori munkaszolgálat első, hadtörténeti forrásokat feldolgozó, 1964-ben megjelent munkát.²⁷⁶ Ez azért is meglepő, mert a szerzőt, a Hadtörténeti Levéltár tudományos munkatársát, Gazsi Józsefet a munkahelyén felkeresték, és tőle szakmai segítséget kértek.²⁷⁷

A harmadik hiánycsoportba a bizalmas nyomozás során megtalált vagy a szolgálat által készített olyan anyagok tartoznak, amelyeket nem csatoltak a dossziéhez. A legnagyobb hiányt a munkaszolgálatosokkal és kerettagokkal készült meghallgatások anyagai és az ismeretlen nyomozati szakaszok, valamint a „felfüggesztett” nyomozati szakasz²⁷⁸ alatt keletkezett anyagok alkotják. Mindezekon felül hiányzik „a keretlegényekről beszerzett korabeli és jelenlegi fényképeiből”²⁷⁹ készített album. A dosszié egy esetben rögzíti, hogy a gyilkosságot beismerő Bodor Sándor egyik „meghallgatásának nagy részét konspiráltan magánoszalagon” rögzítették,²⁸⁰ de a felvétel további sorsáról semmit nem tudunk.

Mit tartalmaz a dosszié?

A dosszié kiindulópontjai: 1. Radnóti Miklós költőt és huszonegy munkaszolgálatos társát a Rábca Abda melletti partján gyilkolták meg. 2. A huszonnégy meggyilkolt személy a szerbiai Borból visszatérő zsidó munkaszolgálatos. 3. A bori csoport Szentkirályszabadjáról tartott Győrön át Hegyeshalom felé. Tolnai Gábor nem kérdőjelezte meg mindezt, sőt maga is ebből indult ki, amikor a megvizsgálandó kérdéseket 1966–1967-ben megfogalmazta. Az 1970 novemberében újrainduló bizalmas nyomozás kiindulási pontjai ugyanezek voltak, mivel az abdai „tömeggyilkosságot” és Radnóti ottani megölését „bizonyítottak” fogadták el.²⁸¹ Ebben az esetben nem ismerjük Tolnai Gábor konkrét kérdéseit, de a titkos nyomozás hármas célja egyértelmű: az ismeretlen gyilkosok felderítése, személyük azonosítása, valamint a bűncselekmény dokumentálása.²⁸² A bizalmas nyomozásnak tehát nem volt tárgya annak vizsgálata, hogy Radnóti Miklóst valóban Abdánál gyilkolták-e meg; hogy az exhumálás során valóban a költő földi maradványait találták-e meg; hogy a költővel együtt meggyilkoltakat azonosítsák, és az ő személyes történetüket is feltárják; hogy Radnóti exhumálása és agnoszkálása, többszöri eltemetése során, valamint az előkerülő úgynevezett *Bori notesz* kapcsán felmerülő bizonytalanságokra választ adjanak.

A bizalmas nyomozás eredményei

A dosszié végén található tizenhat oldalas összefoglaló jelentés (a továbbiakban: jelentés) nyolc fejezetben elemzi a nyomozati munkát. A jelentés bevezetőjében megnevezi a célt és a vizsgálat tárgyát (az ismeretlen gyilkosok felderítése, személyük azonosítása, valamint a bűncselekmény dokumentálása során Radnóti Miklós bori időszakát és az ehhez kapcsolódó halálát vizsgálja). Az első és második fejezetben a költő élete utolsó időszakának (1943. május 27–1944. november 4/9.) történéseit tárja fel úgy, hogy történészi pontossággal írja le Radnóti Borba kerülésének hátterét és a Bor melletti altáborba, a *Heidenau*-táborba kerülésének körülményeit. Részletesen leírja a Borból hazainduló gyalogmenetek sorsát. Az egyik volt bori keretlegény (Szabó Barla Zoltán szakaszvezető) vallomására alapozva a jelentés fontosnak tartja kiemelni, hogy a szerb partizánok fogságából megszökött magyar kerettagok értesítették Marányi Ede alezredest,²⁸³ bori táborcsoportparancsnokot a felszabadított munkaszolgálatosok és kivégzett kerettagok (5-6 fő) helyzetéről. A titkos nyomozás ezzel hozza direkt összefüggésbe, hogy Marányi Ede a német katonai parancsnoksághoz fordul kérésével, miszerint az első lépcsőben elindultakon torolják meg a keretlegénység kivégzését.²⁸⁴ Szabó Barla Zoltán állítására támaszkodva a jelentés azt is állítja, hogy a németek erőszakkal vették át Cservenkán a bori munkaszolgálatosokat.

A megállapítások jelentősége abban áll, hogy a Cservenkán kivégzett „több száz” bori munkaszolgálatos haláláért kizárólagos felelősökként – az egyébként ismeretlen helyen tartózkodó – Marányi Edét és a németeket nevezi meg, miközben a dossziéból az is tudható, hogy Szabó Barla Zoltán egyike volt azoknak, akik a cservenkai mészárlásnál a munkaszolgálatosoktól elvett aranytárgyakat és ékszereket Szentkirályszabadján elkártyázták.²⁸⁵ Figyelemre méltó, hogy a vizsgálat nem tért ki a magyar munkaszolgálat egyik legnagyobb, az abdai tömeggyilkosságnál nagyságrenddel több áldozatot követelő vérengzés körülményeire.²⁸⁶ A jelentés nemhogy nem foglalkozik, de még csak említést sem tesz a később az abdai gyilkosságot elkövető csoport parancsnokaként megnevezett Tóth András hadapród őrmesternek a cservenkai téglagyárban való jelenlétéről és a mészárlásban való közreműködéséről. A dosszié arra sem tér ki, hogy maga Radnóti Miklós milyen módon (időpontok, körülmények) tartózkodott Cservenkán, és mikor, melyik csoporttal hagyta el a téglagyárat. Nem találunk arra vonatkozó megállapítást sem, hogy a Zomborban vonatra szálló kerettagok milyen útvonalon kerültek Szentkirályszabadjára, ahol azután ismét átvették a bori munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot. Ennek történeti

és „személyi” jelentősége abban áll, hogy a keretlegények Zomborból Kiskunhalason keresztül érkeztek Szentkirályszabadjára, miközben Juhász Pál főhadnagy irányításával jelen voltak és részt is vettek a kiskunhalasi zsidó munkaszolgálatosok mintegy kétszáz áldozatot követelő kivégzésében.²⁸⁷ A később a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom útvonalon Radnóti menetét kísérő parancsnokhelyettes, Juhász Pál főhadnagy személye és egy újabb fontos vérengzés dokumentálása szintén hiányzik a dossziéból. A jelentés harmadik fejezete nem foglalkozik a Szentkirályszabadján töltött időszakkal, csak leszögezi, hogy itt a boriakból hat új századot állítottak fel, századonként két-két tisztet és 17-17 keretlegényt vezényeltek hozzájuk; hogy a hat századot egy menetoszlopban, de századonként külön-külön, Pataki Ferenc főhadnagy és Juhász Pál főhadnagy vezetésével 1944. október 30-án reggel indították el; hogy a menetnek előírt menetvonalban november 6-án kellett Mosonmagyaróvárra érkeznie. A jelentés eddig tehát röviden, vitatható pontossággal, de tárgyyszerűen, Radnóti személyének érintése nélkül, az abdai gyilkosság potenciális elkövetői köre által elkövetett bűncselekményekben (tömegmészárlásokban) való felelősség vizsgálata nélkül foglalkozik a bori munkaszolgálattal és a Bor–Szentkirályszabadja közötti történésekkel. A jelentés ezen részei tehát tartalmazznak lényeges részinformációkat, de ezek csak a dossziében fellelhető egyéb anyagokkal, az egymásnak gyakran ellentmondó meghallgatásokkal együtt jelentenek fontos adalékot a témában.

A jelentés harmadik fejezete fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a bori menet Szentkirályszabadjáról 1944. október 30-án indult. Különösen lényeges megállapításokat tesz a jelentés, amikor összesen kilenc napban határozza meg a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom közötti útvonal megtételének idejét, és pontosan leírja az út állomásait, valamint az éjszakai szállások helyeit.²⁸⁸ Ennek során azt állapította meg, hogy a menet november 4-én haladt át Abdán, és hogy a bori munkaszolgálatosokat november 8-án adták át Hegyeshalomnál a német katonai hatóságnak. A jelentés nem akar azzal érdemben foglalkozni, hogy lett volna második menetoszlop is²⁸⁹ (hangsúlyozottan hat századból álló, de egy menetoszlopról szól).

A jelentés negyedik fejezete a Szentkirályszabadja és Ménfőcsanak közötti menetállapotokat írja le. Elsődlegesen azt részletezi, hogy a munkaszolgálatosok milyen nehézségeken, nélkülözéseken, veréseken mentek keresztül, s hogy a járásképtelen munkaszolgálatosokat a környező községekben rekvirált lovas kocsikon szállították. A ménfőcsanaki éjszaka után, november 4-én reggel „dr. Bárdos József munkaszolgálatos orvos javaslatára és Pataki Ferenc főhadnagy engedélye alapján”

ezekre az ott rekvirált lovas kocsikra rakták fel „Radnóti Miklós költőt, továbbá a menetnél lévő többi járóképtelenné vált beteg társát”.²⁹⁰ (A jelentésben ekkor, a hetedik oldalon említik meg először Radnóti nevét.)

Radnóti Miklós „tanúi” és Tálás András gyanúsított

A jelentés ötödik fejezete szólaltatja meg Radnóti Miklós „tanút”, „Radnóti Miklós költőnek az első lépcsőbe történt beosztását, a jelölt útvonalon való menetelését és legyengülését, valamint Győr előtt a lovas kocsira történt feltételét”²⁹¹ bizonyító személyeket. Hét személytől hét idézetet közölnek.²⁹² Amennyiben összerakjuk a titkos nyomozás által megnevezett hét koronatanú állításait, a mozaikokból összeálló kép azt mutatja, hogy egyetlenegy tanú sincs, aki az egész eseménysornak a tanúja lett volna. Tehát senki nem látta vagy tudta az egész történetet. A hét megszólaló koronatanú állításában alig van átfedés. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy a tanúk meghallgatásáról készült feljegyzés(ek) nem szerepel(nek) a dossziében. Az általuk mondottaknak csak kivonatos formáját ismerhetjük, ami a koronatanúk esetében mindenképpen hiányérzetet kelt.

A jelentés negyedik fejezete taglalja a gyilkosság előzményeit és a gyilkossággal gyanúsíthatók körét. A jelentés leírja, hogy a bori menetet kísérő lovas kocsikon lévő beteg munkaszolgálatosokat a honvédelmi miniszter parancsa ellenére sem tudták leadni a győri állomásparancsnokságon vagy valamelyik kórházban. „A két lovas kocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kísérésevel, valamint leadásukkal TÁLAS ANDRÁS hadapród őrmesterrel együtt 5 magyar keretlegény volt megbízva.”²⁹³ Az itt először megnevezett és csupa nagybetűvel írt Tálás András és a neki alárendelt négyfős magyar keret, vagyis a később a jelentésben nevesített, gyilkossággal megvádolt csoport (a továbbiakban: ötfős csoport) létezése mellett három tanút említ a jelentés. Lévai Szilveszter szakaszvezető, Malakuczi János honvéd és Bodor Sándor tizedes, volt bori keretlegények a tőlük származó szó szerinti idézetekben egybehangzóan állítják, hogy Győr környékén történt, hogy egy vagy két lovas kocsira beteg munkaszolgálatosokat tettek fel azért, hogy őket „a legközelebbi magyar katonai parancsnokságon”, „Győrben” „valahol” leadják.²⁹⁴ Mindhárman név szerint megemlítik Tálás András hadapród őrmestert, aki lemaradt a lovas kocsikkal. Ketten azt állítják, hogy Tálás volt a lemaradó csoportnak a parancsnoka, egy tanú „több”, Tálásnak beosztott, egy tanú pedig öt beosztott keretlegényről tesz említést. Összességében azt állapíthatjuk meg tehát,

hogy két tanú állítja, hogy Tálás volt a lemaradó csoport parancsnoka, egy tanú állítja, hogy öten voltak a Tálásnak beosztott keretlegények, továbbá két tanú szól a két lovas kocsis és egy tanú az egy lovas kocsis verzió mellett.

A részletes beismerő vallomást tevő Bodor Sándortól és a gyilkosságban való részvételt következetesen tagadó Malakuczi Jánostól származott a legtöbb adat. Azonban kizárólag Bodor Sándor leírása alapján ismerjük a gyilkosság részleteit, és egyedül tőle tudjuk, hogy Tálás nemcsak parancsnoka volt a lemaradó csoportnak, de a kivégzést is ő rendelte el, s hogy abban részt is vett. Tehát Radnóti szekérre kerülésének a koronatanúk által megkonstruáltatott történetéhez hasonló helyzet állt itt is elő: a történet egészen látszik, de egyetlenegy tanú állítására épül. Ettől természetesen Bodor állításai igazak lehetnek, de a minden kétséget kizáró megalapozottságot meg kell kérdőjeleznünk. A jelentésben foglaltak további megkérdőjelezését teszi szükségessé az a tény, hogy Tálás Andrást és parancsnokát, a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom közötti bori menet parancsnokhelyettesét, Juhász Pált 1947-ben kivégezték.²⁹⁵ A bűnök terhe rájuk kockázat nélkül áthárítható, felelősségrevonásuk pedig lehetetlen volt. Mint korábban részletesen elemeztem, Tálás és Juhász perében nem merült fel vádként a beteg munkaszolgálatosok abdai kivégzése. Juhász népbíróági anyagában meg sem említik Radnótit vagy a Tálás által felügyelt betegszállító lovas kocsit. A menetet kísérő más kerettagok összesen mintegy ezeroldalas népbíróági anyagában sem szerepel Radnóti szekérre kerülésének, a szekéren lévők kivégzésének története. Az is megállapítható, hogy ezen az útszakaszon léteztek a menetet kísérő betegszállító lovas kocsik.

Az abdai gyilkosság gyanúsítottja: Bodor Sándor

Az Abdai dosszié szerint a dunántúli útszakaszon beteg és járásképtelen Radnóti Miklós lovas kocsira kerülésének összességében tehát egyetlenegy tanúja van (Kövesdi István), csakúgy, mint annak, hogy Tálás parancsnoksága mellett a lovas kocsikon lévő beteg munkaszolgálatosokat Abdán kivégezték (Bodor Sándor). Mit tudhatunk meg e két legfontosabb koronatanúról, Kövesdi Istvánról és Bodor Sándorról?

Kövesdi István neve a dosszié végén található betűsoros névmutatóban nem szerepel. A dosszié 35. oldalán említik először, az első összefoglaló jelentés 3. számú mellékletében,²⁹⁶ de látható módon a mellékletből egy oldal hiányzik.²⁹⁷ A meglévő oldalon arról számoltak be, hogy az állambiztonsági szolgálat tizenöt volt munkaszolgálatossal

beszélt, de az ügyben két személyen kívül mások „érdemi vallomást nem tettek”.²⁹⁸ Egy 1972-ben kelt jelentésben már az „értékelhető adatokat” közlő öt volt bori munkaszolgálatos személy között említik Kövesdi Istvánt,²⁹⁹ de továbbra sem közölnek semmilyen tőle származó információt. Tolnai Gábor könyvében ugyanakkor sokszor idéz egy „Radnótinál tíz évvel fiatalabb K. I.-t, aki az egyetlen élő, közvetlen tanúja a költő ez utáni öt és fél hónapjának, a bevonulástól az Abda előtt körülbelül harminc kilométernyire lévő Györszentmárton határáig, amikor huszonegy agyongyötört, járásra is képtelen társával parasztszekerekre rakták és elindították a tarkólövés és a tömegsír színhelye felé”.³⁰⁰ Őt Bárdos József orvos mutatta be a költőnek még a Borba menő úton, és a *Heidenau*-táborban Radnóti fölött volt az ágya – írta róla ugyanitt Tolnai. K. I. tehát Tolnainál is a legfontosabb vagy a legfontosabb adatközlők egyike, akire tanulmányában összesen negyvenhárom alkalommal hivatkozik úgy, hogy egyszer sem fedti fel kilétét, és az adatközlésre vonatkozó információkat sem közli. Kőszegi Ábel kutatási naplójában említést tesz Kövesdi Istvánról, de az egyoldalas bejegyzés nem tartalmaz információt a dunántúli útszakaszra vonatkozóan.³⁰¹ Kőszegi Ábel személyes közlése szerint Kövesdi István az „egyik első” és „valóban jó” tanú volt, akit Tolnai Gábor gyakran megkeresett.³⁰²

Bodor Sándor az adatlapjának lezárásakor (1975)³⁰³ hatvankilenc éves nyugdíjas cipész szakmunkás, budapesti lakos volt.³⁰⁴ A dossziében felelhető dokumentumokban sűrűn előfordul a neve: számos volt keretlegény nevezi őt meg, mint a menetet kísérő keretlegényt. A tartalékos tizedes Bodort a háború után nem vonták felelősségre, nem került népbíróság elé, pedig 1943-tól Bor egyik hírhedt altáborában (*Vorarlberg*) volt keretlegény (parancsnoka Juhász Pál volt), és jelen volt a cservenkai, továbbá a kiskunhalasi mézszárlásnál,³⁰⁵ valamint a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom útszakaszon. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, később az MSZMP-be, sőt a jubileumi emlékérem tulajdonosa lett.³⁰⁶ Fontos körülmény, hogy Bodor a meghallgatása idején már „súlyos agyzugor megbetegedésben” szenvedett.³⁰⁷ Az általa elmondottakkal kapcsolatban éppen ezért fogalmaz a dosszié tartalmáról jogi véleményt adó Vizsgálati Osztály (BM III/1.) jelentése úgy, hogy „bár Bodor vallomását több közvetett bizonyíték alátámasztja, vallomása nem aggálymentes”.³⁰⁸ A jelentés ugyanitt úgy folytatódik, hogy a Bodor által „terhelő adatokkal megjelölt személyek a bűncselekmény elkövetését, abban való közreműködésüket tagadják. Bodor vallomásán kívül más személyi bizonyíték a háborús bűncselekménynek az általa megnevezett személyek részéről

történt elkövetésére vonatkozóan nem áll rendelkezésre.”³⁰⁹ A Vizsgáló Osztály tehát nem kérdőjelezi meg az Összefoglaló jelentésben részletesen leírtakat (Radnóti lovas kocsira kerülése, abdai kivégzése és a kivégzés körülményei), kizárólag a gyilkosság elkövetésével megvádolt személyek kiletétét tartja aggályosnak.

Az abdai gyilkosok ötfős csoportja

A jelentés hatodik fejezete „a gyilkosságot elkövető, illetve gyilkosként felmerült személyekkel kapcsolatban”³¹⁰ címet viseli. A bonyolult cím a gyilkossággal megvádolt ötfős csoport tagjaira vonatkozó információkat összegzi. Bodor Sándor közlése szerint az abdai gyilkossággal meggyanúsított ötfős csoport tagjai Tálason és Bodoron kívül Reszegi (Reszegh) István, Kunos Sándor és Malakuczi János voltak.

Bodor Sándor földije, a „négy középiskolát végzett”, tiszavasvári Reszegi (Reszegh) István, volt tartalékos tizedes vagy szakaszvezető szintén 1943-ban került Borba. Jelen volt a cservenkai mézszárlásnál, és elismerte, hogy a Szentkirályszabadja és Hegyeshalom közötti útszakaszon a menet kísérője volt. 1945-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, majd a két párt egyesülése után tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP), később pedig az MSZMP-nek. Reszegiről az öt feltételezett gyilkos közül a legkevesebb információ tudható meg a dossziéból, és ezt a hiányt a korábban említett népbírószági akták sem pótolják. A dosszié betűsoros névmutatójából kihagyott Reszeginek nincs adatlapja, és – párttagsága miatt – operatív kutatói nyilvántartásba sem került. Nevét a dosszié egészében tussal áthúzták, de személye a BM hibájából mindvégig jól azonosítható. „Anonimizálásának”³¹¹ indoka ismeretlen. Bodor Sándornak a jelentés fogalmazása szerint „nem egyértelmű állítása szerint Reszegi (Reszegh) István is részt vett Radnóti és társai meggyilkolásában”.³¹² Ezzel szemben „Reszegi István a meghallgatásai alkalmával ezt tagadta, csak annyit ismert el, hogy a dunántúli útszakaszon egy vagy két esetben Bodor Sándorral együtt részt vett a lovas kocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kíséresében”.³¹³

A gyilkosság elkövetésével összefüggésbe hozott másik két, nem párttag és a dossziében névvel is szereplő keretlegényről (Kunos Sándor, Malakuczi János) sokkal több tudható meg. Kunos Sándor hat elemi végzett budapesti rendőr volt 1945 előtt. Borban tartalékos őrzetőként szolgált. Két meghallgatásának anyaga ismert a dossziéból, miközben egyértelmű, hogy esetében további meghallgatásra is sor került.³¹⁴ Meghallgatása során „összevissza hazudozott és gyakran ellentmon-

dásokba keveredett”.³¹⁵ Bodor „határozottan” állította, hogy „Kunos Sándor is tevékenyen részt vett a Radnóti és társainak meggyilkolásában”,³¹⁶ viszont Kunos nemcsak végig tagadta ezt, de még azt az állítását is visszavonta, hogy a dunántúli útszakaszon jelen lett volna. A dosszié és a népbíróági anyagok alapján azonban biztosra vehető, hogy Kunos az első lépcsőben tért vissza Magyarországra és jelen volt a cservenkai és kiskunhalasi mézárlásnál. Hírhedten kegyetlen keretlegény volt, de tetteiért sosem vonták felelősségre.

A négy gimnáziumot végzett Malakuczi János társaival együtt 1943-ban került Borba. Ő volt a *Vorarlberg*-tábor egyik írnoke. Szintén az első lépcsőben jött haza Cservenka és Kiskunhalas érintésével, és Bodor állítása szerint részt vett Radnóti és társai meggyilkolásában. Kizárólag a dunántúli menetben való részvételét ismerte el, és állította, hogy „a lovas kocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kíséretével megbízott keretlegények parancsnoka Tálás András hadapród őrmester volt”, s ezek a lovas kocsik „Győr környékén lemaradtak a menettől”.³¹⁷ A szintén hírhedt keretlegényként ismert Malakuczit 1945 után nem vonták felelősségre.

Mind az öt feltételezett gyilkos azonos táborban szolgált Borban, parancsnokuk egyaránt Juhász Pál és Pataki Ferenc főhadnagyk voltak, akárcsak a dunántúli útszakaszon. Tényként fogadható el, hogy jelen voltak a dunántúli útszakaszon, s a munkaszolgálatosokkal szemben kegyetlenül viselkedtek. A beteg munkaszolgálatosokat vivő lovas kocsiról Tálás kivételével mind a négyen tudtak, de csak Reszegi és Bodor ismerte el, hogy ők is a kísérők közé tartoztak. Az abdai kivégzésben való részvételt kizárólag Bodor ismerte el, és a többiekre is kizárólag ő vallott, miközben ellene senki más nem vallott. Tálást kivégezték, a többieket viszont soha semmiért nem vonták felelősségre. A meghallgatások idején (1975) a négy élő keretlegény közül csak Malakuczi volt egészséges. Bodor és Reszegi az MSZMP tagjai voltak, és nevüket az állambiztonság megpróbálta kitörölni a dossziéból.

Nevesített és „anonim” kerettagok, illetve párttagok

Rajtuk kívül a nyomozók mások nevét is megpróbálták eltüntetni, elsősorban az MSZMP-tagok közül. A hét párttag keretlegény közül négy főnél tapasztalható ez a jelenség. Bodor és Reszegi mellett Egeressy Károly és Huszár József tartozik ide, míg a további három párttag nevét nem törölték. Ugyanakkor az egyik nem MSZMP-tag, Resnyeki (Rezsneki) Mihály nevét is áthúzták a dossziében.

Az egyszer meghallgatott Egeressy Károly és Huszár József szakaszvezetők 1943-ban kerültek Borba, s az első lépcsőben, Cservenka és Kiskunhalas érintésével érkeztek Szentkirályszabadjára, és onnan a menet elején vagy közepén haladva értek Mosonmagyaróvárra. Mindketten tanúskodnak a rekvirált, beteg munkaszolgálatosokat szállító lovas kocsikról, de munkaszolgálatosok megveréséről, megöléséről, Tálasról, Radnótiról, Abdáról említést sem tesznek. Egeressy közli, hogy a lemaradó, betegszállító lovas kocsik az Abda utáni faluba, Öttevénybe nem érkeztek meg, s hogy Huszár legjobb barátja Borban Kunos Sándor volt. Huszár a koronatanúja annak, hogy a mindent tagadó Kunos a menettel tartott. A meghallgatásukról írt négy-, illetve háromoldalas jelentés³¹⁸ informatív és bőséges. Kettőjükre nem vallott senki, ők maguk pedig úgy nyilatkoztak, hogy ártatlanságukhoz nem fért kétség. Úgy gondolom, azért próbálták olvashatatlanná tenni a nevüket a dossziében, mert a dunántúli menet dicstelen kíséretéhez tartoztak, és utóbb az MSZMP tagjai lettek.

Resnyeki (Rezsneki) Mihály honvéd az egyetlen nem párttag, akinek nevét törölni igyekeztek a hatóságok a dossziéból. Különös, hogy az egyetlen meghallgatásáról készült jelentésbe nevét egy ismeretlen személy később mégis két helyen beírta.³¹⁹ Resnyekit a Budapesti Népbíróság 1947-ben életfogytig tartó kényszers munkára ítélte, de 1957-ben egyéni kegyelemben részesült.³²⁰ A nyomozók tőle származó új adatként értékelték, hogy Resnyeki más dunántúli menetútvonalat jelölt meg, és két csoportban vonuló munkaszolgálatosról tett említést (mindkét állítása igaznak bizonyult). Resnyeki önmagáról azt állította, hogy nem a Radnótit is soraiban tudó menet kíséretében vett részt.³²¹ A dosszié dokumentumai alapján nem látom okát, miért próbálták törölni a nevét.

Az abdai kivégzés leírása

A jelentésnek szintén a negyedik fejezete tartalmazza a gyilkosság elkövetésének részleteit. „Tolnai Gábor és Kőszegi Ábel által beszerzett adatok szerint – amit Bodor Sándor is megerősít – Győrben számos helyen megkísérelték a beteg munkaszolgálatosok leadását, de túlszűfoltásra hivatkozva egyik helyen sem vették át [őket]. Bodor állítja, hogy az egyik helyen egy magyar honvéd hdgy. azzal utasította el, »...nincs hely, vigyék őket máshová«. Egy másik helyen egy magyar zászlós azt mondta, »...mit vacakoltok velük, vigyétek egy félreeső helyre és lőjétek őket agyon«. Bodor elmondása szerint mivel Győrben nem vették át a beteg munkaszolgálatosokat, ezért tanakodtak, majd vitat-

koztak, hogy mit tegyenek. Végsősorban Tálás mint parancsnok a kivégzésük mellett döntött.”³²² Ezt követően megkezdődött a kivégzés előkészítése. Erről a jelentés szó szerint idézi Bodor vallomását: „Azért ástuk mi és még Tálás is a sírgödört, mert a legyengült állapotban lévő munkaszolgálatosok ezt nem bírták, mi viszont siettünk, hogy minél hamarabb végezzünk. A gödör, melyet ástunk, kb. 250×250 cm széles és kb. 150 cm mély lehetett. A kiásott gödörbe leküldtük a járnitudo munkaszolgálatosokat, hogy a gödör alján a földet igazgassák el és tapossák le. Amikor ez megtörtént, Tálás pisztollyal, a keretlegények pedig puskával tüzet nyitottak rájuk. Ezt követően a járóképtelen munkaszolgálatosokat egyenként kísértük vagy vittük a gödörhöz, ahol agyon lettek löve. Ekkor kb. 20 munkaszolgálatost gyilkoltunk meg, majd a gödört betemetjük.”³²³

A jelentés ezt követően már nem idézi szó szerint Bodort, hanem összefoglalja a kivégzés után történeteket: „...a keretlegények felrakták a lovas kocsikra a kivégzettek pokrócait, egyéb használhatóbb személyi tárgyaikat és visszavitték Hujber Kálmánéknak a szerszámokat, majd a »Háromszoknya« vendéglőhöz hajtottak, ahol Devecseri Jenőnek is visszaadták a tőle kért ásót. Rövid otlétük alatt az egyik keretlegény jóízűen lekvárt evett.”³²⁴ A lovas kocsik Mosonmagyaróvár irányába mentek tovább, de Bodor nem tudta megmondani, hogy mikor és hol érték utol az addig előttük haladó menetet. Arra viszont „határozottan” emlékezett, hogy „amikor utolérték őket, az ott lévő munkaszolgálatosoknak odaadták a kivégzettek pokrócait, egyéb tárgyait, akik azokon majdnem összeverekedtek”.³²⁵

A bizalmas nyomozás lezárása

A jelentés hetedik fejezete tíz, „a gyilkosság további tisztázását és a gyilkosok tevékenységének kellő dokumentálását gátló körülményt” sorol fel (adathiányok, források hiányai, adatközlők hiánya). Ezt követi a hat sorból álló utolsó, nyolcadik fejezet, amely a további teendőkre vonatkozó javaslatot tartalmazza. Ebben az áll, hogy „tekintettel arra, hogy az összes lehetőségünket kihasználtuk és a gyilkosság további tisztázására operatív szakban nincs lehetőség, javasolom a keletkezett anyagokat a BM III/1. osztályának jogi véleményezésre megküldeni, majd a kapott jogi véleménytől függően teszünk újabb konkrét javaslatot az ügyjelzésben”.³²⁶ A megkeresett III/1., azaz a Vizsgálati Osztály két jogi véleményt írt. Az elsőt az összefoglaló jelentést követő egy hónapon belül elkészítette, míg a másodikat további egy hónap elteltével.³²⁷ Az első jogi véleményt nem csatolták a dossziéhez, így erről a má-

sodik jogi véleményből annyit tudhatunk meg, hogy azt felülbírálták. A második jogi vélemény azt közölte, hogy „előző jogi véleményünkben Bodor Sándor feltáró jellegű beismerő vallomására alapítottuk nevezett, valamint Reszegi (Reszegh) István, Malakucz János és Kunos Sándor terhére a háborús bűncselekmény elkövetésének alapos gyanúját. Bár Bodor vallomását több közvetett bizonyíték alátámasztja, vallomása nem aggálymentes. Nevezett ugyanis súlyos agyzsugor megbetegedésben szenved. Az általa terhelő adatokkal megjelölt személyek a bűncselekmény elkövetését, abban való közreműködésüket tagadják. Bodor vallomásán kívül más személyi bizonyíték a háborús bűncselekménynek az általa megnevezett személyek részéről történt elkövetésre vonatkozóan nem áll rendelkezésre. Ilyen körülmények között szükségesnek mutatkozik a bűncselekmény elkövetésének alapos gyanúját megnyugtatóan megalapozó – a Koordinációs Bizottság részéről az eljárás megindítása melletti állásfoglalás kialakítását lehetővé tevő – bizonyítékok beszerzése.”³²⁸

Valószínű tehát, hogy a Vizsgálati Osztály az első jogi véleményben az említettek terhére a háborús bűncselekmények elkövetésének alapos gyanúját megalapozottnak találta. Ismeretlen okból ez az álláspont megváltozott, és ahhoz, hogy a Koordinációs Bizottság döntsön a gyanúsítottak elleni eljárásról, újabb bizonyítékok beszerzését indítványozta. A Vizsgálati Osztály konkrétan javasolta, hogy mind a négy gyanúsítottat ismételten hallgassák meg, s „az újbóli meghallgatások eredményétől függően nyílik lehetőség a háborús bűncselekmény elkövetésével felmerült személyek terhére az alapos gyanú fennforgásának megállapítása”. A jogi véleményben foglalt javaslatok végrehajtásáról azonban ismételten nincs dokumentum. Nem tudjuk, hogy a gyanúsítottak ismételt meghallgatására végül sor került-e, és ha igen, akkor mi volt annak az eredménye. A második jogi vélemény megszületése után két hónappal megszületett az „Abdai gyilkosok» fedőnevű háborús ügy lezárására [vonatkozó] javaslat”.³²⁹ A javaslat a gyanúsítottak személyére koncentrál, és megállapítja, hogy „Bodor Sándor és az általa felvetett személyek mint keretlegények 1943-ban és 1944-ben Borban teljesítettek szolgálatot, és valamennyien részt vettek a munkaszolgálatosoknak Hegyeshalomba történő kísérésében. Nevezettek tevékenységére utaló egyéb adatokat – annak ellenére, hogy minden rendelkezésre álló lehetőséget felhasználtunk – bizonyítani nem tudtunk.”³³⁰ A javaslat külön kitér a két MSZMP-tag, Bodor és Reszegi helyzetére. Míg Reszegi esetében „a felmerült adatokról” az illetékes pártbizottság első titkárát nem tájékoztatták, addig Bodor esetében „a személyével kapcsolatosan felmerült adatokról az MSZMP XIII. ker. pártbizott-

ság első titkárát 1973. június 12-én szóban tájékoztattuk, azzal, hogy ügyének teljes kivizsgálása után megállapításainkat írásban közöljük”.³³¹ Ugyanitt később azt rögzítették, hogy a Bodorral és Reszegivel kapcsolatos megállapításokról szükséges „a BM Titkárságán keresztül, átíratban tájékoztatni az illetékes pártbizottságok első titkárát. Egyben kérni, hogy nevezettek párttagságával kapcsolatos állásfoglalásukat írásban közöljék szervünkkel. Ezt követően a kapott vélemény alapján kell döntenie a nyilvántartásba vételüket illetően.”³³² A pártbizottságoktól a kért vélemény időközben beérkezhetett, mivel Molnár Lajos rendőr őrnagy tizenkilenc hónappal később³³³ kézi bejegyzéssel egészítette ki a gépelt szöveget, miszerint Kunos Sándort és Malakuczi Jánost kutató nyilvántartásba kell venni.³³⁴

Bodor ügyében 1973-ban Rácz Pál főcsoportfőnök, belügyminiszter-helyettes engedélyezte a gyanúsított párttag „bizalmas nyomozás alá vonását”, és ő döntött arról, hogy még a bizalmas nyomozás idején tájékoztassák Bodor pártszervezetét.³³⁵ Ez meg is történt, mivel az 1973 májusában kelt javaslat végén kézírással azt jegyezték be, hogy „A XIII. ker. PB első titkárát – Kovács Károly et.-at 1973. június 12-én a fentiek szerint Szigetvári et. tájékoztatta.”³³⁶ Egyértelmű azonban, hogy az ügyben még magasabb fórumok is tájékozottak voltak. Benkei András a titkos nyomozás egész időszaka alatt a belügyminiszteri posztot töltötte be (1963–1980), és ezzel egyidejűleg az MSZMP Központi Bizottsága tagja is volt (1959–1988). Benkei hivatalból tagja volt a Koordinációs Bizottságnak, amelynek tehát döntenie kellett a dossziében meggyanúsítottak sorsáról. Ez a testület „egy titokban tevékenykedő, de nagyhatalmú grémium” volt (1957–1988), amelynek feladata volt „a pártvezetés, valamint az igazságügyi és bűnüldöző szervek közötti koordináció”, és funkciója az volt, hogy a felsorolt szervek vezetői „a felmerült vitás kérdéseket maguk között megtárgyalják”, illetve, hogy a bűnüldöző munkával kapcsolatban „az MSZMP vezető szervei vagy a Kormány elé terjesszen” javaslatokat.³³⁷

Nem tudható, hogy Aczél György, aki 1967-től a kulturális élet legfőbb irányítója és 1970-től a Politikai Bizottság tagja volt, tudott-e a titkos nyomozásról. Megtörténhetett-e, hogy egy ilyen jelentőségű és hosszan tartó nyomozásról éppen Aczél ne értesült volna? Volt-e befolyása az ügy kimenetelére vagy a Koordinációs Bizottság esetleges álláspontjának kialakítására?³³⁸ Feltételezésekbe bocsátkozhatnánk csak, miközben tudjuk, hogy Aczél jól ismerte Radnóti és feleségét, a költő ifjúkori barátja volt, és tanárának tekintette őt. A költő és Aczél baráti kapcsolatát mutatja, hogy 1944 júliusában Aczél megkeresztelkedett és keresztaapjának Radnóti választotta. (A keresztelés időpontjában

a költő ugyan már Borban volt munkaszolgálatos, tehát személyesen nem lehetett jelen, de a keresztlevélen Radnóti neve szerepel.³³⁹⁾

A Nyílt Társadalom Archívum (OSA) jóvoltából az interneten olvasható a Koordinációs Bizottság eddig fellelt terjedelmes iratállománya. A koordinációs értekezletek anyagainak (1968–1988) áttanulmányozása után elmondható, hogy 1965-ben „megállapodás történt, hogy a jövőben a nyílt nyomozások megindítása előtt a háborús és népellenes bűntetteket a koordinációs értekezletek elé kell terjeszteni”.³⁴⁰ Valóban számos esetben kerültek ide ilyen előterjesztések, és ezekben az értekezlet állást is foglalt. Ezen ügyek között azonban jelenlegi ismereteink alapján az abdai gyilkosság ügye nem szerepelt. Lehetséges, hogy a még lappangó iratállományban később fellelhető lesz, ugyanakkor látni kell, hogy a koordinációs értekezletek elé sokkal kidolgozottabb és jogi értelemben megalapozottabb anyagok kerültek annál, mint ami ebben a dossziében található. Nem tudjuk tehát, hogy a dosszié ügyében a Koordinációs Bizottság felfelé (MSZMP vezetői szervei és a Kormány) vagy lefelé (BM és BM III/III.) megfogalmazott-e bármit is. Véleményem szerint azonban a második jogi jelentésben foglalt ismételt meghallgatásokat sem hajtották végre, vagy azok nem hoztak érdemi előrelépést, így nem volt lehetséges jogilag megalapozott előterjesztés a Koordinációs Bizottság felé. Ha ez így van, akkor viszont a BM legfelsőbb szintjén hozhattak döntést az ügy lezárásáról.

Az ügy lezárására vonatkozó javaslat és a jogi jelentések tanúsága szerint az ügy legvégű szakaszában a BM számára kizárólag a gyanúsítottak személye, a terhükre megállapítható bűncselekmény elkövetése, a felelősségre vonhatóságuk és párttagságuk kezelése volt a fő kérdés. A bizalmas nyomozásnak és lezárásának tehát volt egy titkosszolgálati, egy politikai és egy jogi szintje. A nyomozás szigorúan titkosan, operatív módon folyt a BM III/III. Csoportfőnökség szabályai szerint, a párttaggyanúsítottak vonatkozásában miniszterhelyettesi szinten hoztak szakmai–politikai döntéseket. Jogi szinten egy rövid életű vádemelési javaslatot egy végleges vádemelést elutasító javaslat követett. Erről viszont már a BM felett álló, politikai–szakmai szempontokat egyesítő testület dönthetett. Nem tudjuk megítélni, hogy végül a politikai vagy a szakmai (jogi) szempontok kerültek-e túlsúlyba, és melyik szempont dominanciája alapján zárták le végül is vádemelés nélkül a dossziét.

A gyanúsítottak jogi minősítése³⁴¹

A mellékletek felsorolásánál már részletesen szóltunk a dosszié végén található Adatlapokról. Egyedül ezek adhatnak választ arra a kérdésre,

hogy a gyanúsítottak cselekménye végül milyen jogi minősítést kapott. Az adatlapokon nevesített személyek (Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János) és az eredetileg sem nevesített gyanúsított (Reszegi István?) között, nem tudni, miért tettek ily módon különbséget, de biztosan nem játszott ebben szerepet az illetők párttagsága, hiszen Bodort például nevesítették.

Az adatlapokon szereplő alapadatok teljesen megegyeznek,³⁴² tehát eredetileg mind a négyen az abdai gyilkosság elkövetésének gyanúsítottjai voltak. Mind a négyük esetében az áll a „parancsnoki döntés” rovatban, hogy „megszüntetés”. Ez utóbbi döntés alapjaként azt rögzítették, hogy „büntethetőséget kizáró ok forog fenn”. A döntéshozók tehát az abdai gyilkossággal gyanúsítottakat végül nem vádolták meg háborús bűntettel, ami soha el nem évülő cselekmény.³⁴³ Ehelyett egy jóval enyhébb, konkrét jogszabályi hivatkozás nélkül törvényi tényállás megvalósításával, a 'háborús kegyetlenkedés' elkövetésével vádolták őket.

A 'háborús kegyetlenkedés' törvényi tényállása az 1975-ben hatályos Büntető Törvénykönyv (Btk.)³⁴⁴ szerint azt jelenti, hogy „aki háború idején a nemzetközi jogszabályok megsértésével a védtelen polgári lakosságot, a menekülteket, a sebesülteket, a betegeket, a fegyveres erő azon tagjait, akik a fegyvert már letették, továbbá a hadifoglyokat embertelen bánásmódban részesíti, öt évtől tizenkét évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő” (Btk. 139. § [1]). Ugyanebben az esetben „a büntetés tíz évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztés vagy halál, ha a büntett halált okozott” (Btk. 139. § [2]). Nem tudjuk, hogy a minősítő konkrétan melyik sértetti körre utalt, de minden bizonnyal „sebesültek” és/vagy „betegek” sérelmére elkövetett embertelen bánásmód megvalósítására vagy pedig a halált okozó embertelen bánásmód büntettére gondolhatott. (Az első esetben az elévülési idő tizenkét év, a második esetben húsz év.³⁴⁵) Vagyis a négy gyanúsított terhére a dunántúli útszakaszon bekövetkezett, beteg és sebesült bori munkaszolgálatosokkal szembeni embertelen bánásmód és/vagy az ennek következtében bekövetkezett halálokozás büntettét rótták fel. Az utóbbi, súlyosabb változatot figyelembe véve ez azt jelentette, hogy a halált okozó, befejezett büntett elévülési ideje 1964. október végén–november elején beállt, mivel az elkövetés ideje 1944. október vége–november eleje volt. A háborús kegyetlenkedéssel megvádolt négy személy tehát a törvényes elévülési idő letelte miatt 1975-ben már valóban nem volt büntethető.

Az abdai gyilkosság elkövetésével, az abban való bármilyen részvétellel tehát a négy személy egyikét sem gyanúsították meg. A bízal-

mas nyomozás során ugyanakkor nem vizsgálták a menet során mutatott viselkedésüket; a menetelő munkaszolgálatosok megverésére, a sebesültekkel, betegekkel való embertelen bánásmódra stb. vonatkozóan nem gyűjtöttek adatokat. A háborús kegyetlenkedés büntette így a dossziéból még közvetett bizonyítékokkal sem volt alátámasztható. Ha a jogi jelentés az abdai gyilkossággal megvádoltak jogállását aggályosnak minősítette, akkor az legalább annyira igaz a háborús kegyetlenkedés tényállás megvalósulására is. Amennyiben viszont a nyomozati anyagból a döntéshozóknak a háborús kegyetlenkedés törvényi tényállása megállapítható volt, úgy ennél megalapozottabban lett volna megállapítható az abdai gyilkosság elkövetése, vagyis háborús bűntett megvalósítása. (Nem fér kétség ahhoz, hogy mind a négy gyanúsított ismételtén vagy folytatólagosan megvalósította a háborús kegyetlenkedés törvényi tényállását, viszont ennek még közvetett bizonyítása is hiányzik a dossziéból.)

Nyilvánvaló tehát, hogy egy, a valódi és mindennemű felelősségre vonást elkerülni akaró, felsőbb szintű politikai-szakmai döntés született, amelynek ezt a jogi formáját találták ki. Jogi-szakmai argumentáció ez egy politikai-szakmai döntéshez. Jelzés az apparátusnak, a szereplőknek, hogy a bizalmas nyomozás nem volt teljesen eredménytelen; ha a gyanúsítottak az abdai gyilkossággal nem is megvádolhatók, azért követtek el bűntetteket; a megállapított bűntetteknek vannak megtalált elkövetői; a politika és a büntetőjog meg is büntethetné őket, de felelősségrevonásukra már nem kerülhet sor. Mindennek azonban már semmi köze Radnóti Miklóshoz vagy az abdai kivégzéshez! A belügyi apparátusnak és a politikai döntéshozóknak a tisztázatlan vagy tisztázhatatlan bűnügy, a felemás jogi helyzet végleges lezárására irányuló formális megnyilvánulása ez.

A kreált törvényi tényállás meghatározása után a Büntető Törvénykönyv logikája szerint kizárólag „a büntethetőséget megszüntető okok” közül a „büntethetőség elévülése” vagy a „cselekmény társadalomra veszélyességének megszűnése” jöhetett volna szóba (voltaképpen azonban inkább az első). Ezzel szemben mind a négy személy adatlapján az áll, hogy „büntethetőséget kizáró ok forog fenn” (a konkrét törvényi helyet nem nevezték meg). A két meghatározás között, vagyis „a büntethetőséget megszüntető ok” és „a büntethetőséget kizáró ok” között csak látszólag jelentéktelen a különbség. Az utóbbi esetben ugyanis – a korabeli hatályos Btk. szerint – érdemben kizárólag két törvényi tényállás, „az elmebetegség, a gyengeelméjűség és a tudatzavar” és/vagy „a kényszer és a fenyegetés” jöhet szóba.³⁴⁶

Az első esetben³⁴⁷ ez annyit tesz, hogy a befejezett háborús kegyetlenkedéssel megvádolt négy személy mindegyike azért nem büntethető,

mert a bűncselekményt – mai megfogalmazásban – kóros elmeállapotban követték el. Bodor Sándor esetében a kóros elmeállapot megalapozott lenne (négy éve súlyos agysorvadásban szenvedett), de csak akkor, ha az elkövetés idején már ebben a betegségben szenvedett volna. De Bodor 1944-ben nem szenvedett kóros elmeállapotban, az utóbb bekövetkezett agysorvadás a bűncselekmény korábbi elkövetését nem teszi meg nem történtté, és nem zárja ki Bodor büntethetőségét. A szabály ilyenkor az, hogy az eljárást a terhelt felgyógyulásáig fel kell függeszteni, ha pedig az elévülési idő beálltaig nem gyógyul meg, akkor a büntethetősége az elévülés okából szűnik meg. A többi gyanúsított esetében viszont az esetleges felelősségrevonás idején meglévő testi bajok (tüdőbetegség, vesebetegség) nem tartoznak a kóros elmeállapot kategóriájába, így rájuk ezért nem vonatkozhatna ez a büntethetőséget kizáró ok.

A másik, esetükben szóba jöhető, büntethetőséget kizáró ok a kényszer és fenyegetés.³⁴⁸ Nem büntethető ugyanis az, „aki a cselekményt olyan kényszer vagy fenyegetés hatása alatt követte el, amely miatt képtelen volt az akaratának megfelelő magatartásra” (Btk. 23. § [1]). „Ha az elkövetőt a kényszer vagy a fenyegetés csupán korlátozta az akaratának megfelelő magatartásban, büntetését korlátlanul enyhíteni lehet” (Btk. 23. § [2]). Amennyiben a döntéshozók ebben találták meg a gyanúsítottak büntethetőségét kizáró okot, akkor ez azt jelenti, hogy kényszer és fenyegetés hatása alatt kegyetlenkedtek beteg, valamint sérült bori munkaszolgálatosokkal, és esetleg így okozták néhányuk halálát. Vagyis a négy gyanúsított keretlegény feletteseik, Marányi Ede, Pataki Ferenc, Juhász Pál és Tálás András parancsára követték el a háborús kegyetlenkedés büntettét, és büntettük korlátlanul volt enyhíthető.

Nyilvánvaló, hogy jogi koherenciazavar van a terhükre megállapított tényállás és a büntethetőségüket kizáró ok megnevezése között; hogy a cselekmény elkövetésekor egyikük sem szenvedett – jogi és egészségügyi szempontból – kóros elmeállapotban (az esetleges ittas állapot nem számít ennek); háborús kegyetlenkedés esetében nem lehet megalapozottan hivatkozni a kényszerre és fenyegetettségre; befejezett háborús kegyetlenkedés esetében nem mentesít a felelősségrevonás alól a „parancsra tettem” elve; az utóbbi esetben a már nem élő vagy ismeretlen helyen tartózkodó parancsnokokra való hivatkozás a felelősség minden terhét leveszi az elkövetők válláról. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogi megnevezéseket a parancsnoki döntést követő formális, jogilag megalapozatlan, a problémát látszólag feloldó megoldásnak kell tekinteni. Jogi formába öltöztetett színjáték ez, aminek már nemcsak

semmi köze Radnótihoz és az Abdán meggyilkolt társaihoz, a menetben történetekhez, de szakmai-jogi szempontból méltatlan lezárása egy hosszú és nehéz nyomozati munkának, és szégyenteljes megközelítése a bori munkaszolgálatos menetben történeteknek.

- ¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 123. Jelentés. Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6–823.
- ² A dokumentumokban fellelhető legmagasabb rendfokozatot tüntetem fel.
- ³ SZERZŐ NÉLKÜL 1945b.
- ⁴ Vajdasági Levéltár, Újvidék (Archiv Vojvodine, Novi Sad). A dokumentum nem hozzáférhető.
- ⁵ Pál József valószínűleg azonos Pal Joskával. Neve szerepel a jugoszláviai háborús bűnösök listáját tartalmazó alábbi könyvben: Miodrag ZECEVIĆ, M. D.–POPOVIĆ, J. P. 1999. 429. Pál Joska (2284) neve mellett ez áll: Madarski Zlocinac, Komandant logora u tahpusti. F.BR.: 9040. DOS.BR.: Elaborat „logori” ak za Bačku i Baranju. [Magyar bűnöző, a tahpusztai tábor parancsnoka. Jelentés a bácskai és baranyai táborokról. 9040-es számú dosszié.] – „Tahpuszta” nevű tábor azonban tudomásom szerint nem létezett!
- ⁶ NAGY GY. 1996. 92. és 116.
- ⁷ Az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerőre emelt 81/1945. ME rendelet (Nbr.) és az 1440/1945. ME rendelet (Nbnov.). A Nbr. és Nbnov. meghatározta a háborús bűnös (Nbr. 11. § 5., Nbr. 13. § 2.) és népellenes büntettségben bűnös (Nbr. 15. § 2., Nbnov. 11. § a és b), esetünkben alkalmazott fogalmát, illetve törvényi tényállását, valamint a kiszabható büntetés mértékét.
- ⁸ Dadasev József és Homolya János vádlottak dossziéja. (Mindketten bori keretlegények.) BFL XXV. 2.b 3008/1945. (Nem lelhető fel.)
- ⁹ Kotroczó (Kotrocó) Ignác dossziészáma: ÁBTL V-44839. (Nem lelhető fel.); BFL XXV.1.a 2670/1949. (Nem lelhető fel.)
- ¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-91346. (Összesen: 13 oldal.) Nyomozati anyagának dossziészáma: 8295/1945.
- ¹¹ Krause Gusztáv szerepel Vajna Géza és tsa. dossziében. ÁBTL 3.1.9. V-102533. (Krause Gusztávra vonatkozó lapok száma: 8.); lásd még: BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. Rezsneky Mihály honvéd perében.
- ¹² BFL XXV 2.b 7136/1947. Dr. Nagy József (Összesen: 24 oldal.).
- ¹³ Kovács Ferenc 1952-ben és 1958-ban hatósági közeg elleni erőszak büntetést követte el Budapesten. (Kilenc hónap börtönbüntetésre, majd pedig 400 Ft pénzbüntetésre ítélték.) Dokumentációja nem

- lelhető fel. Horváth József teljes népbírósi aktája fellelhető. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. (Összesen: 114 oldal.)
- ¹⁴ Frey Jánost és Pál József zászlóst is ebbe a kategóriába sorolva.
- ¹⁵ BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb.; ÁBTL 3.1.9. V-102524. (Összesen: 92 oldal.)
- ¹⁶ Tusori (Tussori) József őrzetű. BFL VII.5.e 18188/1949., BFL XXV.1.a 4133/1948. Nb. (A kettő összesen: 72 oldal.); ÁBTL 3.1.9. V-49859. Tusori József ifj. (Összesen: 9 oldal.) ÁBTL 3.1.9. V-36951 Tusori József és tsai. cím alatt (Sisák Györggyel együtt) (Összesen: 50 oldal.).
- ¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-16460. Dékány Antal (András) őrzetű. (Összesen: 25 oldal.); CsML (Szeged) XXV.8. 604/1949. Nb., 605/1949. Nb. 657/1949. Nb.
- ¹⁸ Apáthy (Apáthi) Imre tizedes. BFL XXV.1.a 1051/1945, BFL VII.5.e 7327/1950. (Összesen: 286 oldal.) Aktája Bánhegyi Gézára vonatkozó dokumentumokat is tartalmaz, mert ügyüket összevonták.
- ¹⁹ Immigrant Ships Transcribers Guild SS Skaugum. Arrival Port: Fremantle-Australia. Arrival Date: 14. July 1950. Apáthy Imre (regisztrációs száma: 3210201), felesége, valamint három gyermeke a lista 24–28 számú jelölése alatt található: http://www.immigrantships.net/v5/1900v5/skaugum19500714_01.html – utolsó letöltés: 2011. 06. 21.
- ²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. Dékány Antal: 107–108., Horváth József (1914): 61–63. Kovács Ferenc: 53–55. és 245–248., Rezsényi Mihály: 50–52., Tusori József: 94–97.
- ²¹ SZERZŐ NÉLKÜL 1947a. 2.
- ²² F. F. 1947. 1. Az elvileg független lap valójában szociáldemokrata kötődésű volt.
- ²³ SZERZŐ NÉLKÜL 1947b. 3.
- ²⁴ A Radnóti-gyilkosság bizonyítottsága vagy megalapozatlansága egyaránt fontos hír lett volna, különösen akkor, ha az ezzel kapcsolatos népharag nyilvánosságot kap.
- ²⁵ SZERZŐ NÉLKÜL 1947c. 5. A bori keretlegény itt Sisák György tartalékos tizedes. A lap több nagyságrenddel téved a Sisák által kivégzett emberek számát illetően.
- ²⁶ Például: 1. A keretlegények megverték ugyan a költőt, de nem halt meg, és a szekérre tett félholt Radnótit Abdánál lötték tarkón. 2. A verésbe belehalt Radnótit szekérre teszik, és a többi, menet közben agyonvert munkaszolgálatossal együtt viszik a menet után.
- ²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–296. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

- ²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 255–264. Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Az állambiztonsági szolgálat alá nem írt levele Tolnai Gábornak. Budapest, 1974. 11. 20. Nytsz.: nincs.
- ²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 260–261. Tolnai Gábor professzor elvtársnak.
- ³⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285–286. Jelentés. Budapest, 1975. 09. 16. Nytsz.: 34-236/75.
- ³¹ A vándorgyűlés második napján hangzott el Tolnai Gábor előadása, *Radnóti-kutatásaim margójára. Az utolsó korszakról* címmel.
- ³² MARAFKÓ L. 1984. 7.; NEMES GY. 1984. 16.
- ³³ TOLNAI G. 1985a.
- ³⁴ TOLNAI G. 1985b.
- ³⁵ HULESCH E. 1997.
- ³⁶ HULESCH E. 1997. 120. Itt kell megjegyezni, hogy Hulesch kötetének számozásába zavaró hiba csúszott. Hulesch két cím alatt, összesen öt kötetet jelentetett meg. A *Stációk* cím alatt egy kötetet jelentetett meg (HULESCH E. 1989), és a következő, *Tarkólövés* cím alatt megjelent kötetait folytatólagosan számozta. Tehát a *Stációk* című kötetének nem volt második, míg a *Tarkólövés* című kötetének nem volt első kiadása.
- ³⁷ HULESCH E. 1997. 123. Hulesch a Tálás pénzbehajtásával és aranygyűrű-vásároltatásával kapcsolatos mondatához hozzátett és elvett lényeges információkat. Továbbá közlésével ellentétben Tálás 1946. 04. 09-én nem tett vallomást. A Hulesch által rosszul idézett vallomást Tálás 1945. 08. 21-én tette. Hibásan közli azt is, hogy 1947. 02. 24. és 02. 27. között „több tárgyalást napoltak el”. Ezzel szemben a valóság az, hogy a két időpont között egy tárgyalást sem napoltak el.
- ³⁸ HULESCH E. 2000. 107. Hulesch önkényesen illesztette a mondatba, hogy Radnóti megverése „Szentkirályszabadjáról jövet” történt, és önkényesen hagyta el a mondatból, hogy a költőt Tálás András, azaz a „vádolt szeme láttára ütötték-verték”. Ennek kifejtését lásd később.
- ³⁹ HULESCH E. 1997. 121.
- ⁴⁰ Rákoskeresztúri új köztemető 298. parcella, 22. sor, 18. sírhely. A sírhely közvetlenül a hungaristák által Szálasi Ferenc sírjaként tisztelt, Lukács Ferenc feliratú sír mellett található.
- ⁴¹ A táblacsere alkalmával neve lekerült a márványtábláról (2008. 06. 05.), és később sírjáról eltávolították a nemzeti címert (2009. 12.).
- ⁴² CSAPODY T. 2007. 2–3.
- ⁴³ CSAPODY T. 2009b. 2–3.

- ⁴⁴ CSAPODY T. 2009f. 9.
- ⁴⁵ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. (Összesen: 297+2 oldal); ÁBTL 3.1.9. V-101681. (Összesen: 142 oldal.)
- ⁴⁶ Tálás András büntetőlapján szereplő személyleírása: „arca hosszúkás, haja barna, szeme kék, bajusza borotvált”. Büntetőlap. Kiállításának helye és dátuma ismeretlen. ÁBTL 3.1.9. V-101681. 120. Nytsz.: 4/6811/947.
- ⁴⁷ A 108/84. tábori munkásszárad Zombor–Bácsszentiván helyiségben állomásozott.
- ⁴⁸ Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János.
- ⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-101681. 41. Tanúvallomás. Budapest, 1946. 08. 30. Nytsz.: 15372/6-1946.
- ⁵⁰ Radius Filmszínház, ma Thália Színház a Nagymező utca 22–24. szám alatt.
- ⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-101681. 43. Tanúvallomás. Budapest, 1946. 09. 10. Nytsz.: 15372/1946.
- ⁵² ÁBTL 3.1.9. V-101681. 91. Jelentés. Budapest, 1946. 09. 20. Nytsz.: 15372/1946.
- ⁵³ PALÁSTI L. 1945a. 3.
- ⁵⁴ A vádirat száma: Nü. 9468/1945. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 151–152.
- ⁵⁵ Feltételezni lehet csupán, hogy a Kommunista Párthoz és a Politikai Államrendőrséghez megérkezett beadványok miatt állt le az ügy.
- ⁵⁶ A akta a Budapesti Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályánál volt 1946. 07. 23. és 1946. 11. vége, 12. eleje között.
- ⁵⁷ A dátumokkal kapcsolatban azt tudjuk csak megállapítani, hogy a tanács elnöke 1946. 06. 24-ig biztosan dr. Kajcsa Andor, míg 1946. 10. 21-től már biztosan dr. Kassovitz Arthúr (IX. sz. tanács) volt.
- ⁵⁸ Dr. Pálosi Béla (IV. sz.) tanácsa hozta meg az ítéletet. A Pálosi-tanács ítélezett többek között Jány Gusztáv vezérezredes felett, amikor is Pálosi a vádlott halálbüntetése ellen szavazott. Pálosi a Tálás-per idején párton kívüli bíró volt, és 1947 végén lépett be a Szociáldemokrata pártba. MAJOR Á. 1988. 157.
- ⁵⁹ Az abdai exhumálás 1946. 06. 19–20-án történt, míg Radnóti Miklós budapesti temetésére 1946. 08. 14-én került sor.
- ⁶⁰ Mint ahogyan az idézett lapok is tudósítottak róla, az 1947. 02. 08-ra kitűzött tárgyalást a feldühödött tömeg miatt nem tudták megtartani. A következő tárgyalást a tanácsvezető bíró hivatalos elfoglaltsága miatt halasztották el. Az indoklás szerint a vezető bírónak részt kellett vennie a Kúria teljes ülésén, így az 1947. 02. 15-re kitűzött tárgyalást elhalasztották.

- ⁶¹ A kegyelmi kérvényt elutasító ítélet. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 157.
- ⁶² BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 159–160. Jegyzőkönyv. Tólas András temetésére 1947. 03. 01-jén került sor.
- ⁶³ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 265. Kézzel írt feljegyzés. Budapest, 1947. 06. 28. Nytsz.: Nb. III. 826/1947/2.
- ⁶⁴ Elutasítva: Budapest, 1947. 11. 08., illetve Budapest, 1948. 05. 20. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 167. Nytsz.: NOT I.2910/1947/26. sz., illetve uo. 169. Nytsz.: Nb.III.826/1947/8. sz.
- ⁶⁵ A dunántúli menetben Jehova Tanúk és a nazarénusok nem vettek részt. Egyedül Papp Lajos nazarénus vett abban részt előfogatosként, vagyis a tiszteket szállító egyik lovas kocsi hajtójaként. Ő nem adott írásos nyilatkozatot és a tárgyaláson sem volt ott. A szombatisták (reformadventisták) Belgrád előtt megszöktek. A Jehova Tanúkat és a nazarénusokat Szentkirályszabadjáról később vitték Szombathelyre, ahol teljes létszámban felszabadultak. CSAPODY T. 2009d. 30–31.
- ⁶⁶ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 38. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁶⁷ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 123. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 02. 24. Nytsz.: Nb. IV.
- ⁶⁸ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 133–134. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁶⁹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 140–141. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 02. 24. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945–22.
- ⁷⁰ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 71. Erdős Gyula tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 12. Nytsz.: 618/1946. Szinte szó szerint ugyanez szerepel: uo. 15. Jelentés. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 9468/46.
- ⁷¹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 131. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁷² BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 16. Jelentés. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 9468/46. Ugyanezt mondta el tanúkihallgatása során: uo. 21. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 10. Nytsz.: 628/1946. 85. és 85/a.
- ⁷³ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 132–133. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁷⁴ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 92–93. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 22. Nytsz.: 619/1946. Kardos Józsefet megidézték a tárgyalásra, de azon nem jelent meg.
- ⁷⁵ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁷⁶ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 129. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁷⁷ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 56. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 12. 26. Nytsz.: 15372/6/1945. Krámmer Miklóst a tárgyalásra megidézték, de nem jelent meg.

- ⁷⁸ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 65. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 07. Nytsz.: 619/1945. Katz Gyulát a népbíróság nem idézte meg.
- ⁷⁹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 128. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁸⁰ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 145. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 02. 27. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945-23.
- ⁸¹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 122. Dr. Kádár László. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 02. 24.
- ⁸² BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 89. Szóbel Aurél. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: 628/1946.; uo. 38. Dr. Kádár László. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁸³ Dr. Erdős Lajos a Pozsonyi út 14. alatt, míg Radnóti Miklós a Pozsonyi út 1. szám alatt lakott.
- ⁸⁴ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 118–119. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁸⁵ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 49. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁸⁶ 1945. évi VIII. tc.-kel törvényerőre emelt Nbr. 11. § 5. pont.
- ⁸⁷ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 153. Ítélet. Nb. IV.3281/1945./23.
- ⁸⁸ Uo. 155.
- ⁸⁹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 104–106. Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 08. 21. Nytsz.: 15372/1945.; uo. 108–110. Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.
- ⁹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-101681. 105. Tálás András visszakérése. Budapest, 1946. 12. 02. Nytsz.: 8040/946.; ÁBTL 3.1.9. V-101681. 104. Tálás András visszakísérése. Budapest, 1946. 12. 04. Nytsz.: 619/3/1946.
- ⁹¹ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 113–115. Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 619/1946.
- ⁹² BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 116–117. Tárgyalási jegyzőkönyv.
- ⁹³ BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 12–16. Jelentés. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 619/1946.
- ⁹⁴ „Sürgősen lépjen érintkezésbe a kat. pol. G-6-os nyomozójával, aki súlyosan terhelő adatokat ad Tálásra. Ezek az adatok feldolgozandók és leadandók. [1946.] X. 7. Dr. Molnár”. ÁBTL 3.1.9. V-101681. 128. Az aktának kizárólag a fedőlapja maradt fenn. Ezen kézírásos feljegyzésekből látható, hogy ez az oldal a Népügyész-ségi csoport-hoz került aktához tartozott, amelyet csak nagy késéssel adtak vissza a népbírósnak. Az is egyértelmű, hogy az oldal, illetve az akta Tálás Gyűjtőfogházból való nyolc napos kihozatala idején készült. Az oldalnak nincs neve és iktatási száma.

- ⁹⁵ A lezárás előtti dosszié tartalma ismeretlen.
- ⁹⁶ A nyomozás kezdetének időpontja: 1953. 05. 14. A nyomozás befejezésének időpontja: 1953. 06. 02.
- ⁹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 142. Zárólap. Budapest, 1970. 07. 30. Nytsz.: nincs.
- ⁹⁸ GERENCSÉR M. 2009. 139–160.; SZAKÁLY S. 2010. 11.
- ⁹⁹ OSZK Kézirattár. 325. f. (Számozatlan doboz.) Ortutay külön gyűjtötte a Radnóti Miklósról szóló újságcikkeket.
- ¹⁰⁰ A felülvizsgálati indítványt valamikor 1994 elején adták be, de a pontos dátum nem ismert.
- ¹⁰¹ A Legfelsőbb Bíróság kiegészítési kérelme. Nytsz.: ismeretlen. Budapest, 1994. 03. 24.
- ¹⁰² Tállas Anna levele dr. Pálincás Györgynek, a Legfelsőbb Bíróság bírói tanács elnökének. Budapest, 1994. 04. 05.
- ¹⁰³ A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának végzése. Bfv. IV. 92/1994/4. sz. Budapest, 1994. 05. 02.
- ¹⁰⁴ Személyiségvédelmi okokból nem közlöm Tállas Anna unokájának nevét. Telefoninterjú. 2007. 07. 11.
- ¹⁰⁵ Tálás András nőtlen és gyermektelen volt.
- ¹⁰⁶ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb.
- ¹⁰⁷ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 76. Juhász Pál. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.
- ¹⁰⁸ A szerbiai Žagubica (Zsagubica) mellett egy Wintergrün nevű, valamint még szintén szerb területen egy ismeretlen nevű bori munkaszolgálatost ölt meg géppisztolyával.
- ¹⁰⁹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 128–131. Budapesti Népbíróság ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.
- ¹¹⁰ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 86. Asztalos Ferenc. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 11. 26. Nytsz.: 1946. Nü. 13283.; Uo. 92. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz. Nb. I. 4949/1945/5.; Uo. 179. Asztalos Ferenc levele a Népbíróságnak. Budapest, 1947. 03. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹¹¹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 79. Asztalos Ferenc. Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.
- ¹¹² BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 128–131. Budapesti Népbíróság ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. (Háborús bűntett: Nbr. 11. § 5. pont.) Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5. Az ítéletet ugyanezen a napon hajtották végre és mindkettőjüket ugyanazon a napon temették el (1947. 03. 24.) a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában (Juhász Pál: 22. sor, 25. sírhely; Asztalos Ferenc: 22. sor 27. sírhely). Nevük szerepelt „A hazáért haltak vértanúhalált” feliratú márványtáb-

- lán 1990 és 2008. 06. 05. között. Sírjukon nemzeti szimbólumokat helyeztek el 1990 és 2009 decembere között.
- ¹¹³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 56. Tálás András tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.
- ¹¹⁴ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 201. Budapesti Népbíróság I. sz. tanácsának. Budapest, 1947. 02. 11. Nytsz.: 3281/45.
- ¹¹⁵ A Juhász–Asztalos peranyag szinte hiánytalan és teljesebb, mint Tálás peranyaga.
- ¹¹⁶ Róna László neve szerepel az összesítésben, de tanúvallomása az anyagban nem lelhető fel. Ő lenne a 37. bori zsidó munkaszolgálatos tanúságtevő.
- ¹¹⁷ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 65. Somogyi (Sielberberg) Imre tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 16. Nytsz.: nincs.
- ¹¹⁸ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 81. Somogyi (Sielberberg) Imre tárgyalási tanúvallomása. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
- ¹¹⁹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 71. Fülöp Imre tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 09. Nytsz.: nincs.
- ¹²⁰ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 73. Deutsch István tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 11. Nytsz.: nincs.
- ¹²¹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 116. Ekker László tanúvallomása. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
- ¹²² BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 107–108. Wellesz Béla tanúvallomása. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
- ¹²³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 132. Ítélet. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.
- ¹²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 33–34. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. 2. sz. melléklet.
- ¹²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 75. Jelentés. Budapest, 1972. 04. 28. Nytsz.: 3/6-401.; uo. 127. Jelentés. Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
- ¹²⁶ A HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly adatbázisában található Pataki Ferenc (1908) főhadnagy Szverdlovszkban halt meg 1945. 09. 25-én. Utóbbi Pataki Ferenc viszont 1908-ban és nem 1913-ban született. <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=M&id=159551> – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.
- ¹²⁷ A bori keretlegények között két Horváth József nevű személy volt, és mindkettőjüket háborús bűncselekmény elkövetéséért vonták felelősségre. A malomsoki és Budapesten elítélt Horváth József tar-

talékos tizedes (rabszáma: 465–517) nem azonos a soproni és Szombathelyen elítélt Horváth József (ÁBTL 3.1.9. V-97916) tartalékos őrmesterrel (rabszáma: 732–087). A BFL-ban őrzött dossziében (BFL XXV.1.a 3642/1947. Nb.) a két Horváth József anyaga keveredik és az ÁBTL-ben őrzött *Abdai gyilkosok* dossziében is mindketten szerepelnek.

- ¹²⁸ KÖSZEGI Á. 1972. 64.
- ¹²⁹ A háborús bűncselekmények elkövetéséért kivégzett bori keretlegény, Szokolits (Szokolics) Ferenc honvéd Győrben született. Ő azonban 1944. 11. 02. és 1944. 11. 06. között a M. kir. szombathelyi 3. sz. honvéd helyőrségi kórház betege volt.
- ¹³⁰ A Győr-Moson-Sopron és Veszprém megye határán lévő község neve 1950-től Malomsok.
- ¹³¹ MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), XXIX. évf. Budapest, 1947. 11. 26. 12 óra 20 perc. 9. kiadás. 468. <http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx> – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.
- ¹³² Juhász Pál és Asztalos Ferenc bori keretlegények aktájához csatolva (BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb.). Saját aktaszáma: Nb. 3642/1947. (Összesen: 42 oldal.)
- ¹³³ Horváth József ún. „F” dossziés személy volt.
- ¹³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. Különböző személyek anyagai. (Összesen: 79 oldal.)
- ¹³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 53–59. Horváth József tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹³⁶ Horváth Miklós. Személyes közlés. Budaörs, 2010. 09. 18.
- ¹³⁷ Horváth Miklós személyes találkozásunk során mondta el mindezt. A lelkész visszaemlékezésében is írt Horváth Józsefről. HORVÁTH M. 2009., számozatlan oldal.
- ¹³⁸ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 4. Horváth József ítélete. Budapest, 1948. 02. 07. Nytsz.: Nb. IV. 3642/1947/10. sz.
- ¹³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 61–62. Jelentés. Budapest, 1947. 11. 29. Nytsz.: 104.903/1947. AVO Nü.
- ¹⁴⁰ Müller Miklós Szentkirályszabadjáról 1944. 10. 30-án a M. kir. szombathelyi 3. sz. honvéd helyőrségi kórházba került. Nem rögzítették, hogy milyen körjelzéssel került ide és meddig volt ott. *Lásd* korábban.
- ¹⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 8. Nemes Sándor tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.
- ¹⁴² ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 14–15. László Pál tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.; Uo. 24. Engel György tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 25.

- Nytsz.: nincs.; Uo. 49. Faludi István tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 28. Kárpáti József tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 52. Márkus Ferenc tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 33. Guttman Sándor tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 19–20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-164776. 67–70. Homolya János meghallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1972. 04. 14. Nytsz.: 3/6–372.
- ¹⁴⁸ A jelentésben nyilván tévesen az szerepel, hogy 1945-ben lépett be az MSZMP-be. Nyilván a Magyar Kommunista Pártba (MKP-ba) lépett be.
- ¹⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-164776. 70. Homolya János meghallgatásáról készült jegyzőkönyv.
- ¹⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O-164776. 92. Erdős Gyula meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1972. 06. 21. Nytsz.: 3/6–551.
- ¹⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-164776. 136. Tóth Ferenc meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1973. 03. 23. Nytsz.: 3/6–135/73.
- ¹⁵² ÁBTL 3.1.5. O-164776. 51. Rezsneký Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6–1016.
- ¹⁵³ Részletesen lásd CSAPODY T. 2008a. 6.
- ¹⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 53–59. Horváth József tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.
- ¹⁵⁵ MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), XXX. évf. Budapest, 1948. 01. 28. 17 óra 05 perc. 17. kiadás. 518. <http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx> – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.
- ¹⁵⁶ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 4. Ítélet. Budapest, 1948. 02. 07. Nytsz.: Nb. IV. 3642/1947/10. sz.
- ¹⁵⁷ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 16. Igazságügyminiszter elvtársnak. Malomsok, 1957. 02. 21. Nytsz.: M–H–27/1957.
- ¹⁵⁸ MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), XXX. évf. Budapest, 1948. 02. 07. 13 óra 04 perc. 10. kiadás. 140. <http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.
- ¹⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 74. Jelentés. (A győri ÁVO jelentése.) Budapest, 1948. 01. 27. Nytsz.: nincs.

- ¹⁶⁰ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 5–7. Budapest, 1948. 05. 04. Nytsz.: NOT. III. 367/14. 1948.
- ¹⁶¹ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 24. Igazolás. Malomsok, 1959. 09. 20. Nytsz.: nincs.
- ¹⁶² BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 16. Igazságügy-miniszter elvtársnak.
- ¹⁶³ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 8–9. Budapest Fővárosi Bíróság Jegyzőkönyve. Budapest, 1959. 07. 27. Nytsz.: nincs.
- ¹⁶⁴ A jogerős ítéletben kimondott vagyonelkobzás elmaradásával kapcsolatban nem maradt fenn adat.
- ¹⁶⁵ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 18–19. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Elnökének. Malomsok, 1959. 09. 20. Nytsz.: IV/2135/959/3.
- ¹⁶⁶ BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 66. Váci Országos Börtön levele a Fővárosi Bíróságnak. Vác, 1960. 04. 08. Nytsz.: 489/1960. Horváth József 1960. 04. 01-jén szabadult.
- ¹⁶⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 61–63. Jelentés Horváth József meghallgatásáról. Budapest, 1971. 11. 08. Nytsz.: 3/6-1218.
- ¹⁶⁸ Horváth József halotti anyakönyvi kivonata. Veszprém–Marcaltó, 1986. 10. 24. Nytsz.: 23/1986.
- ¹⁶⁹ Kovács Jenőné Horváth Anna személyes közlése. Malomsok, 2010. 07. 10.
- ¹⁷⁰ A temetőben sírjukat megtaláltam. Malomsok, 2010. 07. 10.
- ¹⁷¹ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. V-88786. (80 oldal.)
- ¹⁷² BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 34. Katz József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 05. 02. Nytsz.: 590/1945.
- ¹⁷³ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 42. Katz József a népbíróság tárgyalásán tett vallomása. Jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826/1945–5. sz.
- ¹⁷⁴ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 41–42. Katz József a népbíróság tárgyalásán tett vallomása. Jegyzőkönyv.
- ¹⁷⁵ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 30. Grósz Dezső feljelentéséről készült jegyzőkönyv. Nytsz.: 203-9243/1945. Monor, 1945. 05. 03.
- ¹⁷⁶ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 22. Dr. Zoltán László tanúvallomása. Budapest, 1945. 04. 30. Nytsz.: 590/1945.
- ¹⁷⁷ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 43. Dr. Zoltán László tanúvallomása a népbírósági tárgyaláson. Jegyzőkönyv.
- ¹⁷⁸ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 22. Dr. Zoltán László tanúvallomása.
- ¹⁷⁹ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 48. Vádirat. Budapest, 1945. 05. 19. Nytsz.: 1945 Nü. 1624/2. sz.

- ¹⁸⁰ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 50–51. Ítélet. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945/5. sz. A tanács tagjai a pártok és szak-szervezet áldal delegált népbírókból álltak.
- ¹⁸¹ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 79–80. Tanácskozási jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945/5. sz.
- ¹⁸² BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 77–78. Kegyelmi tanácskozás jegyzőkönyve. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945/5. sz. Nem ismeretes, hogy a tanácsvezető bíró hogyan szavazott.
- ¹⁸³ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 64. A budapesti büntető törvényszéki fogház főorvosa. Budapest, 1945. 07. 20. Nytsz.: nincs.
- ¹⁸⁴ BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 52–53. Jegyzőkönyv. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945.
- ¹⁸⁵ ÁBTL 2.1. X./29/1. A Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcel-lájában eltemetett személyek névsora.
- ¹⁸⁶ Az interneten fellelhető azonosíthatatlan és megbízhatatlan források szerint a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcella 2. sor 10. sír-helyén nyugszik.
- ¹⁸⁷ Sisák (Sisak) György (Ifj. Sisák György) aktái két helyen lelhetők fel. BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. (Összesen: 93 oldal.) Az ÁBTL-ben található anyaga Tusori József és tsa. anyagban vegyesen található. ÁBTL 3.1.9. V-36951. (Összesen: 50 oldal.)
- ¹⁸⁸ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 5. Feljelentés. Szeged, 1947. 03. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹⁸⁹ Sisák György 1943 júliusában került Borba, ahol először a *Berlin*-tá-borban szolgált. A második transzport megérkezése után, 1944 má-jusában került a *Heidenau*-altáborba.
- ¹⁹⁰ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 9. Szántó Elemér tanúvallomása. Bu-dapest, 1947. 04. 17. Nytsz.: nincs.
- ¹⁹¹ Helyesen: Marányi Ede alezredes, a bori táborcsoport parancsnoka.
- ¹⁹² Velisz Tibor tanúvallomása. Szeged, 1947. 03. 31. Nytsz.: nincs. 16–17.
- ¹⁹³ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 11. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Bu-dapest, 1947. 04. 12. Nytsz.: nincs.
- ¹⁹⁴ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 31. Jegyzőkönyv Práger Antal tanú-vallomásáról. Budapest, 1947. 03. 11. Nytsz.: nincs.
- ¹⁹⁵ Bodor István nevű keretlegényről nincs tudomásunk. Nyilván Bo-dor Sándorról van szó.
- ¹⁹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 1. Feljegyzés. Szeged, 1947. 03. 28. Nytsz.: nincs.
- ¹⁹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 46. Sisák György tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 22. A Katonapolitikai Osztály átszervezése miatt Berkesi András a szegedi kirendeltségről átkerült Budapestre.

- ¹⁹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 46. Sisák György cím nélküli tanúvallomása.
- ¹⁹⁹ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 35. Jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 04. 30. Nytsz.: 1947. Nü. 2573. sz.
- ²⁰⁰ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 37. Jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 07. 31. Nytsz.: Nb. VI. 1991/1947/3.
- ²⁰¹ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 59–60. Cím nélküli levél. Csanádpatona, 1947. 04. 05. Nytsz.: nincs.
- ²⁰² Továbbá a Szakszervezeti Tanács képviselője.
- ²⁰³ A tanúvallomásokban két Weisz nevű munkaszolgálatos szerepel. Sas (Schichtanz) Miklós tanúvallomása szerint a Cservenka előtt megölt munkaszolgálatos Weisz Lajos volt. ÁBTL 3.1.9. V-36951. 17. Budapest, 1947. 04. 17. Nytsz.: nincs. Wellesz Béla tanúvallomása szerint Sisák Cservenka előtt Weisz Ferencet „súlyosan bántalmazta”. Uo. 33. Budapest, 1947. 04. 11. Nytsz.: nincs.
- ²⁰⁴ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 49–50. Ítélet. Nytsz.: Nb. VI. 1991./1947/3.
- ²⁰⁵ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 62–65. Ifj. Sisák György újrafelvétel iránti kérvénye.
- ²⁰⁶ BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 55–56. Végzés. Budapest, 1947. 08. 02. Nytsz.: Nb.XVII. 2443/10947/2. sz.
- ²⁰⁷ MTI–MOL MOT 1947. 07. 31. XXIX. évf. 14 óra 10 perc (12. kiadás), 14. óra 15. perc (13. kiadás) és 17.00 óra (16. kiadás) 562. 563. 566. <http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx> – utolsó letöltés: 2011. 06. 03.
- ²⁰⁸ A Koháry utca mai neve Nagy Ignác utca. A halál 1947. 07. 31-én 16.00 órakor állt be. BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 51–52. Ítéletvégrehajtásról készült jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 07. 31. Nytsz.: Nb. VI. 1991/1947/4. sz.
- ²⁰⁹ 298. parcella, 09. sor, 22. sírhely.
- ²¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-36951. 49. Büntetőlap (48674). Budapest, 1948. 03. 10.
- ²¹¹ HULESCH E. 2000. 54.
- ²¹² KÖSZEGI Á. 1972. 64.
- ²¹³ Fényképének létezéséről tudunk, de az nem lelhető fel.
- ²¹⁴ Népbírósi aktáján Rezsneki Mihály, az állambiztonsági szolgálat dossziéjában Rezsneki Mihály név alatt szerepel, de nevét más formában is írták (Resznyeki, Rezsnyeky, Resnyeki, Rezsényeki stb.). Magam az eredeti dokumentumokon fellelhető saját kezű aláírása nyomán használom a Rezsneki Mihály alakban leírt nevét.
- ²¹⁵ BFL XXV.1.a 1427/1945. V-102524. Rezsneki (Rezsneky) Mihály népbírósi aktája. Nb. XVI. 1427/1945.

- ²¹⁶ 3.1.5. O-16476. 49–52.
- ²¹⁷ Rezsneky Mihály 1945. 05. 22-től volt előzetes letartóztatásban.
- ²¹⁸ BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. (Összesen: 92 oldal.)
- ²¹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-102524. 4. Rezsneki Mihály gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv. (Nevét fekete tussal kihúzták, majd kézzel ismét olvashatóvá tették.) Budapest, 1945. 05. 30. Nytsz.: 7295/1945.
- ²²⁰ BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. 39. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 09. 27. Nytsz.: Nb. XVI. 1427/1945/16. sz.
- ²²¹ BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. 59–61. Ítélet. Budapest, 1946. 12. 23. Nytsz.: Nb. XVI. 1427/1945. 23. sz.
- ²²² ÁBTL 3.1.9. V-102524. 45. Vác, 1956. 07. 06. Nytsz.: nincs.
- ²²³ ÁBTL 3.1.9. V-102524. 46. Értesítés. Vác, 1956. 07. 23. Törzslapszám: 465–D–589.
- ²²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-102524. 53. Jelentés. Budapest, 1964. 04. 17. Nytsz.: 236–218/64.
- ²²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 51–52. Rezsneky Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6–1016.
- ²²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 48. Jelentés. Budapest, 1971. 08. 25. Nytsz.: 3/6–962.
- ²²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–295. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6–662/75.
- ²²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 265. Jelentés. Budapest, 1974. 12. 14. Nytsz.: 3–6/ 799/74.
- ²²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476.
- ²³⁰ Az ÁBTL 3.1.5. O-16476. szám alatt nyilvántartott dosszié a BM III/III.3-b. nyilvántartásában 332 lapoldalt tartalmazott (végleges lapszámozás). A lapoldalszámokat feltehetően egy kéztől és egy időben származóan, erősen fogó tollal írták fel folyamatosan a lapok jobb felső sarkára. A lapok nagy részén, ugyancsak a lapok jobb felső sarkában feltehetően szintén egy kéztől és egy időben, de vélhetően másik kéztől és mindenképpen korábban keletkezett lapszámok is olvashatók (régi lapszámozás). Ezek a lapszámok halványabban fogó tollal íródtak, és utóbb a vastagon fogó tollal áthúзва rögzítették őket. A dosszié lelegején lévő dokumentumokat összesen háromszor-négyszer átszámozták. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a dossziében ugyan a tartalomjegyzék teljes összhangban van a valós tartalommal, de ez egy gondos válogatás eredménye. Ezt az is alátámasztja, hogy a válogatást végző személy egy alkalommal eltéveszti a lapszámozást: felcserél két, időrendben egymást követő dokumentumot. Megállapítható tehát, hogy az eredeti vizsgálati anyagban, a

- dossziében fellehetőnél jóval, becslésem szerint 50–100 lapoldalnyi anyaggal több szerepelt.
- ²³¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 5–6. Nytsz.: nincs.
- ²³² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 304–307. Nytsz.: 3/6–907/75.
- ²³³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 354. Nytsz.: nincs.
- ²³⁴ *Lásd* az irodalomjegyzékben.
- ²³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 22. Nytsz.: nincs.
- ²³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 288–289. Nytsz.: nincs.
- ²³⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 289. Nytsz.: nincs.
- ²³⁸ Németi József rendőr vezérőrnagy, belügyminiszter-helyettes (1964–1970) rövid levelet és egy kétoldalas jelentést küldött Tolnai Gábornak. *Lásd* Belügyminisztérium Központi Irattára (a továbbiakban: BM KI), Miniszterhelyettesi és Szerveik Iratai 1967. 833/67. 2-303. sz. Radnóti Miklós költő meggyilkolásának körülményeiről információszerzés. Másolatát *lásd* Open Society Archives, HU OSA 357-2-1. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/8-69.pdf>. A Tolnai Gábornak mellékelte a jelentés teljesen megegyezik a dossziében szereplővel; vö.: ÁBTL 3.1.5. O-16476. 9–10.
- ²³⁹ Jelentés a háborús bűnügyek feldolgozásának helyzetéről. Budapest, 1968. 03. 22. Nytsz. 916-82/68. ÁBTL 1. 11. 3. Fjz. 484/3.
- ²⁴⁰ A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 010. számú utasítása. Budapest, 1968. 05. 09. *Lásd* HU OSA 357-2-1. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/8-42.pdf>
- ²⁴¹ Uo. 1. pont.
- ²⁴² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
- ²⁴³ Száll Antal tartalékos hadnaggyal, a *Heidenau*-tábor parancsnokával kapcsolatban „Köszegi Ábel elmondására” történik hivatkozás. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 40. Jelentés, Budapest, 1971. 06. 17. Nytsz.: 3/6-724. Egy másik Jelentés (uo. 128., Budapest, 1972. 10. 24.; Nytsz.: 3/6-823.) előírja, hogy Köszegi Ábellel beszélgetést kell folytatni „annak tisztázása érdekében, hogy Radnótiival kapcsolatos kutató munkája során kikkel folytatott beszélgetéseket”. A Belügyminisztérium nyomozóinak megkeresését Köszegi Ábel személyesen megerősítette (Budapest, 2007. 12. 11.).
- ²⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 18.
- ²⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 27–29. (1. sz. melléklet); 31–34. (2. sz. melléklet); 35. (3. sz. melléklet).
- ²⁴⁶ A dosszié összeállítója utólag azonosítható módon egy oldalt, a korábbi számozás szerinti 44. oldalt kihagyta.

- ²⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 224., 226–231., 232–237. (Térképvázlat; 950./M.42.-1944. sz. dokumentum; 975/M.42.-1944. sz. dokumentum.)
- ²⁴⁸ Ezen már a véglegesnek tekintett, a korábbi kutatásokat módosító útvonal szerepel.
- ²⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 227/13–24. sz. fotók. Nem ismeretes, hogy miért kezdődik a fotók számozása a 13-as számmal. Feltételezem, hogy a Szentkirályszabadja és Abda közötti útvonalon 1972. október 24. után készült felvételek hiányoznak. Ekkor kelt az a jelentés, amely elrendelte ezen fotók elkészítését. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 128.
- ²⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 220–223. Jelentés, Budapest, 1973. 12. 10. Nytsz.: 3/6-638/73.
- ²⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
- ²⁵² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 227/21. sz. kép.
- ²⁵³ Szabó Zsolt abdai polgármester levele Ferencz Győző docensnek. Elektronikus levél, Abda, 2009. 07. 21.
- ²⁵⁴ A dosszié tartalomjegyzékében 68. sorszámmal, 228. lapoldal megjelöléssel, „Törzslapok priuszok” megnevezéssel szerepelnek a fényképek. A személyi igazolvány méretű fényképek törzslapokon szerepelnek, és számozásuk általam nem ismert.
- ²⁵⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 255–264. Keltezése: Budapest, 1974. 11. 20. Az eredeti lapszámozás alapján megállapítható, hogy a levelet utólag iktatták be két dokumentum közé. Az előző dokumentum eredeti lapszámozása a 243. oldallal fejeződik be, a kö-vetkező dokumentum pedig a 244. lapszámozással folytatódik.
- ²⁵⁶ Az egy héttel a levél keltezését követően keletkezett és a dosszié lezárására tett javaslatban (1975. november 27.) az áll, hogy Tolnai Gábor professzort tájékoztatni kell a „Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülményekre keletkezett adatokról külön feljegyzés formájában, csatolva a bori munkaszolgálatosokra vonatkozó korabeli HM anyagok fotómásolatait”. Egy kézzel írt bejegyzés szerint a tájékoztatót valóban átadták Tolnainak. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 307. Javaslat, Nytsz: 3/6-907/75.
- ²⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 308–322. Három típusú formanyomtatványt használ a Csoportfőnökség: a névvel és adatokkal ellátott formát (352. sz.) és a névtelen formát (350. sz. és 351. sz.). Az egy személyről felvett, 352. sz. két adatlap a felvétel idejében tér el egymástól.
- ²⁵⁸ A bizalmas nyomozás elrendelésének időpontja minden személy esetében azonos (1971. augusztus); az elsőként kiállított adatlapok lezárásának időpont-

- ja is minden esetben azonos (1975. november 10.); a másodikként kiállított adatlapok időpontja szintén minden esetben azonos (1976. február 26.).
- ²⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 287–307. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz: 3/6-662/75.
- ²⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 321. Nytsz: nincs.
- ²⁶¹ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. 02. 23.
http://www.th.hu/html/hu/forrasok/1984_3.doc
- ²⁶² III. fejezet 7. B) „Kutató nyilvántartásba kell helyezni és tartani: a) Az állam- és az emberiség elleni, valamint egyes kiemelt hatáskörbe utalt más bűncselekmények elkövetése miatt elítélt, a büntetés hátrányos jogkövetkezményei alól mentesült személyeket. d) Az a) alpontban ismertetett bűncselekmények gyanúja miatt eljárás alá vont személyek közül azokat: akikkel szemben a bizalmas nyomozást vagy a büntetőeljárást azért szüntették meg, mert az operatív úton szerzett bizonyítékot nem lehetett büntetőeljárás rendeltetéseknek megfelelően felhasználni. f) A II. világháború alatt létrehozott fasiszta különítmények és fegyveres szervek magyar vagy volt magyar állampolgárságú vezetőit, tisztjeit.”
- ²⁶³ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. 02. 23. III. fejezet 7. A)
- ²⁶⁴ ÁBTL 4.2. 10-21/8/1967. Szabályzat a BM III. Főcsoportfőnökség operatív nyilvántartására. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 08. számú parancsa. Budapest, 1967. 04. 29.
- ²⁶⁵ Uo. IV. fejezet. Személyek operatív nyilvántartási rendszere és az adatok felhasználási módja. 21. §. Alap nyilvántartásba. 22. §. Kutató nyilvántartásba.
- ²⁶⁶ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. 02. 23. III. fejezet B) 9. pont.
- ²⁶⁷ A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 0015. számú utasítása. Tárgya: eljárás személyek operatív nyilvántartásba vétele esetén. Budapest, 1969. 12. 28. BM KI Parancsgyűjtemény /1969. 115. doboz. Nytsz: 10-24/15/1969.
- ²⁶⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 7. Feljegyzés, Győr, 1967. 05. 25. Nytsz.: 1230 5876/1967.
- ²⁶⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 9. Feljegyzés, Budapest, 1967. 06. 06. Nytsz.: 3/5-102.
- ²⁷⁰ Uo.
- ²⁷¹ Uo.
- ²⁷² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 23. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.

- ²⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 41. Feljegyzés, Budapest, 1971. 06. 18. Nytsz.: 3/6.-750.
- ²⁷⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 302. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ²⁷⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 25. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. Az exhumálási jegyzőkönyv hiánya annál is inkább fájó, mivel ma sem ismert annak teljes szövege.
- ²⁷⁶ GAZSI J. 1964. 70–83.
- ²⁷⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 41. Feljegyzés, Budapest, 1971. 06. 18. Nytsz.: 3/6-726.
- ²⁷⁸ Ismeretlennek tekintjük a bizalmas nyomozás 1967 májusa előtti, 1970 tavasza és novembere közötti, illetve 1975. november 27. és 1977. május 19. közötti szakaszát, amelyek során semmilyen dokumentum nem került a dossziéba. A „felfüggesztett” szakasz 1967 júniusa és 1970 tavasza között zajlott, amikor elvileg tovább folyt az operatív vizsgálat, de ennek iratai sem maradtak fenn.
- ²⁷⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6823.
- ²⁸⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 271. Jelentés, Budapest, 1974. 12. 12. Nytsz.: nincs.
- ²⁸¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 289. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3//6-662/75.
- ²⁸² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 22. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.
- ²⁸³ Marányi Ede alezredes életéről *lásd* CSAPODY T. 2008b. 6–7.
- ²⁸⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 290. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3//6-662/75. A szakirodalomban eddig ez a tény ismeretlen volt.
- ²⁸⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 69. Jelentés, Budapest, 1972. 04. 06. Nytsz.: 3/6.-372. Homolya János volt kerettag meghallgatása során történt közlés. Szabó Barla Zoltán elmondása szerint ő volt Cservenkán a munkaszolgálatosok őrzésével megbízott 24 fős magyar keret parancsnoka. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 290. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3//6-662/75. Egyéb, itt nem részletezett kutatásaim alapján tudható, hogy a cservenkai kivégzést valóban német katonák hajtották végre, de a magyar keret támogatásával és bizonyos fokú részvételével. A cservenkai mészárlásban való részvételért Szabó Barla Zoltánt felelősség terheli.
- ²⁸⁶ A cservenkai téglagyárban 1944. 10. 07-én éjjel mintegy hétszáz magyar, bori zsidó munkaszolgálatost végeztek ki. A kivégzetteket két alkalommal exhumálták, 1944 októberében és 1957. november 4–5-

- én. A mintegy hétszáz kivégzett munkaszolgálatos földi maradványait a zombori zsidó temetőben helyezték végső nyugalomba, és közös síremléküket 1964. április 14-én avatták fel. Magyarországon és Jugoszláviában sohasem folyt vizsgálat a cservenkai mészárlás körülményeinek és tetteinek megállapítására.
- ²⁸⁷ A kiskunhalasi vasútállomáson végbement mészárlás 1944. október 11-én történt.
- ²⁸⁸ Az első összefoglaló jelentés még egy másik útvonalverziót közölt. Ezekről részletesebben *lásd* CSAPODY T. 2010b., 76–77.
- ²⁸⁹ A dosszié anyagai alapján bizonyítottnak látom, hogy a bori munkaszolgálatosok két menetoszlopban hagyták el Szentkirályszabadját.
- ²⁹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 293–294. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ²⁹¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ²⁹² Dr. Battyán György (*lásd* IV. fejezet 172. jegyzet), Kálmán László (*lásd* IV. fejezet 236. jegyzet), Erdős László (*lásd* IV. fejezet 238. jegyzet), Kövesdi István (*lásd* IV. fejezet 237. jegyzet), Szabolcsi László, dr. Révész Endre (ők ketten semmit nem mondtak Radnótiról) és Bodor Sándor (*lásd* IV. fejezet 394. jegyzet). Részletesebben *lásd* CSAPODY T. 2010b. 77–78.
- ²⁹³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ²⁹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–295. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ²⁹⁵ A menet parancsnoka, Pataki Ferenc főhadnagy a dosszié állítása szerint 1945-ben szovjet hadifogságban meghalt. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 127. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
- ²⁹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 35. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora. 3. sz. melléklet.
- ²⁹⁷ Hiányzik a régi számozás szerint a 44. oldal.
- ²⁹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 35. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora. 3. sz. melléklet.
- ²⁹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
- ³⁰⁰ TOLNAI G. 1981. 183.
- ³⁰¹ KŐSZEGI Á. 1969. (A munkanapló számozatlan és keltezés nélküli oldalán lévő bejegyzés.)

- 302 Kérésre Kőszegi Ábel az alábbiakat közölte Kövesdi Istvánról:
„Az egyik első, valóban jó, de sokban pontatlan tanúm volt. Tolnai Gábor később tényleg gyakran beszélt vele. A Pozsonyi út közepén lakott. Nem hiszem, hogy él.” Elektronikus levél, 2009. 07. 30.
- 303 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 299. Nytsz.: 3/6-662/75.
- 304 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 159. Javaslat Bodor Sándor ügyében. Budapest, 1973. 05. 28. Nytsz.: 3/6-310/73.
- 305 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 144–145. Jelentés Bodor Sándor meghallgatásáról. Budapest, 1973. 05.02. Nytsz.: 3/6.-251/73.
- 306 Bodor Sándor a Budapest XIII. kerületi MSZMP tagja lett. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 299. Nytsz.: 3/6-662/75.
- 307 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285. Jelentés, Budapest, 1975. 09. 16. Nytsz.: 916-127/75.
- 308 Uo.
- 309 Uo.
- 310 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 298–302. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.
- 311 A dossziében szereplő több gyanúsított nevét és adatait a politikai rendőrség utólag fekete tussal kihúzta. Az azonosíthatatlanság szándéka nyilvánvalóan teljes körű volt, de a munkát elvégző személy több esetben tévedett, és a személyek azonosíthatók maradtak, illetve a fekete tus alatti nevek a fény felé fordítva általában ma is olvashatók. A dossziében szerepelnek az ÁBTL által – a hatályos jogszabály szerint – anonimizált oldalak is (a személy és az adat között kapcsolat felismerését kizáró technika alkalmazásával olvashatatlanra tett oldalak). A vonatkozó jogszabály és a dosszié egészének ismeretében azonban ezek az anonimizált oldalak minden bizonnyal a gyanúsítottak egészségi állapotára vonatkozhatnak, amelynek releváns vonatkozásai a dosszié más részeiben fellelhetők.
- 312 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 300. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- 313 Uo.
- 314 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 276. Jelentés, Budapest, 1975. 04. 24. Nytsz.: 3/6-447/75.
- 315 Uo.
- 316 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 300. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- 317 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 301. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- 318 Egeressy Károlyról lásd ÁBTL 3.1.5. O-16476. 229–232. Jelentés, Budapest, 1973. 12. 05., Nytsz.: 3/6.692/73.; Huszár Józsefről:

- ÁBTL 3.1.5. O-16476. 167–169. Jelentés, Budapest, 1973. 06. 21. Nytsz.: 3/6.383 /73.
- ³¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 49–50. Jelentés, Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6-1016.
- ³²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 30. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. 2. sz. melléklet. Keretnévsor. Nb. XVI. 1427/1945.
- ³²¹ Ezen állítását Homolya János szakaszvezető cáfolta. A bizalmas nyomozást vezető Zima őrnagy szerint „Homolya kulcs személyként jön számításba”, de esetleges további meghallgatásainak nincs nyoma. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 70. Jelentés, Budapest, 1972. 04. 14. Nytsz.: 3/6-372.
- ³²² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ³²³ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 296. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ³²⁴ Uo.
- ³²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ³²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 302–303. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ³²⁷ Az Összefoglaló jelentés 1975. 07. 14-én, a III/1. Osztály első jogi jelentése 1975. 08. 11-én, míg III/1. Osztály második jogi jelentése 1975. 09. 16-án kelt (Nytsz.: 916-127/75.).
- ³²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285. Jelentés, Budapest, 1975. 08. 11. Nytsz.: 916-127/75.
- ³²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 304–307. Abdai gyilkosok fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ³³⁰ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 306–307. Abdai gyilkosok fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ³³¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 306. Abdai gyilkosok fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ³³² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 307. Abdai gyilkosok fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.
- ³³³ Uo. „Javította 1977. 06. 16. Molnár Lajos ör.”
- ³³⁴ Ugyanitt szerepel a már idézett utasítás, hogy Tolnai Gábort tájékoztatni kell a „Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülményekre keletkezett adatokról”.

- 335 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 158–160. Javaslat. Budapest, 1973. 05. 28. Nytsz.: 3/6-310/73.
- 336 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 160. Javaslat. Budapest, 1973. 05. 28. Nytsz.: 3/6-310/73.
- 337 RÉVÉSZ B. é. n.
- 338 Aczél György nem volt tagja a Koordinációs Bizottságnak.
- 339 FERENCZ GY. 2009. 637.; V. BÁLINT É. 1996. 11.
- 340 Koordinációs Bizottság 3. sz. emlékeztető. 3./b./ Budapest, 1965. 10. 25. Ko/360/5/1965. sz. MOL MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály, Koordinációs Bizottság, 288. f. 31/V/1. öe. 1–92. d. Az ülésen jelen volt Benkei András belügyminiszter. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml>
- 341 A büntetőeljárásban részt vevő terhelt személy jogi megnevezése attól függ, hogy az eljárás melyik szakaszáról van szó. A terhelt a büntetőeljárás valamennyi szakaszában részt vesz, de a nyomozati szakaszban a megnevezése 'gyanúsított', a vádirat benyújtását követően pedig 'vádolt'. A bűnösséget megállapító ítélet jogerőre emelkedését követően a terhelt megnevezése 'elítelt'. Esetünkben nem lehetséges e megnevezések pontos használata, mivel itt egy titkos nyomozásról van szó, amely éppen azt célozta, hogy a gyilkossággal megvádolt személyek ellen lehet-e, érdemes-e nyílt büntetőeljárást kezdeményezni.
- 342 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 308–322. Adatlapok. Nytsz.: nincsen egyértelműen azonosítható számuk.
- 343 Lásd 1971. évi 1. törvényerejű rendelet a háborús és az emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése által New Yorkban az 1968. évi november hó 26. napján elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.
- 344 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről.
- 345 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 31. § a) b).
- 346 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 19. § b) c).
- 347 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 21. § (1) (2).
- 348 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 23. § (1) (2).

Mellékletek

1. sz. melléklet

A dunántúli meneteket kísérő és azonosított katonai keret névsora (64 fő)

(Személyi adataikat *lásd* a Névmutatóban.)

Apáthy (Apáthi) Imre tizedes
Asztalos Ferenc szakaszvezető
Benedek János szakaszvezető
Bodor Sándor tartalékos tizedes
Csákvári Ferenc szakaszvezető
Csoma Gábor szakaszvezető
Danyi János szakaszvezető
Dékány Antal (András) szakaszvezető
Dováth Miklós honvéd
Egeressy (Egressy, Egressi) Károly szakaszvezető
Éles Károly szakaszvezető
Frei (Frey/Frej) János tizedes
Futó Ferenc őrmester
Gönczi Sándor honvéd
Hajdú (nincs adat)
Homolya János szakaszvezető
Horváth József őrmester
Horváth József tizedes
Hosche (Hoschke) Ágoston szakaszvezető
Huszár József szakaszvezető
Juhász Pál főhadnagy
Katus Sándor (Mihály) szakaszvezető
Katz (Kacz) József szakaszvezető
Kiss Pál szakaszvezető
Kollár Károly őrvezető
Koncz Pál (katonai rangja nem ismert)
Kaszó (Koszó) Tamás tizedes
Kotroczó (Kotrocó) Ignác szakaszvezető
Kovács Ferenc szakaszvezető
Krause Gusztáv honvéd

Kummer Károly (János) honvéd
Kunos Sándor őrmester
Kutas Sándor szakaszvezető
Laczkó (nincs adat)
Lampics Károly őrmester
Lévai Szilveszter szakaszvezető
Malakuczi János honvéd
Mészáros József honvéd
Nagy István őrmester
Nagy József dr. zászlós
Nagybali Sándor honvéd
Pál József (László) zászlós
Pataki (Pataky) Ferenc tartalékos főhadnagy
Petrezselyem János tizedes
Reszegi (Reszegh) István szakaszvezető
Rostás János szakaszvezető
Rezsneký Mihály honvéd
Sarusi (Sarus) Ferenc őrmester
Schermann Lajos honvéd (katonai rangja nem ismert)
Sisák György tartalékos tizedes
Surányi Boldizsár őrmester
Szabó József (katonai rangja nem ismert)
Szabó Sándor őrmester
Szöke László szakaszvezető
Szűcs Lajos honvéd
Tálas András hadapród őrmester
Tóth Ferenc tizedes
Tusori József őrmester
Ungvári Sándor honvéd
Varga-Pető Péter (Varga Ferenc) szakaszvezető
Végvári József őrmester
Vida István tartalékos zászlós
Visnyei János szakaszvezető
Zub Ferenc honvéd

2. sz. melléklet

A dunántúli meneteket kísérő bori keret felelősségre vont tagjainak névsora

(18 volt katona, akik ellen nyomozás folyt, valamint akiket a népbíróság felmentett vagy felelősségre vont)

Apáthy (Apáthi) Imre tizedes

Háborús bűntett (Nbr. 13. § 2.). Ítélet: egy év börtön (Nb. VII 1051/1945/14. Budapest, 1946. 01. 08.). Végzés: szabadlábra helyezve (NOT II. 1031/20. 1945. Budapest, 1946. 02. 27.). Ausztráliába szökött.

Asztalos Ferenc szakaszvezető

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. I. 4948/1946./5. Budapest, 1947. 03. 18.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 03. 18.

Dékány Antal (András) szakaszvezető

Népellenes bűntett (Nbr. 15. § 2.). Ítélet: 6 hónap börtön (Nb. 603/1949/7. Szeged, 1949. 10. 04.). Végzés: jóváhagyva (NOT V. 3182/1949/11. Budapest, 1950. 01. 07.). Szabadult: Szeged, 1950. 05. 09.? (közkegyelem folytán).

Frey János tizedes (Nü. 456/1945. – nincs adat)

Homolya János tizedes

Nyomozás indult: háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Bizonyítékok hiányában az eljárás megszüntetve (nincs adat).

Horváth József őrmester

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: életfogytig tartó kényszermunka (Nb. X. 3272/1946/7. Budapest, 1947. 05. 02.). Ítélet: jóváhagyta (és teljes vagyonelkobzást rendelt el. NOT. III. 2206/1947/10. Budapest, 1949. 05. 05.). Szabadult: Vác, 1956. 07. 24.

Horváth József tizedes

Háborús bűntett (Nbr. 13. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. IV. 3642/1947/10. Budapest, 1948. 02. 07.). Végzés: életfogytig tartó kényszermunka (NOT III. 369/1948/14. Budapest, 1948. 05. 04.). Szabadult: Vác, 1960. 04. 01.

Juhász Pál főhadnagy

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. I. 4948/1946./5. Budapest, 1947. 03. 18.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 03. 18.

Katz (Kacz) József szakaszvezető

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. XIII. 826/1945/5. Budapest, 1945. 05. 19.). Végrehajtották: Budapest, 1945. 07. 21.

Kotroczó (Kotrocó) Ignác szakaszvezető

(Nincs adat.) Bizonyítékok hiányában megszüntették a nyomozást (nincs adat).

Kovács Ferenc szakaszvezető

(Nincs adat.) Bizonyíték hiányában megszüntették a nyomozást (Nü. 3043/1945. Budapest, 1945. 06. 14.).

Krause Gusztáv honvéd

(Nincs adat.) Bizonyíték hiányában megszüntették a nyomozást (Nü. 385/1946. Budapest, 1946. 11. 15.)

Nagy József dr. zászlós

Népellenes bűntett (nincs adat). Határozat: bizonyíték hiányában megszüntették a nyomozást (Nü. 2829/1945. Budapest, 1945. 04. 15.).

Pál József (László) zászlós

Háborús bűncselekmény (Jugoszlávia, Subotica F.BR.: 9040. DOS. BR.) (nincs adat).

Rezsneky (Rezsneki) Mihály honvéd

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: életfogytig tartó kényszer-munka (Nb. XVI. 1427/1945.24. Budapest, 1946. 12. 23.). Szabadult: Vác, 1956. 07. 23.

Sisák (Sisak) György (Ifj. Sisák György) tizedes

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. VI. 1991/47. Budapest, 1947. 07. 31.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 07. 31.

Tálas András hadapród őrmester

Háborús bűntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. IV.

3281/1945. Budapest, 1947. 02. 27.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 02. 27.

Tusori József (Ifj. Tusori József) örvezetô

Népellenes bûntett (Nbnov. 11. § a). Ítélet: 6 év kényszermunka (Nb. XXI. 4133/1948-4. Budapest, 1949. 02. 24.). Népellenes bûntett (Nbnov. 11. § b) Ítélet: 2 év börtön (NOT. V.1282/1949-37. Budapest, 1949. 11. 03.). Szabadult: Budapest, 1951. 03. 03. (szabadságvesztését kitöltötte).

VI.

Az abdai exhumálás

1. Abdai exhumálási jegyzőkönyvek

A Radnóti halálával foglalkozó irodalom egyik legfontosabb dokumentuma az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv vagy a különböző néven nevezett jegyzőkönyvek. Az alábbiakban ezek eredetét, történetét veszem számba és teszem kritikai elemzés tárgyává.

A Ruppenthal-visszaemlékezés

A fellelhető források egybehangzóan állítják, hogy az abdai exhumálás során készült jegyzőkönyv. Ennek egyik, a témában leggyakrabban emlegetett forrása az abdai exhumálást és agnoszkálást végző volt megyei bírósági orvos, dr. Ruppenthal Miklós 1970-ben kelt feljegyzése.¹ Az eredetileg kézzel írt, tizenkét oldalas feljegyzést² a témában legtöbbet idézett három szerző különbözőképpen nevezi meg. A feljegyzés létezéséről elsőként (1972) Kőszegi Ábel tanár adott hírt a *Töredék* című könyvében. Kőszegi egy bekezdést közölt a Ruppenthal-feljegyzésből *Részlet Dr. Ruppenthal Miklós leveléből*³ címmel.⁴ Ezt követte Hulesch Ernő győri helytörténész publikációja (1989). A később több kiadást is megélt könyvében Hulesch közölt egy Ruppenthal Miklóstól származó szöveget, amelyben az orvosszakértő többek között az abdai exhumálásról nyilatkozott.⁵ A pontos hely és időpont megnevezése nélkül közzétett, tehát eleve kontrollálhatatlan szöveg azt a benyomást kelti, mintha Hulesch interjút készített volna Ruppenthal Miklóssal. Hulesch azonban egyes részletek kihagyásával, de szó szerint közli a Ruppenthal-feljegyzést. (Tehát nem készített vele interjút és nem lehet tudni, hogy bármikor is találkozott volna vele!) A Ruppenthal-feljegyzés legközelebb Gerencsér Miklós író könyvében bukkant fel (1998). Gerencsér az *Abdai talányok* című könyvének *Ruppenthal-kézirat* című fejezetében közli a teljes Ruppenthal-feljegyzést (fakszimile és egyben nyomtatott formában).⁶ A Ruppenthal-feljegyzés vélhetően eredetiről készült, Hulesch Ernőtől származó fénymásolata a Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában megtalálható.⁷ Adott tehát egy, az abdai exhumálásról beszámoló Ruppenthal-feljegyzés, amelyet három szerző, két név megjelöléssel idéz (Kőszegi: részlet Ruppenthal Miklós leveléből; Gerencsér: Ruppenthal-kézirat), illetve interjúként idéz (Hulesch).⁸

A Ruppenthal-feljegyzés első mondata úgy hangzik, hogy: „Ezt a feljegyzést a nyilas terrornak azokról az áldozatairól, vértanúiról készítettem, akik között Radnóti Miklóst is találtuk.” A szöveg folytatásában pedig az olvasható, utalva a szintén Ruppenthal részvételével 1945-ben és 1946-ban végzett mosonszentmiklósi és hegyeshalmi exhumálásokra is, hogy „...a legyilkoltak személyazonosságának megállapítása céljából a tömegsírból óvatosan kiemeltük az előrehaladott oszlásban lévő holttesteket és a még megállapítható jellemző adatokat részletesen vettük jegyzőkönyvbe. Az összesen több mint száz oldalt kitevő jegyzőkönyvekbe bediktáltuk a kihantolt holttestek magasságát, az áldozatok alkatának leírását, hajzatát, szemük színét, fogzatát, esetleg régebbi műtét hegét, vagy valamilyen testrész hiányát.”⁹ Ugyanitt Ruppenthal azt is közli, hogy „A helyszíni szemlékről, kihantolásokról és boncolásokról csak egy-egy példányban írtak jegyzőkönyvet bírósági jegyzők, leírva azt, amit mi ketten¹⁰ orvosszakértők diktáltunk nekik. Ezekről a bírósági eljárásokról külön feljegyzéseket nem készítettünk, már azért sem, mert kora reggeltől késő estig heteken keresztül naponta a boncolással voltam teljesen elfoglalva.”¹¹

A Ruppenthal-feljegyzésre a szakirodalom gyakran hivatkozik úgy, mintha ez lenne az abdai exhumálási jegyzőkönyv. A Radnóti exhumálása után huszonnégy évvel íródott feljegyzés azonban nem exhumálási jegyzőkönyv. A Ruppenthal-feljegyzés voltaképpen Ruppenthal késői visszaemlékezése, amelyből képet alkothatunk az exhumálási jegyzőkönyv tartalmáról és formájáról.

Nagy József szemelvényei

Az abdai exhumálásról készült jegyzőkönyv létezését más, kevésbé ismert források is alátámasztják.

Ferencz Gyôzô irodalomtörténész *Radnóti Miklós élete és költészete* című könyvében (2005) történt először említés arról, hogy Dienes András irodalomtörténész birtokába került Nagy Józsefnek, a Magyar Központi Híradó¹² győri vezetőjének az abdai kivégzésről és exhumálásról 1946-ban készült kivonatos irata.¹³ A kétoldalas irat, amelynek két formátuma is létezik,¹⁴ a *Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból* címet viseli.¹⁵ Nem tudjuk, hogy Dienes András, az életének utolsó két évében Radnóti halálával foglalkozó kutató honnan és mikor kaphatta meg az összefoglalót. A korábban említettek szerint tudjuk viszont, hogy Dienes 1962. augusztus végén Budapestről vonaton egy balatonalmádi üdülőbe utazott, hogy nyugodt körülmények között megírja, befejezze a Radnóti-

ról szóló könyvét. „A vonaton eltűnt az irattáskája, vele a jegyzetek és a kézirat.”¹⁶ Dienes néhány nappal később Balatonalmádban, szívélegtelenységben meghalt. Kőszegi Ábel feltételezése szerint¹⁷ Dienestől a belügyi szervek ellopták kézitáskáját, aminek tartalma sem Dienes haláláig, sem pedig azóta nem került elő. Dienes azonban – Ferencz Győző közlése szerint – még halála előtt, 1962-ben megküldte Radnóti Miklósné Gyarmati Fanninak Nagy József kivonatos iratát.¹⁸ Ebből az is kiderül, hogy Nagy József szemelvényei egy Orbán Miklós nevű rendőr százados¹⁹ által rendelkezésére bocsátott iratanyagból készültek. Az Orbán-iratanyag minden bizonnyal azonos a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya által elrendelt és a Győr-Sopron Megyei Népiügyszég által lefolytatott nyomozás anyagával (1946). (Ennek létezéséről tudunk, de a teljes nyomozati anyag időközben eltűnt.)

Nagy József az Ortutay Gyula elnökségével működő Magyar Központi Híradó győri kirendeltségének tagja vagy vezetője volt. Ortutay Gyulától azt a megbízatást kapta, hogy kísérje figyelemmel a nyomozást. Nagy József telefonon tartotta a kapcsolatot felettesével, neki jelentett és a szemelvényeket is neki írta 1946. augusztus 14-én.²⁰

Nagy József szemelvényeiben két bekezdés foglalkozik az abdaki exhumálással és egy bekezdés konkrétan Radnóti agnoszkálásával. Nagy József szemelvényeiben az áll, hogy az abdaki exhumálással kapcsolatban két jegyzőkönyv készült 1946 júniusában: egy *Ismeretlen holtetek szemléléről és boncolásáról*,²¹ valamint egy *Összesített orvosi vélemény* című.²² Nagy József leírása alapján az első jegyzőkönyvről tudjuk, hogy a boncoláson jelen volt dr. Zobay András törvényszéki bíró, egyben vizsgálóbíró, dr. Kovács Zoltán törvényszéki jegyző, egyben jegyzőkönyvvezető, dr. Lugosy István²³ törvényszéki orvos és dr. Ruppenthal Miklós tisztiorvos. Ennek a jegyzőkönyvnek volt egy külön bevezetője, és a jegyzőkönyvhöz csatoltak külön „bonctani vázlatokat” („boncjegyzőkönyvet”) is.

Nagy József idéz is a jegyzőkönyv Bevezetéséből, miszerint „Célszerűségi okokból, továbbá idő és költségkímélés elérése végett a szokásos eljárástól eltérően a test üroket [testürekeket] csak ott nyitjuk meg, ahol külsérelmi nyomok eredményt ígérnek. Ezzel szemben ismeretlen hullák későbbi felismerhetősége okából, hogy a beérkezendő személyazonossági adatokat kellőképpen kiértékelhessük, a ruházatot és a hulláknál talált használati tárgyakat különös gonddal fogjuk a jegyzőkönyvbe foglalni.”²⁴ Nagy József „a jegyzőkönyvhöz csatolt bonctani vázlatok”-ból idézve közli, hogy „a sérüléseket egyéenként különböző színű vonalakkal jelöljük meg és egyes hullákról szóló jegyzőköny-

vi sorszámkokat ugyanilyen színnel számozzuk. Ugyanilyen szín kerül az esetleg csatolandó bűnjelekre is. A boncjegyzőkönyvek személyenként a következő módon tagolódnak: I. Ruházat, II. Külvizsgálat, III. Belvizsgálat, IV. Vélemény.”²⁵

Az egy nappal később, ismeretlen helyen készült másik, *Összesített orvosi vélemény* címet viselő jegyzőkönyvet – írja Nagy – Ruppenthal és Lugosy írta alá. Ebből Nagy József annyit idéz, hogy „A tömeges gyilkosság elkövetésének időpontjáról mintegy 1,5-2 évvel datáljuk vissza a rothadás fokát, a ruházat állapotát a talajviszonyokkal hozva összefüggésbe. A halálozás időpontját 1944 őszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról előrehaladó irányúak (tarkó-arc), voltak azonban ellenkező irányú lövések is. A bűncselekmény 22 egyén életének erőszakos módon való kioltásában állott.”²⁶

Nagy József szemelvényében a két jegyzőkönyv idézése között egy, Radnóti agnoszkálásáról szóló nyolcsoros bekezdés is található. A leírás olyan, mintha az agnoszkálás során megtaláltak közül kiemelné a „12. sz.” alatt nyilvántartott Radnóti Miklóst. Nagy József ezt írja itt: „I. kb. 170 cm hosszú steppelt szürke kabát, kötött nadrág, turista bakancs. – II. A holttest derékban kettévált, igen kevés szappanná vált lágyrész, nyitott testőrökkel. Tarkópikkely baloldalán belövés, fejtetőnél kilövés. Hajzat világos barna, felső fogsorban elől hiányos fogazat, alul 1-1 sárga korona. – IV. Tarkón fejtető irányú koponya lövés, rögtöni halállal. – Jegyzet: Radnóczi [Radnóti] Miklós költő Budapest, Pozsonyi út 1–4. sz. lakosra valló személyi adatok, arcképes igazolvány.”²⁷ György István író, volt bori munkaszolgálatos ismerhette Nagy József szemelvényeit vagy pedig az eredeti jegyzőkönyveket. György István az 1957-ben megjelent *Halálraítéltek* című, regényes visszaemlékezésében szó szerint, de forrás megjelölése nélkül idézett a jegyzőkönyvből és az agnoszkálás leírásából.²⁸ A György István által idézett részletek pontosan megegyeznek a Nagy József szemelvényeiben szereplő „Összesített orvosi vélemény”-ben és a Radnóti agnoszkálásáról közzölt részekkel.

A szemelvények eredeti forrása nem lelhető fel, így nem tudjuk ellenőrizni, hogy szemelvény által leírtak mennyire hitelesek. Nem tudjuk megválaszolni, hogy Nagy József idézett szemelvényében a II. pontot miért a IV. pont követi, miért van pontatlanul feltüntetve a költő lakhelye, és egyáltalán, hogy kerülhetett egy agnoszkálási jegyzőkönyvbe Radnóti Miklós neve mellé, hogy „költő”.²⁹ Magát az aláírt és dátumozott szemelvényeket azonban hitelesnek fogadhatjuk el.

Több abдай exhumálási jegyzőkönyv létezéséről Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni is beszámolt naplójában. Gyarmati Fanni 1946. augusz-

tus 19-én kelt naplóbejegyzésében tizenhárom oldalon keresztül írta le győri útjának, azaz Radnóti Miklós földi maradványai hazahozatalának történetét.³⁰ Naplójában azt írta, hogy 1946. augusztus 12-én Győrben a Fehér Hajó Étteremben³¹ Ortutay Gyula szervezésében és társaságában találkozott³² az „Orbán százados nevű rendőrtiszt”-tel, az abdai kivégzés ügyében nyomozó rendőrrel. Orbán „elhozta a pontos exhumálási jegyzőkönyveket, rekonstruált rajzokat, hol érte őket a lövés. Pontos leírással a megtalálás állapotában.” Erről a találkozóról és az általa látott exhumálási jegyzőkönyvekről nem számolt be a győri újról egyébként naplójában részletesen író Ortutay Gyula.³³ Ugyanakkor Ortutay naplójában, egy közelebbről meg nem nevezett „rendőri lelet”-ről tesz említést, amely szerint „a holttest már két részre váltan került elő az abdai (Győr melletti) árterület tömegsírjából”.³⁴ Ortutay elejtett megjegyzése a költő „két részre váltan előkerült testéről” arra utal, hogy ismerhette a Fehér Hajóban bemutatott exhumálási jegyzőkönyveket. Mindenképpen ismerhette viszont a „derékban kettévált” holttestről beszámoló Nagy József-szemelvényeket, hiszen az neki készült. Az étterembe egyébként Nagy József is hivatalos volt, azonban oda csak elkésve érkezett meg.³⁵

„Az exhumálási jegyzőkönyv” közölt részei

Kőszegi Ábel már idézett *Töredék* című művében hosszú részleteket közöl egy bizonyos abdai „exhumálási jegyzőkönyvből”.³⁶ A forrás-megjelölés nélküli, kihagyásokkal és névrövidítésekkel közölt anyagban az Abdánál kivégzett huszonkét személy közül tizenkettőről – köztük Radnóti Miklósról – történik említés. Kőszegi itt elsőként közölt szó szerinti, hosszabb részleteket egy közelebből meg nem nevezett „exhumálási jegyzőkönyvből”. Hulesch Ernő a már idézett *Stációk* című kötetében *Abdán exhumált holttestek zsebeiben talált iratok* címmel és „Az abdai exhumálási jegyzőkönyvből” aláírással közölt egy fakszimilét is. A könyvben egymás alá másolt két fakszimilerészlet két, Abdánál kivégzett személyre, az 5-ös számmal megjelölt Glücksmann Mihály és a 12-es számmal megjelölt Radnóti Miklós agnoszkálására vonatkozik.³⁷ Gerencsér Miklós már szintén idézett *Abdai talányok* című kötetében ugyanezt a két nevet közli, ugyanilyen tartalommal és formában (fakszimile, cím, aláírás).³⁸ Kőszegi és Gerencsér esetében sikerült utólag megtudni az általuk közölt dokumentumok származási helyét: Kőszegi Ruppenthaltól kapta meg a már említett Ruppenthal-jelentéssel együtt (1970),³⁹ míg Gerencsér Hulesch könyvéből vette át.⁴⁰ Hulesch esetében csak azt tudjuk, hogy birtokában volt a bővebb exhumálási

jegyzőkönyv, de azt nem adta át más, tőle származó exhumálási dokumentumokkal együtt a Gyôr-Moson-Sopron megyei (Gyôri) Levéltárnak. Hulesch az exhumálási jegyzőkönyv másolati példányát az abdai helytörténésznek, Somogyi Évának⁴¹ adta át 2004-ben. Ennek alapján állították össze az Abdánál lévô Radnóti-emlékhelyen olvasható kivégzettek listáját (2004).⁴² Somogyi Éva közölte, hogy a Hulesch-anyagot valahol gondosan ôrzi, de azt jelenleg nem találja.⁴³

Tudható tehát, hogy Huleschnek és Kôszeginek egyaránt birtokában volt ugyanaz az exhumálási jegyzőkönyv. Kôszegi Ábel és Somogyi Éva egybehangzóan állítja, hogy az általuk látott exhumálási jegyzőkönyv másfél-két oldal terjedelmű, géppel írt dokumentum volt.⁴⁴ A múlt idő használata azért indokolt, mert Kôszegi az exhumálási jegyzőkönyvet átadta (1984) Csaplár Ferenc irodalomtörténésznek, a Petôfi Irodalmi Múzeum (PIM) tudományos főmunkatársának. Erről hivatalos átvételi elismervényt állítottak ki.⁴⁵ Az eredetileg fotózásra átadott „1 fólia gépiratmásolat”, az „abdai tömegsír exhumálási jegyzőkönyve”⁴⁶ végül nem került vissza Kôszegihez. Pontosabban: Kôszegi az exhumálási jegyzőkönyvnek csak az első oldalát kapta vissza, a második oldalát nem. Kôszegi emlékezete szerint az átadott anyagokat Csaplár egy fadobozba helyezte el. Kôszegi 2005-ben, Ferencz Gyôző kérésére szeretett volna utánanézni az általa leadott jegyzőkönyvnek.⁴⁷ A PIM-ben Csaplár segítségével megtalálták a dobozt, benne az átvételi elismervényt, valamint az eredetileg „kétoldalas irat első oldalának két fényképnegatívját”.⁴⁸ Tehát nem csak Hulesch példánya, de a Kôszegi-PIM példány is hozzáférhetetlen és lappang valahol.⁴⁹

Spiegel-jegyzőkönyv

A Kôszegi-PIM és egyben a Hulesch-féle exhumálási jegyzőkönyv (a továbbiakban: Kôszegi-jegyzőkönyv) egyik másolati példányát sikerült megtalálnom. A Gyôri Izraelita Hitközségnél folytatott kutatásom során (2009) kerültem kapcsolatba Spiegel Mariann zongoratanárnővel, a hitközség volt elnökének leányával. Spiegel Károlynak, a Gyôri Izraelita Hitközség volt elnökének hagyatéka tartalmazta ezt a másfél oldalas dokumentumot (továbbiakban: Spiegel-jegyzőkönyv). Spiegel Mariann a dokumentumot szkennelte, majd az eredeti másolatot személyesen vitte el (2005) az izraeli Cfátban lévô Magyar Nyelvterület-ről Származó Zsidóság Emlékmúzeumába.⁵⁰ A Spiegel-jegyzőkönyvet összehasonlítva⁵¹ a Cfátból is kézhez kapott szkennelt változattal,⁵² teljes azonosságot találtam. (Vélhetően a szkennelés különböző minőségéből eredően a cfáti példány bal felső sarkában egy halvány, nehezen kive-

hető, kézzel írt szám [15?] is található.) A spiegel-cfáti és a Kőszegi Ábeltől szintén szkennelt formában kézhez kapott⁵³ másolatok tartalmukban és formájukban megegyeznek. A Kőszegi-jegyzőkönyv bal felső sarkában azonban szám nem olvasható, viszont kitakarás nyomai láthatók.

A Kőszegi–Spiegel-jegyzőkönyv megnevezése „Abdán exhumált testek zsebeiben talált iratok”. Az összesen másfél oldalas, géppel írt szöveg első oldala tizenhárom exhumált halottat sorol fel. A jegyzőkönyv második oldalának megnevezéseként mindössze annyi szerepel, hogy „Abda”, és azon kilenc exhumált személy nevét sorolják fel. A számozatlan második, szintén géppel írt oldal (fél oldal) az első oldallal megegyező módon és formában készült, tehát a két oldal összetartozása vitán felüli. Mindkét oldal feltűnő hiányossága viszont, hogy azokon nem található fejléc, aláírás, pecsét, dátum, iktatószám, sőt a keletkezése körülményeire utaló bármilyen azonosító jel sincsen. Mindezek hiányában azt kell megállapítani, hogy ez a jegyzőkönyv nem tekinthető hitelesnek.⁵⁴

A Kőszegi–Spiegel-jegyzőkönyv semmiképpen nem nevezhető „az abdai exhumálási jegyzőkönyvnek”. Ez a jegyzőkönyv legfeljebb csak egy melléklete, kiegészítése lehetett a sokkal részletesebb, sokkal terjedelmesebb és dátumozott, aláírt, pecséttel ellátott stb. exhumálási jegyzőkönyvnek (Ruppenthal-visszaemlékezés) vagy jegyzőkönyveknek (Nagy József szemelvényei). Lehetséges, hogy a Kőszegi–Spiegel-jegyzőkönyv az eredeti forrásból készült kivonat.

Lehetséges források

A bármilyen néven nevezett abdai exhumálási jegyzőkönyvek számos helyen lehetnének fellelhetők. Kézenfekvő lenne, hogy a Győri Izraelita Hitközség⁵⁵ iratai vagy a budapesti Magyar Zsidó Levéltár⁵⁶ anyagai között ôrizzék, azonban azok egyik helyen sincsenek meg. A jegyzőkönyv másolatai meglehetnének még az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) ôrzött *Abdai gyilkosok* fedőnevű vastag dossziében is.⁵⁷ Itt azonban csak utalás található egy 1967-ben kelt feljegyzésben arról, hogy a győri rabbi, dr. Vértes Árpád „határozottan tudja”, hogy „Radnóti özvegye és Ortutay Gyula” 1946-ban, „a meglévő összes dokumentumot magukkal vitték”.⁵⁸ Ezt „a határozott” állítást tovább árnyalják a Hulesch Ernő könyvében – adatolás nélkül – leírtak, miszerint a hitközség későbbi elnökét, Spiegel Károlyt 1950-ben felkereste Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter. Spiegel Károly szerint Ortutay a temetkezési egyesület egyik „tevékeny

tagjától” „megkapta azokat a jegyzeteket és névsorokat, ami [sic!] Radnótira vonatkozott, és amiket a koporsó elszállításakor nem vitt el”.⁵⁹ (A Hulesch által leírtakat Spiegel Mariann megerősítette.⁶⁰) Nem tudjuk tehát, hogy az elvitt dokumentumok között szerepeltek-e az exhumálási jegyzőkönyvek. Ortutay Gyula önéletrajzi vonatkozásokat tartalmazó könyvében⁶¹ vagy a már idézett naplójában⁶² nem találunk erre vonatkozó adatokat. A Radnótira vonatkozó dokumentumokat külön gyűjtő Ortutaynak a hagyatékában sem találhatók meg az exhumálási jegyzőkönyvek vagy a szemelvények.⁶³ Fölmerülhetne még az exhumálási jegyzőkönyvek ismerőjeként vagy „tulajdonosaként” Tolnai Gábor és Baróti Dezső, de a jegyzőkönyvek egyikük hagyatékában sem lelhetők fel.⁶⁴ Tolnai, aki Radnóti haláláról számos jelentős tanulmányt tett közzé,⁶⁵ munkáiban még érintőlegesen sem szólt az exhumálás körülményeiről vagy az exhumálási jegyzőkönyvekről.

Összefoglalás

Az eddigieket összefoglalva bizonyítottnak vesszük, hogy Radnóti Miklós és huszonegy társának abdai exhumálása során több részből álló exhumálási és egyben agnoszkálási jegyzőkönyv készült. (Az egyik Abdán kelt, 1946. június 19-én, míg a másik ismeretlen helyen 1946. június 20-án.) Az exhumálási jegyzőkönyvek terjedelmesek, alaposak, részletesek és orvosi, valamint igazságügyi szempontból egyaránt pontosak voltak. Az exhumálási jegyzőkönyv egyik – vélhetően – leghosszabb része „ismeretlen holttestek szemléjéről és boncolásáról” készült. Ehhez a jegyzőkönyvhöz önálló részként csatoltak egy boncolási jegyzőkönyvet is. A másik exhumálási jegyzőkönyv az *Összesített orvosi vélemény* címet viselte. Vélhetően ezek egyikéhez tartoztak a Gyarmati Fanni által látott exhumálásról készült rekonstruált rajzok. Az exhumálási jegyzőkönyveket ismerte az ügyben nyomozó politikai rendőrség, a nyomozást vezető Orbán Miklós rendőr százados, a jegyzőkönyvekből szemelvényeket készítő Nagy József, Gyarmati Fanni, Ortutay Gyula és valószínűleg Baróti Dezső és Tolnai Gábor. Ezek az exhumálási jegyzőkönyvek eltűntek, sem levéltárakban, sem magánszemélyeknél jelenleg nem lelhetők fel.

A politikai rendőrség birtokában lévő exhumálási jegyzőkönyvekből Nagy József rövid szemelvényeket állított össze főnökének, Ortutay Gyulának. A szemelvényeket Ortutay Gyula nem adta át a nála titkárnőként dolgozó Gyarmati Fanninak. Nagy József szemelvényeit később megismerhette Dienes András és általa Gyarmati Fanni.

A nevezett exhumálási jegyzőkönyvek eredeti példányaikat tehát nem ismerjük, azokról csak másodlagos forrásokból tudunk. Ezek vissza-

emlékezések és kivonatos források, amelyekből konkrét információkat kapunk az exhumálási jegyzőkönyvek részeiről, tartalmáról, formájáról, készítőiről és keletkezési idejéről. Mindez azonban azt jelenti, hogy mivel hitelességük csak valószínűsíthető, de nem ellenőrizhető, a fellelt pontatlanságok vagy ellentmondások nem orvosolhatók.

Ezekről az exhumálási jegyzőkönyvekről Ferencz Győző közleményéig nem volt tudomásunk. 2005-ig a szakirodalomban és a közvéleményben úgy élt, hogy a Kőszegi–Hulesch–Gerencsér által közölt jegyzőkönyv az egyedüli exhumálási jegyzőkönyv. Ezt úgy idézték, mintha annak forrása és teljes tartalma ismert, hitelessége pedig megkérdőjelezhetetlen lett volna. Ez azonban nincs így. A Spiegel-jegyzőkönyv megtalálása után tudjuk, hogy a Kőszegi-jegyzőkönyv nem tekinthető hitelesnek, bármennyire is meghatározta eddigi gondolkodásunkat a kivégzésről, az exhumálásról és agnoszkálásról. Nagy József szemelvényeinek ismerete nyomán pedig a Kőszegi-jegyzőkönyvről azt mondhatjuk, hogy az exhumálási jegyzőkönyvek valamelyik melléklete lehetett, vagy – ami valószínűbb –, hogy az exhumálási jegyzőkönyvből készült kivonat. Szerzője és keletkezési ideje azonban ismeretlen.

Az abdaki exhumálási jegyzőkönyvek szövevényes története alapján meg kell állapítani, hogy az eredeti jegyzőkönyveknek nyoma veszett, mielőtt még nyilvánosságra kerülhettek volna. A rendelkezésünkre álló források másodlagos vagy memoár jellegű kivonatos közlések, amelyek kontrollálhatatlanok. Amennyiben utóbbiak hitelességét mégis elfogadjuk, akkor ezek alapján leírható az exhumálás és az agnoszkálás. Mindezzel együtt nem tudjuk minden hitelt érdemlően dokumentálni Radnóti Miklós és huszonegy társának exhumálását és agnoszkálását.

2. Az abdaki exhumálás időpontja és szemtanúi

Az abdaki exhumálás időpontjáról ellentmondó dátumok láttak napvilágot. Az állambiztonsági szervek nyomozásának elején Hujber Kálmán 1945-re tette az exhumálás időpontját.⁶⁶ Később ez 1946-ra módosult, de a szolgálat nem tartotta feladatának a pontos dátum megállapítását. A dátumok bizonytalansága egyértelműen arra vezethető vissza, hogy nem ismerjük a hiteles, dátumozott és aláírt exhumálási jegyzőkönyvet. Az exhumálásnál jelenlévők pedig visszaemlékezéseik során elkerülték a pontos dátum közlését.

Az exhumálás időpontját a források úgy általában véve 1946 nyarára tették. Tolnai nem tulajdonított neki jelentőséget és nem is dátumozta azt, míg Hulesch egyik interjúalánya szerint „Úrnapja előtt” volt.⁶⁷ Hulesch más esetben június 18–19-ére,⁶⁸ megint máskor május 19-ére tette az exhumálás időpontját.⁶⁹ Kőszegi Ábel konkrét dátumot közölt (1946. június 23.).⁷⁰ Ferencz Győző a győri MTI kirendeltség-vezető, Nagy József levelére hivatkozva „június 20-a körül”-i időszakra teszi az exhumálást.⁷¹ Nagy Józsefnek viszont az exhumálási jegyzőkönyvről készített szemelvényeiben egyértelműen június 19-ét nevezi meg Radnóti exhumálásának napjaként.⁷² Gyarmati Fanni naplójában is június 19-e szerepel.⁷³ Az exhumálásra kirendelt dr. Zobay András vizsgálóbíró, a kirendelt rendőr, Szűcs Gyula visszaemlékezéséből és Nagy József elemzett szemelvényéből⁷⁴ pedig arra lehet következtetni, hogy az exhumálás két napig tartott. Mindebből és az ún. exhumálási jegyzőkönyv bejegyzéseit is figyelembe véve (Radnóti a huszonkét fő közül a 12. exhumált személy volt) arra lehet következtetni, hogy Radnóti exhumálására az első nap végén kerülhetett sor. Az első nap vonatkozásában pedig minden bizonnyal perdöntőek a Radnóti „Halottvizsgálati bizonyítvány”-ában szereplő adatok. A Ruppenthal Miklós által aláírt és saját kezűleg kitöltött, Győrben, 1946. augusztus 12-én kelt dokumentumban annyi szerepel erről, hogy: „Kihantolva Abdán 1946. június 19-én”.⁷⁵ Radnótit tehát ezen a szerdai napon, a késő délutáni órákban exhumálták.

Az exhumálási időpont pontos megállapítása után adott a biztos kiindulási dátum a későbbi és részben a korábbi történések időbeli tagolásához. Tudjuk, hogy Komor Andrásné leveléből Ortutay már 1946. január közepén értesült a Radnóti holttestét is minden bizonnyal magában foglaló abdai tömegsírról és annak exhumálásáról.⁷⁶ A győri hitközség egyik korabeli jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy 1946. június 2-án már legalább előkészítés alatt állt az abdai exhumálás. A hitközségben azzal a lehetőséggel is számoltak, hogy ha az exhumálás június 25-ig befejeződik, akkor az exhumáltakat ezen a napon, ünnepélyes keretek között a győri izraelita temetőben el is temetik.⁷⁷

A huszonkét abdai exhumált közül a személyazonosságát az ún. exhumálási jegyzőkönyv szerint tizenöt főnek sikerült egyértelműen azonosítani. A tizenöt fő közül tíz főnek a pontos lakcímét (város [kerület], utca, házszám) is azonosították és további egy fő esetében a hozzátartozó pontos címe is ismert volt.⁷⁸ Nagy József egyik levele alapján azt is tudjuk, hogy további három fő, illetve hozzátartozójának pontos címe is ismert volt a hitközség előtt.⁷⁹ Tehát Radnóttal együtt össze-

sen tizennégy fő, illetve hozzátartozó pontos elérhetősége volt adott 1946. június 19–20-án.

A Gyôr-Moson-Pozsony megye területén lévô zsidó tömegsírok exhumálását a Gyôri Izraelita Szentegylet kezdeményezte 1945-ben és 1946-ban.⁸⁰ A hivatalos eljárási rend ezekben az esetekben hasonló volt. Az ásványrárói exhumálás esetében mindez dokumentálható is.⁸¹ Az exhumálás során megállapították a meggyilkolt zsidók személyazonosságát, illetve hozzátartozóik nevét és címét.⁸² A hozzátartozókat a hitközség postai úton azonnal értesítette az elhunyt személyéről, valamint eltemetésének idejéről és helyéről.⁸³ Az ásványrárói exhumálás és temetés esetében a hozzátartozók közül senki nem érkezett meg a gyôri izraelita temetőben megtartott temetésre. Értesítést azonban minden név és cím szerint ismert hozzátartozónak kapnia kellett. A gyôri temetés után négy nappal pedig – az ásványrárói exhumáltak teljes név- és címsorának közlésével – a hitközség felhívást tett közzé az *Új Éle*tben.⁸⁴ A hozzátartozók ezután egyéni egyeztetés során kérhették az elhunyt személy újbóli exhumálását és elszállítását. Az ásványrárói példán látható tehát, hogy az exhumálás–agnoszkálás, valamint a keresési felhívás megjelenése között körülbelül tíz nap telt el. A két időpont között tartották meg az ásványrárói exhumáltak ünnepi, gyôri temetését. Erre viszont már minden – ismert címmel rendelkező – hozzátartozó külön meghívást kapott.

Nem ismert, hogy az abдай exhumáltak esetében a gyôri hitközség miért szakított ezzel a gyakorlattal. Az abдай exhumáltak gyôri temetéséig öt-hat nap állt rendelkezésre a kiértékelésre. Radnóti hozzátartozói esetében ez nem történt meg, és nem tudjuk, hogy a többi agnoszkált esetében megtörtént-e. Az Abdánál exhumáltak temetésének külön jelentőséget adott, hogy erre az első alkalommal megrendezett ún. gyászünnepség keretében került sor. A gyászünnepséget a gyôri és Gyôr környéki zsidók Auschwitzba történő deportálásának – zsidó naptár szerinti – évfordulóján rendezték meg, amely egyben a gyôri zsidók meggyilkolására történő emlékezés alkalma is volt. A június 24-én, hétfő este kezdődő gyászünnepség másnap egész napos bôjt mellett folytatódott. A gyászszertartás 18 óra körül kezdődött, és az abдай exhumáltak temetésével ért véget a gyôri izraelita temetőben.⁸⁵ A környék minden elhunyt zsidó mártírája történő emlékezés alkalmából megtartott gyászszertartáson jelen voltak a „hatóságok” és „egyházak”, az emlékbeszédet pedig dr. Berg József budapesti főrabbi tartotta.⁸⁶ Ez volt tehát Radnóti Miklós és huszonegy társának második temetése.

A hitközség vezetőinek összejegyzeteleiről fennmaradt hivatalos jegyzőkönyvek szűkszavúan írtak az eseményről. Nem tudunk ar-

ról, hogy a temetésen Radnóti vagy társainak neve elhangzott volna, vagy hogy a bori munkaszolgálatukra bármilyen utalás is történt volna. Azt sem tudjuk, hogy az exhumáltak hozzátartozói közül bárki jelen volt-e. Mindössze annyit lehet megállapítani, hogy az abдай exhumáltak győri temetésének semmivel sem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, mint az Ásványrárón exhumáltakénak. Radnóti földi maradványainak (és verseinek) megtalálásának, illetve eltemetésének semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak. Nyoma sincs a jegyzőkönyvekben azoknak, az elsősorban Hulesch által idézett megállapításoknak, miszerint Radnóti földi maradványainak megtalálásán túlmenően felismerték volna azonosításának és a „Bori napló” felfedezésének jelentőségét. Ugyancsak nem találjuk semmi nyomát annak, hogy Radnóti koporsóját a többi abдай exhumálttól elkülönítve kezelték vagy temették volna el.

Mindez azonban még mindig nem ad választ arra a kérdésre, hogy az abдай exhumálás és agnoszkálás befejezése után miért csak negyven nappal (győri eltemetésük után harmincöt nappal) jelent meg a hozzátartozók keresésére vonatkozó közlemény. Ez az időbeli eltérés Gyarmati Fannit is foglalkoztatta. Naplójában arra a megállapításra jutott, hogy „...a hivatali útvesztők, lassúságok persze nem engedték a további útjára kellő időben, így lehetett, hogy augusztus elején jelent csak meg a hivatalos értesítés a zsidó lapban”.⁸⁷ Mindezt nem lehet kizárni, de mint azt az ásványrárói exhumáltak példája is bizonyítja, a késlekedés szokatlan és érthetetlen. Annál is inkább ezt kell gondolnunk, mert Ortutay Gyula Komor Andrásnén, a HM Katonapolitikai Osztályán és személyesen Pálffy Györgyön, valamint az MTI győri tudósítóján keresztül pontosan nyomon követhette a győri és abдай történéseket. Minden bizonnyal az elsők között értesült az exhumálás előkészítéséről, kivitelezéséről és az agnoszkálás eredményeiről. Úgy gondolom tehát, hogy június 19–21-e körül, első kézből és azonnal értesült Radnóti Miklós földi maradványainak megtalálásáról. Ha pedig mindez így történt, akkor teljesen érthetetlen mindaz, ami utána történt.

Az exhumálás szemtanúi

Itt érdemes számbavenni az abдай exhumálás szemtanúit. A szemtanúk természetesen elsősorban maguk az exhumálást végző személyek (vizsgálóbíró, orvosok, segédek, munkások). Szemtanúk továbbá mindazok, akik kirendelt őrszemélyzetként vagy kíváncsiságból jelen voltak.

Az exhumálási jegyzőkönyvek részletes elemzése során kimutatam, hogy azok nincsenek meg, ami pedig megvan, az hiányos. A meg-

lévő ún. abдай exhumálási jegyzőkönyvet senki nem írta alá, így ennek alapján nem tudjuk megállapítani az exhumálást végző orvosok személyét. Kőszegi Ábel, Hulesch Ernő és Gerencsér Miklós nyomán elsődlegesen dr. Ruppenthal Miklós orvos és dr. Zobay András vizsgálóbíró feljegyzése alapján tudunk az exhumálást végző csoport összetételéről.

Az orvosok

Kőszegi Ábel adatolatlan, de valószínűleg Ruppenthaltól származó információkon alapuló⁸⁸ tanulmánya szerint „Az abдай exhumálásnál jelen van Dr. Ruppenthal Miklós bírósági orvosszakértő, Dr. Lugosy István⁸⁹ boncolóorvos, egy boncsegéd, a jegyzőkönyvvezető és az izraelita hitközség vagy a JOINT képviselője. A sír feltárására a volt abдай nyilasokat rendelik ki, a környéket két rendőr biztosítja.”⁹⁰ Az ismert Ruppenthal-feljegyzés szerint az exhumálást Ruppenthalon és a vizsgálóbírón kívül egy orvosszakértő és egy kórházi boncsegéd végezte.⁹¹ Ruppenthal 1970-ben kelt feljegyzése és a szintén ebben az évben Kőszeginek írt levele szerint a feljegyzés papírra vetésének időpontjában már csak ő élt. Hulesch azonban tizenhat évvel később, 1986-ben megszólaltatta a vizsgálóbírót, dr. Zobay Andrást.⁹² A szintén adatolatlan interjúbán Zobay név szerint felsorolta az exhumáló csoport tagjait (dr. Lugosy István törvényszéki orvos, Balogh Sándor boncsegéd,⁹³ dr. Kovács Zoltán jegyzőkönyvvezető).⁹⁴ Utóbbi, azaz a jegyzőkönyvvezető személye azonban nem egyértelmű. Zobay állítását ugyanis egy győri újságíró, Petőcz Miklós nyilvánosan megcáfolta, állítása szerint egyenesen Kovácstól kapott információk alapján.⁹⁵ Később maga Hulesch is elismerte a tévedést.⁹⁶

Zobay András fiának közlése szerint édesapja és Hulesch Ernő egy munkahelyen dolgozott a Győri Állami Gazdaságban. Sokat beszélgettek, de édesapjával interjú nem készült. Hulesch csak Zobay halála után tette közzé az „interjút”, amikor Zobay már nem tudott reagálni. A Zobay család viszont mindezt nehezményezte, de végül eltekintettek az ügy jogi útra terelésétől.⁹⁷

A dilemmát azonban feloldja a közelmúltban Ferencz Győző által megtalált, 1946-ból származó dokumentum. Ebben Nagy József egyértelműen „Dr. Kovács Zoltán” törvényszéki jegyzőt nevezi meg jegyzőkönyvvezetőnek.⁹⁸

Hujber Kálmán abдай gátör az állambiztonsági szolgálatnak tett nyilatkozata szerint az agnoszkáláson – a boncsegéddel együtt – nem három, hanem négy orvos volt jelen.⁹⁹ Amennyiben nem tévedett Hujber,

úgy a negyedik orvos lehetett „Dr. Kukorelli tisztiorvos”. Nevét az *Abdai gyilkosok* dosszié legelső lapján, tehát a nyomozás legelején – a forrás megjelölése nélkül – említették. Dr. Kukorelli Károly 1945 után Gyôrbe került és valóban tisztiorvos volt. Lányának tájékoztatása szerint a családi legendáriumban nem maradt fenn az, hogy édesapja az abdai exhumáláson részt vett volna. A sokáig a budapesti Radnóti Miklós gimnáziumban tanító Dr. Balázs Lórántné Dr. Kukorelli Katalin¹⁰⁰ „soha nem hallott” erről és egyben „majdnem kizártnak” is tartja.

A hitközség képviselője

Hujber Kálmán szerint az exhumálásnál jelen volt egy általa közelebbiről meg nem nevezett „temetőőr”.¹⁰¹ A temetőőrrel a további források nem tettek említést, viszont az izraelita hitközség valamilyen beosztású képviselőről igen. Kőszegi Ábel hitközségi vagy JOINT-¹⁰² képviselőről írt.¹⁰³ A Huleschnek „interjút adó” Zobay ugyancsak „hitközségi megbízottról”, máshol pedig JOINT-képviselőről beszélt. Ez a személy szerinte budapesti rabbi.¹⁰⁴ A Gyôri Izraelita Hitközség egyik 1946-os jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy Gyôrben a hitközség egy épületben volt a JOINT-irodával.¹⁰⁵ Domán István történész tanulmányából pedig azt tudjuk, hogy a hitközség székházában JOINT segítségével működő, napi százötven ember étkeztetését ellátó konyha volt.¹⁰⁶ Amennyiben a hitközség képviselője volt jelen az exhumálásnál, úgy az illető minden bizonnyal a hitközség hatfős exhumálási bizottságának tagjai közül került ki.¹⁰⁷ Hulesch könyvének ötödik, egyben utolsó kiadásában (2000) azonban minden forrás megjelölése nélkül megnevezte az exhumálásnál jelen lévő JOINT-os képviselőt, Eisenberg Béla személyében.¹⁰⁸

A háború befejezését követően a gyôri neológ hitközségnek Eisenberg megválasztásáig nem volt főrabbi, de még rabbija sem, mivel dr. Róth Emil rabbi mártírhalt. (Ebben a tárgyalt időszakban a gyôri ortodox főrabbi Snyders Jakab volt.)¹⁰⁹ A neológ rabbi és főrabbi hiányát pontosan mutatja, hogy a holokauszt alatt elpusztult gyôri zsidók emlékére és egyben az Abdánál exhumáltak gyôri temetésére 1946. június 25-én rendezett mártírok napjára Berg József kispesti rabbist hívták meg. Az abdai exhumálásnál tehát kizárható, hogy jelen lett volna rabbi. Dr. Eisenberg Béla zuglói rabbist 1946. augusztus végén választották meg Gyôr főrabbijává és szeptember 15-én iktatták be.¹¹⁰ A pesti lakos Eisenberg tehát minden bizonnyal nem lehetett jelen az 1946. június 19–20-i abdai exhumálásnál.

Jelen volt viszont Spiegel Károly, aki az ún. exhumálási jegyzőkönyvet megőrizte az utókornak. Vele ugyan Hulesch interjút készí-

tett, de nem mint szemtanúval, hanem mint JOINT-alkalmazottal.¹¹¹ Hulesch adatolatlanul beszámolt Spiegel Károly és Ortutay Gyula az 1950-es években létrejött győri találkozásáról. Hulesch interpretációja szerint ekkor Spiegeltől „felvilágosítást kért” Ortutay, hogy mit tud „Radnóti Miklós győrszigeti temetéséről. Én meg kérdeztem tőle: ki volt az illető. Mert én ’38 végén tértem vissza Győrbe. Addig – 15 évig – Bécsben éltem. Ezért az újabb magyar irodalom teljesen ismeretlen volt előttem.”¹¹² (Nyilvánvaló, hogy ellentmondás van a Hulesch által megszólaltatott és Radnótira „azonnal felfigyelő” JOINT-képviselő, valamint a Hulesch által idézett Spiegel Károly, szintén JOINT-képviselő szavai között.)

Spiegel Károly leányának személyes közlése szerint édesapja a JOINT alkalmazottja volt.¹¹³ JOINT-alkalmazottként részt vett a deportáltak fogadásában és az ellopott zsidó javak felkutatásában, valamint visszaszolgáltatásában. Mindemellett a hitközség előljárósági tagja is volt.¹¹⁴ Spiegel Marianntól tudtam meg, hogy édesapja jelen volt Radnóti és társai abдай exhumálásánál. Spiegel Károly lányának beszélt a Radnóti zsebében talált tárgyakról is.¹¹⁵

Nyilasok, rendőr(ök), hatósági tanú és kíváncsiskodók

Az abдай exhumáláshoz – az ilyenkor szokásos módon – helyi személyeket, volt nyilasokat rendeltek ki. Ezt Galambos Lajos abдай jegyző,¹¹⁶ dr. Zobay András vizsgálóbíró¹¹⁷ és a Kőszegi Ábelnek megszólaló Szűcs Gyula, abдай rendőr,¹¹⁸ továbbá Hujber Kálmán,¹¹⁹ abдай gátör és Sarmann Ferencné¹²⁰ egybehangzóan megerősítette. (Tolnai Gábor is ezt írta.¹²¹) Az *Abдай gyilkosok* dossziében felsorolták az abдай volt nyilaskeresztes párt tagjait.¹²² Közülük Dömötör Gábor és Réti Rudolf volt nyilas párttagok, valamint Stinner László községvezető és Varga Gyula körzetvezető biztosan jelen volt az exhumálásnál. Minden bizonnyal velük együtt kirendelték még Csepeli Jánost, Magyar Gyulát, Meszlényi Lászlót és Varga Józsefet, volt abдай nyilasokat is.¹²³ A kirendelést a volt abдай községi bíró, Horváth József¹²⁴ szervezte meg. Így a kirendelt volt nyilasok száma minden bizonnyal nyolc fő volt.¹²⁵

Kőszegi Ábel azt írta, hogy az abдай exhumálást két rendőr biztosította. Hulesch szerint azonban egyetlenegy kirendelt rendőr volt, mégpedig Szűcs Gyula, abдай rendőr. (Zobay is egy kirendelt rendőrt említett.¹²⁶) Szűcs visszaemlékezéséből az derült ki, hogy „aznap 13 embert vettek ki” (exhumáltak), és hogy Radnóti kabátjának belső zsebéből került elő a „Bori notesz”.¹²⁷ Kőszegi a Szűcs Gyulával készült beszélgetéséből azt rögzítette munkanaplójában, hogy „a holttestek már oszlottak voltak, a holttestek ruhái is enyészetnek indultak, [...] a sze-

mük már nem volt meg, [...] arcról nem lehetett volna megállapítani személyazonosságukat”.¹²⁸ Amennyiben volt másik kirendelt rendőr, úgy annak személye ismeretlen maradt.

Az *Abdai gyilkosok* dossziében Hujber Kálmán gátör azt állította magáról, hogy mint hatósági tanú, jelen volt az exhumálásnál. Az állambiztonság el is fogadta állítását, mert Hujber éppen az exhumálásnál látottak alapján „alakította ki a gyilkossággal kapcsolatos saját koncepcióját, amelyet azóta úgy állít be és mond el, mintha a gyilkosságot valóban végignézte volna”.¹²⁹

Az exhumáláshoz a helyiek közül „jöttek volna sokan kíváncsiskodni” – állította Szűcs Gyula rendőr. Hulesch egy kíváncsiskodót meg is szólaltatott könyvében. Józsa Lászlóné virágszedés közben kanyarodott a Rábca-töltésre és pillantotta meg az exhumálást. Elmondásából arra lehet következtetni, hogy az exhumálás elején (első napján) járt arra, éppen akkor, amikor az ún. exhumálási jegyzőkönyvben 5. pont alatt regisztrált Glücksmann Mihály „fogorvos” (valójában fogtechnikus) földi maradványaira bukkantak.¹³⁰

Mindezek alapján összeállítható az abdai exhumálást végzők, illetve ott jelen lévők köre és névsora. A vizsgálóbíró (dr. Zobay András), az orvosi személyzet (orvosok: dr. Ruppenthal Miklós, dr. Lugossy István, boncsegéd: Balogh Sándor), a jegyzőkönyvvezető (dr. Kovács Zoltán), az izraelita JOINT és egyben a hitközség képviselője (Spiegel Károly) és az exhumálást végző volt nyilasok (valószínűleg nyolc fő), továbbá valószínűleg egy kirendelt rendőr (Szűcs Gyula), továbbá a kíváncsiskodók közül egy fő (Józsa Lászlóné). Abban az esetben, ha a kíváncsiskodókat nem számítjuk és az exhumálás során mindig jelen voltak a felsorolt személyek, akkor tizenhat fő vett részt az exhumáláson. Közülük mindössze az orvos (Ruppenthal), a vizsgálóbíró (Zobay), a rendőr és egy kíváncsiskodó visszaemlékezése ismert.

3. Az abdai exhumáltak

Kiket exhumáltak Abdánál?

A történet- és irodalomtudomány mindmáig adós egy alapkérdés tisztázásában. Nem bizonyították ugyanis eddig, hogy az Abdánál kivégzettek mindegyike valóban bori munkaszolgálatos volt-e. Az *Új Élet*-ben közzétett felhívás, majd pedig a Radnóti-kutatás kanonizált változata evidensnek tekintette ezt.

Az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv szerint számos exhumálnál találtak dokumentumokat. Ezek alapján három fő esetében egyértelműen megállapítható volt a bori munkaszolgálatos „státuszuk”. Így a levelezőlapok alapján három, Radnótival együtt négy esetben a bori munkaszolgálat tényét egyértelműen megállapították.¹³¹ A kérdés az, hogy a többi tizennyolc exhumált esetében honnan lehet azt tudni, hogy bori munkaszolgálatosok voltak? Ha pedig nem voltak azok, akkor kik voltak ők és hogyan végezték ki őket a bori munkaszolgálatosokkal együtt, illetve hogyan kerülhettek azonos sírgödörbe?

A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (MEASZ) archívumában fellelhető néhány – utólag összeállított – hiányos bori táborlista.¹³² Ezek közül egyedül a *Heidenau*-tábor listáján találtam olyan személyek neveit, akiket Abdánál exhumáltak. Ennek alapján megállapítható, hogy négy fő (Bárdos Pál, Glücksmann Mihály, Sándor József, Weisz Jenő) ugyanabban a bori altáborban volt munkaszolgálatos. Battyán György mohácsi naplójában összesen három abdai exhumált neve szerepel (Bárdos Pál, Radnóczi Miklós, Wieselmann László). Közülük egy fő (Bárdos) a MEASZ-listán is rajta van. Radnótival együtt tehát összesen hat főről egyértelműen megállapítható, hogy bori munkaszolgálatos volt. Közülük pedig öten biztosan, egy fő (Wieselmann) pedig valószínűleg a *Heidenau*-tábor foglya volt.

A Cservenka után készített, többször idézett veszteséglistán további Abdánál kivégzett bori munkaszolgálatos neveket találtam.¹³³ Közülük Lőwy Károly az adatok egyezése miatt egészen bizonyos, hogy bori munkaszolgálatos volt. A másik személyről, Blättler Pálról a nem egyértelmű adatok miatt csak valószínűsíteni lehet ugyanezt. (Egyikükről sem tudható, hogy melyik bori táborban volt.¹³⁴)

A veszteséglista azokat a bori munkaszolgálatosokat vette számba, akik az első lépcsőben elindultak közül 1944. szeptember 17. és október 8. (Bor és Újvidék) között meghaltak vagy eltűntek. (A veszteséglistán szereplő másik időpont-megjelölés szerint a szeptember 17. és október 30. közötti időszakra vonatkoznak az adatok.) A veszteséglista minden bizonnyal nem volt pontos, de a veszteség számbavételeként megjelölt két időintervallum mindegyike megelőzte a boriak szentkirályszabadjai indulásának és egyben az abdai kivégzésnek az időpontját. A veszteséglista szerint (és csakis e szerint) tehát Lőwy és valószínűleg Blättler már a szentkirályszabadjai induláskor hiányzott (meghalt vagy megszökött), és nem lehettek ott a menetben, éppen ezért nem is végezhették ki őket Abdánál. Az *Abdai gyilkosok* dossziében megszólaló budapesti Szabolcsi László azonban ezzel ellentétesen tanúskodott. Az állambiztonsági szolgálat dossziéja a *Berlin*-tábor munkaszolgálatos-

sát kétszer is idézte. A szolgálat jelentése szerint Szabolcsi meghallgatásán azt mondta, hogy „...vele egy században volt Lőwy Károly, muszos, aki 1918-ban született, sovány, magas testalkatú, barnahajú, bajszos ember volt. Lőwy Sisák tizedes Borban és a dunántúli útszakaszon is állandóan üldözte, Borban egy alkalommal az ürülékét is megetette vele. Lőwy ezen útszakaszon teljesen le volt gyengülve, alig tudott menni, lemaradozott, Sisáktól való félelmében idegileg teljesen össze-roppant. Ez az ember Pannonhalma és Gyôr között eltűnt a századtól, azóta nem hallott felöle semmit, nem tudja, mi történt vele.”¹³⁵ Szabolcsi visszaemlékezését a nyomozást lezáró összefoglaló jelentés újból idézte.¹³⁶ A szolgálat nagy jelentőséget tulajdonított mindennek és bizonyítékként használta nyomozati eredményeinek alátámasztására. Szabolcsi László elmondása alapján el kell fogadnunk, hogy Lőwy Károly mégiscsak elindult Szentkirályszabadjáról, vagyis a veszteséglistát hibásan töltötték ki. Ez a tény megalapozza azt a feltételezést is, hogy a veszteséglistán szereplő Blättler Pál is tévesen került fel erre a listára, és ő is ott volt a dunántúli menetben. Mindezek nyomán Lőwy Károly és Blättler Pál is ott lehettek az abdai tömegsírban.

Kiket nem exhumáltak Abdánál?

A bori munkaszolgálatosok menetéről a hozzátartozók keveset tudtak. A Bor és Hegyeshalom közötti útszakaszon, majd pedig a német koncentrációs táborokban meghaltakról a hazaérkezők alig tudtak információkat közölni. A dunántúli útszakaszon meghalt munkaszolgálatosok közül a legtöbb ember valószínűleg Abdánál és Mosonmagyaróváron halt meg. Az Abdánál történt kivégzésnek pedig tudomásunk szerint nem volt munkaszolgálatos szemtanúja. Mindezek után és a Radnóti-kultusz kialakulásával párhuzamosan a hozzátartozók közül többen az abdai kivégzés áldozatának tekintették elveszett rokonukat. Erre az adott valós alapot, hogy hat azonosítatlan személy is volt az exhumáltak között. Így a Rábca-parti gátoldal egyszerre huszonkét ember valóságos tömegsírja és az eltűnt bori munkaszolgálatosok szimbolikus sírja is lett.

Klein Miklós

Klein Miklós bori munkaszolgálatosról családja úgy tudja, hogy együtt volt Radnótival, és hogy őt is Abdánál végezték ki. Klein Miklós fia, Szigeti (Klein) Róbert emlékezete szerint 1947-ben édesapjának egy munkaszolgálatos társa kereste fel a családot, és tőle származhattak az információk.¹³⁷ Szigeti Róbert közlése szerint az Egerben 1912-ben szü-

letett Klein Miklós 1948-ban kiállított halotti bizonyítványában 1944. október 1-je, míg a 2010-ben kiállított halotti bizonyítványban 1945. január 15-e szerepel a halál dátumaként (az elhalálozás helyét egyik esetben sem nevezték meg).¹³⁸ A család joggal hihette, hogy Klein Miklós Abdánál halt meg, mivel Klein Miklós nevű munkaszolgálatos valóban volt az áldozatok között. Az Abdánál kivégzett Klein Miklóson kívül – kutatásaim során – további három Klein Miklós nevű bori munkaszolgálatost találtam, de egyikük sem azonos Szigeti Róbert édesapjával.¹³⁹ Az egri születésű Klein Miklóst azonban minden kétséget kizáróan megtaláltam a flossenbürgi koncentrációs táborba érkezettek listáján.¹⁴⁰ Így ő egész biztosan túlélte a dunántúli útszakasz kivégzéseit és sorsa Flossenbürgön keresztül nyomon követhető egészen a buchenwaldi koncentrációs táborig. Összesen tehát öt Klein Miklós nevű bori munkaszolgálatosról tudunk, akik közül egy fő (Budapest, 1908–?) Abdánál, egy fő (Eger, 1912–?) német koncentrációs táborban, egy fő (1903–?) ismeretlen helyen halt meg, míg egy fő (Bertmihály, 1920–?) sorsa ismeretlen, továbbá egy fő (Budapest, 1903–?) túlélte a munkaszolgálatot.

Tabán Gyula

A családtagok közlése szerint Tabán (Tabák) Gyula¹⁴¹ költő és testvére, Tabák Sándor tisztviselő egyaránt Borban volt munkaszolgálatos.¹⁴² A két bori munkaszolgálatos testvérei, Tabák Endre újságíró és Tabák Lajos fotóművész egyaránt írtak is erről. Tabák Endre együtt volt munkaszolgálatos Szentkirályszabadján Tabán Gyulával, akit innen vittek Borba.¹⁴³ A Tabák Lajos életét bemutató kötetben a fotóművész szintén beszélt Borba vitt testvéreiről.¹⁴⁴ A két Borba vitt testvér közül Tabák Sándor túlélte, míg Tabán Gyula nem élte túl a munkaszolgálatot.¹⁴⁵ Valószínűleg egyiküket sem a *Heidenau*-táborban tartották fogva. Egyikük nevét sem találtam meg semmilyen tábor- vagy veszteséglistán, és a visszaemlékezők sem említették őket.

Szurmay Ernő, szolnoki könyvtárigazgató egyik írásában a mártírköltők között említi Tabán Gyulát, és egyben megírta életrajzát. Ebből tudható, hogy Tabán többek között Párizsban és Heidelbergben tanult, és francia–magyar szakos tanári diplomát szerzett. Szegeden elvégezte a tanárképző főiskolát. A *Hitélet* című zsidó szépirodalmi és társadalmi folyóirat főmunkatársa lett. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaként jól ismerte a vele egykorú Radnóti.¹⁴⁶ Tabán Gyulát szegedi és szolnoki költőként tartják számon, akinek életében két önálló verseskötete jelent meg.¹⁴⁷ (Halála után unokaöccse, Tabák András rendezte sajtó alá verseit.¹⁴⁸)

Tabán Gyulának nem csak a bori munkaszolgálatáról, de haláláról is alig tudunk valamit. A költő haláláról a családon belül is eltérően vélekedtek. A költő unokaöccse 2009-ben, az *Ezredvég* című folyóirat Radnóti Miklós emlékszámában azt írta, hogy Tabán Gyula „nem biztos, hogy ugyanabban a lágerben” volt, mint Radnóti Miklós, „viszont bizonyos, hogy ugyanabban a halálmenetben vonszolta magát ő is, és a kivégzés is alighanem ugyanott érte, Abdán – szemtanúk ugyanis Győrnél még látták a menetben. [...] Őt soha nem agnoszkálták, ismeretlenül maradt egy jeltelen tömegsírban.”¹⁴⁹ A költő Tabán Gyula halála Tabák Lajos szerint „valahol a Dunántúlon”¹⁵⁰ következett be. Tabák Endre pedig „Abda környéki tömegsírba zuhanásról”¹⁵¹ írt. Tabák Lajos leányától, Estókné Csete Olgától kapott dokumentum szerint a költő két testvére 1997-ben kárpótlási igényt terjesztett elő.¹⁵² Ebben azt írták Tabán Gyuláról, hogy „meghalt ismeretlen helyen, állítólag a Sopron megyei Hidegség térségében”. A költőről Estókné Csete Olga (tanítványával együtt írt) tanulmányában az áll, hogy „Haláláról mindössze annyit tudunk, hogy a Hidegség nevű településen vagy annak környékén halt meg tifuszban. Dr. Losonczy Nándor szolnoki orvos, aki szintén ott volt az »erőltetett menetben« Tabák Hermanné kérésére írásban tanúsította Tabán Gyula elhunytát.”¹⁵³ A Szolnoki Zsidó Hitközség Tabák Lajos kérésére 1994-ben igazolást állított ki a költő haláláról.¹⁵⁴ Ebben a Hitközség idéz a holokauszt 50. évfordulójára kiadott és a szolnoki zsidóság történetét feldolgozó kötetből: „Tabán Gyulát, az érzékeny, finom lelkű költőt – Radnótival együtt – a hírhedt bori (Jugoszlávia) részében sanyargatták... Az út az abdai tömegsírba vezetett.”¹⁵⁵

Az idézett művekben egyetlen szemtanút említettek meg név szerint, nevezetesen dr. Losonczy Nándor szolnoki orvost. Neve semmilyen bori vagy hidegségi veszteséglistán nem szerepel, és a Borba vitt orvosok utáni kutatásom során sem találkoztam nevével. Nagy valószínűség szerint dr. Losonczy Nándor soha sem járt Borban, és a dunántúli útszakaszon sem kísérte a menetet. Amennyiben ő azonos az 1899-ben Szolnokon született dr. Losonczy Nándor orvossal, akkor még valószínűlenebb, hogy az orosz fronton megsebesült orvos a dunántúli menetben ott lett volna.

Tabán Gyula nem szerepel sem a flossenbürgi, sem pedig a sachsenhauseni KZ listán. Vagyis nagy valószínűség szerint nem hagyta el Magyarország területét és Magyarországon, talán a dunántúli útszakaszon halt meg. A bori munkaszolgálatosok közül nincs tudomásunk arról, hogy bárki is Győr után ne Mosonmagyaróvár felé ment volna, illetve hogy Nyugat-Magyarország felé vitték volna. Így Tabán Gyula, ha ténylegesen a bori menettel tartott a Dunántúlon, akkor nem halha-

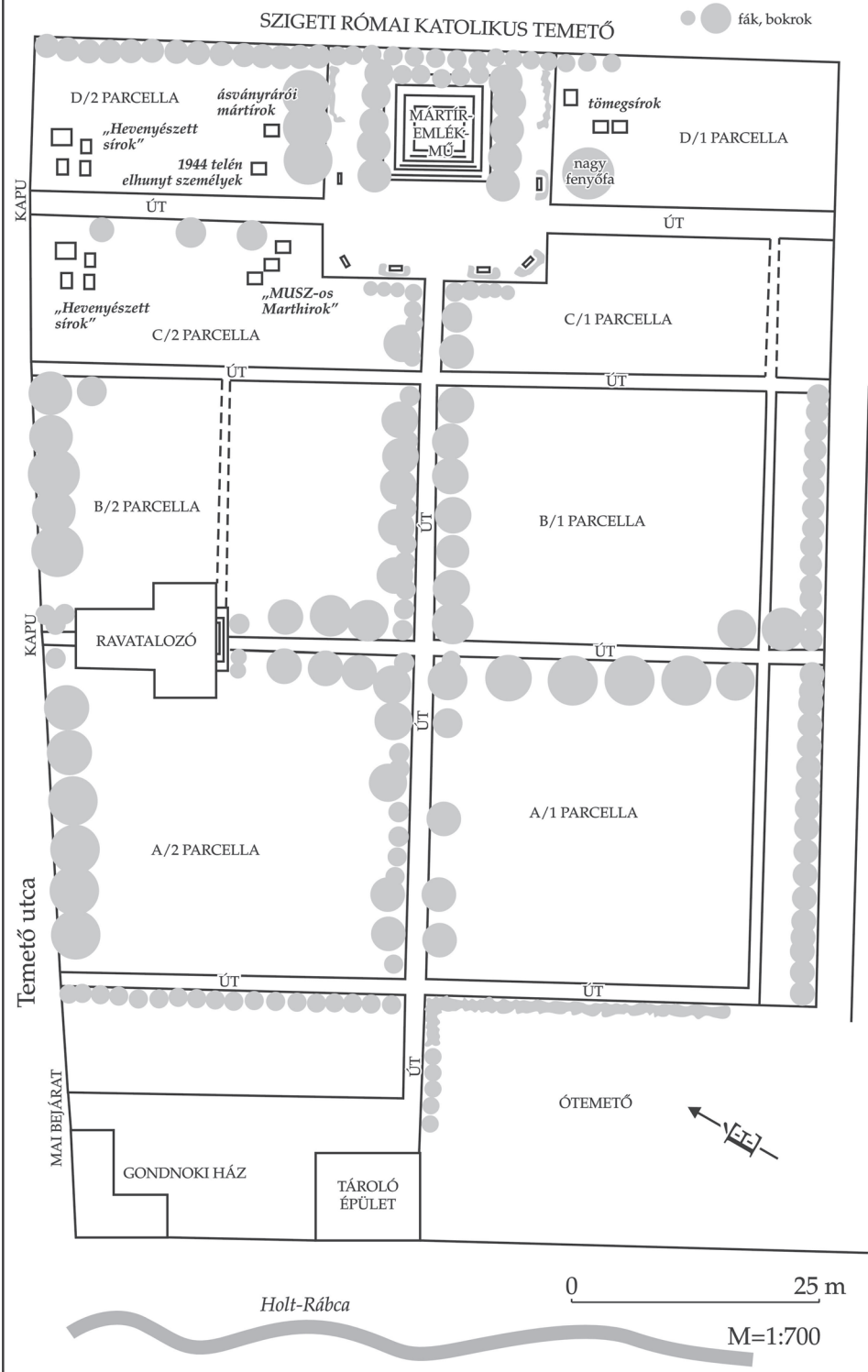
tott meg Hidegségen vagy környékén. Természetesen nem zárható ki, hogy az Abdánál kivégzett és később azonosítatlan hat fő között volt, de ugyancsak meghalhatott, vagy kivégezhették Mosonmagyaróváron is. Az abdai kivégzés esetében nem tudunk arról, hogy lett volna munkaszolgálatos vagy orvos szemtanúja.

4. Az abdai exhumáltak végső nyughelyei

Radnóti Miklós és huszonegy bori munkaszolgálatos társát 1944 novemberében az Abda melletti Rábca-töltésnél kivégezték. Exhumálásukra tizenkilenc hónappal később került sor. A győri izraelita temetőben ünnepélyes külsőségek között temették el őket 1946. június 25-én a kora esti órákban. A gyászünnepekről fénykép is készült.¹⁵⁶ A második temetésüket követően a győri hitközség felhívást tett közzé, amelyben a meggyilkolt bori munkaszolgálatosok hozzátartozóinak jelentkezését kérte.¹⁵⁷ Ennek a felhívásnak a híre jutott el Radnóti Miklósné Gyarmati Fannihoz. A költő földi maradványait az özvegy és barátai 1946. augusztus 12-én Budapestre szállították. Radnóti Miklós harmadik temetésére a budapesti Kerepesi temetőben került sor augusztus 14-én.¹⁵⁸ Nem ismerjük azonban a többi huszonegy munkaszolgálatos földi maradványainak további sorsát. Nem tudjuk, hogy őket is újratemették-e, vagy hogy hol van végső nyughelyük.

Gyarmati Fanni győri útjának másnapján a *Dunántúli Szabad Nép* beszámolt Radnóti kihantolásáról és Budapestre szállításáról. A győri újságíró „az újtemetőben ideiglenes pihenőhelyéről kihantolt Radnóti Miklós” holttestéről írt.¹⁵⁹ Az újságíró azonban nyilván tévedett, mert az Abdánál exhumáltakat nem a győri újtemetőbe, hivatalos nevén nem a Nádorvárosi köztemetőbe temették el. A félreértés annál is bántóbb, mivel Gyarmati naplójából tudjuk, hogy a győri Fehér Hajó Étteremben találkoztak a *Szabad Nép* Magyar nevű szerkesztőjével.¹⁶⁰ Gyarmati naplója egyébként nem tartalmazza, hogy a győri izraelita temetőben kapták meg Radnóti koporsóját, de a leírás szöveggörnyezete nem hagy kétséget erről. Gyarmati Fanni ugyanis azt írta az augusztus 12-i győri útjáról készült naplóbejegyzésében, hogy „a temetőben, mindjárt a kapu mellett, hevenyészett friss sírok, egyik kiásva. [...] Az exhumálásnál a legnagyobb gonddal helyezték a testeket kettesével a ládákbba, egyiket fejtől, másikat lábtól, számozták őket és ezek alapján emelték ki most is.”¹⁶¹ Kőszegi Ábel irodalomtörténész kutatásai

15. A Győr-Szigeti izrealita temető (Győr, Temető utca 33.)

során valamikor az 1960-as évek végén találkozott a Gyôri Izraelita Hitközség egyik korabeli tisztségviselőjével, Spiegel Károllyal. A találkozón elhangzottakról Kőszegi munkanaplójába azt jegyezte be az abdai exhumáltakról, hogy „két sírba temették őket a gyôri zsidó temetőben”.¹⁶²

A Gyôr korabeli és jelenlegi területén lévô, Gyôr-Szigeti (Gyôr-szigeti) izraelita temetőt 1826-tól kezdve a mai napig használják. A holt Rábca és a római katolikus Szigeti temető által határolt, húsz hektáros zsidó temetőben körülbelül 3500 fő nyugszik, és egy 2003-as felmérés szerint 3136 sírköve található.¹⁶³ A temető északkeleti falánál áll az 1947. június 15-én felavatott mártíremlékmű. A piramis vagy gúla alakú mártíremlékművet a körülbelül ötezer deportált gyôri zsidó emlékére állították. Az emlékműavatást országos eseménnyé avatta, hogy azon többek között részt vett a köztársasági elnök, a miniszterelnök, az igazságügyi miniszter, továbbá a vallás- és közoktatásügyi miniszter (Ortutay Gyula), valamint a JOINT amerikai alelnöke.¹⁶⁴

A Gyarmati Fanni által említett temetőkapu meghatározása nem teljesen egyértelmű.¹⁶⁵ A temetőnek 1946-ban két kapuja volt: a ravatalozóhoz és a mai mártíremlékműhöz vezető út kapuja. Mindkét kapunál, illetve az út mindkét oldalán találhatók 1944 előtti sírok. A mártíremlékműhöz vezető út menti sírok azonban kevésbé sűrűn követik egymást, és még ma is nagyon sok üres (vagy nem jelölt) sírhely található itt. Ez a rész egyben a temető északkeleti vége is, amely a római katolikus temetővel közös falnál ér véget. A később részletesen tárgyalt tömegsírok ennek az útnak a két oldalán helyezkednek el. Valószínűnek tűnik tehát, hogy erről a kapuról írt Gyarmati és itt voltak a „hevenyészett”, azóta már esetleg mások földi maradványait őrző sírok.

Gyarmati Fanninak a koporsókra vonatkozó leírását támasztja alá az Ásványráróról exhumált negyvennyolc holttest koporsóba helyezéséről készült dokumentum.¹⁶⁶ Ebben az szerepel, hogy a negyvennyolc holttestet összesen harminc koporsóban helyezték el úgy, hogy tizennyolc esetben két holttest került egy koporsóba.

Exhumálások és újratemetések

A gyôri hitközség felhívása és Radnóti Miklós gyôri exhumálása nyomán felmerül a kérdés, hogy történtek-e további exhumálások. Az akkor ott maradt huszonegy munkaszolgálatos földi maradványainak mi lett a további sorsa? A kérdések megválaszolására kézenfekvők lennének az exhumálási számlák vagy a hitközség éves zárszámadási adatai. Ezek azonban nem lelhetők fel, pedig mintegy számítási alap-

ként tudnánk használni azt, hogy Radnóti gyôri exhumálásáért 610 Ft-ot kellett fizetni.¹⁶⁷

Az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv¹⁶⁸ szerint a huszonkét abdai exhumált közül Radnóti Miklóssal együtt tizenöt fônek sikerült megállapítani a személyazonosságát. A tizenöt fô közül tíz fônek a pontos lakcímét (város [kerület], utca, házszám) is azonosították. További egy fô esetében az exhumálás során csak a hozzátartozó nevét és pontos címét sikerült megállapítani, az illetô kilétét nem.¹⁶⁹ Nagy József gyôri újságíró egyik levele alapján azt is tudjuk, hogy a hitközség elôtt késôbb ismertté vált egy – az exhumálás során még ismeretlen – személy hozzátartozójának neve és postacíme. Ugyancsak Nagy József levelébôl tudjuk, hogy a tizenöt agnoszkált fô közül még egy fô hozzátartozóját találták meg lakcímével együtt.¹⁷⁰ Tehát mindezek alapján a hitközség elôtt 1946 augusztusában összesen tizenhét fô személye lehetett ismert, akik közül tizenhárom fônek, illetve hozzátartozójának volt a pontos lakcíme is ismert. Az ismert lakcímek vagy születési adatok alapján megállapítható, hogy valamennyien budapestiek vagy budapesti állandó lakhellyel rendelkezôk voltak. (Wix Vilmosról mindössze annyit tudunk, hogy az akkor még önálló, nem Budapesthez tartozó Rákoskeresztúron született.) Mindezek után logikus, hogy ha gyôri exhumálásukra valóban sor került, végsô nyughelyüket budapesti zsidó temetôkben, elsôsorban a Budapesti Izraelita Hitközség Központi Temetôjében (a továbbiakban: Kozma utcai temetô) kell keresni.

A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû szervezet 1948-ban könyvet jelentetett meg *10 000 hazahozott hôsi halott* címmel. A Magyarországon kizárólag egy közkönyvtárban meglévô¹⁷¹ mű Abdáról szóló fejezetében ez áll: „Abda községben meggyilkolt bajtársaink exhumálását 1946 szeptemberében bonyolítottuk le. A gyôri temetôben ideiglenesen eltemetett bajtársak személyazonossága megállapítható volt és így részben a Rákoskeresztúri izraelita temetôbe, részben a Rákoskeresztúri köztemetôbe kerültek, felekezeti hovatartozandóságuk szerint. Bárdos Pál, Bodor Béla, Dénes Andor (1907–44), Glücksmann Mihály (1920–44), Klein Miklós (1908–44), Lôwy Károly (1918–44), Mahler György Iván (1924–44), Markovits Lajos, Weisz Jenô, Wieselmann László.”¹⁷²

Az idézett forrás számos fontos megállapítást tesz. Az derül ki a szövegbôl, hogy az Abdánál meggyilkolt munkaszolgálatosok gyôri exhumálását ez a szervezet végezte 1946 szeptemberében. Tíz fô – köztük az ún. exhumálási jegyzôkönyvben nem szereplô – Bárdos Pál személyazonosságát Gyôrben megállapították. A tíz munkaszolgálatost a gyôri exhumálásukig, azaz 1946 szeptemberéig ideiglenesen a gyôri

temetőben temették el. (Nem írja, hogy a győri izraelita temetőben.) Győri exhumálásukat követően pedig vallási hovatartozásuk szerint – nyilván a hozzátartozó döntésének megfelelően – Budapesten temették el őket. Halálozási dátumként mindegyikük esetében 1944-et határozták meg. A forrásmunkából az is kiderül, hogy a kötet kiadásáig, tehát 1948-ig, az Abdánál kivégzettek közül mást nem exhumáltak Győrből. A könyv azonban nem tesz említést Radnóti 1946. augusztusi, győri exhumálásáról és budapesti eltemetéséről. Feltételezhetően azért nem, mert Radnóti exhumálásához és koporsójának szállításhoz ennek a szervezetnek nem volt köze.

A Kozma utcai temető nyilvántartásában az ide eltemetett mind a nyolc abdai exhumált személy sírját sikerült megtalálnom (Bodor Béla, Glücksmann Mihály, Klein Miklós, Löwy Károly, Mahler György Iván, Markovits Lajos, Weisz Jenő és Bárdos Pál). Az abdai exhumáltak sírjai az 1949-ben épült holokauszt-emlékmű közelében, mintegy ötven méterre az elpusztult bori munkaszolgálatosokra emlékező oszloptól (kőpilonjától) találhatók. Sírjaikat szinte közrefogja a Kiskunhalason legyilkolt munkaszolgálatos és lichtenwörthi mártíremlékmű. Légvonalban pedig mintegy két kilométerre fekszenek a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájának szépen gondozott sírjaiban nyugvó és a dunántúli útvonalon őket kísérő bori keretlegények sírjaitól.¹⁷³

A Kozma utcai temetőben lévő holokauszt-emlékmű bori oszlopán az abdai exhumálás során azonosított – Radnótival együtt – tizenöt fő közül hárman szerepelnek (Gellért Andor, Markovits Lajos, Klein Miklós). Klein Miklós nevű munkaszolgálatos azonban több is volt Borban, és a bori falon szereplő Klein Miklós születési adata eltér a boriak sorában nyugvó Klein Miklósétól. Az azonosság tehát esetükben kizárható.

A Kozma utcai temetőben nyugvó abdai exhumáltakra vonatkozó adatok tekintetében további három forrásra lehet támaszkodni. Ezek egyrészt az egyes elhunytakról és sírokról kitöltött, a Kozma utcában őrzött kartonlapok,¹⁷⁴ másrészt az elvileg ezek alapján készített internetes adatbázis (Öröklét honlap¹⁷⁵). Harmadik adatforrásként az eltemetettek sírjain talált adatokat használhatjuk.¹⁷⁶ A három forrás meglétét azért kell itt külön is hangsúlyozni, mert ezek adatai számos ponton nem fedik egymást.

A kartonlapok tanúsága szerint a hét fő közül négy esetben rögzítették, hogy Abdáról, az „Öröklét” honlap szerint egy esetben, hogy Abdáról és négy esetben, hogy Győrből történt az exhumálás. Két fő esetében a kartonon Abda, a honlapon Győr szerepel exhumálási helyként. A kartonlap és a honlap egybevetése alapján azonban össz-

zességében mindenkiről elmondható, hogy van exhumálási adat (Abdáról, Gyôrból, Abdáról és Gyôrből történt az exhumálás).

A Kozma utcában mind a nyolc fôt ugyanazon a napon temették el. Temetésükre Radnóti Miklós budapesti temetését követô 39. napon, 1946. szeptember 22-én, vasárnap került sor.¹⁷⁷ Valamennyiüket ugyanannak a parcellának (A) ugyanabba a sorába (2.),¹⁷⁸ egymás mellé, egyedi sírhelyeken (07–14.) temették el. Ugyanezen sorba, az abdai exhumáltak sírjai közé temették a szintén Gyôrből exhumált személyt, Bárdos Pált.¹⁷⁹ Kartonján az elhalálozási dátum rovatban (hibásan) az 1900. január 1-jei dátum szerepel. Neve ugyanakkor nem szerepel az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvben¹⁸⁰, és soha, sehol nem merült fel a bori munkaszolgálat vagy az abdai kivégzéssel kapcsolatban. Személyérôl tehát eddig semmit nem tudtunk. Neve és kérdôjellel megjelölt foglalkozása („író?”) viszont szerepel a Radnóti Mohácsig együtt menetelô Battyán György bori túlélô noteszében.¹⁸¹ Bárdos Pál neve szintén szerepel a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének nyilvántartásában.¹⁸² Ezek szerint a sashalmi lakcímmel rendelkezô Bárdos Pál 1922-ben született és „tisztviselô, író” volt, akit Radnóti Miklóssal együtt a *Heidenau*-táborban tartottak fogva. (Nem tévesztendô össze dr. Bárdos Józseffel, aki szintén a *Heidenau*-táborban volt és Radnóti barátjaként és orvosaként ismert.) Bárdos Pál tehát az Abdánál kivégzettek és késôbb a Gyôrből exhumáltak között volt. Ô lehetett a 23. kivégzett bori munkaszolgálatos, vagy – ami a valószínűbb – ô volt az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvben szereplô azonosítatlan személyek egyike.¹⁸³ Rejtély marad persze, hogy az abdai exhumálás és agnoszkálás során nem azonosított Bárdost, három hónappal késôbb miként tudták azonosítva eltemetni a Kozma utcában. Miként volt lehetséges, hogy egyértelmû azonosítását követôen hatvanöt éven át teljes homály fedte abdai exhumálását?

A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû szervezet által exhumált nyolc abdai halott esetében a nyolc budapesti hozzátartozó nyilvánvalóan összefogott.¹⁸⁴ Együtt szervezték meg, hogy a valószínűleg négy gyalultatlan faládjában lévô nyolc személy földi maradványait együtt szállíttassák a Kozma utcai temetôbe. Feltehetőleg még a közös szállítás napján, közös gyászszertartás keretében, de mindenképpen szeptember 22-én, egyedi sírokban temették el ôket. Az abdai exhumáltak közös szállítása már Radnóti Miklós esetében is felmerült: a hitközség kifejezetten ezt ajánlotta korábban Gyarmati Fanninak.¹⁸⁵ (A közös szállítás mellett szólt a költségkímélés érve is.)

A Kozma utcai temető sírjai

A kartonok nem tartalmazzák az abdai exhumáltak születési és halálozási adatait. Ezzel szemben a sírokon – egy kivétellel – megtalálhatók ezen adatok.

Harmadik forrásként a temetőben lévő sírköveket, a kő és fém sírtáblákat (továbbiakban: sírok) használok. Ezeken a sírokon a halálozási dátumok egymástól eltérőek. Azokon egy fő (Bodor) esetében 1944, öt fő esetében 1945 és megint egy fő (Lôwy) esetében 1946 szerepel. (Egy fő – Bárdos – esetében a sírkő előtt lévő sírtáblán 1945-ös, míg a sírkő mögött álló sírtáblán 1946-os évszám szerepel.). Három fő esetében a síron az is szerepel, hogy az illető Abdán halt meg (Bodor: „kivégezték Abdán”; Mahler: „Abdán [...] nyilas gyilkosok áldozata lett”; Markovits: „mártírhalt Abdán a halálba vezető országúton”). További két síron (Klein, Weisz) helymegjelölés nélkül szerepel, hogy az illető „mártírhalt halt”. A legpontosabb és egyben legmeglepőbb felirat Mahler György Iván sírkövén áll: „1945 februárjában Abdán [...] nyilas gyilkosok áldozata lett”.

A feliratokat tartalmazó sírok felállításának dátumát nem lehet tudni. A sírok azonban nem egységesek, azok méreteikben, formájukban különböznek és egymástól eltérő stílusjegyeket hordoznak. Szemmel látható azonban, hogy más-más időpontokban készültek. Közös jegy – öt sír esetében –, hogy a sír előtt vagy mögött, vagy mindkét helyen (Bárdos) hasonló téglalap alakú kő sírtábla mutatja az elhunyt adatait. Ezeket pedig, úgy tűnik, hogy a sír elkészülte előtt vagy után helyezték ki (a sírkőbe illesztve, esetleg a sír elé vagy mögé téve). Egyetlenegy sírnál (Glücksman) találtam meg a vélhetően az eltemetés időpontja körül, fémből készült eredeti halotti névtáblát. Két sír (Mahler, Markovits) esetében pedig kifejezetten impozáns sírkövet állítottak fel.

A nyolc sír közül hét esetben a hozzátartozók neve vagy nevei is szerepelnek a sírokon. A hét eset közül háromban hozzátartozót nem temettek el itt, viszont itt állítottak neki emléket.¹⁸⁶ A többi négy esetben a hozzátartozót, illetve hozzátartozókat később ugyanebbe a sírba temették el.¹⁸⁷ Az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv, a MEASZ dokumentum és temetői adatok egybevetése alapján az is pontosan látható, hogy három esetben (Bárdos, Lôwy, Mahler) a hozzátartozó az abdai exhumált édesanyja, ezek közül egy esetben pedig édesanyja és édesapja (Mahler).

Látható tehát, hogy az abdai exhumáltak sírjai – Klein Miklós sírjának kivételével – később egyben családi sírhelyek és emlékhelyek is lettek. Mindez alátámasztja, hogy az abdai exhumáltakat az 1946-ban élő hozzátartozók hozatták el Győrből és temették el a Kozma utcai temetőben.

Rákoskeresztúri új köztemető

A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevű szervezet exhumálási beszámolója említést tett további két munkaszolgálatos végső nyughelyéről is. A két katolikus vallású bori munkaszolgálatos (Dénes Andor, Wieselmann László) sírja valóban megtalálható a Rákoskeresztúri új köztemetőben. A kartonjukon szereplő adatok szerint 1946. szeptember 21-én egymás mellé temették őket. Temetésük tehát egy nappal korábban volt, mint nyolc társuknak a Kozma utcai izraelita temetőben. (A zsidó halottak temetése vasárnap, a keresztényeké szombati napon volt.) Sírjukat sikerült megtalálni az ún. lengyel parcella oldalában.¹⁸⁸ A két sír közül egyedül Wieselmann László sírján szerepelnek adatok, miszerint „mártírhaltalt halt 1944-ben”.¹⁸⁹

Mahler György Iván

A Kozma utcai izraelita és a Rákoskeresztúri új köztemető bori munkaszolgálatos sírjainál leveleket helyeztem el 2010 végén.¹⁹⁰ Ebben arra kértem az ismeretlen hozzátartozókat, hogy levelem kézhezvétele után keressenek meg, hogy tájékozódhassam az elhunytáról. A „palack-posta” legalább egy esetben célba ért: 2011 tavaszán megkeresett az Abdánál meggyilkolt Mahler György Iván unokaöccse.¹⁹¹ Bérci Péter segítségével nyomán először írásban, majd pedig személyesen kereshettem meg édesanyját, Mahler György Iván testvérét. Bérci Pálné Mahler Livia¹⁹² elmondása szerint Mahler György Ivántól munkaszolgálatának ideje alatt egyetlenegy tábori levelezőlap érkezett Borból 1944 nyarán. (Nem maradt fenn.) A család az *Új Élet* újságból értesült a halálhírről. Édesanyja a nagynénjével együtt, másnap vagy harmadnap elutazott Győrbe, és felkereste a helyi hivatalt. Győrben a „Rábcán szolgálatot teljesítő gátör elmondta, hogy éjszaka, amikor szolgálatban volt, hungaristák kocsin hoztak kb. 20 főnyi csoportot. Megásatták a sírt és oda belövéldözték őket.”¹⁹³ „Ekkor már Győrben jártak majdnem az oroszok. Amint felszabadult Abda is, a gátör jelentette a tanácsn a látottakat és így indult meg az azonosítás.”¹⁹⁴ A forrás megnevezése nélkül elmondta még, hogy úgy tudják, hogy a kivégzettek „Győrben a menetből lemaradtak, elbújtak a barakkokban”.¹⁹⁵ Győrben 10-11 abдай exhumáltat tudtak azonosítani. A nem azonosítottakat „kettesével temették el Győrben”. A Budapestre szállítottak közül két fehér karszalagost a katolikus temetőben, külön sírhelyre temettek el. Az édesanyjáéknak külön ki kellett harcolni, hogy a zsidó temetőben külön sírhelyet kapjanak. Ott volt testvére temetésén. „Csodálatos

temetés volt, a ravatalozó előtt volt a nyolc koporsó letakarva és ünnepélyes keretek között ott búcsúztatták el őket, aztán elhelyezték őket a kijelölt sírba.”¹⁹⁶ (Az exhumálással és újratemetéssel kapcsolatban a családban semmilyen dokumentum nem maradt fenn.) A kivégzés időpontjával kapcsolatban elmondta, hogy „nem stimmel nekem sohasem a dátum, mert nem igaz, hogy a kivégzés 1944 novemberében történt. Én tudom, hogy az 1945. februárban történt. [...] Minden egyes évben, amikor Radnóti Miklósról megemlékeznek felbosszant, hogy akikkel együtt semmisítették meg őket, arról miért nem tudnak szólni egy szót sem.”¹⁹⁷

Bodor Béla

Mahler György Ivánhoz hasonlóan az ún. abдай exhumálási jegyzőkönyvben másfél sor található Bodor Béláról. A jegyzőkönyv 9. pontja mellett ez áll: „Bodor Béla névre szóló levelező lapok. Fényképek, egy felső fogsor és egy nyaklánc. Fejlövés.” Bodor Béla unokahúgánál mindebből ma már csak a nyaklánc maradt meg. A Budapesten élő Gombos Endréné született Goldklang Ilona (Bodor Ilona) részletes élettörténete a Centropa adatbázisban mindenki által hozzáférhető.¹⁹⁸ A Légmán Anna szociológus által 2004-ben készített interjúbán Gombos Endréné viszonylag részletesen szólt unokabátyjáról. Ezt mondta többek között: „Drága Béla, imádtam őt, ő is imádott engem. Nagyon érdekes ember volt, nagyon baloldali. És mint később kiderült, az illegális kommunista szervezetnek a tagja volt ott, Óbudán, ahol többnyire zsidók voltak, de ez borzasztó titok volt, a felnőttek tudták, én csak úgy hallottam. Bélának nem volt foglalkozása, alkalmi munkából élt. Behívták munkaszolgálatba, itt szolgált, ott szolgált. Gyertyánligeten meg mit tudom én, még hol. És aztán elvitték Borba. Ott volt Borban, és az erőltetett menettel jött föl Magyarországra Radnóti-val. Följött Magyarországra, és Abdán agyonlőtték, ahol közös tömegsírba került Radnóti-val.”¹⁹⁹ A ma nyolcvan éves Gombos Endrénével telefonon sikerült interjút készítenem.²⁰⁰ Elmondása szerint Bodor Béláról nem tudták, hogy hová vitték munkaszolgálatra, nem tudták, hogy Borba került. Semmilyen életjelet nem adott magáról. Tudomása szerint soha, semmilyen bajtársa nem hozott hírt róla, nem is tudták, hogy kivel volt együtt. Újságban olvastak arról, hogy az Abdánál exhumáltak között megtalálták Bodor Bélát. Innen tudták meg azt is, hogy Borban volt munkaszolgálatos. Gombos Endréné másik nagybátyja, a mintegy húsz éve halott Bodor József ment el Abdára az exhumálásra, és a földi maradványokat Radnóti koporsójával együtt

hozták fel először a Dohány utcai zsinagógához, majd pedig a Kozma utcai izraelita temetőbe. Itt egymás mellett volt a sírjuk, míg Radnóti koporsója át nem került a Kerepesi úti temetőbe. Az akkor tizenöt éves Goldklang Ilona nem volt ott sem a Dohány utcai, sem pedig a Kozma utcai búcsúztatáson, illetve temetésen. Biztos abban, hogy gyermektelen unokabátyja a gyöngyvarrásos karkötőt – ami egyben könyvjelzőként is használható –, neki csináltatta és neki hozta. Az általa „Lili lánc”-nak nevezett karkötőt azóta is féltve őrzí.

Gombos Endréne közlése alapján nem tudjuk hitelt érdemlően bizonyítani, hogy Bodor Béla bori munkaszolgálatos volt. Az Abdánál kivégzett bori munkaszolgálatosok között történt azonosítása az egyetlen, „visszamenőleges” bizonyíték. Az ún. exhumálási jegyzőkönyvben nevesített „levelezőlapok” alapján valószínűleg nem csak a címzett nevét (Bodor Béla), de címét (tábori postaszámát) is azonosítani lehetett. A „levelezőlapok” feladója pedig valószínűleg a Bodor család lehetett, akiknek ehhez ismerniük kellett a postacímét és ismerhették a munkaszolgálat helyét is.

Az abdai exhumálás történetének ismeretében állíthatjuk, hogy Bodor József nem Abdára, hanem csak Győrbe utazhatott el a földi maradványok azonosítására. Tudjuk, hogy Bodor József koporsóját nem hozták együtt Radnótiéval, hogy a Dohány utcai zsinagógánál nem volt búcsúztatás és Bodor, valamint Radnóti sírja nem volt soha egymás mellett a Kozma utcai temetőben.

Az időpont

Nem lehet szó nélkül elmenni a sírokon szereplő halálozási dátumok mellett. Miért történhetett meg, hogy a nyolc exhumált hozzátartozói közül öten (63%) úgy tudták, hogy az illető meggyilkolása 1945-ben történt? Miként volt lehetséges, hogy a Mahler-szülők még fiuk elhalálozásának hónapját is tudták? Miért lehetséges, hogy a Kozma utcai sírok közül egyetlenegy esetben szerepel csak az 1944-es halálozási dátum? (Az 1946-os halálozási dátum egyértelműen kizárható. Ez az exhumálás és az újratemetés éve!) A koporsókat Győrből együtt felhozató és a temetést együtt elvégzett hozzártartozók ennyire másként ismerték a történeteket? Nem kommunikáltak erről? A halál dátumának nem tulajdonítottak jelentőséget? Esetleg mindegyik hozzátartozó a számára valódi 1944-es vagy 1945-ös dátumot tüntette fel? Utóbbi esetben pedig volt, akit 1944-ben (Bodort és persze Radnótit) és volt, akit 1945-ben gyilkoltak meg Abdánál? Mindenesetre, ha hitelesnek tekintjük a sírokon szereplő dá-

tumokat, akkor az egész abdai kivégzés kanonizált története szerte-foszlik.

Az eltérő halálozási dátumok hátterére különböző magyarázatok lehetségesek. A kiindulási pont a győri hitközség által megjelentetett felhívás lehet. Itt „a felszabadulás előtt” „a hungaristák” által legyilkolt bori munkaszolgálatosokról tettek említést. Tehát az abdai kivégzés dátumát 1945. március 31-i, Győr felszabadulását megelőző időpontra tették, így a sírokon szereplő 1945-ös halálozási dátum (az 1945. februári dátummal együtt) megfelel ennek. További indokok után kutatva, arra is gondolni lehet, hogy a bori munkaszolgálat dunántúli története a hozzátartozók előtt akkor alig lehetett ismert. Egy 1946-os exhumálás után és újratemetés során a meggyilkolt és megtalált hozzátartozó a fontos. Ebben a helyzetben a megmásíthatatlan halál időpontjának néhány hónap eltéréssel való rögzítése elveszíti jelentőségét. Mindezen érvekkel szemben felhozható, hogy Radnóti esetében már akkor ismert volt, hogy abdai meggyilkolása 1944-ben történt. A sajtó által mindez nyilvánosságot is kapott.²⁰¹ További ellenérv, hogy az abdai exhumáltak sírjai minden bizonnyal a budapesti temetésük után készültek. Márpedig minél távolabb kerülünk időben az 1946-os exhumálástól, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a sírkőállító hozzátartozók ne értesültek volna Radnóti 1944-es abdai kivégzésének történetéről.

A győri tömegsírok

A Győri Izraelita Hitközség jegyzőkönyveinek tanúsága szerint a hitközség vezetői rendszeresen foglalkoztak az abdai és Győr környéki exhumálások ügyével. Ezek részleteit azonban nem írták le. Az abdai exhumáltakról mindössze egy mondatot rögzítettek 1947. január 26-án, miszerint Lustig Ignác temetőgondnok előadta, hogy „Két tetemet az Abdán exhumáltak közül itt hagytak a MUSZ szervezet emberei, valószínűleg azért, mert azokért senki nem fizetett.”²⁰²

Az idézet mintha arra engedne következtetni, hogy a MUSZ szervezet emberei – nyilván a Munkaszolgálatosok Exhumációs és Sír-emlék Bizottságai nevű szervezet tagjai – a temetőből azon abdaiakat exhumálták, akikért a hozzátartozók fizettek. A négy azonosítatlan exhumált személy elvitelére eleve nem jelentkezhetett senki, tehát esetükben fel sem merülhetett, hogy bárki is kifizesse az exhumálás költségeit. Vagyis az azonosított csoportból maradt itt két fő. Nem tudjuk, hogy a későbbiekben jelentkezett-e értük bárki is, hogy mi lett további sorsuk. Valószínű azonban, hogy ha a hitközségi felhívást követő közel hat hónap után nem jelentkezett értük senki, akkor ők

végleg a gyôri temetőben maradtak. Az azonosított személyek csoportja azonban nemcsak két főből állt. Pontosán tudjuk, hogy Radnóti-val együtt ki volt az a tizenegy fő, akit Gyôrben exhumáltak és Budapesten temettek el. Ebből eredően név szerint ismerjük azt az öt főt, aki Gyôrben maradt (Blättler Pál, Gellért Andor, Sándor József, Sternberg Valter, Wix Vilmos). Feltételezhető tehát, hogy a gyôri temetőben velük együtt összesen tizenegy bori munkaszolgálatos alussza örök álmát. (A négy azonosítatlan, két általunk nem ismert, de azonosított és a név szerint felsorolt öt azonosított.) Véltetően az azonosítottak (összesen hat fő) és a nem azonosítottak (négy fő) külön-külön sírba (tömegsírba) kerültek végső nyughelyként.

Levéltári és helyszíni kutatásaim során kísérletet tettem a Gyôr-Szigeti izraelita temetőben eltemetett abдай exhumáltak sírjainak megtalálására. A temetéseken részt vett személyt nem sikerült találnom, és a sírásók legfiatalabbika is meghalt már.²⁰³ Az abдай exhumáltak sírhelyéről nem találtam sem korabeli, sem későbbi dokumentumot.²⁰⁴ Mind ezt a Gyôri Izraelita Hitközség jelenlegi elnöke, Villányi Tibor azzal indokolta, hogy 1946 után „egy budapesti kutató, Karsai Elek sok mindent elvitt”.²⁰⁵

Karsai Elek a máig alpműnek számító, a magyarországi munkaszolgálat történetét feldolgozó és 1962-ben megjelent kétkötetes,²⁰⁶ továbbá a *Vádirat a náciizmus ellen* című 1958 és 1967 között megjelent háromkötetes történezmunka szerzője, illetve társszerzője.²⁰⁷ Karsai Elek fia, Karsai László történész megkeresésemre azt válaszolta, hogy „könnyen lehetséges, hogy édesapám, ha nem is 1946-ban, hanem az 1950-es évek végén végzett ilyen jellegű kutatást. (1946-ban bizonyosan nem, mert akkor még Szalai Sándor tanszékén volt díjtalan gyakornok, és nem foglalkozott a holokauszttal.) Az 1950-es évek végén a New York-i *Claims Conference* anyagi támogatásával nagy, országos iratfeltáró munka folyt Magyarországon. Ennek eredménye volt a »Vádirat a náciizmus ellen« eddig megjelent három kötete. Több levéltárban panaszkodtak nekem az elmúlt években, hogy fel kellett küldeniük az 1944-es zsidóüldözésekkel kapcsolatos iratanyagot a Magyar Országos Levéltárba (MOL), de nem kapták vissza ezeket a mikrofilmezés után. A MOL-ban ez lett a híres »I. sorozat«. Több vidéki levéltárban ellenőriztem, volt, ahol tényleg hiányzik ez az iratanyag, de több helyen nem reponálták, hanem külön gyűjteményi letétként kezelik. Talán a gyôri informátor összekeveri az időpontokat, nem 1946-ban, hanem kb. 1958–1959-ben vihették el a MOL-ba, Karsai Elek irányítása mellett az iratokat. Sajnos irathagyatékában ilyen jellegű iratanyag nem maradt fenn.”²⁰⁸

Karsai László útmutatása nyomán átnéztem a MOL-ban őrzött „I. sorozat” nyilvántartását és az ennek alapján a szóba jöhető tizenhárom mikrofilmtekercset.²⁰⁹ Témánk vonatkozásában azonban semmilyen releváns dokumentumot nem találtam.

A dokumentumok eltűnésére más magyarázatokat is ismerünk. A Hulesch Ernő által közölt egyik interjúban Spiegel Károly arról számolt be, hogy 1950 körül felkereste őt Győrben Ortutay Gyula. Spiegel Lustig Ignáchoz irányította az akkor vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot betöltő Ortutayt. Lusztigtól pedig – írja Hulesch – Ortutay „megkapta azokat a jegyzeteket és névsorokat, ami Radnótira vonatkozott, és amiket a koporsó elszállításakor nem vitt el. Ezeket a hitközség pénztárában őrizték.”²¹⁰ Az *Abdai gyilkosok* dossziében 1967-ben azt rögzítették, hogy dr. Vértés Árpád²¹¹ győri rabbi elmondása szerint Ortutay Gyula és Radnóti Miklósné „magukkal hoztak minden dokumentumot”.²¹² Ugyanitt még annyit tudhatunk meg, hogy „A Győri Tanács, Bíróság vagy egyéb hivatalos szervek irattárában idevonatkozó anyagok nem fekszenek el.”

Szita Szabolcs történész *Halálerőd* című könyvének egyik lábjegyzetében a keresett források meglétéről írt. Dr. Vértés Árpád 1986-os közlésére hivatkozva annyit írt, hogy: „Az abdai, ásványrárói, dunaszegi, győrújfalui és győrzámolyi exhumálások dokumentációja a Győri Izraelita Hitközség irattárában” van.²¹³ Vértés Árpád közlése szerint tehát a Radnótira vonatkozó dokumentumokat Ortutay Gyula és Radnóti Miklósné elvitték ugyan, de a Győr környéki exhumálások dokumentumai mellett megmaradt az abdai exhumálás dokumentuma is. A Győri Izraelita Hitközségnek a temető ravatalozójában és a hitközség székhelyén lévő irattárában azonban csak a Győr környéki exhumálások dokumentációjának töredéke lelhető fel. (Exhumálási jegyzőkönyv például egyik esetben sincsen.)²¹⁴ Az abdai exhumálásra vonatkozó dokumentáció pedig teljesen hiányzik. A Budapesti Zsidó Levéltár²¹⁵ és az izraeli Cfátban lévő emlékmúzeum²¹⁶ szintén rendelkezik – egymással részben megegyező – 1944–1946 közötti, győri vonatkozású irattanyaggal. Ezek alapján sem tudunk azonban meg többet az exhumálásokról és az exhumáltak eltemetési helyéről.

A fellelhető forrásokból azt tudjuk, hogy Ásványráróról negyvennyolc, Dunaszegről huszonhat, Győrújfaluról három, Győrzámolyból szintén három exhumált személyt temettek el a győri izraelita temetőben.²¹⁷ A „Győrben elhantolt munkaszolgálatosok és deportálásra kísérték névjegyzéké”-ben 159 ismert és további 98 ismeretlen személyt temettek el itt 1944. november 25. és 1945. február 22. között.²¹⁸

A Győr-Szigeti izraelita temető bejárása során – a hitközség elnökének, Villányi Tibornak és munkatársának, Spitzer Olgának a segítségével – sikerült megtalálni a temetőben lévő tömegsírokat. Az abдай exhumálás idején még nem létező, de ma egyértelmű eligazodási pontként szolgáló emlékmű környékén, három önálló területen összesen nyolc, egységes sírkő jelzi a tömegsírok helyét.²¹⁹ A sírkövek egyszerű, rusztikus és négyszögletes, kettős kőtalapzaton és kettős kis kő oszlopon nyugvó kövekből állnak. A sírkövek fekete színű felirata is egységes: „Gyilkos fasiszták áldozatai 1944”. (A magyar nyelvű szöveg alatti héber nyelvű felirat majdnem mindenhol teljesen lekopott.) A jellegzetes formájú kis emlékműveken semmilyen más és egymástól bármilyen módon megkülönböztethető felirat vagy más azonosításra alkalmas bélyeg nincs. A tömegsírok sírköveinek elkészítettéről a Győri Izraelita Szentegylet eljárósága 1947. április 13-án döntött.²²⁰ A sírköveket valószínűleg 1948-ban állították fel.²²¹

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy a tömegsírokat a temetőben mikor hozták létre, azokban kik nyugszanak, illetve melyik Győr környéki exhumálás áldozatai kerültek ide. Információk nélkül nem tudunk sem időrendi, sem földrajzi, sem pedig az exhumáltak vagy az eleve ide eltemetettek száma és a tömegsírok méretei alapján különbséget tenni. Az abдай exhumáltak végső nyughelyének esetleges megtalálására tehát nem kínálkozik más lehetőség, mint a helyszíni és levéltári kutatás adatainak logikai egybevetése és egyben a tömegsírok temetőben való elhelyezkedésének pontos leírása.

A temető kapubejáratától a mártíremlékműhöz vezető út bal oldalán két csoportban (D/1 és D/2 parcella), összesen öt tömegsír jelző sírkő található. Kutatásaim alapján azt feltételezem, hogy ezeket a sírköveket az adott sorban úgy helyezték el, hogy az egyes, dupla vagy tömegsír helyek egymás mellé kerültek. (Tehát a sírkő mindkét oldalán sorakoznak az ismeretlen számú halottat magukba foglaló sírok.) Ezeknek a soroknak az elején, néha pedig a tömegsírok sírkövei mellett más sírok (sírkövek) találhatók. Feltételezem, hogy az utóbbi sírok (sírkövek) többségét azért az adott sorban állították fel, mert az elhunynak „köze volt” a tömegsírhoz. Vagyis a D/2 parcella első sorának 8. sírhelyén található a tömegsír sírköve. Ennek a sornak első sírhelyén Grünberger Béla nyugszik.²²² Őt sikerült azonosítanom az Ásványrárón exhumáltak listáján.²²³ Ennek alapján azt feltételezem, hogy ebben a sorban, egymás mellett nyugszanak az Ásványrárón exhumáltak (negyvennyolc holttest, harminc koporsóban, kivéve azokat, akiket a hozzátartozók más temetőbe vittek). Ugyanennek a parcellának a következő sorában szintén azonosítani tudtam egy meghalt személyt. A tömegsír sírköve

itt a sor második sírhelyén áll.²²⁴ A tömegsírtól számított negyedik sírhelyen az 51 éves korában a gyôri lengyelkórházban 1944. december 3-án meghalt dr. Vadász Pál sírköve áll.²²⁵ A feltehetően a sírásó feljegyzéseit tartalmazó notesz szerint Vadász Pált – ugyanakkor és ugyanott meghalt – három társával együtt temették el 1944. december 6-án.²²⁶ (Az eltemetés helye nem szerepel a sírásó noteszében.) A Vadász Pál hozzátartozói által nyilván később emelt sírkő elhelyezéséből arra következtettek, hogy ebbe a sorba 1944 telén Gyôrben elhunyt személyeket temettek. (Nem exhumálták tehát ôket sehol, hanem az elhunytakat eredetileg is itt temették el.) Ennek nem mond ellent az, hogy az ebben a sorban lévô tömegsír jelzô sírkő mellett két sírhelyen olyan elhunyra emlékeznek, akik nem Gyôrben és nem is Gyôr környékén haltak meg. Az Auschwitzban elhunyt dr. Erdély Ernő²²⁷ ny. tűzoltóparancsnoknak és feleségének emlékére fiuk, dr. Erdély Miklós állított sírkövet a közelmúltban. Dr. Erdély Miklós elmondása szerint nincs tudomása arról, hogy ebben a sorban mártírok nyugszanak. A jelképes sírnak nem kellett alapot ásni, így az esetleg korábban oda temetettek földi maradványai sem kerülhettek elő.²²⁸

A D/1 parcella három tömegsírjának esetében is léteznek azonosítást segíthető egyedi sírok. A sírkövek tanúsága szerint egy 1944-ben és egy 1945-ben elhunyt férfi és egy 1944-ben meghalt nô sírja található az egyik sor legelején és közvetlenül a másik tömegsír mellett.²²⁹ A három meggyilkolt személy közül kizárólag az Auschwitzban meghalt nôi áldozat nevét találtam meg az egyik halottlistán.²³⁰ A másik két férfi áldozatra vonatkozóan semmilyen további halálozási adat nincsen.

Mindezek után úgy gondolom, hogy valószínűleg sikerült azonosítanom az Ásványrárón exhumáltak tömegsírját és a Gyôrben elhunytak és egyben itt eltemetettek egyik tömegsírját (D/2). A másik, D/1 parcella esetében kevés adat van arra vonatkozóan, hogy a tömegsírokban nyugvók elhalálozási helyét illetően bármit is megállapítsunk. Mindezzel együtt azonban valószínűleg kizárhatjuk, hogy a D/2 parcellában lévô tömegsírok lennének az abдай exhumáltak végső nyughelyei.

Lónyai Sándor gyôri helytörténész 2004-ben összegyűjtötte a gyôri mártírok listáját.²³¹ Könyvének internetes változatából²³² megtudható, hogy egyik legfontosabb forrása az „1945-ben készült gyôri mártír összeírás” volt, „amit feltehetően a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársai a túlélők segítségével készítettek”. Az abдай exhumáltak nem gyôriek voltak, másrészt a Vöröskereszt listájának összeállítása idején exhumálásuk még nem történt meg. Lónyai azonban – forrásának megnevezése

és a teljesség igénye nélkül – közli a temetőben eltemetettek név szerinti listáját is. Ezen azonban nem szerepelnek az Abdánál és máshol exhumáltak nevei, valamint a tömegsírok létezését sem említi. A könyv angol nyelvű internetes honlapján viszont „Marthir Sírok” megnevezés alatt a C/2 parcellában, három tömegsírban összesen huszonkét sírhelyet jelöl meg. Ezek közül az egyiket „MUSZ-os Marthirok” név alatt szerepelteti.

A mártíremlékműhöz vezető út jobb oldalán a Lónyai által megadott helyen valóban tömegsírt jelző sírkövek vannak.²³³ Ezek pontosan ugyanolyanok, mint az általam korábban leírtak. (A tömegsír sírhelyei itt is egymás mellett sorakoznak, de a sor elején vagy a sorban sírok itt nincsenek.) A korábban tárgyalt tömegsírokhoz képest itt a három tömegsírkökhöz lényegesen kevesebb sírhely tartozik, ami a sírok mélységnek ismerete nélkül keveset mond az ide eltemetettek számáról.

Nehézséget jelent a „Marthir Sírok” és a „MUSZ-os Marthirok” meghatározás. A fellelhető dokumentációban a „Győrben elhantolt munkaszolgálatosok és deportáltak” listáján, a „deportálásra kísértek névjegyzékében”, a „győri kórházban elhunyt deportáltak jegyzékén” szereplő személyek egyrészt valamennyien mártírok, másrészt nem választható ezekben külön a munkaszolgálatos mártírok csoportja. További információ nélkül tehát eldönthetetlen, hogy Lónyai kiket sorolt egyik vagy másik kategóriába.

Lónyai Sándor fiának és egyben szellemi örököseinek jóvoltából átnézhettem Lónyai Sándor hagyatékát.²³⁴ (Lónyai Péter részt vett az idézett könyv szerkesztésében és egyben a vonatkozó internetes honlap szerkesztője és kezelője is.) A hagyatékban sajnos nem találtam további útbaigazítást.²³⁵

Összefoglalás

Az Abdánál 1944 novemberében kivégzett huszonkét bori munkaszolgálatos négy temetőben alussza örök álmát. Radnóti Miklós végső nyughelye a budapesti Kerepesi úti, míg nyolc társáé a Kozma utcai zsidó temetőben található. További két munkaszolgálatos társuk a Rákosparkoskeresztúri új köztemetőben lelt egymás mellett végső nyughelyre. Kilétüket és sírhelyeiket sikerült pontosan azonosítani. Az utóbbi két temetőben nyugvó összesen tíz főt a Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevű (MUSZ) szervezet exhumálta Győrben 1946 szeptemberében és szállította – a hozzátartozók szándékának megfelelően – Budapestre. Temetésükre 1946. szeptember

21-én és 22-én került sor. Az eltemetett tíz munkaszolgálatos közül egyikük neve eddig teljesen ismeretlen volt. Bárdos Pál együtt volt Radnóttal a bori *Heidenau*-táborban és vele együtt járta be a Bortól Abdaig vezető gyalogutat, majd együtt haltak mártírhálát. Neve nem szerepelt az ún. exhumálási jegyzőkönyvben és a szakirodalomban. A Kozma utcai temetőben eltemetett munkaszolgálatosok többségének sírján a halálozás dátuma nem 1944, hanem 1945. A sírköveket és feliratot utólag elkészítettő hozzátartozók közül hárman is Abdát jelölték meg a kivégzett elhalálozási helyeként. A kanonizált változatnak ellentmondó adatokra nem találtam megfelelő magyarázatot.

A huszonkét bori munkaszolgálatos második, ünnepélyes temetése 1946. június 25-én volt a Győr-Szigeti izraelita temetőben. Előtte és feltehetőleg utána is „hevenyészett” sírokban, vélhetően tizenegy koporsóban helyezték el őket a temető mártíremlékművéhez vezető út kapujának környékén. Gyarmati Fanni innen vitte magával férje koporsóját és vélhetően a MUSZ szervezet is innen exhumálta az említett tíz személyt. A győri hitközség előtt 1946 őszén az ún. exhumálási jegyzőkönyv, a Nagy József révén és Bárdos Pál azonosítása által összesen tizennyolc abdaki exhumált vagy hozzátartozó személye vált ismertté. Közülük – Radnóttal együtt – tizenegy fő budapesti eltemetéséről tudunk. Nem valószínű, hogy további exhumálásra sor került, így a Győr-Szigeti izraelita temetőben tizenegy abdaki exhumált maradt. Feltehetőleg két helyen nyugszanak, az egyik helyen az a hét fő, akit vagy akinek a hozzátartozóját azonosították. A hozzátartozó ezekben az esetekben nem jelentkezett, így a halott végleg a győri temetőben maradt. A másik helyen vélhetően az a négy munkaszolgálatos nyugszik, akit nem sikerült agnoszkálni, így nem is jelentkezhetett érte senki.

Több forrás hivatkozik az abdaki exhumálás dokumentumaira, mások forrásmegjelölés nélkül közölnek adatokat, megint mások ismerni vélik a dokumentumok eltűnésének történetét. A Győr környéki exhumálások dokumentumai jelentős részben, az abdaki exhumálásra vonatkozó dokumentumok szinte teljes egészében eltűntek. A meglévő dokumentumok alapján, illetve dokumentumok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy a Győr-Szigeti izraelita temetőben hány tömegsír van és azokban hányan és kik (azonosítottak és azonosítatlanok) nyugszanak. A temető bejárása alapján a mártíremlékmű környékén három csoportban, összesen nyolc tömegsír (mártírsír) azonosítható. A tömegsírok sírköveit 1948-ban állították fel. A tömegsírok elhelyezkedése, formái, méretei vagy bármilyen más jel alapján nem lehet megállapí-

tani az ott eltemetettek kilétét. Az egyik csoportban lévő két tömegsír esetében azonban valószínűleg kizárható, hogy ott abdai exhumáltak nyugszanak. Ezek egyikét az Ásványráron exhumált negyvenhat fő, míg a másikat a Győrben meghalt és meggyilkolt mintegy kétszáz fő egyik tömegsírjaként azonosítom. A tömegsírok elhelyezkedése (kiterjedése) feledésbe ment, ezért ma már nem csak az ott nyugvó mártiroknak emelt jelképes vagy tényleges sírjai, de a máshol és máskor meghaltak síremlékeit is felállították. A másik két csoportban lévő hat tömegsír bármelyikében nyugodhatnak az Abdánál exhumáltak. Amennyiben az egyik forrás nem dokumentált adatait vesszük figyelembe, akkor az abdai exhumáltak sírja a mártíremlékművel szemben lévő tömegsírokban található. Valószínűsíthető tehát, hogy a temetőben maradt hét azonosított és négy azonosítatlan bori munkaszolgálatos ennek a parcellának (C/2) a tömegsíraiban alussza örök álmát.

5. Kísérletek Radnóti felkutatására

1945 elejétől kezdve a tanár és egyben gyors- és gépipró Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni Ortutay Gyulának, a Rádió és a Magyar Központi Híradó Rt. elnökének mindenestül titkárnője lett. A költő felesége és Radnóti jó barátja ettől kezdve közös munkahelyen dolgozott. Gyarmati írta Ortutay hivatalos és félhivatalos leveleit és találkozott a Rádióba érkező régi barátokkal és ismerősökkel, valamint a különböző rangú és rendű emberekkel. A Rádióban intenzív munka folyt, ezért itt Gyarmati és Ortutay keveset tudtak beszélgetni. Gyarmati azonban gyakran felkereste az Ortutay családot, sőt néhány vízparti hétvégét is együtt töltöttek. Gyarmati Fanni naplóiban²³⁶ nyomon követhető, hogy 1944 ősze és 1946 ősze között milyen hírek érkeztek a férjéről, milyen kutatásokat folytatott megtalálása érdekében és miként történt a költő győri agnoszkálása és újratemetése. Az Ortutay-hagyatékban²³⁷ fellelt dokumentumok alapján pedig rekonstruálható a Rádió elnökének barátja utáni kutatása is. Mindkét forrásanyag alapján látható, hogy Gyarmati és Ortutay hírforrásai hol egybeestek, hol pedig nem, a kutatások pedig hol párhuzamosan folytak, hol pedig elváltak egymástól. Ez az „egymásra utalt” közös fellépés és közös vagy Ortutay részéről történő külön kutatás egészen a költő földi maradványainak budapesti temetéséig jól dokumentálható.

Ortutay kapcsolatrendszere

Ortutay Gyula szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezett. A megjelent naplóján túlmenően hagyatékának áttanulmányozása után látható valójában, hogy milyen fontos pozíciót töltött be és milyen kiterjedt kapcsolatrendszerrel bírt. 1945 és 1947 között sokaknak kért és sokaknak adott segítséget fontos és jelentéktelen ügyekben egyaránt. A kifejezetten embermentő tevékenységének különböző kapcsolati szintjei voltak. Társadalmi kapcsolatai közül itt kiemelésre érdemes a Zsidó Világkongresszus Előkészítő Bizottság Magyarországi képviselőének Statisztikai és Tudakozó Hivatalával, valamint a DEGOB elnökével kialakított kontaktus. Ortutay saját pártján, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párton, elsősorban a párt fővárosi főtítkárában, Csornoky Viktoron – Tildy Zoltán kormányfő, majd köztársasági elnök vezén – keresztül mentett embereket. Az egyre magasabb pozíciókba emelkedő Csornoky Ortutayval együtt szervezte a kisgazdapárt értelmiségi holdudvarát, a Magyar Fórum Társaskört. Ennek tagjai sorába pedig Gyarmati Fannin, Baróti Dezső és Tolnai Gáboron kívül többek között Erdei Ferenc belügyminiszter, Pálffy György vezérezredes, a HM Katonapolitikai Osztály vezetője és Ries István igazságügy-miniszter is meghívást kapott. Ortutay levelezéseiből jól látható, hogy a hivatalos érintkezéssel messze túlmutató, kifejezetten baráti kapcsolatokat ápolt Sólyom László altábornaggyal, Budapest rendőrkapitányával és még inkább Pálffy Györggyel. Sólyomot²³⁸ és Pálffyt rendszeresen megkereste rokonok, barátok, ismerősök, alkalmazottak kiszabadítása, internálás-megszüntetés, előléptetés, igazolás ügyében. Pálffytól például 1945 októberében minden magyar katonai szűrőtábor írásbeli parancsot kapott, hogy Ortutay húgának völegényét megtalálják és szabadon engedjék.²³⁹ Ortutayt a leveleinek megszólításában is megnyilvánuló atyai jó barátság fűzte Tombor Jenő honvédelmi miniszterhez, Pokorny Hermann vezérezredeshez, továbbá Platthy Pál vezérezredeshez, hadtestparancsnokhoz. Jó kapcsolatban állt Ries Istvánnal és Kállai Gyula államtitkárral, Szakasits Árpád szociáldemokrata pártvezetővel és nem utolsósorban Péter Gábor vezérőrnaggyal, a politikai rendőrség vezetőjével. (Dokumentálható, hogy mindegyiküktől kért katonai stb. ügyekben segítséget.)²⁴⁰ Legfontosabb kapcsolatai közé tartozott a Rádió működése érdekében a szovjet vezetőkkel fenn tartott nexus. Hivatalos levelezéseik és személyes találkozásaik során többek érdekében próbált eljárni Puskin követnél és Barulin, valamint Gregorjev követségi tanácsosnál. Végül meg kell említeni, hogy Ortutay elsődleges feladata közé tartozott a Rádió és az MTI kül- és belföldi hír-

és tudósítószolgálatának kiépítése, majd működtetése. Így napi munkájának része lett a nyugati világ, a megszállt övezetek történéseiről, a menekültek, foglyok stb. helyzetéről szóló információk áttekintése. Az országban az elsők között értesült információkról, bizalmas anyagokat kapott és adott tovább.

A befolyásos Ortutay embermentő tevékenységét jól jellemzi az 1945 májusában, a ceglédi Péncélos Laktanyában szovjet fogságban raboskodó Kosáry Domokosnak és Baróti Dezsőnek írt levele. Ebben azt írta, hogy kiszabadításukra 1945. „január 18-tól kezdve minden számba jöhető minisztert, államtitkárt, a miniszterelnöktől kezdve, a pártvezéreket és a legkülönbözőbb orosz katonai parancsnokokat igénybe vettünk. [...] Mondhatom valóságos országos akciókat szerveztünk.”²⁴¹ A helyzetet jól jellemzi a feltételezések szerint Foksányban raboskodó Gyulai Elemér zeneszerző ügyében folytatott levelezés is. A férjéért aggódó Gyulai Elemérné azt írta Ortutaynak, hogy „Te, aki olyan jóban vagy Puskinnal és Gregorjevvel, egy szavadba kerülne, hogy Elemért kihozzák...”²⁴² Ortutay viszont valószínűleg jól mérte fel a valószínűségeinek határát, amikor azt írta válaszában, hogy „Csak azt ne hidd, hogy a dolgok menetét külső belenyúlással mi nagyon sokat változtathatnánk. Hiszen nem csak az Elemér, de sokkal régebbi gyerekkori barátaim dolgában sem tudok semmit sem elérni és mi is bizonytalanságban tapogatózunk.”²⁴³ Egy másik, 1947 februárjában kelt és ugyancsak Gyulai Elemérnének írt levelében pedig azt írta, hogy „...két legjobb barátom, életem két legközelebbi társa, akik nem katonák, hanem munkaszolgálatosok voltak, Radnóti Miklós és Reitzer Béla életéről és sorsáról konkrétumot máig nem tudtam szerezni, pedig bizonyára elhiszed, hogy akartam és mindent megtettem az érdekükben”.²⁴⁴ Ortutay azonban ekkor már sokkal több információt tudott Radnótiról.

Radnóti Foksányban és szovjet büntetőtáborokban (1945 tavasza és 1946. április)

Ortutay Gyula hagyatékában több levelet találtam, amely azzal foglalkozott, hogy Radnóti a romániai Foksányba²⁴⁵ vagy/és a Szovjetunióba került. Ortutay 1946. április 1-jén Barulin szovjet követségi tanácsoshoz fordult segítségért Radnóti érdekében. Leveléből kiderült, hogy 1945 nyarán már egyszer írt a költő ügyében Barulinnak. Akkor arra kérte őt, hogy a hírek alapján „Focsányiban [sic!] vagy az egyik romániai fogolytáborban” lévő Radnótit kerestesse. Ortutay köszönettel nyugtázza, hogy tudomása van arról, hogy Barulin keresést is foly-

tatott a költő után, „de mégis, semmi hírt felőle nem hallottunk”. Egy másik forrás szintén alátámasztja a foksányi kutatást. A Radnóti jól ismerő Bóka László költő, a foksányi tábor igazolóbizottságának (fogoly) elnöke a Radnótiról szóló visszaemlékezésében azt írta, hogy „1945 tavaszán a focsáni-i [sic!] szovjet fogolytáborban behívtak a táborparancsnokságra. Egy ismeretlen szovjet tiszt elém tette Radnóti Miklós nevét. Megkérdezte, ismerem-e? Láttam-e itt a táborban? Közöltem, hogy ismerem, de nem láttam itt, legalábbis a mi részlegünkben nincs. Két őrt adtak mellém és két teljes napig jártuk végig a tábor sokféle elszórt részlegeit s kerestük. Még éjjel is kerestük: párányi villanylámpával világítottuk végig az alvó arcokat.”²⁴⁶ Nem érdektelen annak megemlézése sem, hogy Bóka foksányi szabadulásának ügyében szintén eljárta Ortutay. Írt Pokorny Hermann vezérezerdesnek, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyar elnökének, a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya vezetőjének.²⁴⁷ (Bóka haza is térhetett 1946-ban.)

Ortutay az 1946. áprilisi levelében azt írta Barulinnak, hogy Radnóti az „újabbban érkezett értesüléseink szerint, állítólag [...] a felszabadító Vörös Hadsereg magával vitte és van remény arra, hogy mégis a Szovjetunióban él és várja hazajövetelét”. Barulin válasza nem ismert, de Ortutay másfél hónappal később Szekfű Gyulának, Magyarország moszkvai követének írt levelet. Ebben a Szovjetunióban fogvatartott három barátja – köztük Radnóti – érdekében kér segítséget.²⁴⁸ Szekfű válasza sem ismert, de az egyik barát csak tíz év után térhetett vissza a szovjet fogságból. (A másik barát általam ismeretlen időpontban érkezett haza.)

Radnóti keresésében úgy látszik, hogy fontos volt a „fogolytábor elképzelés”, hiszen ez Ortutay más leveleiben is előfordult. Azt írta ugyanis még 1945 decemberében Marót Károly egyetemi tanárnak, hogy Radnóti „hibáján kívül, harmincad magával büntető táborba helyezték és szegény nem jöhet haza”.²⁴⁹ Ortutay nem mond itt és másol erről többet, de figyelmet érdemel, hogy kivételesen meglepően konkrétan és nem feltételes módon fogalmazott.

Különböző hírfoszlányok (1944 őszén és 1945 tavaszán)

Gyarmati Fannihoz 1944 ősze és 1946 nyara, vagyis Radnóti Miklós Borból történt elindulása és az abdai exhumálás hírének vétele közötti időszakban sok hír és álhír érkezett. Ebben az időszakban Gyarmati felkereste a feltételezése szerint katonai kapcsolatokkal rendelkező személyeket, a Borból hazaérkezőket. Igyekezett a híreknek utána járni. 1944 szeptemberében és októberében felkereste a korábban Bá-

lint György baráti társaságához tartozó Zöld Ferencet, akinek az édesapja, Zöld Márton tábornok volt.²⁵⁰ (Őt magát pedig, édesapja érdekeire tekintettel a Hitközség kihozathatta a munkatáborból, és egy ruhaelosztó helyen dolgozott – jegyezte meg róla Gyarmati.) Zöldék azonban nem tudtak információt adni a költő hollétéről. Gyarmati naplójának következő, 1944. október 11-én kelt bejegyzése szerint Radnóti századáról „azt beszélik, hogy Szerbiából végig gyalog jöttek”.²⁵¹ (A hír valós volt: Radnóti gyalogmenete ezekben a napokban érkezett meg Mohácsra.) Időközben Baróti Dezső légó mentőállomás-parancsnok lett, így szert tett katonai összeköttetésekre. Gyarmati többször megfordult Barótiék lakásában, és valamikor 1944. október végén segítséget kért Baróti Dezsőtől.²⁵² Jóval később írt naplóbejegyzése szerint ekkor már úgy tudta, hogy Szentkirályszabadján tartózkodik férje. Erről érdeklődve Barótinál „azt a hírt kaptam, hogy igen erős nyilas őrizet alatt álltak, nem lehet közelebbit megtudni”.²⁵³ Ferencz Gyôzô közölte könyvében, hogy a cservenkai vérengzés híre – feltehetőleg 1944 végén – eljutott Radnóti gyámjához, Grosz Dezsôhöz. Gyarmati tôle értesült, hogy „Cservenkán boriakat öltek meg, de azt nem tudták, hogy Radnóti köztük volt-e”.²⁵⁴

Radnóti Sachsenhausenben (1945. február)

Tematikai szempontból itt kell megemlíteni egy Gyarmati és Ortutay visszaemlékezéseitől teljesen független adatközlőt. Landler Iván (Yvan Landler) – személyes közlése szerint – 1944 májusában a Vácról Bor felé tartó vonaton ismerkedett meg Radnótival. Ugyanabba a bori altáborba került és Radnótinak a táboron belül kialakult irodalmi-baráti köréhez tartozott. Landler és Radnóti sokat beszélgetett az általuk egyaránt szeretett és ismert Párizsról. Mindketten az első lépcsőben indultak vissza Magyarországra. Együtt voltak Mohácson, majd pedig a dunántúli szakaszon is azonos menetoszlopban haladtak Hegyeshalom felé. Landler a Berlin melletti Sachsenhausen-Oranienburg koncentrációs táborba került. Felszabadulása után azonban nem tért vissza Magyarországra. Franciaországban szerzett kémikus diplomát, majd az induló tudományos karrierjét felcserélte mérnöki munkára. Egy magyarországi kapcsolatokkal is rendelkező amerikai-francia gumiipari vállalat magas beosztású mérnöke lett. Yvan Landler azon kevés volt bori közé tartozott, aki később felkereste munkaszolgálatának bori színtereit és gyalogmeneteinek legfontosabb állomásait.²⁵⁵ Egyik volt munkaszolgálatos társával együtt ő volt az, aki a cservenkai mészárlás ügyében 2000-ben a német ügyészséghez fordult. A nyolcvannyolc éves, szel-

lemileg teljesen friss Yvan Landlerrel halála előtt két évvel, 2007-ben találkoztam Párizsban.²⁵⁶ Ekkor mondta magnóra a következőket: „Nem emlékszem arra, hogy Szentkirályszabadján vagy az úton láttam volna Radnótit. Biztos láttam, de nem emlékszem rá. [...] Gyôr után, de Abda előtt volt a szekér-rekvirálás. Pontosan emlékszem a helyre, egy gyalogút mellett, ahol ez történt. Sokkal később is megtaláltam a helyét. Ezt a helyet vagy tíz alkalommal láttam, valahányszor Bécsben kocsit béreltem és Pest felé mentem. Radnótit nem láttam felszállni erre a szekérre. Fölszállt viszont a magas termetű Kiss, akinek nem tudom a keresztnévét. Ő Radnóti jó barátja volt. Kb. hatan lehettek a szekéren. [...] Megmaradt bennem az az emlék, amikor 1944. november végén, december elején elbúcsúztam Oranienburgban a többiek-től. Kb. 60 borival mentünk a kórházba. Engem a kórházban mint ápolót és francia tolmácsot dolgoztattak. Egészen 1945 februárjáig maradtam ott, egészen addig, amíg egy csoporttal Flossenbürgbe kerültem. Amikor elindultunk Oranienburgban a kórházba, a velünk szemben lévő sorok ott maradtak. Emlékemben az él, hogy az első sorban ott állt Radnóti. Nem tudok mást mondani. [...] Úgy emlékszem, hogy Bárdos József, a színigazgató fia is velem volt Oranienburgban. [...] A teóriám az, hogy mivel Radnótinak az volt a szándéka, hogy versei megmaradjanak, odaadta azokat Kissnek. Láta őt fölszállni a szekérre és mivel a szekér a kórházba ment, úgy gondolta, hogy Kissnél biztonságban lesznek versei. A tömegsírban pedig Kisst találták meg.” Yvan Landlerrel való párizsi találkozásaim során ismételten visszatértem az általa elmondottakra. Ő azonban mindig ugyanúgy, az emlékeit és a hipotéziseit mindig egyértelműen elválasztva beszélt Radnótiról.

Radnóti Miklós Kiss nevezetű jó barátjáról eddig nem volt tudomásunk.²⁵⁷ A *heidenau*i tábortárs, Battyán György megtalált naplójának Mohácson készített névsorában viszont nem csak „Radnóczi Miklós” és „Landler”, de egy „Dr. Kiss Tibor ügyész” neve is szerepel.²⁵⁸ A budapesti Kozma utcai temető ún. bori falán megtalálható egy másik bori munkaszolgálatos Kiss, azaz „Kiss Ernő” neve. Az abdai ún. exhumálási jegyzőkönyvben nem szerepel Kiss nevű személy, bár a listán hat ismeretlen, azonosítatlan személyt tüntetnek fel. A sachsenhauseni koncentrációs tábor listáján sem Landler, sem Kiss, sem pedig Radnóti (Radnóczi) nevét nem találtam meg. A flossenbürgi koncentrációs tábor listáján viszont közülük „Ländler Iván” neve szerepel. A Bad Arolsen-i levéltárból megkaptam „Ländler Iván kémikus és asztalos” eredeti, 47559. számú kartonjának másolatát.²⁵⁹ Ezen az áll, hogy 1944. november 14-én került Sachsenhausenbe, ahonnan – közlésével megegyező módon – 1945. február 6-án került Flossenbürgbe.

Landler Iván személye és sorsa mindenképpen eltér volt bori tábor-társaitól. Ő abba, a Radnóti közlőre ismerő szűk csoportba tartozott, akik a *Heidenau*-tábor volt foglyaiként együtt tették meg a Bor–He-gyeshalom közötti utat, és egyben a német koncentrációs táborokat is túléltek. Landler azonban még ettől a szűk körtől is több szempontból különbözik. Nem jött vissza Magyarországra, kimaradt a politikai és egzisztenciális küzdelmekből, és kívül maradt Radnóti halálának ka-nonizálási folyamatán. Nem elfelejteni akarta bori munkaszolgálatát, hanem megtalálni és beazonosítani azok helyszíneit. Helyzetéből adó-dóan erre Jugoszláviában (Szerbiában), Magyarországon és Németor-szágba is volt lehetősége. (Segítségének is köszönhető, hogy 2007-ben azonosítani tudtam a helyszínen a *Heidenau*-tábort. Landler kutató-sokat folytatott a cservenkai gyilkosok megtalálása érdekében is.) Radnóti életét azonban soha sem kutatta. Tudomásul vette a Radnó-ti-kánont, részt vett a párizsi Radnóti-megemlékezéseken, de emlé-keit nem igazította a hivatalos változathoz. Az általa elmondottak hite-lességéről meggyőződtem, és az önmagáról mondottakat levéltári források is alátámasztják. Kiss és Radnóti halálának körülményeit ille-tően azonban nem nyertek igazolást szavai.

Radnóti Temesváron (1945. február)

Időrendben haladva Gyarmati Fanni következő naplóbejegyzése 1945. február 8-áról származik. Itt azt írta, hogy Radnóti barátja, a pszichiá-ter „Kun Miklós azzal a hírrel toppan be, hogy Miklós megvan. Egész magamon kívül, de remegő bizonytalansággal ugrom a nyakába, hogy igaz-e? Nem győzött meg eléggé, közel sem, sajnos. Mezei Árpádtól, »bolond Mezeitől« hallotta... [...] ő is Borban volt és a szököttek közt került Szegedre, onnan ide. Állítólag Miklósék csoportja Temesvárrott van, és onnan még nem jöhettek haza, de Szegeden hallotta hogy Ko-lozsvárrott megjelentek igen szép versei egy folyóiratban, és ezt az Aczél Gyuri is megerősítette Pesten. [...] Sajnos mind-mind megbízhatatlan hír, de azt is mesélte, hogy a bori visszatérők nagyobbik részét a ha-táron lemészárolták az SS-katonák.”²⁶⁰ A „Temesváron tartózkodó” Radnótiról egyre több helyről érkeztek hírek. Néhány héttel később ugyanis Gyarmati azt rögzítette naplójában, hogy „Miklósról hír jött, hogy Temesvárrott van kórházban, hogy nem jön haza, míg nem lehet utazni, mert gyalog nem akar. Verse jelent meg a temesvári újságban. Kicsit hitetlenkedve hallgatom.”²⁶¹ A szaporodó, de bizonytalan temes-vári híreknek próbált utána járni Ortutay is, amikor Zolnai Béla kolozs-vári professzortól kért információt.²⁶² A híreknek Gyarmati is igyeke-

zett utánajárni, de azt írta naplójába, hogy „hiába megyek egyik címről a másikra, nem tudnak róla. Üzenek egy Temesvárra utazóval, de ha ott lenne, üzent volna már írásban.”²⁶³ A bizonytalan és találgatásokkal teli nehéz időszaknak egy másik régi ismerős, a volt bori munkaszolgálatos, Szalai Sándor megjelenése vetett véget. Gyarmati így számolt be naplójában erről: „Megjelenik a Rádióban Szalai Sanyi, hadvészülte képpel, sebekkel tűzdelten és ziláltan, elhozza a lapkivágást Mik két csodálatos versével. Kiderül, hogy ő vitte Temesvárra. Nem tud semmi személyeset Mikről, csak vitte a kéziratokat. És senki sem tud semmit, csak az derül ki, hogy az első csoporttal hozták, fegyveres német kísérettel és nem volt módjuk megszökni. Velük történtek a bajok, a tizedelések, az agyonlövetések, Isten tudja, mi minden. Egyetlen reményem volt Temesvár, de az is oda.”²⁶⁴ Radnóti verseinek temesvári megjelenéséről Szalai Sándor is beszámolt a Tolnai Gábor által készített interjúbán. Ebben Szalai azt mondta, hogy 1945. január 12-én vagy 14-én érkezett meg a felszabadított Pestre, és a versekkel felkereste Ortutayt a Rádióban.²⁶⁵

A Borból elinduló második lépcsővel hazafelé tartó Szalai Sándor által egyértelműen tisztázódott, hogy Mezei Árpád nem Radnóti csoportjába tartozott és Szalai Sándorral a költőnek csak a versei érkeztek meg Temesvárra. Költeményei is itt és nem Kolozsváron jelentek meg.²⁶⁶

Radnóti Szegeden (1945. március)

Néhány héttel később azonban Ortutayhoz és a sajtóhoz eljutott egy – utóbb szintén – tévesnek bizonyuló hír a költő tartózkodási helyéről. Ortutay a Szegeden élő édesanyjától kért 1945 márciusában segítséget, „mert kősa pesti hírek szerint Radnóti Miklós Szegeden lenne és a Városházán dolgozik. [...] Állítólag Hay Károly nevű közös barátunk, aki vele egy században volt, került Szegedre, a Városházára, talán ő tudna felvilágosítást adni.”²⁶⁷ Hay Károly a *Heidenau*-táborban valóban együtt volt a költővel, azonban ő is a második lépcsőben elindulókkal együtt szabadult föl. Temesvár után a felszabadult Szegedre ment. Radnóti szegedi tartózkodásának álhíre mellett szegedi haláláról is hír érkezett. Az egri *Igazság* című „demokratikus néplap” közölte Radnóti halálhírét, miszerint a „fiatal, népi költőt fasiszta banditák Szegeden megölték”.²⁶⁸

Hírek Radnótiról (1945. március–április)

Szalai Sándor közlése után egyértelmű lett a költő után kutatók előtt, hogy Radnóti Kolozsváron, Temesváron és Szegeden nem járhatott, továbbá, hogy csak az első lépcsőben elindultak útvonalán kereshető.

Gyarmati folytatja keresését, és újsághirdetéseket adott fel. Március közepén ismét azt írta naplójába, hogy „Beszélek itt-ott boriakkal, hullahegyekről beszélnek, amelyek alól alig egypár tudott kimászni, mikor a tömeges kivégzések voltak és azok kerültek csak haza.”²⁶⁹ Gyarmati „kereső közleményeket” adott fel a *Szabadság* című lapban, amit ismételt és Ortutay által megerősített kérése ellenére sem hoztak le.²⁷⁰ Gyarmati érthetetlennek nevezi a közlés elmaradását. A *Népszavában* végre 1945. március közepén megjelent „érdeklődő felhívása”.²⁷¹ „Nem jöttek persze hírrel, csak egy igen rossz arcú alak, aki maga is érdeklődni jött, jelentkezett-e már valaki a hirdetésre? Állítólag Borban együtt lakott egy szobában Miklóssal. [...] Azt mesélte, elég jó kondícióban volt Mik az elindulásig, elég tűrhetően ettek. A bakancsát ott nem koptatta, mert félcipőben járaták, csak a visszajövetelkor használta.”²⁷² Több nem derült ki az ismeretlen bori tábortárs – Gyarmati naplójában rögzített – elbeszéléséből. Felkereste viszont Gyarmatit egy régi ismerős, a volt bori munkaszolgálatos Nyíri Tibor. A bizalmatlanul fogadott drámaíró közléséből értesült, hogy Radnótinál „volt Sík Sándor dedikált imakönyve és [Radnóti] Mohácson eladta a kis lyukas jegygyűrűjét”. Nyíri azt is közölte, hogy „Szentkirályszabadján hagyta el Miklós[t] a századdal még októberben. Ő akkor betegként a szombathelyi kórházba került, onnan decemberben elszökött és Budára került. [...] Ha ez igaz, akkor túljutott volna már a délvidéki mészárláson.”²⁷³ Ez – mint utólag tudjuk – igaz volt, hiszen Nyíri Radnóttal együtt még a cservenkai mészárlás előtt továbbindult Zombor, illetve Mohács–Szentkirályszabadja felé. Nyíri saját magára vonatkozó közlése is igaznak bizonyult. Korábban már leírtuk, hogy 1944. november 4-e és december 10-e között „testi leromlás, baloldali lágyéksérv, tüdőtágulat” kórjelzéssel a szombathelyi kórház betege volt.²⁷⁴

A sok megcáfolt hír után mégis kikristályosodni látszott a történet. A biztossá váló pontok ismeretében Ortutay elérkezettnek látta az időt arra, hogy segítséget kérjen az MKP nyomozó hatóságától. Ortutay 1945 áprilisában levélben fordult a kommunista párt központi vezetésének (MKP KV) egyik tagjához, Kállai Gyulához. Levelében úgy fogalmazott, hogy Radnótit „biztos híreink szerint Borból áthozták Magyarországra és itt átjutott Cservenkán is és a többi nehéz ponton. Dunántúlra vitték, Mohács és Szentkirályszabadja a két utolsó biztos pont, amiről értesülés van. Halljuk, hogy a párt egyes tagjai külön nyomozást indíthatnak hozzátartozóik iránt, ha azoknak jelentősége van.”²⁷⁵ A levélből nem derült ki, hogy Ortutay pontosan milyen nyomozás megindítására vagy melyik nyomozati szervre gondolt. Az MKP közvetlen irányítása alatt álló HM Katonapolitikai Osztály a legvaló-

színűbb címzettje a levélnek. Ugyanakkor ennek az országos nyomozati joggal rendelkező omnipotens szervnek a vezetője Pálffy György vezérezredes, Ortutay személyes jó barátja volt. Kézenfekvő lett volna, hogy – mint annyi más esetben – most is egyenesen hozzá fordul segítségért.

Talán itt kell külön is hangsúlyozni, hogy Pálffy György milyen fontos szereplője a Radnóti utáni kutatásnak, illetve hogy a bori munkaszolgálat több vonatkozásában is „érintett”. Pálffy első említést igénylő „bori vonatkozása” a korábban már említett kommunista Varga Endre, bori munkaszolgálatos személyéhez kötődik. Varga a bori munkaszolgálatát megelőzően csak az Újpesten lévő Egyesült Izzóban tudott elhelyezkedni. Időközben megismerkedett Pálffy Györggyel, barátok lettek, és a katonaságot elhagyni akaró Pálffyt az ő közbenjárására vették fel az Izzóba. Vargát behívták munkaszolgálatra, és végül a központi bori táborba került 1943 tavaszán. Időközben Pálffy az Izzóban cégvezető lett, és hozzá tartozott a belgrádi fiókgyár is. 1943 őszén egy ilyen belgrádi hivatalos látogatása során vonattal elment Borba és a *Berlin*-táborban felkereste az Izzó négy dolgozóját. Vargának levelet, pénzt és meleg ruhát vitt.²⁷⁶

Tolnai Gábor kifejezetten a Radnóti-irodalom egyik elemének meghatározójaként említette Pálffyt. Radnóti halálának „első, körülhatároltabb időpont-megjelölés[e] a mártírhálált halt Pálffy György altábornagy nevéhez, illetőleg beosztottjainak munkájához fűződik”. Tolnai leírta, hogy Pálffy – mint a HM Katonapolitikai Osztályának vezetője – „Radnóti agnoszkálása után nyomozott a gyilkosság felderítése érdekében. A nyomozás nem járt eredménnyel. Csupán – Ortutay Gyulával közölte Pálffy – a gyilkosság néhány nappal körülhatárolt időpontját sikerült megállapítani...”. Tolnai kereste Pálffy nyomozásának iratanyagát, de azt nem találta meg.²⁷⁷

Radnóti Zwickauban (1945. május)

Gyarmati Fannit 1945 májusában felkereste a JOINT titkára.²⁷⁸ Azt közölte vele, hogy „megjelent egy bori munkaszolgálatos Németországból, aki kérdezősködésére elmondta, hogy két hónap előtt [sic!] vált el Miklóstól. Zwickau környékén Szászországban volt, külön csoportokba osztották be őket, ő később megszökött, és Csehországon keresztül jött haza. Ez március végén lehetett és április 10. táján értek arra a vidékre az amerikaiak.”²⁷⁹ A JOINT-titkár²⁸⁰ közlése után Ortutay levelet írt Vida Miklósnak,²⁸¹ a JOINT elnökének. Ebben kérte költőbarátja sorsának figyelemmel kísérését, akit „kb. két hónappal ezelőtt épség-

ben látták Zwickau környékén”.²⁸² Vida Miklós, a DEGOB elnökeként írt másnapi válaszában azt közölte, hogy „remélhetőleg pár napon belül elindulhat egy újabb expedíciónk, amely talán a Zwickau környékén tartózkodókról is tud értesüléseket szerezni és őszintén örülnék, ha dr. Radnóczi–Radnóti Miklósról is kaphatnánk jó híreket”.²⁸³ Gyarmati a számba jöhető keresések közül „a JOINT-akciót” tartotta még a legesélyesebbnek.²⁸⁴

A levelezésben és a naplóban keveredik a két zsidó szervezetnek, a JOINT-nak és a DEGOB-nak a neve. Ezen azonban nem lehet csodálkozni, mivel a háború utáni zsidó szervezetek bonyolult és gyorsan változó felépítését nem csak a kortársak és gyakran a bennük részt vevők, de a történészek sem látták-látják teljesen tisztán.²⁸⁵ Lehetőséges, hogy a JOINT-titkár találkozott a JOINT-nál megforduló ismeretlen volt bori munkaszolgálatossal, de valószínűbb, hogy az illető a DEGOB-nál bukkant fel.

A DEGOB-nál csak Gyarmati naplóbejegyzésének hónapjában, májusban 12 758 főt regisztráltak (35% volt férfi).²⁸⁶ A DEGOB volt az a szervezet, amelyik a JOINT külhoni szervezeteinek segítségével a külföldi táborokban tartózkodó túlélők után expedíciókat indított. A nehéz feladat az volt, hogy a koncentrációs táborokban lévő és egyáltalán a külföldre deportált zsidókat azonosítsa, majd pedig hazautazásukat és ellátásukat megszervezze, adataikat nyilvánosságra hozza. 1945. december 31-ig összesen huszonhat expedíció során több ezer magyar zsidó deportált hazahozatalát szervezték meg.²⁸⁷

A DEGOB-jegyzőkönyvek között nem sikerült azonosítanom a zwickaui hír hozóját. Egyetlenegy jegyzőkönyvben viszont egyértelműen nyoma maradt, hogy a flossenbürgi koncentrációs táborhoz tartozó Zwickaiban dolgoztak bori munkaszolgálatosok. A 650. számú DEGOB-jegyzőkönyvet a JOINT-hír vétele után mintegy két hónappal rögzítették Budapesten. A jegyzőkönyvben két munkaszolgálatos, Ohrenstein Miklós, csepeli vas- és fémesztergályos, valamint Löwinger Imre, budapesti fürdőszoba-csempéző vallomása szerepel. Mindketten a győri MÁVAG Gyártelepen dolgozó, 101/358.-as munkaszolgálatos századhoz²⁸⁸ tartoztak. Századukat a Radnóti szentkirályszabadjai századát is mozgósító honvédelmi miniszteri rendelet nyomán, 1944. november 7-én indították el Mosonmagyaróvár felé. A németek őket is Zurndorfnál vagonírozták be, és csakúgy, mint a boriak egyik csoportját, őket is a flossenbürgi koncentrációs táborba vitték. Löwingert innen december 6-án egy szakmunkás transzporttal útba indították a Flossenbürgtől körülbelül 130 km-re északkeletre lévő Zwickaiba. Három napos pihenés után beosztották őket egy autógyárba dolgoz-

ni. Az amerikai csapatok közeledtével, 1945 áprilisában visszairányították őket Flossenbürgbe. Löwinger azt mondta, hogy Flossenbürgből „90-en indultunk egy transzportban, és mikor visszafelé elindultunk, már csak 12-en voltunk, csapatunk ugyanis bori volt és mindenki nagyon le volt gyengülve”.

A flossenbürgi koncentrációs tábor listája szerint Löwinger és Ohrenstein 1944. november 9-én érkezett meg Flossenbürgbe, akárcsak a bajor boriak csoportja. Löwinger majdnem napra pontosan egy hónappal később, december 10-én érkezett Zwickauba.²⁸⁹ (Ohrenstein egy másik altáborba, Lengenfeldbe került 1944. december 5-én.) A források szerint a Löwinger által említett transzport százegy főből állt, és közöttük körülbelül hatvan fő volt a magyar zsidók száma.²⁹⁰ Löwinger 1944. december 6-án érkezett meg Flossenbürgből Zwickauba, és a *Lager Zwickau* kényszymunkásai valóban az Autó Union AG-ben (Audi és Horch) autógyárban dolgoztak. Tudjuk tehát, hogy Zwickauban a 60-90 fős magyar zsidó transzportban sokan voltak boriak, akik közül többen, legyengült állapotunk miatt még a Flossenbürgbe való visszaindulásuk előtt meghaltak. Az életben maradt zsidók viszont a visszavonulás során, a Flossenbürg előtti erdőben haltak meg. Löwinger elmondása szerint a németek „az orosz és zsidó foglyokat mind agyonlőtték. Az embereket két csoportba osztották: elől voltak az oroszok és zsidók, hátul pedig az olaszok, franciák, csehek, lengyelek, ezeket azután tízes csoportokban el is engedték, bennünket pedig tovább vittek az erdőbe. Parancsot kaptunk, hogy mindenki menjen az útszéli árokba, felálltak az SS-ek és sorra kezdték a foglyokat géppuskázni. Nekem úgy sikerült megmenekülni, hogy átszöktem a lengyelekhez és a csehekhez, ezek körülbelül 800-an lehettek. Visszamentünk később megnézni, hogy kik élnek, bementünk a faluba és elföldeltettük őket.” Szabadulása után Löwinger az amerikai kórházba került, ahol mint titkosrendőr dolgozott, és később Prágán és Pozsonyon keresztül érkezett meg Budapestre.

Radnóti Liberechen (1945. május)

Nem tudunk a DEGOB szervezte zwickai expedíció eredményéről. Ugyanakkor nyilván nem hozott semmilyen eredményt, hiszen ellenkező esetben Gyarmati írt volna erről naplójában. A zwickai hír okozta remény azonban nem múlt el teljesen nyomtalanul. Gyarmati ugyanis ugyancsak 1945 májusában azt írta naplójába, hogy „Arra is gondolok regényesen és romantikusan, hogy talán a nem messze fekvő Gablonzba és Reichenbergbe²⁹¹ ment és megtalálta Tinit, a régi, első

szeretôt, aki most ápolja és vigyáz rá újra.”²⁹² Gyarmati itt Klementine Tschiedelre, a Radnóti által 1927-ben a cseh Reichenbergben (Liberec) megismert tizenhét éves szeretőre gondolt. Virághné T. Szonja (Dr. Egri Zoltánné dr. Tamaskovics Szonja) irodalomtörténész kutatásaiból és Ferencz Gyôzô leírása nyomán ismerjük, hogy Radnóti magánéletében és költői fejlődésében milyen fontos szerepet játszott Tini.²⁹³ Tőlük tudjuk azt is, hogy Radnóti és Tini kapcsolata a reichenbergi év után sem szakadt meg teljesen: még több mint tíz éven keresztül leveleztek. Az utolsó személyes találkozásra 1937 októberében Budapesten, míg az utolsó levélváltásukra 1939-ben került sor.²⁹⁴ Tini még hajadon volt budapesti látogatásának idején, míg Radnóti már házas. A Gyarmati naplóját idéző Ferencz Gyôzô leírásából értesülhettünk arról is, hogy a kettőjük, illetve Gyarmatival hármásban történt találkozásaik milyen heves érzelmi viharokat váltottak ki mindannyiukban.²⁹⁵

A Csehszlovákiában élő Virághné T. Szonja 1970–1972-ben felkutatta Tinit.²⁹⁶ A gépíró, majd fogorvosasszisztens Tini írásban válaszolt Virághné kérdéseire.²⁹⁷ Virághné T. Szonjának írt egyik levelében azt közölte, hogy ekkor, 1937-ben „találkoztam utoljára Miklóssal. Akkor beszéltem először és utoljára feleségével. Akkor Miklóst a szívem mélyére temettem, mivel házas volt.”²⁹⁸ Radnóti haláláról is csak ekkor, Virághné T. Szonja leveléből értesült. A volt szeretô halálhíre „mélyen megrendítette”.²⁹⁹

Tini a budapesti látogatása után két évvel a cseh Gablonzban (Jablonec nad Nisou) férjhez ment Fritz Erich Müller német rendôr örmesterhez.³⁰⁰ A Müller család története a hivatalos szervektől kapott információk alapján továbbra is nyomon követhetô. Gablonz német ajkú lakosságát, így a Müller családot is 1945-ben kitelepítették Csehszlovákiából. Clementine Müller először az ausztriai Linzben, majd az attól délre fekvô Traun faluban telepedett le férjével, édesanyjával és húgával együtt.³⁰¹ A család 1946. június 16-án került a nyugat-németországi Dachaub, majd mintegy húsz év elteltével a Dachau közelében fekvô Waldkreiburg városba (1967).³⁰² A hivatalos adatok alapján tudjuk, hogy itt halt meg először édesanyja, majd pedig férje. Tini a Waldkreiburg közelében lévô kraiburgi öregek otthonába került 2002 decemberében. Tini, azaz Clementine Müller itt halt meg 2003. június 8-án.³⁰³

A „regényes és romantikus” elképzelés kialakulásának topográfiai vonatkozásai is lehettek. Az Észak-Csehországban lévô, a háború alatt Németországhoz tartozó Reichenberg és Gablonz viszonylag egyaránt közel esett Flossenbürghez és Zwickauhoz.³⁰⁴ A volt KZ foglyoknak

pedig Magyarország felé a legrövidebb és egyben általánosan igénybe vett útja Csehországon, Prágán keresztül vezetett. (Prága mintegy száz kilométerre fekszik a két északcseh várostól.)

Radnóti Izsákon (1945. július)

Radnóti Miklós 1944. október 4-én az újvidéki Selyemfonodából adott utolsó híradást magáról. (Ennek részleteit egyik korábbi fejezetben elemeztük.) Gyarmati Fanni – témánk szempontjából soron következő – naplóbejegyzése 1945. július 27-én kelt. Ebben visszamenőleg részletesen beszámolt a férjéről érkező hírekről.³⁰⁵ Azt írta, hogy július 20-án „...idegen asszony járt a házban [...] a Rákosrendezőről³⁰⁶ jött, ahol fogolyvonatok álltak és kikiabálták állítólag az egyikből a mi címünket, nevünket, bár a vezetéknevre homályosan emlékezett, a keresztnévben biztos volt, hogy keresse fel és jelentse, hogy itt állnak a vonatok estig. Azt is mondta az illető, állítólag, hogy második éve nem tud semmit a feleségéről.” Gyarmati aznap „sötét este” ért haza, így már nem tudott kimenni a Rákosrendező pályaudvarra. Mint utóbb kiderült – írja ugyanitt naplójában – testvéréék, Gyarmati Lászlóék a hír vétele után „nyomban kimentek Rákosra”, de amire kiértek „a magyar vonatok már elmentek, csak német foglyok voltak még ott, állítólag Szolnok felé mentek”.

Az „idegen asszony” feltűnése után „3-4 napra” újabb hír érkezett a költőről. Gyarmati munkahelyére, a Rádióba „bejött egy sötét képű, bottal sántikáló fiatalember, hogy együtt volt Miklóssal a fogoly-vonaton, ő leugrott róla, Miklós nem akart kockázatot és tovább vitték őket Izsák mellé a fogolytáborba, fertőtlenítőbe. Állította, hogy igaz, különben nem jött volna be Gödöllőről. [...] Nem tudtam szinte magamhoz térni, elvesztettem a fejemet, semmi reálisat nem kérdeztem, semmi bizonyítékot, még a nevét, címét sem.” Az éppen a testvérénél, a Rádió elnökénél tartózkodó Ortutay László szaladt az ismeretlen után. Adott neki ötszáz pengőt, de a nevét és címét ő sem kérdezte meg tőle. Az öt nyelven beszélő idegen Ortutay Lászlótól állást kért a Rádióban. Az ehhez szükséges önéletrajz beadásával kapcsolatban pedig azt mondta, hogy „majd ha Radnóti itthon lesz, két hét múlva” fogja azt beadni. Gyarmati szélhámosnak tartotta az illetőt, de azért szeretett volna a hallottaknak utána járni. Ortutay Gyula „mindenfelé, az oroszoknál is próbálkozott leadni a hírt, hogy nyomozzák, keressék” – írja ugyanitt Gyarmati a naplójában. Ortutay hagyatékában meg is találtam a budapesti „Katonai Parancsnokságnak” címzett, 1945. július 25-én kelt Ortutay-levelet. Ebben Ortutay, mint a Magyar Központi Híradó Rt.

elnöke arra kérte a szovjet katonai parancsnokságot, hogy „az izsáki katonai fogolytáborban tartózkodó” költőt, „a Rádió irodalmi osztályának vezetőjét, akit munkaszolgálatosként vittek Németországba” a fogolytáborból szabadon bocsátani szíveskedjenek.³⁰⁷

Gyarmati Fanni a párttól³⁰⁸ egy autót, tolmácsot és Révai Józseftől orosz nyelvű ajánlást kért. Barulin szovjet követnél „előpróbálkoztak”, de Barulin elzárkózott minden segítségnyújtástól. „Az oroszok nem adtak katonai kíséret, de ha valóban megtaláljuk a táborban, akkor kihozzák hamar, ezt megígérték” – rögzítette naplójában Gyarmati.³⁰⁹ Így hát Gyarmati, egy tolmácsnő, a sofőr és egy magyar rendőr kíséretében kelt útra. Az izsáki tábor nem találták meg. Izsák környékén bolyongtak, mert sem az orosz katonáktól, sem pedig a helyi lakosságtól nem sikerült információt szerezni a tábor helyéről. Végül a közeli Kecskemétre mentek, ahol „a magyar, meg orosz hatóságokhoz” fordultak. Ott az orosz „parancsnoksági ügyeletes aránylag készségesen telefonált minden létező helyre számunkra, de eredménytelen válaszokat kapott. [...] Aztán kirobogtunk este felé már Kecskemétről...”. Végül csak másnap délután érkeztek vissza Budapestre, mivel kifogyott a benzinük, majd pedig elromlott az autójuk. Gyarmati az izsáki-kecskeméti utat „keserves eredménytelenség”-nek és a vele történeteket „csúf, aljas szélhámosság”-nak nevezte.³¹⁰

A hírhozó személyére sohasem derült fény. Sokat elmond azonban a hír háttéréről Bognár Zalán történésznek a magyarországi hadifogolytáborokról közelmúltban megjelent monográfiája.³¹¹ A téma első, átfogó feldolgozása során a szerző részletesen leírja, hogy a hadifogolytáborokra vonatkozó iratok szinte teljes egészében hiányoznak, mivel azokat a szovjet állambiztonsági szervek elvitték.³¹² Nincs meg továbbá a Magyar Vöröskereszt és a Népjóléti Minisztérium, valamint a Hadigondozási Főosztály iratanyaga sem. Ezen túlmenően a kecskeméti, gödöllői hadifogoly-gyűjtőtáborokra vonatkozó megyei, illetve városi levéltárakban sem lelhető fel semmilyen iratanyag. A foglyokról adatlapok egyébként is ritkán és rendszertelenül készültek, halálukat nem dokumentálták, és jeltelen sírokba, tömegsírokba temették el őket. Túlélő visszaemlékező nélkül tehát adatszerűen nem maradhattott fenn szinte semmi.³¹³

Bognár Zalán számba vette a magyarországi fogolytáborokat. Az ország negyvenhét településén ötvenhat fogolytábor-gyűjtőtábor működött. Izsák azonban nem szerepel közöttük. Győrben, Gödöllőn, Kecskeméten és a Szolnok irányába eső Cegléden, valamint Szolnokon is jelentős, szovjet őrizet alatti fogolytábor létezett. (Győrben és Cegléden kettő is.) A kecskeméti tábor létszáma 5000–15 000 fő, a ceglé-

di táborok létszáma egyenként 25 000–45 000 fő, míg a szolnoki tábor létszáma kevesebb volt 5000 főnél. A Gyôr környékén elfogottakat 1945 közepén a Vác–Budapest–Cegléd vasútvonalon szállították. A Rákosrendező pályaudvaron a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Szolgálatja működött. A ceglédi tranzittábor kifejezetten a legyengült hadifoglyok gyűjtőtáborra volt.

Gyarmati Fanni minden bizonnyal nem jutott el a kecskeméti, egykori Ferenc József laktanyában lévő fogolytáborba. Valószínűleg a kecskeméti szovjet katonai parancsnokság épületéből történtek a naplójában leírt telefonhívások. Gyarmati izsáki–kecskeméti útja során pontosan érzékelte a valóságot: a hadifogolytáborokat a teljes titoktartás övezte, oda magyar hivatalos személyeket a legritkábban engedtek be. A foglyok – akárcsak a bori munkaszolgálatosok vonulásai során – eldobott levelek útján értesítették hollétükről hozzátartozóikat. A rokonok azután táborról táborra járva, a táborok mellett éjszakázva, az ôröket megvesztegetve vagy az ôrség figyelmét kijátszva szereztek információkat.³¹⁴

A szovjet teljhatalom és elzártág ellenére a táborokból volt szabadulás. Az NKVD és a HM Katonapolitikai Osztálya háborús bûnösöket keresett, illetve a saját szempontjai szerint szûrte az embereket. A súlyosan beteg, munkaképtelen foglyokat gyakran elengedték, akárcsak a zsidó deportáltakat. Éppen Gyarmati Fanni kecskeméti útjának időpontja körül, június 18–19-én bocsátottak szabadon Kecskeméten 132 rokkant foglyot.³¹⁵ Bognár Zalán azt is leírta, hogy különösen 1945. július végétől augusztus 22-ig, a fegyverszüneti egyezmény megkötéséig, 30 000–40 000 ezer magyar hadifoglyot engedtek szabadon. Ők elsősorban betegek és civil foglyok voltak.

Radnóti Flossenbürgben (1945. április–június)

Gyarmati Fanni 1945 júniusában tett említést naplójában arról, hogy férjét „látták március végén Flossenbürgben”. A bejegyzés már akkor született, amikor ez „a halvány kis remény” szertefoszlott. Gyarmati ugyanis azt írta, hogy „Most már szállingóznak egyre sűrűbben a Borból Németországba kerültek, de nem igen jutok hozzá mindegyik címet lejárni és akivel eddig beszéltem, nem emlékeztek rá, hogy kint látták volna, igaz, hogy sokfelé szakadtak el. – Két hónapnál is több múlt el a felszabadulás óta, kellett volna már értesítést küldeni, ha él, ha megvan.”³¹⁶

Ortutay 1945 áprilisában levélben kereste meg Salgó Ottó parlamenti könyvtárost. A később nevét Beöthy Ottóra változtató könyvtárigazgatónak azt írta, hogy „nagyon hálás lennék, ha befáradna hozzám

és Radnóti Miklósról való híreit velem közölné. Miklós legjobb barátom és alig izgat másnak a sorsa, mint az övé. Felesége itt titkárnőm, kérem tehát, hogy előtte, ha nem jók a hírei, ne is éreztesse, hogy miről akarok Önnel beszélni.”³¹⁷ Nem tudunk arról, hogy Salgó Ottó – aki egyébként tagja volt az említett kiscgazda értelmiségi Magyar Fórum Társaskörnek – felkereste volna Ortutayt. Salgó viszont valóban Borban volt, de onnan csakúgy, mint Mezei, Szalai és Háy a második lépcsővel indult el. Tudjuk azt is, hogy Salgó 1944 őszén Szentésre gyalogolt, és 1945. január végén érkezett meg Budapestre.³¹⁸ Salgónak tehát Radnótiról legfeljebb még Borból hozott vagy hallomásból ismert hírei lehettek csak.

Radnóti Győr környékén (1945. július–1946. január)

Rendelkezésünkre áll viszont egy koronatanúval folytatott Ortutay-levelezés. Ortutay 1945 júliusában „ismeretlenül” fordult dr. Kálmán László bori túlélőhöz. Felvilágosítást kért tőle, mert „állítólag Ön Magyarország határain kívül is együtt volt Miklóssal”.³¹⁹ Kálmán László – mint utólag tudható – nem csak Ortutay esetében, de Tolnai Gábornál és az *Abdai gyilkosok* dossziében is koronatanú lett. A korábbi elemzéseink alapján elmondható róla, hogy a későbbi katonai főügyész Kálmán azon 3-4 túlélő között volt, akiket a Radnóti után kutatók megkerestek és akik visszaemlékezésükkel meghatározták a Radnóti-kánont.

Ortutay megkeresésére Kálmán László válasza nem késett sokáig: „Miklóssal Borban együtt voltam, azonban emlékezetem szerint ő útközben lábfejfájása következtében lemaradt. Legjobb tudomásom szerint még Győr előtt lemaradt, a menetképteleneket szállító szekérre szállt fel és valószínűleg a győri kórházba került, ahová annak idején a betegeket átadták. Ez kb. múlt év november 6-a körül történt. [...] Talán a győri kórházban lehetne további adatokat kapni. Sajnos Németországban nem emlékszem, hogy együtt lettem volna Miklóssal. Ha a győri kórházban Miklós felépült, úgy feltehető, hogy ismét egy németországi transzportba került esetleg.”³²⁰

Kálmán Lászlóval ellentétben, a Radnóti-kánont megalapozó másik túlélőt, Erdős Pétert nem Ortutay kereste meg. A már korábban idézett Erdős-levél a svájci Davosban kelt 1945 novemberében. Ebben többek között az állt, hogy „Szomorú kötelességet teljesítek – hacsak valamilyen csoda meg nem mentett bennünket attól, ami sajnos nagyon is valószínű, hogy Radnóti Miklós barátunk utolsó napjairól számolok be Önnek. – Ő említette, hogy Önt értesítsük, ha valami történne vele.

[...] Szentkirályszabadjáig viszonylag remekül bírta az utat, innen kezdve azonban egyre rettenetesebb állapotba került. Győrnél a többi teljesen menetképtelen emberrel együtt kocsira tették és soha többé nem hallottam Róla és [„és” áthúzva, föléje írva „sem”] a többiekről semmi pozitívumot. *Állítólag* az egész csoportot kivégezték. Győrnél a kocsin láttam utoljára, de már nem ismert meg. – Egy kis füzetben őrizte Borban írt verseit. Első lapján ennek a füzetnek kérte az esetleges megtalálót, hogy Önnök juttassa el. Talán azóta ez valóban megtörtént. A zágrábi világkiállítási pavilonban, ahol három napot töltöttünk, lemásoltam a verseket, de a koncentrációs lágerben elvették tőlem. A két különösen emlékezetemben maradt vers címe Hetedik és Nyolcadik Ecloga. – Szeretném hinni, hogy levelemen egy jó egészségben *élő* Miklós fog otthon nevetni, de ehhez csodának kellett volna történnie. Az első adott alkalommal küldöm ezt a levelet, mert egészségi állapotom miatt személyesen csak tavasszal mondhatnám el.”³²¹

Nem tudunk arról, hogy Ortutay Gyula megosztotta volna Gyarmati Fannival a Salgó Ottótól, Kálmán Lászlótól és Erdős Pétertől származó híreket. Ortutay azonban nyilván mindezen hírforrásokra alapozva, 1946 januárjában barátjához, Sólyom László altábornagyhoz, budapesti rendőrfőkapitányhoz fordult segítségért. Azt írta, hogy „kérek, hogy ezt ne hivatalos levélnek vedd, amiről megfeledekzel, hanem egyik legbensőbb ügyemnek tekintsd. – *Radnóti Miklós*, aki életem egyik legjobb barátja, máig nem adott életjelet magáról. Egyetlen komoly nyomunk van, amely Győrbe vezet. 1944. november 6–10. közt a bori századokkal Szentkirályszabadjáról Győrön átvonult és ott betegkocsin lemaradt. A győri rendőrséget megkértük már különböző utakon, hogy közöljék, ha van valami adatuk, tényük arról, hogy Radnóti Miklóst valamilyen más csoporttal tovább vitték-e vagy pedig egyáltalán mit tudnak róla; mindeddig semmi választ nem adtak.”³²²

Ortutay 1946 januárjában nem csak fontos levelet írt barátja felkutatása érdekében, de felesége révén fontos levelet is kapott. A Győrbe költözött Komor András felesége, Ortutay Gyulánéhoz született Kemény Zsuzsához címezte hosszú levelét. A költő és regényíró Komor Andrást és feleségét szoros barátság fűzte Radnótiékhoz és Ortutayékhoz. A barátságukat erősítette, hogy a Komor házaspár öngyilkossági kísérlete után, az életben maradt Komor Gizinek Gyarmati sokat segített a talpra állásban. Komorné a másfél oldalas, részletes levelében Kemény Zsuzsának beszámol a győri rendőrség Radnótiával kapcsolatos „újabb nyomozás”-áról. Levele szinte egy nyomdakész rendőrségi vagy sajtótudósítás a kialakult helyzetről. Komor Gizi bizalmasan, féltve Gyarmatit a rossz hírek közlésétől azt írta, hogy „Kiderült, hogy a betegeket nem

vitték ki az országból, hanem azokat itt pusztították el. Egy részüket egy közeli faluban, Abdán lőtték agyon s temették el (kb. hatvan embert), egy másik csoportot pedig Hegyeshalomnál, mert a németek nem voltak hajlandók betegeket átvenni. Mindössze három emberről tudnak, akik megmenekültek, azoknak a címét úgy, ahogyan a rendőrségtől kaptam, ide melléklek. Pesti mind a három, valaki keresse fel őket a barátaink közül, de ne Fifi legyen az, mert szerintem nem kell neki ezekről a borzalmakról részletesen tudni. – Az itteni rendőrség tervbe vette az Abdán eltemetettek exhumálását s felmerült a gondolat, hogy nem kellene-e ehhez Fifikét idehívni, mert iratok alapján nem igen remélhető a személyazonosság megállapítása, hiszen tudjuk, hogy az iratok mindegyikét elszedték szegényektől. Csak arról lehet szó, hogy valamelyik közeli hozzátartozó egyes ruhadarabokat, fehérneműt, mit felismer. Én határozottan ellenezném, hogy azt a szegény elcsigázott, elgyötört angyalt ennek a borzalmas tortúrának kitegyük [...] de nagyon meggondolandónak tartanám azt is, hogy ő meggyőződést szerezhesen Miklóska haláláról... [...] A rendőrség most azokat a parasztokat keresi, akik a szekerekön szállították Abdára szegény halálraítélteket, hogy hátha azokból valamit kivehetnek. – Mindezeket azért is írom, mert megtudtuk, hogy éppen tegnap futott be a vidéki főkapitányság parancsnokságától 225/946. V.F.P. szám alatt megkeresés az itteni rendőrséghez, amelyben újabb nyomozásra szólítja fel őket Miklóska után. Elkerülhetetlen, hogy a fenti adatokat az itteni rendőrség a vidéki főkapitánysággal közölje. Viszont meg kellene akadályozni, hogy a hírek Fifikéhez eljussanak – szerintem.” Végezetül arra kéri Ortutayné, hogy „Édes kis Zsuzsám, beszéld meg mindezeket Gyulával...”³²³

Komor Andrásné tudósításában mintha három nyomozásról tett volna említést. Beszámolója a második („újabb”) nyomozás eredményeit foglalta össze Ortutaynénak. Komorné azonban már a Vidéki Főkapitányság Parancsnoksága (V.F.P.) – egy nappal korábban érkezett – nyomozási felszólításának számát is megnevezi. Mindenesetre ebből látható, hogy a Radnóti utáni rendőrségi nyomozás mindenképpen 1945-re nyúlik vissza, és ez folytatódott 1946 januárjában.

Komorné levele konkrét és pontos adatokat tartalmaz. Ismereteink szerint először írta le Radnóti halálával összefüggésben Abda falu nevét és az abdai kivégzés tényét. A rendőrségi nyomozásból és ennek megfelelően a levélből annak egyértelmű ismerete derült ki, hogy Radnótit és munkaszolgálatos társait „Abdán lőtték agyon s temették el”. Komorné kizárólag az abdai exhumálással kapcsolatban gondolkozik Gyarmati Fanni jelenlétéről. Úgy írt erről, mintha egé-

szen bizonyos lenne Radnóti abdai eltemetésében és mintha Gyarmatinak lenne esetleg szüksége arra, hogy a költő földi maradványait azonosítva „meggyőződést szerezessen Miklóska haláláról”. A rendőrség bizonyosságát alátámasztja az is, hogy három pesti túlélőt, egyben tanút is felkutatott, másrészt a rendőrség kutat a rekvirált parasztszekerek gazdái, a szemtanúk után. (A levél mellett nem találtam meg a pesti túlélők adatait.) Az is nyilvánvalónak tűnik ezek után, hogy ez lehetett a Pálffy György és a HM Katonapolitikai Osztálya által vezetett nyomozás. Az ekkor keletkezett nyomozati anyag az, amit keresett, de nem talált meg Tolnai Gábor és a Radnóti után kutató utókor.

Radnóti Győrben és Dachauban (1946. január)

Gyarmati Fanni naplójában nem olvasható hír Radnóti további németországi fogvatartásáról vagy szabadulásáról. Így ő nyilván nem tudott az Ortutayhoz érkező, előttünk is ismeretlen forrásból származó információkról. Radnóti hollétére vonatkozó információkat Ortutay a Barulin orosz követségi tanácsosnak írt levelében foglalta össze 1946. április 1-jén.³²⁴ Nem véletlenül kereste meg éppen őt, hiszen Barulin már korábban segített: elrendelte Radnótinak Foksányban és más romániai fogolytáborokban történő keresését.³²⁵ Ortutay azzal fordult most Radnóti ügyében a követségi tanácsoshoz, hogy „újabbán érkezett értesüléseink szerint állítólag őt, mint munkaszolgálatost Dachaubá vitték volna ki és Dachauból a felszabadító Vörös Hadsereg magával vitte és van remény arra, hogy mégis a Szovjetunióban él és várja hazajövetelét”. Az Ortutay aláírásával ellátott, másolatban fennmaradt levél mellett, azzal egybe téve egy másfajta papírból készült A/3-as lapot is találtam.³²⁶ Ennek az eredeti, kettéhajtott lap belső oldalán, más gépirással készült, aláírás és dátum nélküli feljegyzésében a következő olvasható: „Dr. Radnóti Miklós író, középiskolai tanár (pirossal aláhúзва) szül. 1909. május 5. Budapest, anyja neve: Grosz Ilona, 1944 májusában munkaszolgálatosként Szerbiába, Borba vitték, majd onnan az első csoporttal Győrig jutott, ahol betegként lemaradt és a vidéki főkapitányság nyomozása szerint 1945 januárjában két magyar Gestapo megbízott elfogta, majd a január 14-én München–Dachau irányába menő deportáltszállítmányba sorozta. 1945 júliusában ellenőrizhetetlen hír szerint az orosz hadifogoly-szállítmányban keresztül utazott a Rákosrendező pályaudvaron.”³²⁷ Az Ortutay-hagyatékban fellelt, Barulinnak megküldött – nyilván neki oroszra fordított – dokumentumok ötvözik a rendőrségi nyomozás eredményeit és a Rákosrendező pályaudvarról az „ismeretlen asszony” által hozott információkat. Az utóbbi, Gyar-

mati Fanni naplójában szereplő információkról már részletesen szoltam, de a rendőrségi nyomozás eredményeiről még nem.

Komor Andrásné gyôri, két és fél hónappal korábbi tudósítása még az elsô vagy elsô két rendőrségi nyomozás eredményeiről tájékoztatta bizalmasan az Ortutay családot. A Barulin-levél és feltehetőleg annak mellékleteként elküldött A/3-as lap adatai azonban már az új, a vidéki fôkapitányság (225/946. V.F.P.) által kezdeményezett (a gyôri rendőrfôkapitányság által január 18-án kézhez kapott) nyomozás eredményeit tükrözi. A „Gyôrig jutott” bori menetről és a Gyôrben vagy Gyôr környékén lemaradó Radnótiról eddig is voltak információk. A többi azonban teljesen új és ismeretlen rendőrségi adat: a beteg Radnóti Gyôrben 1944. november elején nem csak lemaradt a menetéből, de több mint két hónapon át ott is maradt. Azt is napra pontosan megtudjuk, hogy két magyar Gestapó „megbízott” mikor tartóztatta le Radnótit és hogy a München melletti Dachaubába menô transzportba került. A költô tehát megélte németországi felszabadítását és a Vörös Hadsereg foglyaként került Magyarországon át a Szovjetunióba. Ez az útleírás bele is illene Radnóti zwickau, flossenbürgi, sachsenhausen-oranienburgi tatózkodásának hírei (álhírei) közé. Az esetleges topográfiai egyezés mellett a dachau forgatókönyv azonban időben lényegesen később kezdődik: nem 1944 novemberében, hanem 1945. január közepén.

A Müchentől tizenhat kilométerre északnyugatra lévő dachau koncentrációs táborba és annak 123 altáborába és munkahelyére 1944 őszén mintegy ötezer magyar zsidót vittek. A dachau KZ archívuma megkeresésemre közölte, hogy a csoport elsősorban a budapesti gettóból érkezett, továbbá olyan munkaszolgálatosokból állt, akik gyalogmenetben érték el Hegyeshalmot. Egy 145 fős magyar zsidó transzport 1944. november 17-én érkezett a sachsenhausen koncentrációs táborból Dachaubába.³²⁸ Kutatásaim szerint közöttük sokan voltak bori munkaszolgálatosok, de lehet, hogy mind azok voltak. A dachau archívum közlése szerint 1945. január és március vége között egyetlenegy magyar zsidó transzport volt olyan, amelyik közvetlenül Dachaubába érkezett. Ez a harmincnégy főből álló csoport 1945. január 7-én érkezett meg. Az ebben az időszakban érkező magyar zsidó transzportok nem egyenesen Magyarországról, hanem más koncentrációs táboron keresztül érkeztek Dachaubába. Az utolsó magyar zsidó csoport (320 fő) a flossenbürgi tábor kiürítése során, 1945 áprilisában érkezett.³²⁹ A nyilvántartás tehát olyan transzportról nem tud, amely 1945. január 14-e után, közvetlenül Dachaubába érkezett volna. Ennek ellenére a dachau archívumot külön is, ismételtelen megkérdeztem, hogy Radnóti (Radnóczi,

Glatter) Miklós szerepel-e a dachauai tábor fogolylistáján. Válaszuk minden esetben nemleges volt.³³⁰

A dachauai táborat az amerikai hadsereg csapatai szabadították fel 1945. április 25-én. Volt fogoly ettől függetlenül kerülhetett később a Vörös Hadsereg fogságába és a Szovjetunió valamelyik munkatáborába (GULAG).

Az Ortutay-hagyatékban a Barulin-levél után és az abdai exhumálás közötti időszakban már csak egy idevonatkozó, említésre érdemes levelet találtam. A korábban már idézett, Szekfű Gyula moszkvai nagykövetnek írt levelet. Ebben még 1946. június 11-én is arra kéri Szekfűt, hogy kutassa ki a Szovjetunióban lévő Radnóti sorsát és tegyen meg mindent hazairányításáért.³³¹ (Szekfű Gyula válasza nem ismert.)

Radnóti Abdán

A Radnóti Miklós exhumálásáról szóló hír 1946. augusztus 1-jén jelent meg az *Új Élet* című zsidó lapban.³³² A hirdetést Grosz Dezső vette észre, és Gyarmati Fanni a bátyján keresztül, két nappal később értesült róla. Gyarmati augusztus 19-én kelt naplóbejegyzésében azt rögzítette erről, hogy: „Hát igen, tudtam, hogy nem élhet, mert akkor híre jött volna már akárhonnan, de ezt nem vártam most mégsem.”³³³ Gyarmatinak a hír vételét követő lelkiállapotáról és a következő órák és napok történéseiről Ferencz Gyôzô monográfiájában – Gyarmati naplója nyomán – részletesen beszámolt.³³⁴ Ortutay nem írt minderről naplójában, de Gyarmati naplójából tudjuk, hogy az *Új Élet* megjelenésének másnapján Ortutay már tudott a hírről. Tolnai Gábor egyik írása szerint az MTI 1946 „júliusának végén” jelentést adott ki „a gyôrmegyei Abdán” feltárt tömegsírról és Radnóti holttestének megtalálásáról.³³⁵ Ezt az MTI-jelentést nem sikerült megtalálnom az MTI archívumában, de ha valóban kiadták, akkor Ortutay legkésőbb ezzel egy időben szerzett tudomást az exhumálásról.

Az Ortutay-hagyatékban megtaláltam viszont azt a két oldalas eredeti cédulát, amit Gyarmati augusztus 4-én írt Ortutaynak és helyezett munkahelyi asztalára. Ebben ez állt: „Drága Gyulám, mindent tudok, de most sok a dolgom, ne beszéljünk róla, ha végeztünk és itt leszel – akkor ha akarod. – Csak arra kérlek, hogy – amennyiben itt leszel, amikor vidéki osztályunk Gyôrrel beszél – add ki az utasítást: kérdezzék meg a gyôri Izr. Szentegyletnél Kossuth u. 5. hogy az abdai exhumáltak és jún. 25-én ott eltemetettek bármikor, egyéenként is elhozhatók – esetleg teherautón a megfelelő agnoszkálás után? A választ másnapra legkésőbb telefonálják meg és az összes módozatait a felhozásnak. – Ha

nem lennél itt, akkor magam fogom megkérdezni gyôri emberünköt. Köszönöm szépen.”³³⁶ Gyarmati naplójából tudjuk a további történéseket is: „Aztán lassan megbeszéltünk mindent, Gyula azonnal nagy akciót indított, írt mindenfelé [...] nagyon kézbevette a dolgot.”³³⁷

6. A gyôri agnoszkálás

Az elôzô fejezetben leírtuk, hogy Radnóti Miklós exhumálásáról szóló hír 1946. augusztus 1-jén jelent meg az *Új Élet* című zsidó lapban. Gyarmati Fanni két nappal később szerzett erről tudomást. Megbeszélt mindent férje jó barátjával, egyben saját főnökével, az egyre magasabb politikai pozíciókat betöltő Ortutay Gyulával. Ortutay pedig kézbe vette Radnóti földi maradványai hazaszállításának és méltó eltemetésének gondját. Ortutay naplójában azonban minderről, akár csak az előzményekről semmit sem írt. Radnóti budapesti temetéséről és holtestének Budapestre történő szállításáról mintegy két és fél oldalon azonban beszámolt naplójában.³³⁸ Erről a naplóbejegyzésről Ungvári Tamás irodalomtörténész azt írta, hogy „Radnóti exhumálásának rajza remekmű”.³³⁹ Lehetséges, hogy a naplóbejegyzés remekmű, de biztosan elhallgatott három nagyon fontos, az exhumálással kapcsolatos, kifejezetten Ortutay által szervezett eseményt.

A gyôri útra 1946. augusztus 12-én, hétfői napon került sor. A Rádió autója Gyarmatin és Ortutayn kívül Baróti Dezsőt és Tolnai Gábort vitte Gyôrbe. Az útról később mind a négyen írtak: Ortutaynak az említett naplórészleten kívül két írása,³⁴⁰ Gyarmatinak egy hosszú, visszamenőlegesen írt naplóbejegyzése,³⁴¹ Tolnainak egy tanulmány kilenc soros bekezdése,³⁴² míg Barótinak egyetlenegy mondata maradt fenn.³⁴³

Gyarmati leírta, hogy a gyôri izraelita temetőben átvették a földi maradványokat tartalmazó faládát. Ezt követően felkeresték rőfös üzletében az exhumálási dokumentumokat őrző Lusztigot, azaz Lustig Ignácot.³⁴⁴ Gyarmati itt vette át az átkötözött csomagot, amibe az exhumálásnál talált tárgyak kerültek. Ebben voltak az utólag ismertté vált dokumentumok és a *Bori notesz*. Külön papírban itt kapott meg két, előkerült aranyfogat is. Azután Ortutay „kiadja a rendelkezést: elmegyünk Abdára, ahol kihantolták”.³⁴⁵ Az abdai Rábca-töltésnél találkoztak a gátörrel, a naplóban név nélkül szereplő Hujber Kálmánnal. Ő elmondta az általa 1944. november elején látottakat és hallottakat. A gyil-

kosokról is szólt: egy SS-katona elállta az utat, és „talán négy magyar katona” hajtotta végre a kivégzést. Az, hogy minden így történt, azt Gyarmati nagyon részletes, adatszerű beszámolóján túl az is bizonyítja, hogy Baróti Dezső húsz évvel később, ha egy mondatban is, de írt az abdai helyszín közös felkereséséről.³⁴⁶ Gyarmatiban – írja – ekkor összeállt a történet Szentkirályszabadjától Abdáig. Visszamentek Győrbe és a Fehér Hajó Étteremben megebédeltek. Ortutay az ebédet a Radnótit régről ismerő és a győri *Szabad Nép* szerkesztőjeként dolgozó Magyar nevű újságíróval előre megrendeltette. Az ebéd egyben munkaebéd is volt: két újságíró jött és az abdai gyilkosság ügyében nyomozó Orbán százados. Ő elhozta a „pontos exhumálási jegyzőkönyveket, rekonstruált rajzokat”, és tájékoztatta őket a nyomozás állásáról.

Az Ortutay által szervezett győri–abdai út Gyarmatinál és részben Barótinál szereplő említett alaptörténései azonban Ortutay írásaiból és naplójából is kimaradtak.

Az agnoszkálás lehetetlensége

A Gyarmati- és az Ortutay-napló, valamint Tolnai leírása azonban teljesen megegyezik a leglényegesebb adatok egyikében. Mindannyiuk leírásából egyértelmű, hogy nem sikerült agnoszkálni Radnótit.³⁴⁷ Tudjuk, hogy a győri izraelita temetőben Gyarmati felbontatta a földi maradványokat tartalmazó „gyalulatlan faládát”. Leírása szerint a ládában „felismerhetetlenül sáros volt minden” és „a drága fej, a szökeség egyetlen sárkupac csak”.³⁴⁸ Az általa látott test-maradványok („töredezett mellkas”; „szétesett koponyacsontok”; „egyetlen erős, sárgás láb-szárcsont”) és ruha-maradványok („turista bakancsok megduzzadva”; „piros pulóver foszlányok”; „többi ruhadarab”; „egy nadrággomb maradt csak épen és változatlanul”), továbbá tárgyi maradványok („egy Biblia foszlány, Máté evangéliumánál kinyitva”, „egy fekete bőrtárca”) alapján nem lehetett és nem is tudta azonosítani férjét.³⁴⁹ Gyarmati tökéletesen tisztában volt ezzel, hiszen azt írta: „De egyáltalán, ő ez biztosan? Így szerintem semmi nem árulja el.”³⁵⁰

Ortutay nem a nyilvánosságnak szánt naplójában a felnyitott, általa koporsónak nevezett láda tartalmáról az alábbiakat írta: „Néhány véres göncz, szétfoszló pamutnadrág, durva kapcák, egy fakuló vörös pulóver, oszlóban lévő belső részek, csontok. A rendőri lelet szerint a holttest már két részre váltan került elő az abdai (Győr mellett) árterület tömegsírjából. Fekete pénztárcája volt még a gyalulatlan deszkalapok között, ahogy a győri zsidó temetőben kiemelték a számozott tömegsírjából, meg egy olcsó biblia. Ezt a bori táborban szerezhetette, mert Fifi

szerint az ő régi bibliája otthon maradt.” Fájdalmas tárgyilagossággal rögzíti a látottakat és érzéseit: „véres és torz maradvány [...] oly kevéseke, oly félelmetesen jelentéktelen és semmi volt, [...] gyalázatos habarcsra emlékeztetett, [...] piszkos iszap, [...] véres hordalék. [...] Annyira megrettentünk ettől, s annyira nem kapcsoltuk össze Miklóssal, hogy a ruhamaradványokat emlegettük, a tárcát vizsgáltuk, rámeredtünk a vékony, hajló csontocskákra (a koponya maradványait nem láttuk: tarkólövés érte őt is, s így bizony a koponyacsontok szétrepedtek), s a halotti bűzből mit sem érezve a tűzö, egyetlen déli napfényben csak álltunk, s alig tudtuk lezárni a koporsót, hogy beemeljék a Rádió kis teherautójába.”³⁵¹ Ortutay a nyilvánosságnak szánt írásában pedig ezt rögzítette a *Bori notesz*ről: „Ezt a kis füzetet találtuk meg testének riasztó, véres maradványai mellett az ideiglenes, gyalulatlan deszkakoporsóban 1946 augusztusában, egy fülledt délutánon a győri köztemetőben. Ide került az abдай tömegsíról, innen vittük Budapestre.”³⁵²

Tolnai Gábor 1964-ben hosszú tanulmányt írt Radnótiról. Írásának elején megemlítette, hogy „Tizenhat évvel ezelőtt ott álltunk, felesége és hárman, barátai a győri temetőben, ahová behozták az abдай tömegsír hús- és egynéhány áldozatának maradványait. Kicsiny koporsók sorakoztak egymás mellett, köztük az övé. Önmarcangoló fájdalmunkban kinyitattuk leszögezett koporsóját. Könnyek nélkül, megmerevedve néztünk magunk elé. A koporsóban hiába kerestük drága barátunkat, Radnóti Miklóst. Összekevert csontdarabjai, közöttük szétlőtt koponyája, a sírban is épen maradt viharkabátja és bakancsa hevert a deszkaládában.”³⁵³

Gyarmati szívesen felnyitatta volna a többi tizenegy faládát is, hogy bizonyosságot szerezzen. (A testeket kettesével tették ládába.) Az exhumálók kizártnak tartották a tévedést, a helyzet kellemetlenné kezdett válni, nyári meleg volt, sietni kellett és a többiek vártak rá – így lemondott erről. „Mindegy már hol van, hiszen jelképes most már úgyis minden” – írja ugyanitt.³⁵⁴ Gyarmati az exhumálási jegyzőkönyveket látva, a győri ebéd után azonban ismét számba vette férje abдай exhumálása során látottakat. A férjén talált „szürke steppelt kabát” és a „kötött nadrág nem az ő ruházata [...] de hát kicserélődhetett és változhatott. [...] Viszont a fogazat leírása az övé: a felső, alulsó fogazat hiányos, vagyis az a nagy elülső foga, ami akkor kezdett már erősen mozogni, mikor bevonult, az biztos ki is esett közben és talán az aranyfogak is így hullottak ki és kiesésekor tették félre. Nem pedig még ő csomagolta gondosan el, ahogy először gondoltam, mert gyökerekkel együtt vannak.”³⁵⁵

Gyarmatit férje budapesti ünnepélyes temetése után sem hagyták nyugodni kételyei. Szeptember elején a Rádióban találkozott Szerb

Antal író özvegyével. Szerb Klári tanácsért jött a férje exhumálása és temetése során tapasztalatokat szerzett Gyarmatihoz. Szerb Klári elutazni készült férje balfi exhumálására. Gyarmati megosztotta férje azonosításával kapcsolatos „örületig harapózó nyugtalanságait”. A beszélgetés azonban részleges megnyugvást hozott Gyarmatinak, mivel arra a belátásra jutott, hogy mindenképpen „fontos, hogy legyen egy mementó, egy hely, amelyhez kapcsolódik Miklós és Tóni emléke”.³⁵⁶ Gyarmati később leírja egyik kínzó álmát is, amikor is feltette magának a kérdést: „Kit is hoztam én haza tulajdonképpen? Talán semmi köze Miklós-hoz annak a néhány csontdarabnak és sárnak az idegen rongyok közt. Talán éppen egyik társát kaparták a ládába, akivel exhumálás után egy ládába tették...”³⁵⁷

Radnóti Miklós győri koporsójának („gyalulatlan faláda” [Gyarmati]; „gyalulatlan, durva láda”, „gyalulatlan deszkalapok” [Ortutay]; „kicsiny koporsó” [Tolnai]; [a továbbiakban: koporsó]) tartalmáról a három szemtanú ugyanúgy írt, ha nem is ugyanazt írta és nem is ugyanazt a következtetést vonta le belőle. Nyilvánvalóan mindhárman és Baróti-val együtt mind a négyen pontosan tudták, hogy a látottak nem alkalmasak Radnóti azonosítására. Az emberi maradványokat olyan állapotban láthatták, hogy a koponya azonosítására, a testméretek megállapítására, az egyedi testi bélyegek felismerésére stb. esély sem lehetett. Egyedül a fogazat és az aranyfogak jelenthettek némi támpontot.

A fogazat és az aranyfogak

Szalai Sándortól tudjuk, hogy Radnóti a *Heidenau*-táborból legalább két alkalommal fogorvoshoz ment a közeli *Rhön*-altáborba.³⁵⁸ Nem tudjuk azonban, hogy a kezdetleges körülmények között milyen fogászati beavatkozásra került sor. Ennek hiányában is megállapítható azonban, hogy számosan lehettek olyan bori munkaszolgálatosok, akik a közel fél éves, vitaminhiányos és egyébként is elégtelen táplálkozás, esetleg súlyos megveretésük miatt elveszítettek felső és alsó fogazatuk egy részét. Önmagában véve tehát a fogazat hiánya semmit nem jelent, ebben a fogászati-antropológiai konkrétumokat nélkülöző formában személyazonosításra alkalmatlan adat.

A megtalált két aranyfog kérdése azonban már korántsem ilyen egyszerűen megválaszolható. Tényként kell elfogadni, hogy az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv a Radnótinál megtalált tárgyak között felsorolja a két aranyfogat. Radnótinak bizonyára voltak aranyfogai, hiszen ezek kézhezvételén Gyarmati nem csodálkozott. Először arra gondolt, hogy azokat férje csomagolta gondosan el, majd pedig arra, hogy

azok az exhumálás során estek ki. (Utóbbi a hiányos felső és alsó fogazatra is magyarázat lehet!) Nyilvánvaló, hogy más munkaszolgálatosnak is lehettek értékes és adott esetben életmentő célzattal félretett, tartalékolt aranyfogai. (Megjegyzendő, hogy ezek szerint a gyilkos keretlegények az abdai kivégzés során nem rabolták ki áldozataikat.) A két aranyfog léte és megtalálása azonban felfogható valódi bizonyítékként. Bizonyíték amellet, hogy Radnótit az abdai exhumálás során megtalálták. Az aranyfogakat, mint tárgyi bizonyítékokat azonban az exhumálás során – teljesen adekvát módon – a földi maradványoktól elkülönülten kezelték. Az utóbbiak Lustig Ignáchoz kerültek, és a többi dokumentummal, valamint a *Bori notesszel* együtt Lustig rőfösüzletében adták át azokat. Tehát az aranyfogak azt nem bizonyítják, hogy a győri zsidó temetőben átvett személy földi maradványaihoz tartoztak. (Az aranyfogak további sorsáról annyit tudunk, hogy már nincsenek meg, Gyarmati „még annakidején odaadta fogorvosának, Dr. László Jenőnek azzal, hogy használja fel”.³⁵⁹)

A Biblia és a bakancs

Az azonosítás szempontjából fontos kérdés a koporsóban látott Biblia. Gyarmati azonban nem is Bibliáról írt naplójában, hanem arról, hogy a koporsóban volt „egy Biblia foszlány, Máté evangéliumánál kinyitva”. Ortutay „egy olcsó bibliá”-ról tesz említést. Gyarmati azt írta erről, hogy „Nem értem a Bibliát, hiszen nem vitt magával. Úgy tudom az övét, ami pedig vele szokott lenni, itthon hagyta. Lehet, hogy kért valakitől egyet, de az is lehet, hogy nem az övé volt.”³⁶⁰ A Biblia-foszlány benn maradt a koporsóban, így annak konkrét azonosítása lehetetlenné vált.

Gyarmati és Tolnai is említi a koporsóban látott bakancsot („turista bakancsok megduzzadva” [Gyarmati]). A visszaemlékezőktől tudjuk, hogy a *Heidenau*-táborból történő elindulás előtt a munkaszolgálatosok visszakapták az odaérkezésük idején tőlük elvett bakancsukat. A Gyarmatit korábban felkereső, Radnótiról híreket hozó, ismeretlen idegen is erről számolt be. Radnóti tehát saját, akkor még jó állapotban lévő bakancsában indult el a láger *Heidenau*-ból, majd pedig Borból. A bakancsok a mintegy ezer kilométer megtétele után nyilván erősen megviselődtek vagy teljesen tönkrementek. A bakancsok az abdai Rábca ártérén, a föld alatt „eltöltött” mintegy húsz hónap alatt nyilván a felismerhetetlenségig roncsolódtak. Ezek után annak megállapítása, hogy a bakancs a költőé volt-e vagy sem – nyilván lehetetlen feladat. A bakancskérdést mégis az teszi megemléítésre érdemessé, hogy

a Radnóti-mitológiában sokszor megjelenik a télvíz idején meztelen lábbal gyalogoló költő leírása vagy képzete. Nem tudjuk, hogy így volt-e vagy sem. Azt viszont tudjuk, hogy Tolnai Gábor ugyanazon idézett tanulmányában, néhány sor különbséggel írt arról, hogy Radnóti „november elején, Győr felé már bakancs nélkül, mezítláb rőtta az utat, üszkös lábakkal, csaknem eszméletlenül”, továbbá, hogy a koporsójában a „bakancsa hevert”. Nyilvánvaló, hogy a két állítás kizárja egymást.

A viharkabát

Radnóti viharkabátjának kérdésével kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozik. A kérdést elsősorban két szerző, Gerencsér Miklós és Péter László tárgyalta. A viharkabát kérdését az tette fontossá, hogy abban volt vagy lehetett a *Bori notesz*. Péter László külön tanulmányt szentelt a kérdésnek, *Radnóti viharkabátja* címmel.³⁶¹ Ebben azt írta, hogy tudomása szerint Cs. Szabó László, a *Két part* című könyvében³⁶² tett először említést Radnóti Borba vitt viharkabátjáról. Cs. Szabó nem volt szemtanú, viszont a szemtanúk mindegyikével nagyon jó barátságban volt. Nem tudunk azonban itt továbbmenni és minden ezzel kapcsolatos forrást idézni. De nem is szükséges, mivel minden bizonnyal megvan az elsődleges adatközlő, Tolnai Gábor személyében. A szemtanúk közül ugyanis ő írt egyedül Radnóti „épen maradt viharkabátja”-ról.

Péter László kapcsolatba lépett Ferencz Győzön keresztül Gyar-matival, aki közölte, hogy Radnótinak sohasem volt viharkabátja.³⁶³ Nagy valószínűséggel állítható tehát, hogy Radnótinak nem volt viharkabátja, és így azt el sem vihette Borba. Lehetséges, hogy Borban vagy útközben – akárcsak a ruhák esetében – szerzett egy viharkabátot. Az is lehetséges, hogy Tolnai tévedett, és nem is volt viharkabát a koporsóban. Az is lehetséges, hogy nem Radnótin, Radnótié volt a koporsóban lévő viharkabát. Eredetileg kettesével voltak a koporsókban, így az is lehetséges, hogy a „koporsótársáé” volt a viharkabát, vagy hogy a koporsóban nem a költő földi maradványai voltak.

A *Bori notesz* megtalálásáról az abdai exhumálást végző egyik tiszt orvosnak, dr. Ruppenthal Miklósnak az exhumálás után huszonnégy évvel írt feljegyzésében találunk információkat.³⁶⁴ Ebben azt írta, hogy a férfiak között „a kihantolás során volt egy, akinek a nadrágja hátsó zsebében találtam egy talajvízzel és az oszlásban lévő holttest nedveivel átázott és földdel szennyezett kis jegyzetfüzetet. Ezt a napon megszá-rítottuk és a talajtól óvatosan megtisztítottuk.” A „verses formájú szö-veggel teleírt kis füzet [...] mint fontos személyi adat, a vizsgálóbíró

számozott borítékjába került további nyomozás céljából”.³⁶⁵ Látható tehát, hogy a viharkabát-verzió elterjedése után írt Ruppenthal-feljegyzés sem tett említést viharkabatról.

Radnótinak tehát minden valószínűség szerint nem volt viharkabátja, és ezért abban valószínűleg a *Bori noteszt* sem találhatták meg. Az ún. abдай exhumálási jegyzőkönyvben a *Bori noteszt* nem nevezték meg. A *Bori notesz* a szárítás és megtisztítás után nem a koporsóba, hanem egy külön borítékba került. Egyértelmű tehát, hogy a *Bori notesz* sem Abdánál, sem pedig Győrben a koporsóba nem került bele. A koporsóban Ortutay nem láthatta a *Bori noteszt*, mint ahogyan Tolnai nem láthatta ott a viharkabátot.

A képzőművészetben mindenesetre Radnótit szívesen ábrázolják viharkabátban. Az egyik leghíresebb ilyen Radnóti-szobor Győr nyugati határában áll.³⁶⁶

A második *Bori notesz*

Horváth Lajosné az elsődleges forrása a „második füzet”, azaz a második *Bori notesz* legendájának. Az abдай jegyzői hivatal irodatisztjeként dolgozó Horváthné elmondása szerint az exhumálók egy „rendes füzetet” és az exhumálási jegyzőkönyvet együtt tették le az abдай munkaasztalára. A „rendes füzet”-ben „valami vers volt”.³⁶⁷ „Egy rendes nagyságú írka volt, de nem magyar volt az első oldalán a felírás. A hátoldóra meg az 1×1 volt nyomva.”³⁶⁸

Dr. Zobay András vizsgálóbíró azt állította, hogy az abдай exhumálás során a Radnóti „kiskabátja zsebében” talált „verses noteszt” és „még néhány tárgyat” a JOINT képviselője az exhumálásnál „azonnal elkérte”.³⁶⁹ A „verses noteszt” azután az Abdához tartozó Háromszoknya nevű kocsmá udvarán lévő „ítatóvályú szélén” szárogatták.³⁷⁰ Horváth Lajosné szemtanú szerint „a kútályú szélén valamit szárogattak”.³⁷¹ Ezt azonban egy másik szemtanú, az ott cselédeskedő és általam utóbb megkeresett Sarmann Ferencné határozottan cáfolta.³⁷²

Hulesch szerint az „első” „*Bori noteszt*” a Radnótit ismerő Eisenberg Béla az exhumáláskor elkérte a vizsgálóbírótól. (Mint korábban bizonyítottam, ő ott sem volt az exhumáláson.) Ezt magával vitte a győri hitközség irodájába, majd pedig átadta a „hozzátartozóknak”. (Mint korábban bizonyítottuk, Spiegel Károly volt az exhumálásnál és a *Bori noteszt* Lustig Ignác adta Gyarmatinak.) A „vályú szélén szárogatott” „második füzetet” Zobay bevitte az abдай község házára. Ez a „második füzet” itt lapult Galambos Lajos körjegyzőnél 1946. május 19-től³⁷³ egészen szeptember 18-ig. Radnóti budapesti temetése után

ugyanis a Budapesti Temetkezési Intézet Radnóti halotti anyakönyvezését kérte augusztus 14-én. Erre fel, több mint egy hónappal később Galambos a járási anyakönyvi felügyelőhöz fordult Radnóti utólagos halotti anyakönyvezésének engedélyezése ügyében. Hulesch leírása szerint a Galambos-iratnak két melléklete volt: a költő személyi lapja és az irka. A Galambos-iratot a járás iktatókönyve szerint a 3856. szám alatt iktatták.³⁷⁴ Hulesch egyértelműen tudni vélte, hogy a „második füzet” tartalmazta a *Hatodik eclogát* és az ötödik *Razglednicát*.³⁷⁵ (Mint ismeretes, a *Bori notesz*ben a *Hetedik ecloga* és a *Nyolcadik ecloga*, valamint négy *Razglednica* szerepel.) Hulesch szerint a „második füzet” ekkor még megvolt.

A két *Bori notesz* létezésének elképzelését Baróti Dezső is megerősítette a Hulesch könyvéhez írt előszavában. Ebben Hulesch információin alapuló feltételezéseket fogalmazott meg. A Baróti által „második füzetnek” elkeresztelt irkában szerinte lehetséges, hogy „Radnóti egy-egy gondolatot, egy versmagot jegyzett fel verseinek megírása előtt”, mivel ez volt a költő munkamódszere. Szerinte itt keresendő azon titok megfejtése, hogy az „Ötödik eclogát miért követi a Hetedik ecloga”.³⁷⁶

Hulesch az általa megszólítottak elmondásából téves következtéseket vont le. Zobay nem beszélt ugyanis két notesz megtalálásáról, és elmondásából éppen az következik, hogy az exhumáláskor a „rabbi” által elkért noteszt szárogatták a kocsma udvarán. A hónapokig az abdai körjegyzőségen pihenő „második füzet” létéről, majd pedig postázásáról így egyedül Horváthné számolt be. Ő azonban a Hulesch által közölt interjúban nem beszélt olyan irkáról, amelyben olvasta volna a *Hatodik eclogát*, valamint az ötödik *Razglednicát*.

Levéltárban őrzik Hulesch Ernőnek a *Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok 1945–1946* című dossziéját.³⁷⁷ Az ebben található, dátum nélküli, de Hulesch által aláírt, kézzel írt tartalomjegyzékben szerepelnek, a dossziében pedig fénymásolatban olvashatók Radnóti holtta nyilvánításának dokumentumai. (Ebben semmilyen utalás nincsen a „második noteszre”!) A Hulesch által jelzett iktatókönyvben és iktatási szám alatt megtaláltam *Dr. Radnóti Miklós volt budapesti lakos utólagos halotti anyakönyvezése* című bejegyzést.³⁷⁸ Ellenőriztem Radnóti Miklós elhalálozásának az Abdai halálozási anyakönyvben lévő bejegyzését.³⁷⁹ Mindezek alapján azt lehet megállapítani, hogy Galambos Lajos abdai körjegyzőnek Radnóti halotti anyakönyvezésére irányuló, valóban 1946. szeptember 18-án kelt kérelmének két darab melléklete volt.³⁸⁰ Ezekről csak annyi olvasható a dokumentumban, hogy „iratokról” van szó. Egyik irat mibenlétére fény derült a já-

rási főjegyző engedélyező válaszában.³⁸¹ Ez a dokumentum Győrben, a Radnóti földi maradványai átvételekor, 1946. augusztus 12-én kiállított „Halottvizsgálati Bizonyítvány”.³⁸² A Ferencz Győzőtől fénymásolatban kézhez kapott „Halottvizsgálati Bizonyítvány” valóban olyan, mint egy személyi lap, bár utóbbi elnevezés nem szerepel a kartonszerű egyoldalas dokumentumon. Horváth Lajosné meghatározásának („egy téglalap alakú kemény karton volt, és a személyi adatokat tartalmazta”) azonban teljesen megfelel.³⁸³ Így a „Halottvizsgálati Bizonyítvány”-t a Hulesch által elnevezett személyi lapként fogadhatjuk el. E melléklet mellett azonban volt még egy ismeretlen „melléklet”. Ez Hulesch szerint a második *Bori notesz*. Szerintem azonban valószínű, hogy csak a Budapesti Temetkezési Intézet hivatalos megkeresése, amit az abдай jegyző hivatalból továbbküldött felettesének.

Erdős Pétertől tudjuk, hogy a visszavonulás során a Belgrád melletti zimonyi pavilonban³⁸⁴ egy éjszakára kölcsönkapta Radnótitól a bori verseket tartalmazó „sárga noteszt”. Itt úgy beszéltek meg, hogy majd másnap visszaadja neki noteszét, „De már kora reggel érte küldte egy barátját azzal a mentegetőző üzenettel, hogy idegesíti, ha nincs vele a notesze.”³⁸⁵ Ebből arra lehet következtetni, hogy Zimonyban Radnótinak egy olyan notesza volt, amiben a letisztázott, „végleges” verseit írta. Ez azonban nem pontosan így van, hiszen a megtalált *Bori noteszben* a *Nyolcadik ecloga* című vers kétszer szerepel. Az első változatot a költő áthúzta.³⁸⁶ A *Nyolcadik ecloga* című verset azonban a füzetből különállóan, egy A/5-ös lapon is megtalálták a *Bori noteszben*.³⁸⁷ A *Nyolcadik ecloga* című versnek tehát a *Bori noteszben* két formája és további egy változata (Radnóti másolata) ismeretes. A *Hetedik eclogának* pedig két változatáról tudunk.³⁸⁸ Azt is tudjuk, hogy a noteszben megtalált negyedik *Razglednica* című vers nem a füzet lapjára íródott, hanem egy külön lapra – egy csukamájolajos készítményt reklámozó „cetli” hátoldalára –, amit ismeretlen kezek utólag ragasztottak be a füzetbe.³⁸⁹ A *Bori notesz* hasonmás kiadásában jól látható, hogy abban legalább még három üres oldal volt.³⁹⁰

Az exhumálás során megtalált *Bori notesz* valóban egy sárgás füzet. Ez tehát az Erdős Péter által még Zimonyban olvasott notesz lehetett. Radnóti Zimony után írta a második (Cservenka), harmadik (Mohács) és negyedik (Szentkirályszabadja) *Razglednicát*. A *Bori noteszben* még volt üres oldal, de Radnóti külön papírra is írt. A *Nyolcadik eclogának* másodpéldánya is megvolt nála. Tehát az exhumálásnál volt a verses notesz és voltak a külön verses lapok. Mindezek nem teszik szükségessé, hogy legyen Radnótinak egy „piszkozatokat” tartalmazó külön füzete is. Természetesen nem zárható ki a „második füzet” léte, de min-

dezek alapján nem is valószínűsíthető. A külön lapok is előkerültek, így az sem valószínű, hogy más verses lapok elkallódtak volna az exhumálásnál. Nem tudjuk, hogy ki, mikor és miért ragasztotta bele a *Bori notesz*be a negyedik *Razglednicát* tartalmazó lapot, de mindez nem erősíti a kettős bori notesz létezésének elképzelését. Úgy gondolom tehát, hogy nem csak nem bizonyított ez a teória, de valószínűtlen is és csak a legendák számát szaporítja.

Összefoglalás

Radnóti Miklós agnoszkálása antropológiai és orvosszakértői értelemben, valamint Gyarmati Fanni és barátai által nem történt meg. Radnótit a testi jegyei alapján sem az exhumálás során, sem pedig a győri izraelita temetőben nem azonosította senki. Az exhumáláskor megtalált testek azonosításra már teljesen alkalmatlan állapotban kerültek elő. Közel két nyári hónap telt el Gyarmatiék győri útjáig. A győri koporsóban látott test-, ruha- és tárgyi maradványok sem voltak alkalmasak az azonosításra. A dokumentáltan Radnótinál megtalált két aranyfognak lehet bizonyító ereje. Radnóti agnoszkálása kizárólag a nála megtalált dokumentumok alapján volt lehetséges. Ezek közül a *Bori notesz* megtalálását nem rögzítették az ún. exhumálási jegyzőkönyvben. A *Bori noteszt* nem a költő viharkabátjában, hanem nadrágjának hátsó zsebében vagy kabátjának belső zsebében találták meg. Radnótinak nem volt viharkabátja, és nem valószínű, hogy lett volna még egy *Bori notesze*. Radnóti koporsójába nem került bele a *Bori notesz*. A földi maradványokat tartalmazó koporsó és a Radnóti-dokumentumok (*Bori notesz*, személyes iratok, aranyfogak) Abdáról nem együtt kerültek Győrbe. A koporsó a győri izraelita temetőbe, míg a dokumentumok Lustig Ignáchoz kerültek. Az átvételük is külön történt. A Lustig Ignáctól átvett dokumentumok száma és tartalma nagyon erős bizonyíték arra, hogy Abdánál végezték ki Radnóti Miklóst. Nem bizonyítható ugyanakkor, hogy a győri koporsóban átvett személy földi maradványai azonosak az abdai exhumálás során megtalált és Radnóti Miklósként azonosított személy földi maradványaival.³⁹¹

- ¹ GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. (Levéltári jelzete nincs.) Dr. Ruppenthal Miklós feljegyzése. Kelt: Gyôr, 1970. 04. 20.
- ² Az eredeti egy feltehetően kockás füzetbe, kézzel írt, tizenkét oldalas (A/5) szöveg. Az első oldalon dr. Ruppenthal Miklós neve, beosztása és címe szerepel, de az utolsó oldalon nem szerepel az aláírása.
- ³ KÖSZEGI Á. 1972. 69.
- ⁴ Dr. Ruppenthal Miklós kétoldalas (A/4), gépírásos visszaemlékezését postai úton megküldte Kőszegi Ábelnek, egy szintén kétoldalas, kézzel írt és általa aláírt levél kíséretében. Kelt: Gyôr, 1970. 04. 20.
- ⁵ HULESCH E. 1989. 59–60. A Ruppenthal-feljegyzést Hulesch más-hol is közli, de már *Dr. Ruppenthal Miklós visszaemlékezése* címmel. HULESCH E. 2000. 63–65.
- ⁶ GERENCSÉR M. 1998. 255–266. (faksimile), 156–160. (nyomtatott szöveg). Gerencsér Miklós személyes közlése szerint (Aszófó, 2009. 09. 21.) a Ruppenthal-feljegyzés Ruppenthal Miklós özvegyétől származik, aki azt 1994 húsvétján fénymásolásra kölcsönadta neki. Gerencsér ugyanezt le is írta idézett könyvében (Uo. 160–161.).
- ⁷ GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés. (A dossziében fellelhető hétoldalas fénymásolat, rajta a levéltár pecsétje. Az eredeti egy feltehetően kockás füzetbe, kézzel írt, tizenkét oldalas A/5-ös méretű szöveg. Az első oldalon dr. Ruppenthal Miklós neve, beosztása és címe szerepel, de az utolsó oldalon nem szerepel az aláírása.)
- ⁸ A szerzők által idézett szövegek teljesen megegyeznek egymással, tehát mindhárom esetben ugyanarról a Ruppenthal-feljegyzésről van szó.
- ⁹ GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés. 7.
- ¹⁰ Dr. Ruppenthal Miklós és dr. Lugosy István gyôri törvényszéki orvos. Ruppenthal visszaemlékezése szerint 1970-ben dr. Lugosy István már nem élt.
- ¹¹ GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés. 3.

- ¹² A Magyar Központi Híradó Rt. a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió integrálásával jött létre (1945. 06. 01.–1949. 08. 19.). Elnöke Ortutay Gyula volt 1945 és 1947 között.
- ¹³ FERENCZ GY. 2005. 702–704.
- ¹⁴ Nagy József által készített irat két példánya egymással tartalmában megegyezik, azzal a különbséggel, hogy az egyikben szerepel Nagy József saját kezű aláírása és egy „Igen tisztelt Elnök Úr!” bejegyzés (ezt a változatot használom). Ennek alapján nyilvánvaló, hogy az irat címzettje Ortutay Gyula elnök, Nagy József felettese volt.
- ¹⁵ NAGY J. 1946.
- ¹⁶ KÖSZEGI Á. 1972. Kőszegi Ábel ezt megerősítette elektronikus leveleiben (Budapest, 2009. 08. 26.).
- ¹⁷ Kőszegi Ábel személyes közlése. Budapest, 2009. 08. 25.
- ¹⁸ FERENCZ GY. 2005. 702–703.
- ¹⁹ Orbán Miklóst a Győr Városi Főkapitányság Politikai Osztályának vezetőjévé 1946. 03. 21-én nevezte ki a belügyminiszter. MOL XIX.–B–13–b. Magyar Államrendőrség Vidéki Kirendeltség 1945–1951. Koppány Ferenc áthelyezése és Orbán Miklós megbízása. Budapest, 1946. 03. 21. Nytsz.: 223.208/1946.IV–12.B. M. sz.
- ²⁰ NAGY J. 1946. A Nagy József saját kezű aláírásával ellátott példány második oldalának alján ez a feljegyzés olvasható: „Igen tisztelt Elnök Úr! Szíves elnézését kérem, hogy a telefonbeszélgetés elhúzódása miatt csak elkésve érkeztem a Fehér Hajóba. Magyar szerkesztő átadta az üzenetet, a jegyzőkönyvek vonatkozó részeit a fentiekben kiírtam. Figyelemmel kísérem, ha újabb fejlemény lenne, azt is jelentem. Rövid telefonüzenetet kérek, hogy jelen levelem megérkezett. Tisztelő híve”. Kelt: Győr, 1946. 08. 14.
- ²¹ Kelt: Abda, 1946. 06. 19.
- ²² Kelt: ?, 1946. 06. 20.
- ²³ Dr. Lugosy István orvos nevét Hulesch Ernő műveiben Dr. Lugossy Istvánként írja le.
- ²⁴ NAGY J. 1946. 1.
- ²⁵ NAGY J. 1946. 1.
- ²⁶ NAGY J. 1946. 2.
- ²⁷ NAGY J. 1946. 1.
- ²⁸ „A halálozás időpontját 1944 őszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról előre haladó irányúak. A bűncselekmény 22 egyén életének erőszakos módon való kioltásából állott... Radnóti Miklós költő, Budapest, Pozsonyi út 1-4. sz. lakosra valló személyi adatok, arcképes igazolvány. Tarkón fejtető irányú koponyalövés, rögtöni halállal...” GYÖRGY I. 1957. 230.

- ²⁹ Radnóti Miklós pontos lakhelye Budapest V. kerület, Pozsonyi út 1. II. emelet 3. volt. Az abdai exhumálás során talált dokumentumokon a hibátlan cím olvasható. Ferencz Gyôzô közli az exhumáláskor megtalált dokumentumok pontos leírását (FERENCZ GY. 2005. 706–712.). Az MTA Könyvtára honlapján ezek többsége szkennelt formában is olvasható: <http://radnoti.mtak.hu/hu/06.htm> – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.
- ³⁰ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 1–13. (1946. 08. 19.)
- ³¹ A Fehér Hajó Étterem ma Fehér Hajó Panzió néven üzemel Gyôrben.
- ³² Gyarmati Fanni ebben a naplórészletben nem tesz említést arról, hogy a Fehér Hajó Étteremben Baróti Dezsô és Tolnai Gábor irodalomtörténészekkel, a költô barátaival együtt látták az exhumálási jegyzôkönyveket. Naplójának más részleteibôl (RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 6. [1946. 08. 19.]), továbbá Ortutay Gyula naplójából (ORTUTAY GY. 2009. 371.) viszont pontosan tudjuk, hogy együtt mentek Gyôrbe a költô földi maradványainak hazahozatala miatt. Így minden bizonnyal ôk is ott voltak az étteremben, akárcsak a Gyarmati Fanni naplójában megemlített két gyôri újságíró is (RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 10. [1946. 08. 19.]).
- ³³ ORTUTAY GY. 2009. 370–372.
- ³⁴ ORTUTAY GY. 2009. 370.
- ³⁵ NAGY J. 1946. 2.
- ³⁶ KÔSZEGI Á. 1972. 67–68.
- ³⁷ 12./ Dr. Radnóti Miklós névre szóló névjegy. Levélboríték Dr. Radnóczi Miklós Budapest, V. Pozsonyi u. 1. sz. alatti lakosnak címezve. Keresztlevél dr. Radánóezi [sic!] Miklós részére, Szül. 1909. május 5. Budapesten. lakik [sic!] kiállítva 1943. május 16-án Budapesten, a Szent István Bazilika Plébános által. különféle iratok, kettô aranyfog, polgári személyi lap dr. Radnóczi Miklós részére. Anyja Grosz Ilona, Apja,...Szül. 1909. május 5. Budapesten. Fejlövés.” HULESCH E. 1989. 81.
- ³⁸ GERENCSÉR M. 1998. 268. Hulesch és Gerencsér közlése teljesen megegyezik egymással.
- ³⁹ Kôszegi Ábel postai úton kapta meg dr. Ruppenthal Miklóstól a teljes anyagot, amibôl kivonatosan közölt részleteket idézett mûvében.
- ⁴⁰ Gerencsér Miklós közlése. Telefoninterjú, 2009. 09. 26.
- ⁴¹ Somogyi Éva közlése szerint a géppel írt exhumálási jegyzôkönyv egy (A/4) oldal terjedelmû volt. Telefoninterjú, 2009. 10. 20.
- ⁴² Radnóti Miklós halálának 60. évfordulóján állították fel a neveket tartalmazó márványtáblát. A márványtáblán szereplô 22. névnél ez áll: „Ismeretlen (Opitz)?”. Opitz nevû kivégzett (exhumált) sze-

mélyre egyik exhumálási jegyzőkönyvben sem történik semmilyen utalás.

- ⁴³ Somogyi Éva közlése. Telefoninterjú, 2009. 10. 20.
- ⁴⁴ Kőszegi Ábel (telefoninterjú: 2009. 08. 25.) és Somogyi Éva közlése (telefoninterjú, 2009. 10. 20.).
- ⁴⁵ Átvételi elismervény. A PIM emblémájával és a PIM pecsétjével ellátott hivatalos papírt Csaplár és Kőszegi egyaránt aláírta. Kelt: Budapest, 1984. 02. 20. Rögzítették az exhumálási jegyzőkönyv visszaadásának időpontját is (1984. 03. 10.).
- ⁴⁶ Az Átvételi elismervény másolatát külön-külön megkaptam Kőszegi Ábeltől (Budapest, 2009. 09. 26.) és Varga Katalin irodalomtörténésztől, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársától (Budapest, 2009. 10. 01.). (A PIM-ben lévő dokumentumnak nincsen iktatószáma.)
- ⁴⁷ Kőszegi Ábel közlése. Telefoninterjú, 2009. 08. 25.
- ⁴⁸ Ferencz Győző elektronikus levele, Budapest, 2009. 09. 25.
- ⁴⁹ A Hulesch és a Kőszegi-PIM exhumálási jegyzőkönyvet vagy annak első oldalát még soha nem publikálták.
- ⁵⁰ Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma. Cfát/Safedi/Szefad (Izrael). <http://www.hjm.org.il> – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.
- ⁵¹ Spiegel Mariann elektronikus levél küldeménye. Győr, 2009. 09. 20.
- ⁵² Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma. E.6377. (H.471.16990.) és E.6380. (H.471.16993.). Kézhez véve: Cfát elektronikus levél küldeménye, 2009. 12. 03.
- ⁵³ Kőszegi Ábel elektronikus levél küldeménye. Budapest, 2009. 09. 25.
- ⁵⁴ Meg kell jegyezni, hogy önmagában véve egy dokumentumon szereplő dátum, aláírás, iktatószám stb. nem jelenti annak hitelességét, hiszen ezeket is lehet hamisítani.
- ⁵⁵ Kutatásokat folytattam a Győri Izraelita Hitközségben (2009. 09. 15.).
- ⁵⁶ Toronyi Zsuzsa, a budapesti Magyar Zsidó Levéltár vezetője elektronikus levele. Budapest, 2009. 09. 18.
- ⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-16476.
- ⁵⁸ Feljegyzés. Győr, 1967. 05. 25. Nytsz.: 1231/5876/1967. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 7.
- ⁵⁹ HULESCH E. 2000. 102–103.
- ⁶⁰ Spiegel Mariann, telefoninterjú, 2009. 09. 26.
- ⁶¹ ORTUTAY GY. 1973.
- ⁶² ORTUTAY GY. 2009.
- ⁶³ OSZK Kézirattár 325. f.

- ⁶⁴ Baróti Dezső fia, Baróti György közlése szerint a hagyatékban nem lelhető fel az exhumálási jegyzőkönyv. Telefoninterjú, 2009. 11. 29. Tolnai Gábor fia, Tolnai Márton közlése szerint a hagyatékban nem lelhető fel az exhumálási jegyzőkönyv. Személyes közlés, Budapest, 2009. 04. 21.
- ⁶⁵ *Lásd* az Irodalomjegyzékben.
- ⁶⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
- ⁶⁷ Hulesch Ernő cím nélküli interjúja Blazsovits Idával, az abdai jegyzői hivatal volt irodatisztjével. In: HULESCH E. 1999. 85.
- ⁶⁸ HULESCH E. 2000. 155. Hulesch 1946-ban június 20-át határozta meg Úrnapjaként. Ez nem lehetséges, mivel június 20-a csütörtöki napra esett. Valószínűleg június 23-a, vasárnap volt ebben az évben Úrnapja, és ezért ebben az esetben 21–22-én kellett volna lennie az exhumálásnak. HULESCH E. 1999. 53.
- ⁶⁹ HULESCH E. 2000. 152.
- ⁷⁰ KÖSZEGI Á. 1975. 163.
- ⁷¹ FERENCZ GY. 2009. 723. Nagy József keltezés és megszólítás nélküli levele Gyarmati Fanninak.
- ⁷² NAGY J. 1946. 1.
- ⁷³ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 13. (1946. 08. 19.)
- ⁷⁴ NAGY J. 1946.
- ⁷⁵ Halottvizsgálati bizonyítvány. Kelt: Gyôr, 1946. 08. 12. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Feldolgozás alatt.
- ⁷⁶ Komor Andrásné levele Ortutayné Kemény Zsuzsának. Gyôr, 1946. 01. 19. Uo.
- ⁷⁷ GyIHGy A Gyôri Izraelita Hitközség Jegyzőkönyve. Gyôr, 1946. 06. 02. 1. Nytsz.: nincs.
- ⁷⁸ A hozzátartozó neve Bódis Ilona.
- ⁷⁹ Nagy József címzés és keltezés nélküli levele Gyarmati Fanninak. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka. Uo. A három említett név: Bodor József, Tamás Tibor és „Guttmann vagy Löwi”.
- ⁸⁰ 1945-ben: Mosonszentmiklós, Hegyeshalom és Dunacsúny. 1946-ban: Ásványráró és Abda.
- ⁸¹ Az ásványrárói exhumálás időpontja: 1946. május eleje.
- ⁸² Ásványráron 48 főt exhumáltak és közülük 21-et agnoszkáltak. SZERZŐ NÉLKÜL 1946e. 15.; GyIHGy A Gyôri Izraelita Szentegylet 1946. évi közgyűlési beszámolója. Gyôr, 1946. pontos dátum nélkül. 1. Nytsz.: nincs.
- ⁸³ SZERZŐ NÉLKÜL 1946e. 15.

- ⁸⁴ SZERZŐ NÉLKÜL 1946f. 10.
- ⁸⁵ GyIHGy A Gyôri Izraelita Hitközség templombizottságának jegyzőkönyve. Gyôr, 1946. 06. 13. Nytsz.: nincs.
- ⁸⁶ GyIHGy A Gyôri Izraelita Szentegylet 1946. évi közgyûlési beszámolója. Gyôr, 1946. pontos dátum nélkül. 1. Nytsz.: nincs.
- ⁸⁷ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 13. (1946. 08. 19.)
- ⁸⁸ Dr. Ruppenthal Miklós azt írta Kôszegi Ábelnek címzett levelében, hogy 1969 végén Kôszegi személyesen nála járt. Gyôr, 1970. 04. 20. Kôszegi Ábel tulajdona.
- ⁸⁹ Dr. Lugosy István orvos halálának dátuma ismeretlen. Kôszegi Ábel 1969–1970-ben azt jegyezte fel munkanaplójában, hogy ekkor már halott volt. KÔSZEGI Á. 1969. 35.
- ⁹⁰ KÔSZEGI Á. 1975. 163.
- ⁹¹ GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés.
- ⁹² HULESCH E. 1986. 24–29.
- ⁹³ Kôszegi Ábel említést tett egy Fodor Kálmán nevû boncsegédrôl, aki jelen volt az abdai exhumálásnál (KÔSZEGI Á. 1969. 35.). Feljegyzése szerint Fodor Kálmán 1965-ben öngyilkos lett. Valószínűleg ô azonos a Gyôri Nádorvárosi köztemetőben nyugvó, 1966. 03. 02-án elhunyt Fodor Kálmánnal.
- ⁹⁴ Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 62–63.
- ⁹⁵ Dr. Zobay Andrással készült Hulesch-interjúban az szerepel, hogy az abdai exhumálásnál a jegyzőkönyvvezető „valószínűleg” dr. Kovács Zoltán volt. Ezt később, a Kovács [sic!] Zoltántól származó információk alapján Petôcz Miklós nyilvánosan cáfolta. PETÔCZ M. 1987. 78.
- ⁹⁶ Hulesch Ernő adatolatlan leírása szerint felkereste dr. Kovács Zoltánt, de ô tagadta részvételét az abdai exhumáláson. HULESCH E. 2000. 99.
- ⁹⁷ Ifj. Zobay András közlése. Telefoninterjú. 2011. 01. 20.
- ⁹⁸ NAGY J. 1946.
- ⁹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
- ¹⁰⁰ Dr. Balázs Lórántné Dr. Kukorelli Katalin közlése. Telefoninterjú. 2011. 01. 13.
- ¹⁰¹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
- ¹⁰² JOINT: American Joint Distribution Committee/American Jewish Distribution Committee.
- ¹⁰³ KÔSZEGI Á. 1975. 163.

- ¹⁰⁴ Hulesch Ernő: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Győrben. In: HULESCH E. 2000. 96–97.
- ¹⁰⁵ GyIHGy A Győri Izraelita Anyahitközség elöljárósági üléséről készült jegyzőkönyv. Győr, 1946. 06. 30. Nytsz.: nincs.
- ¹⁰⁶ DOMÁN A. 1979. 59.
- ¹⁰⁷ Az exhumálási bizottság tagjai 1946-ban: Fleischmann Elek, Lustig Ignác, König Samu, Singer Ignác, Sternfeld Imre, dr. Váradi Andor. A győri Szentegylet közgyűlés elnöki beszámolója. Győr, 1946. (pontos dátum ismeretlen). Győri Izraelita Hitközség, 1946. évkönyv. A Győri Izraelita Hitközség gyűjteménye, Győr. (Nytsz.: nincs.)
- ¹⁰⁸ HULESCH E. 2000. 155.
- ¹⁰⁹ DOMÁN A. 1979. 60.
- ¹¹⁰ GyIHGy Győri Izraelita Anyahitközség templombizottsági ülése. Győr, 1946. 09. 11. 1. Nytsz.: nincs; DOMÁN A. 1979. 60.
- ¹¹¹ Hulesch Ernő: Beszélgetés Spiegel Károllyal Győrben. In: HULESCH E. 2000. 100–103.
- ¹¹² Hulesch Ernő: Beszélgetés Spiegel Károllyal Győrben. In: HULESCH E. 2000. 102.
- ¹¹³ Spiegel Mariann személyes közlése. Budapest, 2010. 12. 29.
- ¹¹⁴ GyIHGy A Győri Izraelita Hitközség jegyzőkönyve. 1946. 06. 02. Nytsz.: nincs.
- ¹¹⁵ Spiegel Mariann személyes közlés. Budapest, 2010. 12. 29.
- ¹¹⁶ Hulesch Ernő: Beszélgetés Galambos Lajossal Győrben. In: HULESCH E. 2000. 61.
- ¹¹⁷ Hulesch Ernő: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Győrben. In: HULESCH E. 2000. 62.
- ¹¹⁸ KÖSZEGI Á. 1969. 36.
- ¹¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
- ¹²⁰ Sarmann Ferencné. Személyes közlés. Abda, 2009. 09. 15.
- ¹²¹ TOLNAI G. 1981. 252.
- ¹²² ÁBTL 3.1.5. O-16476. 8. Feljegyzés. Győr, 1967. 05. 31. Nytsz.: 3/5-102. Dömötör Gábor párttag, Kuti (László) István pártszolgálatos, Németh István pártszolgálatos, Réti Rudolf párttag, Stimmer [Stinner] László községvezető, Varga Gyula körzetvezető, Vida József pártszolgálatos.
- ¹²³ Sarmann Ferencné és Somogyi Éva személyes közlése. Abda, 2009. 08. 15.
- ¹²⁴ Horváth József (Cserebi [ragadványnév] Horváth József).
- ¹²⁵ Kutatásaim kezdetekor az exhumálásra kirendelt valamennyi abdai volt nyilas már halott volt.

- ¹²⁶ Hulesch Ernő: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Győrben. In: HULESCH E. 2000. 62.
- ¹²⁷ Hulesch Ernő: Beszélgetés Szűcs Gyulával Abdán. In: HULESCH E. 2000. 65.
- ¹²⁸ Szűcs Gyula volt rendőr. KÖSZEGI Á. 1969. 36.
- ¹²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 263. Levél Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Budapest, 1974. 11. 20. Nytsz.: nincs.
- ¹³⁰ Hulesch Ernő: Beszélgetés Józsa Lászlónéval Abdán. In: HULESCH E. 2000. 66. Józsa Lászlóné többes számot használt visszaemlékezése során, de társa vagy társai ismeretlenek.
- ¹³¹ Ún. abдай exhumálási jegyzőkönyv. 1. pont alatt szereplő ismeretlen személynél levelezőlapot találtak. A 8. pont alatt szereplő Klein Miklósnál „különböző iratokat” találtak. A 18. pont alatt szereplőnél ismeretlen személyhez írt levelet találtak.
- ¹³² MEASZ Archívum, Budapest. A Borból visszatérők által összeállított lista.
- ¹³³ HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám. Veszteséglista Bor (Szerbia) és Újvidék között, 1944. 09. 17. és 10. 08. között, szerb hadművelleti területről való visszatérés közben eltűnt munkaszolgálatos beosztottokról.
- ¹³⁴ Blättler Pálnak az ún. abдай exhumálási listán nem szerepelnek a születési és családi vonatkozású adatai. Mindössze azt tudjuk meg, hogy Budapesten dolgozott és Budapesten lakott. A HM HIM HL listán viszont Blättler Pál nevét Blatter Pálnak írták és közlik születési adatait.
- ¹³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 99. Jelentés. Budapest, 1972. 07. 13. Nytsz.: 3/6-599.
- ¹³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16476. 298. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
- ¹³⁷ Robert Szigeti elektronikus levele. Stockholm, 2010. 05. 11.
- ¹³⁸ Klein Miklós halotti anyakönyvi kivonata. Budapest, 2010. 05. 11. Száma: MC-0606779.
- ¹³⁹ 1. A Kozmai utcai izraelita temetőben levő bori falon szerepel Klein Miklós neve és neve mellett egy születési dátum (1903). 2. A Cservenka után készült veszteséglistán szerepel „Klein Miklós I.” (1920) munkaszolgálatos. 3. A MEASZ-NÜB *Heidenau*-tábor listáján szerepel Klein Miklós (1903) nevű munkaszolgálatos magántisztviselő.
- ¹⁴⁰ Klein Miklóst Klein Nicolaus néven 1944. 11. 09-én regisztrálták Flossenbürgben (Personen ID.: 48869; Flossenbürg Nr.: 33740). Buchenwaldba 1944. 11. 26-án vitték. GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg.

- ¹⁴¹ Anyakönyvi kivonatának száma: 2615/1909. Hiteles másolat: Kecskemét, 1997. 06. 24.
- ¹⁴² Estókné Csete Olga. Telefoninterjú. 2010. 02. 16.; Estókné Csete Olga elektronikus levele. Szolnok, 2010. 03. 16.
- ¹⁴³ TABÁN GY. 1992. 34–43. Tabák Endre téved a szentkirályszabadjai találkozásuk idejében: nem 1942-ben, hanem 1943-ban vagy 1944-ben találkoztak itt.
- ¹⁴⁴ SZARKA K. 2004. 49.
- ¹⁴⁵ Tabák Sándor nevét megtaláltam a MEASZ-NÜB nyilvántartásában.
- ¹⁴⁶ SZURMAY E. 2000.
- ¹⁴⁷ TABÁN GY. 1932.; TABÁN GY. 1937.
- ¹⁴⁸ TABÁN GY. 1992.
- ¹⁴⁹ TABÁK A. 2009. 55. Tabák András közlése szerint a szemtanúk neve és kiléte ma már nem kutatható fel. Telefoninterjú, 2010. 03. 25.
- ¹⁵⁰ SZARKA K. 2004. 49.
- ¹⁵¹ ESTÓKNÉ CSETE O. é. n. 2.
- ¹⁵² Tabák Lajos és Tabák Mária levele a Honvédelmi Minisztériumnak (kárpótlási igény bejelentése). Szolnok, 1997. 06. 27.
- ¹⁵³ ESTÓKNÉ CSETE O. é. n.
- ¹⁵⁴ Szolnoki Zsidó Hitközségnek Tabák Lajos kérésére kiállított igazolása. Szolnok, 1994. 12. 14.
- ¹⁵⁵ VARGA B. 1994.
- ¹⁵⁶ Forrás megjelölése nélküli kép. A kép aláírása: „Az 1946. június 25-i temetés Györött, középen Spiegel Károly”. HULESCH E. 2000. 188.
- ¹⁵⁷ SZERZŐ NÉLKÜL 1946a. 14.
- ¹⁵⁸ Radnóti Miklós sírhelye: 41. parcella, 2. sor, 41. sírhely. A budapesti Kerepesi úti temető hivatalos neve Nemzeti Panteon Fiumei úti sírkertje. Budapest, VIII. Fiumei út 16.
- ¹⁵⁹ SZERZŐ NÉLKÜL 1946b. 14.
- ¹⁶⁰ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 1–13. (1946. 08. 19.)
- ¹⁶¹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 7–8. (1946. 08. 19.)
- ¹⁶² KÖSZEGI Á. 1969. 37.
- ¹⁶³ Jewishgen. (Museum of Jewish Heritage – New York) <http://www.jewishgen.org/databases/Cemetery/tree/CemList.htm> – utolsó letöltés: 2011. 02. 25. A felmérés dátuma: 2003. 07. 08.
- ¹⁶⁴ A 36 mm-es, fekete-fehér, körülbelül 30 képből álló, *Gyôri mártírok napja* című dokumentumfilm megörökítette az eseményt. Spiegel Mariann tulajdona. (Láttam: Budapest, 2010. 12. 29.)
- ¹⁶⁵ A temetőt három alkalommal jártam be: 2009. 09. 11., 2009. 11. 13., 2011. 02. 18.

- ¹⁶⁶ GyIHI Ásványráron exhumált 48 holttest elhelyezése a györszigeti zsidó temetőben. (Jelöletlen, számozatlan, dátum és aláírás nélküli, egyoldalas, gépelt dokumentum.) A holttesteket a boncolási jegyzőkönyv szerint sorszámmal látták el és ismeretlen logika szerint helyezték el azokat tizennyolc esetben ugyanazon koporsóban. Megtekintve: Gyôr, 2009. 11. 13.
- ¹⁶⁷ Radnóti (Radnóczi) Miklós exhumálásáról kiállított számla. Gyôr, 1946. 08. 12. Számlaszám: nincs.
- ¹⁶⁸ MNySzZsE E.6377 (H.471.16990) és E.6380 (H.471.16993). Abdán exhumált testek zsebében talált iratok. (Abdai exhumálási jegyzőkönyv). *Lásd* CSAPODY T. 2011. 61–71.
- ¹⁶⁹ MNySzZsE E.6377 (H.471.16990) és E.6380 (H.471.16993). Bódis Ilona. 19. pont.
- ¹⁷⁰ Nagy József: Üzenet Gyôrből. Nagy József címzés és keltezés nélküli levele Gyarmati Fanninak. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Uo. Bodor József, Tamás Tibor és Guttmann vagy Lôwy hozzátartozóiról van szó.
- ¹⁷¹ A kötet nincs meg az Országos Széchenyi Könyvtárban sem, és egyedül a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban lelhető fel.
- ¹⁷² SZERZŐ NÉLKÜL 1948. 18.
- ¹⁷³ CSAPODY T. 2007. 2–3.
- ¹⁷⁴ Telefonmegkeresések a Kozma utcai zsidó temető dolgozóival, Katonáné Erzsébettel és munkatársaival. 2009. 12. 22. és 2010. 11. 15.
- ¹⁷⁵ Boros Lajos: Öröklét. <http://www.orklet.hu/bent.php> – utolsó letöltés: 2011. 01. 12.
- ¹⁷⁶ A temető bejárásának dátumai: 2009. 03. 18. és 2010. 11. 24.
- ¹⁷⁷ Izraelita Hitközség Központi Temetőben őrzött kartonokon lévő adatok. Adatokat közölte Katonáné Erzsébet, telefoninterjú. 2009. 12. 02.
- ¹⁷⁸ Eltemetésük időpontjában ez a második sor volt, és a temető hivatalos nyilvántartásában mind a mai napig így szerepel. Később azonban az út szélén újabb sort nyitottak, így ma már ezek a sírok a harmadik sorban találhatók.
- ¹⁷⁹ A parcella, 2. sor, 12. sírhely.
- ¹⁸⁰ MNySzZsE E.6377. (H.471.16990.) és E.6380. (H.471.16993.). Abdán exhumált testek zsebében talált iratok. Uo. *Lásd* CSAPODY T. 2011. 61–71.
- ¹⁸¹ BATTYÁN GY. 1944.
- ¹⁸² MEASZ Archívum, *Heidenau*-tábor névlista. Nyilvántartási szám nélkül.

- ¹⁸³ MZsL Győr veszteségek, C–K D4/2. Bárdos Pál nem szerepel a Győr-Szigeti temetőben 1944-ben és 1945 elején eltemetettek listáján.
- ¹⁸⁴ Bárdos Pálról csak feltételezem, hogy budapesti volt.
- ¹⁸⁵ Nagy József: Üzenet Győrből. Nagy József címzés és keltezés nélküli levele Gyarmati Fanninak. Uo. „Ajánlják, hogy ne ragaszkodjunk a tervezett hétfői naphoz, hanem lépünk érintkezésbe más hozzátartozókkal, hogy lehetőleg egyszerre történjék az elszállítás.”
- ¹⁸⁶ Boros Lajos: Öröklét. Uo.
- ¹⁸⁷ Boros Lajos: Öröklét. Uo.
- ¹⁸⁸ Dénes Andor: 43. parcella, 2. sor, 27. sírhely. Wiesermann László: 43. 2. 28. A temető bejárásának dátuma: 2010. 12. 01.
- ¹⁸⁹ Dénes Andor sírján mára olvashatatlanra vált, vélhetően latin szöveg nyomai láthatók.
- ¹⁹⁰ A levelek elhelyezésének dátuma mindkét temetőben 2010. 12. 02.
- ¹⁹¹ Bérci Pál elektronikus postája. Budapest, 2011. 04. 12.
- ¹⁹² Bérci Pálné válaszlevele fián, Bérci Pálon keresztül. Budapest, 2011. 05. 17. Bérci Pálné. Személyes közlés. Budapest, 2011. 06. 28.
- ¹⁹³ Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
- ¹⁹⁴ Bérci Pálné válaszlevele fián, Bérci Pálon keresztül. Budapest, 2011. 05. 17.
- ¹⁹⁵ Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
- ¹⁹⁶ Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
- ¹⁹⁷ Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
- ¹⁹⁸ LÉGMÁN A. 2004.
- ¹⁹⁹ Uo.
- ²⁰⁰ Gombos Endréné telefoninterjú. Budapest, 2011. 09. 23.
- ²⁰¹ ZELK Z. 1946. 4.; SZERZŐ NÉLKÜL 1946d. 3.; TOLNAI G. 1946. 2.
- ²⁰² GyIHI Lustig Ignác. Győri Chevra Kadisa előjárósági ülés jegyzőkönyve. Győr, 1947. 01. 26. 1.
- ²⁰³ A Győri Izraelita Hitközség elnökének, Villányi Tibornak személyes közlése. Győr, 2009. 11. 13.
- ²⁰⁴ A Győr-Szigeti izraelita temető ravatalozójában és GyIHI-ban (Győr, Kossuth Lajos utca 5.) tárolt dokumentumokat két alkalommal átnéztem (2009. 09. 11. és 2009. 11. 13.). Semmilyen vonatkozó dokumentumot nem találtam, sem a temetési és exhumálási számlák, sem a temetői kimutatások, sem pedig a levelezés között. A MZsL és a Spiegel Károly volt hitközségi előjáró hagyatékát őrző Cfáti Emlékmúzeum sem őriz erre vonatkozó dokumentumokat.
- ²⁰⁵ Villányi Tibor személyes közlése. Győr, 2009. 11. 13.
- ²⁰⁶ KARSAI E. 1962.

- ²⁰⁷ BENOSCHOFKY I.–KARSAI E. 1958.; BENOSCHOFKY I.–KARSAI E. 1960.; KARSAI E. 1967.
- ²⁰⁸ Karsai László elektronikus levelei Csapody Tamásnak. Szeged, 2009. 11. 04. és 2010. 11. 16.
- ²⁰⁹ MOL „I. gyűjtemény” (mikrofilm). I. 13–14. doboz; I. 36 d.; I. 70–71. d.; I. 81–87. d.
- ²¹⁰ Beszélgetés Spiegel Károllyal Győrben. In: HULESCH E. 2000. 102–103.
- ²¹¹ Dr. Vértés Árpád utód nélkül halt meg és magánlevéltár léteéről nincs adat.
- ²¹² ÁBTL 3.1.5. O-16467. 10. Feljegyzés. Budapest, 1967. 06. 06. Nytsz.: 3/5.–102.
- ²¹³ SZITA SZ. 1989. 240. (41. lábjegyzet). A szerző ezt írja: „Dr. Vértés Árpád közlése. 1986. november 20.”
- ²¹⁴ GyIHI A Chevra Kadisa és a Hitközség jegyzőkönyvei. Győr, 1945. 08. 12. és 1945. 10. 14. (Nyilvántartási szám és oldalszám nincs.)
- ²¹⁵ MZsL, Veszteség C-K, D4/2. (Összesen tizenkét oldal, névátfedésekkel együtt.)
- ²¹⁶ MNySzZsE E.6366–6367. E.6371–6378. E.6380.
- ²¹⁷ GyIHI Ásványráró (összesen: 8 oldal), Dunaszeg (1), Győrújfalú (1), Győrzámoly (1.). Jelöletlen, számozatlan, dátum és aláírás nélküli gépelt dokumentumok. Megtekintve: Győr, 2009. 11. 13. A Dunaszegnél exhumáltakra vonatkozó adatok nem egyértelműek. További pontosításra nem törekedtem. Ebben az esetben források: 1. GyIHI A Chevra Kadisa és a Hitközség jegyzőkönyvei. Győr, 1945. 08. 12. és 1945. 10. 14. (Nyilvántartási szám és oldalszám nincs.) 2. MOL „I. gyűjtemény”. I. 84. doboz. 382/945. 26 zsidó személy eltemetési költségének utalványozása.
- ²¹⁸ MZsL C–K. D4/2. V8/d.1–3. Győrben elhantolt munkaszolgálatosok és deportálásra kísérték névjegyzéke. Veszteségek. A győri zsidó temetőben 1944. 07. 04. és 1945. 06. 06. között eltemetettek számára vonatkozóan – egymásnak ellentmondó adatokat tartalmazó – dokumentumok léteznek. Ezek pontosítására nem vállalkoztam, így az általam közölt adat a legteljesebbnek tűnő dokumentumon alapszik és iránymutató jellegű.
- ²¹⁹ A mártíremlékműnek van bejárata. 1. A bejárattal szemben állva, attól jobbra, 32 méterre érjük el a D/1-es parcella keleti szélét. A parcella 10. 9. és 8. sorában található egy-egy tömegsír jelző sírkő (továbbiakban: tömegsír). A nagy fenyőfa tövében kezdődő 10. sor első sírja Reiszfeld Józsefé (1867–1944). Ebben a sorban a tömegsír 10. sírhelyen található. A 9. sor első sírján héber sírfelirat található, a tömegsír a 8. sírhelyen áll. A 8. sor első sírhelyén Khün Pál

- (1893–1975) nyugszik, míg a tömegsír a 8. sírhelyen áll. A három tömegsír tehát egymás közvetlen közelében, míg közülük kettő egymás mögött található. 2. A mártíremlékmű bejáratától balra, 21 méterre érjük el a D/2 parcella nyugati szélét. A parcella 1. és 2. sorában található egy-egy tömegsír. Az első sor első sírjában Grünberger Béla nyugszik. Ebben a sorban a 8. sír a tömegsír. A második sor első sírjában Weiler Pál nyugszik, míg közvetlenül mellette található a tömegsír. A két tömegsír tehát egymás melletti sorban, de egymástól viszonylag távol található. A temető bejárásának dátuma: 2009. 11. 13.
- ²²⁰ GyIHI Jegyzőkönyv. Győr, 1947. 04. 13. (Nyilvántartási szám és oldalszám nincs.)
- ²²¹ GyIHI A Győri Chevra Kadisa elöljáróságának jegyzőkönyve. Győr, 1948. 02. 15. 1. A hitközség a kőfaragókkal való konkrét tárgyalások megkezdéséről 1948. 02. 15-én döntött.
- ²²² Grünberger Béla (D/2 parcella, 1. sor, 1. sírhely). A hitközség által 1946-ban értesített hozzátartozója: Gleichmann Zoltán, Budapest, Révai utca 14.
- ²²³ GyIHI Győrmegyei Ásványráró községben exhumált zsidódeportáltak hozzátartozóihoz intézett felhívás. (Jelöletlen, aláírás és dátum nélkül.)
- ²²⁴ Tömegsír sírkő: D/2 parcella, 2. sor, 2. sírhely.
- ²²⁵ MNySzZsE E. 6375. Lengyelkórház Gazdasági Hivatal. Győr, 1944. 12. 07.
- ²²⁶ MNySzZsE E. 6366. Az elásottak (notesz). (Számozatlan, de feltehetőleg első oldal.)
- ²²⁷ Dr. Erdély Ernő és Königsberg Margit síremléke. Dr. Erdély Ernő a hitközség vezetőségi tagja volt. D/2 parcella, 2. sor, 4. sírhely. A sírkő felállításának ideje körülbelül 2006.
- ²²⁸ Dr. Erdély Miklós közlése. Telefoninterjú, 2011. 01. 31.
- ²²⁹ Reiszfeld József (1867–1944): D/2 10. sor, 1. sírhely; Gerő Józsefné (1944): 10. sor, 2. sírhely; Ne(u)stetner Ábrahám mártírhalt 1945. 01. 07-én. 9. sor, 7. sírhely. A 8. sor 1. sírhelyén felállított Kühn Pál (1893–1975) síremlékének nyilván semmi köze az adott időszakhoz.
- ²³⁰ Auschwitzban halt mártírhalt Gerő Józsefné dr. Kallós Magdolna. LÓNYAI S. 2004. 87.
- ²³¹ LÓNYAI S. 2004.
- ²³² Lónyai Sándor: Győr Holocaust Martyrs. <http://gyorjewish.org/martyrs.htm> – utolsó letöltés: 2011. 02. 22.
- ²³³ A mártíremlékmű bejárata előtti rész ravatalozó felöli oldalán (baloldalt) található a C/2 parcellában a harmadik, tömegsírokat tartalma-

zó terület (körülbelül 9×6 m). Három tömegsír-sírkő található itt: 1. Lónyai szerint a 3., szerintem a 4. sorban a 2. sírhelyen (sírhelyek: 1–4.); 2. 5. sor 3. sírhelyen (sírhely: 1–10.); 3. 6. sor 4–5. sírhelyen (sírhelyek: 3–11.). Összesen tehát 22 sírhely. Valamennyi területen lévő tömegsír környéke durva kavicsal felszórt, rendezett rész.

²³⁴ A hagyatékot láttam: Budapest, 2011. 04. 11.

²³⁵ A hagyaték számítógépen lévő anyagában egyetlen új információt találtam. E szerint a D/2 parcella, 1. sor, 1. sírhelyén (+D/1 parcella): „Névtelen MUSZ” nyugszik. Lónyai Sándor: Temetői nevek parcella. „Sz” betű alatt. A fájl bejegyzési dátuma: 2001. 06. 15.

²³⁶ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944, 1945, 1946.

²³⁷ Ortutay Gyula hagyatéka – a korábban említettek szerint – két levéltárban lelhető fel. Az OSZK Kézirattárában lévő hagyaték (325. f.) körülbelül 130 számozatlan, döntően rendezetlen, vegyes tartalmú dobozból áll (magán- és hivatalos levelezés, munkavégzés során keletkezett dokumentumok, néprajzi vonatkozású anyag, fényképek stb.). A hagyatékhoz nem készült mutató, de Ortutay levelezésének jelentős részét a címzettek neve szerint kigyűjtötték. Ennek alapján látható, hogy a hagyaték hiányos, abból bizonyos anyagok eltűntek. (Így például Pálffy Györggyel folytatott levelezésének volt külön kigyűjtése, de abban levelek nem lelhetők fel.) A dobozok közül a kutatási témám szempontjából relevánsnak tűnő 82 dobozt alaposan átnéztem.

Az Ortutay-hagyaték másik része a MOL-ban található (K–849 és K–850), ahová 1978-ban került zárt letétként. (A 25 év zárlati idő lejárt: 2003. 03. 21.) Az anyag többszöri jelzetváltozáson ment keresztül. Az iratok eredeti segédlete nem maradt fenn. Az anyag teljes egészében rendezett. Láttam összesen tizenkét doboz hivatalos és félhivatalos levelezést 1943–1949 között.

Ortutay Tamás közlése szerint az Ortutay jogutódai, illetve általa megjelentetett háromkötetes Ortutay-napló a szerzőnek a teljes terjedelemben, minden utólagos válogatás és elhagyás nélkül közölt naplója. Tudomása szerint az Ortutay családnál és nála nem fekszik el kutatásommal kapcsolatos anyag. Ortutay Tamás személyes közlése. Budapest, 2009. 10. 11.

²³⁸ Ortutay Gyula levele Sólyom Lászlónak. Budapest, 1946. 04. 17. MOL K–850 Ortutay Gyula. 1946–2. (P–SZ). 246.

²³⁹ Pálffy György levele Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 10. 06. MOL K–850 Ortutay Gyula. 1945. (N–Z). 119. Ortutay Ilona vőlegénye, Gulácsy Béla a passauai táborból került vissza Magyarországra. Megtalálták és szabadon engedték.

- ²⁴⁰ Például Ortutay Gyula levele Péter Gábornak. Budapest, 1946. 05. 08. MOL K-850 Ortutay Gyula. 1946-2. (P-SZ) 60. Ortutay Gyula levele Tombor Jenőnek. Budapest, 1946. 04. 29. MOL K-850. Ortutay Gyula. 1946-2. (T-Z) 80.
- ²⁴¹ Ortutay Gyula levele Kosáry Domokosnak. Budapest, 1945. 05. 07. Kosáry és Ortutay a ceglédi vendéglős címén keresztül levelezett egymással. Ortutay levelét Kosárynak címezte, de neki és Barótinak írta. MOL K-850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1945-2. (H-M) 980.
- ²⁴² Gyulai Elemérné Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 10. 01. MOL K-850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1945. (A-G) 419.
- ²⁴³ Ortutay Gyula levele Gyulai Elemérnének. Budapest, 1945. 10. 02. MOL K-850. Ortutay Gyula hagyatéka. 1945. (A-G) 418.
- ²⁴⁴ Ortutay Gyula levele Gyulai Elemérnének. Budapest, 1946. 02. 04. MOL K-850. Ortutay Gyula hagyatéka. 1946-2. (F-J) 237. Gyulai Elemér ismeretlen helyen és időpontban halt meg.
- ²⁴⁵ Foksány (Focşani/Fokschan) Románia délkeleti, moldvai területén, a Milkó folyó mellett lévő város.
- ²⁴⁶ Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó. In.: Radnóti Miklós. 150-151. Bóka 1946-ban már Magyarországon volt.
- ²⁴⁷ Ortutay Gyula levele Pokorny Hermannak. Budapest, 1945. 06. 04. MOL K-850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1945. (N-Z) 152.
- ²⁴⁸ Ortutay Gyula levele Dr. Szekfű Gyulának. Budapest, 1946. 06. 11. MOL K-850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1946-2. (P-Sz) 448. A másik két személy: Saly Géza és Mayerffy Tibor.
- ²⁴⁹ OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. Nytsz.: nincs. Ortutay Gyula levele Dr. Marót Károlynak. Budapest, 1945. 12. 11. Ortutay szokásától eltérően eltévesztette a levél keltének évszámát, ami minden bizonnyal csak 1945 lehet.
- ²⁵⁰ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában két alkalommal tesz említést arról, hogy Zöldéket Radnóti ügyében felkereste. RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 84. és 87. (1944. 09. 27. és 1944. 10. 15.)
- ²⁵¹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 84. (1944. 10. 11.)
- ²⁵² RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 104. (A visszamenőlegesen írt naplóbejegyzés dátuma 1944. 12. 12.). Nem lehet megállapítani, hogy a többszöri találkozás közül mikor járt férje ügyében Barótiéknál. Gyarmati későbbi, 1945. 03. 18-i bejegyzése alapján arra lehet következtetni, hogy erre a találkozásra október végén került sor.
- ²⁵³ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.)
- ²⁵⁴ FERENCZ GY. 2009. 692.

- ²⁵⁵ A *Berlin-* és *Heidenau*-tábor helyét 1958 augusztusában kereste fel, a Belgrád–Cservenka útvonalat 2000-ben járta be. Személyes közlés. Párizs, 2007. 06. 04.
- ²⁵⁶ Yvan Landlerrel több alkalommal találkoztam Párizsban (2007. 06. 04. és 2007. 06. 05.) és 2006. 08. 31., valamint 2009. 01. 20. között számos elektronikus és postai levelet váltottunk továbbá többször beszéltünk telefonon. Segítségével sikerült a *Heidenau*-tábor alaprajzát elkészítenem és a tábor a helyszínen azonosítanom.
- ²⁵⁷ Yvan Landler közlése szerint a körülbelül 180 cm magas Kiss a *Heidenau*-táborban Radnóti Miklós priccs társa volt. Személyes közlés. Uo.
- ²⁵⁸ BATTYÁN GY. 1944.
- ²⁵⁹ Két dokumentum: 1. ITS Archives Copy of Doc. No. 10929232#1 (1.1.8.3/KUZ-LANR/00032329/0002) in conformity with the ITS Archives, 08.03.2010. Individuelle Unterlagen Konzentrationslager Flossenbürg. 2. ITS Archives. Ländler Ivan. Copy of Doc. No. 10799883#1 (1.1.8.1./00380112) in conformity with the ITS Archives, 08.03.2010. Zuänge Konzentrationslager Flossenbürg.
- ²⁶⁰ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 124. (1945. 02. 08.)
- ²⁶¹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 146. (1945. 02. 21.)
- ²⁶² Ortutay Gyula levele Zolnai Bélának. Budapest, 1945. 03. 06. MOL K-850. 1945. (N-Z) 632.
- ²⁶³ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 148. (1945. 02. 21.)
- ²⁶⁴ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 148. (1945. 02. 21.)
- ²⁶⁵ CSAPODY T. 2009g. 1380.
- ²⁶⁶ Radnóti Miklósnak két verse jelent meg a temesvári *Szabad Szó* jogelődjében, a *Déli Hírlap* napilapban (1944. 10. 30. 4.) Az egészoldalas anyagban, amelynek címe *Költők a szögesdrót mögött*, Justus Pál, Mária Béla és Halász Jenő, volt bori munkaszolgálatosok versei is megjelentek. A megjelent két Radnóti vers címe: *À la recherche...* és *Az alvó tábor*, amely később *Hetedik ecloga* címmel vált ismertté. A *Déli Hírlapban* megjelent újságoldal fakszimiléjét közölte: VARGA K. 2009. 165.
- ²⁶⁷ Ortutay Gyula levele Ortutay Istvánhoz. Budapest, 1945. 03. 10. MOL K-850. 1945. (N-Z) 94.
- ²⁶⁸ SZERZŐ NÉLKÜL 1945a. 3. Apróhír, a rovat harmadik, összesen kétsores híre.
- ²⁶⁹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 174. (1945. 03. 13.)
- ²⁷⁰ Kereső közlemény leadásáról és közlés elmaradásáról szóló naplóbejegyzések. RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 149. (1945. 02. 21.), 157. (1945. 03. 07.), 171. (1945. 03. 13.) és 175. (1945. 03. 18.)

- ²⁷¹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.)
- ²⁷² RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.)
- ²⁷³ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 174. (1945. 03. 18.)
- ²⁷⁴ HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyőrségi Kórház 7. segéd-könyv. Betegfelvételi Könyv. 1944. 02. 25-től 1945. 01. 05-ig. *Lásd* 8154. sz. alatt. 1945. 03. 18. 174–175.
- ²⁷⁵ Ortutay Gyula levele Kállai Gyulának. Budapest, 1945. 04. 23. MOL K-850. 1945–2. (H–M) 982.
- ²⁷⁶ VARGA E. 1989. 25–33.
- ²⁷⁷ TOLNAI G. 1981. 235–236.
- ²⁷⁸ American Joint Distribution Committee / American Jewish Distribution Committee (Joint vagy JDC).
- ²⁷⁹ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 197. (1945. 05. 28.)
- ²⁸⁰ A levelezésben Vida Miklós hol a JOINT, hol pedig a DEGOB elnöke. A JOINT és az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZsSB) elnöke ekkor dr. Görög Frigyes, a DEGOB titkára dr. Pásztor József volt. Az OZsSB szervezetének a munkájában, a vidéki hitközségek képviselőitében vett részt Vida Miklós.
- ²⁸¹ Vida Miklós pesti osztályvezető. Korábban a budapesti gettó élelmi-szer-ellátását szervező és 1944. 12. 08-án megalakult különleges bizottságának tagja.
- ²⁸² Ortutay Gyula levele Vida Miklósnak. Budapest, 1945. 05. 23. MOL K-850. 1945. (N–Z) 577.
- ²⁸³ Vida Miklós levele Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 05. 24. Nytsz.: VM/KB. MOL K-850. 1945–1. (R–Z) 534.
- ²⁸⁴ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 197. (1945. 05. 28.)
- ²⁸⁵ *Lásd* bővebben: HORVÁTH R. 1997.
- ²⁸⁶ HORVÁTH R. 1997. 25.
- ²⁸⁷ BRAHAM, R. L. 1997. 1252.
- ²⁸⁸ A DEGOB-jegyzőkönyvben tévesen 101/758. számú kmsz. szerepel. Ilyen munkaszolgálatos század nem volt, viszont a 101/358. számú kmsz. 1944 októberében került a Győr MÁVAG Gyártelepre, majd onnan Németországba.
- ²⁸⁹ GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg. Löwinger Imre fsz.: 48956. Ohrenstein (Ohrnstein) Miklós fsz.: 49720.
- ²⁹⁰ Wolfgang Benz, Barbara Distel (Hrsg.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München 2006. S. 282.
- ²⁹¹ Gablonz (Jablonec) Prágától 104 km-re, Reichenberg (Liberec) Prágától 91 km-re északkeletre eső város.
- ²⁹² RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 200. (1945. 05. 28.)

- 293 FERENCZ GY. 2009. 92–105.; EGRINÉ T. SZ. 2011.
- 294 Clementine Müller levele Virághné T. Szonjának. Waldkreiburg, 1970. 12. 02.
- 295 FERENCZ GY. 2009. 102–122.
- 296 Dr. Egri Zoltánné dr. Tamaskovics Szonja jelenleg Szlovákiában (Komárno) élő kutató. Személyes közlés. Komárno, 2010. 11. 16.
- 297 Virághné T. Szonja és Clementine Müller négy, német nyelvű levelet váltott egymással 1970. 11. 05. és 1972. 06. 15. között. (A leveleket láttam: Komárno, 2010. 11. 16.)
- 298 Klementine Tschiedel harmadik levele Virághné T. Szonjának. Uo.
- 299 Klementine Tschiedel harmadik levele Virághné T. Szonjának. Uo.
- 300 VIRÁGHNÉ T. SZ. 1972. 59.
- 301 Archiv der Stadt Linz levele Csapody Tamásnak. Linz, 2010. 11. 05. Nytsz.: 106/Mi/Wu/776.
- 302 BDR 84478 Waldkreiburg, Peter-Parlet strasse 31.
- 303 Stadtarchiv Waldkreiburg levele Csapody Tamásnak. Waldkreiburg, 2010. 10. 19. (Nytsz.: nincs.)
- 304 A távolság Flossenbürg és Gablonz között körülbelül 280 km, Zwickau és Gablonz között körülbelül 130 km, míg Gablonz és Liberec között körülbelül 12 km.
- 305 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 206–208. (1945. 07. 27.)
- 306 Rákosrendező vasúti pályaudvar. Budapest, XIV. ker. Szônyi út 2.
- 307 OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. Nytsz.: nincs. Ortutay Gyula szokásaitól eltérően nem adja meg a címzett pontos nevét és címét, valamint kézjegyének másolata sem látható a rövid levele alatt.
- 308 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni nem írja, hogy melyik pártról van szó, de valószínű, hogy a kispazda vagy a kommunista párt adta az autót és a tolmácsot.
- 309 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 207–208. (1945. 07. 27.)
- 310 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 208–209. (1945. 07. 27.)
- 311 BOGNÁR Z. 2010.
- 312 A szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD), az Állambiztonsági Bizottság (KGB) egyik elődszervezete.
- 313 BOGNÁR Z. 2010. 11.
- 314 BOGNÁR Z. 2010. 180–182.
- 315 BOGNÁR Z. 2010. 252–253.
- 316 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 202. (1945. 06. 26.)
- 317 MOL K–850. 1945. (N–Z) 291. Ortutay Gyula levele Salgó Ottónak. Budapest, 1945. 04. 10.

- ³¹⁸ JÓNÁS K. 1994. 62–64.
- ³¹⁹ Ortutay Gyula levele Kálmán Lászlónak. Budapest, 1945. 07. 28. MOL 1945.–2. (H–M) 935.
- ³²⁰ Kálmán László levele Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 08. 07. MOL 1945.–2. (H–M) 910–911. Ortutay Gyula megköszönte Kálmán Lászlónak válaszát. Budapest, 1945. 08. 10. Uo. 909.
- ³²¹ Erdős Péter levele Ortutay Gyulának. Davos, 1945. 11. 14. MOL K–850. Ortutay Gyula hagyatéka. 1945–2. tétel (A–G). 290. Kiemelés az eredetiben.
- ³²² Ortutay Gyula levele Sólyom Lászlónak. Budapest, 1946. 01. 08. MOL K–850. 1946–2. (P–Sz) 286. Kiemelés az eredetiben.
- ³²³ Komor Andrásné levele Ortutayné Kemény Zsuzsának. Győr, 1946. 01. 19. MOL K–850. 1946–2. (K–O) 269.
- ³²⁴ OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. Ortutay Gyula levele Barulin követségi tanácsosnak. Budapest, 1946. 04. 01.
- ³²⁵ Ortutay Gyula levele Barulin követségi tanácsosnak. Uo.
- ³²⁶ Ortutay Gyula levele Barulin követségi tanácsosnak. Uo.
- ³²⁷ Az kettéhajtott A/3-as lapon korábbi lefűzés nyomai láthatók, míg az Ortutay-levélen nincs ilyen nyom.
- ³²⁸ Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Nytsz.: Dachau, 21/10-DiR. KZ-Gedenkstätte Dachau, 2010. 02. 15. Dirk Riedel levéltáros és tudományos kutató szerzője az *Ungarische Häftlinge im KZ Dachau* című könyvfejezetnek. In.: BENZ, W.–KÖNIGSEDER, A. 2008. 269–283.
- ³²⁹ Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Uo.
- ³³⁰ Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Uo. Továbbá: Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Dachau, 2010. 03. 04. Nytsz.: 21/10-DiR.
- ³³¹ Ortutay Gyula levele Szekfű Gyulának. Budapest, 1946. 06. 11. MOL K–850. 1946–2. (P–Sz) 448.
- ³³² SZERZŐ NÉLKÜL 1946a. 14. A felhívásban a 12. pont alatt ez áll: „Dr. Radnóti Miklós (lehet Radnóczi), Budapest, V., Pozsonyi-út 1. Apja neve: olvashatatlan, anyja: Grosz Ilona. Született: 1909. május 5-én, Budapesten.”
- ³³³ RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 2. (1946. 08. 19.)
- ³³⁴ FERENCZ GY. 2009. 722–723.
- ³³⁵ TOLNAI G. 1954. 6.
- ³³⁶ OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. (Nytsz.: nincs.) Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni levele (cédulája) Ortutay Gyulának. Budapest, 1946. 08. 04.

- 337 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 4. (1946. 08. 19.)
- 338 ORTUTAY GY. 2009. 370–371.
- 339 UNGVÁRI T. 2009. 16.
- 340 ORTUTAY GY. 2009. 370–372.; Ortutay Gyula: Radnóti Miklós, illetve uő: Bori notesz. In: ORTUTAY GY. 1973. 159–184. és 244–249.
- 341 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 1–13. (1946. 08. 19.)
- 342 TOLNAI G. 1962. 594. Tolnai itt az agnoszkálás részleteiről ír (ezt később idézem).
- 343 BARÓTI D. 1964. 6.
- 344 A Győri Izraelita Hitközség nyilvántartása szerint Lustig (Lusztig) Ignác hitközségben előjárósági tag és temetőgondok volt továbbá tagja az exhumálási bizottságnak. Lustig Ignác (Dercsika /Jurová–Szlovákia/, 1902. 06. 24.–Québec /Kanada/, 1988. 07. 08.) Lustig 1956-ban hagyta el Magyarországot és Bécsből, 1956. 11. 11-én ment Kanadába, ahová 1947. 02. 22-én érkezett meg. Beutazási dokumentum nytsz.: S6143. http://search.ancestry.com/browse/view.aspx?dbid=1354&iid=31157_176238-00272&pid=62778&ssrc=&n=Ignac&ln=Lustig&st=g – utolsó letöltés: 2011. 07. 05.
- 345 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 9. (1946. 08. 19.)
- 346 Baróti Dezső az 1958. decemberi, abдай látogatásáról készült napló-feljegyzésében azt írta: „Már jártam itt 1946 nyarán, amikor Miklós holttestét agnoszkáltuk, Fannival, Gáborral, Gyulával...” BARÓTI D. 1964. 6.
- 347 Ferencz Győző tette elsőként közzé Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni erre vonatkozó naplórészleteit. FERENCZ GY. 2009. 725–726.
- 348 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 7. (1946. 08. 19.)
- 349 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 7. (1946. 08. 19.)
- 350 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 7. (1946. 08. 19.)
- 351 ORTUTAY GY. 2009. 371.
- 352 Ortutay Gyula: Radnóti Miklós. In: ORTUTAY GY. 1973. 160–161.
- 353 TOLNAI G. 1962. 594.
- 354 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 8. (1946. 08. 19.)
- 355 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 10. (1946. 08. 19.)
- 356 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 19–20. (1946. 09. 08.)
- 357 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 20. (1946. 09. 08.)
- 358 CSAPODY T. 2009g. 1377.
- 359 Ferencz Győző elektronikus levele Csapody Tamásnak. Budapest, 2009. 01. 26. Az információ forrása Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, akit kérésemre Ferencz Győző megkérdezett erről.
- 360 RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 7. (1946. 08. 16.)

- ³⁶¹ PÉTER L. 2009b. 2. k. 615–619.
- ³⁶² CS. SZABÓ L. 1946. 294.
- ³⁶³ PÉTER L. 2009b. 2.k. 615. Ferencz Győző elektronikus postájára hivatkozik, aminek a dátuma: Budapest, 2009. 05. 04.
- ³⁶⁴ GyMSML Győri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés.
- ³⁶⁵ Dr. Ruppenthal Miklós feljegyzése. Uo.
- ³⁶⁶ Melocco Miklós és Kerényi József Péter szobrászművészek alkotása. A gránitszobrot 1980-ban állították Győr határában, a régi és az új Bécsi út találkozásánál. Ezen az útszakaszon a bori menet és egyben Radnóti Miklós áthaladt. A régi Bécsi út eddig a pontig ma is ugyanúgy járható, mint 1944 őszén (bejártam: 2010. 08. 12.).
- ³⁶⁷ Hulesch Ernő: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 93.
- ³⁶⁸ Hulesch Ernő: Első beszélgetés B. I.-vel, az abdai jegyzői hivatal irodatisztjével. In: HULESCH E. 2000. 73.
- ³⁶⁹ Hulesch Ernő: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Győrben. In: HULESCH E. 2000. 97.
- ³⁷⁰ Hulesch Ernő: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Győrben. In: HULESCH E. 2000. 97.
- ³⁷¹ Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 93.
- ³⁷² Sarmann Ferencné. Személyes közlés. Abda, 2009. 09. 15. Sarmann Ferencné Horváth Lajosné azon, hallomásból szerzett állítását is határozottan cáfolta, miszerint az exhumálást végzők kézmosás nélkül távoztak volna a kocsmból.
- ³⁷³ A helyes időpont: 1944. június 19.
- ³⁷⁴ HULESCH E. 2000. 155.
- ³⁷⁵ HULESCH E. 2000. 155.
- ³⁷⁶ Baróti Dezső: Előszó. In.: HULESCH E. 2000. 6.
- ³⁷⁷ GyMSML Győri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946.
- ³⁷⁸ GyMSML Győri Levéltár. IV.B.464.b./380. 1946. R. betűnél. 3856. sz.
- ³⁷⁹ GyL Abdai halotti anyakönyvek 1940–1967. 5. sz. kötet. 31. sz. alatti bejegyzés. 1946. 10. 21. 06.
- ³⁸⁰ „Abdán 1944. évben elhalt dr. Radnóti Miklós volt bpesti lakos halálesetének – akvezése.” Abda, 1946. 09. 18. GyMSML Győri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Nytsz.: 1674/1946.
- ³⁸¹ Dr. Radnóti Miklós volt budapesti lakos halálesetének utólagos anyakönyvezése. Véghatározat. Győr, 1946. 10. 03. Nytsz.: 3656/1946.

- GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Nytsz.: 1674/1946.
- ³⁸² Halottvizsgálati bizonyítvány. Gyôr, 1946. 08. 12. (Kitöltött formanyomtatvány, Dr. Ruppenthal Miklós ker. tiszti orvos aláírásával.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában.
- ³⁸³ HULESCH E. 2000. 73.
- ³⁸⁴ Zimony (Zemun, Semlin) város, ma Belgrád városrésze. A zimonyi világkiállítási pavilonban helyezték el a Borból 1944. 09. 24-én ideérkezô és a Pancsevo–Titel felé négy nappal később továbbhajtott bori munkaszolgálatosokat. BATTYÁN GY. 1944.
- ³⁸⁵ ACSAY J. 1990. 6.
- ³⁸⁶ RADNÓTI M. 1970. A „Nyolcadik ecloga” elsô változatát a notesz 6–9. oldalain áthúzta. Ezt a hasonmás kiadást összeállító Szántó Tibor utószavában meg is említi. Uo. 31.
- ³⁸⁷ Ferencz Gyôzô ezt írta errôl: „Félbehajtott A/5-ös lap, szétázott, elmosódott kézírással mindkét oldalán, tintával. A belsô oldalát óvatosan széthajtva olvasható a címe: »Nyolcadik ecloga«...”. FERENCZ GY. 2009. 713–714.
- ³⁸⁸ A *Hetedik ecloga* címû versnek egyik formája a *Bori notesz*ben olvasható, míg a másik változatát Szalai Sándor jelentette meg *Alvó tábor* címmel. Ez a korábban már idézett temesvári *Déli Hírlap*ban jelent meg.
- ³⁸⁹ RADNÓTI M. 1970. Dr. Babus Antal irodalomtörténész, az MTA Kézirattár osztályvezetője azt írta, hogy Radnóti „Utolsó versét nem noteszlapra írta, hanem egy félbetépett, csukamájolajat reklámozó cetli hátoldalára. A cetlit minden bizonnyal utóbb ragasztották be a noteszbe.” (<http://radnoti.mtak.hu/hu/04.htm> – utolsó letöltés: 2011. 07. 07.) Hulesch Ernő könyvében fakszimile közli a reklámlap mindkét oldalát. (HULESCH E. 2000. 196.) Mindezek hitelességéről magam is meggyôzôdtem az MTA Könyvtára kiállítása során kiállított lap megtekintésekor. („Ó, költô, tisztán élj te most...” Száz éve született Radnóti Miklós. Rendezte: Dr. Babus Antal Budapest, 2009. 05. 05.–06. 05.)
- ³⁹⁰ A *Bori notesz*ben az utólag beragasztott negyedik *Razglednica* címû vers nélkül is még két üres oldal található.
- ³⁹¹ Szerettem volna az egyik élő koronatanúval, a 96. életévében járó, és jó szellemi, valamint fizikai állapotnak örvendő Radnóti Miklósné Gyarmati Fannival találkozni. Számos barátjának támogatását élvezve, levélben kerestem meg (Budapest, 2008. 04. 29.). Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni telefonon válaszolt, és közölte velem, hogy „ô kívülálló a bori történetben”, és „nem óhajt nyilatkozni” (Budapest, 2008. 05. 10.).

Irodalomjegyzék

Könyvek, tanulmányok, újságcikkek és kéziratok

- ACSAY J. 1990. = Acsay Judit: Hogyan készül a popmenedzser? (Interjúkötet dr. Erdős Péterrel). Budapest, UNIÓ Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft.
- ANDAI F. 1994. = Andai Ferenc: Radnóti Heidenauban. (A költő halálának ötvenedik évfordulóján.) *Kortárs*, 38. évf. 11. sz. 114–128.
- ANDAI F. 2003. = Andai Ferenc: Mint tanu szólni. (Bori történet.) Budapest, Ab Ovo Kiadó.
- ANDAI F. 2006. = Andai Ferenc: Álmaiban Bor ismét visszatér... In: Bernáth László (szerk.): „60 éves a MEASZ – Magyarország 60 éve békében, 1 éve az Európai Unióban”. (MEASZ Évkönyv 2006.) Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének kiadása. 77–81.
- V. BÁLINT É. 1996. = V. Bálint Éva: Aczél mint történelmi látélet – Beszélgetés Révész Sándorral. *Magyar Hírlap*, 29. ÉVF. 197. SZ. (08. 24.) 11.
- BÁNÁTI M. 1948. = Bánáti Miklós: Égő gyűlölet. Pesterzsébet, a szerző kiadása.
- BARABÁS T. 1946. = Barabás Tibor: Radnóti Miklós. *Szabad Nép*, 4. évf. 182. sz. (08. 14.) 4.
- BARÓTI D. 1964. = Baróti Dezső: Két töredék Radnóti Miklósról. *Tiszatáj*, 18. ÉVF. 11. SZ. 6.
- BARÓTI D. 1977. = Baróti Dezső: Kortárs útlevelére. (Radnóti Miklós 1909–1935.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- BARÓTI G. 1964. = Baróti Géza: „Zuhantunk a szörnyűség felé”. (Abdán, húsz év múlva). *Magyar Nemzet*, 27. évf. 257. sz. (11. 01.) 9.
- BATTYÁN GY. 1944. = Battyán György 1944. évi notesze (naplója). Kézirat. (Megtekintetem és fénymásolt formában kézhez kaptam. Budapest, 2010. 07. 28.)
- BÉKÉS GY. 1953. = Dr. Békés György: Önéletrajz. Budapest, 1953. Kézirat. Forrás: Dr. Békés Györgyné Roboz Ágnes. Kézhez véve: Budapest, 2008. 07. 31.
- BENEDEK I. G. 2010. = Benedek István Gábor: Artúr: egy pesti orvos politikai kalandjai. Budapest, Háttér Kiadó.
- BENOSCHOFSKY I.–KARSAI E. 1958. = Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez I. 1944. március 19.–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás kezdetéig. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- BENOSCHOFSKY I.–KARSAI E. 1960. = Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez II. 1944. május 15.–1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. (A III. kötetet lásd KARSAI E. 1967. alatt!)

- BENZ, W.–KÖNIGSEDER, A. 2008. = Wolfgang Benz–Angelika Königseder (Hrsg.): Das Konzentrationslager Dachau. Geschichte und Wirkung nationalsozialistischer Repression. Berlin, Metropol Verlag.
- BERECZ E. 2006. = Berecz Endre: Emlékezés a csornai zsidóság történetére. Jav., kieg. összeállítás. Budapest. *Lásd* <http://mek.niif.hu/05000/05085/05085.pdf> – utolsó letöltés: 2011. 01. 01.
- BLASSZAUER R. 2002. = Dr. Blasszauer Róbert: Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténeti Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943. Budapest, PETIT REÁL Könyvkiadó. <http://mek.niif.hu/04900/04982/html/> – utolsó letöltés: 2011. 06. 01.
- BLITZ E. 1944. = Blitz Endre: Bori lágerlakó megrendítő levele a Szabad Szóhoz. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 31. sz. (12. 09.) 4.
- BOGNÁR Z. 2010. = Bognár Zsolt: Magyarok hadifogságban Magyarországon. (Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.) Budapest, Argumentum Kiadó.
- BRAM, R. L. 1988. = Randolph L. Bram: A magyar holocaust I–II. Budapest, Gondolat.
- BRAM, R. L. 1997. = Randolph L. Bram: A népiértés politikája – a Holocaust Magyarországon. 2. kötet. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.
- BRAM, R. L. 2007. = Randolph L. Bram (szerk.): Magyarországi Holokauszt Földrajzi Enciklopédiája. II. kötet. Budapest, Park Kiadó.
- BÚS J. 2001. = Bús János (szerk.): Béke poraikra... II. kötet. Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Budapest, Varietas '93 Kft. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).
- CHANY, CH. 2004. = Charles Chany: Des marches de la mort aux sciences de la vie. (A halálmenetektől az élettudományokig.) Paris, F.-X. Guibert.
- CSAPODY T.–PAJICS, T. 2005. = Csapody Tamás–Pajics, Tomislav: A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel. *Új Honvédségi Szemle*, 59. évf. 12. sz. 91–99.
- CSAPODY T. 2006A. = Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok Baján. *Népszava*, 133. évf. 42. sz. (02. 18.) Szép Szó melléklet, 1. és 8.
- CSAPODY T. 2006B. = Csapody Tamás: Az Énekös. (Interjú Mayer Rudolf bori túlélővel). *Mozgó Világ*, 32. évf. 2. sz. 32–45.
- CSAPODY T. 2006C. = Csapody Tamás: Halálút Bortól Cservenkáig. *Népszabadság*, 64. évf. 212. sz. (08. 09.) Hétvége melléklet, 6–7.
- CSAPODY T. 2006D. = Csapody Tamás: Puskalövés három méterről (Bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján). *Magyar Nemzet*, 69. évf. 288. sz. (12. 09.) Magazin, 32–33.
- CSAPODY T. 2007. = Csapody Tamás: Felmagasztosult keretlegények. Öt sír nyomában a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában. *Népszabadság*, 65. évf. 274. sz. (11. 24.) Hétvége melléklet, 2–3.
- CSAPODY T. 2008A. = Csapody Tamás: A hiányzó negyedik oldal. Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálatosa. *Népszabadság*, 66. évf. 80. sz. (04. 05.) Hétvége melléklet, 6.

- CSAPODY T. 2008B. = Csapody Tamás: Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal” – bori táborparancsnok élete. *Népszabadság*, 66. évf. 131. sz. (06. 07.) Hétvége melléklet, 6–7.
- CSAPODY T. 2009A. = Csapody Tamás: Morvay István holokauszt-túlélő visszaemlékezése Hódmezővásárhelytől Boron át Nordhausenig. *Múlt és Jövő*, új folyam, 20. évf. 1. sz. 65–83.
- CSAPODY T. 2009B. = Csapody Tamás: Abdai gyilkosok. *Népszabadság*, 67. évf. 97. sz. (04. 25.) Hétvége melléklet 2–3.
- CSAPODY T. 2009C. = Csapody Tamás: Darvas Ferenc. *Tiszatáj*, 63. évf. 5. sz. 98–99.
- CSAPODY T. 2009D. = Csapody Tamás: „Ennyi az emberi élet” (Interjú Papp Lajossal) II. rész. *Palócföld*, 55. évf. 6. sz. 26–37.
- CSAPODY T. 2009E. = Csapody Tamás: Gátföldy Egon ezredes visszaemlékezése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évf. 3. sz. (szeptember) 849–862.
- CSAPODY T. 2009F. = Csapody Tamás: Radnóti Miklós halála. *Népszabadság*, 67. évf. 255. sz. (10. 31.) Hétvége melléklet 9.
- CSAPODY T. 2009G. = Az angyal Radnóti. Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral. Közreadja és a bevezetőt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás. *Magyar Tudomány*, 170. évf. 11. sz. 1368–1380.
- CSAPODY T. 2009H. = Csapody Tamás: „Iszonykodtunk, és meg voltunk rettenetesen lepődve”. Interjú Sarmann Ferencnével. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 50. sz. (12. 11.) 11–16.
- CSAPODY T. 2010A. = Csapody Tamás: Radnóti Miklós bori munkaszolgálat. *Semmelweis Egyetem*, 11. évf. 2. sz. (03. 16.) 24.
- CSAPODY T. 2010B. = Csapody Tamás: Abdai gyilkosok. *Aetas*, 25. évf. 1. sz. 66–91.
- CSAPODY T. 2011. = Csapody Tamás: Abdai exhumálási jegyzőkönyvek. *Forrás*, 43. évf. 1. sz. 61–71.
- DARVAS F. 2009. = Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944. Közreadja, valamint a lábjegyzeteket írta: Csapody Tamás. *Tiszatáj*, 63. évf. 5. sz. 100–124.
- DEUTSCH, J. 1998. = Jehuda Deutsch: Bor. Slave Trade during Second World War (héber nyelven). Ginot Shomron (Izrael), Rachel Publishing House.
- DEUTSCH, J. 2000. = Jehuda Deutsch: Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban. (A szerző fordítása, lektorálta: Neumann György.) Kézirat. Netanya (Izrael), magánkiadás. (Eredeti, héber nyelvű kiadása 1998-ban jelent meg.)
- DEUTSCH, J. 2003. = Jehuda Deutsch: Bor. Slave Trade during Second World War. Netanya, a szerző kiadása. (Az 1998-as héber nyelvű kötet angol változata.)
- DOMÁN A. 1979. = Domán András: A Gyôri Izraelita Hitközség története (1930–1947). Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása.
- EGRINÉ T. SZ. 1972. *Lásd* VIRÁGHNÉ T. SZ. 1972.
- EGRINÉ T. SZ. 2011. = Egriné T. Szonja: Radnóti Miklós egy éve Liberecben. *Forrás*, 43. évf. 9. sz. 41–52.
- ESTÓKNÉ CSETE O. É. N. = Estókné Csete Olga és ismeretlen nevű tanítványa: Tabán Gyula költészete. Kézirat (csak a kézirat szerzőjénél érhető el).

- F. F. 1947. = F. F.: Felpozott keretlegény. *Hétfői Kossuth Népe*, 3. évf. 8. sz. (02. 10.) 1.
- FENYŐ E. 2001. = Fenyő Ervin életinterjúja Dr. Böszörményi Miklóssal. Kézirat. Budapest. Készült 2000. 02. és 2001. 03. között. (A többször átdolgozott, mintegy ötszáz gépelt oldalt kitevő, szerkesztés alatt álló kézirat tartalmaz egy önálló, Önéletrajz címet viselő, egységes szerkezetbe foglalt, 71 gépelt oldalas anyagot is. Lapszámokat csak az utóbbiból történő idézés esetén tudok megadni.)
- FERENCZ GY. 2005. = Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. Budapest, Osiris Kiadó.
- FERENCZ GY. 2009. = Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. (Második, javított és részben átdolgozott kiadás.) Budapest, Osiris Kiadó.
- FLEISCHER, A. 1994. = Arje Fleischer: Liebe Helga. Kézirat, Jeruzsálem. (Kézhez véve: Budapest, 2009. 01. 02.)
- FÜZES J. 1978. = Füzes János: „À la recherche...” (Radnóti Miklós nyomában). *Baranyai Művelődés*, 22. évf. 4. sz. 111–117.
- GÁL D. 2009. = Gál Dezső: Bori napló. (Közreadja, és a bevezetőt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás.) *Életünk*, 47. évf. 6. sz. 32–49.
- GÁRDOS M. 1990. = Gárdos Miklós: A bélyeges sereg, Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- GAZSI J. 1964. = Gazsi József: 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 11. évf. 1. sz. 70–83.
- GERENCSÉR M. 1973. = Gerencsér Miklós: Fekete tél (regény). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- GERENCSÉR M. 1983. = Gerencsér Miklós: Abdai dátumok. *Népszabadság*, 41. évf. 12. sz. (01. 15.)
- GERENCSÉR M. 1998. = Gerencsér Miklós: Abdai talányok. A Radnóti-mítosz cáfolata. Lakitelek, Antológia Kiadó.
- GERENCSÉR M. 2009. = Gerencsér Miklós: Abdai talányok. A Radnóti-mítosz cáfolata. (Második, bővített kiadás.) Aszófő, magánkiadás.
- GERGELY I. 1945. = Gergely István naplója 1944–1945. Kézirat. A naplót láttam és arról Gergely Istvántól színes fénymásolatot kaptam. (Kézhez véve: Budapest, 2009. 11. 10.)
- GODÓ Á. 1972. = Dr. Godó Ágnes: Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- GODÓ Á. 1980. = Dr. Godó Ágnes: Magyarok az európai népek antifasiszta harcában. Budapest, MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központja–Zrínyi Kiadó.
- GUIORA, A. Z. é. n. = Alexander Z. Guiora: Apologia pro vita sua. http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok/szakosztalyok/szakralis_kommunikacio/konferenciak/2009/guiora_oneletrajz.htm – utolsó letöltés: 2011. 08. 11.
- GYARAKI K. 1995. = Gyaraki Károly: A katonai elhárítás történetéből. *Hadtudomány*, 5. évf. 1. sz. 106–114.
- GYARMATI GY. 2000. = Gyarmati György (szerk.): Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Budapest, Történeti Hivatal.

- GYÖRGY I. 1945. = György István: Fegyvertelenül a tűzvonalban. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- GYÖRGY I. 1957. = György István: Halálraítéltek. (Kisregény.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- GYÖRGY L. 1944. = György Lajos naplója. Kézirat. (Megtekintettem és fénymásolatban kézhez kaptam.)
- GYÖRGY P. 2011. = György Péter: Apám helyett. Budapest, Magvető.
- HALÁSZ J. 1944. = Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott fölött. Mi történt a cservenkai téglaszáritóban. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 9. sz. (11. 11.) 4.
- HALPER N. F. 2009. = Halper Nándor Ferdinánd: Túl jön s rosszon. Közreadja, és a bevezetőt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás. *Forrás*, 41. évf. 5. sz. 69–96.
- HANAK, A. 2002. = Andrej Hanak: Životný príbeh Andreja Hanáka. (Hanák András élettörténete). Kézirat. Homanne, 2002. március.
- HEVESI J. 2000. = Hevesi János: „...Ki az Isten népe?” (Ifjúkorom éveai a bevonulástól hadifogságom végéig). Baja, a szerző kiadása.
- HORVÁTH M. 2009. = Horváth Miklós: (főcím nélkül): I. A kommunizmus története Malomsokon. II. Horváth Miklós lelkész szolgálatának különleges eseményei. Budaörs, magánkiadás.
- HORVÁTH R. 1997. = Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 1997. 1. sz. Budapest, Magyar Zsidó Levéltár.
- HULESCH E. 1986. = Hulesch Ernő: Stációk. Az erőltetett menet utolsó állomása. *Műhely*, 9. évf. 6. sz. 24–29.
- HULESCH E. 1989. = Hulesch Ernő: Stációk. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) Győr, Győr Megyei Lapkiadó Vállalat.
- HULESCH E. 1997. = Hulesch Ernő: Tarkólövés. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) (Második, bővített kiadás.) Győr, Hazánk Könyvkiadó.
- HULESCH E. 1998. = Hulesch Ernő: Tarkólövés. (Harmadik, javított kiadás.) Győr, Hazánk Könyvkiadó Kft.
- HULESCH E. 1999. = Hulesch Ernő: Tarkólövés. (Negyedik, átdolgozott és bővített kiadás.) Győr, SZIF–Universitas.
- HULESCH E. 2000. = Hulesch Ernő: Tarkólövés. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) (Ötödik, javított és bővített kiadás.) Győr, SZIF–Universitas.
- IVKOVICS, SZ. 1961. = Szteván Ivkovics (Stevan Ivković): Menetelés a halálba I–IV. *Magyar Szó* [Szabadka], I. rész: 1961. 04. 13., 12.; II. rész: 1961. 04. 14., 14.; III. rész: 1961. 04. 15., 10.; IV. rész: 1961. 04. 16., 22.
- JEMNITZ J.–SZÉKELY G. 2008. = Jemnitz János–Székely Gábor (szerk.): Justus Pál. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány.
- JÓNÁS K. 1994. = Jónás Károly: 90 éve született Beöthy Ottó könyvtárigazgató. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 3. évf. 11. sz. 62–64. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00157/pdf/06personalia.pdf> – utolsó letöltés: 2011. 06. 03.
- JUSTUS P. 1944. = Justus Pál: A huszonöt éves magyar ellenforradalom. Magyarországi másik arca. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 1. sz. (11. 01.) 4–5.
- K. I. 1944. = K. I. 1944. évi notesze (naplója). A naptárat láttam, belőle másolatokat készítettem (Budapest, 2008. 12. 11.).

- KÁDÁR, I. ET. AL. 2007. = István Kádár–László Lindner–Bálint Papp–Miklós Perl–Gábor Sólyom–László Szauer–Ádám Szinger: Zwangsarbeit, Todesmarsch, Massenmord. Erinnerungen überlebender ungarischer Zwangsarbeiter des Kupferbergwerks Bor in Jugoslawien 1943–1944. Einleitung von Szabolcs Szita. Hartung-Gorre Verlag, Konstanz. Magyarul lásd SZELE A.–SZELE GY. 2004.
- KARSAI E. 1962. = Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” (Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1939–1945.) I–II. kötet. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselői kiadása.
- KARSAI E. 1967. = Karsai Elek (szerk.): Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez III. 1944. június 30.–1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselői. (Az I–II. kötetet lásd BENOSCHOFKY I.–KARSAI E. 1958. és 1960. alatt!)
- KARSAI L. 1992. = Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. (Út a cigány Holokauszthoz) Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- KARSAI L. 2000. = Karsai László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban. In: Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, University Press. 343–366.
- KARSAI L. 2005. = Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest, Balassi Kiadó. 140–163.
- KOVÁCH G. 1993. = Kovách Géza: Az aradi és temesvári zsidó hitközségek levéltárai. *Levéltári Szemle*, 43. évf. 4. sz. 45–52.
- KOVÁCS S.–NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. = Kovács Sándorné Back Irén–Kovács Sándor: Emlékek és emlékezések a mosoni zsidóságról. Üldözésük és szenvedéseik az 1938–1945. években. Kézirat, Mosonmagyaróvár. (1999–2007 közt folyamatosan javítva). Felhasznált fejezetek: 203–327. <http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI8.pdf> – Vészkorszak a rendeletek tükrében. Vészkorszak a munkaszolgálatosokról. – utolsó letöltés: 2011. 01. 20. 326–435. <http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI9.pdf> – A túlélők emlékeznek. Akik még emlékeznek. – utolsó letöltés: 2011. 01. 20. 435–473. <http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI10.pdf> – A vészkorszak után. – utolsó letöltés: 2011. 03. 10.
- KÖSZEGI Á. 1969. = Kőszegi Ábel munkanaplója. (Hely és dátum megjelölése nélkül; a szerző 1972-ben megjelent könyvének előtanulmányai közben készült.)
- KÖSZEGI Á. 1970. = Kőszegi Ábel: Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája. *Új Írás*, 10. évf. 12. sz. 80–99.
- KÖSZEGI Á. 1972. = Kőszegi Ábel: Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó (Mikrokozmosz Füzetek).
- KÖSZEGI Á. 1975. = Kőszegi Ábel: „Sárral kevert vér száradt fülemen”. In: Sík Csaba–Vekerdi László (szerk.): A 2×2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról. Budapest, Magvető. 154–168.

- KÖVESNÉ TERSTYÁNSZKY E. 1982. = Dr. Kövesné Terstyánszky Edit (szerk.): Gyógyító tudósok. Budapest, Minerva Kiadó.
- KRISTÓF A. 1968. = Kristóf Attila: A falu halottja. *Magyarország*, 5. évf. 42. sz. (10. 19.) 13.
- LÉGmán A. 2004. = Légmán Anna interjúja Gombos Endrével (cím nélkül). Budapest, 2004. május. <http://www.centropa.hu/index.php?nID=54&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRhaWw7IHNIYXJjaFZhbHVlPTExNT> – utolsó letöltés: 2011. 09. 29.
- LEVENDEL L. 1989. = Levendel László: A túlélő. *Liget*, 2. évf. 2. sz. 31–39.
- LEVENDEL L. 1993. = Levendel László: A túlélő. Budapest, Fönix Alapítvány.
- LIEBERMANN B. 1945. = Liebermann Béla: Bór. [helyesen: Bor] A hírhedt szerbiai magyar munkatábor története. Kézirat gyanánt. Tel-Aviv, „Hadasha” Magyar Könyvtár.
- LIPPAI I. 1945. = Lippai Imre: Jugoszlávia újjászületése. Budapest, Szikra.
- LÓNYAI S. 2004. = Lónyai Sándor: A Numerus Clausustól Auschwitzig. Budapest, LaborPress Kft.
- LÖWINGER A. A. 1974. = Löwinger Avraham András (szerk.): A vasi zsidók emlékére: a mártírhalt szenvedett vas megyei zsidóságnak. Tel-Aviv–Jaffa, Az Izraelben élő Vas megyei zsidók Emlékbizottságának kiadása.
- LUKÁCS L. 1980. = Lukács László: Ezüstfonál. Összegyűjtött versek, műfordítások és válogatott prózai írások. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az előszót írta Illés László. A költő életrajzát H. Lukács Borbála írta. Budapest, Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó.
- LUKÁCS T. 1979. = Lukács Tibor: A magyar népbíróági jog és a népbíróságok (1945–1950). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Zrínyi.
- MAGYAR A. 2001. = Magyar Antal: Abda község helytörténete. Kézirat. Győr, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár.
- MAJOR Á. 1988. = Dr. Major Ákos: Népbíráskodás-forradalmi törvényesség. (Egy népbíró visszaemlékezései.) Budapest, Minerva.
- MALJKOVIĆ, I. é. n.: Dr. Igor Maljković: Pregled istorije borske hirurgije (A bori sebészet története): <http://www.zcbor.org.yu/bhir2.htm> – utolsó letöltés: 2008. 10. 22. (Jelenleg nem érhető el a megváltozott doméncímen sem: <http://www.zcbor.org.rs>)
- MARAFKÓ L. 1984. = marafkó [Marafkó László]: Az út végső szakasza. Radnóti-emlékülés Györött. *Magyar Nemzet*, 47. évf. 272. sz. (11. 20.) 7.
- MÁRIA B. 1964a. = Mária Béla: Lukács László halálának körülményei. *Tiszatáj*, 18. évf. 7. sz. 6.
- MÁRIA B. 1964b. = Mária Béla: Radnóti utolsó bori napjairól. *Kortárs*, 8. évf. 11. sz. 1829–1830.
- MÁRIA B. 1970. = Mária Béla: A meredek út végső szakasza. – Jegyzetek Tolnai Gábor tanulmányához. *Kortárs*, 14. évf. 12. sz. 1990–1991.
- MARKOVITS P. 2002. = Markovits Pál: Egy „úri kalandor” botladozásai a XX. századon át. Budapest, Tevan Kiadó.
- MARKOVITS, P. 2006. = Pál Markovits: Stets bei Verstand sein (Kindheit, Jugend und Arbeitsdienst in Ungarn, Zwangarbeit und Flucht in Jugoslawien, Schutz bei den Tschetniks sowie Tierarzt bei den Partisanen und in der

- jugoslawischen Befreiungsarmee 1917–1945.) [Mindig tudatnál lenni. Gyermekkor, ifjúság és munkaszolgálat Magyarországon, kényszermunka és a menekülés Jugoszláviában, állatorvosi munka a cetnikek és a partizánok védelmében a Jugoszláv Felszabadító Hadseregben 1917–1945 között.] Konstanz, Hartung-Gorre Verlag.
- MARKOVITS, P. 2007. = Pál Markovits: Aus meinem Forscherleben (Nach Zwangsarbeit im Zweiten Weltkrieg von der Tiermedizin über Impfstoffe und Gewebezüchtung in Ungarn zur Viren- und AIDS-Forschung in Frankreich und den Vereinigten Staaten 1945–2007.) [Kutatói életemből. A második világháborúban végzett kényszermunkától a Magyarországon végzett állategészségügyi, vakcina- és szövetkultúrák kutatásán át a Franciaországban és az Egyesült Államokban végzett vírus- és AIDS-kutatásokig, 1945–2007.] Konstanz, Hartung-Gorre Verlag.
- MÁTÉ GY. 1980. = Máté György: A negyedik razglednica [sic!] földjén (2.). *Népszabadság*, 38. évf., 254. sz. (10. 29.) 6.
- MORVAY I. 1945. = Morvay István: Kabaré-előadás Borban. Kézirat. 1945. 04. 22. Kézhez véve Morvay Istvántól, Kolozsvár, 2008. 04. 12.
- NAGY GY. 1996. = Nagy György: A 108/84-es bori munkaszolgálatos század története. In: Randolph L. Braham (szerk.): A magyarországi háborús munkaszolgálat. (Túlélők visszaemlékezései.) Budapest, Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség–Szent Pál Akadémia. 59–120.
- NAGY J. 1946. = Nagy József: Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Gyôr, 1946. 08. 14. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Feldolgozás alatt.
- NAGY M. 1989. = Nagy Mariann (öä.): Radnóti Miklós. Bibliográfia. Budapest, Petöfi Irodalmi Múzeum.
- NEMES GY. 1984. = Nemes György: Megvan a gyilkos. *Népszabadság*, 42. évf. 289. sz. (12. 09.) 16.
- NEMESKÜRTY I. 1982. = Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért. Budapest, Magvető Kiadó.
- NÉMETH Á. 2006. = Németh Árpád: A kamera mögül. Történetek az Újvidéki Televízió múltjából. Újvidék–Novi Sad, a szerző kiadása.
- NÉMETH Z. 2007. = Németh Zoltán: Egy újvidéki igaz ember (interjú Dr. Dusan Jovanovics nyugalmazott gyermeksebésszel). *Magyar Szó* [Újvidék], 64. évf. 276. sz. (Hétvége melléklet, IV. évf. 47. sz.) (11. 24–25.) 3.
- ORTUTAY GY. 1964. = Ortutay Gyula: Az utolsó levelek közül. (Radnóti Miklós levelei 1940–1944 között.) *Tiszatáj*, 18. évf. 11. sz. 5.
- ORTUTAY GY. 1973. = Ortutay Gyula: Fényes tiszta árnyak. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- ORTUTAY GY. 2009. = Ortutay Gyula: Napló 1. 1938–1954. Budapest, Alexandra Kiadó.
- PAJIĆ, T. 1989. = Dr. Tomislav Pajić: Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika, 1941–1944. [Kényszermunka és az ellenállás a bori bányákban, 1941–1944]. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

- PALÁSTI L. 1945a. = P. L. [Palásti László]: Hurokra került a bori haláltáborok két hóhéra. *Világosság*, 1. évf. 34. sz. (08. 10.) 3.
- PALÁSTI L. 1945b. = Palásti László: A bori halálút regénye. Budapest, Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat.
- PALÁSTI L. 1947. = Palásti László: A bori hóhér. (11 kiló arannyal megszökött a francia zónából Marányi alezredes). *Képes Figyelő*, 3. évf. 26. sz. (06. 28.) 12.
- PALÁSTI L. é. n. = Palásti László: A bori haláltábor (könyvfejezet). Kézirat. Hely és dátum nélkül.
- PAPP B. 1999. = Papp Bálint: Fogságom története. Budapest, a szerző kiadása.
- PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. = Perlawi Andor–Kertai N. Mária (szerk.): Valóság és fantázia. Kőbányai írók, költők antológiája. Budapest, Kőbányai Írók, Költők Egyesülete.
- PÉTER L. 2009a. = Péter László: Radnóti Miklós. Válogatott írások. Szeged, Bába Kiadó.
- PÉTER L. 2009b. = Péter László: Radnóti viharkabátja. In.: Tandi Lajos (szerk.): Szegedtől Szegedig Antológia 2009. – A Tisza hangja. 2. kötet 615–619. Szeged, Bába Kiadó.
- PETŐCZ M. 1987. = Petőcz Miklós olvasói levele. Önálló cím nélkül megjelent a „Vélemények a Stációkról” című válogatásban. *Műhely*, 10. évf. 4. sz. 80.
- PETZ A. 1958. = Dr. Petz Aladár: A Győri Kórház története. In: Közlemények a Győr-Sopron Megyei Tanács Kórházai. [sic!] I. köt. Győr.
- RADNÓTI M. 1970. = Radnóti Miklós: Bori notesz. Radnóti Miklós utolsó versei. (Összeállította: Szántó Tibor, bevezető: Ortutay Gyula.) (2. kiadás: 1971., 3. kiadás: 1974.) Budapest, Magyar Helikon.
- RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944., RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945., RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. = Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni kéziratos naplója 1944 és 1946 között. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirat-tárában. (Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni gyorsírással írt naplóját később saját maga gépelte le.)
- RATNER, S. R. 2002. = Steven R. Ratner: Háborús bűncselekmények kategóriái. In.: Gutman, Roy–Rieff, David (szerk.): Háborús bűnök. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- REJTO, T. 1958. = Thomas Rejto: Aventurier Malgré soi. Paris, Librairie Gallimard.
- REJTO, T. 1999. = Thomas Rejto: The Reluctant Adventurer. Woodstock, NY., Farmhouse Films.
- RÉVÉSZ B. é. n. = Révész Béla: A Koordinációs Bizottság iratállománya. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml> – utolsó letöltés: 2011. 07. 27.
- RIBAI M. E. 1994. = Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Kongregációjának története. Kézirat. Győr, 1994.
- RUBIN P. é. n. = Rubin Péter: Érdemes volt hallgatni József Attilára. Kézirat. Készült az 1960-as vagy az 1970-es években Budapesten.
- RUTAR, S. 2007. = Sabine Rutar: Munka és túlélés Szerbiában. A bori rézbánya a második világháborúban. In: Schuller Balázs–Sokcevitcs Dénes (szerk.): Pillantás a Balkánra. Pécs, GeniaNet Könyvkiadó és Történészceh Egyesület. 49–87.

- SARKADY S.–SZABÓ P. 2001. = Ifj. Sarkady Sándor–Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Sopron, Edutech Kiadó.
- SCHNABL L. 1942. = Schnabl László (ford.): Mai héber költők. Budapest, Gondos Sándor Modern Zsidó Könyvkereskedésének Kiadása.
- SCHREIBER, H. é. n. = Horst Schreiber: Das Arbeitserziehungslager Reichenau. http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/e_bibliothek/seminarbibliotheken-zentrale-seminare/nationalsozialismus-und-faschismus-in-nord-und-sudtirol-6-zs-2007/Schreiber%20AEL%20Reichenau.pdf – utolsó letöltés: 2011. 08. 23.
- SIGETVARI M. 1987–1990. = Sigetvari Miklós [Szigetvári Miklós]: Sečanja jednog borskog prinudnog radnika. [Emlékezés a bori kényszermunkásokra]. Zbornik radova (Muzej rudarstva i metalurgije u Boru), 5/6. sz. 213–240.
- SIMÁNDI Á. 2006. = Simándi Ágnes: Egy az ötvenből. (Beszélgetés Dr. Fried Tamással, az „Aranycsapat” orvosával.) http://simandiaagnes.com/media/riportok_interjuk/egy_az_otvenbol.html – utolsó letöltés: 2011. 08. 12. (Eredeti megjelenése: *Magyar Élet*, 2006.)
- SIMON L. 1955. = S. L. (Simon Lajos): Kései virágok Radnóti Miklós sírjára. *Győr-Sopron megyei hírlap*, 11. évf. 267. sz. (11. 13.) 6.
- SIMON L. 1962. = Simon Lajos: Hatvankét lövés dördült. (Hogyan gyilkolták meg Radnóti Miklóst. Az egyetlen szemtanú beszél a vérengzésről.) *Esti Hírlap*, 8. évf., 23. sz. (01. 28.) 5.
- SÓLYOM G. 2004. = Sólyom Gábor: Az 1145-ös számú bori munkaszolgálatos visszaemlékezése. In.: Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. (Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezése, 1943–1944.) Budapest, Makkabi Kiadó.
- SÓLYOM G. 2005. = Sólyom Gábor: „Tanú vagyok Borból”. Az 1145-ös számú munkaszolgálatos visszaemlékezése. *Remény*, 8. évf. 2. sz. 92–96.
- SOMOGYI É. 2009. = Somogyi Éva (szerk.): Radnóti-emlékhely, Abda. Abda, II. Rákóczi Ferenc Kulturális Alapítvány.
- SOMOGYI É. 2011. = Somogyi Éva: Portré rajzok 1944-ből. *Abdai Hír-Lapok*, 21. évf. 1. sz. 5.
- SÓS E. 1945. = Sós Endre: Beregffy Károly halálkaravánjában. *Magyar Nemzet*, 1. évf. 157. sz. (11. 10.) 3.
- SÓS E. 1964. = Sós Endre: Abda, Balf és Sopronkőhida. *Jelenkor*, 7. évf. 12. sz. 1169–1170.
- ŠOSBERGER, P. é. n. a. = Pavle Šosberger: Sudbina jevreja u logorima borskog rudnika 1943–1944. [= A zsidók sorsa a bori bánya táboraiiban 1943–1944.] Kézirat. Novi Sad [Újvidék]. Kézhez véve: Újvidék, 2006. 06. 29.
- ŠOSBERGER P. é. n. b. = Sosberger Pál: A bori lágererek – adatok a bori munkaszolgálatosokról. Kézirat. (keltezés és dátum nélkül) Kézhez véve: Újvidék, 2006. 06. 29.
- ŠOSBERGER, P. 2005. = Pavle Šosberger: Život kako sam ga ja video. [Az élet, ahogyan én láttam]. Novi Sad, a szerző kiadása.
- ŠOSBERGER, P. 2008. = Pavle Šosberger: Zbornik članaka [Összegyűjtött írások]. Novi Sad, a szerző kiadása.

- SPIRA GY. 1944. = Spira György 1944. évi notesze (naplója). Kézirat. (Megtekintettem és fénymásolt formában kézhez kaptam.)
- SPIRA GY. 1966. = Spira György: Tanúságtétel Cservenkáról. *Új Kelet* [Tel-Aviv], 1966. 04. 17. 3. (A cikk írásának ideje: 1961. 06.)
- SZABÓ B. 2007. = Szabó Beáta: Becsengetéstől a kicsengetésig... Győr, Visual Kreatív Bt.
- CS. SZABÓ L. 1946. = Cs. Szabó László: Két part. Budapest, Révai Kiadó.
- SZAKÁLY S. 2003. = Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és Adattár. (Második, javított, kiegészített kiadás.) Budapest, Ister Kiadó Kft.
- SZAKÁLY S. 2005. = Szakály Sándor: A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetői, 1919–1945. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum Kiadó. 671–690.
- SZAKÁLY S. 2010. = Szakály Sándor: Bűnösökről, sírokról – s a tényekről. *Népszabadság*, 68. évf. 7. sz. (01. 09.) 11.
- SZALAI S. 1944a. = sz. s. [Szalai Sándor]: 1500 magyar bakát és 1200 magyar zsidót együtt gyilkolt le az S.S. a bonyhádi Nagy-réten. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 19. sz. (11. 24.)
- SZALAI S. 1944b. = Dr. Szalai Sándor: A magyar reakció külpolitikája. Magyarországnak másik arca (VI.) *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 30. sz. (12. 08.) 5.
- SZÁLLÁSI Á. 2003. = Dr. Szállási Árpád: Gróf Teleki Pál „gyanús” halála. <http://www.ekor-lap.hu/egeszsegugy/2008/grof-teleki-pal-%E2%80%99Egyanus%E2%80%99D-halala> – utolsó letöltés: 2011. 02. 12.
- SZARKA K. 2004. = Szarka Klára: Egy évszázados ember – Tabák Lajos fotográfus. Budapest, Noran Kiadó Kft.
- SZÁSZ I. 2009. = Szász István: Radnótira emlékezett fogolytársa. *Népszava*, 136. évf. 233. sz. (10. 05.) 6.
- SZEGEDY-MASZÁK M. 1998. = Szegedy-Maszák Mihály: Radnóti Miklós és a holocaust irodalma. In: Uő: Irodalmi kánonok. Debrecen, Csokonai Kiadó. 170–187.
- SZELE A.–SZELE GY. 2004. = Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–1944. Budapest, Makkabi Kiadó. (Sólyom Gábor, Szauer László, Szinger Ádám, Lindner László, Markovits Pál, Papp Bálint, Perl Miklós, Kádár István visszaemlékezése. A kötet német változata: KÁDÁR, I. ET. AL. 2007.)
- SZERZŐ NÉLKÜL 1945a. = Hírek az országból-világból. *Igazság* [Eger], 2. évf. 26. sz. (04. 12). 3. Apróhír, a rovat harmadik, összesen kétsoros híre.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1945b. = Adatgyűjtés a vajdasági politikai elítéltekről, internáltakról és deportáltakról. *Szabad Vajdaság* (A Vajdasági Egység Népfelszabadító Front napilapja), 2. évf. 202. sz. (07. 24.) 2.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1946a. = Jelentkezzenek az Abdán meggyilkolt munkaszolgálatosok hozzátartozói. (Felhívás) *Új Élet*, 2. évf. 31. sz. (08. 01.) 14.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1946b. = Kihantolták és a fővárosba szállították Radnóti Miklós holttestét. *Dunántúli Szabad Nép*, 2. évf. 180. sz. (08. 13.) 3. (A cikk feletti keltezés: Győr, 1946. 08. 12.)

- SZERZŐ NÉLKÜL 1946c. = Radnóti Miklós temetése. *Új Szó*, 3. évf. 184. sz. (08. 17.) 2.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1946d. = Radnóti Miklós temetése. *Világ*, 2. évf. 366. sz. (08. 17.) 3. (A lapszámok számozása 1945-től folyamatosan történt.)
- SZERZŐ NÉLKÜL 1946e. = Mártírok temetése Győrben. *Új Élet*, 2. évf., 20. sz. (05. 16.) 15.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1946f. = Felhívás a györmegyei Ásványráró községben exhumált deportáltak hozzátartozóihoz. *Új Élet*, 2. évf. 20. sz. (05. 16.) 10.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1947a. = Radnóti Miklós haláláról vallottak a Népbíróságon. *Szabad Szó* [Budapest], 3. évf. 34. sz. (02. 09.) 2.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1947b. = Véresre verte a felizgatott tömeg a törvényszéken Radnóti Miklós költő gyilkosát. *Hétfői Kossuth Népe*, 3. évf. 8. sz. (02. 10.) 3.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1947c. = Zokogva és átkozódva ment az akasztófa alá 30 000 ember gyilkosa, a véreskezű bori keretlegény. *Kossuth Népe*, 3. évf. 39. sz. (08. 01.) 5.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1948. = 10 000 hazahozott hősi halott. Budapest, A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai kiadása. „Abda” cím alatt.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1980. = Radnóti-emlékmenet. *Napló* [Veszprém], 36. évf. (10. 28.) 7.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1984. = Radnóti-ünnepség Szentkirályszabadján. *Népszabadság*, 42. évf. (10. 29.) 5.
- SZERZŐ NÉLKÜL 1985. = Danksagung. Fehér Antal. *Südkurier*, 1985. 10. 31.
- SZITA SZ. 1983. = Szita Szabolcs: Holocaust az Alpok előtt 1944–1945. Győr, Győr megyei Lapkiadó Vállalat.
- SZITA SZ. 1989. = Szita Szabolcs: Halálerőd. (A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945). Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- SZITA SZ. 1994. = Szita Szabolcs: A zsidók üldözése Budapesten 1944–1945. Dokumentumok. Holocaust Füzetek 4. sz. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ.
- SZITA SZ. 1996a. = Szita Szabolcs: Összesítés a munkaszolgálatos alakulatok hadrendi számáról, mozgásáról, állomáshelyeiről, állományi összetételéről és felállítási helyéről. 1944–1945. In: Holocaust Füzetek, 5. sz. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ. 79–91.
- SZITA SZ. 1996b. = Szita Szabolcs: Az 1944–1945. évi deportáció, a nyugat-magyarországi erődítő kényszermunka áldozatai. Holocaust Füzetek, 6. sz. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ.
- SZURMAY E. 2000. = Szurmay Ernő: Emlékjelek. Költő mártírok: Tabán (Tabák) Gyula. <http://vfek.vfmk.hu/00000132/013.html> – utolsó letöltés: 2011. 07. 10.
- SZÜTS L. 1945. = Szüts László: Bori garnizon. Budapest (vagy Temesvár), Renaissance Kiadás.
- TABÁK A. 2009. = Tabák András: Koszorú. *Ezredvég*, 19. évf. 5. sz. 55.
- TABÁN GY. 1932. = Tabán Gyula: Csend, muzsika, ünnep. Szeged, k. n.
- TABÁN GY. 1937. = Tabán Gyula: Szalmakoszorú. Szolnok, k. n.
- TABÁN GY. 1992. = Tabán Gyula: Mert a Szegény-Isten csókja vagy rajtam: versek. (Szerk.: Tabák András.) Z-füzetek 36. sz. Budapest, Tótfalusi Tanny.

- TARJÁNYI TATÁR I. 1986. = (szerző feltüntetése nélkül) [Tarjányi Tatár Imre]: Fehér Antal 1900. 10. 07.–1985. 10. 20. [Gyászjelentés.] *Út és Cél*, 38. évf. 1. sz. 10.
- TAUBER, J. é. n. = Dr. Julie Tauber: Emlékezés a bori kényszermunkára. A Bori Bányászati és Kohászati Múzeum (Muzej rudarstva i metalurgije Bor) jelzet nélkül őrzött kézírata. Kézhez véve: Bor, 2007. 08. 05.
- TOLNAI G. 1946. = Tolnai Gábor: Levél Radnóti Miklóshoz. *Független Magyarország*, 2. évf. 32. sz. (08. 12.) 2. (Újraközlése: Tolnai Gábor: Levél Radnóti Miklóshoz. In: Uő: Vázlatok és tanulmányok. Budapest, 1955, Művelt Nép. 109–112.)
- TOLNAI G. 1947. = Tolnai Gábor: Radnóti Miklós 1909–1944. In: Bóka László (szerk.): Magyar mártír költők antológiája. Budapest, Cserépfalvi Kiadó. 225–227.
- TOLNAI G. 1954. = Tolnai Gábor: Radnóti Miklósról. *Irodalmi Újság*, 5. évf. 34. sz. (11. 06.) 6.
- TOLNAI G. 1962. = Tolnai Gábor: Radnóti Miklós (1909–1944). *Irodalomtudományi Közöny*, 66. évf. 5. sz. 593–627.
- TOLNAI G. 1969. = Tolnai Gábor: A „Meredek út” végső szakasza. *Irodalomtörténet*, 51. évf. 2. sz. (új folyam, 1. évf. 2. sz.) 239–270.; 3. sz. 463–497.; 4. sz. 763–792.
- TOLNAI G. 1972. = Tolnai Gábor: „...Szerbia ormán...” Radnóti Miklós nyomában. *Kortárs*, 16. évf. 1–3. sz. 86–106., 254–269., 416–433.
- TOLNAI G. 1981. = Tolnai Gábor: A Meredek út végső szakasza. Radnóti utolsó időszaka. In: Uő: Nőnek az árnyak. Tanulmányok, esszék, emlékezések. Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 175–255.
- TOLNAI G. 1984. = Tolnai Gábor: Zadnja Deonica „Strme staze” (Poslednje razdolge Radnotijevog života). [A „Meredek út” végső szakasza. (Radnóti utolsó időszaka)] Grada za Istorijska Istraživanja o Boru i Majdanpeku, XXXIII. Biblioteka časopisa „Bakar” izdavačke delatnosti i istorijskih istraživanja RTB Bor, Bor.
- TOLNAI G. 1985a. = Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára. (Az utolsó korszakról). In: B. Csányi Edit (szerk.): Radnóti tanulmányok. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság.
- TOLNAI G. 1985b. = Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára. Az utolsó korszakról. *Magyar Tudomány*, 30. évf. 7–8. sz. 498–503.
- TORMA L. 2005. = Torma Lajos: Gyermekkori emlékeim Abdáról és a Torma kocsmáról 1927–1941. *Abdai Hír-Lapok*, 15. évf. 8. sz. 10.
- TÓTH T. 2007. = Tóth Tamás: A budapesti Rákoskeresztúri izraelita temetőben nyugvó jeles személyek adattára. Szeged, a szerző kiadása.
- TÓTH T. 2008. = Tóth Tibor: A Hungarista Mozgalom emigrációtörténete. (Az „Út és Cél” és a „Hungarista tájékoztató” című sajtótermékek tükrében.) Debrecen, Multiplex Média–Debrecen University Press.
- TÓTH T. 2010. = Tóth Tamás: A szerbiai temetőkben nyugvó jeles és/vagy nevezetes személyek adattára. Szeged, a szerző kiadása.
- TÓTH J. Z. 2010. = Tóth J. Zoltán: Rögtönbíráskodásra vonatkozó jogszabályok a Horthy-korszakban. *Hadtudomány*, 20. évf. 4. sz. 122–131.

- UNGVÁRI T. 2009. = Ungvári Tamás: Elveszett nemzedékek. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 34. sz. (08. 19.) 16.
- VÁGÓ T.–VÁRKONYI E. 2004. = Vágó Tibor–Várkonyi Endre (szerk.): Négy évtized a holokauszt túlélőinek szolgálatában. (A NÜB tevékenysége negyven év tükrében). Budapest, Ex Libris.
- VARGA B. 1994. = Varga Béla: A szolnoki zsidóság története, 1840–1944. Szolnok, Damjanich János Múzeum és a Szolnoki Izraelita Hitközség.
- VARGA D. P. 2008. = Varga Domokos Péter: Turul az alapítóknak. *Napló* [Veszprém], 64. évf. 191. sz. (08. 15.) http://www.naplo-online.hu/fooldal-nap_temai/20080815_turul_az_alapitoknak – utolsó letöltés: 2011. 05. 08.
- VARGA E. 1989. = Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak és Kozák Gyulának. (Életutak 2. Oral History Archívum) Budapest, Vita Kiadó.
- VARGA K. 2009. = Varga Katalin (szerk.): „...az égre írj, ha minden összetört!” (Radnóti Miklós és kortársai.) Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- VARGA L. 1999. = Varga Lajos: Az utolsó tanú. (Radnóti Miklósról emlékezünk). *Kisalföld*, 54. évf. 259. sz. (11. 06.) Szívárvány melléklet, I–III.
- VARGA L. 2004. = Bohémek és remeték. Győr, Patrónus Közalapítvány.
- VARGA S. 1998. = Gondos Sándor–Gondos Margalit [sic!] : A magyar zsidó könyv szolgálatában. (Lejegyezte: Varga Sándor). *Múlt és Jövő*, új folyam, 10. évf. 2–3. sz. 81–87.
- VARRÓ V. 1996. = Varró Vince: Zárójelentés. Budapest, T-Twins Kiadó.
- VÁRSZEGI A. I. 1996. = Várszegi Asztrik Imre pannonhalmi főapát: Pannonhalma az embermentés szolgálatában. (Az ezzel megegyező címmel megrendezett emlékülésen, 1996. 10. 24-én elhangzott előadás szövege.) Kézirat. PFL Miscellanea.
- VASZARI A. 1987. = Vaszari András olvasói levele. Önálló cím nélkül megjelent a „Vélemények a Stációkról” című válogatásban. *Műhely*, 10. évf. 4. sz. 80.
- VERES P. 2005. = Dr. Veres Pál: Katarziszok bódulata. Kézirat. Budapest.
- VERESS D. Cs. 1982. = Veress D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiákhoz. In: Töröcsik Zoltán–Uzsoki András (szerk.): Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1982. Veszprém.
- VERESS D. Cs. 1998. = Veress D. Csaba: Szentkirályszabadja évszázadai. (Egy Balaton-felvidéki község története.) Szentkirályszabadja, Szentkirályszabadja Község Önkormányzata.
- VIHAR B. 1945. = Vihar Béla (szerk.): Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből. 1941–1945. Budapest, Hechaluc kiadás.
- VIRÁGHÉNYÉ T. SZ. 1972. = Virághényé T. Szonja: Radnóti Miklós egy éve Liberechen. *Irodalmi Szemle* [Pozsony], 15. évf. 1. sz. 56–61.
- VIRÁGHÉNYÉ T. SZ. 2011. lásd EGRINÉ T. SZ. 2011.
- ZAKAR A. 1983. = Zakar András: Teleki Pál halála. Legújabb adatok gróf dr. széki Teleki Pál haláláról. Bécs, Eola.
- ZECEVIĆ, M. D.–POPOVIĆ, J. P. 1999. = Miodrag D. Zecević–Jovan P. Popović (priredili): Dokumenti iz istorije Jugoslavije. III. tom. [= Dokumentumok Jugoszlávia történetéből. III. kötet.] Beograd, Arhiv Jugoslavije.
- ZELK Z. 1946. = Zelk Zoltán: Radnóti Miklós temetése. *Szabadság*, 2. évf. 184. sz. (08. 17.) 4.

- ZINNER T. 1985. = Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások, 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 28. évf. 1. sz. 118–140.
- ZINNER T. 1999. = Zinner Tibor: XX. századi politikai perek: a magyarországi eljárások vázlata, 1944/1945–1992. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- ZSEGOVA Cs. 2000. = Zsegova Csaba: Iskola a Kálvária utcában (Az oktatás két évszázada egy győri iskolában). Diplomamunka. Pécsi Tudományegyetem, Felnőttképzés és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar, Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet.

Filmek, dokumentumfilmek

- „AZ IGAZI TREBITSCH” 2002. = „Az igazi Trebitsch” című dokumentumfilm Trebitsch Gyuláról. Rendezte: Fazekas Lajos. Magyar Filmintézet és Gyula Trebitsch Production and Consulting KG. Budapest–Hamburg.
- ERDŐS PÉTER INTERJÚ 1989. = Erdős Péter interjú. MTV, 1989.
- ERŐLTETETT MENET 1978. = Erőltetett menet (Radnóti Miklós emlékére) dokumentumfilm (néma kópia). Rendező: Füzes János. Pécs, 1978. 58. perc.
- „ERŐLTETETT MENET” I. 2008. = „Erőltetett menet” – A bori munkaszolgálatosok tragédiája. I. Hír TV, Ősök tere. 2008. 04. 15. (Interjú Ungár Jenő bori munkaszolgálatossal.) 45 perc.
http://www.hirtv.hu/?tPath=/view/videoview&videoview_id=5880
- „ERŐLTETETT MENET” II. 2008. = „Erőltetett menet” – A bori munkaszolgálatosok tragédiája. II. Hír TV, Ősök tere. 2008. 04. (nem került adásba). (Interjú Hanák András és Török Károly Jehova Tanú katonai szolgálatmegtagadókkal, bori munkaszolgálatosokkal.) 45 perc.
- ERŐLTETETT MENET I–II. 1988. = Erőltetett menet I–II. (Radnóti Miklós bori időszaka, Bortól Abdáig). Dokumentumfilm. Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában. 1988. Rendező: Németh Árpád (Újvidék). Forgatókönyv: Soós József (Újvidék). I. rész 44 perc, II. rész 51 perc.
- HÁROM HIÁNYZÓ OLDAL 2007. = Három hiányzó oldal. Dokumentumfilm. Rendező és riporter: Schuszter Richárd, operatőr: Fillenz Ádám. 45 perc.
- MÚLT SZÁZADI TÖRTÉNETEK 2001. = Múlt századi történetek – Beszélgetés Dr. Böszörményi Miklós tudógyógyász professzorral. Rendező és forgatókönyvíró: Magyar N. Attila, operatőr és producer: Szepesi Gábor.
- NEITHER MEMORY... 2007. = Neither Memory nor Magic [Sem emlék, sem varázslat]. A Documentary Directed and Produced by Hugo Perez. Executive Producers: Greg Carr and Noble Smith, Narrated by Patricia Clarkson. USA. 57 perc.
- OLY KORBAN... 2000. = (Eredeti cím: IV. B.) Dénes Gábor filmje. Forgatókönyv: Dénes Gábor, a riportokat készítette Dénes Gábor és Lilling Tamás, rendezte: Dénes Gábor. A felvétel 1993-ban készült Budapesten, és a filmet 2000-ben fejezték be. DEGA Film Stúdió. Eredetileg 2×45 perc. (Nem mutatták be moziban és televízióban sem.)
- RADNÓTI 100. ÉVE 2009. = Radnóti 100. éve. (8. rész.) Munkaszolgálat Bor. (MTV) Műsorsorozat a költő születésének 100. évfordulóján a Radnóti

Színházban.http://videotar.mtv.hu/Videok/2009/05/02/18/Radnoti_100_eve_8_resz_Munkaszolgalat_Bor.aspx

RÉZBÁNYA BORBAN 2006. = Rézbánya Borban. Dokumentumfilm, 2006. 60 perc.

Rendező: Radó Gyula, a rendező munkatársa: Szabó Beatrix, szerkesztő-producer: Bubryák István, operatőr: Sibalin György. Szeged, Bubryák Stúdió.

Kiállítások

Szabadi századok. Helytörténeti és néprajzi kiállítás, Szentkirályszabadja. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. Honlapja: <http://www.vmmuseum.hu/kiallitas/kulso/szabadi.html> – utolsó letöltés: 2011. 04. 04.

„Ó, költő, tisztán élj te most...” Száz éve született Radnóti Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiállítása, 2009. május 5–június 5. (Rendezte: Dr. Babus Antal.) Honlapja: <http://radnoti.mtak.hu/> – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.

„...az égre írj, ha minden összetört!” Radnóti Miklós és kortársai (Emlékkiállítás a költő születésének századik évfordulója alkalmából). Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009. április 22.–2010. január 31. (Rendezte: Varga Katalin.)

Internetes anyagok

ÁBTL adatbázis. <https://www.abtl.hu/spyOne/login>

ÁBTL Archontológia. <https://www.abtl.hu/archontologia/?p=108:1:6810169700891495> – utolsó letöltés: 2011. 09. 26.

BFL LEAR adatbázis. Magyar Levéltári Portál Összetett adatbázis kereső. <http://www.archivportal.arcanum.hu/lear/opt/a100512.htm?v=pdf&a=start> – utolsó letöltés: 2011. 09. 26.

Centropa Hungary. Zsidó élettörténetek a huszadik században. (A zsidó emlékezet interaktív adatbázisa). <http://www.centropa.hu/> htm – utolsó letöltés: 2011. 04. 19.

DEGOB-jegyzőkönyvek. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság adatbázisa. <http://www.degob.hu/index.php> – utolsó letöltés: 2011. 06. 11.

HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly adatbázis. <http://www.hadifogoly.hu> – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.

Immigrant Ships Transcribers Guild World War II Refugees to Australia http://www.immigrantships.net/ww2_au.html – utolsó letöltés: 2011. 08. 26.

Jewishgen (a Museum of Jewish Heritage – New York által szerkesztett temetői adatbázis) <http://www.jewishgen.org/databases/Cemetery/tree/CemList.htm> – utolsó letöltés: 2011. 02. 25.

JewishGen Databases. <http://www.jewishgen.org/databases/>

Kegyeleti és temetői adatbázis. Boros Lajos: Öröklét honlap (2005). <http://www.orklet.hu/bent.php> – utolsó letöltés: 2011. 01. 12.

Lónyai Sándor: Győr Holocaust Martyrs. <http://gyorjewish.org/martyrs.htm> – utolsó letöltés: 2011. 02. 22.

A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (Memorial Museum of Hungarian Speaking Jewry. Cfát / Zefat / Safedi / Szefer (Izrael). <http://www.hjm.org.il> – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.

- Magyar Zsidó Levéltár (MILEV) <http://www.milev.hu/> – utolsó letöltés: 2011. 07. 25.
- MTI tudósítás: Munkaszolgálatosoknak állítottak emlékművet Szentkirályszabadján. 2009. 10. 18. <http://culture.hu/main.php?folderID=1521&articleID=291594&ctag=articlelist&iid=1> – utolsó letöltés: 2011. 06. 01.
- MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), <http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx> – utolsó letöltés: 2011. 06. 02. (A megadott internetes cím csak a keresőoldalra mutat.)
- Open Society Archives (Nyílt Társadalom Alapítvány) (OSA) <http://www.osaarchivum.org/> – utolsó letöltés: 2011. 08. 12.
- PIM Névtár, irodalmi adattár. <http://www.pim.hu/object.3c1a08a0-682d-462e-b038-030bb7cb3da4.ivy> – utolsó letöltés: 2011. 07. 06.

Levéltári, irattári források

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. 11. 3. BM III. Főcsoportfőnökség Titkárságának iratai
- 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga
  - 2.1.-I/84. (V-142712.). Justus Pál aktája.
  - 2.1. X./29/1. A Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellában eltemetett személyek névsora.
- 2.2.1. Operatív nyilvántartások
  - 2.2.1.II. /15.6. EGPR lap.
  - 2.2.1.III/2.6.
  - 2.2.1.II/5.3.
- 3.1.1. Beszervezési (B-) dossziék
  - 3.1.1. B-76131. „Fodor Jenő”.
- 3.1.5. Operatív (O-) dossziék
  - 3.1.5. O-10595. Fried Tamás dr. („Tengerész”).
  - 3.1.5. O-14961/119. Endrevári József.
  - 3.1.5. O-14994/35. Sulin György.
  - 3.1.5. O-16973. Az NSZK-ból amnesztiával hazatértek.
  - 3.1.5. O-16476. Abdai gyilkosok.
  - 3.1.6. P-dossziék
    - 3.1.6. P-377. (cím nélkül)
  - 3.1.9. Vizsgálati (V-) dossziék
    - 3.1.9. V-16460. Dékány Antal.
    - 3.1.9. V-30237. Marányi Ede.
    - 3.1.9. V-36793. Loór Ferenc.
    - 3.1.9. V-36951. Tusori József és tsai. (Sisák György)
    - 3.1.9. V-49859. Tusori József ifj.
    - 3.1.9. V-56532. Prevenka Sándor és tsa.
    - 3.1.9. V-88503. Szokolits Ferenc.
    - 3.1.9. V-91346. Kovács Ferenc és tsa.
    - 3.1.9. V-97916. Horváth József tartalékos őrmester.
    - 3.1.9. V-101681. Tálás András.

- 3.1.9. V-102524. Rezsneky Mihály.
- 3.1.9. V-102533. Vajna Géza és tsa.
- 3.1.9. V-129605. Muray Lipót és tsai.
- 3.1.9. V-144390/B. Horváth József tartalékos tizedes.
- 3.1.9. V-146149. Bírószági ítéletek.
- 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)
  - 4.1. A-662 Szovjetuniótól átvett kompromittáló anyagok.
  - 4.1. A-1251/1 Névsor a VKF 2. osztály és a hadtest kémelhárító osztályának vezetőiről, beosztottjairól és ügynökeiről (M-Zs).
  - 4.1. A-2126/68. Valler Károly ügye.
  - 4.1. A-2127/3. Dósa Attila és társai.
- 4.2. Parancsgyűjtemény

Arhiv Srbije, Beograd [Szerbiai Levéltár]

Arhiv Vojvodine, Novi Sad [Vajdasági Levéltár, Újvidék]

Pál József (László) aktája (nem hozzáférhető)

BAB = Bundesarchiv, Berlin-Lichtenfeld

Organisation Todt, OT-Frontarbeiter, Bor, Serbien, Ungarische Juden, Arbeitsdienstler stb. tárgykörök.

BAK = Bundesarchiv, Koblenz

visszaemlékezések, fotók

BAL = Bundesarchiv, Ludwigsburg

Marsch von Juden von Bor nach Cservenka und Baja

BFL = Budapest Főváros Levéltára, Budapest

- VII.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntetőtörvényszék) iratai. Népbírásgtól átvett peres ügyek iratai
  - VII.5.e 18188/1949. Tusori József.
  - VII.5.e 6791/1950. Marányi Ede.
  - VII.5.e 7327/1950. Apáthy Imre.
- XXV.1.a Budapesti Népbíráóság, büntetőperes iratok
  - XXV.1.a 826/1945. Nb. Katz József.
  - XXV.1.a 1051/1945. Nb. Apáthy Imre.
  - XXV.1.a 1427/1945. Nb. (V-102524.) Rezsneky Mihály.
  - XXV.1.a 3281/1945. Nb. (V-101681) Tálás András.
  - XXV.1.a 175/1946. Nb. Cságoly Tibor.
  - XXV.1.a 3272/1946. Nb. Horváth József.
  - XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc).
  - XXV.1.a 2443/1947. Sisák György.
  - XXV.1.a 3642/1947. Horváth József.
  - XXV.1.a 4133/1948. Nb. Tusori József.
  - XXV.1.a 4415/1948. Nb. Dr. Loór Ferenc és társa.

XXV.2.b Budapesti Népbünyészség, bünyetö iratok
XXV.2.b 7136/1947. Dr. Nagy Jözsef.

BStU = Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Berlin
Nem szolgáltatott adatot.

CsML = Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

XXV.8. Szegedi népbíróság
206/1945. Nb. Császár János.
604/1949. Nb. 605/1949. Nb. 657/1949. Nb. Dékány Antal.

Écsi plébánia

Historia Domus.

Écsi Önkormányzat

Halotti anyakönyvek.

GBA= Gedenkstätte Buchenwald, Archiv, Weimar–Buchenwald

Die ungarischen Häftlinge des KZ-Gedenkstätte Buchenwald.

GFA = KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Archiv, Flossenbürg

Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg.

GMSA = Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen, Archiv, Oranienburg

Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen.

GyIHGy = A Györi Izraelita Hitközség gyűjteménye, Györ

A Györi Izraelita Hitközség jegyzökönyvei, köztük közgyűlési beszámolók, templombizottsági jegyzökönyvek, eljárósági ülések jegyzökönyvei.

GyIHI = Györi Izraelita Hitközség Irrattára, Györ

Jegyzökönyvek, felhívások, exhumálási és temetési listák.

GyL = Györi Városi Levéltár, Györ

Abdai halotti anyakönyvek.

Györi Népbíróság iratai.

GyMSML Györ–Moson–Sopron Megyei Levéltár, Györ, ill. Sopron

IV.B.464.b. A tószigetcsilizközi járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok.

XXV.2. Györi népbíróság

XXV.2. 1127/1945. Nb. (V-108541.) Kránicz (Gránicz) József.

XXV.2. 941/1946. Nb. Strahlendorf (Stráhlendorf) Gyula.

„Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok” című dosszié (Hulesch Ernő iratai). Szám nélkül.

Abdai halotti anyakönyvek.

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata

Halotti anyakönyvek.

HDKE = Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, Budapest

Budapesti gettó iratok.

Radnóti Miklósról és a bori munkaszolgálatra vonatkozó iratok.

DEGOB-jegyzőkönyvek.

HM HIM HL = Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Budapest

I. 31. Honvédelmi Minisztérium 1919–1944.

1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám.

1944. M 6/k. oszt. 1306. alapszám.

1944. M 6/k. oszt. 1860 alapszám.

1944. M 1. oszt. 16840 alapszám.

1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám.

I. 35. Tiszti személyi és anyakönyvi lapok, minősítési táblázatok.

1473/1896. Marányi Ede alez.

I. 55. Felülvizsgálati iratok.

Marányi Ede alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám.

I. 89. M. kir. Honvéd vezérkar főnöke.

1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám.

I. 94. VKF Központi szállításvezetőség.

14.691/1944. Kszv. hdm.

14.982/1944. Kszv. hdm.

II. 1453. M. kir. 2. honvéd hadseregearcnokság.

III. 7. M. kir. szombathelyi 3. honvéd helyőrségi Kórház.

III. 99. M. kir. 519. hadikórház (Győr).

III. 222. M. kir. győri honvédkórház.

VII. 205. A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom iratai.

Pgy.-Jug. Partizán gyűjtemény, Jugoszlávia.

VII. 244. Katonai objektumok építésére vonatkozó iratok.

1944. Szentkirályszabadja, Reptér-tábor.

VIII. 6. HM Igazoló Bizottságok

518. Balogh András alez.

VIII. 10. Kat. Pol. Osztály

Ellenállási Gyűjtemény.

Tábori lelkészet.

HM HIM Hadtörténeti Térképtár.

HM HIM Központi Irattár.

HMMA = United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC

ICRC = International Committee of the Red Cross. ICRC Archives, Genf

Istorijski Arhiv Bor [Bori Történeti Levéltár]

Istorijski Arhiv Beograd [Belgrádi Történeti Levéltár]
Nem szolgáltatott adatot.

Istorijski Arhiv Negotin [Negotini Történeti Levéltár]

Istorijski Archiv Sombor [Zombori Történeti Levéltár]

Istorijski Arhiv Zaječar [Zaječari Történeti Levéltár]

ITS Archives = International Tracing Service (Holocaust Archive), Bad Arolsen
Häftlings-Personal-Karten.

JIM = Jevrejski istorijski muzej Beograd [Belgrádi Zsidó Történeti Múzeum és Levéltár]

KA = Kriegsarchiv, Wien
Militärmatriken, Kriegesfangenen-Kateien
Qualifikationsliste Karl Matkovcsik, Karton 1953.
Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer Nr. 160.

KFH = Magyar Köztársaság Katonai Felderítő Hivatal, Budapest
Anyaghiányra hivatkozva nem szolgáltatott adatot.

Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Szakirodalmi információs és dokumentációs osztály, Kolozsvár (Cluj-Napoca)

MEASZ Archivum = Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének Irattára, Budapest
Justus Pál „Személyilap a bori koncentrációs tábor volt lakóiról”.
MEASZ-NÜB névlisták (a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságával közösen)
P/814/75. sz. Biró (Bíró) Imre dossziéja.
Bori tábor- és altáborlisták.

MJTA = Magyarországi Jehova Tanúi Történeti Archivuma, Budapest
ÉL. Életinterjúk, visszaemlékezések.

Magyar Nemzeti Múzeum

Történeti Tár Irattörténeti Gyűjtemény.

Történeti Fényképtár.

MNySzZsE = A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlék-múzeuma, Cfát (Izrael)

exhumálási jegyzőkönyvek, exhumálásokon talált tárgyak.

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest

I. gyűjtemény (mikrofilm). Holokauszt-gyűjtemény.

K-27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

K-849. Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt. ügyviteli iratai. Ortutay Gyula iratai (1937–1944).

K-850. Magyar Központi Híradó Rt. ügyviteli levelezése. Ortutay Gyula iratai (1944–1949).

XIX-B-13-b. Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága 1945–1951.

MTAK Kézirattár = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirat-tára, Budapest

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni kéziratos naplója 1944–1946.

Muzej Rudarstva I Metalurgije [Bányászati és Kohászati Múzeum], Bor

MZsL = Magyar Zsidó Levéltár, Budapest

Visszaemlékezések, névjegyzékek, veszteséglisták, egy ismeretlen személy naplója.

NAA = National Archives of Australia

Maranyi Magdalena, Maranyi Katalin.

NBH = Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest

Nem szolgáltatott adatot.

OSZK Kézirattár = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest

325. fond. Ortutay Gyula hagyatéka.

Oral history anyagok (visszaemlékezések).

PFL = Pannonhalmi Főapátság Levéltára

Főapáti Hivatal iktatott iratai.

Esperesi Levéltár, Pannonhorma, Plébániai iratok 1802–1938.

Esperesi Levéltár, Veszprémvarsány, Plébániai iratok 1938–1950.

Ravazd, Plébániai iratok 1941–1978.

Esperesi Irattár: Tarjánpuszta, 1869–1950.

Perjeli napló 1944. március–1965. december 31.

Hagyatékok. Petz Aladár hagyatéka.

Térképek, tervrajzok.

PIM Kézirattár = Petöfi Irodalmi Múzeum Kézirattára

Justus Pál hagyatéka. Radnóti Miklóssal kapcsolatos anyagok.
Méliusz József hagyatéka.

Staatsarchiv, Ludwigsburg

SWC = Simon Wiesenthal Center – Israel Office. Buenos Aires, Jerusalem, Los Angeles

Szentkirályszabadjai Önkormányzat

Halotti anyakönyvek.

**VA = Ministarstvo Odbrane Republike Srbije Vojni Arhiv, Beograd
[Szerb Köztársaság Honvédelmi Minisztérium Katonai Levéltár]**

Nem szolgáltatott adatot.

VML = Vas megyei Levéltár, Szombathely

XXV-3. Szombathelyi népbíróság.

174/1947. Nb. Schäffer Gusztáv.

YVI YVA = Yad Vashem Institute. Yad Vashem Archive.

03/788. sz. Kanner Pál (Paul Kanner) visszaemlékezése. Tel-Aviv, 1957. 12. 22.

Rövidítések jegyzéke

ÁFÉSZ: Általános Fogyasztási
 és Értékesítési Szövetkezet
 AG: Aktiengesellschaft
 (részvénytársaság)
 aktô: anyakönyvvezető
 akvi lap.: anyakönyvi lap
 alez. (alezr.): alezredes
 áll.: állomány
 alp.: alispán
 „An” („AN”): alkalmatlan (minősítés)
 a. n.: anyja neve
 ap.: apja
 ápk.: állomásparancsnok
 asz.: azonossági szám
 ÁVO: Államvédelmi Hatóság
 bb.: belső bizalmas
 BHSE: Budapesti Honvéd Sport
 Egyesület
 biz.: bizalmas
 BM: Belügyminisztérium
 Btk.: Büntető Törvénykönyv
 btt.: büntett
 bv.: büntetésvégrehajtás(-i)
 c.: címzetes
 CIC: Counter Intelligence Corps
 csat.: csatolt
 csop.: csoport
 D.: dél
 DEGOB: Deportáltakat Gondozó
 Országos Bizottság
 Dtúl: Dunántúl
 É.: észak
 EGPR: Egységes Gépi Prioráló Rendszer
 egy.: egyetemi
 ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem
 é. n.: évszám nélkül
 et.: elvtárs
 eü.: egészségügyi
 évf.: évfolyam
 ezr.: ezred(-es)
 f.: fond
 „F” dossziés személy: figyelés
 (megfigyelés) alatt álló személy

FAO: Food and Agriculture
 Organization (az Egyesült
 Nemzetek Szervezetének Élelmezési
 és Mezőgazdasági Szervezete)
 f. h.: folyó hó
 fhdgy.: főhadnagy
 Fj.: Fogyatékbba jutott
 Fjz.: fejezet
 Fsz. (fsz.): folyószám
 fsz.: fogolyszám
 GH (gh.): gazdasági hivatal
 GH-s tiszt: gazdasági tiszt
 gk.: gépkocsi
 G.M.B.H. (GmbH): Gesellschaft
 mit beschränkter Haftung
 (Korlátolt felelősségű társaság)
 gyal.: gyalogsági (gyalog)
 h (h.): óra
 hátábl.: hadiállomány-táblázat
 hdgy.: hadnagy
 hdm. (HDM.): hadműveleti
 heô: helyôrség
 hiv.: hivatásos
 HM: Honvédelmi Minisztérium
 HM: Hungarista Mozgalom
 honv.: honvédség
 ht. (h.t.): hivatásos és hadtáp
 ig. biz.: igazoló bizottság
 Ikt.sz. (ikt.sz.): iktatószám
 izr.: izraelita
 jav.: javított
 JOINT: American Joint Distribution
 Committee/American Jewish
 Distribution Committee
 karp.: karpaszományos
 Katpol.: Katonapolitikai Osztály
 KB: Központi Bizottság
 ker.: kerület
 KFH: Katonai Felderítő Hivatal
 KGB: Komitet Goszudarsztvennoj
 Bezopasznosztyi (szovjet
 Állambiztonsági Bizottság)
 kieg.: kiegészített

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

KIK: Kőbányai Írók, Költők

kir.: királyi

kisegítő musz.: kisegítő munkaszolgálatos

klgs.: különleges

km. mu. sz. kmsz.: kisegítő munkásszárad

KMOF: Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője

kmsz.: közérdekű munkaszolgálat

k. n.: kiadó nélkül

kompr.: kompromittáló

kórh.: kórház

köv.: következtében

köv.: következő

Ks. (ks.): kisegítő

ksm.: kisegítő munkás

Kszv.: Központi Szállításvezetőség

KV: Központi Vezetőség

KZ: Konzentrationslager (koncentrációs tábor)

LB: Legfelsőbb Bíróság

leg.: legénység

MADISZ:

Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség

MALÉV: Magyar Légiközlekedési Vállalat

MÁV: Magyar Államvasutak

MÁVAG: Magyar Királyi

Államvasutak Gépgyára

MAZSIHISZ: Magyarországi Zsidó

Hitközségek Szövetsége

MAZSÖK: Magyarországi

Zsidó Örökség Közalapítvány

mb.: megbízott

MDP: Magyar Dolgozók Pártja

ME. r.: Miniszterelnöki

(azaz: kormány-)rendelet

MEASZ: Magyar Ellenállók

és Antifasiszták Szövetsége

MHBK: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége

min.: miniszter(-i)

mk.: mérnök

m. kir.: magyar királyi

MKP: Magyar Kommunista Párt

MNSZ: Magyar Népi Szövetség

MOF: Munkaszolgálat Országos Felügyelője

MOT: Magyar Országos Tudósító

MOTIM: Magyaróvári Timföldgyár

msz.: munkaszolgálat(-os)

MSZMP: Magyar Szocialista

Munkáspárt

MTA: Magyar Tudományos Akadémia

MTI: Magyar Távirati Iroda

MTK: Magyar Testgyakorlók Köre

mu., musz., muszos, MUSZ: munkaszolgálatos

muszok: munkaszolgálatosok

Nb.: Népbíróság

NBH: Nemzetbiztonsági Hivatal

Nbnov.: a népbíráskodásról szóló jogszabályt módosító rendelet (novella) (1440/1945. ME. r.)

Nbr.: népbíráskodásról szóló (népbíróági) rendelet (81/1945. ME. r.)

NDK: Német Demokratikus Köztársaság

névsz. vesz.: név szerinti veszteség (kimutatás)

Nj.: Növedékbe jutott

NKVD: Narodnij Komisszariat Vnutrennij Del (szovjet Belügyi Népbiztosság)

NOT: Népbíróságok Országos Tanácsa

Npfü.: Népfőgyészség

NSZK: Német Szövetségi Köztársaság

Nü.: népügyész(ség)

NÜB: Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága

ny.: nyugállomány(-ú)

nyt.: nyilvántartási lap

Nyt.n.: nyugatnémet

Nytsz.: nyilvántartási szám

okl.: okleveles

ORFK: Országos Rendőr-Főkapitányság

oszt. (o.): osztály

OT: (OT., O.T.): Organisation Todt

OZsSB: Országos Zsidó Segítő Bizottság

ôrgy.: ôrnagy	szi.: személyirányító
ôrv.: ôrvezető	szkv.: szakaszvezető
PB: Politikai Bizottság	szkv.: szolgálaton kívüli
PD. (pd.): pro domo	szocdem (szoc. dem.):
(belső használatra)	szociáldemokrata
pk.: parancsnok	SZT (szt.): szigorúan titkos
pótlj.: pótzászlóalj	SZTK: Szakszervezetek
Prof. (prof.): professzor	Társadalombiztosítási Központja
pság.: parancsnokság	szül.: születési (született)
r.: rendőr	t.: tisztelt
rend.: rendelet	táb.: tábori
rendf.: rendfokozat	táb. kórh.: tábori kórház
rep.: repülő	táb. mu. szd.: tábori munkásszárad
Reptér pk.: Reptér parancsnokság	tart. (t.): tartalékos
RFK: Rendőr-Főkapitányság	tart. ksz.: tartalékos kisegítő szolgálatos
r. k.: római katolikus	Tbc. (TBC): tuberkulózis
Rt.: Részvénytársaság	tc.: törvéycikk
RTB: Bori Rézbánya holding	ti.: tiszt
(RTB Bor / <i>Rudnici Bakra Bor</i>)	tiz.: tizedes
SDECE: Service de Documentation	totdista: az OT tagja (OT alkalmazott)
Extérieure et de Contre-Espionnage	tsa.: társa
SE: Sport Egyesület	tsai.: társai
SEK: Sondereinsatzkommando	TSZ (tsz): termelészövetkezet
Eichmann (Eichmann Különleges	TV: Televízió
Egység)	ún.: úgynevezett
(sic!): (így!): szöveghû idézés,	uo.: ugyanott
de a helytelen vagy pontatlan	USA: Amerikai Egyesült Államok
használat jelzése	v.: vegyes
sk. (s.k.): saját kezével	V: vizsgálati (dosszié)
SOTE: Semmelweis Orvostudományi	váp.: városparancsnokság
Egyetem	V. F. P.: Vidéki Főkapitányság
SS: Schutzstaffel (Védőosztag)	Parancsnoksága
sz.: számú	vkf.: vezérkari főnök
szaksz.: szakszolgálatos	VKF: Vezérkari Főnökség
szd.: század	vm.: vármegye
SZDP: Szociáldemokrata Párt	zlj.: zászlóalj
szds.: százados	zls.: zászlós
SZEB: Szövetséges Ellenôrzô	Zrt.: Zártkörû részvénytársaság
Bizottság	Zs. (zs., „zs”): zsidó

Térképvázlatok jegyzéke

A térképvázlatokat az adott területről szerzett hivatalos térképek, a levéltárakból vagy magánszemélyektől kapott tervrajzok és információk, a szakirodalomból vett adatok, a bori illetőleg munkaszolgálatos túlélők, valamint szemtanúk által adott és kontrollált információk, továbbá a helyszíni bejárásaim során szerzett tapasztalataim alapján szerkesztette az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Nagy Béla térképész.

Az adott térképvázlat alapjául szolgáló levéltári dokumentum jelzetét itt kizárólag abban az esetben közlöm, ha az a kötetben még nem szerepelt. A különböző személyektől kapott információk, dokumentumok kézhezvételének, továbbá a helyszíni bejárások helyének és időpontjának esetében is ugyanígy járok el.

A térképvázlatok általában egyszerre mutatják az 1943-as, az 1944-es vagy az 1945 utáni, valamint a mai (2005–2011) állapotokat. Az adott térképvázlatokon az időbeli eltéréseket és egyéb változásokat egyértelműen jelöltem (pl. régi út és mai út; régi vasút és mai vasút; régi gát és mai gát). Bor és Sándorházapuszta térképvázlatának esetében méreтарány nélküli, áttekinthető térképvázlatot közlök, míg az összes többi esetben a méreтарányt is feltüntettem. A térképvázlatok észak–dél tájolásúak és csak az ettől eltérő esetekben közlöm a tájolást.

Térképvázlatok

1. A bori munkaszolgálatosok kiszállítási útvonalai

2. Bor térképvázlata

A Bori Bányászati és Kohászati Múzeum (*Muzej rudarstva i metalurgije Bor*) munkatársi, Danijela Ristić és Vule Jović segítségével sikerült azonosítani a bori *Drezda*-tábor, a *Süd*-(*Jug*) tábor és a *Sträflager* helyét, továbbá a térképvázlaton szereplő további pontokat. Bor bejárása során segítségemre volt Molnár István (Stevan Molnar) Borban élő fogtechnikus, költő és fordító.

3. Bor környéki altáborok

A Bor környéki altáborokat az Bori Történeti Levéltár (*Istorijski Arhiv Bor*) tulajdonában lévő, jelöletlen, keltezés és évszám nélküli kétoldalas (A/3) vázlatrajz alapján azonosítottam. A minden bizonnyal német mérnökök által készített vázlatrajz feltehetően az 1942–1943-as állapotokat tükrözi. A vázlatrajzra utólag valaki szerbül, kézírással különböző adatokat írt. (Kézhez véve: Bor, 2006. 08. 10.) Felhasználtam Tolnai Gábor irodalomtörténésznek a helyszíni bejárásáról írt és a *...Szerbia ormán* címmel a *Kortárs* folyóiratban 1972-ben folytatásokban megjelent tanulmányát. Az altáborok helyszíni azonosításában segítségemre volt

Molnár István, valamint helyi lakosok, így többek között a *Heidenau*-altáborral szembeni volt kocsmá tulajdonosának unokája, Nikola Soldatović belgrádi pedagógus, valamint a *Laznicai* altábor és a *Westfalen*-altábor esetében a laznicai általános iskola volt igazgatója, Janko Lalić.

4. Justus Pál és a felszabadított munkaszolgálatosok útirányai

5. Marányi Ede / Fehér Antal tartózkodási helyei 1945 után

Fehér Antal németországi tartózkodási helyeinek azonosításában a Németországban élő Orosz Mihály agrármérnök, ifj. Tarjányi Imre gazdálkodó és Hubert Becker számítástechnikus voltak a segítségemre.

6. Az ún. első bori lépcső útvonala Szentkirályszabadjáig

7. A szentkirályszabadjai Reptér-tábor

A szentkirályszabadjai Reptér-tábor 1944-ben kelt színes térképvázlatát (méretarány=1:2880) a HM HIM HL őrzi. A könyvben szereplő térképvázlat ennek felhasználásával és a szentkirályszabadjai tanács volt VB-titkárával, Kovács Gézával történt helyszíni bejárás, valamint Várnai Olivér munkaszolgálatos, könyvvizsgáló személyes közlése és vázlatrajza alapján készült.

8. A bori menetek a Dunántúlon

A térképvázlat az ÁBTL-ben őrzött *Abdai gyilkosok* fedőnevű dossziében található és 1973-ban készült térképvázlat felhasználásával (méretarány ismeretlen), népbírói dokumentumok és helyszíni bejárásaim alapján készült.

9. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Györszentmárton (Pannonhalma) környékén

A térképvázlat Dénesi Tamás, a PFL igazgatóhelyettese segítségével megtalált tarjánpusztai térképvázlat és a tarjánpusztai tégláégető tervrajzának felhasználásával (PFL Tervrajzok. Tarjánpuszta. Tarján áttekintő térképe. Méretarány ismeretlen. Aláírás: Horváth Géza intéző. Kelt: 1925. 04. 29.; Tervrajzok. Tarjánpuszta. Tarjáni tégláégető szárítószinének építési alaprajza. Ad. 4. Györszentmárton, 1912. 06. 20. Tervezte: Pilcz Károly építőmester), valamint Kálmán Józsefné Németh Livia, Tarjánpuszta polgármestere információi, illetve helyszíni bejárásaim alapján készült.

10. A Szent Benedek Rend Göztéglagya Györszentmártonban (Pannonhalmán)

A térképvázlat Dénesi Tamás segítségével megtalált tervrajzok (PFL Tervrajzok. Györszentmártoni téglagyár. Szent Benedek Rend Göztéglagya. Helyszínrajz. Méretarány=1:1000. Tervezte: Custodis Alfonz Rt. építési vállalat, Budapest, Nádor utca. Budapest, 1942. 10. 02.) felhasználásával készült.

11. Az abdai kivégzés helyszíne

A térképvázlat Somogyi Éva abdai helytörténésszel és Németh Imre abdai gátörrel történő helyszíni bejárások, valamint Frisch György kutató által készített térképvázlatok (méretarány ismeretlen) felhasználásával (kézhez véve: elektronikus posta: Budapest, 2009. 07. 16.) készült.

12. A bori menet Sándorházapusztán

A sándorházapusztai tábor térképvázlata az öttevényi polgármester, Király Péter által elektronikus postával küldött, jelöletlen, keltezés és évszám nélküli színes térképvázlat (méretarány ismeretlen) felhasználásával (kézhez véve: 2011. 04. 15.) és helyszíni bejárásom alapján készült. A polgármester közlése szerint a térképvázlat az 1960-as években készült, amikor Sándorházapuszta az Állatforgalmi Vállalat tulajdonában volt.

13. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Mosonmagyaróváron

A térképvázlat elkészítéséhez Kovács Sándor és Kovács Sándorné mosonmagyaróvári kutatók adtak segítséget.

14. A zurndorfi bevagonírozás és a célállomások

15. A Gyôr-Szigeti izraelita temetô (Gyôr, Temetô utca 33.)

A térképvázlat a Gyôri Izraelita Hitközségtől kapott, jelöletlen térképvázlat (A Gyôri Izraelita Hitközség temetőjének helyszínrajza. Méretarány=1:500. Kelt: 1992. 01. Készítette: Rozsos Katalin. Kézhez véve: postai küldemény, 2010. 10. 22.) felhasználásával, Lónyai Sándor gyôri helytörténésznek az interneten közzétett adatai, Spiegel Mariann gyôri zongoratanárnő információi, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójából a kötetben idézettek, továbbá Villányi Tiborral, a Gyôri Izraelita Hitközség elnökével és Spitzer Olgával, a Gyôri Izraelita Hitközség irodavezetőjével történt helyszíni bejárások alapján készült.

Fényképek jegyzéke

A fekete-fehér és eredetileg színes fényképek különböző levéltárakban, fotóarchívumokban, valamint magángyűjteményekben találhatók. Valamennyi felvétel esetében közlöm a forrást és amennyiben van, a nyilvántartási számot. Az adott fénykép kézhezvételének időpontját is közlöm abban az esetben, ha az eltér az itt említett időponttól.

A Bori Bányászati és Kohászati Múzeumból (*Muzej rudarstva i metalurgije Bor*) és a Bori Történeti Levéltárból (*Istorijski Arhiv Bor*) származó fényképek esetében a kézhezvétel időpontja közel azonos (Bor, 2006. 08. 12. és 2006. 08. 10.). Ezeknek a fényképeknek – egyetlenegy kivételével – nincsen semmilyen jelzete.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származó fényképek az *Abdai gyilkosok* dossziében találhatók (ÁBTL 3.1.5. O-16476.).

Az általam digitális fényképezőgéppel készített, eredetileg színes képek esetében a „szerző felvétele” mellett szerepel a felvétel időpontja is, kivéve, ha a kép Borban vagy Bor környékén készült. Utóbbi esetekben a fényképek 2007. 08. 20. és 2007. 08. 27. között készültek.

Szeretnék köszönetet mondani a fényképek közléséért a tulajdonosoknak és a képek kötetbe szerkesztéséért Pézsa Saroltának.

Fényképek

A könyv borítóján a Bor és Žagubica közötti keskeny nyomtávú vasútvonalon utazó magyar katonai keret és a zsidó munkaszolgálatosok képe látható.

A fénykép 1943-ban vagy 1944-ben készült, és Forgács Béla ajándékaként került a Hadtörténeti Múzeumba. Forrás: HM HIM HL Fotóarchívum. Bori munkaszolgálatos anyag. 63244/Fk.

- 1. A bori rézbányák (fenn) és Bor látképe (lenn) egy német képeslapon.** A kép feltehetően 1941 és 1944 között készült. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
- 2. Bor látképe 1940 körül.** Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
- 3. Bor város látképe ma.** A szerző felvétele a bori Kučajna-hegyről
- 4. A Berlin-tábor látképe 1963-ban.** A Berlin-tábor helyén, annak a közúthoz közeli részén, több szinten, hosszú, barakkszerű épületeket emeltek. A Berlin-tábor felső határa egészen az épületek feletti domb oldaláig húzódott. A képet Lefkovits Jenő volt bori munkaszolgálatos készítette, aki tagja volt a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) által szervezett huszonöt fős ún. bori zárándokútnak (1963. 08. 06.). Forrás: Lefkovits Jenő hagyatéka. Kézhez véve: Lefkovits Pétertől, Budapest, 2008. 07. 01.

1. A bori rézbányák (fenn) és Bor látképe (lenn) egy német képeslapon

2. Bor látképe 1940 körül

3. Bor város látképe ma

4. A *Berlin*-tábor
látképe 1963-ban

5. A *Berlin*-tábor mai képe

6. A *Berlin*-táborban
lévő kórház-barakk
környéke

7. A bori kórház épülete
1933 körül

8. A bori rézbánya az 1930-as években

9. Magyar zsidó munkaszolgálatosok
Borban

10. Jehova Tanúi munkaszolgálatosok
Borban

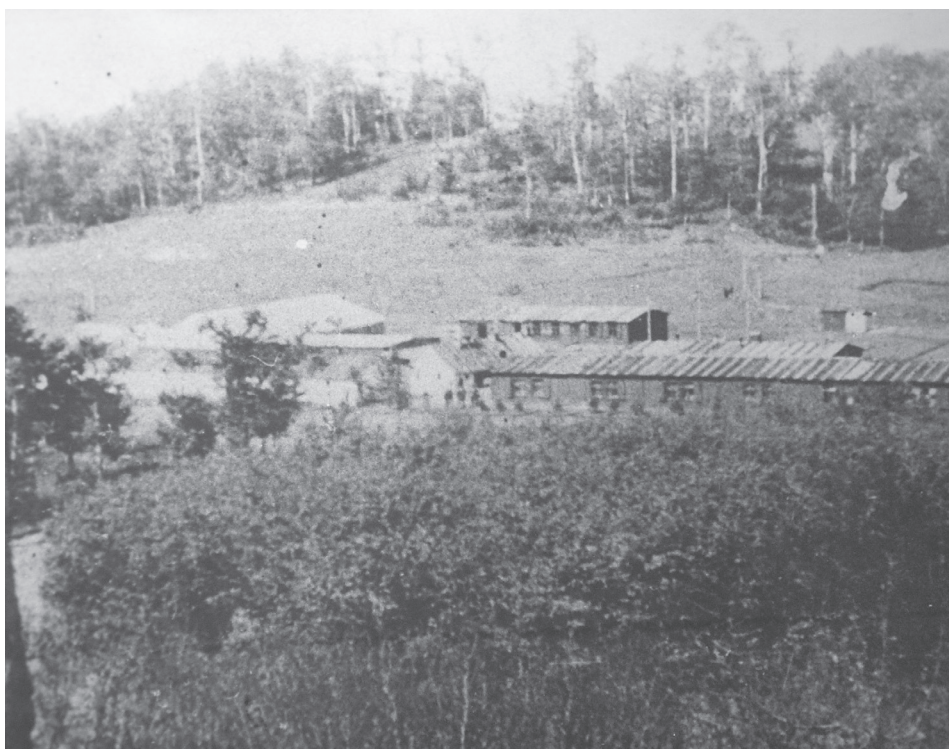
12. Nazarénus munkaszolgálatosok
Borban

11. Szombatista munkaszolgálatosok
Borban

13. Redő Ferenc bori munkaszolgálatos rajza a *Rhön*-altáborról

14. A Bor környéki altáborok egyike

15. A bori munkaszolgálatosok csoportja a *Bregenz*-altábornál

16. A Laznicai altábor egyik épülete a mai Laznicán

17. A keskeny nyomtávú vasút vonalának kijelölése

18. A *Heidenau*-altáborban lévő krumpliverem

20. A kikötés

19. A *Berlin*-tábor ebédlőjének maradványai

21. Jehova Tanú temetése Borban

22. A bori Gestapo épülete

23. A bori téglagyár

24. A Borban meghaltak
újrategesése

25. Az új bori
köztemetőben lévő
kripta

26. A bori
munkaszolgálatosok
emlékműve Borban

27. Marányi Ede alezredes

28. Marányi Ede / Fehér Antal

29. Marányi Ede / Fehér Antal sírja 1985-ben

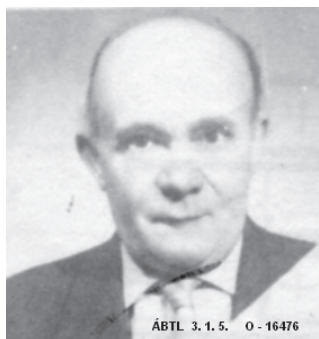
30. Marányi Ede sírja 2007-ben

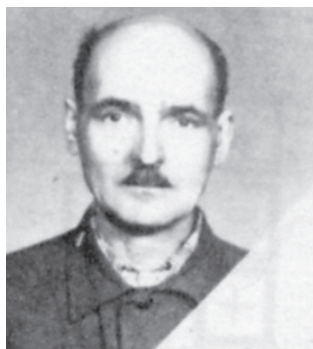
31. Tálás András hadapród
őrmester sírja

32. Bodor Sándor tizedes

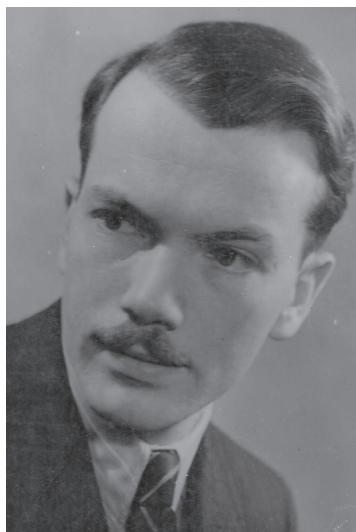
33. Horváth József tizedes

34. Kunos Sándor őrvezetô

35. Malakuczi János honvéd

36. Dr. Bárdos József orvos

37. Csillag Albert bori munkaszolgálatos társai között

38. Justus Pál személyi lapja

S Z E M É L Y I L A P	
a bori koncentrációs tábor volt lakóiról.	
Név (korábbi név):	Justus Pál
Születési hely:	Pécs
1905. év	április hó 7. nap
Anyja neve:	n. Perls Anna
Személyi igazolvány sz.:	AU-II. 418 920
Lakcím:(város, utca, házszám)	V., Markó ú. 1/a
Telefonszám lakásban:	tel.183-302
Foglalkozás:	Kiadóvállalat felelős szerkesztője
Munkahely neve és címe:	Corvina kiadó, Bp.V., Váci u. 12.
Telefonszám munkahelyen:	
Melyik lágerben lakott Borban:	Bregenz 1064
Volt század szám:	
Bori munkahely:	vasutépítés
Bori német munkaadó neve	Siemens Bauunion G.M.B.H.
Milyen munkát végezt:	bányavasutépítés
Mettől meddig volt Borban (év, hó, nap.)	1944 VI.17 - 1944 IX.30.
Milyen igazoló okmányokkal rendelkezik a Borban eltöltött időről:	
Megjegyzés:	

Budapest, 1962 III.20.

aláírás

39. Juszt László bori munkaszolgálatos

40. A Rábca töltése

Abdán exhumálthol testek zsebeiben talált iratok.

- 1./levelezés lap 7 nMűlt és 1 drb loo pengás bankjegy
- 2./ Misi alidrásné G.G.monogramos székemőrd,ovenal ruházat,alatta két csinos nadrág,piros kockás gyapjúszál,barna haj,féjbőlvés
2./nincs megjegyzés
- 3./Katonai igazolványi lap olvashatatlannal szöveggel
fénykép,polgári személyi lap olvashatatlannal szöveggel
Tukacs Mihályról gyár Budapest, által 1942.május 22. én
kiállított igazolvány Hattler Lajos,Budapest,Rottenbiller u.5.c.
és alatti lakos,részére 2 tesszerelési jegy,olvathatlan adatokkal
szöveggel,ismertetője Hattler Lajos,részéről 1942.június 8-án kiállított igazolvatlan
számú: /rejlévés
- 4./ Sándor József névre szóló iratok,Marx és Grossmann fémáruháza,Budapest
1944.március 23,én kiállított igazolványa Sándor József 1902.ben Szolnok
on született,Bp.,VII. Plmel u.3.s.alatti lakos részére.
Zsírkendő 6.L.monogrammal.
- 5./Glikcsman Mihály,Budapest,IX.Mester u.53.s.sz.alatti lakos , iratai.
Ajánja Glikcsman Bertalan,Ajaja, Lederer Josefín,Ellenörvény bejelentési
szelvény-Béla lakohelye : Csongrád, Bejelentése 1944.évi 666666/666666/666666
Hódmezővásárhely,Vérkony u.14.sz.al. szül.1920.évtben Segeden Glikcsman
Mihály fogtechnikus névjegye. Bejelentési szelvény Glikcsman Mihály,Bpest
Mester u.53.s.sz.al. 1 segédével G.Mihály névre. Haszlövés
- 6./ Dunavideki pártigazgatói lerakata Dénes Andor,Bpesti lakos részére
Apjánékné Isidor Zsuzs, a.n. weisztraim, szül.1907.jun.26.
Szászvár, Valldes ref.hívójegye: Dénes Andor,Bpest,I.Kristina körút 155.
féjbőlvés.
- 7./ Mahler György Ajaja,polgári személylappja Ajaja Biró Ilána,szül.Bpest,
1924.márc.1. születésűen. írv.vallása,
- 8./ Klein Miklós Ajaja Klein Gyula,Ajaja: Tausky Gizella, 1908.nov.7.
Budapestben született. Születi lakohelye: Vajda P.Teréz körút 5.
található egy névjegy: Baranyai Ila,Bpest,Baross u.122.I.em.nyomandó,
költséghozó iratok Klein Miklós névre,költséghozó féjbőlvés.
- 9./Bodor Béla névre szóló levelezés lapok. Pényképek, egy felső fejszeor,és
egy nyakkendő.féjbőlvés.
- 10./Pohár kém foghízl,jobb alsó 3 - 7 fog.egyéb adat nincsen.
- 11./ Kerekpárbajejelentési szelvény Markovits Lejos,Bpest,IX.Erkel u.4.sz.
III.3.s.sz.alatti lakos részére. Foglalkozása: küftöz.féjbőlvés
- 12./Dr.Radnóti Miklós névre szóló névjegy.Levélbirtok Dr.Radnóci Miklós
Budapest,V.Pozsonyi u.1.s.sz.alatti lakossal címzve,Keresztlevél dr.Radnóti
Miklós részére,Szül.1909.május 5,Budapestben. Kizáró kiállítás
1944.május 15.én Budapest, a Széchenyi téren,Bartók Péter Állami dikt.
költiségi iratok-kétfe aranyfog,polgári személyi lap dr.Radnóci Miklós
részére,Ajaja Grosz Ilma, Ajaja, ... Szül.1909.május 5,Budapestben.
féjbőlvés.
- 13./ismeretlen férfi,nellévés, Rajta Salgó Károly,Bpest,Károlyi körüti
dívatruházletben vett ing.

41. Az ún. abдай exhumálási jegyzôkönyv

A b d a

- 14./ Gellért Andor 1912. évbén született, Apja Gellért Miksa, anyja 1919. március húszán Budapesten született. Fejérvés-Budapest.
- 15./ ismeretlen férfi holttest, iratok nincsenek, fejérvés
- 16./ Vix Vilmos SZÜL. Rákócskeresztúron 1902. aug. 3.-án, használatos
- 17./ Lówy Károly 1918. szept. 22. Budapesten, született, Apja nevelő Wey Hermann, Anyja neve: Stern Malvin, Szülei lakása a születéskor Budapest, Hefei utca 7. sz. 1. emeleten. Később Sándor közűti utcára költözött, a Lówy Károly névadását követően az Anyja Károly Péter, VI. József u. 2. sz. alatti lakos részére, fejlődés
- 18./ Sternberg Valter, Apja neve Sternberg Károly, Anyja neve: Olvaschatskaja SZÜL. 1901. szept. 20.
- 19./ Károly Ilánról csodát ugat 14. sz. alól pár sor írás és barna hajtincs. Bódís Egyébtek ismeretlen.
- 20./ Wiesemann László, Budapest, Tatra u. 4. sz. alatti lakos iratai
- 21./ Gróf Lónyay Ödönre kinyerjesztési könyvről írogató igazolványa Weiss Jenő, Budapest, részére, mint pénzbeszedő, Lakik, VI. Erzsébet /marty ucta 43.
- 22./ iratok nincsenek.

42. A gyôri izraelita temetôben lévô bori munkaszolgálatos sírok

43. Bárdos Pál bori munkaszolgálatos sírja

44. Mahler György Iván
bori munkaszolgálatos

45. Mahler György Iván sírja

46. A Kozma utcai temetőben található
bori fal

הן אצטק חמס ולא אטנה אשוע ואין משפט KIÁLTOTTAM ERŐSZAK MIATT, NEM HALLGATTAK MEG							
B O R							
JENŐ	1906	FISCH JÓZSEF	1916	HIRSCH ANDOR	1920	NEMTUS	
FRIGYES	1908	FISCHER GYÖRGY	1921	HIRSCHMANN JENŐ		NEUBAU	
LIPÓT		FISCHL BANDI	1918	HOFFMANN GYÖRGY	1906	NEUMAN	
ASZLÓ	1902	FISCHL PÁLI	1918	HÖLCZ TIBOR	1920	NEUWEI	
SZLÓ	1918	FLEISCHMANN MÁRTON	1907	DR. HÖLCZER ISTVÁN	1908	NIEDEI	
GYULA	1906	FÖDÖR LÁSZLÓ		HÖLCZER SIMON	1900	ORBA	
H PÁL	1906	FÖRGÁCS ELEMÉR	1910	HORVÁT ANTAL	1921	PIK	
LEK	1905	DR. FÓTI IMRE	1903	DR. JÁSZ PÁL	1908	PERI	
RENC	1912	FÖLDES MIHÁLY	1909	KÁDÁR FERENC	1903	POL	
ANOS	1923	FÖLDVÁRI GYÖRGY	1915	KARCZAG GYÖRGY	1903	POL	
SZLÓ	1919	FEJLES BÉLA	1909	KASSIER BÉLA	1916	RA	
SZLÓ	1921	FLEISCHER JENŐ	1912	DR. KELLERMANN PÁL	1899	RÁ	
NDOR	1917	GÁBOR GYÖRGY	1924	KEMÉNY ISTVÁN	1920	RI	
IDRE	1910	GERŐ JÓZSEF	1908	KERTÉSZ IMRE	1915	R	
ULA	1908	GOLDBERGER MÓR		KERTÉSZ ISTVÁN	1903	R	
ÓZSEF	1912	GOLDMANN JÓZSEF	1903	KERTÉSZ LÁSZLÓ	1909	F	
ENRIK	1909	GULYÁS ZOLTÁN	1921	KERTÉSZ PÁL	1908	F	
	1908	FRIED BÉLA ÉS NEJESZ. BOROS ZSUZSA		KERTÉSZ SÁNDOR	1903		
	1919	FRIED JENŐ	1903	KLEIN JÓZSEF	1910		

5. **A Berlin-tábor mai képe.** A képen láthatók az említett barakkszerű épületek és a táborral szemben a pravoszláv temető. A szerző felvétele
6. **A Berlin-táborban lévő kórház-barakk környéke.** A Berlin-tábor déli oldalán végigfutó hegyi patak volt a tábor határa. Ennek közelében, a domboldalon állt a kórház-barakk. A képen láthatók a Marányi Ede alezredes által építtetett kerítés megmaradt oszlopai. A szerző felvétele
7. **A bori kórház épülete 1933 körül.** Bor nyugati részében a franciák által építtetett kórház épülete ma is része a bori kórháznak. Forrás: Bori Történeti Levéltár (A képre írt eredeti jelzet: L. 22. és C. 35.)
8. **A bori rézbánya az 1930-as években.** A felszíni művelés célja azt volt, hogy elérjék a magasabb rézkoncentrációt tartalmazó alsó rétegeket. A képen jól látható a bori kórházzal szemben álló és szintén a franciák által építtetett katolikus kápolna. Forrás: Bori Történeti Levéltár
9. **Magyar zsidó munkaszolgálatosok Borban.** A kép ismeretlen bori zsidó munkaszolgálatosokat ábrázol a Bor felszabadulása, 1944. október 3-a utáni napokban. Ruhájukon látható a sárga csillag, amit szabadulásukat követően egyikük már letépett ruhájáról. Szintén látható az egyikük sapkájára erősített falapocska. Erre írták Borban a munkaszolgálatosok összegyű számát. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
10. **Jehova Tanúi munkaszolgálatosok Borban.** Az álló sorban baloldalt az első Szinger Ádám (kucsmában), mellette pedig Garai Mihály. A kép Borban, feltehetőleg az egyik bori bánya környékén, 1943 őszén készült. A fényképet Szinger Ádám ajándékozta a Magyarországi Jehova Tanúi Történeti Archivumnak. Forrás: MJTA. Fényképek. Nytsz.: 4024.
11. **Szombatista munkaszolgálatosok Borban.** A fényképen az első sorban balról Kálmán József és Kovács György, a második sorban balról Tóth Bertalan és Sári János. A fénykép Borban, feltehetőleg 1943 őszén készült, és postán érkezett meg Kovács György családjához. A fénykép Földi Tamásné Kovács Anna tulajdona. Kézhez véve: Kistelek, 2007. 03. 04.
12. **Nazarénus munkaszolgálatosok Borban.** A fényképen az álló sorban balról az első Papp Bálint, mellette Papp Lajos, Gumbér István és Cszimánszki János. Középen széken ül Szabó Imre. A fénykép Borban, feltehetőleg 1943 őszén készült. A fénykép Papp Bálint tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2009. 02. 09.
13. **Redő Ferenc bori munkaszolgálatos rajza a Rhön-altáborról.** A Rhön-altábor kényszermunkása, Redő Ferenc eredetileg színes, valóságghú akvarelljét felszabadulását követően készítette. A rajz Redő Ferenc tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2005. 12. 08.
14. **A Bor környéki altáborok egyike.** A Borról készült kiadványokban a fényképet gyakran közlik, de különböző tábornegnevezéssel. Véleményem szerint valószínűleg a München-altáborról készült 1942 és 1944 között. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
15. **Bori munkaszolgálatosok a Bregenz-altábornál.** A csoporttal szemben, a szobor mögött volt a Bregenz-altábor. A csoport háta mögött futott össze a hegyeken át vezetett vasúti töltés, illetőleg a keskeny nyomtávú vasút, valamint a Borból Žagubica felé tartó közút. A fényképet Lefkovits Jenő volt

bori munkaszolgálatos készítette, aki tagja volt a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) által szervezett 25 fős bori zárandokútnak (1963. 08. 06.). Forrás: Lefkovits Jenő hagyatéka. Kézhez véve: Lefkovits Pétertől, Budapest, 2008. 07. 01.

16. **A Laznicai altábor egyik épülete a mai Laznicán.** A fénykép jobb oldalán lévő első, rossz állapotban lévő épületben és a mögötte lévő területen volt az altábor. Ma itt van a laznicai általános iskola. A szerző felvétele
17. **A keskeny nyomtávú vasút vonalának kijelölése.** A fényképen a Bortól nyugatra, a hegyeken keresztül épülő vasút nyomvonalának kijelölése látható. A munkát todtista katona-mérnökök és műszaki végzettségű munkaszolgálatosok végezték. Utóbbiak között volt a kép közepén álló bori munkaszolgálatos, Sosberger Pál (Pavle Šosberger) mérnök is. A fénykép Pavle Šosberger tulajdona. Kézhez véve: Újvidék, 2007. 06. 04.
18. **A Heidenau-altáborban lévő krumpliverem.** Az eredetileg az élelem raktározására szolgáló, fedett krumpliverem fogdaként is működött a bori táborokban. A Heidenau-altáborban a krumplivermek helye ma már nem látható, szemben a Berlin-táboréval, ahol a helyet azonosítottam. A fénykép 1970-es években készülhetett. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
19. **A Berlin-tábor ebédlőjének maradványai.** A krumplivermek közelében volt az élelmiszerraktár, a konyha és az ebédlő. Az utóbbiban történtek általában a kikötések. A szerző felvétele
20. **A kikötés.** A rajzot Redő Ferenc volt bori munkaszolgálatos készítette Budapesten az 1980-as években. A rajz Redő Ferenc tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2005. 12. 08.
21. **Jehova Tanú temetése Borban.** Az első, balesetben meghalt Jehova Tanú, Czimbolinecz Iván temetéséről készült fénykép. A Berlin-tábor melletti munkaszolgálatos temetőben készült 1943. 10. 29-én. A fényképet Kovács Ilona és Szinger Ádám ajándékozta a Magyarországi Jehova Tanúi Történeti Archivumnak. Forrás: MJTA. Fényképek. Nytsz.: 0267/4025.
22. **A bori Gestapo épülete.** A ma üresen álló épület előtt jól látható a megmaradt korabeli oszlop. Ugyanilyen oszlopokból állt a Berlin-tábor kerítése is. A szerző felvétele
23. **A bori téglagyár.** A bori négyes kilométer közelében álló téglagyárnál a németek huszonhárom magyar zsidó munkaszolgálatost végeztek ki. A fénykép a közeli új köztemetőből készült. A szerző felvétele
24. **A Borban meghaltak újratemetése.** A Berlin-tábor mellett lévő munkaszolgálatos temető felszámolása során negyvenhét főt exhumáltak. Földi maradványaikat ünnepélyes keretek között temették el az új bori köztemetőben lévő kriptába 1964. 11. 17-én. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
25. **Az új bori köztemetőben lévő kriptá.** A mai fényképen a föld alatti helyiségben negyvenhét azonosítatlan munkaszolgálatos földi maradványait tartalmazó fémkoporsó látható. A szerző felvétele
26. **A bori munkaszolgálatosok emlékműve Borban.** A gyertyalángotmintázó sematikus kőszobor a Borba vitt több tízezer kényszermunkásnak állít emléket. Az 1982. 05. 07-én emelt szobor a volt Berlin-tábor feletti magaslaton

- áll, mögötte a mélyművelésű bánya épülete, rajta Tito fényképével. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
27. **Marányi Ede alezredes.** Marányi Edéről ismeretlen helyen, feltehetően az 1940-es években készült a fotó. A fénykép a hozzátartozók tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2006. 05. 18.
28. **Marányi Ede / Fehér Antal.** A volt bori táborparancsnokról az NSZK-ban, feltehetőleg az 1970-es években készül fotó. A fényképet saját magam készítettem az eredeti fényképről a tulajdonos engedélyével. A kép eredeti felvétele ifj. Tarjányi Imre tulajdona. A szerző felvétele (Haslacherhof [Markdorf], 2007. 05. 28.)
29. **Marányi Ede / Fehér Antal sírja 1985-ben.** Marányi Edét Antal Feher néven temették el 1985. 10. 25-én a bermatingeni katolikus temetőben. Az egyik koszorúszalagon lévő „HM” rövidítés jelentése: Hungarista Mozgalom. A fényképet saját magam készítettem az eredeti fényképről a tulajdonos engedélyével. A kép eredeti felvétele ifj. Tarjányi Imre tulajdona. A szerző felvétele (Haslacherhof [Markdorf], 2007. 05. 28.)
30. **Marányi Ede sírja 2007-ben.** Marányi Ede sírkövét 1989-ben állították fel. A szerző felvétele (Bermatingen, 2007. 03. 26.)
31. **Tálas András hadapród őrmester sírja.** A halálra ítélt és kivégzett volt bori keretlegény sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. Ugyanebben a sorban nyugszik a szintén kivégzett Asztalos Ferenc szakaszvezető és Juhász Pál főhadnagy is. Tálas András temetése 1947. 03. 01-jén volt (22. sor, 18. sírhely). A szerző felvétele (2007. 10. 19.)
32. **Bodor Sándor tizedes.** Bodor Sándor tizedes, volt bori keretlegény fényképét az állambiztonsági szolgálat készítette ismeretlen helyen, feltehetőleg 1975 körül. Forrás: ÁBTL
33. **Horváth József tizedes.** Horváth József tizedest, volt bori keretlegényt halálra, majd életfogytig tartó kényszymunkára ítélték. A fénykép ismeretlen helyen, feltehetőleg az 1970-es években készült. A fénykép Kovács Jenőné Horváth Anna tulajdona. Kézhez véve: Malomsok, 2010. 07. 10.
34. **Kunos Sándor őrzvezető.** Kunos Sándor őrzvezető, volt bori munkaszolgálatos fényképét az állambiztonsági szolgálat készítette ismeretlen helyen, feltehetőleg 1975 körül. Forrás: ÁBTL
35. **Malakuczi János honvéd.** Malakuczi János honvéd, volt bori munkaszolgálatos fényképét az állambiztonsági szolgálat készítette ismeretlen helyen, feltehetőleg 1975 körül. Forrás: ÁBTL
36. **Dr. Bárdos József orvos.** Dr. Bárdos József munkaszolgálatos volt Radnóti Miklós és egyben a *Heidenau*-altábor egyik orvosa. A fénykép, ami egyben levelezőlap is, L. Zinner fotográfus Budapesten, a Hollán Ernő utca 7. sz. alatti műhelyében készült. A fénykép Adamovics Jenőné Karácsony Rozália tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2009. 01. 16.
37. **Csillag Albert bori munkaszolgálatos társai között.** A Borban meggyilkolt Csillag Albert grafikusról és ismeretlen társairól valószínűleg Borban, 1943-ban készült a fénykép, ami a hivatalos ellenőrzést elkerülve került mennyasszonyához, Benisch Veronikához. A fénykép Fillenz Jenőné Benisch Veronika tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2008. 07. 12.

38. Justus Pál személyi lapja. Justus Pál Személyilapját valószínűleg az általa kitöltött és aláírt ugyanilyen lap alapján készítette el a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége. Forrás: MEASZ-NÜB Archivuma, jelzet nélkül
39. Jusztt László bori munkaszolgálatos. Juszt László bori munkaszolgálatos fényképe Budán készült az 1940-es évek elején. A fénykép Révész László tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2010. 04. 20.
40. A Rábca töltése. A fényképet az állambiztonsági szolgálat készítette a Rábca elterelése előtt. A fénykép hátoldalán ez olvasható: „A gát egy szakasza a gyilkosság helyszínéhez közeledve.” Forrás: ÁBTL
41. Az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv. Feltehetőleg az abdai exhumálás során készült, adatolatlan exhumálási jegyzőkönyv első, teljes terjedelmű kiadása. A jegyzőkönyvről készült szkennelt másolatok Spiegel Mariann tulajdonában vannak. Kézhez véve: Győr, 2009. 09. 20. Levéltári nyilvántartásuk: MNySzZsE E.6377. (H.471.16990.) és E.6380. (H.471.16993.)
42. A győri izraelita temetőben lévő bori munkaszolgálatos sírok. A fényképen a Győr-Szigeti izraelita temetőben, a Mártíremlékmu közelében lévő munkaszolgálatos sírok („MUSZ-os Marthirol”) láthatók. A három tömegsírban feltehetőleg az Abdánál kivégzett és Győrben hagyott bori munkaszolgálatosok földi maradványai találhatók (C/2. parcella, összesen 22 sírhely). A szerző felvétele (2011. 02. 18.)
43. **Bárdos Pál bori munkaszolgálatos sírja a Kozma utcai temetőben.** Az Abdánál kivégzett és később exhumált Bárdos Pál földi maradványait a Rákoskeresztúri izraelita temetőben 1946. 09. 21-én temették el. A hozzátartozók a sírkövén a kivégzés dátumaként az 1945-ös évet tüntették fel. A szerző felvétele (2010. 03. 18.)
44. **Mahler György Iván bori munkaszolgálatos.** A fénykép Budapesten, feltehetőleg az 1940-es években készült. A fénykép Bércl Pálné Mahler Lívia tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2011. 08. 17.
45. **Mahler György Iván sírja.** Az Abdánál kivégzett és később exhumált Bárdos Pál földi maradványaival együtt a Rákoskeresztúri izraelita temetőben 1946. 09. 21-én temették el. A hozzátartozók a sírkövén a kivégzés dátumaként 1945 februárját tüntették fel. A szerző felvétele (2010. 03. 18.)
46. **A Kozma utcai temetőben található bori fal.** A Rákoskeresztúri izraelita temetőben álló ún. bori falon, azaz az 1949-ben elkészült emlékmű egyik oszlopán (pilonján) 457, a bori munkaszolgálat során meghalt vagy kivégzett zsidó munkaszolgálatos neve olvasható. A szerző felvétele (2009. 05. 01.)

LABOUR SERVICEMEN AT BOR

Chapters from the history of the Bor labour camp

(SUMMARY)

On 20 November 1940 Hungary joined the Tripartite Pact with Germany, Italy and Japan. On 6 April 1941 Germany attacked Yugoslavia, and so did Regent Miklós Horthy and the government of László Bárdossy a few days later. Hungarian soldiers occupied the Yugoslavian region of Bačka. A few months later, on 26 June, Hungary declared war on the Soviet Union.

The Hungarian military forces consisted not only of armed, but also of unarmed soldiers. The latter were obliged to do unarmed home defence labour service. Under the Horthy regime the first labour service law was brought into effect in March 1939. The aim was to gather all politically unreliable individuals, and use their manpower for military purposes. Labour service enlistees mainly included communists, people belonging to various ethnicities, as well as Romas and Jews. They first of all constructed railways, roads, airfields and military facilities. By the summer of 1940 about 60 Jewish labour service battalions were established. However, their situation, place of service and duties changed during the war years. Members of the first Jewish battalions served in military uniforms and could keep their ranks and arms. However, from the spring of 1941 this privilege was withdrawn. Due to their Jewish origin they were required to wear yellow armbands. Treatment of these servicemen got worse and worse, and labour service had an increasingly punitive character.

The labour servicemen worked on Hungarian territory, including territories occupied during the war in (Northern Transylvania, Southern Slovakia, Bačka, Carpatho-Ukraine). However, after Hungary attacked the Soviet Union, they also served in military operational areas far away from the Hungarian borders. By the beginning of 1943 the number of labour servicemen reached 50,000, thousands of whom lost their lives while attached to the Second Hungarian Army on the Soviet front, during the removal of landmines, in the retreat or as prisoners of war in Russia.

In the German-occupied territory of Yugoslavia Germany took possession of the mines and industrial facilities, too, including the very important (formerly French-owned) Bor mining region. This region in south-east Serbia (in the Serbian Ore Mountains close to the Romanian and Bulgarian borders) had valuable raw materials for the production of weaponry (copper, nickel, tin and lead). From 1942 these mines provided fifty percent of Germany's total ore requirement for its war efforts. For mining and processing, as well as for the increase of production, the Germans required more and more workers. To this end, they decided on the use of forced labour. Therefore, from the end of 1942 until the autumn of 1944 a labour camp complex employing 30,000 to 80,000

forced labourers was organised in Bor and its vicinity. In addition to “Yugoslavs” living on the territory of Yugoslavia (Bosniaks, Croats, Hungarians, Serbs, Slovenes, Jews), captured partisans, Czech, French, Greek, Polish and Romanian workers, as well as a large number of Italian prisoners of war (following Italy’s withdrawal from the war in May 1943), were living and toiling in the region. Work was directed by Organisation Todt (OT), the German military labour organisation with the German Siemens factory providing the professional background. Therefore, the forced labourers became Siemens employees.

Berlin repeatedly turned to Budapest in order that it provide 10,000 Hungarian workers for the works in Bor. Initially the Hungarian government declined these requests, but eventually Minister of Defence Colonel-general Lajos Csáthy acceded to the request. On 2 July 1943 the first Hungarian-German agreement was concluded in Budapest. This meant that Hungary sent 3,000 people to Bor in exchange for some of the raw materials mined there. The Hungarian labour servicemen went to and were held in Yugoslavia under Hungarian military control. In Bor they were involved in mining activities led by OT. As much as 98 per cent of the labour servicemen sent to Yugoslavia by Hungary in 1943 were Jewish. The remaining two per cent, around 200 people, were members of minority churches. The 160 to 180 Jehovah’s Witnesses, 18 Sabbatarians (otherwise known as members of the Seventh Day Adventist Reform Church) and 9 Nazarenes who were taken to Bor were first sentenced to several years of imprisonment and incarcerated due to their anti-military views and for refusing military service. They were collected from various prisons in 1943 to form the so called „Jehovah” or „Sectarian” battalion in the Bor labour camp.

While 3,000 Hungarians were doing labour service in Bor, Germany invaded Hungary on 19 March 1944. The Germans demanded that more and more forced labourers be sent to Bor from Hungary. The government now no longer hesitated to fulfil the request, and it provided the Germans with 3,000 Jewish labour servicemen under the same conditions. The labour servicemen arrived in Bor in the summer of 1944. Those who arrived in 1943 were put in the central, i.e. Berlin camp located near Bor, and did mining related forced labour. Those arriving in 1944 were placed at the seven subsidiary labour camps situated to the north-west of Bor, and were made to construct a narrow-gauge railway over the mountains.

Many of the 6,000 labour servicemen taken to Bor were well known figures from the world of culture, arts, public life or politics, including the internationally known great Hungarian poet, Miklós Radnóti, and the poet László Lukács, who died in Bor. The well-known Social Democratic politician, Pál Justus was one of the older servicemen. All three of them served in Bor under the command of Lieutenant Colonel Ede Marányi. Under his command the situation of the labour servicemen fundamentally changed. The already strict discipline was replaced with a cruel and Antisemitic system. During Marányi’s tenure the cruel forms of punishment, torture and executions were used on a massive scale; such as in the case of Albert Csillag, the graphic artist from Budapest. After the war Ede Marányi changed his name to Antal Fehér and

disappeared in Western Europe. He was tried in absentia in Hungary for war crimes. For unknown reasons he was not convicted, whilst several of his military subordinates in Bor were sentenced to death and executed.

From among the Jewish forced labourers taken to Bor doctors (medical students, dentists, pharmacists, veterinaries, paramedics) formed a separate group. The first part of the book deals with them and their work. It describes the living conditions and working regime in the central camp and the sub-camps, as well as the servicemen's everyday lives. Many of the liberated Bor doctors became the doctors of Tito's partisans, but some were forced to serve the pro-German chetniks. Several of the former Bor doctors and labour servicemen that survived the Holocaust became famous physicians in Hungary and other countries.

On 23 August 1944 Romania pulled out of the war, as a result of which the Soviets quickly forced the German troops to retreat from the Balkans. The Hungarian Ministry of Defence called the Hungarian soldiers and labour servicemen back from Bor. The first group of labour servicemen left Bor on 17 September 1944. The approximately 3,600 people suffered significant losses by the time they reached the Szentkirályszabadja camp near Lake Balaton. The greatest losses were incurred at Crvenka in the West Bačka region of Serbia. Here German soldiers, with the support of Hungarian soldiers, executed 800 to 1,000 Jewish labour servicemen during the night of 7 October 1944. At Szentkirályszabadja the labour servicemen were again put under the command of Lieutenant Colonel Ede Marányi. From the very end of October and the very beginning of November 1944, they were marched on foot in two groups via Veszprém and Gyôr to Mosonmagyaróvár. The Mohács group included, among others, the poet Miklós Radnóti and Gyula Trebitsch, the later Hamburg-based film producer. Radnóti was executed at Abda near Gyôr, while Trebitsch survived the Holocaust. I have written about the events along the Transdanubian route based on memoirs and the soldiers' legal court cases. The military treated their prisoners with extreme cruelty on this journey, too, and even murdered some. The most serious of these murder cases was the one committed at Abda, where 22 labour servicemen, including Radnóti, were executed.

The nearly 1,500-strong group of the Bor servicemen were handed over by Hungarian soldiers to German soldiers at Mosonmagyaróvár. They were led by the SS to Zurndorf train station in Austria, where they were loaded into wagons with other battalions of Hungarian labour servicemen. One of the groups from the Bor labour camp ended up at Sachsenhausen near Berlin, while another group was taken to the Flossenbürg concentration camp, near the German-Czech border. From here they were taken to various concentration camps, with around 500 of them surviving the war.

Most of the Jehovah's Witnesses, Sabbatarians and Nazarenes that were attached to the group survived the war. The first to be freed were the Sabbatarians near Belgrade, who managed to escape with the help of their Serbian brethren. Members of Jehovah's Witnesses and Nazarenes were freed in western Hungary after suffering further vicissitudes on their journey. Later some members of all three minority churches were taken by Soviet soldiers to do forced labour in the Soviet Union, where three Sabbatarians lost their lives.

A few days after the first group left Bor, a second group set off for Hungary on 29 September 1944. This group included Pál Justus, Social Democratic politician, and many prominent members of the Hungarian cultural and scientific life. The approximately 2,000 Jewish labour servicemen that set off were liberated on the day after their departure by Tito's partisans in the Serbian mountains. Several people became partisans, while the doctors served as military doctors during the liberation of Yugoslavia. However, most people were forced to hide from the Germans and to flee to Romania. Finally, they returned to the liberated Hungary from Timișoara and Arad, or emigrated to Palestine.

ARBEITSDIENSTLEISTENDE IN BOR

Kapitel aus der Geschichte des Arbeitslagers Bor

(ZUSAMMENFASSUNG)

Am 20. November 1940 unterzeichnete Ungarn den von Deutschland, Italien und Japan zuvor im September des Jahres geschlossenen Dreimächtepakt. Einige Tage nachdem Deutschland am 6. April 1941 Jugoslawien angegriffen hatte, ließen Staatsoberhaupt Miklós Horthy und Ministerpräsident László Bárdossy die ungarischen Truppen in Jugoslawien einmarschieren. Sie eroberten die Bácska (*Batschka*). Kurze Zeit darauf, am 26. Juni 1941, erklärte Ungarn der Sowjetunion den Krieg.

Im Heer der ungarischen Armee gab es neben den bewaffneten auch unbewaffnete Streitkräfte. Dabei handelte es sich um Personen, die zum waffenlosen Arbeitsdienst verpflichtet wurden. Das „Horthy-Regime“ hatte hierfür im März 1939 die erste rechtliche Grundlage erlassen. Deren Ziel war es, Bürger, denen das Regime nicht vertraute, zu rekrutieren und ihre Arbeitskraft für militärische Zwecke zu nutzen. In erster Linie wurden Kommunisten, Sinti und Roma und Juden dazu einberufen, die dann vor allem bei der Errichtung von Eisenbahnlinien, Straßen, Flughäfen und verschiedenen Militärobjecten eingesetzt wurden. Bis zum Sommer 1940 hatte man etwa 60 jüdische Kompanien aufgestellt. Nach Ungarns Kriegseintritt änderte sich jedoch die Situation im Arbeitsdienst. Während die Juden in den ersten Kompanien noch die Möglichkeit hatten, in Militäruniform, mit militärischen Rängen und sogar mit Waffe zu dienen, war das ab Frühling 1941 nicht mehr gegeben. Ihnen wurde wegen ihrer Herkunft auferlegt, eine gelbe Armbinde zu tragen. Die Bedingungen verschlechterten sich zunehmend und der Arbeitsdienst nahm mehr und mehr die Züge einer Strafmaßnahme an.

Die Truppen des Arbeitsdienstes kamen in Ungarn und in den im Krieg eroberten Gebieten zum Einsatz (im Norden Siebenbürgens, in der Südslowakei, in der Bácska, in der Karpatenukraine) und nach dem Angriff auf die Sowjetunion sogar in Kriegsgebieten weit entfernt von der ungarischen Heimat. Zu Beginn des Jahres 1943 gehörten bereits 50 000 Personen dem Arbeitsdienst an. Mehrere Tausend von ihnen verloren an der sowjetischen Front bei Minenräumarbeiten und beim Rückzug der zweiten ungarischen Armee das Leben; andere starben in russischer Kriegsgefangenschaft.

Im besetzten Jugoslawien machten sich die Deutschen industrielle Anlagen und Bergwerke zunutze. Eines der wichtigsten Bergbaugebiete war das sich vormals in französischem Besitz befindliche Bor mit seinem für die Rüstungsindustrie bedeutenden Vorkommen an Kupfer, Nickel, Zinn und Blei. Damit konnte aus diesem Bergbaugebiet ab 1942 50 Prozent des Bedarfs an Erz für die deut-

sche Kriegswirtschaft gedeckt werden. Die Nachfrage an Arbeitskräften für den Abbau der Rohstoffe und deren Aufbereitung stieg zunehmend. Man entschied sich für den Einsatz von Zwangsarbeitern. In Bor und Umgebung wurde ein Lagerkomplex eingerichtet, in dem ab Beginn des Jahres 1942 bis Herbst 1944 ca. 30 000 bis 80 000 Zwangsarbeiter eingesetzt wurden. Darunter befanden sich neben den auf den Gebiet von Jugoslawien lebenden „Jugoslawen“ (Bosnier, Kroaten, Ungarn, Serben, Slowenen, Juden) und gefangen genommenen Partisanen, tschechische, französische, griechische, polnische und rumänische Zwangsarbeiter und nach Mai 1943 viele italienische Kriegsgefangene. Geleitet wurde das Lager von der deutschen „Organisation Todt“ (OT). Fachliche Unterstützung wurde von Siemens geleistet, weshalb die Zwangsarbeiter als Angestellte der Firma Siemens galten.

Nachdem sich Berlin mehrmals mit der Bitte um den Einsatz von 10 000 ungarischen Zwangsarbeitern an Budapest gewandt hatte, was jedoch zunächst immer wieder abgelehnt worden war, stimmte schließlich Generaloberst Lajos Csátay der Bitte zu. Am 2. Juli 1943 wurde diesbezüglich das erste ungarisch-deutsche Abkommen unterzeichnet. Demgemäß sandte Ungarn 3 000 Arbeiter nach Bor und wurde im Tausch an den gewonnenen Rohstoffen beteiligt. Deportation und Aufenthalt der ungarischen Zwangsarbeiter erfolgte unter ungarischer Ägide. In Bor übernahm die OT die Leitung des Einsatzes der Arbeiter in den Bergwerken. 98 Prozent der ungarischen Zwangsarbeiter waren Juden. Der Rest der Zwangsarbeiter, etwa 200 Personen, waren Angehörige kleiner Religionsgemeinschaften, die wegen ihren „antimilitaristischen Anschauungen“ oder wegen Verweigerung des Militärdienstes bereits zu mehreren Jahren Haft verurteilt und inhaftiert worden waren. Darunter befanden sich Zeugen Jehovas (160–180 Personen), Adventisten (18 Personen) und Nazarener (9 Personen). Diese 1943 aus verschiedenen Gefängnissen zusammengestellte Zwangsarbeitergruppe bildeten die sogenannte Jehova-Kompanie oder Sekten-Kompanie.

Nachdem Ungarn am 19. März 1944 von deutschen Truppen besetzt worden war, sollten weitere 3 000 Zwangsarbeiter nach Bor entsandt werden. Nunmehr kam die ungarische Regierung der Bitte sofort nach und stellte unter denselben Bedingungen wie zuvor 3 000 jüdische Zwangsarbeiter zur Verfügung, die dann im Sommer 1944 in Bor ankamen. Während die 1943 entsandten Zwangsarbeiter im Zentrallager „Berlin“ untergebracht worden waren und Zwangsarbeit im Bergbau verrichteten, kamen die 1944 überstellten Juden in acht Unterlager, die nordwestlich von Bor lagen und arbeiteten hauptsächlich am Eisenbahnlinienbau einer durch die Berge führenden Schmalspurbahn.

Unter den insgesamt 6 000 Zwangsarbeitern aus Ungarn waren bekannte Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens wie Künstler oder Politiker. Zu ihnen zählten die auch im Ausland berühmten ungarischen Dichter Miklós Radnóti und László Lukács, der in Bor starb, aber auch der bekannte sozialdemokratische Politiker Pál Justus. Alle drei arbeiteten in Bor unter Oberstleutnant Ede Marányi, der den Zwangsarbeitern das Leben besonders schwer machte. Er verschärfte die bereits streng geführte Aufsicht im Lager durch eine Vielzahl unmenschlicher Strafmaßnahmen, Folter und Hinrichtungen – wie im Fall des

Budapester Grafikers Albert Csillag. Nach dem Krieg nahm Ede Marányi den Namen Antal Fehér an und tauchte in Westeuropa unter. In Ungarn verhandelte ein Gericht in Abwesenheit über seine im Krieg begangenen Straftaten; aus bisher unbekannten Gründen wurde er nicht verurteilt, während mehrere seiner militärischen Untergebenen zum Tode verurteilt und hingerichtet wurden.

Unter den nach Bor verschleppten Juden bildeten die Ärzte eine besondere Gruppe (Mediziner, Zahnärzte, Apotheker, Tierärzte, Sanitäter). Mit ihnen, ihren Lebensverhältnissen, der Arbeitsordnung und dem Alltagsleben im Zentrallager und in Unterlagern, werde ich mich im ersten Teil des Buches beschäftigen. Nicht wenige von der Gruppe schlossen sich nach ihrer Befreiung den Tito-Partisanen an oder wurden unter Zwang Ärzte der deutschfreundlichen Tschetniks. Einige der Mediziner, die das Zwangsarbeitslager in Bor und den Holocaust überlebten, gelang es, sich später in Ungarn oder in anderen Ländern als Ärzte einen großen Namen zu machen.

Am 23. August 1944 wechselte Rumänien im Krieg die Seiten. In der Folge verdrängten die sowjetischen Truppen die deutschen Einheiten zügig vom Balkan. Das ungarische Verteidigungsministerium rief daher die Soldaten und Zwangsarbeiter zurück. Die ersten Kolonnen der Zwangsarbeiter verließen Bor am 17. September 1944. Unter großen Schwierigkeiten und Verlusten erreichten 3 600 von ihnen das Lager in Szentkirályszabadja (in der Nähe vom Balaton). Die meisten Opfer waren in Cservenka (Tschervenka) zu verzeichnen, wo die deutschen Soldaten mit der Hilfe ungarischer Soldaten am 7. Oktober 1944 zwischen 800 und 1 000 jüdische Zwangsarbeiter hinrichteten. In Szentkirályszabadja übernahm Ede Marányi wieder die Zwangsarbeiter. In zwei Gruppen ging es Ende Oktober 1944 und Anfang November zu Fuß weiter über Veszprém und Győr nach Mosonmagyaróvár. Unter ihnen, in der Mohács-Gruppe, befanden sich auch der Dichter Miklós Radnóti und der spätere Hamburger Filmproduzent Gyula Trebitsch. Radnóti wurde in Abda, in der Nähe von Győr hingerichtet, Trebitsch überlebte den Holocaust. Die Geschehnisse auf dem transdanubischen Marsch werden im Buch auf der Grundlage von Informationen aus Erlebnisberichten und Militärprozessen rekonstruiert. Die Häftlinge waren auf dem Marsch grausamen Misshandlungen ausgesetzt, einige wurden sogar ermordet. Eines der schlimmsten Ereignisse war das Massaker von Abda, wo Soldaten 22 Zwangsarbeiter töteten, unter ihnen Radnóti. 1 500 Häftlinge wurden bei Mosonmagyaróvár von den ungarischen an deutsche Soldaten übergeben. Sie wurden von der SS zum Bahnhof im österreichischen Zurndorf verbracht und hier zusammen mit anderen ungarischen Zwangsarbeiterkolonnen in Waggonen gepfercht und abtransportiert. Ein Teil der ehemaligen Zwangsarbeiter aus Bor kam in das Konzentrationslager Sachsenhausen, der andere in das KZ Flossenbürg. Von hier wurden sie in verschiedene weitere Lager verteilt. Etwa 500 von ihnen haben den Krieg überlebt.

Die meisten der deportierten Zeugen Jehovas, Nazarener und Adventisten überlebten den Krieg. Als erste gelangten die Adventisten in der Nähe von Belgrad in Freiheit, da ihnen mit der Hilfe von Glaubensangehörigen die Flucht gelang. Die Zeugen Jehovas und die Nazarener wurden nach einem dramatischen Marsch im Westen Ungarns befreit. Mehrere, und zwar aus jeder

der Glaubensgemeinschaften, wurden nach ihrer Befreiung von sowjetischen Soldaten in die Sowjetunion zur Zwangsarbeit verschleppt; drei Adventisten kamen dort ums Leben.

Einige Tage später nach Abzug des ersten Trupps Zwangsarbeiter hatte sich am 29. September 1944 auch die zweite Kolonne aus Bor in Richtung Ungarn in Bewegung gesetzt, unter ihnen der sozialdemokratische Politiker Pál Justus und andere später berühmt gewordene Persönlichkeiten der ungarischen Kultur und Wissenschaft. Etwa 2 000 jüdische Zwangsarbeiter wurden von den Tito-Partisanen in den Bergen von Serbien befreit. Manch einer von ihnen schloss sich selbst den Partisanen an; einige Ärzte beteiligten sich als Militärärzte an der Befreiung Jugoslawiens. Die meisten von ihnen waren jedoch gezwungen, sich vor den Deutschen zu verstecken und nach Rumänien zu flüchten. Sie kehrten schließlich über Temesvár und Arad in das befreite Ungarn zurück oder wanderten nach Palästina aus.

A szerző témával kapcsolatos publikációi

Forrásközlések, visszaemlékezések közlése, tanulmányok folyóiratokban, tanulmánykötetekben

- A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel. Új Honvédségi Szemle, 59. évf. (2005) 12. sz. 91–99. (Tomislav Pajiccsal együtt.)
- Az Énekös. (Interjú Mayer Rudolf bori túlélővel). Mozgó Világ, 32. évf. (2006) 2. sz. 32–45.
- Bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései. (Könyvszemle: Charles Chany: *Des marches de la mort aux sciences de la vie*. Pál Markovits: *Stets bei Verstand sein*. István Kádár et al.: *Zwangsarbeit, Todesmarsch, Massenmord*.) Magyar Tudomány, 168. évf. (2007) 8. sz. 1098–1100.
- A bori munkaszolgálatos Justus Pál. In: Jemnitz János–Székely Gábor (szerk.): Justus Pál. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 115–120.
- Morvai István holokauszt-túlélő visszaemlékezése Hódmezővásárhelytől Boron át Nordhausenig. Közzéteszi Csapody Tamás. Múlt és Jövő, új folyam, 20. évf. (2009) 1. sz. 65–83.
- Darvas Ferenc. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Tiszatáj, 63. évf. (2009) 5. sz. 100–124.
- Dr. Pollák László: Hajóval a bori rézbányába. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Szombat, 21. évf. (2009) 5. sz. 20–23.
- „Ennyi az emberi élet” (Interjú Papp Lajossal) I–II. rész. Palócföld, 55. évf. (2009) 5. sz. 43–51. és 6. sz. 26–37.
- Halper Nándor Ferdinánd: Túl jön s rosszon. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Forrás, 41. évf. (2009) 5. sz. 69–96.
- Gál Dezső: Bori napló. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Életünk, 47. évf. (2009) 6. sz. 32–49.
- Gadó Béla: Deportált voltam... Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Mozgó Világ, 35. évf. (2009) 6. sz. 30–49.
- Gátföldy Egon ezredes visszaemlékezése. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 3. sz. (szeptember) 849–862.
- Az angyal Radnóti. Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral. Közzéteszi: Csapody Tamás. Magyar Tudomány, 170. évf. (2009) 11. sz. 1368–1380.
- Orvosok és orvoslás Borban, 1943–1944. Lege Artis Medicinae (LAM), 19. évf. (2009) 12. sz. 816–819.
- Abdai gyilkosok. Aetas, 25. évf. (2010) 1. sz. 66–91.
- Orvosok és orvoslás a „Berlin” táborban. Lege Artis Medicinae (LAM), 20. évf. (2010) 3–4. sz. 266–270.
- A demokrácia hasznos polgára. Horváth József bori keretlegény élete és halála. Mozgó Világ, 36. évf. (2010) 8. sz. 88–95.

- Abdai exhumálási jegyzőkönyvek. Forrás, 43. évf. (2011) 1. sz. 61–71.
 Tálás András népbírósi pere (Tálás András-e Radnóti Miklós gyilkosa?)
 Századok, 145. évf. (2011) 1. sz. 197–214.
 A bori menet Tarjánpusztán. Radnóti Miklós egy Győr előtti téglagyárban.
 Történelmi Szemle, 53. évf. (2011) 1. sz. 113–125.
 A bori menet Abda és Zurndorf között. I. rész. Remény, 14. évf. (2011) 2. sz. 31–37.

Ismeretterjesztő cikkek napi- és hetilapokban

- Razglednicák. (Becsétől Borig és vissza: erőltetett menetek nyomában). Népszabadság, Hétvége, 2005. 09. 03., 6–7.
 Ex Libris (bori túlélők memoárköteteteinek ismertetése). Élet és Irodalom, 2005. 12. 02., 23.
 Bori munkaszolgálatosok Baján. Népszava, 2006. 02. 18. Szép Szó melléklet, 1. és 8.
 Halálút Bortól Cservenkáig. Népszabadság, 2006. 08. 09. Hétvége melléklet, 6–7.
 Puskalövés három méterről (Bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján). Magyar Nemzet, 2006. 12. 09. Magazin, 32–33.
 Felmagasztosult keretlegények. Öt sir nyomában a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában. Népszabadság, 2007. 11. 24. Hétvége melléklet, 2–3. Másodközlése: Meghamisított síremlékek a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában. Új Kelet, 2007. 12. 06., 8–11.
 A hiányzó negyedik oldal. Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálatosa. Népszabadság, 2008. 04. 05. Hétvége melléklet, 6. Másodközlése: A bori munkaszolgálatos Csillag Albert. Új Kelet, 2008. 04. 10., 10–11.
 Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal” – bori táborparancsnok élete. Népszabadság, 2008. 06. 07. Hétvége melléklet, 6–7. Másodközlése azonos címen jelent meg in: Bajnai Zsolt (szerk.): Minőségi Újságírási Díj 2008. (A díjjal kitüntetett írók.) Picasso Média, Budapest, 2009. 64–73.
 A bori munkaszolgálat – izraeli kutatóút. Új Kelet, 2009. 01. 08., 12–13.
 Abdai gyilkosok. Népszabadság, 2009. 04. 25. Hétvége melléklet, 2–3.
 A 298-as parcella 10 botránya. Élet és Irodalom (Agora), 2009. 05. 22., 15.
 A 298-as parcella 11. botránya. Élet és Irodalom (Agora), 2009. 06. 19., 14.
 A 298-as parcella közbotránya. Népszava (Szerintem), 2009. 07. 02., 12.
 Radnóti Miklós halála. Népszabadság, 2009. 10. 31. Hétvége melléklet, 9.
 Kegyelet és emlékezet. Népszabadság, 2009. 12. 03., 11.
 „Iszonykodtunk, és meg voltunk rettenetesen lepödvé”. Interjú Sarmann Ferencnével. Élet és Irodalom, 2009. 12. 11., 11–16.
 A tényekről – túl a bűnösökön és a sírokon. Népszabadság, 2010. 02. 02., 11.
 Radnóti Miklós bori munkaszolgálatosa. Semmelweis Egyetem, 11. évf. 2. sz. (2010. 03. 16.), 24.

A szerzővel készített interjú

Pethő Tibor: Gyűanyag. Áldozatok vagy bűnösök? [közös interjú Csapody Tamással, Donáth Ferencsel, M. Kiss Sándorral és Szakály Sándorral]. Magyar Nemzet 2010. 04. 17. Hétvégi Magazin, 30–31.

Névmutató

Névmagyarázatok*

Címszóként a legismertebb, leggyakrabban használt, illetve a rendelkezésre álló adatok szerinti legvalószínűbb név áll. Ezt követik szögletes zárójelben a különböző névváltozatok (egymástól perjellel elválasztva), majd zárójelben a személyes adatok (anyja neve, születési hely és idő, esetleges halálozási hely és idő). A személyes adatok gyakran hiányosak, a hiányokat külön jel nem tünteti fel, kivéve a hiányos nevek, valamint az ismeretlen születési/halálozási idő esetét, amelyeket kérdőjel mutat. Ahol a halálozásnál nem szerepel adat, illetve kérdőjel, ott az adott személy a kézirat lezárásakor még életben volt. A személyes adatokon belül szintén szögletes zárójelben kiegészítő információk is helyet kaptak (az anya nevének változatai, a születés/halálozás idejének Magyarországon kívüli települések külföldi névváltozatai, illetve kevésbé ismert külföldi települések esetén azok mai országának neve).

Abonyi Jenő (a. n. Krusbach Cecília; Temesvár, 1899. 05. 11.–?) budapesti belyegkereskedő. – 190, 316

Aczél György [Appel Henrik] (a. n. Wiemann Aranka; Budapest, 1917. 08. 31.–Bécs [Wien], 1991. 12. 06.) kommunista politikus. 1945 elejétől a kommunista párt különböző pártirodáit vezette. A Rajk-per egyik mellékperében életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. A Kádár-rendszer meghatározó kultúrpolitikusa. Radnóti Miklós barátja. – 425, 452, 553

Ács Kálmán pannonthalmi lakos. – 241, 332

Acsay Judit újságíró, lapkiadó. – 329–331, 333, 552, 553

Adamik [Agteleki] Ilona (kb. 1925–) Marányi Ede mostohalánya. – 164

Adamik [Agteleki] Imre (a. n. Stich Ilona; 1894–?) alezredes, segédmunkás, aki 1945 után is Magyarországon élt. Marányi Edéné első férje. – 164

Adamovics Jenőné született Karácsony Rozália (a. n. Horváth Rozália; Nagysimonyi, 1919. 12. 24.–) védőnő, adminisztrátor. Bárdos József orvos Budapesten élő menyasszonya. – 330, 587

Adler Elek (a. n. Steiner Teréz; Kőszeg, 1901. 09. 30.–feltehetően Buchenwald, Ohrdruf-altábor, 1944 vagy 1945) kereskedő. – 288, 347

Adler György (a. n. Bergner Vilma; Győr 1947. 06. 09.–) építőmérnök. – 347

Adler Jenő (?–1944?) bori munkaszolgálatos. – 85

Adler Manó Adler Elek munkaszolgálatos apja. – 347

Ágh Magdolna *lásd* Józsa Lászlóné

Agteleki Imre *lásd* Adamik Imre

Albert Abdán lévő német szakács 1944-ben. – 281, 282, 287

*Teljes körű adatgyűjtésre és naprakész adatok közlésére törekedtem. Az adatgyűjtés lezárásának időpontja 2011. október 1. Kérem az Olvasót, hogy az itt esetleg előforduló hiányosságokat, tévedéseket és hibákat a bori munkaszolgálatról készülő monográfia számára legyen szíves nekem jelezni (csaptam@net.sote.hu). (A szerző)

- Áldozó István (a. n. Göcsei Jolán; Kapuvár, 1973. 02. 06.–) Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltár főlevéltárosa. – 343, 346
- Alter Simon (a. n. Weisz Golda Polena; 1908. 01. 05.–Bor, 1943. 07. 28.) bori munkaszolgálatos. – 54
- Altmann István *lásd* Arató István
- Andai [Goldberger] Ferenc (a. n. Grünbaum Blanka; Budapest, 1925. 04. 15.–) bori munkaszolgálatos, Kanadában élő újságíró, író, történész, tanár. – 60, 68, 74, 105, 230, 553
- Apáthy [Apáthi] Imre (a. n. Tállai Franciska; Keszthely, 1906. 07. 28.–?) tizedes, bori keretlegény. A népbíróság egy évi börtönre ítélte, de másodfokon szabadságra helyezték, majd 1950-ben Ausztráliába menekült. – 365, 432, 453, 455, 570
- Appel Henrik *lásd* Aczél György
- Aradi István jogász, tanácsvezető bíró. – 398
- Arató [Altmann] István [Steven Arato] (a. n. Róth Cecília; Pécs, 1926. 12. 19.–) bori munkaszolgálatos, műszaki ellenőr. 1961-ben disszidált Olaszországba, 1964-ben az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Itt hegesztő, elektrotechnikus lett, majd filmfelvevő gépek gyártásával foglalkozott. – 74, 108, 123, 137
- Arneri, Vinko Borba deportált szerb orvos. – 47
- Árvai Vilmos (a. n. Stendler [Steindler] Jolán; Magyarpécska, 1915. 05. 14.–1944. 10. vége) bori munkaszolgálatos, orvos, szülész-nőgyógyász. – 91
- Árvai Vilmosné [Lendvai Pálné] született Veres Denise Györgyi (a. n. Marmorstein Emma; Zólyom, 1919. 12. 19.–) könyvelő. – 112, 113
- Asztalos Ferenc (a. n. Dudás Márta; Balsa, 1915. 07. 09.–Budapest, 1947. 03. 18.) szakaszvezető, bori keretlegény, MÁV-altiszt. Háborús bűntett miatt kivégezték, sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. – 206, 233–235, 238, 297, 302–304, 322, 331, 352, 364, 365, 373, 382–384, 402, 406, 437, 439, 453, 455, 570, 587
- Avató János a Pannonhalmi Góztéglagyár vezetője. – 235
- Babinecz Gyula Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 359
- Babus Antal irodalomtörténész, az MTA Kézirattár osztályvezetője. – 552, 568
- Bäcker, Bernat (1929–) riederni lakos, 1984-ig Marányi Ede szomszédja. – 171, 183
- Bakay Lajos orvos, professzor, a Teleki család kezelőorvosa. – 296
- Balázs [Berger] Béla (a. n. Léderer Ilona; Budapest, 1908. 08. 26.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó, boltvezető. – 213, 325, 396
- Balázs Béla bori munkaszolgálatos. – 325
- Balázs főhadnagy, bori keretlegény a *Berlin*-altáborban. – 50
- Balázs Lórántné született Kukorelli Katalin (a. n. Gesztesi Sarolta; Győr, 1934. 03. 09.–) kémia tanár. – 474, 536
- Bálint Éva, V. író, újságíró. – 452, 553
- Bálint György (Budapest, 1906. 07. 09.–Sztarij Nyikolszkoje [Ukrajna]; 1943. 01. 21.) író, újságíró, kritikus, műfordító. – 501, 502
- Bálint Klára *lásd* Szerb Antalné

- Balogh András (a. n. Schmidt Irma; Gyöngyös, 1895. 11. 30.–?) alezredes, a bori táborcsoport első parancsnoka. – 16, 17, 57, 99, 143–145, 152, 153, 172, 173, 175, 572
- Balogh Sándor boncsegéd. – 476
- Balogh Sándor Tiborné született Szabó Margit (a. n. Blazsovits Margit; Gyôr, 1951. 04. 03.–) abdai tanítónő. – 347
- Bánáti Miklós (Budapest, 1922–?) bori munkaszolgálatos, író. – 42, 50, 52, 82, 83, 553
- Barabás Tibor újságíró. – 344, 553
- Barat István [Stevan Barat] (a. n. Jazovai Banat; Zenta, 1925. 01. 28.–Ausztrália, 2011. 10. vége) szombatista katonai szolgálatmegtagadó. 1955-ben megszökött Jugoszláviából, és Ausztráliában telepedett le. Nyugdíjazásáig a Hetednap Adventista Reformmozgalom (Seventh Day Adventist Reform Movement) misszionáriusa Ázsiában és Koreában. – 89, 112
- Bárdos József (a. n. Brachfeld Vilma; Budapest, 1916. 07. 30.–feltehetően Sachsenhausen KZ) bori munkaszolgálatos, orvos. Radnóti Miklós barátja. – 59, 60, 91, 227, 228, 230, 330, 416, 419, 486, 503, 587
- Bárdos Pál (a. n. Halász Janka; 1922–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos. – 477, 484–486, 497, 541, 588
- Baróti [Kratochfill] Dezső (a. n. Ring Irma; Torda, 1911. 10. 02.–Budapest, 1994. 09. 05.) irodalomtörténész, egyetemi tanár. Radnóti Miklós barátja, életének és költészetének kutatója. – 20, 327, 381, 468, 499, 500, 502, 520, 521, 527, 533, 535, 550, 551, 553
- Baróti [Szabó] Géza (a. n. Pratsler Eleonóra; Déva, 1914. 08. 22.–Biatorbágy 1993. 09. 02.) író, újságíró. – 341, 383, 553
- Bartha László (1921–Szombathely, 1944. 11. 09. vagy 11.) bori munkaszolgálatos. – 215, 358
- Bartos Sándor [Bartos Imre Sándor / Alexander Bartos / Alex E. Bartos] (a. n. Löwinger Róza; Budapest, 1921. 03. 10.–) bori munkaszolgálatos, Ausztráliában élő kereskedő, tolmács. – 24, 307, 353
- Barulin, Grigorij Szeliversztovics (1903–1990) a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa 1945 és 1947 között. – 499–501, 512, 517–519, 549
- Bata Margit *lásd* Soós Péterné
- Battyán [Sachs] György (a. n. Kohn Berta [Mária]; Budapest, 1922. 12. 16.–Budapest, 2007. 05. 05.) bori munkaszolgálatos, ny. rendőr ezredes, közigazdász, jogász, az ORFK Gazdasági Főigazgatóság munkatársa. – 24, 189, 197, 198, 217, 319, 326, 449, 477, 486, 503, 553
- Bäur, Maria (1906–1984. 05.) riederni háztulajdonos, Marányi Ede főbérője. – 170, 171
- Becker, Hubert markdorfi számítástechnikus. – 183, 582
- Bedő István, id. (a. n. Kaltrovics [Kallarovics] Matild; Pécs, 1891. 12. 22.–Tiszakécske, 1969) orvos, az első világháborúban százados. A második világháborúban nem volt katona. A köztisztvisletben álló orvos nevét utca és emléktábla őrzi (Tiszakécske, Bedő István utca 1.). – 51, 99
- Bedő István, ifj. (a. n. Ócsenás Erzsébet; 1918–Németország, 1945) hadapród őrmester, bori keretlegény, orvos. – 49–51, 99
- Békés [Neu] György (a. n. Friedmann Ilona; Szolnok, 1920. 08. 08.–Budapest, 1969. 05. 15.) bori munkaszolgálatos, orvos, szülész-nőgyógyász, a budapesti

- Rókus (Simmelweis) Kórház igazgató főorvosa. – 61, 69–71, 76, 92, 106, 108, 553
- Békés Györgyné született Roboz Ágnes (a. n. Kaufmann Adél; Budapest, 1926. 06. 18.–) nemzetközileg elismert táncpedagógus és koreográfus, Békés György bori munkaszolgálatos felesége. – 70, 106, 113, 553
- Béldy [Bruckner] Alajos (Budapest, 1889. 07. 08.–Budapest, 1946. 12. 22.) sportoló, altábornagy. – 554
- Bencsik Péter (a. n. Horváth Irma; Kaposvár, 1971. 07. 17.–) történész, szerkesztő. – 29
- Benedek István Gábor [„BIG”] (a. n. Kormos Rozália; Gyula, 1937. 10. 29.–) újságíró, szerkesztő, rendező, tanár, író. – 84, 553
- Benedek János (a. n. Kisa Julianna; Homokmégy, 1919–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 296, 453
- Benisch Veronika *lásd* Fillenz Jenőné
- Benoschofsky Ilona (a. n. Haán Gizella; Budapest, 1913. 02. 19.–Budapest, 1997. 01. 14.) történész, a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának főtisztviselője. – 542, 553, 558
- Benz, Wolfgang német holokauszt-kutató. – 547, 549, 554
- Beöthy Ottó *lásd* Salgó Ottó
- Bérci Pálné született Mahler Livia (a. n. Bíró Ilona; Budapest, 1919. 06. 26.–) varrónő. – 488, 541, 588
- Berez Endre csornai helytörténész. – 235, 332, 554
- Beregfy [Beregffy] Károly (a. n. Gegner Mária; Cservenka, 1888. 02. 12.–Budapest, 1946. 03. 12.) vezérezredes. 1944. május 15-től 1944. augusztus 1-jéig az 1. hadsereg parancsnoka volt. 1944. október 16-tól a Szálasi-kormány honvédelmi minisztere és egyúttal a Honvéd Vezérkar főnöke. Háborús bűncselekmények elkövetéséért a népbíróság halálra ítélte és kivégezték. – 219, 562
- Berg József (Konyár, 1904. 05. 25.–Netanya [Izrael], 1983. 03. 24.) pedagógus, fordító, aszóni, majd kispesti rabbi. – 471, 474
- Berger Miklós (a. n. Altmann Regina; Kassa, 1918. 03. 25.–?) bori munkaszolgálatos. – 358
- Berger Ödön (?–Szombathely, 1944. 12. 29.) bori munkaszolgálatos, pestlőrinci lakos. – 215, 358
- Berkesi András (a. n. Kazinczi Erzsébet; Budapest, 1919. 11. 30.–Budapest, 1997. 09. 14.) a HM Katonapolitikai Osztály, majd az ÁVH hivatásos tisztje, író. – 396, 397, 442
- Bernát Pál *lásd* Justus Pál
- Bessenyei András [Besenyei István] (a. n. Nagy Borbála; Kisléta, 1911. 11. 28.–Bor, 1944. 04. 11.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 85, 86
- Bíró [Bíró] Imre (a. n. Flesch Erzsébet; Kalocsa, 1915. 05. 06.–Budapest, 2003. 05. 06.) bori munkaszolgálatos, felszolgáló, kereskedelmi üzletigazgató. – 74, 75, 108
- Blasszauer Róbert történész. – 345, 554
- Blättler [Blatter] Pál (a. n. Reich Erzsébet; Budapest, 1919. 10. 20.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) valószínűleg bori munkaszolgálatos, budapesti lakos. – 477, 478, 492, 538
- Blau István (?–1944?) bori munkaszolgálatos. – 85

- Blau László (Abony, 1920–?) bori munkaszolgálatos, budapesti vegyész. – 154, 178, 179
- Blazsovits Ida *lásd* Horváth Lajosné
- Blazsovits Marcella (1880–1960) az abdai Háromszoknya vendéglő (kocsmá) tulajdonosa. – 280, 341
- Blazsovits Margit *lásd* Szabó Andrásné
- Bleier [Bleyer] István bori munkaszolgálatos, aki a körmendi vasútállomáson szakadt el társaitól. – 197
- Bleier László (Kenderes, 1905. 02. 13.–?) bori munkaszolgálatos. – 49, 99
- Blitz Endre bori munkaszolgálatos. – 133, 140, 554
- Bódis Ilona, Abdánál exhumált személy hozzátartozója. – 535, 540
- Bodor [Krausz] Béla (a. n. Krausz Betti; Budapest, 1911. 12. 31.–Abda, 1944. 11. 09. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 484, 485, 489, 490
- Bodor [Singer] Pál [„Diurnus”] (a. n. Bodor Klára; Budapest, 1930. 07. 28.–) író, újságíró, fordító. – 132, 139, 158, 180
- Bodor István nem létező bori keretlegény. – 397, 442
- Bodor Sándor (a. n. Fazekas Zsófia; Büdszentmihály, 1906. 02. 06.–?) tartalékos tizedes, bori keretlegény, cipész, budapesti lakos. Soha nem vonták felelősségre, így büntetlen előéletű volt. Budapesten cipészsegédként helyezkedett el, és 1966-ban ment nyugdíjba. – 263, 268, 273, 274, 278, 280, 312, 383, 394, 400, 401, 406, 411–414, 417–420, 422, 424, 427, 429, 434, 442, 449, 450, 453, 587
- Bognár Zalán (a. n. Petőváry Zalánka; Budapest, 1963. 12. 06.–) történész, egyetemi docens. – 512, 513, 554
- Bóka László (a. n. Zombori Rózsa Mária; Budapest, 1910. 07. 19.–Budapest, 1964. 11. 01.) író, költő, irodalomtörténész, politikus, egyetemi tanár. – 501, 545
- Bolla Géza [Bolla Géza József] (a. n. Ligeti ?; Veszprém, 1923. 10. 03.–) költő, író, főszerkesztő, anyakönyvvizsgáló. A Kőbányai Írók, Költők (KIK) Asztaltársaságának tagja, a kőbányai Pro Urbe-díj kitüntetettje. – 269, 270, 273, 277, 280, 339, 340
- Bor Jenő (a. n. Rácz Ilona; Hajdúszoboszló, 1895. 09. 08.–Brookmont [Washington D.C., USA], 1979. 11. 30.) altábornagy. – 219
- Boros Lajos (a. n. Goldstein Klára; Budapest, 1947. 04. 12.–) zenei szerkesztő, műsorvezető, író, újságíró, szövegíró, gitáros, énekes, az Öröklét című honlap létrehozója. – 540, 541, 568
- Bors Istvánné Honner Rozália pannonthalmi lakos. – 332
- Böszörményi Miklós (a. n. Lévai Ilona; Budapest, 1914. 01. 29.–Budapest, 2002. 12. 01.) bori munkaszolgálatos, orvos, tüdőgyógyász, az Országos Korányi Tbc és Pulmonológiai Intézet igazgató főorvosa, Állami Díjas (1970). – 55–57, 62, 101, 103, 556, 567
- Braham, Randolph L. (a. n. Katz Eszter; Bukarest, 1922. 12. 20.–) az Egyesült Államokban élő történész, politológus, holokauszt-kutató, egyetemi tanár, a Rosenthal Intézet igazgatója. – 203, 204, 221, 321, 327, 547, 554, 560
- Braun László (a. n. Luczárty Szerén; Balassagyarmat, 1920. 01. 24.–?) bori munkaszolgálatos. – 215, 216, 326, 356
- Brown, Eva született Palásti Éva (a. n. Palkó Vilma; Budapest, 1933. 10. 20.–) író, Palásti László bori munkaszolgálatos lánya – 24, 166, 182
- Bruckner Alajos *lásd* Bélyd Alajos

- Brunó Abdán lévő német szakács 1944-ben. – 281, 282, 287
- Bun Győző *lásd* Csornoky Viktor
- Burkus Ferenc (a. n. Kuti Anna; Abda, 1924. 09. 22.–Győr, 2008. 11. 26.) lakatos, az abdai Mezőgépgyárban volt karbantartó. – 273, 274, 276, 277
- Bús János (a. n. Tál Terézia; Zalapetend, 1920. 11. 10.–Tapolca, 2011. 07. 25.) tanár, történész, múzeumi igazgató. – 111, 554
- Chany, Charles *lásd* Csányi Károly
- Cukor Panni *lásd* Matolay, Veronika
- Custodis Alfonz budapesti építési vállalkozó. – 582
- Czibor Zoltán (Kaposvár, 1929. 08. 29.–Budapest, 1997. 09. 01.) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
- Czigány Jenő (a. n. gelsei Bíró Julianna; Győr, 1926. 03. 06.–Győr, 2011. 05. 20.) orvos, győri fül- orr-gégész szakorvos. – 264–266, 268, 338, 339
- Czimbolinecz Iván (? –Bor, 1943. 10. 29.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 86, 586
- Czitron Lajos (a. n. Benedek Rozália; Budapest, 1919. 10. 16.–Budapest, 2009. 03. 30.) bori munkaszolgálatos, vasesztergályos, rendőr őrnagy, tanácselnök, a Temetkezési Intézet vezetője. – 196, 197, 308, 319
- Cságoty Tibor (a. n. Farkas Lujza; Siracusa [USA], 1910. 07. 23.–? [feltehetően Texas, USA], 2005 körül) hivatásos és hadtáp honvéd százados, textiltechnológus, magántisztviselő. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt többször is elítélte (1946-ban három évre, majd 1948-ban új eljárásban 6 év 4 hónap kényszermunkára. 1953-ban szabadult, 1956-ban emigrált.) – 284–286, 288, 345, 413, 570
- Csákvári Ferenc (a. n. Szalai Mária; Bana-Bábolna, 1900 vagy 1920–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 453
- Csányi Károly [Charles Chany] (a. n. Löbl [Lööbl] Irén; Budapest, 1920. 09. 01.–) bori munkaszolgálatos, orvos, Párizsban élő virológus és immunológus, egyetemi tanár. – 24, 93, 113, 307, 554, 597
- Csaplár Ferenc (a. n. Csuha Ilona; Baja, 1940. 11. 27.–Budapest, 2007. 05. 11.) tanár, kritikus, irodalomtörténész, a Kassák Lajos Múzeum igazgatója. – 466
- Csapody Tamás (a. n. Priszinger Mária; Sopron, 1960. 06. 11.–) jogász, szociológus. – 27, 97–99, 111, 138, 139, 175, 179–181, 316, 319, 320, 322–325, 329, 331, 349, 351–353, 433–435, 440, 448, 449, 542, 548–550, 554–557
- Császár János [József] (a. n. Burkus Judit; Medgyesegyháza, 1905. 04. 17.–Szeged, 1945. 08. 03.) honvéd főtörzsőrmester, bori keretlegény, a *Bregenz*-altábor szolgálatvezetője. A népbíróság háborús bűntett elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 16, 54, 123, 124, 571
- Csatay [Csatai / Tutzentaller] Lajos (Arad, 1886. 08. 01.–Budapest, 1944. 11. 18.) vezérezredes, Nagy Vilmos honvédelmi miniszter lemondását követően honvédelmi miniszter 1943. 06. 12. és 1944. 10. 16. között. Minisztersége idején kerültek Borba a munkaszolgálatosok. – 16
- Csécsy [Csécsil] Imre (a. n. Pásztor Anna; Budapest, 1893. 10. 15.–Budapest, 1961. 02. 06.) jogász, író, szerkesztő, a Magyar Radikális Párt alapító elnöke, politikus, országgyűlési képviselő, a Társadalomtudományi Társaság elnöke. – 136
- Csekő Ernő (a. n. Török Piroska; Zalaegerszeg, 1971. 11. 23.–) Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának főlevéltárosa. – 346

- Csenár Imre (a. n. Pálovits Irén; Rőjtökmuzsaj, 1930. 07. 12.–) győri mérnök és hagyományörző. – 271, 340
- Csendes Ilona *lásd* Kozák Lajosné
- Csepli János abdai volt nyilas párttag. – 475
- Csete Olga *lásd* Estókné Csete Olga
- Csillag Albert (a. n. Weisz Gabriella; Budapest, 1917. 06. 08.–Bor, 1944. 08. vagy 09.) bori munkaszolgálatos, budapesti grafikus, festőművész, illusztrátor. – 88, 154–157, 173, 178, 179, 388–390, 554, 587, 598
- Csillag Katalin *lásd* Ferenczy, Katharina von
- Csizmánszki János (?–Kiszács [Szerbia], 1995 körül) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó. – 585
- Csoknyai [Csoknyay] Pál (Egyházasrádóc, 1892. 10. 15.–Felsőôr [Oberwart, Ausztria] 1961. 08. 07.) ezredes. A keleti hadszíntérre vezényelt soproni 4/I. zászlóalj, illetve a 4. gyalogezred parancsnoka. – 150
- Csoma Gábor (Tiszavasvár, ?–1964 vagy 1965) szakaszvezető, bori keretlegény. – 453
- Csorba Csilla, E. művészettörténész, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója. – 136
- Csornoky Viktor [Chornoki Viktor / Bun Gyôzô] (a. n. Klein Stefánia; Budapest, 1919. 06. 10.–Budapest, 1948. 12. 07.) ügyvéd, diplomata, kigazdapárti politikus, Tildy Zoltán veje. Konceptiók perben halálra ítélték és kivégezték. – 499
- Dadasev József (a. n. Kovács Róza; 1921. 02. 24.–?) bori keretlegény. – 431
- Danyi János (a. n. Kászer Erzsébet; Cibakháza, 1918. 01. 01.–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 453
- Darvas Ferenc (a. n. Klein Regina; Budapest, 1919. 09. 06.–Budapest, 2008. 03. 14.) munkás, tartalékos tiszt, agronómus, mezőgazdasági mérnök, kutató. – 24, 48, 50, 84, 178, 179, 555, 597
- Dázkál Béla bori munkaszolgálatos, a cservenkai mészárlás egyik túlélője. – 133
- Davidović, Nikola orvos, sebész, aki 1944 őszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
- Davidović-Milovanov, Drenka orvos, aki 1944 őszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
- Deák Ferenc (1922. 08. 30.–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, tiszakarádi lakos. – 86, 111, 112
- Dékány Antal [András] (a. n. Kerepesi Erzsébet; Újszôreg, 1919. 09. 25.–?) szakaszvezető, bori keretlegény. A népbíróság 1949-ben hat hónap börtönre ítélte. – 246, 298, 311, 364, 365, 432, 453, 455
- Dékány Antal bori keretlegény. – 569, 571
- Demán Frigyes bori munkaszolgálatos. – 377
- Dénes Gábor filmrendező Dénes János Tamás bori munkaszolgálatos fia. – 94, 96, 567
- Dénes János Tamás [Dénes János / Dénes Tamás] (a. n. Bíró Margit; Budapest, 1925. 04. 25.–Nagykanizsa, 2002. 12. 23.) bori munkaszolgálatos, fogtechnikus, rendôr ôrnagy, osztályvezető. – 85, 110
- Dénesi Tamás történész, tanár, levéltáros, a Pannonhalmi Főapátság Levéltárának igazgató helyettese. – 582
- Deutsch István (Jászberény, 1924. 12. 14.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti szállítómunkás. – 304, 384, 438

- Deutsch, Juda [Jehuda / Yehuda; Deutsch Lajos György] (a. n. Czeizler Sarolta; Újpest, 1926. 02. 20. Netanya [Izrael], 2009. 09. 28.) bori munkaszolgálatos a *Rhön*-altáborban. Munkás, az izraeli hadsereg alezredese, a bori munkaszolgálat történetének kutatója. – 24, 49, 64, 65, 98, 99, 104, 108, 110, 113, 159, 160, 166, 180, 196, 201, 203, 214, 318, 320, 321, 325, 555
- Devecseri Jenő (a. n. Buzás Mária; Győr, 1908. 09. 08.–1973.) a Háromszoknya kocsmá mindenese és a kocsmá tulajdonosának nevelt fia. – 279, 280, 423
- Dienes [Gyenes Dienes / Gyenes / Gyenes-Dienes] András (a. n. Dienes Magda; Kassa, 1904. 11. 30.–Balatonalmádi, 1962. 08. 30.) csendőrtiszt, rendőr ezredes, író és irodalomtörténész. 1945-ig csendőrtiszt volt és egyben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 után rendőrtiszt, majd koholt vádak alapján letartóztatták. 1957-ben rehabilitálták. Az MTA Irodalomtörténeti Intézet tudományos kutatója (1957–1962), fő kutatási területe Petőfi Sándor élete és munkássága volt. – 20, 282, 283, 413, 462, 463, 468
- Dobó Imre (a. n. Császár Veronika; 1907. 07. 02.–Bor, 1944 eleje) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 86
- Domán András történész. – 537, 555
- Donáth Ferenc, ifj. orvos, a Budapesti Nagy Imre Társaság elnöke. – 599
- Dósa Attila (a. n. Rezutsek Mária; 1922. 06. 17.–Budapest, 1950. 04. 01.) hadnagy, aki 1948–1949-ben hírszerző hálózatot szervezett Magyarországon. – 165, 570
- Dováth Miklós (Kula [Bácska / Szerbia], 1920 vagy 1921–?) honvéd, bori keretlegény. – 453
- Dömötör Gábor abdai volt nyilas párttag. – 475
- Dragojević, Bogoslav L. bori kényszermunkára vitt szerb orvos. – 47
- Duschinsky Jenő (Rákospalota, 1916. 01. 05.–Tel-Aviv, 1986. 12.) bori munkaszolgálatos, ortodox főrabbi, tábori lelkész, honvéd ezredes, egyetemi tanár. – 80, 84, 110
- Dzsinity orvos, belgyógyász, professzor az újvidéki kórházban 1944 őszén. – 190
- Ecker [Ekker] Lajos László (Balsa, 1903. 12. 29.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselő. – 297, 302, 308, 351, 375, 377
- Egressy [Egeressy / Egressi] Károly (a. n. Végh Gizella; Rábasömjén, 1905–?) szakaszvezető, bori keretlegény, akit 1944 őszén Borban lefokoztak. – 289, 293, 421, 422, 450, 453
- Egri Zoltánné / Egriné T. Szonja *lásd* Virághné T. Szonja
- Eisenberg Béla Akiba [Akiba Eisenberg] (a. n. Stern Malvin; Nemessúr, 1908. 09. 30.–Bécs [Wien], 1983. 04. 08.) 1946-tól győri, majd 1948-tól bécsi főrabbi. – 474, 526
- Eisenberger Benjamin *lásd* Péter Gábor
- Éles Károly (Hajdúszoboszló, 1908–?) szakaszvezető. – 311, 453
- Endrevári [Exner / Endrevár] József (a. n. Krikker Erzsébet; Vaszar, 1895. 10. 11.–?) őrmester, főellenőr, anyagraktáros, portás. Endrevári Józsefet 1945-ben Csehszlovákiában nyolc év börtönre ítélték, de megszökött. Budapesten 1952-ben háborús bűncselekmény elkövetése miatt négy év börtönre ítélték, és 1956-ban szabadult. – 148, 176, 569
- Engel Béla (Tiszaluc, 1903. 08. 04.–?) bori munkaszolgálatos, magántisztviselő, budapesti lakos. – 371, 377

- Engel György (Budapest, 1919. 11. 02.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó. – 255, 308, 337, 389, 439
- Engel László *lásd* Erdélyi László
- Erdei Ferenc (a. n. Szabó Eszter; Makó, 1910. 12. 24.–Budapest, 1971. 03. 11.) szociológus, író, politikus. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, 1945-ben a parasztpárt főtitkára. Radnóti Miklós barátja. – 499
- Erdei László (a. n. Rosenberg Ilona; Jánoshalma, 1926. 03. 28.–Baja, 2001. 04. 29.) bori munkaszolgálatos, honvéd alezredes. – 78–80, 109
- Erdély Ernő a győri hitközség vezetőségének tagja, tűzoltóparancsnok, Erdély Miklós jogász apja. – 495, 543
- Erdély Miklós (a. n. Königsberg Margit; Győr, 1921. 03. 15.–Budapest, 2011. 06. 17.) jogász, igazságügyi könyvszakértő, gazdasági igazgató. – 495, 543
- Erdélyi [Engel] László (a. n. Goldman Cecília; Budapest, 1916. 05. 01.–Budapest, 1987. 11. 02.) bori munkaszolgálatos, a budapesti Korvin Ottó Kórház (BM Központi Kórház) sebész főorvosa, rendőr ezredes. – 61, 69–71, 74–76, 79, 80, 103, 105–108
- Erdős Frigyes (1914–Szombathely, 1944. 11. 06.) bori munkaszolgálatos, iparművész. – 215, 357
- Erdős Gyula (a. n. Ekstein [Eckstein] Julianna; Tapolca, 1904. 12. 23.–?) bori munkaszolgálatos, kereskedő, budapesti lakos. – 293, 308, 373, 377, 390, 435, 440
- Erdős Lajos [Erdős Ludwig] (a. n. Rosenfeld Janka; Brassó, 1903. 12. 23.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti hírlapíró, tudósító. – 218, 309, 354, 366, 367, 369, 376, 384, 436
- Erdős Péter (a. n. Grünhut Olga; Budapest, 1925. 07. 07.–Budapest, 1990. 02. 21.) bori munkaszolgálatos, jogász, újságíró, popmenedzser. Radnóti Miklós barátja. – 189, 206, 218, 228–232, 238, 242, 245, 308, 310, 315, 318, 329, 330, 332, 333, 354, 514, 515, 528, 549, 553, 567
- Estókné Csete Olga (a. n. Kun Olga; Jászkisér, 1953. 11. 07.–) szolnoki pedagógus. – 480, 539, 555
- Exner József *lásd* Endrevári József
- Faludi István (Kisoroszi, 1909. 07. 18.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselő. – 255, 337, 389, 440
- Farkas [Lôwy / Wolf] Vladimír (a. n. Lôwy Regina [álnéven: Kara Anna]; Kassa [Košice], 1925. 08. 12.–Budapest, 2002. 09.) ÁVH alezredes, statisztikus, üzemgazdász. Hamis vád és halált okozó testi sértés elkövetése miatt 1957-ben 12 év börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult. – 117, 135
- Farkas Ágnes *lásd* Godó Ágnes
- Farkas Ferenc, kisbarnaki (a. n. Pottyondy Gizella; Kismarton, 1892. 05. 27.–Arnstorf [Németország], 1980. 04. 14.) altábornagy, politikus, Szálasi Ferenc kitelepítési kormánybiztosa, aki 1945-től emigrációban élt az NSZK-ban. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt életfogytiglanig tartó fegyházra ítélte, amit a LB 1998-ban hatályon kívül helyezett. A HM az eredeti rendfokozatát posztumusz helyreállította 2006-ban. – 165
- Fazekas Lajos rendező. – 567
- Fedelényi Ferenc *lásd* Szeder Ferenc
- Fehér Antal *lásd* Marányi Ede

- Fehér Nándor (a. n. Kiss Gizella; Abda, 1925. 10. 31.–Gyôr, 2004. 11. 02.) abdai lakos. – 277, 278, 342
- Fejér Artur György [Fejér György / Fejér Gy. Artur] (a. n. Szolling Ilona; Sátoraljaújhely, 1917. 10. 19.–Budapest, 1986. 10. 07.) bori munkaszolgálatos, orvos, ideg- és elmegyógyász. – 68, 80–84, 110
- Fejér István (a. n. Oláh Margit; Szeged, 1920. 05. 09.–Budapest, 1980. 08. 09.) bori munkaszolgálatos, hadbíróági tanfolyami hallgató, grafikus, közgazdász. – 298, 350
- Fenyő Ervin (a. n. Leopold Magdolna; Budapest, 1948. 10. 23.–) színművész, kutató, szerkesztő, tanár. – 55, 556
- Ferencz Gyôzô (a. n. Moód Róza; Budapest, 1954. 04. 04.–) költô, irodalomtörténész, egyetemi docens. – 21, 24, 189, 217, 221, 248, 315, 446, 462, 463, 466, 469, 470, 473, 502, 510, 519, 525, 528, 533, 534, 550, 551, 552, 556
- Ferenczy [Ferenc] László (a. n. Hábel Irma; Felsővisó, 1898. 03. 08.–Budapest, 1946. 05. 31.) csendôr alezredes, az Eichmann-kommandó és a magyar csendôrség közötti összekötô tisz, majd a Belügyminisztériumban a zsidóügyek referense. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélték és kivégezték. – 351
- Ferenczy, Josef von [Ferenczy József] (a. n. Reichels Jolán; Kecskemét, 1919. 04. 04.–Grünwald [Németország], 2011. 05. 29.). Münchenben élt médiame-nedzser, kiadó, filmgyártó, nagykövet, dandártábornok. – 157
- Ferenzy, Katharina von született Csillag Katalin (Budapest, 1916–Harlachinger [Németország], 2010. 09.). Csillag Albert bori munkaszolgálatos testvére. – 157
- Fesztinger Imre (Felsőróna, 1908–?) bori munkaszolgálatos, budapesti fogász. – 152, 177
- Fillenz Ádám (Budapest, 1980. 03. 24.–) operatôr, Benisch Veronika unokája. – 57, 567
- Fillenz Jenôné született Benisch Veronika (a. n. Weisz Gabriella; Budapest, 1921. 05. 13.–Budapest, 2009. 08. 12.) grafikus, iparművész, Csillag Albert bori munkaszolgálatos menyasszonya. – 155, 157, 178, 179, 587
- Firtos László *lásd* Rajk László
- Fischer Ernô *lásd* Fleischer Ernô
- Fischer, Juda (a. n. Cecília Klein; Pozsony, 1889. 06. 11.–?). – 303, 352
- Fischer, Juda (a. n. Terezia Weisz; Dunaszerdahely, 1894. 07. 27.–?). – 303, 352
- Fischmann Imre (1906–Bor, 1944. 01.) bori munkaszolgálatos. – 85
- Flander Béla *lásd* Gömbös Jákfay Ernô
- Flaschner Sándor (Budapest, 1912. 11. 30.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti fôpincér. – 213, 325
- Fleischer [Fischer] Ernô [Ernst / Arje Fleischer] (a. n. Grosz Ella; Szombathely, 1925. 05. 22.–) Jeruzsálemben élô volt munkaszolgálatos, egy ruhaüzem tulajdonosa. Bori munkaszolgálatosokkal volt együtt német koncentrációs táborokban. – 291, 348, 349, 354, 556
- Fleischmann Elek a gyôri exhumálási bizottság tagja 1946-ban. – 537
- Fleischmann György bori munkaszolgálatos. – 322
- Fodor Ibolya a pestszentlôrinci kôfaragó és szobrász, Landesmann László felesége. – 316
- Fodor Kálmán (?–Gyôr, 1966. 03. 02.) gyôri boncsegéd. – 265, 536
- Forgács Béla ismeretlen személy. – 584

- Földes Béla munkaszolgálatos, aki Mosonmagyaróváron látta a bori munkaszolgálatosokat. – 292, 293, 349
- Földi Tamásné született Kovács Anna (a. n. Németh [Német] Anna; Kistelek, 1948. 08. 21.–) Kovács György szombatista bori munkaszolgálatos lánya. – 112, 585
- Frankl Imre (a. n. Gartner Szerén; Budapest, 1904. 08. 12.–Bor, 1944. 06. 05.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
- Frei [Frey / Frej] János tizedes, bori keretlegény. – 432, 453, 455
- Fried Tamás [Thomas Fried] (a. n. Deutsch Izabella; 1925. 12. 12.–Toronto, 2007. 12. 21.) bori munkaszolgálatos, orvos, sportorvos, honvéd főhadnagy, a Budapesti Honvéd SE vezető sportorvosa. – 94, 95, 113, 562, 569
- Fried Vilmos (1908–?) bori munkaszolgálatos. – 215, 358
- Friedman Samuel rabbi, Mosonmagyaróvárra vitt dunaszerdahelyi munkaszolgálatos. – 352
- Friedmann [Friedman / Fridman] Vilmos (a. n. Hirsch Fáni; Kolozsvár [Cluj], 1920. 07. 03.–?) bori munkaszolgálatos. – 216
- Friedmann József *lásd* Füzesi József
- Friedmann László bori munkaszolgálatos, szabadkai orvos. – 78–80
- Friedmann Lipót (a. n. Klein Teréz; Orlova, 1921. 10. 26.–?) bori munkaszolgálatos. – 358
- Friedmann Sándor (Kiskunfélegyháza, 1920. 03. 21.–?) péti munkaszolgálatos, kiskunfélegyházi textilkereskedő. – 247
- Friedmann Vilmos (a. n. Hirsch Fáni; Kolozsvár [Cluj], 1920. 07. 03.–?) bori munkaszolgálatos. – 357
- Frimm István (a. n. Trébics Amália; Szombathely, 1907. 12. 30.–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 01.) bori munkaszolgálatos, kereskedősegéd. – 212, 213, 324, 355, 356
- Frisch György kutató, a NÜB elnöke. – 583
- Fuhrmann [Furmann] János (a. n. Józsa Teréz; Abda, 1927. 11. 24.–Abda, 1984. 04. 21.) abdai lakos, a győri Fonoda hengervezetője, később az ÁFÉSZ és az abdai Hűsüzem dolgozója. – 282
- Furtai Imre *lásd* Szabó Imre
- Futó Ferenc (1917 vagy 1918–?) őrmester, bori keretlegény. – 453
- Fülöp György [„kis Fülöp”] (Nagyécshegy [Écs], 1890. 04. 08.–Écs, 1971. 12. 22.) écsi vadász, a szintén écsi vadász, Fülöp György fia. – 260, 338
- Fülöp Imre (Pécs, 1908–?) bori munkaszolgálatos, pécsi vállalatigazgató. – 296, 302, 303, 308, 350, 351, 374, 377, 384, 438
- Fürth Róbert bori munkaszolgálatos. – 318
- Füzes János (a. n. Lőrincz Julianna; Mohács, 1948. 04. 09.–) újságíró, szerkesztő, rendező. – 196, 318, 556, 567
- Füzesi [Friedmann] József (a. n. Hercz Éva; Budapest, 1925. 12. 25.–Budapest, 2009. 08. 30.) bori munkaszolgálatos, moziüzemvezető, gépkocsivezető-taxi-sófor. – 196, 197, 319
- Gábor Ervin (a. n. Fritz Irén; Putnok, 1903. 04. 27.–?) bori munkaszolgálatos. – 357
- Gadó Béla [Benô] (a. n. Löwinger Sára; Korlát, 1903. 01. 23.–Budapest, 1985. 03. 15.) bori munkaszolgálatos, jogász, hadbíró, honvéd alezredes, jogtanácsos, nyomozó ügyész. – 597

- Gál [Grauman] Dezső (a. n. Glásel Szidi; Budapest, 1926. 07. 25.–Budapest, 2002. 12. 22.) bori munkaszolgálatos, kémikus. Akadémiai díjjal kitüntetett egyetemi tanár, az MTA doktora. – 24, 60, 95, 123, 126, 556, 597
- Galambos Lajos abdai jegyző, járási anyakönyv-felügyelő. – 475, 526, 527, 537
- Garai Mihály (1920. 09. 24.–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, újpesti gazdálkodó. – 56, 585
- Gárdos Béla *lásd* Guttman Béla
- Gárdos Miklós (Hajdúnánás, 1920. 10. 21.–Budapest, 1998. 07. 30.) újságíró, író. – 556
- Gáspár Imre (Szeged, 1929–?) péti munkaszolgálatos, szegedi egyetemi hallgató, aki Nyúlon megszökött. – 247
- Gáspár Lajos (1908–Szombathely, 1944. 11. 10.) bori munkaszolgálatos. – 215, 358
- Gátföldy Egon (1889. 09. 08.–?) ezredes. A második világháború alatt 14 hónapig volt a HM Munkaügyi Főcsoportfőnökségen belül működő XI. Csoportfőnökség 43. osztályának beosztottja, majd vezetője. – 144, 157, 200, 555, 597
- Gazsi József (a. n. Piri Erzsébet; Tokaj, 1931. 05. 29.–) történész–levéltáros. – 204, 321, 414, 556
- Gedő Arthúr (a. n. Sonnensein Regina; Felsőitebe, 1903. 06. 15.–Szentkirályszabadja, 1944. 10. 26.) bori munkaszolgálatos, tanító. – 213, 355, 356
- Gellért Andor (1912–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 485, 492
- Gerencsér Miklós (a. n. Feicher Valéria; Győr, 1932. 12. 04.–Aszófő, 2010. 05. 17.) újságíró, lapszerkesztő, író. – 289, 330, 342, 461, 465, 473, 525, 531, 533, 556
- Gerenday Zoltán jogász, tanácsvezető bíró. – 395
- Gergely István [Stephen Gergely] (a. n. Gedő Emma; Budapest, 1926. 10. 24.–) bori munkaszolgálatos, építész, többek között a Tiszalöki Vízierőmű egyik tervezője. 1956 óta Ausztráliában él. – 24, 125, 127, 556
- Gergely János (a. n. Fogel Eleonóra; Dévaványa, 1903. 09. 16.–Szombathely, 1945. 01. 05.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
- Gerő Józsefné Kallós Magdolna (a. n. Hacker Erzsébet; Győr, 1914. 12. 21.–Auschwitz ?) a Győr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 543
- Ginzer László Zoltán (Győr, 1919–?) frontkatona, rendőr, építőiparban dolgozó szakember, költő. A budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett (1936?). A fronton megsebesült (1944), és Győrbe ment vissza szabadságra. A front elkerülése érdekében 1944-ben beáll rendőrnek. Később ezért börtönről kerül (1946), de rehabilitálták (1999). – 270, 271, 273, 277, 340
- Glaser bori munkaszolgálatos, orvos. – 54, 62
- Glatter Miklós *lásd* Radnóti Miklós
- Gleichmann Zoltán Grünberger Béla budapesti hozzátartozója. – 543
- Godó Ágnes [Farkas Ágnes] (a. n. Tamás Aranka; Királyhalmec [Kráľovský Chlmec, Szlovákia], 1928. 01. 23.–) tanár, szerkesztő, katonatiszt, ny. ezredes, hadtörténész. – 24, 78, 82, 83, 110, 556
- Godschmidt [Golschmid/Goldschmidt] József (Kapuvár, 1914. 04. 21.–?) bori munkaszolgálatos, kapuvári liszt- és terménykereskedő. – 234, 331
- Goldberg Sándor [Alexander Z. Guiora/Alexander-Zeev Guiora] (a. n. Gottlieb Teréz; Nyíregyháza, 1925. 06. 13.–) bori munkaszolgálatos, Haifán élő psi-

- chológus, nyelvész, egyháztörténész és bibliakutató, egyetemi tanár. – 93, 113, 556
- Goldberger Ferenc *lásd* Andai Ferenc
- Goldenberg Lajos *lásd* Lugosi Lajos
- Goldklang Ilona *lásd* Gombos Endréné
- Goldschmid Sándor *lásd* Zalai Sándor
- Goldschmidt / Golschmid József *lásd* Godschmidt József
- Goldstein János (a. n. Ress Hermina; Budapest, 1924. 07. 27.–Bor, 1944. 06. 03.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
- Gombos Endréné született Goldklang Ilona (a. n. Krausz [Bodor] Margit; Budapest, 1931. 03. 31.–) banktisztviselő, Bodor Béla Abdánál exhumált személy unokahúga. – 489, 490, 541, 559
- Gondos Margalit [Kövesi Margit] (Pápa, 1917. 08. 06.–) író, költő, keramikus. – 566
- Gondos Sándor (Erdőbénye, 1906. 02. 03.–) könyvkereskedő, könyvkiadó. – 562, 566
- Gotteszmann Albert (a. n. Rothauser Janka; Szabadka, 1912. 06. 02.–1944. ősz) bori munkaszolgálatos. – 55, 101
- Gömbös Gyula (Murga, 1886. 12. 26.–München, 1936. 10. 06.) tábornok, honvédelmi miniszter, miniszterelnök (1932–1936). – 170
- Gömbös Jákfay Ernő [Flander Béla] (a. n. Reichart Margit; Bécs [Wien], 1916. 04. 25.–Klagenfurt, 1992. 05. 10.) Gömbös Gyula miniszterelnök fia, katonatiszt, Szálasi Ferenc szárnysegédje, az emigrációban Henney Árpád segítője. – 170
- Gönczi Sándor (Szeged, 1920 vagy 1921–?) honvéd, bori keretlegény. – 453
- Görgényi [Neugeboren] Dániel (Szászrégen, 1898. 04. 09.–Budapest, 1978. 02. 18.) gépészmérnök, honvéd vezérőrnagy. – 109
- Görög Frigyes az Országos Zsidó Segítő Bizottság elnöke. – 547
- Gránicz József *lásd* Kránicz József
- Grauman Dezső *lásd* Gál Dezső
- Grosics Gyula (Dorog, 1926. 02. 04.–) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
- Grósz Dezső (a. n. Hirsch Sára; Fülöpszállás, 1906. 03. 02.–?) bori munkaszolgálatos, monori nyomdász. – 394, 441
- Grosz Dezső (a. n. Weisz Matild; ?–São Paulo, ?) Radnóti Miklós anyai nagybátyja, textil-nagykereskedő, egyben Radnóti gyámja. – 502, 519
- Grujić, Kornelija orvos, aki 1944 őszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
- Grujić, Nikola orvos, röntgenológus, aki 1944 őszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
- Grünberger Béla a Győr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 494, 543
- Grünstein György (Szentes, 1924–?) péti munkaszolgálatos, szentesi üvegessegéd, aki Nyílon megszökött. – 247
- Grünstein László (a. n. Holczer Hermina; 1903–Szentkirályszabadja, 1944. 10. 24.) bori munkaszolgálatos, könyvelő. Halotti anyakönyve szerint öngyilkos lett. – 324, 325, 355
- Guiora, Alexander Z. *lásd* Goldberg Sándor
- Gumbér István (?–Bakonycsérnye, 1982) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. A szovjet fogságból 1954-ben szabadult. – 91, 585

- Guth Vilmos (a. n. Spitz Regina; Budapest, 1903. 11. 22.–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 01.) bori munkaszolgálatos, mészáros és hentes. – 212, 213, 324, 355, 356
- Guttman [Guthman] Sándor (Sátoraljaújhely, 1908. 11. 17.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti műszaki kereskedő. – 389, 440
- Guttmann Adolf (a. n. Leichtmann Matild; Nyírbogárd, 1920. 08. 14.–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 03.) bori munkaszolgálatos, szerelő. – 212, 213, 324, 355, 356
- Guttmann [Gárdos] Béla [Bela Guttmann] (Budapest, 1899. 01. 27.–Bécs [Wien], 1981. 08. 28.) osztrák válogatott focista és világhírű futballedző. Megszökött a Dachauba történő szállítása előtt. Nem ismeretesek megmenekülésének részletei, de nem tudunk arról, hogy Borban lett volna. – 330
- Guttmann vagy Löwi, Abdánál exhumált személyek. – 535
- Gyaraki Károly mérnök altábornagy. – 556
- Gyarmati bori munkaszolgálatos. – 78
- Gyarmati Fanni *lásd* Radnóti Miklósné
- Gyarmati György (a. n. Tóth Margit; Miskolc, 1951. 03. 22.–) történész, egyetemi tanár. – 557
- Gyarmati László (a. n. Weisz Aranka; 1905–1962) orvos, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni bátyja. – 217, 326, 511
- Gyenes / Gyenes-Dienes András *lásd* Dienes András
- György István (Budapest, 1912. 08. 13.–Budapest, 1977. 01. 01.) bori munkaszolgálatos, magántisztviselő, író, újságíró. A második lépcsőben, tehát nem Radnóti Miklóssal együtt indult el Borból. – 49, 51–53, 100, 464, 557
- György Lajos [„Piros”] (Budapest, 1926. 04. 16.–Budapest, 2008. 10. 01.) bori munkaszolgálatos, orvos, kutató, szerkesztő, környezetvédő, író, az MTA doktora. A magyar zöld mozgalom egyik elindítója, számos civilszervezet alapítója, vezetője és tagja. – 24, 60, 78, 93, 102, 103, 124, 557
- György Péter (a. n. Weiner Anna; Budapest, 1954. 07. 18.–) esztéta, médiakritikus, író, egyetemi tanár, György Lajos fia. – 103, 557
- Gyulai Elemér (Kaposvár, 1904. 02. 19.–Szovjetunió, 1945 [?]) jogász, zeneszerző és zenepszichológus. – 500, 545
- Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin (a. n. Radó Mária; Budapest, 1916. 09. 15.–) banktisztviselő. – 158, 180
- Gyurás István, P. (a. n. Miskecz Gizella; Barcs, 1937. 10. 04.–) jezsuita szerzetes. A „Szent Gellért” Magyar Katolikus Egyházközség Rottenburg Stuttgarti Egyházmegye (*Ungarische Katholische Gemeinde der Diözese Rottenburg Stuttgart „Szent Gellért”*) papja volt 1981-től. Jelenleg Székelyudvarhelyen teljesít papi szolgálatot. – 171, 172, 183
- Háber Nándor *lásd* Halper Nándor Ferdinánd
- Hágen Mihályné, özv. (a. n. Borbély ?; Siófok, 1903–?) a Budapest, Maros utca 23. sz. ház házmestere volt 1931-től. – 158, 164
- Hajdú bori keretlegény. – 453
- Hajós Alfréd [Guttmann Arnold] (a. n. Löwy Rozália; Budapest, 1878. 02. 01.–Budapest, 1955. 11. 12.) építésmérnök, úszó, olimpiai bajnok, labdarúgó, újságíró, a magyar labdarúgó válogatott szövetségi kapitánya. – 28
- Halász Jenő (Budapest, 1907. 10. 07.–?) bori munkaszolgálatos, orvos, költő, újságíró. – 67, 68, 105, 132, 133, 546, 557

- Halper Nándor Ferdinánd [Halper Nándor / Halper Ferdinánd / álnéven: Háber Nándor] (Gyulafehérvár, 1907. 01. 04.–Kassa [Košice], 2007. 05. 06.) bori munkaszolgálatos, kassai operaénekes. – 24, 300, 308, 310, 351, 354, 557, 597
- Háy [Hay] Károly László (Abony, 1907. 04. 27.–Budapest, 1961. 01. 16.) bori munkaszolgálatos, festő, grafikus. Részt vett Szegeden, 1944. 11. 07.-én az MKP és a Szikra Kiadó megalakításában. – 505, 514
- Haynal Lajosné [Alajosné] született Kesserű Zsuzsanna (a. n. Koós Zsuzsanna; Budapest, 1938. 05. 01.–) az *Argentínai Magyar Hírlap* főszerkesztője. – 166, 182
- Hámori Tibor orvos, Czigány Jenő győri orvos évfolyamtársa. – 338
- Hanák András [Andrej Hanak] (a. n. Szúnyog Mária; Pácin, 1922. 12. 03.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. Szlovákiában élő lakatos és vasutas. – 24, 90, 112, 557, 567
- Hautzinger Gusztáv *lásd* Jány Gusztáv
- Heidl [Heitl] Ferenc a soproni népbíróság elé állított személy. – 346
- Henney [Hennyei / Hennyey] Árpád (a. n. Stamm Ilona; Eperjes, 1895. 09. 24.–Kitzbühel, [Németország], 1980. 05. 21.) tűzértiszt, hungarista altábornagy, Szálasi Ferenc kormányában tárca nélküli miniszter, az emigrációban Szálasi utódja. – 168, 170
- Henzlovics Bernát (a. n. Kreisler Frida; Sónát [Černoholová, ma Csornoholova, Ukrajna], 1921. 04. 01.–Bor, 1944. 04. 14.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
- Herman Abdán lévő német beszerző 1944-ben. – 282
- Hermann Iván bori munkaszolgálatos, akit a bori keret megvert, és aki ezért a győri kórházba került. – 304, 352, 384
- Herskovits Zoltán (a. n. Stern Mária; Ölyvös, 1916. 08. 15.–Bor, 1944. 07. 19) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
- Hevesi János nazarénus katonai szolgálatmegtagadó, akivel a nazarénus bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján találkoztak. – 211, 324, 557
- Hitler, Adolf (Braunau am Inn [Ausztria], 1889. 04. 20.–Berlin, 1945. 04. 30.) nemzetiszocialista politikus, a Német Birodalom vezére és kancellárja. – 200
- Holló Walter bori munkaszolgálatos. – 318
- Hollós Olivér bori munkaszolgálatos. – 318
- Homolya János (a. n. Sipkó Mária; Ecseg, 1911. 10. 28.–?) szakaszvezető, bori keretlegény, a Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság kalauza, budapesti lakos. – 154, 155, 178, 179, 364, 365, 389, 431, 440, 448, 451, 453, 455
- Horthy Miklós (a. n. Halassy Paula; Kenderes, 1868. 06. 18.–Estoril [Portugália] 1957. 02. 09.) tengerésztiszt, Magyarország kormányzója. – 199, 200, 202, 207, 283, 565, 589, 593
- Horváth Anna *lásd* Kovács Jenőné
- Horváth Ernő (a. n. Pap Ilona; Dénesfa, 1926. 10. 26.–) budapesti vízgázszerelő. – 167, 168
- Horváth Géza pannonthalmi intéző. – 582
- Horváth József (a. n. Rozmán Erzsébet; Csepreg vagy Csepel, 1902. 08. 19.–?) tartalékos őrmester, bori keretlegény. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt életfogytig tartó kényszermunkára ítélte. 1956. 07. 24.-én szabadult. – 364, 365, 438, 439, 453, 455
- Horváth József (a. n. Vadas [Vadász] Erzsébet; Újmalomsok, 1914. 11. 06.–Malomsok, 1986. 09. 20.) tartalékos tizedes, bori keretlegény. A népbíróság háborús

- bűncselekmények elkövetése miatt halálra, majd jogerősen életfogytig tartó kényszermunkára ítélte. 1960. 04. 01-jén szabadult. – 16, 27, 154–156, 179, 215, 216, 255, 308, 326, 364, 365, 385–394, 403, 406, 407, 432, 438–441, 453, 455, 475, 537, 570, 587, 597
- Horváth József [Cserebi] abdai községi bíró. – 475
- Horváth Lajosné született Blazsovits Ida (a. n. Blazsovits Marcella; Gyôr, 1917. 10. 05.–Abda, 1996. 07. 19.) az abdai jegyzői hivatal irodatisztje, a Háromszoknya vendéglô tulajdonosának lánya. – 278–283, 287, 343, 344, 347, 526, 528, 535, 551
- Horváth Miklós (a. n. Ihász Julianna; Újmalomsok, 1918. 05. 11.–) ny. evangélikus lelkész. – 387, 439, 557
- Horváth Rita történész, Izraelben élô holokauszt-kutató. – 317, 547, 557
- Horváth-Lukács Borbála *lásd* Lukács Borbála, H.
- Hosche [Hoschke] Ágoston (a. n. Weisz Magdolna; Budapest, 1911–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 311, 328, 453
- Hujber Kálmán (a. n. Nagy Mária; Rábapatonna, 1908–1987 elôtt) abdai gátôr, késôbb gyôri lakos. – 265, 273–276, 278, 279, 423, 469, 473–476, 520
- Hulesch Ernô (a. n. Klima Margit; Eszterháza [Fertôd], 1921. 05. 06.–Gyôr, 2005. 04. 17.) kertészmérnök, újságíró, író, helytörténész, nemzetközi játékvezetô-ellenôr. – 20, 216, 229, 232, 235, 236, 238, 240, 242, 248, 252–255, 257, 258, 260, 264–268, 275, 277–281, 283, 287, 288, 323, 330–333, 335–339, 341–344, 347, 368, 369, 433, 443, 461, 465–470, 472–476, 493, 526–528, 531–539, 542, 551, 552, 557, 572
- Huszár József (a. n. Fekete Rozália; Hatvan, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, budapesti pék. – 306, 421, 422, 450, 453
- Huszár Tibor (a. n. Krausz Margit; Veresegyháza, 1930. 08. 20.–) szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 106
- Iharos [Izrael] Sándor (a. n. Izrael Júlia; Budapest, 1930. 03. 10.–Budapest, 1996. 03. 10.) világcsúcstartó atléta. – 94
- Ilosvai mérnök alezredes. – 322
- Imre István. Amennyiben azonos Váradi Imre Istvánnal (a. n. Godáts Erzsébet; 1910. 08. 18.–?), akkor orvos százados volt. – 303
- Issekutz [Isekutz] Béla (Kôhalom, 1886. 01. 31.–Budapest, 1979. 07. 31.) farmakológus, tudománytörténész, gyógyszerészvegyész, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 111
- Iványi András Szenkirálysabadja polgármestere. – 323
- Ivković, Stevan (valószínűleg Becsén [Bečej, Szerbia] született) feltételezések szerint dolgozott a szerb titkosszolgálatnál, majd Tito idejében a belgrádi parlament sajtófônôke volt. – 203
- Izrael Sándor *lásd* Iharos Sándor
- Jäger [Jager] Lajos (Budapest, 1891–?) hadapród ôrmester, bori keretlegény, szegedi tisztviselô. – 247, 248
- Jakab Gábor [Gabor Jakab] (a. n. Horváth Terézia; Szil, 1932. 01. 24.–) okl. gépészmérnök. – 167, 171, 176, 182, 183
- Jakobovits bori munkaszolgálatos. – 377

- Jancsó Katalin *lásd* Gyulai Tiborné
- Jankovics Ilona *lásd* Németh Vilmosné
- Jány [Hautzinger] Gusztáv (a. n. Jány Vilma [Hanyi Vilma]; Rajka, 1883. 10. 21.–Budapest, 1947. 11. 26.) altábornagy, vezérezredes, hadseregparancsnok. – 434
- Jávorszki [Jávorszky] M. őrnagy, a SZEB mellett működő budapesti jugoszláv katonai missziónál teljesített szolgálatot. – 117
- Jemnitz János (a. n. Weisz Júlia; Budapest, 1930. 11. 27.–) történész, Justus Pál hagyatékának egyik gondozója. – 138, 557
- Jónás Károly könyvtáros, történész szakíró. – 549, 557
- Jovanović, Dušan T. (a. n. Milka Jovanović; Újvidék [Novi Sad], 1922. 01. 18.–Újvidék [Novi Sad], 2008. 12. 31.) orvos, újvidéki gyermeksebész. Az izraeli állam által adományozott Világ Népeinek Igaza kitüntetés tulajdonosa (2007). A kitüntetést a bori munkaszolgálatosok újvidéki megmentéséért ítelték oda. – 191, 316, 560
- Jović, Vule a Bori Bányászati és Kohászati Múzeum munkatársa. – 581
- Józsa Lászlóné született Ágh Magdolna (a. n. Szűcs Julianna; Abda, 1904. 03. 13.–Gyôr, 2001. 01. 21.) abdai lakos. – 476, 538
- Juhász Nagy János (Hódmezővásárhely, 1903–?) honvéd, bori keretlegény, hódmezővásárhelyi kereskedelmi tisztviselő. – 247, 248
- Juhász Pál (a. n. Bugyi Anna; Földeák, 1906. 03. 02.–Budapest, 1947. 03. 18.) tartalékos főhadnagy, bori keretlegény, OTI-tisztviselő, a *Vorarlberg*-altábor parancsnoka. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 298, 322, 331, 351, 352, 364, 365, 370, 373, 382, 385, 394, 402, 406, 416, 418, 419, 421, 429, 437, 439, 453, 456, 570, 587
- Junger József (Siklós, 1911. 08. 06.–Weimar-Buchenwald KZ, ?) bori munkaszolgálatos, ügyvéd, író és újságíró, a Magyar Cionista Szövetség elnöke. Radnóti Miklós barátja. – 309, 354
- Justus [Bernát / Jusztusz / Jusztus] Pál (a. n. Perls Anna; Pécs, 1905. 04. 07.–Temesvár, 1965. 12. 28.) költő, műfordító, író, szerkesztő, szociáldemokrata politikus, a párt ideológusa, az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja. – 17, 21, 23, 67, 68, 105, 115, 117–120, 122–129, 130, 131–136, 138–140, 546, 557, 569, 573, 575, 582, 588, 590, 592, 594, 596, 597
- Juszt [Just] László [„Opitz?”] (a. n. Halász Mária; Budapest, 1925. 12. 08.–Buchenwald, 1945. 01. 23.) bori munkaszolgálatos, költő, látszerészsegéd (optikus). A budapesti Juszt Optika tulajdonosának, Juszt Gyulának a fia, aki az érettségi után a család üzletében dolgozott. Korabeli naplói és versei fennmaradtak. – 227, 232, 261, 264, 308, 330, 331, 588
- Juszt Gyuláné Juszt László bori munkaszolgálatos anyja. – 232
- Kövesi Ervin (a. n. Fischer Bella; Debrecen, 1925. 11. 26.–) bori munkaszolgálatos, Budapesten élő tisztviselő. – 24, 77, 80, 85, 108, 206, 227, 322, 419, 557
- Kacz József *lásd* Katz József
- Kádár [Csermanek] János (a. n. Csermanek Borbála; Fiume, 1912. 05. 26.–Budapest, 1989. 06. 06.) kommunista politikus. 1956 novemberétől 1988 májusáig az MSZMP és Magyarország első számú politikai vezetője. – 96
- Kádár [Krausz] István (a. n. Schwarcz Margit; Miske, 1921. 07. 04.–2007. 09. 07.) bori munkaszolgálatos, közigazdász. – 103, 178, 179, 210, 217, 218, 293, 300, 308, 310, 324, 326, 349, 351, 354

- Kádár László (Újpest, 1909. 12. 23.–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 56, 57, 62, 64, 92, 104, 154, 157, 373, 376, 436, 558, 563
- Kajcsa Andor jogász, tanácsvezető bíró. – 434
- Káldor Adolf (1882–1944) orvos, a bori munkaszolgálatos Káldor Imre apja. – 92
- Káldor Imre [Imre Kaldor] (1920–Ausztrália, 1982) bori munkaszolgálatos, orvos, fiziológus, az ausztráliai perthi egyetem docense. – 92
- Kállai Gyula (a. n. Kiss Eszter; Berettyóújfalu, 1910. 06. 01.–Budapest, 1996. 03. 12.) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, majd külügyminiszter. Miniszterelnökségi államtitkár volt 1945. 06. 15. és 1947. 05. 27. között. 1945-ben a *Szabadság*, majd a *Szabad Föld* szerkesztője. Később miniszterelnök. – 499, 506, 547
- Kallós Magdolna *lásd* Gerő Józsefné
- Kálmán [Maracsics] József (a. n. Maracsics Emerika; Eszék, 1900. 12.–Hódmezővásárhely, 1958. 10. 19.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó, bori munkaszolgálatos, nyomozó, rendőr, lelkész, kereskedő, raktárvezető. – 585
- Kálmán Józsefné született Németh Livia (a. n. Jankovics Ilona; 1975. 10. 20.–) Tarjánpuszta polgármestere. – 240, 333, 582, 585
- Kálmán László (1912. 06. 09.–?) bori munkaszolgálatos, vezérőrnagy, katonai főügyész, budapesti lakos. – 195, 218, 223, 227, 229, 230, 234, 235, 242, 308, 310, 318, 329, 330, 449, 514, 515, 549
- Kálnai Sándor (a. n. Tender [Tenner / Benner] Sarolta; Szeged, 1921. 01. 23.–?) bori munkaszolgálatos. – 216, 357, 575
- Kanner Pál (a. n. Weisz Eszter; Budapest, 1904. 02. 16.–Izrael, ?) bori munkaszolgálatos, budapesti textil- és fonalkereskedő. – 82, 110, 575
- Karácsony Rozália *lásd* Adamovics Jenőné
- Kardos József (a. n. Deutsch Irén; 1914. 05. 02. vagy 1914. 05. 05.–?) bori munkaszolgálatos, a *Heidenau*-altábor szakácsa, budapesti tisztviselő. 1946-ban a HM Katonapolitikai Osztályának nyomozója, később az állambiztonsági szolgálat hivatásos tisztje lett. – 218, 227, 230, 233, 234, 240, 242, 294, 308, 318, 329, 330, 333, 350, 375, 435
- Kárpáti [Klein] József (a. n. Horn Berta; Újpest, 1910. 01. 26.–?) bori munkaszolgálatos, rákospalotai tisztviselő, raktárvezető. – 215, 358, 389, 440
- Karsai Elek (a. n. Mandl Malvin; Putnok, 1922. 07. 14.–Budapest, 1986. 05. 23.) történész, levéltáros, levéltári vezető, egyetemi docens. – 203, 221, 492, 558
- Karsai László (a. n. Widmar Lucia; Budapest, 1950. 09. 20.–) történész, holokauszt-kutató, egyetemi tanár, Karsai Elek történész fia. – 225, 492, 493, 542, 558
- Kassovitz Árpád jogász, tanácsvezető bíró. – 434
- Kaszó [Koszó] Tamás (Székcső, ?–?) tizedes, bori keretlegény. – 453
- Katona Jenő bori munkaszolgálatos, aki comblövéssel került Szentkirályszabadjáról szombathelyi kórházba. – 216, 326
- Katonáné Erzsébet a Kozma utcai zsidó temető dolgozója. – 540
- Katus Sándor [Mihály] (Kiskunhalas vagy Baja, 1919–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 453
- Katz [Kacz] József (a. n. Hajosovits Borbála; Pestszentlőrinc, 1915. 04. 26.–Budapest, 1945. 07. 21.) szakaszvezető, bori keretlegény, hentes és mészáros, pestszentlőrinci lakos. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 206, 322, 364, 394, 395, 399, 402, 441, 453, 456, 570

- Katz Gyula (Bakonya, 1920. 09. 03.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti vám-kezelő. – 307, 353, 376, 377, 436
- Katzer bori munkaszolgálatos, orvos a *Vorarlberg*-táborban. – 62
- Kelin István bori munkaszolgálatos, budapesti ügyvéd, a Deportált Magyarok Egyesületének egyik vezetője. – 201
- Kelin József *lásd* Klein József
- Kellermann bori munkaszolgálatos, a *Heidenau*-altábor foglya. – 200
- Kemény Zsuzsa *lásd* Ortutay Gyuláné
- Kenesei [Kenessei] Tamás (a. n. Kenesei Ilona; Budapest, 1926. 11. 09.–) bori munkaszolgálatos, BM tiszt, százados, tisztviselő, ny. külkereskedő. – 81, 110
- Kerényi József Péter (Kispest, 1939. 11. 27.–) szobrászművész, építész, egyetemi tanár, Kossuth-díjas, a Gyôr határában lévő Radnóti-szobor egyik alkotója. – 551
- Keresztény Lászlóné született Szűcs Teréz (a. n. Szűcs Anna; Écs, 1929. 02. 05.–) écsi tanács titkár, kirendeltségvezető, écsi lakos. – 253, 255–257, 336, 337
- Kersztenbaum [Kesstenbaum / Kestenbaum] Ignác (1920–Szentkirályszabadja, 1944. 10. 22.) bori munkaszolgálatos. – 213, 324, 325, 355, 397
- Kertai N. [Németh] Mária szerkesztő, a Kőbányai Írók, Költők Asztaltársaságának tagja. – 340, 561
- Kesserű Zsuzsanna *lásd* Haynal Lajosné
- Khün Pál (1893–1975) a Gyôr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 542
- Kinsker Márta *lásd* Kurtág Márta
- Király Péter öttevényi polgármester. – 583
- Kis Eszter (a. n. Fodor Zsófia; Bácskossuthfalva [Ómoravica], 1918. 04. 03.–Palics [Palić, Szerbia], 2010. 07. 28.) újvidéki nővér, műtősnő. Az Újvidéki Tartományi Kórházból ment nyugdíjba 1979-ben. – 190, 191, 316
- Kisbarnaki Farkas Ferenc *lásd* Farkas Ferenc, kisbarnaki
- Kispap László [Kis Pap János] (1920. 05. 14.–?) Jehova Tanú, katonai szolgálat-megtagadó bori munkaszolgálatos, borsodbókai lakos. – 326, 358
- Kiss bori munkaszolgálatos. – 503, 504, 546
- Kiss Ernő bori munkaszolgálatos. – 503
- Kiss Pál (Kiskunmajsa, 1919–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 453
- Kiss Sándor, M. (a. n. Kiss Irén; Budapest, 1943. 06. 25.–) történész, egyetemi tanár. – 599
- Kiss Tibor jogász, ügyész. – 503
- Klein [Kelin] József (a. n. Szoffer Matild; Zenta [Senta, Szerbia], 1920. 03. 12.–?), bori munkaszolgálatos. – 358
- Klein Dezső [Ben Tzion Klein / Klein Ben Cion] (a. n. Jakubovics Szidónia; Királyhelmece [Kráľovský Chlmec, Szlovákia] 1919. 11. 26.–?) bori munkaszolgálatos, a *Berlin*-tábor foglya, aki német koncentrációs táborban szabadult fel. Később a részben magyar bevándorlók által Közép-Izraelben alapított Yesodot falu rabbija lett. – 214, 215, 325
- Klein György *lásd* Korányi György
- Klein József *lásd* Kárpáti József
- Klein László bori munkaszolgálatos, orvos a *Berlin*-lágerben. – 53
- Klein Miklós (1903–?) bori munkaszolgálatos. – 479, 485, 538
- Klein Miklós (1908–Abda, 1944. 11. 09. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos, zenetanár, Abdánál exhumált személy. – 479, 484, 485, 487, 538

- Klein Miklós (a. n. Fűrér Gizella; Eger, 1912. 11. 05.–1945. 01. 15.) bori munkaszolgálatos, cipőkereskedésben segéd. – 478, 479, 485
- Klein Miklós (a. n. Jeremias Regina; Budapest, 1903–?) bori munkaszolgálatos. – 479, 485, 538
- Klein Miklós (a. n. Kress Ráchel; Bertmihály, 1920. 04. 09.–?) bori munkaszolgálatos. (Bertmihály település ismeretlen. Talán a romániai Szeben megyében lévő Mihályfalva [Boarta] faluról lehet szó.) – 62, 479, 485, 538
- Klein Róbert *lásd* Szigeti Róbert
- Klein Rudolfné Reicht Éva (Budapest, 1919–?) háztartásbeli, Budapesten bujkáló személy. – 370
- Kocsis Sándor (Budapest, 1929. 09. 21.–Barcelona, 1979. 07. 22.) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
- Kohn László [Vladislav Kohn] (Kassa, 1912–Rijeka, ?) szabadkai orvos, katonaosvos. Grazban szerzett orvosi diplomát (1938). A Jugoszláv Népköztársaság II. sz. Egészségügyi Központjának igazgatója. Nyugdíjasként Rijekában telepedett le, és ott folytatta orvosi hivatását. – 49, 50
- Kollár Károly örvezető, bori keretlegény. – 453
- Koncz Erzsébet, S. Sós Endre író, publicista, költő, szerkesztő felesége. – 335
- Koncz Pál (a. n. Tóth Erzsébet; Vásárosnamény, 1900. 12. 17.–?) bori keretlegény. – 453
- Kopp Mária orvos, pszichológus, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgató-helyettese. – 29
- Korányi [Klein] György (a. n. Révai Erzsébet; Budapest, 1926. 04. 01.– Budapest, 2012. 08. 31.) bori munkaszolgálatos, orvos, honvéd őrnagy, sportorvos, sebész főorvos. – 95, 113
- Korecz Béláné [Sipos Mihályné] született Török Rozália (a. n. Löffler Berta; Gyulafehérvár, 1908. 05. 09.–?) háztartásbeli, budapesti házmester. – 370, 617, 631, 636
- Kornfeld, Tibor [Konfeld Tibor] a Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség egyik elöljárója. – 352
- Kosáry Domokos (a. n. Réz Eleonóra; Selmechánya, 1913. 07. 31.–Budapest, 2007. 11. 15.) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja és elnöke. – 500, 545
- Koszó Tamás *lásd* Kaszó Tamás
- Kotroczó [Kotrocó] Ignác (a. n. Ónodi Anna; Kevermes, 1919–?) szakaszvezető, bori keretlegény, a *Heidenau*-altábor őrségparancsnoka. Bűnügyében bizonyítékok hiányában megszüntették a nyomozást. – 230, 240, 289, 333, 364, 365, 431, 453, 456
- Kovács Géza (Székelyudvarhely, 1925. 12. 22.–Arad, 2004. 10. 10.) történész. – 139, 558
- Kovács Anna *lásd* Földi Tamásné
- Kovács Dénes (a. n. Doman Róza; Budapest, 1926. 09. 21.–) bori munkaszolgálatos, újságíró, szerkesztő, író. – 81, 110, 122, 123, 136, 137
- Kovács Erzsébet *lásd* Tóth Gyuláné
- Kovács Ferenc (a. n. Hauser Klára; Budapest, 1920. 08. 11.–?) szakaszvezető, bori keretlegény. Bűnügyében bizonyítékok hiányában megszüntették a nyomozást. – 239, 246, 311, 318, 328, 333, 364, 365, 431, 432, 453
- Kovács Géza (a. n. Takács Julianna; Szentkirályszabadja, 1929. 06. 18.–) nyugdíjas, a szentkirályszabadjai tanács volt VB-titkára. – 208, 214, 323, 582

- Kovács György (a. n. Gémes Julianna; Szeged, 1909. 09. 11.–Atkarszk [Oroszország], 1945. 03. 18.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, seprűkötő. – 89, 90, 585
- Kovács Ilona Kovács István Jehova Tanú bori munkaszolgálatos lánya. – 111
- Kovács István (Baja, 1900–Bátaszék, 1963. 02. 19.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, felcser, bányagépész. – 85, 111
- Kovács Jenőné született Horváth Anna (a. n. Friss Zsófia; Malomsok, 1953. 08. 29.–) malomsoki lakos. – 441, 587
- Kovács József orvos, bioetikus, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgató-helyettese. – 29
- Kovács Károly a Budapesti XIII. kerületi Politikai Bizottság első titkára. – 425
- Kovács Nóra tudományos kutató. – 166, 182
- Kovács Sándor mosonmagyaróvári helytörténész. – 334, 348, 352, 558, 583
- Kovács Sándorné Back Irén mosonmagyaróvári helytörténész. – 334, 348, 352, 558, 583
- Kovács Tamás (1979. 06. 26.–) történész, levéltáros, tanár. – 104
- Kovács Tibor bori munkaszolgálatos, akit Horváth József tizedes megvert, és aki belehalt sérüléseibe. – 388
- Kovacevics bácskai származású szerb orvos, a csetnikek katonaorvosa. – 72
- Kováts [Kovács] Zoltán győri törvényszéki jegyző. – 463, 473, 536
- Kozák János (a. n. Sipőcz Anna; Pusztacsallád, 1934. 01. 22.–) écsi esperes-plébános. 1967-ben került az écsi plébániára. A második világháború időszaka alatt Szűcs Géza (1883–1955) volt az écsi plébános. – 253, 256, 336
- Kozák Lajosné született Csendes Ilona (a. n. Méhes Matild; Ásványráró, 1925. 09. 26.–) könyvelő, Écs község írnoka 1948-ig. – 337
- König Samu a győri exhumálási bizottság tagja 1946-ban. – 537
- Königsberg Margit a győri hitközség vezetősége tagjának, Erdély Ernőnek a felesége. – 543
- Königseder, Angelika német holokauszt-kutató. – 549, 554
- Köszegi Ábel (a. n. Rommel Erzsébet; Budapest, 1940. 07. 14.–) magyar-történelem szakos tanár, író, szerkesztő. – 20, 24, 195, 206, 210, 216, 222, 225, 228, 235, 238, 257, 261, 263, 276, 279, 282, 306, 317, 318, 321, 322, 327–329, 337, 386, 408–410, 419, 422, 445, 449, 450, 461, 463, 465–467, 470, 473–475, 481, 531–534, 536, 558
- Kövesdi István (a. n. Mailander Margarete; Budapest, 1918. 10. 19.–?) bori munkaszolgálatos, textilmunkás. – 206, 218, 227–230, 308–310, 322, 323, 329, 330, 354, 418, 419, 449, 450
- Kövesi Margit lásd Gondos Margalit
- Kövesi Tibor (a. n. Schischa Karolin; Zalaegerszeg, 1924. 10. 22.–Budapest, 1997. 11.) a flossenbürgi KZ foglya, a BM Korvin Kórház volt gazdasági igazgatója. – 291, 307, 349
- Kövesné Terstyánszky Edit orvos, orvostörténész. – 98, 99, 559
- Kramer Béla (a. n. Weisz Katalin; Budapest, 1908. 03. 14.–Bor, 1944. 07. 05.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
- Krämmér [Dömmel] Ignác Mosonmagyaróvárra vitt érsekújvári munkaszolgálatos. – 352
- Krämmér Miklós (Tiszaboda, 1906–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó. – 298, 350, 376, 435

- Kránicz [Kránic / Gránicz] József (a. n. Borbély Margit; Lébény, 1921. 08. 13.–1974. 02. 18.) szakaszvezető, aki nem a bori keret tagja. A népbíróság zsidó munkaszolgálatosok meggyilkolása miatt halálra, majd másodfokon tizenöt év kényszermunkára ítélte. – 277, 278, 342, 571
- Kránicz Józsefné a győrladoméri Kránicz József szakaszvezető felesége. – 342
- Kratochvíl Dezső *lásd* Baróti Dezső
- Krause Gusztáv (a. n. Ruppert Mária; Debrecen, 1904. 11. 09.–?) honvéd, bori keretlegény. Bűnügyében bizonyítékok hiányában megszüntették ellene a nyomozást. – 364, 365, 431, 453, 456
- Krausz Béla *lásd* Bodor Béla
- Krausz bori munkaszolgálatos. – 57
- Krausz István *lásd* Kádár István
- Krausz Zsigmond bori munkaszolgálatos, akit Hegyeshalom előtt Sisák György tizedes agyonvert. – 297, 302, 397
- Kresztlyankó János (1901–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, nyíregyházi kovács. – 326, 359
- Kristóf Attila újságíró, író. – 341, 559
- Kubanji, Mirko orvostanhallgató, aki 1944 őszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
- Kugler Sándorné született Nagy Ilona (a. n. Szabó Erzsébet; Abda, 1919. 10. 05.–?) abdai lakos. – 257–259, 261, 274, 276, 278–281, 337
- Kukorelli Károly (a. n. Kukorelli Karolina; Tét, 1901. 05. 05.–Győr, 1985. 05. 29.) győri kórházi orvos. Győr-Moson-Sopron megye tisztí főorvosa és a Járványügyi Állomás igazgató főorvosa, valamint győr-szabadhegyi háziorvos. – 474
- Kukorelli Katalin *lásd* Balázs Lórántné
- Kummer Károly [János] honvéd, bori keretlegény. – 454
- Kun Miklós (a. n. Szabó Jolán; Szeged, 1908. 11. 13.–Budapest, 2005. 08. 01.) orvos, pszichiáter. Radnóti Miklós barátja. – 504
- Kunos Sándor (a. n. Veres Mária; Zsáka, 1918. 03. 17.–?) őrzető, bori keretlegény, rendőr, kecskeméti rokkantnyugdíjas. – 400, 406, 411, 412, 420–422, 424, 425, 427, 434, 454, 587
- Kupfer Ádám [Raffy Ádám / Réz Ádám] (a. n. Czeizel Erzsébet; Arad, 1926. 06. 04.–Budapest, 1978. 09. 13.) műfordító, író, publicista, szerkesztő. – 132
- Kurtág György (a. n. Weiszberger Blanka; Lugos [Lugoj, Románia], 1926. 02. 19.–) kétszeres Kossuth-díjas, világhírű zeneszerző, zongoraművész és kamara-zene-tanár. – 132, 139
- Kurtág Márta született Kinsker Márta (a. n. Stern Borbála; Esztergom, 1927. 09. 30.–) zongoraművész, szólista, kamaramuzsikusk és zongorakísérő. Kurtág György zeneszerző felesége, Kinsker László (a. n. Zimmer Berta; Nagyszeben, 1912. 07.–Cservénka, 1944. 10. 07.) kivégzett bori munkaszolgálatos féléstvére. – 617, 618
- Kutas Sándor szakaszvezető, bori keretlegény. – 454
- Kuti [László] István abdai volt nyilas pártszolgálatos. – 537
- Kühn Pál (1893–1975) a Győr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 543
- Kürti Pál (Budapest, 1897. 08. 04.–Budapest, 1966. 11. 17.) színikritikus, szerkesztő, dramaturg, rendező. – 217

- Laczkó bori keretlegény. – 377, 454
- Lajos Lipót Mosonmagyaróvárra vitt érsekújvári munkaszolgálatos. – 352
- Lakó János (a. n. Szécsi Borbála; Olaszliszka, 1922. 06. 24.–) segédmunkás, kórházi ápoló. – 112
- Lalić, Janko a laznicai általános iskola volt igazgatója, – 582
- Lampics Károly (?–Budapest, 1972. 02.) örvezető, bori keretlegény. – 311, 454
- Landesmann [Landeszman] László [Landesmann Ladislaus] (a. n. Fuchs Erzsébet; Budapest, 1913. 01. 17.–Buchenwald KZ, 1945. 01. 17.) pestszentlőrinci kőfaragó és szobrász. – 190, 316, 354
- Landesmann György (Budapest, 1944. 09. 17.–) volt budapesti főrabbi, Landesmann László kőfaragó és szobrász fia. – 316
- Landler [Ländler] Iván [Yvan Landler] (a. n. Grünwald Anna; Kaposvár, 1919. 08. 30.–Párizs, 2009. ősz) bori munkaszolgálatos, kémikus, mérnök, vállalati igazgató, az ENSZ Iparfejlesztési Szervezetének (UNIDO) tanácsadója. 1938-ben Brünmben, 1939-ben Toulouse-ban járt egyetemre. A *Heidenau*-altáborban volt munkaszolgálatos. – 24, 93, 113, 196, 308, 310, 319, 502–504, 546
- Lantos Béla *lásd* Liebermann Béla
- Lantos Erika *lásd* Radó Lászlóné
- Lányi László újvidéki lakos. – 316
- László Imre bori munkaszolgálatos. – 83
- László Károly écsi lakos, László Margit apja. – 252–254
- László Magdolna *lásd* Marányi Edéné
- László Margit (Écs, 1942. 04. 28.–) László Károly lánya, écsi lakos. – 253, 336
- László Pál (Budapest, 1909. 02. 23.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselő. – 255, 337, 389, 439
- Laufer György (a. n. Somogyi Rózsi; Budapest, 1920. 08. 09.–Budapest, 1980. 08. 08.) bori munkaszolgálatos, autószerelő, fényképész. – 53, 54, 100, 178, 179
- Lebovits Lajos *lásd* Lugosi Lajos
- Lederer József *lásd* Révai József
- Lefkovits Jenő (a. n. Herman Fáni; Szikszó, 1921. 05. 10.–Budapest, 1980. 06. 22.) bori munkaszolgálatos, kántor és metsző. – 584, 585, 586
- Lefkovits Péter a bori munkaszolgálatos Lefkovits Jenő fia. – 584, 586
- Legányi Béla Norbert (a. n. Piros Mária; Pestszentlőrinc, 1906. 05. 24.–Pannonthalma, 1987. 05. 13.) 1950 és 1958 között volt főmonostori perjel, majd 1958-tól 1969-ig töltötte be a főapáti tisztséget. Ekkor politikai nyomás hatására lemondott. – 243, 334
- Légmán Anna szociológus – 489, 541, 559
- Lehár Antal (Sopron, 1876. 02. 21.–Bécs [Wien], 1962. 11. 12.) ezredes, báró, legitimista politikus. – 147
- Lelkes [Lieberman] Iván [Livi / Morzsa] (a. n. Zoltán [Schlézinger] Erzsébet) Budapest, 1926. 11. 24.–Pozsony [Bratislava] 1962. 08. 16) bori munkaszolgálatos, felcser a *Westfalen*-táborban, közgazdász, MADISZ-funkcionárius. – 69, 70, 106
- Lendvai Pálné *lásd* Árvai Vilmosné
- Lengyel György bori munkaszolgálatos. – 318
- Lévai Szilveszter (a. n. Vörös Erzsébet; Kiskundorozsma, 1913–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 263, 383, 417, 454

- Levendel László (a. n. Glasz Ilona; Budapest, 1920. 03. 16.–Budapest 1994. 09. 11.) bori munkaszolgálatos, orvos, tüdőgyógyász, közéleti személyiség, c. egyetemi tanár. – 51–53, 100, 559
- Leviar Artúr Mosonmagyaróvárra vitt érsekújvári munkaszolgálatos. – 352
- Lieberman Iván *lásd* Lelkes Iván
- Liebermann [Lantos] Béla (a. n. Klein Amália; Budapest 1901. 12. 02.–Tel-Aviv, 1974. 12. 22.) bori munkaszolgálatos, építésmérnök, műszaki osztályvezető. – 24, 64, 65, 84, 559
- Liebscher, Monika a sachsenhauseni koncentrációs tábor archívumának levéltárosa. – 347
- Lilling Tamás főszerkesztő, filmes szakember. – 567
- Lindner László (Budapest, 1916. 12. 23.–Budapest, 2004. 08. 22.) bori munkaszolgálatos, jogász, újságíró, magyar sakknagymester, nemzetközi sakkmeister, sakkszakíró, versenybíró. – 557, 558, 563
- Lipovics Gyula *lásd* Lóránt Gyula
- Lippai Imre, id. (a. n. Masa Anna; 1876. vagy 1879. 05. 23.–Szeged, 1961. 01. 25.) szegedi üzletember, moztulajdonos és filmproducer. – 133, 559
- Lippai Imre, ifj. (1906–?) bori munkaszolgálatos, külügyminisztériumi sajtóelőadó, követségi tanácsos. – 119, 133
- Lónyai Péter (a. n. Übscher Zsuzsanna; Győr, 1950. 02. 11.–) számítástechnikus, Lónyai Sándor fia. – 24, 496
- Lónyai Sándor (Győr, 1921. 06. 30.–Győr, 2007. 06. 30.) újságíró, író, helytörténész, a *Kisalföld* című napilap főszerkesztője. – 495, 496, 543, 544, 559, 568, 583
- Loór Ferenc (a. n. Winkle [Vinke / Vinkle] Gizella; Detta, 1894. 10. 31.–?) tartalékos hadnagy, törvényszéki bíró, hódmezővásárhelyi lakos. A péti keret egyik parancsnoka. Háborús bűncselekmények vádja alól a kalocsai népbíróság felmentette. – 247–249, 334, 569, 570
- Lóránt [Lipovics] Gyula (Kőszeg, 1932. 02. 06.–Szaloniki, 1981. 05. 31.) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
- Losonczy Nándor (Békéscsaba, 1899–?) orvos. Budapesten 1926-ban szerzett orvosi diplomát és 1929-től praktizált Szolnokon. A 101. gyalogezred katonájaként harcolt az orosz fronton, ahol megsebesült. – 480
- Lovas Andrea (a. n. Schön Éva; Budapest, 1948. 01. 25.–) orvos, Lovas István bori munkaszolgálatos lánya. – 100
- Lovas István (a. n. Zonnenschein Józsa; Budapest, 1920. 04. 15.–Budapest, 1995. 04. 30.) bori munkaszolgálatos, egyetemi hallgató, külkereskedelmi rakárvezető. – 100, 154, 178
- Löffler Gyula feltehetően az écsi Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsmában közelében kivégzett bori munkaszolgálatos. – 255, 302, 389
- Lóvy [Lówy] Sándor (talán 1908–Szombathely, 1944. 12. 05.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
- Löwi *lásd* Guttmann
- Löwin Miklós (a. n. Deutsch Olga; Moson, 1926. 04. 23.–) a Mosoni Izraelita Hitközség elnöke (1970–1987). – 352
- Löwinger Avraham szerkesztő. – 351, 559

- Löwinger György bori munkaszolgálatos, géplakatos, majd orvos. 1948-ban az Exodus hajón érkezett Izraelbe, harcolt Izrael háborúiban, majd orvosfizikusként dolgozott. – 94, 95
- Löwinger Imre (Aszód, 1936. [?] 05. 31.–) munkaszolgálatos, aki bori munkaszolgálatosokkal együtt dolgozott német koncentrációs táborokban. (A DEGOB-jegyzőkönyvben látható 1936-os születési év nyilván téves, feltehetően 1926-ban született.) – 508, 509, 547
- Löwy Károly (a. n. Stern Malvin; Budapest, 1918. 08. 22.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos. – 477, 478, 484, 485, 487
- Löwy Vladimír *lásd* Farkas Vladimír
- Lugosi [Goldenberg / Lebovits / Lebovics] Lajos (a. n. Lebovits Regina; Budapest, 1919. 04. 08.–) bori munkaszolgálatos, textilkereskedő-segéd, közgazdász, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének (MEASZ) munkatársa. – 24, 291, 307, 349, 354
- Lukács András bori munkaszolgálatos. – 119
- Lukács Borbála, H. [Horváth Lukács Borbála / Horváth-Lukács Borbála] (a. n. Rochlitz Katalin; Budapest, 1932–?) irodalomtörténész, Lukács László lánya. – 67, 105, 559
- Lukács Ferenc kivégzett személy. – 433
- Lukács László (Szamolnokhuta, 1906. 03. 31.–Bor, 1944 nyara) költő, műfordító, munkásmozgalmi harcos. – 18, 40, 54, 55, 66, 67, 85, 100, 559
- Lukács Tibor büntetőjogász. – 559
- Madarász Károly mérnök, altábornagy, a Katonai Felderítő Hivatal főigazgatója 2007. 01. 01. és 2010. 06. 05. között. – 163, 181
- Madzsar József (Budapest, 1876. 03. 12.–Arhangelszk [Szovjetunió], 1940. 09.) orvos, könyvtáros, radikális szocialista–kommunista politikus. – 104
- Magyar Antal (a. n. Somogyi Erzsébet; Abda, 1950. 11. 24.–) győri helytörténész. – 347, 559
- Magyar Gyula abdai volt nyilas párttag. – 475
- Magyar N. Attila filmrendező és forgatókönyvíró. – 567
- Mahler György Iván (a. n. Bíró Ilona; Budapest, 1924. 03. 01.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos, szücssegéd. – 484, 485, 487–489, 588
- Mahler Livia *lásd* Bérci Pálné
- Major Ákos (1908–1987) jogász, tanácsvezető bíró. – 559
- Malakuczi János (a. n. Hegedűs Piroska; Nyírpazony, 1919. 05. 31.–?) honvéd, bori keretlegény, budapesti üzletvezető. – 263, 298, 305, 306, 351, 352, 400, 406, 411, 412, 417, 418, 420, 421, 424, 425, 427, 434, 454, 587
- Maljković, Igor orvos, traumatológus Borban. – 98, 559
- Malkovics Anna *lásd* Sári Józsefné
- Malkovics Ferenc (a. n. Vigh Mária; Écs, 1911. 12. 03.–Écs, 1988. 08. 23.) écsi fogatos. – 253, 258, 337, 338
- Manheim péti munkaszolgálatos, aki Abdánál megszökött. – 247
- Marafkó László író, újságíró. – 433, 559
- Marányi [Matkovcsik / Matkocsik / Murányi / Morányi / Matussek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896. 10. 07.–Markdorf [Németország], 1985. 09. 20.). Hamis adatai: Fehér Antal / Antal Fehér, Komárom, 1900. 03. 15.,

- valamint Komárom, 1900. 10. 07.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka. – 16, 17, 19, 23, 26, 49, 63, 87, 89, 141, 144–168, 169, 170–174, 176–183, 204–206, 213, 214, 322, 387, 389, 390, 396, 401, 406, 415, 429, 442, 448, 555, 561, 564, 569, 570, 572, 574, 582, 585, 587, 590, 591, 594, 595, 598
- Marányi Edéné született László Magdolna [Magdalena Maranyi / Magdalena Fehér] (Nagykanizsa, 1905. 06. 13.–Melbourne, 1986. 03. 04.). Marányi Edével 1933-ban kötött házasságot. – 148, 162, 164, 165, 172, 174, 181, 574
- Marányi Katalin (a. n. László Magdolna; Budapest, 1935. 12. 13.–) adminisztrátor, titkár. (Férjezett nevét személyiségvédelmi okokból nem közlöm.) – 164, 165, 172, 181, 574
- Mária [Müller] Béla (a. n. Eiler Antónia; Budapest, 1903. 02. 15.–Budapest, 1975. 08. 10.) bori munkaszolgálatos, orvos, ideg- és elmegyógyász, költő, az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet igazgatója. – 54, 65–68, 80, 105, 117, 126, 127, 129, 131, 132, 138, 139, 546
- Markovits Lajos (1906 vagy 1926–?) bori munkaszolgálatos. – 484, 485
- Markovits Pál (a. n. Deutsch Erzsébet; Sárbogárd, 1917. 10. 06.–Budapest, 2010. 06. 26.) bori munkaszolgálatos, állatorvos, kutató orvos. 1965 és 1990 között Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban élt és folytatott biológiai, valamint orvosi kutatásokat. A rendszerváltás után tért vissza Magyarországra. – 72–74, 80, 107, 559, 597, 563
- Márkus Ferenc (a. n. Weisz Frida; Adács, 1914. 07. 28.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti asztalosmester. – 389, 440
- Marosán György (a. n. Lőrincz Mária; Hosszúpályi, 1908. 05. 15.–Budapest, 1992. 12. 20.) pék, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, az MSZMP Központi Bizottságának titkára, államminiszter. – 134
- Marót Károly (Arad, 1885. 03. 02.–Budapest, 1963. 10. 27.) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 501, 545
- Marton József a pannonhalmi Gyümölcsoltó Boldogasszony Plébánia plébánosa. – 333
- Máté (család) tulajdonában volt a Radnóti-emlékmúzeumnak helyet adó szent-kiályszabadjai kismemesi lakóház. – 218, 219
- Máté György újságíró. – 327, 560
- Matijević, Vlaho orvostanhallgató, aki 1944 őszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
- Matkovcsik / Matkovcsik Ede *lásd* Marányi Ede
- Matkovcsik Károly [Karl Matkovcsik] (Selmezbánya [Schemnitz], 1867. 01. 06.–Gyôr, 1951. 04. 08.) tüzér őrmester, tüzérszertári főtisztviselő, Marányi Ede alezredes apja. – 146, 176
- Matolay, Veronika [Szilas Györgyné született Cukor Panni] (a. n. Spitzer Jolán; Baja, 1923. 08. 23.–) Kanadában élő ingatlanügynök, Szilas György bori munkaszolgálatos felesége. – 63, 104
- Matusek Ede *lásd* Marányi Ede
- Mayer Rudolf (a. n. Vigdorovits Szeréna; Újradna [Șanț, Románia], 1920. 03. 10.–) bori munkaszolgálatos, kolozsvári operaénekes, aki jelenleg Budapesten él. – 199, 205, 210, 293, 294, 299, 307, 597, 554
- Mayerbeck László (?–Mosonmagyaróvár, 2002) mosonmagyaróvári sportember. – 291, 348

- Mayerffy [Mayerffi] Tibor (a. n. Mayerffi Irma; 1912. 07. 14.–?) kertészmérnök, tanár. Ismeretlen módon és időpontban került haza a szovjet hadifogságból. – 545
- Meister Éva kolozsvári könyvtáros-bibliográfus. – 132, 139
- Meister Róbert kolozsvári könyvtáros-bibliográfus. – 132, 139
- Méliusz József (Temesvár, 1909. 01. 12.–Bukarest [București], 1955. 12. 05.) író, költő, műfordító, szerkesztő. – 68, 131, 134, 140
- Melocco Miklós (a. n. Schuster Dóra; Róma, 1935. 04. 03.–) szobrászművész, Kossuth-díjas, a Győr határában lévő Radnóti-szobor egyik alkotója. – 551
- Mészáros Ibolya Margit *lásd* Simándi Ágnes
- Mészáros József (a. n. Gulyás Sára; Büdzszentmihály; 1915. 03. 26.–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
- Meszlényi János (Németbóly, 1939. 11. 12.–) szobrászművész, tanár, a Pannonhalmán lévő Radnóti-szobor egyik alkotója. – 332
- Mezei Árpád (a. n. Gibsz Hermína; Budapest, 1902. 07. 02.–Glastonbury [Connecticut, USA], 1998. 07. 07.) pszichológus, filozófus, művészettörténész, író. – 504, 505
- Mihályuk [Mihalik] János kárpátaljai származású Jehova Tanú, katonai szolgálat-megtagadó bori munkaszolgálatos. – 86
- Miklós János (a. n. Strasser Paula; Debrecen, 1906. 05. 16.–?) bori munkaszolgálatos, SZTK ügyvezető. – 126
- Miklósi István bori munkaszolgálatos. – 178, 179
- Molnár bori keretlegény, orvos-zászlós. – 51
- Molnár Edit (Genk, 1933. 07. 30.–) fotóművész, a Magyar Művészeti Akadémia tagja. – 97
- Molnár István [Stevan Molnar] (a. n. Weisz Terézia; Titel, 1937. 06. 28.–) fogtechnikus, bori költő és fordító. Radnóti Miklós szerb fordítója. – 101, 121, 581, 582
- Molnár Lajos rendőr őrnagy. – 425, 451
- Morányi Ede *lásd* Marányi Ede
- Morvay [Morvai] István (a. n. Dancz Margit; Kolozsvár [Cluj], 1920. 09. 01.–Kolozsvár [Cluj-Napoca], 2008. 05. 08.) bori munkaszolgálatos, kolozsvári fuvalaművész, zenei író. – 24, 40, 50, 199, 210, 211, 299, 307, 555, 560, 597
- Murányi Ede *lásd* Marányi Ede
- Murray [Mutz] Lipót (a. n. Hatuska Jozefa; 1886. 06. 15.–Budapest, 1945. 05. 01.) alezredes. Nagykatán és Tápiószőlőben működő bevetési központok parancsnokaként munkásszázadok felállításával foglalkozott. A keretlegényeknek meghagyta, hogy a munkaszolgálatosok közül egy sem kerülhet haza élve. – 146, 175, 570
- Muth László (Budapest, 1910. 10. 09.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselő. – 85
- Mutz Lipót *lásd* Muray Lipót
- Müller Béla *lásd* Mária Béla
- Müller Miklós (Körösmező, 1921. 12. 20.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti fodrász. – 216, 356, 388, 439
- Müller, Clementine *lásd* Tschiedel, Klementine
- Müller, Fritz Erich német rendőr őrmester, Clementine Müller (Tini) férje. – 510

- Nagy Béla térképész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. – 29, 581
- Nagy Dezső [Nagy „Luka” Dezső] (a. n. Sárközi Teréz; Écs, 1913. 05. 05.–Écs, 1970. 12. 08.). Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetőben azonosítottam. – 258
- Nagy Ferenc (a. n. Belec Anna; 1955. 04. 10.–?, 1989. 06. 09.) écsi lakos. Szüleivel együtt lévő sírját az écsi Alsó temetőben azonosítottam. – 257–259, 279
- Nagy György (?–Szabadka [Subotica], 1989. 08. 31.) bori munkaszolgálatos, szabadkai tisztviselő. – 55, 57, 59, 63, 83, 101, 144, 160, 166, 203, 363, 364, 560
- Nagy Ilona *lásd* Kugler Sándorné
- Nagy István (a. n. Szabó Mária; Écs, 1912. 09. 21.–Écs, 1956. 09. 09.) écsi lakos. Feleségével, Palikovszki Irénnel közös sírját az écsi Felső temetőben azonosítottam. – 257, 259–261
- Nagy István (Écs, 1886. 12. 23.–?) écsi lakos. Ismeretlen helyen halt meg. – 257–261, 337
- Nagy István [Nagy „Luka” István] (a. n. Sárközi Teréz; Écs, 1914–Gyôr, 1957. 08. 04.). Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetőben azonosítottam. Nagy Istvánné [Luka Istvánné] született Sárközi Teréz (Écs, 1881. 10. 09.–Écs, 1957. 12. 20.), akinek első férjétől született gyermeke Luka Mihály, míg második házasságából született gyermekei Nagy „Luka” Dezső és Nagy „Luka” István. – 259
- Nagy István Károly [„Pikoló”] (a. n. Palikovszki Irén; Écs, 1947–Gyôr, 1989. 12. vége) gyôri és pannonhalmi vendéglôkben üzletvezetô. – 259
- Nagy István ôrmester, bori keretlegény. – 454
- Nagy József (a. n. Megyesy [Medgyesi] Anna; Ungvár, 1910. 08.–?) tartalékos zászlós, bori keretlegény, MÁV-tisztviselő. Az Innsbruck-altáborban volt gondnok, a visszavonulás során Baján részt vett a bori munkaszolgálatosok átvételében. Népellenes bûncselekmények elkövetése miatt indult ellene nyomozás 1945-ben, de ezt megszüntették. – 16, 311, 364, 365, 431, 454, 456, 571
- Nagy József (Gyöngyösszôlôs, 1901. 12. 16.–Gyôr, 1984. 02. 26.) újságíró, fotómûvész, az Ortutay Gyula elnökségével mûködô Magyar Központi Híradó gyôri kirendeltségének vezetôje. Aranytollas újságíró (1980). – 462–465, 467–470, 473, 484, 497, 532, 535, 540, 541, 560
- Nagy Károly (Écs, 1873–Écs, 1945. 03. 27.) écsi fuvaros. Feleségével közös sírja az écsi Felső temetőben található, de azonosítanom nem sikerült. – 258, 260
- Nagy Lajos (Écs, 1895–Écs, 1982) écsi fuvaros. Feleségével közös sírját az écsi Felső temetőben azonosítottam. – 258, 260, 261
- Nagy Lajos (Écs, 1897–1964) écsi lakos. Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetőben azonosítottam. – 155, 260, 261
- Nagy László (a. n. Palikovszki Irén; Écs, 1955. 05. 16.–) pannonhalmi cukrász és vendéglôs. – 259, 260, 338
- Nagy László Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 359
- Nagy Mária (a. n. Varga Anna; Esztergom, 1928. 02. 28.–) gyôri textiltechnikus, szövô, Hulesch Ernô hagyatékának egyik gondozója. – 333
- Nagy Mariann irodalomtörténész. – 560
- Nagy Olga *lásd* Péntes Lajosné

- Nagybali Sándor (Délvidék?, 1920 vagy 1921–?) honvéd, bori keretlegény. – 397, 454
- Ne(u)stetner Ábrahám (?–1945. 01. 07.) a Gyôr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 543
- Nemes [Neumann] Sándor (Karcag, 1908. 11. 29.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedő. – 255, 336, 388, 439
- Nemes György újságíró. – 433, 560
- Nemeskürty István Dezső (a. n. Keleti Ágnes; Budapest, 1925. 05. 14.–) M. kir. hadnagy, szerkesztő, író, irodalom- és filmtörténész, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 150, 177, 560
- Németh Árpád (a. n. Cziprián Valéria; Zombor, 1945. 12. 23.–) operatôr-rendező, az Újvidéki Televízió munkatársa, többek között az *Erôltetett menet* című dokumentumfilm rendezője. – 41, 560, 567
- Németh Imre abdai gâtôr. – 582
- Németh István abdai volt nyilas pártszolgálatos. – 537
- Németh János bori századparancsnok, tartalékos fôhadnagy, tápiószelei tanító. A háború után népbíróság elé állították. – 55–57, 101
- Németh Livia *lásd* Kálmán Józsefné
- Németh Vilmosné született Jankovics Ilona (a. n. Lendvai Rozália; Gyôr, 1936. 12. 21.–) tarjánpusztai lakos. – 333
- Németh Zoltán újságíró. – 316, 560
- Neszlényi [Meszlényi] László abdai volt nyilas párttag. – 475
- Neu György *lásd* Békés György
- Neugeboren Dániel *lásd* Görgényi Dániel
- Neumann György (a. n. Szélényi Margit; Budapest, 1925. 10. 02.–Budapest, 2001. 09. 02.) bori munkaszolgálatos, aranymûves, mûszaki kereskedô. Jehuda Deutsch bori könyvének magyarra fordítója. – 555
- Neumann Sándor *lásd* Nemes Sándor
- Neyer, Wilhelm német tiszt, *OT-Hauptfrontfûhrer*, az *Organisation Todt* szervezet magyarországi képviselôje. – 144
- Nirco szerb szanitéc Borban 1944-ben. – 48, 53
- Noéh György (Budapest, 1921. 04. 03.–?) bori munkaszolgálatos, orvostanhallgató. – 216
- Nyíri Tibor (Újfehértó, 1906. 12. 16.–Budapest, 1977. 12. 30.) bori munkaszolgálatos, író, újságíró, színpadi szerzô. – 217, 218, 318, 326, 357, 506
- Ohrenstein [Ohrnstein] Miklós (Hajdúböszörmény, 1925. 11. 30.–?) munkaszolgálatos, aki bori munkaszolgálatosokkal együtt dolgozott német koncentrációs táborokban. – 508, 509, 547
- Olajos Anna Kis Eszter újvidéki nôvér, mûtôsnô ismerôse. – 316
- Opitz *lásd* Juszt László
- Orbán Miklós (a. n. Breirer Terézia; 1922. 11. 28.–?) szociáldemokrata rendôr százados, a Gyôr Városi Fôkapitányság Politikai Osztályának vezetôje volt 1946. 03. 21-étôl, késôbb államvédelmi ôrnagy, alezredes. – 463, 468, 532
- Orosz Mihály [Mihály Orosz] agrármérnök, aki 1956-ban Németországba emigrált. – 171, 183, 582
- Ortutay Gyula (a. n. Borsodi Ilona; Szabadka, 1910. 03. 24.–Budapest, 1978. 03. 22.) néprajzkutató, politikus, az MTA tagja, 1945. 01. 20. és 1947 között

- a Magyar Rádió és társvállalatai (Magyar Központi Híradó, Magyar Országos Tudósító) elnöke. 1945 februárjától a kisgazdapártban különböző vezető tisztségeket tölt be. 1945. 04. 02.-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője. Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja. – 19, 20, 24, 187, 189, 193, 217, 270, 283, 292, 315, 349, 381, 413, 463, 465, 467, 468, 472, 475, 483, 493, 498–500, 507, 511, 515, 520, 532, 533, 544–550, 560, 561, 574
- Ortutay Gyuláné született Kemény Zsuzsa [Ortutay Zsuzsa] (Budapest, 1913. 02. 13.–Budapest, 1982. 02. 12.) táncművész, szakíró, a Táncszövetség elnöke. Ortutay Gyula felesége, akivel 1938-ban kötött házasságot. – 515, 535, 549
- Ortutay László (a. n. Borsodi Ilona; Szeged, 1916–Budapest, 1946) Ortutay Gyula öccse. – 511
- Ortutay Tamás (a. n. Kemény Zsuzsa; Budapest, 1946. 02. 19.–) keramikus és szobrász, Ortutay Gyula fia. – 24, 544
- Ortutay Zsuzsa *lásd* Ortutay Gyuláné
- Ostváth [Osváth] István (a. n. Hahn Erzsébet; 1892–?) vezérkari ezredes. – 151
- Otoltics Lászlóné született Sipák Aranka (a. n. Pulai Rozália; Écs, 1937. 10. 08.–) háztartásbeli, écsi lakos. – 255, 337
- Ozorai István (a. n. Stomf Ilona; Budapest, 1926. 06. 07.–) bori munkaszolgálatos, okl. közgazdász, minisztériumi főosztályvezető-helyettes, FAO főtisztviselő. – 128, 129, 132, 138, 139
- Ozsváth Zsuzsa az Egyesült Államokban élő irodalomtörténész, Radnóti-kutató, egyetemi tanár. – 24
- Ördögh Mária (a. n. Tóth Mária; Szeged, 1926. 05. 17.–) kémikus, az MTA doktora, Gál Dezső bori munkaszolgálatos felesége. – 32
- Öri Lászlóné pannonhalmi lakos. – 332
- Österreicher György *lásd* Pálffy György
- Pajić, Tomislav [Pajics Tomislav] (Negotin [Szerbia], 1928. 07. 21.–Belgrád [Beograd], ?) filozófus, történész, a politikatudományok doktora, a bori műszaki főiskola tanára. – 47, 97–99, 554, 560, 597
- Pál József [László] (Baja vagy Rinyica [Bácska], 1920–?) zászlós, bori keretlegény, aki a Dél-Bácskában lévő Szépliget [Gajdobra, Szerbia] településen lakott. Jugoszláviában fogták perbe, ám annak eredménye nem ismert. – 311, 363, 431, 432, 454, 456, 570
- Pál László [Pal Ladislav] (a. n. Lengyel Zsanett; Szabadka [Subotica], 1920. 03. 01.–Naharija [Izrael], 2009. 10. 27.) bori munkaszolgálatos, orvos, gyermekorvos. Szabadkai bajtársa, majd Izraelben barátja Potasman [Pottesman / Potesman] Vilmos [Willy Potasman] (a. n. Rotschild Lujza; Szabadka [Subotica], 1921. 12. 03.–Naharija [Izrael], 2011. 01. 17.) bori munkaszolgálatos, erdőmérnök, mérnök, akit a cservenkai mészárlás során a téglagyári gödörbe lőttek, de a kivégzést túlélte. – 86, 87, 111, 214, 325
- Palásti [Palásthly / Palasthi] László (a. n. Petyán Gizella; Budapest, 1903. 04. 03.–Budapest, 1979. 09. 15.) bori munkaszolgálatos, újságíró, író. – 54, 62, 63, 159, 160, 166, 182, 203, 410, 561
- Palásti Éva *lásd* Brown, Eva
- Pálffy [Oesterreicher / Österreicher / Pálffi] György (a. n. Stáb Paula; Temesvár, 1909. 09. 16.–Budapest, 1949. 09. 24.) altábornagy, honvédelminiszter-helyettes. 1944-ben a KMP Katonai Bizottságának, 1945-től a HM

- Katonapolitikai Osztályának a vezetője. A Rajk-perben halálra ítélték és kivégezték. – 472, 499, 507, 517, 544
- Pálinskás György jogász, a Legfelsőbb Bíróság bírói tanácsának elnöke. – 437
- Papp Bálint (a. n. Boros Julianna; Dévaványa, 1921. 11. 26.–) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, gépkocsivezető. – 24, 91, 112, 155, 179, 558, 561, 563, 585
- Papp Lajos (a. n. Kovács Mária; Gyenesdiás, 1921. 09. 14.–Baja, 2012. 02. 05.) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, vasutas, váltókezelő. – 155, 179, 306, 413, 435, 555, 585, 597
- Pásztor József a DEGOB titkára. – 547
- Pataki [Patakyl] Ferenc (a. n. Horváth Rozália; Szentes, 1913–?) tartalékos főhadnagy, bori keretlegény, az egyik dunántúli menet parancsnoka. – 224, 311, 382, 385, 406, 416, 421, 429, 438, 449, 454
- Pedanov, Georgije bori kórházigazgató (1930–1945), később Kragujevacra és Pećre került. – 47, 98
- Pélfi [Pálfi] bori keretlegény, egészségügyi őrzővezető. – 156
- Pénzes Lajos (Écs, 1894. 11.–Écs, 1952. 11. 28.) écsi vezető jegyző. – 253, 255
- Pénzes Lajosné született Nagy Olga (a. n. Dobos Anna; Écs, 1908. 03. 12.–Écs, 1988. 03. 12.). 1944-ben az écsi posta hivatalvezetője. Pénzes Lajos és Pénzes Lajosné közös sírját az écsi Alsó temetőben azonosítottam. – 254–256, 258, 336, 337
- Pénzes Mihály (a. n. Nagy Olga; Győr, 1941. 07. 04.–) mérnök, écsi lakos. – 255, 256, 337
- Perez, Hugo az Egyesült Államokban élő kubai filmrendező. – 343, 567
- Perl Miklós (a. n. Rózenberg Róza; Tállya, 1924. 04. 03.–) bori munkaszolgálatos, okl. gépészmérnök. – 75, 108, 558, 563
- Perlawi Andor író, szerkesztő. – 340, 561
- Petényi Géza (Budapest, 1889. 10. 28.–Budapest, 1965. 09. 04.) orvos, gyermekgyógyász, a SOTE II. sz. Gyermekgyógyászati Klinika vezetője, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 87, 111
- Péter Gábor [Eisenberger Benjamin] (a. n. Metzner Róza; Újfehértó, 1906. 05. 14.–Budapest, 1993. 01. 23.) kommunista politikus, 1945 januárjától a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának, majd az ÁVO-nak, illetve ÁVH-nak a vezetője. – 499, 545
- Péter György *lásd* Pikler György
- Péter László (a. n. Cselenák Ágnes; Jánoshalma, 1926. 01. 21.–) szegedi irodalomtörténész, várostörténész, nyelvész, folklorista, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 335, 525
- Péteri György *lásd* Pressburger György
- Pethő Tibor újságíró. – 599
- Pető Gábor Pál [Pető Gábor] (a. n. Kornfeld Ilona; Budapest, 1926. 06. 27.–Budapest, 2008. 09. 25.) bori munkaszolgálatos, újságíró, író. – 124, 154, 178
- Petőcz Miklós (a. n. Vaskó Margit; Komárom, 1920. 06. 18.–Győr, 2008. 07. 07.) jogi előadó, bírósági fogalmazó, győri író, költő, újságíró, helytörténész. – 473, 536, 561
- Petrezselyem János tizedes, bori keretlegény. – 454

- Petz Aladár (Győr, 1888. 12. 10.–Győr, 1956. 02. 27.) orvos, sebész főorvos. 1922 és 1950 között a később róla elnevezett győri kórház igazgatója volt. – 266, 338, 339, 561, 574
- Pézsza Sarolta a kötet tördelője. – 584
- Pikler [Pickler / Péter] György (a. n. Fekete Ilona; Budapest, 1903. 03. 30.–Budapest, 1969. 01. 04.) illegális kommunista, majd kommunista vezető, közgazdász, statisztikus, könyvtáros, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke. – 134
- Pilcz Károly építőmester. – 582
- Pintér Imre (a. n. Szabó Ágnes; Kecel, 1919–?) örvezető, péti keretlegény, keceli lakos. – 246, 334
- Piróth Endre (Tiszanána, 1902. 03. 23.–Győr, 1979. 11. 23.) orvos, a győri megyei kórház ideg- és elmeosztályának osztályvezető főorvosa 1941 és 1971 között. – 264, 265
- Platthy [Plathy] Pál (a. n. Stamcsek [Stancsák] Elma; 1891. 11. 27.–1977) altábornagy, szegedi hadtestparancsnok. – 499
- Pokorny [Pokornyi] Herman [Hermann] (a. n. Sehnal Amália; Kremsier [Kroměříž, Csehország], 1882. 04. 07.–Budapest, 1960) vezérezredes, a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány munkájában vett részt, majd hadifogoly- és kárpótlási ügyekkel foglalkozott. – 499, 501, 545
- Polgár Sándor a győri népbírószág elé állított személy. – 346
- Policzer [Politzer] László (a. n. Weisz Emilia; Szemcséd, 1920. 02. 10.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti autószerelő. – 308, 376, 377
- Pollák (kb. 1894–1944) bori munkaszolgálatos, gépszerelő. – 49
- Pollák László (a. n. Strasser Zelma; Szeged, 1920. 06. 24.–Szeged, 2003. 03. 15.) bori munkaszolgálatos, jogász, külkereskedelmi vállalat munkatársa és képviselőinek vezetője, a szegedi hitközség elnökhelyettese. – 24, 597
- Popa, Vasko (Gerebenc [Grebenac, Szerbia], 1922. 06. 29.–Belgrád [Beograd], 1991. 01. 05.) szerb partizán, német koncentrációs tábor foglya Nagybecskerekén, filozófus, költő, szerkesztő, az abszurd líra szerb megteremtője. Az első verseskötetét Weöres Sándor fordította magyarra. – 121
- Popović, Jovan, P. jugoszláv történész. – 431, 566
- Práger Antal [Endre] bori munkaszolgálatos. – 442
- Práger Endre bori munkaszolgálatos, budapesti lakos. – 397
- Pressburger György [Péteri György] (a. n. Thein Ilona; Budapest, 1914. 09. 08.–?) bori munkaszolgálatos, főkönyvelő. – 53
- Prevenka Sándor népbírószág elé állított személy. – 285, 286, 347, 569
- Purczeld Ferenc *lásd* Puskás Ferenc
- Purussi [Puruszi] főhadnagy. Nem azonos Puruczki [Purucki / Purucki] Pál (a. n. Kamenyi Mária; Őrszállás [Stanišić, Szerbia], 1921. 03. 29.–?) honvéddal, bori keretlegénnyel, asztalossal, aki Dániában esett angol fogságba. – 284–286, 288, 347
- Puskás [Purczeld] Ferenc (Budapest, 1927. 04. 01.–Budapest, 2006. 11. 17.) válogatott labdarúgó, az Aranycsapat tagja. – 94
- Puskin, Georgij Makszimovics (1909. 01. 01.–1963) szovjet diplomata, a Szövetségi Ellenőrző Bizottság (SZEB) politikai tanácsadója 1945 és 1948 között, majd a Szovjetunió budapesti követe. – 499, 500

- Rácz Balázs főlevéltáros. – 182
- Rácz László bori munkaszolgálatos, Jugoszláviában partizán, budapesti fogorvos. – 69, 71, 74, 75
- Rácz Pál (a. n. Kiss Piroska; 1928. 01. 24.–Budapest, 1986. 03. 22.) főcsoport-főnök, belügyminiszter-helyettes. – 425
- Radányi György mohácsi vasutas. – 207
- Radau, Helga a barthi koncentrációs tábor archívumának levéltárosa. – 349
- Radnóti [Glatter / Radnóci / Radnóthy] Miklós (a. n. Grosz Ilona; Budapest, 1909. 05. 05.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) tanár, fordító, költő. – 17–20, 27, 40, 41, 45, 55, 59, 66–68, 91, 94, 97, 98, 100, 105, 119, 126, 127, 139, 157, 187–189, 193, 195, 196, 198, 208, 216–219, 223, 224, 227–229, 235, 240, 241, 242, 244, 248–250, 254, 258, 259, 261, 264, 265, 268, 270, 272, 281, 283, 284, 289, 292–294, 295, 296, 311, 312, 315, 317, 319, 329, 331, 332, 335, 344, 349, 365–369, 385, 386, 393, 396, 400, 402, 407–409, 413–415, 417, 418, 428, 434, 436, 437, 445, 446, 451, 462, 464, 465, 468, 469, 471, 472, 474, 475, 477, 480, 481, 483–486, 489–493, 497, 498, 500–511, 513–529, 531–533, 536, 539, 540, 545, 546, 549–553, 555–568, 572, 575, 587, 590, 591, 594, 595, 597, 598
- Radnóti Miklósné született Gyarmati Fanni (a. n. Weisz Aranka; Budapest, 1912. 09. 08.–) középiskolai és főiskolai tanár, akit Radnóti Miklós 1935-ben vett feleségül. – 21, 24, 188, 189, 193, 217, 218, 315, 326, 381, 413, 463, 464, 468, 470, 472, 481, 483, 487, 493, 497–499, 501, 504, 507, 511–513, 515–517, 519, 520, 529, 533, 535, 536, 539–541, 544–550, 560, 561, 574, 583
- Radó Gyula filmrendező. – 568
- Radó Lászlóné született Lantos Erika (a. n. Repper Hermin; Budapest, 1933. 02. 07.–) személyzeti tanácsadó, Libermann [Lantos] Béla bori munkaszolgálatos leánya. – 32
- Raffy Ádám *lásd* Kupfer Ádám
- Rajk [Firtos] László (a. n. Mészáros Vilma; Székelyudvarhely, 1909. 03. 08.–Budapest, 1949. 10. 15.) kommunista politikus, belügyminiszter, majd külügyminiszter. 1949. 05. 30-án letartóztatták, és koncepciók perben, koholt vádak alapján elítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták. – 18, 68, 117, 118
- Rajna István bori munkaszolgálatos, budapesti orvostanhallgató, a háború után orvos, Tolnai Gábor egyik adatközlője. – 60
- Rapcsák Vilmos (a. n. Kránitz Szerén; Baja, 1921. 06. 13.–Szeged, 2006. 01. 24.) bori munkaszolgálatos, orvos, szülész-nőgyógyász főorvos. – 52, 93
- Rapcsák Vilmosné született Schwartz Mária [Rapcsák Mária] (a. n. Laufer Erzsébet; Budapest, 1930. 05. 28.–Budapest, 2010. 07. 17.) titkárnő, gyors- és gépipró, Rapcsák Vilmos bori munkaszolgálatos felesége. – 52, 100
- Ratner, Steven R. az Egyesült Államokban élő jogász, egyetemi tanár, ENSZ-szakértő. – 180, 561
- Rechnitzer Ernő bori munkaszolgálatos, zalaegerszegi lakos. – 291, 348
- Récsey Zoltán bori munkaszolgálatos, budapesti orvos, aki megszökött a dunántúli menetből. – 91, 113
- Redő Ferenc (a. n. Pollák Leona; Budapest, 1913. 08. 29.–Budapest, 2012. 10. 01.) bori munkaszolgálatos, kultúrpolitikus, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, tanár, festő, grafikus, gobelinkészítő művész. – 65, 104, 585

- Rehberger Imre (a. n. Steiner Teréz; 1912–?) asztalos, munkaszolgálatos, aki Mosonmagyaróváron találkozott bori munkaszolgálatosokkal. – 291, 348
- Reich István (Hajdúböszörmény, 1917–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 92
- Reich Lázár bori munkaszolgálatos, pesti főkantor. – 84
- Reichberger Imre Mosonmagyaróvárra vitt mosoni születésű, szolnoki munkaszolgálatos. – 352
- Reisz Miklós (1920–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 06.) bori munkaszolgálatos. – 212, 324, 355
- Reiszfeld József (1867–1944) a Győr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 542, 543
- Reitzer Béla (Szeged, 1911. 12. 05.–Sepetovka [Ukrajna], 1942 vége vagy 1943 eleje) jogász, szociológus, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagja. – 500
- Rejtő Tamás [Thomas Rejto] (Budapest, 1926. 04. 26.–Greenwich [USA] 2002. 11. 27.) bori munkaszolgálatos, feltaláló, diplomata, író. – 159, 160, 180, 561
- Resnyeky Mihály *lásd* Rezsneký Mihály
- Ress József Győrszentmártoni telektulajdonos. – 241
- Reszegi [Reszegh] István (a. n. Kovács Zsófia; Büdszentmihály, 1914–?) szakaszvezető, bori keretlegény, könyvelő. – 411–413, 420, 424, 427, 454
- Reszneki / Resznyeki Mihály *lásd* Rezsneký Mihály
- Réti Rudolf abdai volt nyilas párttag. – 475
- Rétsági György (a. n. Reiss Sarolta; Budapest, 1925. 05. 13.–Budapest, 1996. 12. 28.) bori munkaszolgálatos, orvos, belgyógyász, a Kútvölgyi úti Központi Állami Kórház főorvosa, egyetemi tanár. – 94, 96
- Révai [Lederer] József (Budapest, 1898. 10. 12.–Budapest, 1959. 08. 04.) Kossuth-díjas író, szerkesztő, kommunista politikus, miniszter, az MTA tagja. A 1945 őztől Magyar Kommunista Párt (MKP) Központi Vezetőség Propaganda és Sajtó Osztályának vezetője. – 512
- Révész Béla jogász, szociológus, történész, szerkesztő. – 452, 561
- Révész Ferenc (a. n. Katz Irén; 1912–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 06.) bori munkaszolgálatos, kereskedő. – 212, 213, 324, 325, 355
- Révész József (Budapest, 1924. 10. 03.–?) péti munkaszolgálatos, budapesti orvos-tanhallgató. – 247
- Révész László (Budapest, 1957. 05. 27.–) képzőművész, Juszt László bori munkaszolgálatos unokaöccse. – 330, 331, 588
- Révész Sándor író, újságíró, történész. – 553
- Réz Ádám *lásd* Kupfer Ádám
- Rezsneký [Resnyeky / Resznyeki / Rezsnyeky / Reszneki] Mihály (a. n. Tokodi [Tokody] Teréz; Baja, 1908. 09. 17.–?) honvéd, bori keretlegény, budapesti hentessegéd. Háborús bűntett miatt életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. 1956. 07. 23-án szabadult. – 239, 289, 333, 364, 365, 390, 394, 399, 402, 406, 431, 432, 440, 443, 444, 454, 456, 570
- Ribai M. Elma szerzetes nővér. – 339, 561
- Riedel, Dirk levéltáros és tudományos kutató, a dachauai koncentrációs tábor archívumának levéltárosa. – 549
- Ries [Riesz] István (a. n. Hermann Mária; Küngös, 1885. 11. 14.–Vác, 1950. 09. 15.) ügyvéd, szociáldemokrata politikus, igazságügy-miniszter 1945. 07. 27. és 1950. 07. 17. között. Konceptió per vádlottjaként került börtönbe, ahol meghalt. – 499

- Ristić, Danijela a Bori Bányászati és Kohászati Múzeum munkatársa. – 581
- Roboz Ágnes *lásd* Békés Györgyné
- Román György (Budapest, 1907. 04. 05.–Budapest, 1982) bori munkaszolgálatos, a Központi Honvéd Kórház orvos ezredese. – 61, 69–74, 76, 80, 103, 105–108
- Róna László bori munkaszolgálatos. – 438
- Rosenbaum Mihály bori munkaszolgálatos, mosoni lakos. – 291, 348
- Rosenberger József (a. n. Kunge Magdolna; 1910. 08. 01.–Izrael,?) munkaszolgálatos Mosonmagyaróváron. – 291, 348
- Rosenzweig György Rosenzweig Pál bori munkaszolgálatos Kanadában élő fia. – 316
- Rosenzweig Pál bori munkaszolgálatos, aki Újvidéken szökött meg a bori menetből. – 193
- Rostás János (a. n. Juhász Mária; Hódmezővásárhely, 1919–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 454
- Róth Emil (Kunszentmárton, 1907. 09. 21.–Auschwitz, 1944. 06.) történész, főrabbi, publicista. A győri neológ hitközség főrabija volt 1935. 12. 15-től. – 474
- Róth Ferenc az újvidéki REX bélyegüzlet tulajdonosa, Róth Juliska férje. – 316
- Róth Juliska az újvidéki REX bélyegüzlet tulajdonosának, Róth Ferencnek a felesége. – 316
- Rózsa István (a. n. Miklós Lívia; Nagykörös, 1938. 10. 04.–) órásmester. Id. Bedő István orvos feleségének, Rózsa Saroltának az unokaöccse. – 99
- Rozsos Katalin mérnök, építész. – 583
- Rôder Jenô Antal (a. n. Held Gabriella; 1889. 06. 12.–1974) vezérőrnagy. A munkaszolgálatosok Borba vitele ellen tiltakozó nagybacsoni Nagy Vilmos (a. n. Herman Vilma; Parajd, 1884. 05. 30.–Piliscsaba, 1974. 06. 21.) honvédelmi miniszter ideje alatt a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmód teljhatalommal felruházott ellenőre (1942. 09. 24.–1943. 06. 12.). Ezt a tisztségét Csatay Lajos honvédelmi miniszter ideje alatt is megtartotta (1943. 06. 12.–1944. 10. 16.). – 62
- Rubányi Pál (a. n. Kohn Boriska; Budapest, 1904. 07. 20.–Budapest, 1984. 12. 25.) bori munkaszolgálatos, orvos, sebész szakorvos, egyetemi tanár. – 44, 48, 51, 53, 54, 68, 75, 76, 82, 98–100
- Rubin Péter (a. n. Färber Zelma; Szeged, 1918. 11. 14.–Budapest, 1980. 01. 03.) bori munkaszolgálatos, műfordító, újságíró, diplomata. Markovits Pállal együtt szökött meg, és partizán lett. – 72, 107, 109, 561
- Ruff Tibor mohácsi lakos. – 318
- Rutar, Sabine Németországban élő történész, a bori munkaszolgálat kutatója. – 97, 562
- Ruzsovits József győri lakos. – 252
- Rübner József (a. n. Krausz Cecília; Námesztó, 1879–Auschwitz, 1944) a csornai téglagyár igazgatója. – 332
- Salamon Árpád bori munkaszolgálatos, szegedi vas- és edénykereskedő. – 100
- Salgó [Beöthy / Beöti] Ottó (a. n. Stein [Steipi] Róza; Budapest, 1904. 05. 22.–Budapest, 1985. 03. 01.) bori munkaszolgálatos, könyvkereskedő, könyvtáros. 1945 márciusától az Országgyűlési Könyvtár igazgatóhelyettese, majd igazgatója. Koholt vádak alapján elítélték, és Recskre került. Később a Magyarok Világszövetségének főtikára. – 513–515, 548, 557

- Saly Géza (a. n. Czipauer Erzsébet; 1913. 07. 19.–1958) orvos, jogi doktor, a kijevei rádió magyar részlegének tudósítója, haditudósító hadnagy, az ellenállási mozgalom tagja. 1955 márciusában tér vissza szovjet hadifogságból. – 545
- Sándor Géza bori keretlegény. – 351
- Sándor József (Szolnok, 1902 vagy 1907–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos. – 477, 492
- Sándori Tibor (1907–Szombathely, 1944. 11. 14.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
- Sári János (a. n. Tóth Julianna; Szeged [Balástya], 1908. 04. 21.–Belorecsenszk [Oroszország], 1947. 02. 27.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 89, 90, 585
- Sári Józsefné született Malkovics Anna (a. n. Füredi Anna; Écs, 1939. 07. 09.–) écsi lakos. – 256, 258, 338
- Sári Péter a szombatista bori munkaszolgálatos, Sári József öccse. – 90
- Sarkady Sándor, ifj. történész, könyvtáros. – 177, 562
- Sárközi Teréz *lásd* Nagy Istvánné
- Sárközy Pál Endre (a. n. Szondi Mária; Jánosháza, 1884. 12. 03.–Pannonhalma, 1957. 05. 10.) matematikatanár, 1947–1957 között pannonthalmi kormányzó, illetve főapát. – 243
- Sarmann Ferenc Sarmann Ferencné férje, abdai lakos. – 343
- Sarmann Ferencné (a. n. Galambos Julianna; Abda, 1929. 04. 04.–) háztartásbeli, abdai lakos. – 278, 282, 343, 475, 526, 537, 551, 555, 598
- Sarusi [Sarus] Ferenc örvezető, bori keretlegény. – 397, 454
- Sas [Schichtanz] Miklós (a. n. Goldberger Melánia; Eger, 1921. 04. 01.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti szabómester. – 213, 325, 443
- Sávós Ferenc bori munkaszolgálatos, Battyán György bori bajtársa. – 319
- Schabl László *lásd* Schnabl László
- Schäffer [Schaffer] Gusztáv (a. n. Weisbacher Paula; Kőszeg, 1910. 05. 23.–Kőszeg, 1998. 04. 17.) tartalékos főhadnagy, bori keretlegény, textilkereskedő. A Szombathelyi Népbírószág népellenes büntetett elkövetése miatt 2,5 év börtönre ítélte, amit a NOT hat hónap börtönre változtatott 1949. 04. 20-án. – 127, 575
- Schaffer [Schäffer] László (a. n. Robiczek Szerén; Apatin, 1912. 03. 08.–?) bori munkaszolgálatos. – 57, 64, 65, 101
- Schárreisz Ferenc ravazdi lakos. – 242, 332
- Schermann Lajos (a. n. Kóbor Etelka; Gerse, 1918–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
- Schichtanz Miklós *lásd* Sas Miklós
- Schlesinger / Schlésinger Miklós *lásd* Szigetvári Miklós
- Schlesinger Adolf (a. n. Schönberger Jozefin; Dör, 1890–Auschwitz, 1944.) csornai földbirtokos és téglagyáros. – 235, 332
- Schlesinger László (a. n. Schönberger Riza; Budapest, 1921. júl. 18.–?) bori munkaszolgálatos. – 235, 307, 332, 353
- Schnabl [Schabl / Schnabel] László bori munkaszolgálatos, sárvári költő, műfordító, aki a dunántúli menet alatt halt meg. – 302, 351, 562
- Schosberger Pál *lásd* Sosberger Pál
- Schönstein Sándor (Sátoraljaújhely, 1898. 08. 05.–Bergen-Belsen, 1945. 01.) orvos, szociáldemokrata, majd kommunista aktivista. – 104

- Schpitzer Ferenc (a. n. Kaufmann Janka; Szabadka, 1910. 03. 02.–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 102
- Schreiber, Horst német történész. – 182, 562
- Schusztér Richárd filmrendező, riportér. – 157, 567
- Schwartz Aladár *lásd* Székely István
- Schwartz Albert (Makó, 1926. 08. 18.–?) péti munkaszolgálatos, zeneakadémiai hallgató. – 247, 248
- Schwartz György bori munkaszolgálatos. – 233, 234, 244, 302, 303
- Schwartz Jenő (1921–1944. 09.) bori munkaszolgálatos. – 84
- Schwartz Mária *lásd* Rapcsák Vilmosné
- Schwartz Miksa (Beregszász, 1909. 08. 15.–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 92
- Seregy alezredes. – 151
- Sielberberg / Silberberg Imre *lásd* Somogyi Imre
- Sík [Sik] Sándor (a. n. Winternitz Flóra; Budapest, 1889. 01. 20.–Budapest, 1963. 09. 28.) piarista szerzetes, tartományfőnök, tanár, költő, műfordító, irodalomtörténész, Kossuth-díjas. – 217, 506
- Simándi Ágnes [Mészáros Ibolya Margit] (Budapest, 1954.–) Kanadában élő költő, teológus. – 113, 562
- Simó Ernő (a. n. Markovics Malvin; Budapest, 1915. 12. 24.–?) bori munkaszolgálatos. – 357
- Simon Lajos (a. n. Piricz [Pirinczi] Piroška; Kartal, 1935. 01. 31.–Nagykőrös, 2008. 03. 20.) költő, újságíró. – 410, 562
- Simon Mária (a. n. Kertész Éva; Budapest, 1947. 07. 09.–) tanár. – 111
- Singer Ignác a Győri Izraelita Hitközség Exhumálási Bizottságának tagja 1946-ban. – 537
- Singer Pál *lásd* Bodor Pál
- Sipák Aranka *lásd* Oltolits Lászlóné
- Sipos Mihályné *lásd* Korecz Béláné
- Sisák György, ifj. (a. n. Mátyás Ilona; Csanádpalota, 1920. 03. 27.–Budapest, 1947. 07. 31.) tartalékos tizedes, bori keretlegény, földműves. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetésért halálra ítélte és kivégezték. Sírhelye a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. – 213–216, 297, 307, 325, 350, 364, 365, 394–399, 402, 403, 406, 407, 432, 442, 443, 454, 456, 569, 570
- Snyders Jakab győri ortodox főrabbi. – 474
- Soldatović, Nikola belgrádi pedagógus. – 582
- Soltész Pál (a. n. Schultheis Teréz; Budapest, 1905. 11. 19.–?) bori munkaszolgálatos. – 358
- Sólyom [Steiner] Gábor (a. n. Fleischman Borbála; Budapest, 1926. 03. 13.–) bori munkaszolgálatos, okl. építésztechnikus. – 123, 128, 137, 139
- Sólyom László (a. n. Kirchner Antónia; Muraszombat, 1908. 12. 17.–Budapest, 1950. 08. 19.) altábornagy, vezérkari főnök, Budapest felszabadulása után a főváros rendőrfőkapitánya, 1946 őszétől a Honvédelmi Minisztérium katonai főcsoportjának főnöke. Koholt vádak alapján halálraítélték és kivégezték. – 499, 515, 544, 549, 558, 562, 563
- Somogyi [Sielberberg / Silberberg] Imre (Budapest, 1911. 04. 10.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti ékszerkészítő. – 308, 384, 438

- Somogyi Éva (a. n. Cziráki Magdolna; Rábapatona, 1941. 04. 17.–) dekoratőr, újságíró, szerkesztő, helytörténész, az *Abdai Hir-Lapok* című havilap főszerkesztője. – 24, 277, 341, 343, 466, 533, 534, 537, 562, 583
- Somogyi J. rajzoló, Abdára vezényelt munkaszolgálatos 1944-ben. – 287
- Somogyi Lajos Horváth József tizedes malomsoki nagybátyja. – 392, 393
- Somogyi Rudolf (a. n. Pelván Teréz; Abda, 1929–Abda [?], 1984) abdai kőművesinas, később az abdai Hazafias Népfrent titkára. – 273, 274, 276, 278, 342
- Soós Péter (a. n. Kellert Ilma; Budapest, 1926. 05. 25.–Budapest, 2006. 07. 15.) bori munkaszolgálatos, okl. közgazdász, újságíró, szerkesztő, számos idegenforgalmi és turisztikai könyv szerzője. – 60
- Soós Péterné született Bata Margit (a. n. Rácz Margit; Budapest, 1929. 07. 07.–) élelmészeti osztályvezető. – 60, 102
- Sós [Soós] Endre (Budapest, 1905. 07. 18.–Budapest, 1969. 07. 12.) péti munkaszolgálatos, író, publicista, költő, szerkesztő, a *Magyar Nemzet* főmunkatársa és az *Új Élet* főszerkesztője. – 248–251, 335, 410, 562
- Sós Csaba (a. n. Fischer Gizella; Baja, 1944. 02. 16.–) közgazdász, jelenleg Pécssett élő bonyhádi helytörténész. – 203
- Sosberger Pál [Schosberger Pál / Pavle Šosberger] (a. n. Feith [Fajt] Paula; Budapest, 1920. 09. 21.–Novi Sad, 2012. 03. 27.) bori munkaszolgálatos, építőmérnök, a jugoszláv hadsereg századosa, író, kutató, hitközségi elnök. – 24, 49, 50, 88, 99, 100, 111, 113, 190, 193, 316, 562, 586
- Sömjénné Csécsy Magdolna (?–2007. 08. 11.) nyelvész, egyetemi tanár. – 136
- Spiegel Károly (a. n. Krausz Berta; Horvátkimle, 1902. 10. 25.–Győr, 1991. 05. 13.) építési, beruházási, pénzügyi vezető, főkönyvelő. A budapesti gettóban szabadult fel, majd visszatért Győrbe, ahol az Elhagyott Javak Állami Szervezetének irodáját vezette, és 1946. 01. 09-től a Győri Izraelita Hitközség egyik tisztviselője lett. Különböző győri kereskedelmi vállalatoknál főkönyvelő (1949–1969), és időközben a Győri Izraelita Neológ Hitközség – kétszer is megválasztott – elnöke volt (1949–1953 és 1959–1962). – 466, 467, 474–476, 493, 526, 539, 541
- Spiegel Mariann (a. n. Sümegi Alice; Győr, 1946. 08. 08.–) zongoratanárnő, Spiegel Károlynak, a győri hitközség elnökének a lánya. – 466, 468, 475, 534, 537, 539, 583
- Spira György (a. n. Hamburger Ilona; Budapest, 1925. 04. 04.–Budapest, 2007. 12. 03.) bori munkaszolgálatos, történész, az MTA doktora. – 19, 24, 77, 189, 191, 193, 316, 563
- Spitzer Olga (a. n. Lovas Lilla; Győr, 1947. 10. 22.–) építőipari technikus, vállalkozó, a Győri Izraelita Hitközség irodavezetője. – 494, 583
- Spitzer péti munkaszolgálatos, szakács, aki Abdánál megszökött. – 247
- Stark Andor (a. n. Schwartz Regina; Mezőkeresztes, 1916. 03. 03.–Szombathely, 1944. 11. 12.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
- Stein Emil temesvári lakos, Kurtág György diáktársa. – 132, 139
- Steiner Gábor *lásd* Sólyom Gábor
- Stenger bori munkaszolgálatos. – 377
- Sternberg Valter (1909. 09. 20.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 492
- Sternfeld Imre a Győri Izraelita Hitközség Exhumálási Bizottságának tagja 1946-ban. – 537

- Stinner [Stimmer] László abdai volt nyilas községvezető. – 475
- Strahlendorf [Strählfendorf / Strahlendorff] Gyula (a. n. Rácz Ferdinanda [Gerdánia]; Kerepes, 1900. 12. 06.–?) gróf, báró, műszaki nagykereskedő, nyilas különítmények vezetője. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 285
- Strausz Zoltán [Zoltan Strauss] (a. n. Stein Jolán; Szabadka, 1921. 01. 04.–) bori munkaszolgálatos, Izraelben élő orvos. – 53, 100
- Sugár Béla bori munkaszolgálatos. – 318
- Sulin György (a. n. Jakab Mária; Tótújfalu, 1919. 01. 10.–?) szakaszvezető, örmester, bori keretlegény, halász, termelőszövetkezeti elnök. A népbíróság népellenes bűncselekmények elkövetéséért 1950-ben jogerősen 10 hónap börtönrre ítélte. – 285, 286, 346, 569
- Surányi Boldizsár örmester, bori keretlegény. – 454
- Sűrű [Sűrű] Árpád (Kisköre, 1923. 08. 01.–Budapest, 1992. 08. közepe) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, kiskörei földműves. – 90, 91, 112
- Szabó Andrásné született Blazsovits Margit (a. n. Füzfa Teréz; Abda, 1923. 03. 23.–Abda, 2009. 12. 01.) abdai lakos. – 287, 347
- Szabó Barla Zoltán [Szabó Imre Zoltán] (a. n. Nagy Mária; Miskolc, 1916. 02. 19.–?) szakaszvezető, bori keretlegény, mezőgazdász. – 415, 448
- Szabó Beáta tanító. – 332, 563
- Szabó Géza *lásd* Baróti Géza
- Szabó Géza zászlós, bori keretlegény. – 383
- Szabó Gyula főhadnagy, győri rendőr. – 391
- Szabó Imre [Furtai Szabó Imre] (a. n. Ladányi Róza; Dévaványa, 1921. 08. 03.–Békéscsaba, 1991. 01. 06.) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, cipész. A szovjet fogságból 1948. 10. 08-án szabadult. – 91, 585
- Szabó Imre Zoltán *lásd* Szabó Barla Zoltán
- Szabó József (a. n. Láda Zsófia; Vasmegyer, 1906.–?) bori keretlegény. – 454
- Szabó László, Cs. (a. n. Hann Jozefa; Budapest, 1905. 11. 11.–Budapest, 1984. 09. 27.) író, esszéíró, Kossuth-díjas. – 525, 551, 563
- Szabó Margit *lásd* Balogh Sándor Tiborné
- Szabó Péter történész. – 177, 562
- Szabó Sándor (a. n. Kovács Mária; Kiskunfélegyháza, 1919.–?) örmester, bori keretlegény. – 454
- Szabó Zolt abdai polgármester. – 446
- Szabolcsi László (a. n. Kellermann [Kellerman / Gellermann] Gizella; Budapest, 1921. 11. 19.–Budapest, 2005. 05. 20.) bori munkaszolgálatos, kereskedő, az AUTOKER Vállalat igazgatója. – 213, 297, 307, 350, 353, 385, 395, 397, 449, 477, 478
- Szakály Sándor (Törökkoppány, 1955. 11. 23.–) történész, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 437, 563, 599
- Szakasits [Szakasics] Árpád (a. n. Goreg Mária; Budapest, 1888. 12. 06.–Budapest, 1965. 05. 03.) újságíró, politikus, majd köztársasági elnök. A Szociáldemokrata Párt pesti főtitkára 1945. 02. 15-től, majd 1945. 11. 15-től államminiszter. – 499
- Szalai Sándor (a. n. Glasner [Glasuck] Piroska; Budapest, 1912. 10. 22.–Budapest, 1983. 05. 18.) bori munkaszolgálatos, filozófus, szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Radnóti Miklós barátja. – 18, 21, 67, 68, 105, 126, 127, 129, 131–133, 320, 492, 505, 523, 552, 555, 563, 597

- Szálasi [Szalósi] Ferenc (a. n. Szakmári Erzsébet; Kassa, 1897. 01. 06.–Budapest, 1946. 03. 12.) őrnagy, szélsőjobboldali politikus, a Nyilaskeresztes Párt megalapítója, a hungarista állam „nemzetvezetője”. A népbíróság háborús bűncselekmény elkövetéséért halálra ítélte és kivégezték. – 17, 144, 158, 165, 168, 170, 173, 174, 194–196, 199, 201, 283, 381, 433
- Száll Antal (a. n. Bocskor Teréz; Budapest, 1911. 01. 12.–Budapest, 1997. 07. 05.) tartalékos hadnagy, bori keretlegény, a *Heidenau*-altábor parancsnoka. Mezőgazdász, a budapesti Magértékesítő Vállalat vezető beosztású tagjaként ment nyugdíjba. – 16, 211, 318, 445
- Szállasi Árpád orvos, történész, író. – 350, 563
- Szántó Elemér (Nagymuzsaly, 1903. 05. 08.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti lakatos. – 396, 442
- Szarka Klára újságíró, fotótörténész. – 539, 563
- Szász István újságíró. – 340, 563
- Szauer László (a. n. Grosz Hermina; Seregélyes, 1919. 03. 28.–Budapest, 2010. 12. 16.) bori munkaszolgálatos, lakatos, vállalati termelési osztályvezető. – 558, 563, 558, 563
- Szávai Endre (Kaposvár, 1903. 05. 27.–?) bori munkaszolgálatos, tisztviselő. – 298, 350
- Szeder [Fedelényi] Ferenc (a. n. Fenyvesi Zsuzsa; Szentes, 1881. 01. 31.–Budapest, 1952. 06. 12.) a Szociáldemokrata Párt főtitkára, az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja. 1950-ben letartóztatták, és életfogytiglani börtönre ítélték. – 158, 162
- Szedmina Dezső zászlós, bori keretlegény. – 383
- Szegedy-Maszák Mihály (Budapest, 1943. 06. 23.–) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 563
- Székely Gábor történész, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 557
- Székely István [Stephen Szekely / Schwartz Aladár] (a. n. Engel Olga; Kalocsa, 1921. 01. 30.–) bori munkaszolgálatos, magántisztviselő, biztosítási főelőadó. 1956-ban hagyta el Magyarországot, jelenleg Kanadában él. – 298
- Székely József bori munkaszolgálatos. – 124
- Szekfü Gyula (Székesfehérvár, 1883. 05. 23.–Budapest, 1955. 06. 29.) történész, publicista, politikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1945. október 15-én rendkívüli követté és – meghatalmazott miniszteri rangban – moszkvai követté nevezték ki. – 501, 519, 545, 549
- Szele Anna szerkesztő. – 322, 326, 349, 351, 354, 558, 562, 563
- Szele György szerkesztő. – 322, 326, 349, 351, 354, 558, 562, 563
- Szemző Miklós (a. n. Bernstein Ilona; Kishegyes, 1914. 05. 09.–Izrael, 1983. 04. 23.) bori munkaszolgálatos, orvos. Az első lépcsőben elindított bori menetből Újvidéken szökött meg. – 63
- Szép Lajos (a. n. Zombori Erzsébet; Algyő vagy Sövényháza, 1893. 09. 15.–Szeged, 1969. 12. 25.) törzsmester, bori keretlegény. – 16
- Szepesi Gábor operatőr és producer. – 567
- Szerb Antalné született Bálint Klára (a. n. Roth Edit; 1913–1992) irodalomtörténész. Szerb Antal (a. n. Herzfeld Elza; Budapest, 1901. 05. 01.–Balf, 1945. 01. 27.) író, irodalomtörténész, esszéista második felesége, akivel 1935-ben kötött házasságot. Férjét többször behívták munkaszolgálatra, majd a Fertő-parti Balfra vitték, ahol meghalt. Férje végső nyughelye a Kerepesi temetőben található. – 523

- Szigeti [Klein] Róbert [Robert Szigeti] (a. n. Adler Borbála; Budapest, 1942. 03. 31.–) Stockholmban élő gyermekorvos, az 1912-ben született Klein Miklós bori munkaszolgálatos fia. – 478, 479, 538
- Szigetvári [Schlésinger / Schlesinger] Miklós [Sigetvari Mikloš] (a. n. Moór Regina; Budapest, 1923. 04. 18.–) bori munkaszolgálatos, rendőr ny. ezredes, BM alosztályvezető. – 326
- Szilágyi Pál (a. n. Rosenberg Ida; Budapest, 1905. 06. 26.–?) bori munkaszolgálatos, a budapesti Konsumex Árucseréforgalmi Vállalat igazgatója. – 119, 126
- Szilas György (a. n. Rosenberg Réka; Rákospalota, 1914. 02. 04.–Spring Valley [USA], 1963. 09. 10.) bori munkaszolgálatos, orvos, kereskedő. – 57, 63
- Szilas Györgyné *lásd* Matolay, Veronika
- Szinger Ádám (a. n. Bekker Teréz; Baja, 1922. 09. 29.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, paksi földműves. – 24, 56, 86, 101, 111, 558, 563, 585, 586
- Szita Szabolcs (a. n. Velcsov Margit; Sopron, 1945. 05. 31.–) történész, holokauszt-kutató, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 113, 181, 203, 221, 225, 284–286, 321, 351, 493, 558, 564
- Szóbel [Szober] Aurél (a. n. Langer Aranka; Budapest, 1919. 11. 24.–?) bori munkaszolgálatos, bőrkésztyűszabász, hangversenyrendező. – 298, 307, 350, 376, 436
- Szobor Albert orvos, Czigány Jenő győri orvos évfolyamtársa. – 338
- Szokolits [Szokolics] Ferenc (a. n. Józsa Mária; Győr, 1912. 03. 25.–Budapest, 1947. 04. 25.) szakaszvezető, bori keretlegény. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírhelye a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. – 215, 218, 439
- Szöke László szakaszvezető, bori keretlegény. – 454
- Szukits Veronika fordító. – 136
- Szurmay Ernő (Szolnok, 1923. 01. 19.–?) szolnoki könyvtárigazgató. – 479, 564
- Szűcs Gyula (a. n. Nagy Anna; Abda, 1919. 11. 27.–Győr, 1995. 11. 07.) abdai rendőr. – 470, 475, 476, 538
- Szűcs István (Budapest, 1920. 08. 03.–?) bori munkaszolgálatos, zeneművész. – 297
- Szűcs Lajos (a. n. Buránki Marcella; Abda, 1929. 06. 11.–Győr, 1993. 05. 25.) abdai kertész. – 273, 274, 276, 277, 342
- Szűcs Lajos honvéd, bori keretlegény. – 454
- Szűcs Teréz *lásd* Keresztény Lászlóné
- Szűts László bori munkaszolgálatos, író. – 122–124, 136–138, 320, 564
- Tabák András (a. n. Torma Margit; Kecskemét, 1938. 12. 15.–Budapest, 1967 vagy 1968) író, újságíró, szerkesztő. – 479, 539, 564
- Tabák Endre (a. n. Klein Léni; 1908–1994) labdarúgó játékevezető, sportvezető, újságíró. – 479, 480, 539
- Tabák Hermanné Tabán Gyula hozzátartozója. – 480
- Tabák Lajos (a. n. Klein Léni; Kecskemét, 1904. 02. 28.–Szolnok, 2007. 11. 20.) orosz fronton munkaszolgálatos, fotóművész, cukorgyári igazgató. – 479, 480, 539, 563
- Tabák Sándor (a. n. Klein Léni; 1906–?) bori munkaszolgálatos, tisztviselő. – 479, 539

- Tabán [Tabák] Gyula (a. n. Klein Léni; Kecskemét, 1909. 12. 20.–1944) bori munkaszolgálatos, költő, középiskolai tanár, szerkesztő. – 479, 480, 564
- Tábori Szabó Zoltán történész, szerkesztő, holokauszt-kutató. – 204, 321
- Tálas [Tálos] András (a. n. Konrád [Kondrád] Anna; Demecser, 1915. 01. 04.–Budapest, 1947. 02. 27.) hadapród őrmester, bori keretlegény, magántisztviselő, demecseri lakos. A népbíróóság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. – 16, 20, 27, 63, 104, 153, 227, 228, 230, 239, 263, 264, 293, 296–298, 303, 306–309, 313, 329, 333, 350, 364–386, 391, 394, 399, 400, 402, 403, 406, 407, 415, 417, 418, 420–423, 429, 433–438, 454, 456, 569, 570, 587, 598
- Tállas [Tálas] Anna (a. n. Konrád [Kondrád] Anna; 1919–Budapest, 2007. 03.15.), Tálas András bori keretlegény testvére. – 381, 382, 437
- Tamás Tibor Abdánál exhumált személy. – 535
- Tamaskovics Szonja *lásd* Virághné T. Szonja
- Tarjányi Imre, ifj. [Imre Tarjányi, ifj. / Tarjányi Tatár Imre / Tarjányi-Tatár Imre] (Markdorf, 1957. 11. 24.–) Németországban élő gazdálkodó. – 168, 170, 176, 182, 183, 564, 582, 587
- Tarjányi Tatár Imre, id. [Tarjányi-Tatár Imre / Tatár Imre] (a. n. Boldog Lidia; 1903. 06. 07.–Markdorf [Németország], 1995. 08. 14.) tiszakürti nagybirtokos, országgyűlési képviselő, Szálasi Ferenc koronatanácsának tagja, az *Út és Cél* című hungarista folyóirat szerkesztője, a Hungarista Mozgalom vezetője (1980–1995). – 165, 168, 170, 172, 174, 183, 565
- Tarjányi Tatár Imréné, id. [Tarjányi Margit] (?–Markdorf, 2005). – 170–172, 174
- Tauber, Julie orvos Borban 1944-ben. – 48, 98, 565
- Teleki Pál (Budapest, 1879. 11. 01.–Budapest, 1941. 04. 03.) geográfus, egyetemi tanár, miniszterelnök, az MTA tagja. – 296, 563, 566
- Tildy Zoltán (a. n. Farbricz Anna [Emma]; Losonc, 1889. 11. 18.–Budapest, 1961. 08. 04.) reformárus lelkész, államminiszter, köztársasági elnök. – 499, 606
- Tito, Josip Broz (Kumrovec, 1892. 05. 07.–Ljubljana, 1980. 05. 04.) horvát származású jugoszláv partizán, kommunista politikus, a párt vezetője haláláig; Jugoszlávia miniszterelnöke (1945–1963), illetve elnöke (1953–1980). – 21, 41, 72, 74, 117, 128, 133, 587, 591, 592, 595, 596
- Tolnai Gábor (a. n. Schwarz Irén; Kunszentmiklós, 1910. 12. 29.–Budapest, 1990. 02. 16.) író, irodalomtörténész, esszéíró, diplomata, szerkesztő, egyetemi tanár, az MTA tagja. Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa, barátja, életének és költészetének kutatója. – 20, 41, 60, 97, 102, 131, 188, 195, 196, 206, 210, 211, 216, 223, 225, 227–230, 234, 235, 238, 240, 242, 257, 262, 263, 267, 268, 274, 276, 279–283, 306, 308–310, 315, 318, 321–324, 328–332, 337, 338, 341, 343, 344, 353, 354, 368, 369, 381, 408–411, 414, 419, 422, 433, 445, 446, 449, 450, 451, 468, 470, 475, 499, 505, 507, 514, 517, 519–526, 533, 535, 537, 538, 541, 547, 549, 550, 555, 559, 565, 581, 597
- Tolnai Márton közgazdász, Tolnai Gábor fia. – 24, 535
- Tombor Jenő (Nyitra, 1880. 03. 03.–Budapest, 1946. 07. 25.) vezérezredes, vegyészdoktor, újságíró, kisgazdapárti politikus, nemzetgyűlési képviselő. 1945 novemberétől haláláig honvédelmi miniszter. – 499, 545
- Torma Frigyes bori keretlegény, zászlós, századparancsnok, drogista. – 64
- Torma Lajos abдай születésű személy. – 347, 565

- Tóth Bertalan (a. n. Zay Rozália; Födémes, 1907–Atkarszk [Oroszország], 1945. 03. 06.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, asztalos-mester. – 89, 90, 585
- Tóth Ferenc (a. n. Tóth Rozália; Miske, 1920–?) örmester, bori keretlegény, miskei tsz-tag. – 390, 440, 454
- Tóth Gyuláné született Kovács Erzsébet (a. n. Pákozdi Regina; Écs, 1931. 02. 26.–) háztartásbeli, écsi lakos. – 253, 254, 336, 338
- Tóth István (a. n. Németh Mária; Kistelek, 1935. 03. 22.–) asztalos, közgazdász, külkereskedő, Tóth Bertalan szombatista bori munkaszolgálatos fia. – 89, 112
- Tóth J. Zoltán büntetőjogász. – 565
- Tóth János (a. n. Bátori Mária; Jászberény, 1911. 08. 16.–?) hivatásos és hadtáp törzsörrmester. – 345
- Tóth László jászberényi közgazdász. – 270
- Tóth Tamás (a. n. Hegyesi Terézia; Szeged, 1968. 10. 29.–) temetőkutató, temető-dokumentátor. – 565
- Tóth Tibor történész. – 182, 565
- Török Károly (a. n. Csonka Erzsébet; Kistoronya, 1920. 04. 23.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. Szlovákiában élő munkás, raktáros. – 567
- Török Rozália *lásd* Korecz Béláné
- Traumen bori munkaszolgálatos, orvos a *Laznicai* altáborban, majd partizán. – 78–80
- Trebitsch Gyula [Gyula Trebitsch] (a. n. Rosenbaum ?; Budapest, 1914. 11. 03.–Hamburg, 2005. 12. 12.) bori munkaszolgálatos, rendező, hamburgi film-és tv-producer, filmmogul, médiaprofesszor. – 309, 354, 567
- Tschiedel, Klementine [Clementine Müller] (a. n. Marie Antonie Siegmundová; Bullendorf [Bulovce, Csehország] 1910. 12. 28.–Kraiburg am Inn [Németország], 2003. 06. 08.) gépiró és fogászati asszisztens, Radnóti Miklós Tini néven ismertté vált szerelme. – 510, 548
- Tuboly István barlangi malomtulajdonos. – 388
- Túry Ferenc orvos, pszichiáter, egyetemi tanár, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgatója. – 29
- Tusori József (a. n. Fejes Veronika; Kecel, 1919. 11. 15.–?) tizedes / örmester, bori keretlegény. A népbíróság népellenes bűntett miatt 1949-ben 6 év kényszer-munkára, majd jogerősen 2 év börtönre ítélték. Szabadságvesztését kitöltötte, 1951. 03. 03-án szabadult. – 246, 311, 364, 365, 397, 432, 442, 454, 457
- Tutzentaller Lajos *lásd* Csatai Lajos
- Ungár Jenő (a. n. Brukács Józsa; Budapest, 1925. 06. 13.–) bori munkaszolgálatos, könyvelő. – 567
- Ungvári Sándor (a. n. Bökönyszegi Mária; Újfehértó, 1904–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
- Ungvári Tamás (a. n. Weisz Szeréna; Budapest, 1930. 09. 25.–) író, műfordító, kritikus és irodalomtörténész. – 520, 566
- Vadász Pál (?–Győr, 1944. 12. 03.) a Győr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 495
- Vági József, id. (a. n. Tamás Sári; Ugod, 1896. 12. 19.–Győr, 1964. 12.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, ugodi földműves. – 86

- Vági József, ifj. (a. n. Tál Bernadett; Ugod, 1921. 01. 30.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, ugodai földműves. – 86, 111
- Vágó László (a. n. Weisz Józsa; Budapest, 1920. 07. 23.–Budapest, 2007. 12. 17.) bori munkaszolgálatos, katonatiszt, BM-tiszt. – 70, 106
- Vágó Tibor (1920–2011) újságíró. – 566
- Vajna Géza népbíróság elé állított személy. – 431, 570
- Vajnak Kálmán őrnagy-orvos. – 151
- Valler [Waller] Károly (a. n. Hindler Mária; 1923. 04. 23.–) hadnagy. – 165, 181
- Váradí Andor a győri exhumálási bizottság tagja 1946-ban. – 537
- Váradí bori munkaszolgálatos, fogorvos. – 71
- Varga Béla (Szolnok, 1930–) szállodavezető, helytörténész. – 539, 566
- Varga Domokos Péter újságíró. – 327, 566
- Varga Endre (a. n. Barta Lujza; Kaposvár, 1909. 12. 06.–Göteborg, 1993) bori munkaszolgálatos, közgazdász, üzletember, emlékiratíró. A Népjóléti Minisztérium nemzetközi segélyekért felelős osztályának vezetője 1945-től. A Rajk-per egyik mellékerében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték (1950), öt évet töltött börtönben, majd 1956 után Svédországban telepedett le, és üzletember lett. – 54, 100, 202, 320, 507
- Varga György (a. n. Barta Lujza; Ercsi, 1912. 02. 01.–Budapest, 1999. 03.) bori munkaszolgálatos, vasutas, 1944-ig MÁV-tiszt, 1945 után MÁV szakszervezeti vezető, a Közlekedési Minisztériumban főosztályvezető, MÁV-főigazgató. – 202, 320
- Varga Gyula abдай volt nyilas körzetvezető. – 475
- Varga Imre (Siófok, 1923. 11. 01.–) szobrászművész, a bori Radnóti-szobor alkotója. – 59
- Varga József abдай volt nyilas párttag. – 475
- Varga Katalin irodalomtörténész, szerkesztő, kiállításrendező, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa. – 534, 546, 566, 568
- Varga Lajos [Varga Lajos Dániel] (a. n. Németh Rozália; Sobor, 1946. 03. 07.–) hírlapíró, szerkesztő, médiatanár, 1973 és 2003 között a *Kisalföld* főállású munkatársa volt. – 271, 340, 566
- Varga László (a. n. Barta Lujza; 1911–?) a budapesti Utasellátó Vállalat alapítója és haláláig munkatársa. Nem Borban, hanem Ukrajnában volt munkaszolgálaton. – 201, 202
- Varga László (Budapest, 1946. 10. 07.–) történész, Varga György bori munkaszolgálatos fia. – 320
- Varga Mór (Kaposvár, 1882–?) MÁV-tisztviselő, különböző állomáshelyeken állomás- vagy raktárfőnök. Két fia, Endre és György Borból, László fia pedig Ukrajnából tért haza. – 202
- Varga Sándor kutató. – 351, 566
- Varga-Pető Péter [Varga Ferenc] (a. n. Kéri Regina; Gátalja, 1919–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 454
- Várkonyi Endre újságíró. – 566
- Várnai [Worstein] Olivér (a. n. Länger Ilona; Budapest, 1921. 03. 19.–Budapest, 2008. 05. 13.) munkaszolgálatos, könyvvizsgáló, a Fővárosi Adóügyi Hivatal volt vezetője. – 208, 210, 211, 323, 324, 582
- Varró Vince (a. n. Glancz Berta; Budapest, 1921. 10. 13.–) bori munkaszolgálatos, orvos, belgyógyász, gasztroenterológus, a szegedi I. Belklinika tanszékvezető egyetemi tanára. – 71, 72, 75, 86, 106, 566

- Várszegi Asztrik Imre (a. n. Horváth Rozália; Sopron, 1946. 01. 26.–) tanár, püspök, pannonhalmi főapát. – 334, 566
- Vasche / Vase József *lásd* Wasche József
- Vaszari András (Écs, 1926. 12. 25.–Écs, 1987. 11. 25.) écsi lakos. Feleségével, Tatai Terézszel (Écs, 1934–?) közös sírját az écsi Felső temetőben azonosítottam. – 254, 336, 566
- Vaszari Károly (1902–1979). Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetőben azonosítottam. – 258, 260, 261
- Vaszari Károly (a. n. Ikó Piroška; Écs, 1954. 05. 08.–) écsi lakos. – 260, 338
- Vaszari Károly (Écs, 1871–Écs, 1945). Feleségével közös sírját az écsi Felső temetőben azonosítottam. – 260
- Vaszari Károly (Écs, 1912. 02. 10.–Écs, 1987. 07. 22.). Feleségével, Ikó Piroskával közös sírját az écsi Felső temetőben azonosítottam. – 258, 260, 261
- Vaszari László (a. n. Ikó Piroška; Écs, 1948–?). – 338
- Vécei Zoltán bori munkaszolgálatos, orvos a *Heidenau*-táborban. – 60
- Véghegyi István zászlós-orvos a szentkirályszabadjai Reptér-táborban. – 87, 214
- Végvári József őrmester, bori keretlegény. – 454
- Velegi László (1928–Szentkirályszabadja, 2008) szentkirályszabadjai lakos. – 208, 323
- Velfért Zoltán (Hajdúböszörmény, 1919. 11. 03.–?) kövágóőrsi lakos, katona, aki együtt szolgált Szentkirályszabadján Sulin György bori keretlegénnyel. – 346
- Velfért Zoltán munkaszolgálatos Szentkirályszabadján. – 356
- Velis [Vellis / Wellisz / Wellisz] Tibor (Budapest vagy Kistelek, 1920. vagy 1921. 09. 28.–?) bori munkaszolgálatos, kisteleki fogtechnikus. – 325
- Velles Béla *lásd* Wellesz Béla
- Veres Denise Györgyi *lásd* Árvai Vilmosné
- Veres Pál (a. n. Marmorstein Emma; Újpest, 1918. 06. 10.–Budapest, 2006. 02. 22.) bori munkaszolgálatos, orvos, szexológus, író, Aranytoll-díjas újságíró (1987). – 68, 91, 93, 566
- Veress D. Csaba (Villány, 1933. 09. 23.–) tanár, történész, író. – 196, 207, 212, 213, 221, 222, 566
- Vértes Árpád (1919–Győr, 2003.) Győr és egyben Észak-Dunántúl főrabijja. – 467, 493, 542
- Vida István (a. n. Frunda Emilia; Jászberény, 1907–?) tartalékos zászlós, bori keretlegény. – 454
- Vida József abdai volt nyilas pártszolgálatos. – 537
- Vida Miklós pesti osztályvezető, a JOINT vagy/és a DEGOB elnöke. – 507, 508, 547
- Vihar [Weisz] Béla (Hajdúnánás, 1908. 05. 23.–Budapest, 1978. 11. 24.) író, költő, szerkesztő. A második világháború alatt munkaszolgálatos, utána iskolaiigazgató, majd a Rákosi-korszakban a Népművelési Minisztérium nemzetiségi művelődésügyi referense, később különböző lapok szerkesztője. – 203, 321, 566
- Villányi Tibor a Győri Izraelita Hitközség elnöke. – 492, 494, 541, 582, 583
- Virághné T. Szonja [Virágh Józsefné / Egri Zoltánné / Egriné T. Szonja] született Tamaskovics Szonja (a. n. Bácsay Zsófia; Réte [Reca, Szlovákia], 1947. 06. 06.–) tanár, irodalom- és helytörténész. – 510, 548, 555, 566
- Visnyei János (Délvidék, 1922–?) szakaszvezető, bori keretlegény. – 454

Vitorla Jób (Marosludas, 1911–?) bori munkaszolgálatos, budapesti ékszerész.
– 308, 376, 377

Vozner Jenő *lásd* Wohl Jenő

Wagner Edith [Wágner Edit] (a. n. Freund Klára; 1912–1989) szociáldemokrata politikus, tisztviselő, idegen nyelvű levelező. Justus Pállal 1936-ban kötöttek házasságot. Férje letartóztatása után négy évre Kistarcsára internálták. – 118, 136, 138

Waldmann Herbert (1904–?) bori munkaszolgálatos, tisztviselő. – 119

Waller Károly *lásd* Valler Károly

Wasche [Wasche/Vase] József (a. n. Graszl [Csrászly] Borbála; Katalinfalva, 1894. 01. 01.–?) hadnagy, a péti keret egyik parancsnoka. A Kalocsai Népbíróság népellenes büntett miatt hat év börtönbüntetésre (főbüntetés) és tíz év politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére (mellékbüntetés) ítélte. – 247, 311, 334

Wég Gabriella bírósági irattárvezető. – 346

Weil Emil (Dombegyháza, 1897. 02. 19.–Budapest, 1954. 11. 02.) orvos, egyetemi tanár, illegális kommunista. – 104

Weiler Pál a Győr-Szigeti izraelita temetőben nyugvó személy. – 543

Weinberger vagy Weintréger bori munkaszolgálatos, orvos a *Laznica* altáborban. – 78–80

Weisz Béla *lásd* Vihar Béla

Weisz Lajos [Ferenc] bori munkaszolgálatos, akit Cservenka előtt Sisák György tizedes bántalmazott vagy lelőtt. – 398, 443

Wellesz [Velles] Béla (Felsőzsolca, 1903. 06. 18.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedő. – 308, 385, 396, 438, 443

Wellisz Tibor *lásd* Velis Tibor

Wieselmann László (1903–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos, budapesti lakos. – 477, 484, 488, 541

Wiezner László (?–Milánó, 1998) bori munkaszolgálatos, fogorvos. – 63, 104

Wintergrün bori munkaszolgálatos, akit szerb területen lőtt le Juhász Pál főhadnagy. – 437

Wittmann Ottó bori munkaszolgálatos, mosoni lakos. – 291, 348

Wix Vilmos (Rákoskeresztúr, 1902. 08. 03.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 484, 492

Wohl [Wosner / Vozner] Jenő feltehetően az écsi Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsmában közelében bori munkaszolgálatos. – 255, 302, 389

Wolf Vladimír *lásd* Farkas Vladimír

Worstein Olivér *lásd* Várnai Olivér

Zakar András író, történész. – 350, 566

Zalai [Goldschmid] Sándor (a. n. Kopp Jozefin; Csabrendek, 1906. 07. 06.–) bori munkaszolgálatos, főosztályvezető. – 71

Zecević, Miodrag D. jugoszláv történész. – 431, 566

Zehtner Nándor (a. n. Lichl Terézia; 1907. 08. 17.–?) a győri népbíróság elé állított személy. – 346, 347

Zelk Zoltán (Érmihályfalva, 1906. 12. 18.–Budapest, 1981. 04. 23.) író, költő, Kossuth-díjas. – 541, 566

- Ziltzer, John [George J. Ziltzer / Ziltzer János György] (a. n. Blum Etel; Budapest, 1925–) bori munkaszolgálatos, látszerész, könyvelő. 1947-ben disszidált Belgiumba, és 1951 óta él Ausztráliában. Magyarország tiszteletbeli konzulja. – 123, 137
- Zima Péter (a. n. Hugyecsz Erzsébet; 1930. 08. 20.–?) rendőr alezredes a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségén. – 451
- Zinner, L. budapesti fotográfus. – 587
- Zinner Pál János Ervin (a. n. Kohn Rózsi; Dömös, 1903. 05. 16.–Németország, ?) főkönyvelő és bélyegkereskedő, az ifj. Csenda István budapesti bélyegkereskedő cég előadója. A sachsenhausen koncentrációs táborba vitték, és valamelyik német koncentrációs táborban halt meg. – 190, 308, 354
- Zinner Tibor (Sátoraljaújhely, 1948–) történész, főszerkesztő, tanár, a Legfelsőbb Bíróság tudományos osztályvezetője. – 567
- Zobay András (a. n. Krakun Jolán; 1912. 11. 27.–Győr, 1987. 11. 04.) győri aljegyző 1940-ben, majd a következő évben törvényszéki vizsgálóbíró. „Zobay Endre Dr.” néven szerepel a győri Nádorvárosi köztemető nyilvántartásában. – 275, 463, 470, 473, 475, 476, 526, 536, 537
- Zobay András (a. n. Valgóczy Irén; Öttevény, 1944. 06. 25.–) mérnök. – 341, 473, 536–538, 551
- Zolnai Béla Gábor Károly (a. n. Szladits Ilona; Székesfehérvár, 1890. 03. 10.–Budapest, 1969. 05. 26.) irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja. A kolozsvári egyetem Francia Filológiai Intézetét vezette 1940 és 1945 között. – 504, 546
- Zoltán László (a. n. Pollack Mici; Budapest, 1904. 09. 19.–Budapest, 1976. 04. 02.) bori munkaszolgálatos, orvos, idegsebész, c. egyetemi tanár. – 44, 51, 53, 54, 82, 92, 100, 294, 296, 328, 395, 441
- Zöld Márton (Szekszárd, 1865. 04. 25.–Budapest, 1946. 11. 22.) a Magyar Királyi Honvédség egyetlen zsidó tábornoka, akit 1944 tavaszán koncentrációs táborba vittek. – 502
- Zub Ferenc (a. n. Zub Mária; Polgár, 1918–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
- Zuckermann Ignác Mosonmagyaróvárra vitt salgótarjáni munkaszolgálatos. – 352
- Zuroff, Efraim (New York, 1948. 08. 05.–) amerikai származású izraeli történész, a Simon Wiesenthal Center–Israel Office vezetője. – 182
- Zsegova Csaba (a. n. Ladvenszky Edit; Győr, 1951. 05. 14.–) pedagógus, helytörténész, a győri Kálvária utcai Általános Iskola igazgatója. – 267, 567

CSAPODY TAMÁS

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

Csapody Tamás jogász-szociológus könyve a második világháború alatt a szerbiai Borba vitt magyar munkaszolgálatosokról szól. A szerző a zsidó és a katonai szolgálatot megtagadó (Jehova Tanúi, szombatista, nazarénus) munkaszolgálatosok és az őket kísérő katonai keret máig ható történetének egyes fontos eseményeit mutatja be.

A kötet foglalkozik a Borban és környékén dolgozó hat-ezer kényszermunkás között tevékenykedő orvosokkal, akik Radnóti Miklós és Lukács László költőket, valamint Justus Pál szociáldemokrata politikust is gyógyították.

A bori munkaszolgálatosok élete alapvetően megváltozott Marányi Ede alezredes táborparancsnoksága idején. Az alezredes parancsára számos zsidó munkaszolgálatost kivégeztek. A táborparancsnokot sohasem vonták felelősségre, míg katonai alárendeltjei közül többeket a népbíróságok halálra ítélték. A könyv a fellelhető források széles körét egymással összevetve tárja fel a munkaszolgálatosok és a keret sorsát Szerbiában, valamint a menetek során.

A munkaszolgálatosok Borból 1944 őszén induló első csoportja nagy veszteségek árán érkezett el Cservenkán át Mohácsra és Bajára, majd pedig Szentkirályszabadjára. Az innen induló és az ausztriai Zurndorf-ig gyalogoló bori munkaszolgálatosok dunántúli menete Abdánál ismét elveszítette több tagját. Radnóti Miklós és társai utolsó időszakával, kivégzésükkel, exhumálásukkal és nyughelyeikkel kapcsolatban a kötet számos, irodalomtörténetileg is jelentős új megállapítást tesz. A tömegkivégzések nyomán létszámukban felére csökkent munkaszolgálatosok közül alig pár százan éltek túl a német koncentrációs táborokat. A munkaszolgálatosok Borból induló második csoportját a szerb partizánok felszabadították, és közülük többen partizánok, katonaorvosok, később pedig a magyar és az egyetemes kultúra és tudomány jeles alakjai lettek.

5495 Ft

